

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

XXXII.

ANNALES
MUSEI
DE HERMAN OTTÓ
NOMINATI
1994

ANNALES MUSEI MISKOLCIENSIS DE HERMAN OTTÓ NOMINATI

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XXXII.

KUNT ERNŐ EMLÉKÉRE

Miskolc, 1994

A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve
Анналы Музея им. Отто Хермана, Мишкольц (Венгрия)
Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museums, Miskolc (Hungary)
Les Annales des Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

Szerkesztők:

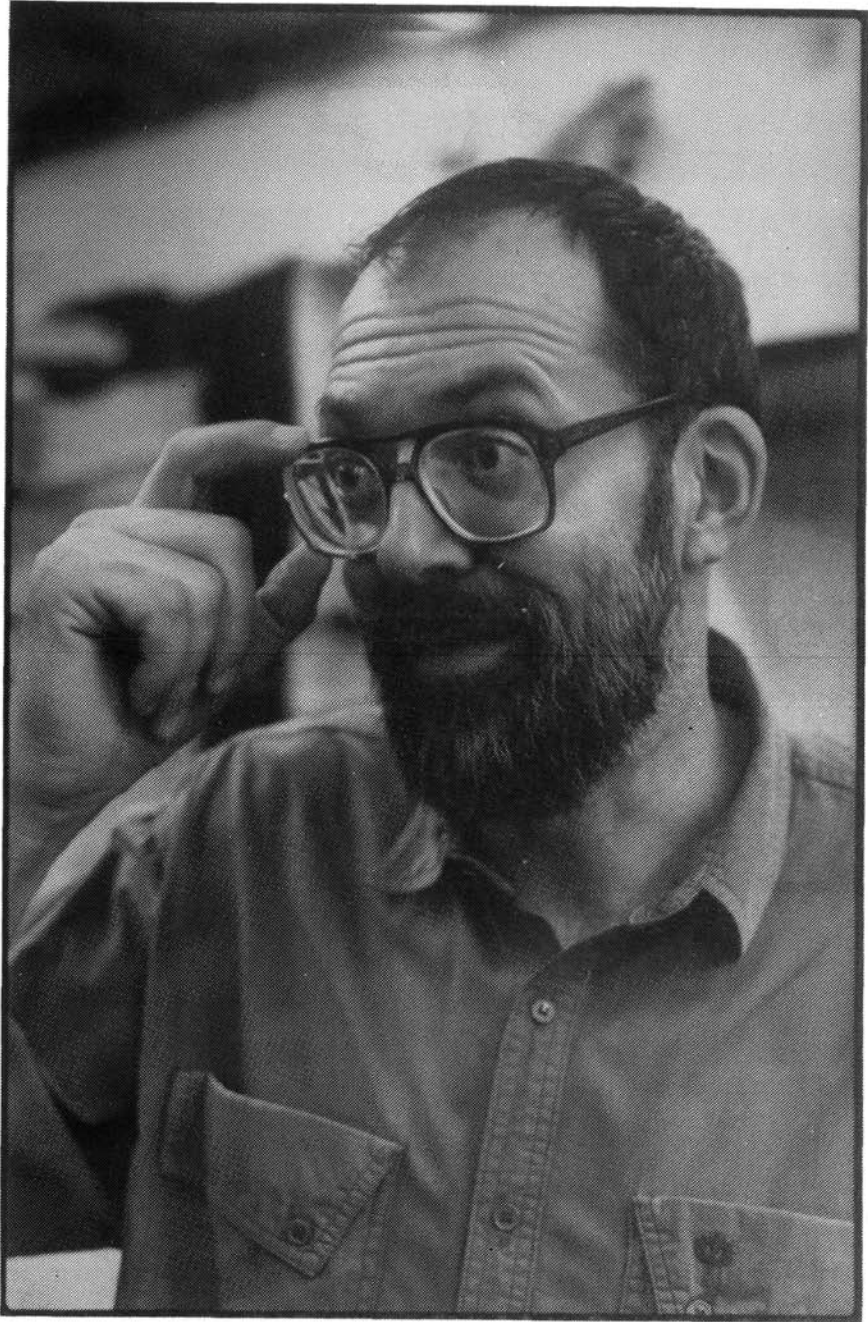
VERES LÁSZLÓ – VIGA GYULA

Kunt Ernő portréja, Bujdos Tibor felvétele

A kötet a Pro Patria Alapítvány
támogatásával készült

ISSN 0544-4225

Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó: a múzeum igazgatója
Borsodi Nyomda Kft., Miskolc
Felelős vezető: Ducsay György

Kunt Ernő (1948–1994)

A SZERKESZTŐK ELŐSZAVA

Nem gyakori, hogy negyedfél évtizede megjelenő periodika szerkesztői szót kérnek kötetük elején, ezt esetünkben is különleges helyzet indokolja. Az 1955-től kiadott A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei című sorozatunk eddigi 28 száma, valamint A Herman Ottó Múzeum Évkönyve című periodikánk eddig 26 kötetben megjelent XXXI. száma a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében folyó múzeumi tudományok és más társadalomtudományi diszciplínák, kutatások egyik szervező ereje volt, s rendszeresen közreadták a múzeumokban dolgozó, tevékenységükkel más munkahelyekről oda kapcsolódó, illetve a régióban rendszeresen kutató, de az ország más közgyűjteményeiben, tudományos intézeteiben dolgozó szakemberek tanulmányait, közleményeit. A nagyközönség számára (is) készülő Közlemények maga köré gyűjtötte az elmúlt évtizedekben a megyénkben dolgozó amatőr kutatók legjavát is, helyet adva kutatási eredményeiknek. A mindenkori gazdasági nehézségek ellenére, néha kicsit megkésve, összehívásokkal, de a két periodika rendszeresen napvilágot látott, mintegy 400 cserepartnert, velük felbecsülhetetlen értékű könyvanyagot biztosítva múzeumi könyvtárunk számára.

Ettől az évtől kezdve a két periodikát közös kötetben jelentetjük meg, kétfelé bontva a terjedelmet a tanulmányok és a közlemények számára. Döntésünket több tényező is indokolja. Az egyik – mint mai világunkban oly sok minden – anyagi természetű: csak ilyen módon tudjuk biztosítani az évenkénti rendszeres megjelenést. Lényegesen leegyszerűsödik ezzel a kiadványcsere is, ami ugyancsak jelentős energiákat igényelt. A szorító kényszerek mellett van azonban döntésünknek pozitívnak minősíthető oka is. Az elmúlt években a megye könyvkiadói tevékenysége örvendetesen fellendült, s új társadalomtudományi kutatóhelyek is keletkeztek. Különösen a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézetét kell itt megemlítenünk, ami évről évre érezhetőbben válik a társadalomtudományok szervezőjévé. Folyóiratok, periodikák jelennek meg Borsod-Abaúj-Zemplénben, ily módon megoszlanak azok a publikációk, amelyeket korábban a múzeum gyűjtött egybe kiadványaiban.

Úgy gondoljuk, hogy a múzeummal kapcsolatos tudományos publikációkat, mind a megyei közgyűjteményekben, mind másutt dolgozó múzeumi szakemberek munkáit ily módon az eddigieknél hatékonyabban tudjuk egybegyűjteni. Köteteink elsősorban a régészet, a néprajz, helytörténet és művészettörténet új múzeumi eredményeinek közreadására koncentrálnak majd, nem kirekesztve persze hasábjairól a közgyűjtemények vonzáskörében dolgozó külső munkatársaink eredményeit sem.

*

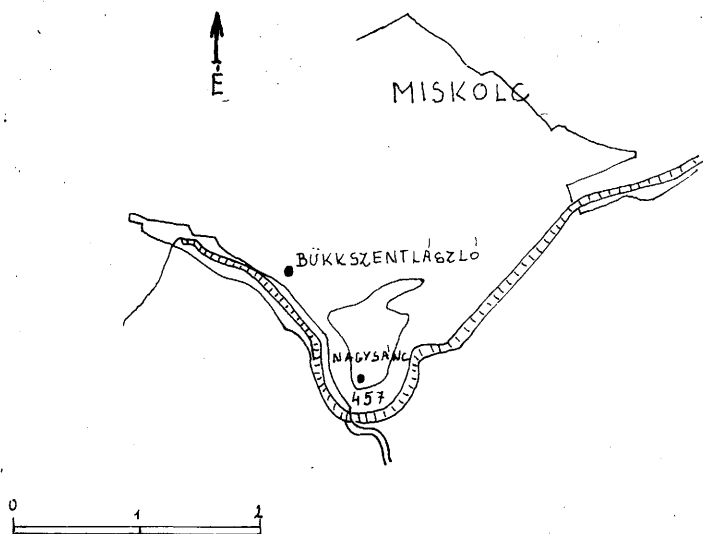
A kötet nyomdába adásakor még nem gondolhattuk, hogy a szerkesztőknek szomorú kötelességük is lesz. Ezúton ajánljuk kiadványunkat volt társunk, Kunt Ernő emlékének, aki 1974-től 1992-ig volt a Herman Ottó Múzeum néprajzos munkatársa.

A KYJATICEI KULTÚRA FÖLDVÁRA BÜKKSZENTLÁSZLÓ-NAGYSÁNCON

D. MATUZ EDIT

Párducz Mihály emlékének

Bükkszentlászló község (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) északkeleti határában található a 457 m magas Nagysánc. (1. kép) A Bükk hegység egyik völgyében hosszan elnyúló községet 1940-ig Óhuta néven ismerték, 1981-től Miskolc város részévé vált. A földvár területe hozzávetőlegesen 400x550 m, ezen belül nagyok a szintkülönbségek, átlagos tengerszint feletti magassága 440–450 m. K-i, DK-i és D-i oldala meredeken ereszkedik le a Mexikói-völgybe, itt nem volt szükség erődítésre. ÉK-i, É-i és ÉNY-i oldalát viszont mesterségesen megerősítették, a földsánc helyenként még ma is látható, magassága a két métert is meghaladja. Fő tengelye ÉK–

1. kép. Helyrajzi vázlat Bükkszentlászló–Nagysáncról

DNY-i irányú, ÉD-i irányban 550 m hosszú, KNY-i irányban 420 m széles.¹ (2. kép) A területet földműveléssel gyakran megbolygatták, ami szórványtelek előkerülését eredményezte.² Az 1846 táján talált 367 darabból álló kelta ezüstpénzlelet 1849-ben

¹ Párducz M., 1959. 202. Uő 1970. 99–100.

² A földvár műveléséről hoz adatokat, helyrajzi viszonyait tisztázza és kutatástörténetéről szól: B. Hellebrandt M., 1992. 37. 4. kép, V. ábra.

2. kép. Párducz Mihály felvétele a Nagysáncról

került Bécsbe, a Windisch-Grätz-gyűjteménybe.³ Szendrei János 1886-ban, miskolci monográfiájában ezt írta: „Ó-Huta a Bükkben, Nagysánc nevű földvárról őskori cserépek és őrlők töredékek s egy ritka formájú br. fibula az 1882-ik év végével a m. n. múzeum gyűjteményébe került.”⁴ Leszih Andor rendszeresen tudósított az itt előkerült szórvány kelta pénzletelekről⁵ és ő így írta le 1909-ben a lelőhelyet: „Maga a Nagysánc egy őskori földvár képét mutatja meredek oldalával, sík felületével”.⁶ A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattárában található, ismeretlen szerzőtől származó öt rajzot feltehetően Leszih Andor készítette.⁷ Az első lap egyik részletén a dombot középen (?) átszelő és a NY-i oldalán húzódó sáncárok vázlatos rajzát látjuk. Az aláhúzott dátum: 1911. IX. 8., ekkor készülhetett a rajz. A további dátumok: 1909. IX., 1911. VII. 30., 1911. aug., szept. 8. 1920. aug. pedig a helyszíni szemlék további időpontjait jelenthetik. A középső rajzrészlet azt jelzi, hogy „Óhuta felé menve balra fent a temetővel szemben a mészégető körül” is előkerültek cserépek. Az alsó rajzon „Mexico vendéglő felett kezdődő úton” húzódó objektumok: „I. gödör, II. sáncárok, III. töltés, IV. domb, V. sziklás sáncárok, VI. hordott földtöltés”. A második, harmadik lapon a sánc vázlatos rajzait ismerhetjük föl. A negyedik rajz

3 Leszih A., 1909. 58.; B. Hellebrandt M., 1978–79. 15. Uő 1992. 56.

4 Szendrei J., 1886. 345., a fibula említése MNM Ad. Ltsz.: 136.M.III., Petróczy József gyűjteményéből került késő bronzkori cserép az MNM-ba, MNM Ad. Ltsz.: 115.II.383.

5 Leszih A., 1904. 14–15. NK. VII. 1908. 25., IX. 1912. 143.

6 Leszih A., 1909. 61.

7 MNM Ad. Ltsz.: 130.N.II.

zon Leszih Andor 1930-as Kissánci leletmentésének helyszínrajzát láthatjuk. Ez megtalálható a miskolci Herman Ottó Múzeum Adattárában is, Hellebrandt Magdolna leközölte a bükk-szentlászlói kelta leleteket feldolgozó cikkében.⁸ Az ötödik lapon egy pápaszemes fibula, egy hárfafibula, három tokos balta, egy belső oldalán füllel ellátott falera és egy karperec (?) rajza van. Ez a rajz az 1923-ban ajándékozás útján a miskolci múzeumba került bronzlelet egy részét jelöli. A kincslelet egy pápaszemes fibulát, egy falerát, két nyakperecet és két tokos baltát tartalmaz.⁹ A II. számú bükk-szentlászlói lelet (négy hárfafibula, két nyakperec, két kartekercs, négy karperec) is ajándékként került a múzeumba. Egy sodrott nyakperec a miskolci, két nyakperec és hárfafibula pedig a Nemzeti Múzeum anyagát gazdagította. A fémleleteket Kemenczei Tibor dolgozta fel.¹⁰ Leszih Andor ásatásainak kelta leletanyagát Hunyady Ilona és K. Végh Katalin,¹¹ a késő bronzkori anyagot pedig Kemenczei Tibor közölte.¹² Szórványként egy szkíta nyílhegyet ismerünk Bükk-szentlászló–Nagysáncról.¹³ Párducz Mihály 1953-ban, Bognárné Kutzián Ida szóbeli közlése nyomán így vélekedett a lelőhelyről: „Diósgyőr közelében lévő Óhuta–Nagysánccon őskori erődítés van, erős vaskohászatra utaló szórványleletekkel. Feltárás nélkül kelta oppidumot sejtenek benne, de valószínűnek látszik, hogy ennél korábban már a Hallstätt-kor idején megvolt az erőd, talán már akkor számolhatunk kezdődő vaskohászattal.”¹⁴ 1958. július 2–25. között Párducz Mihály ásatást folytatott a területen.¹⁵ A leletanyag kelta kori részét B. Hellebrandt Magdolna dolgozta fel.¹⁶ A késő bronzkori kora vaskori leletanyag közlésének jogáért köszönetet mondok Párducz Mihály özvegyének és az MTA Régészeti Intézetének. 1976-ban Sándorfői György és Nováki Gyula felmérte a földvárat. (3. kép) 1979-ben B. Hellebrandt Magdolna, 1986-ban Csontos Miklós végzett terepbejárást a területen, szórvány kerámiatöredékekkel gazdagítva a leletanyagot.¹⁷

8 B. Hellebrandt M. 1992. 36. II. ábra, HOM Rég. Ad. Ltsz.: 899/1973.

9 Kemenczei T., 1966. 53., X. t. 1–4., 6., 7. Uő 1984. 146. Taf. CXXIII. a. 1–6.

10 Kemenczei T., 1966. 53–54. X. t. 5., XI. t. 1–12.; Kemenczei T., 1984. 146. Taf. CXXIII. b. 1–12., Abb. 19. Taf. CXXIII. c. 1–4.

11 Hunyady I., 1957. 177–178., XXXVII. t. 13.; K. Végh K., 1969. 71., 82., 83. I. t. 7–17., II. t. 1–27., III. t.

12 Kemenczei T., 1970. 23., VI. t.

13 Kemenczei T., 1968. 22., XII. t. 6.; Párducz M., 1973. 59. 1. térkép.

14 Párducz M., 1953. 44–45.

15 Párducz M., 1959. 202. Uő 1970. 99–100.; MNM Ad. Ltsz.: 534. B. IX., 597. B. MTA Régészeti Intézet Ad. 1/1974., helyszín- és tárgyfotók, rajzok, fénymásolatok, felmérés stb. Az özvegy Párducz Mihályné által a rendelkezésemre bocsátott rajzok, fotók, feljegyzések feldolgozás után a miskolci Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattárába kerülnek. A leletanyag a miskolci Herman Ottó Múzeumban található, ltsz.: 83.50.1.–83.50.979. Az illusztrációs anyagot a Párducz-hagyaték felhasználásával a szerző és Bánsághi T. (rajzok), valamint Kádas T. (fotók) készítette. A kézirat lezárva 1993. jan. 1.

Megköszönöm dr. Kemenczei Tibornak hasznos tanácsait, lektori munkáját.

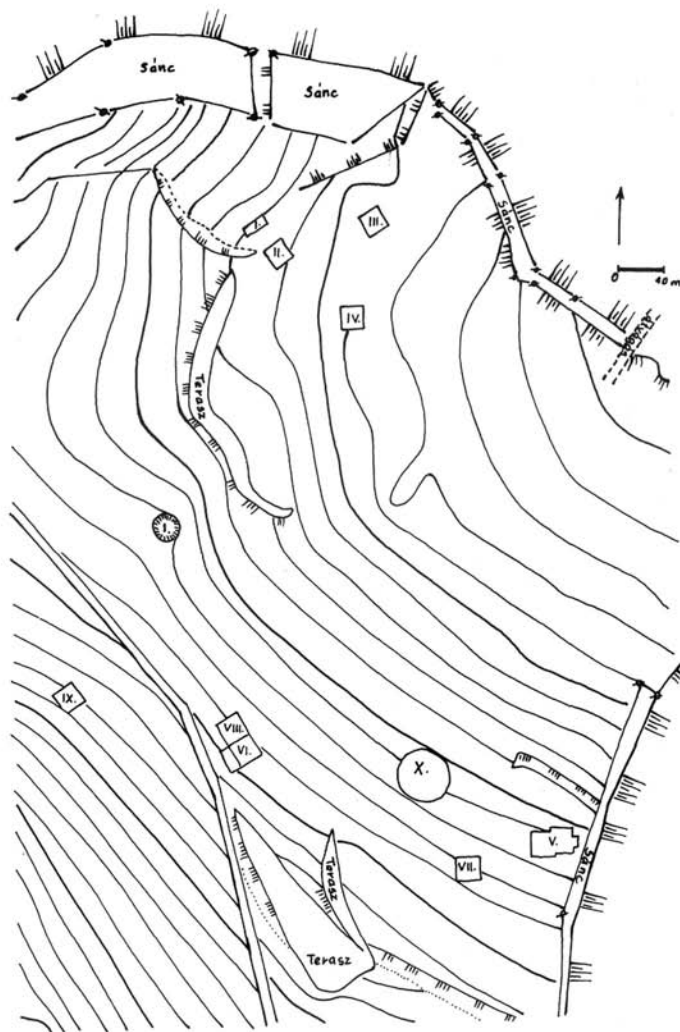
16 B. Hellebrandt M., 1992. 33–74.

17 B. Hellebrandt M. terepbejárása 1979. febr. 26., ltsz.: 83.51.1.–29.; Csontos M. féle szórványok ltsz.: 87.16.1.–23., B. Hellebrandt M.–Lovász E., 1986–87. 273.

BÜKKSZENTLÁSZLÓ - NAGYSÁNC 1938

3. kép. Szintvonalas felmérés Bükkszentlászló-Nagysáncról

4. kép. Ásatási helyszínrajz

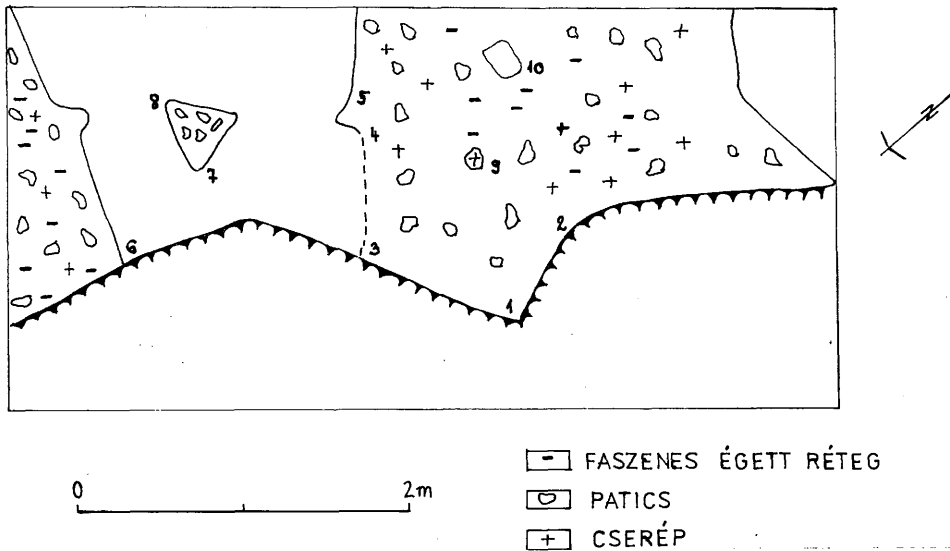
Az ásatás leírása (4. kép)¹⁸

I. szelvény (5. kép)

„Az erősített telephely északi végében, egy korábbi kőfejtő gödör szélén egy csomó őskori cserepet leltünk. Közvetlenül a gödör széléhez csatlakozva 2x5,2 m méretű szelvényt nyitottunk. Az első nyom eltávolítása után, a nyom alján cserep és sártapaszrteg látszott. Nem

18 Párducz M. megkezdte az anyag feldolgozását, így az ásatási jelenségek leírásánál (kisebb javításokkal pl.: kihagytuk az olyan hivatkozásokat, amelyhez a mellékleteket nem találtuk meg) kéziratos hagyatékát közöljük. A tárgyleírást nem vettük át a dolgozatból, mert hiányos, a kelta leleteket is közli és mert mi típusonként elemezzük a különböző formákat és díszítményeket.

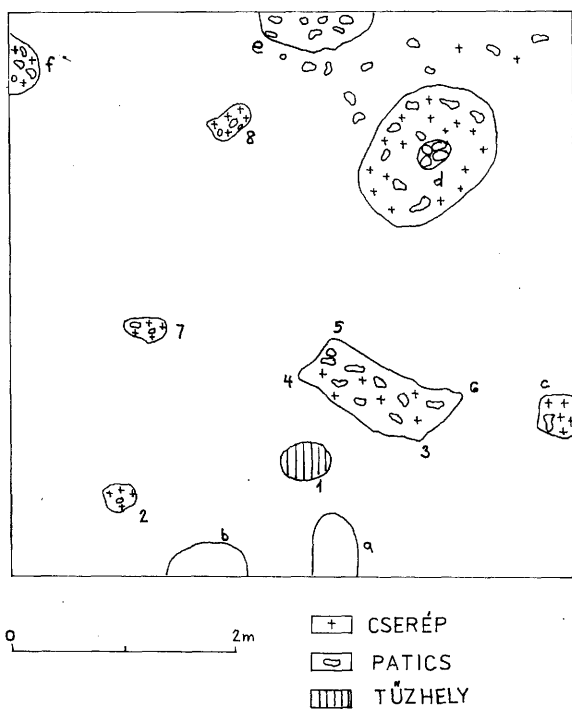
állapítható meg, hogy az utóbbi eredeti fekvésben van-e ezen a helyen. A humuszréteg a szelvényben 15–25 cm vastag. Alatta a mészkőszikla felső mállott rétege terült el egyenlőtlenül. Emiatt nem egyenlő a felső humuszréteg vastagsága. A mállott mészkövek között besüllyedve kisebb, összefüggőnek látszó sártapaszrögökből álló foltok maradtak meg. A vázlaton az 1–5., a 6. pontok és a szelvényhatárok által bezárt részekben voltak a sártapaszfoltok. Ezek között cseréptöredékeket is leltünk. A 6. pont körül 20 cm átmérőjű felületen kisebb edény összetartozónak tűnő töredékei heverték a sártapasztöredékek fölött, között és alatt. A 9. pontnál 20 cm hosszú szabálytalan körvonalú idegen kőzet (nem mészkő) feküdt. A 10. pont sima felületű (használat következtében lekoptott?) követ jelez, mérete 15x24 cm. Az egész felületen elszórtan kisebb faszénfoltokkal is találkoztunk.” (II. tábla 1–5., XV. tábla 14., XVI. tábla 1., 4.)

5. kép. I. szelvény felszínrajza

II. szelvény (6. kép)

„Az I. szelvény közvetlen szomszédságában megnyitottuk az 5x5 m méretű II. szelvényt. Az első ásónyom után már itt-ott a sziklaalap jelentkezett. A humuszréteg 15–25 cm vastag. A délkeleti falnál a legvékonyabb. Az altalajt ebben a szelvényben is a mállott mészkőből álló felület alkotta, de egyenletesebb felületű, mint az I. szelvényben volt. A délkeleti fal közelében 40 cm átmérőjű kerek foltban faszenes réteg fekszik az altalajon (1. pontnál), valószínűleg tűzhely maradványa. A faszenes réteg 10–12 cm vastag. Ugyanennél a falnál az *a* és *b* gödrök egy részét találtuk meg. Méreteik: *a* gödör m.: 30 cm, átm.: 40x50 cm, *b* gödör m.: 32 cm, átm.: 40x60 cm. Ebben a gödörben 7,3 cm hosszú görbült vashuzaltöredéket találtunk. A szelvény északkeleti fala alá nyúlik a *c* gödör, méretei m.: 50 cm, átm.: 35x40 cm, őskori cserepek és csontok voltak benne. Az északkeleti sarok előtt bukkantak rá a *d* gödörre. M.: kb. 50–55 cm, ovális formájú, átm.: 130x115 cm. Sártapasztöredékek és cserepek voltak benne. Az *e* gödör az északnyugati fal alá nyúlt, m.: 34 cm, átm.: 35x105 cm. Csak részben bontottuk ki. Sártapasztöredékek voltak benne. A szelvény nyugati falába nyúlt az *f* gödör. Kör alakúnak látszott, csak részben bontottuk ki. Méretei: m.: kb. 30 cm, átm.: 30x70 cm. Cserepek és sártapasztöredékek kerültek elő belőle. A szelvény déli sarkához közel, a fenék kövei között nagyobb edény cserepe feküdt. A 3–6. pontok által bezárt részen a fenék kövei enyhé bemélyedést alkottak, ebben elég sok sártapaszrög és cserép feküdt. A 7. ponttal jelölt helyen a kissé bemélyedő fenékrészt is sártapaszrögök töltötték ki.” (II. tábla 6–10.)

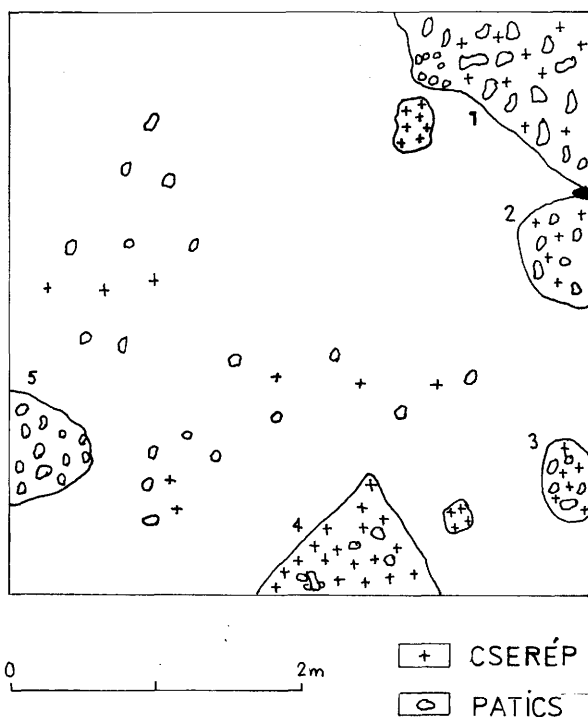
6. kép. II. szelvény felszínrajza

III. szelvény

„A II. szelvénytől K-Ék-re nyitottuk meg a III. szelvényt, mérete: 5x5 m. Itt a humuszréteg igen vékony, mindössze csak 15–20 cm volt. A déli saroknál találtunk csak 15–20 cm vastag kultúr (?) réteget. Csupán az altalaj kövei között akadt fenn néhány cserép. A DNY-i fal közelében egy kis ovális folt mutatkozott néhány cseréppel és sártapaszrögöcskével 15 cm mélyen és a DNY-i sarokhoz közel kb. 12 cm mélyen tokos vasvésőt leltünk. Mellette csi-szoltnak látszó kisebb kölap (nem mészkő).”

IV. szelvény (7. kép)

„A III. szelvénytől délre, mintegy 12 m-re nyitottuk meg a IV. szelvényt. Méretei: 4x4 m. A humuszréteg vastagsága a felület nagy részén 15 cm, a nyugati falnál eléri a 25 cm-t is. Az altalajt alkotó mállott, göröngyös sziklaréteg egyenetlen. Az alábbi jelenségeket figyelhetjük meg: az északkeleti sarokban sártapaszréteg, eléggé összefüggő, s a sártapaszrögök között itt-ott cseréptörödékek is voltak. Benyúlik a szelvény fala alá, nem bontottunk rá (1-sel jelzett hely a 7. képen). Gödörnek látszó mélyedés, amely a keleti fal alá nyúlik (7. kép 2.). Átm.: kb. 80 cm, m.: 40 cm. Kevés sártapasz és cserép volt benne. Kb. 40x50 cm méretű, oválisnak látszó sártapaszfolt (7. kép 3.), kis részben a keleti falba nyúlik. Háromszög alakú felület, amely a déli falba nyúlik. Csontok, cserepek és sártapaszrögök. (7. kép 4.) A nyugati fal alá is benyúló kerek folt (gödör?), amelyet sűrűn fedtek sártapaszrögök és cserepek, átm.: kb. 80 cm (7. kép 5.). A szelvény aljában elszórtan, de különösen a nyugati felében cserepeket és sártapaszrögöcskéket találtunk.” (XIV. tábla 5.)

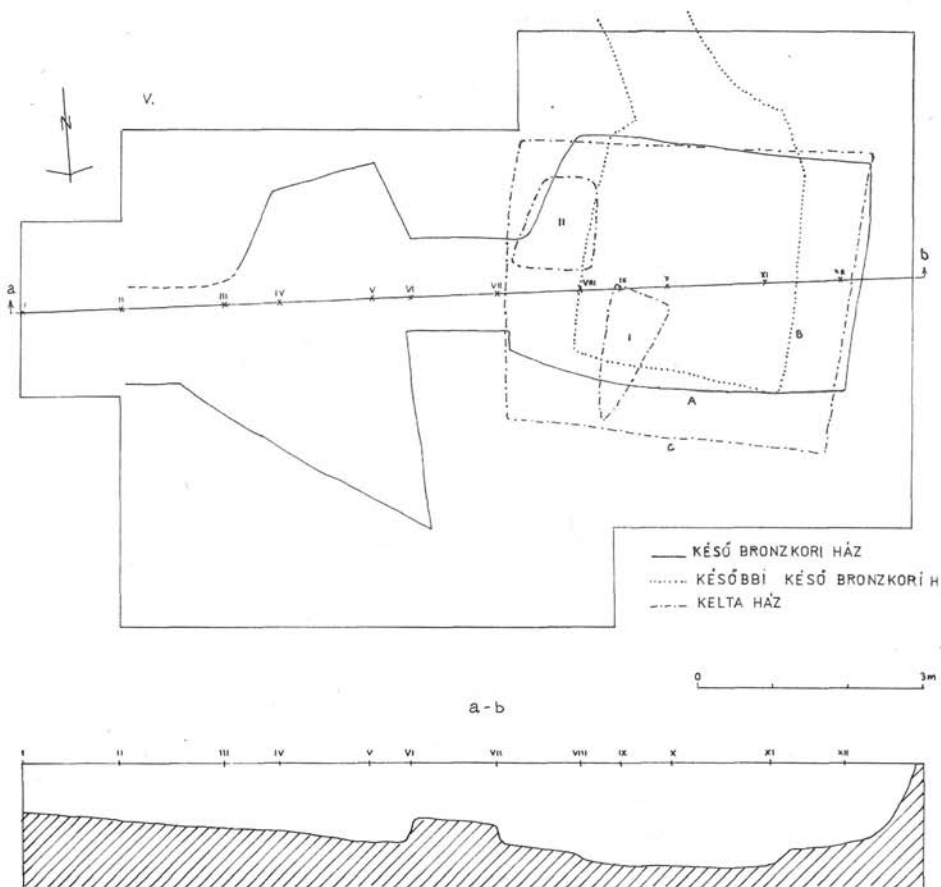

7. kép. IV. szelvény felszínrajza

V. szelvény (8. kép)

„Az erődített település északkeleti sarkában nyitottuk meg az 5x5 m méretű V. szelvényt. A keleti szelvényfalhoz közel (15 cm-re) vasrög és egy eléggé oxidált bronzrudacska töredék került elő 40 cm mélységben. A szelvény északi sarka közelében 30 cm mélyen négyes csavarodású bronzkarperecet leltünk. Kora vaskori.¹⁹ Legjelentősebb megfigyelés azonban, hogy a szelvény északnyugati fala közelében és részben a falban vízszintes peremű nagy agyagveder töredékei kerültek elő, nagyobbrészt egy halomban mutatkoztak. Ugyanitt őrlőkőtöredékek is voltak. A további bontás során kiderült, hogy az agyagveder-töredékek és őrlőkődarabok egy kevésbé mélyített gödör alján voltak. A gödör benyúlt a falba, úgyhogy a teljes kibonthatás miatt a szelvény nyugati oldalához egy további 4x5 m-es szelvényrészt nyitottunk. Az eredeti V. szelvényrészt délkeleti sarkában az előbbi agyagveder töredékeinek újabb csoportját találtuk meg kissé mélyülő, szabálytalan négyyszög formájú területen. Az első cserépfalom cserepei között begörbített végű vashuzal darabot 60 cm mélyen, a másíknál pedig 45 cm mélyen vaskés nyelét találtuk a penge egy részével. A bővítésként kibontott szelvényrészben, annak északi sarkában egy eredetileg négyszegletes, aklaszeggel ellátott vasveretet leltünk 23 cm mélyen. A közelében ugyan kora vaskori cserép volt, azonban legfeljebb késő keltakori, de inkább újkorinak tartható. Az V. szelvény ezen újabb részének kiásásakor néhány faszéntöredék és vasrög került elő (47 cm mélyen), vasrögök kerültek elő 66, illetve 42 cm mélységből. A később ki-

19 A karperecet B. Hellebrandt Magdolna a kelta leletek közé sorolta: B. Hellebrandt M., 1992. 45.

8. kép. V. szelvény (a házak) felszín- és metszetrajza

jelölt szelvényrész bontásakor az is kiderült, hogy a már említett I. számú cserépcsomó (kb. 60–70 cm mélységben) szintén kissé mélyített, szabálytalan háromszög formájú gödörben van. Kiformálódott kb. ugyanebben a mélységben egy nagyjából négyzetesnek látszó ház alapjának körvonala, amelynek méretei nagyjából 290x320 cm körül vannak. A keleti fal közepe táján kb. 12 cm mély, 15x20 cm átmérőjű gödröcskét (cölöplyuk?) tudtuk megfigyelni. E C jelzésű ház leletei közé tartoznak elsősorban a széles, vízszintesen kihajló peremű agyagveder, vagy agyagvedrek töredékei. E ház leletei közé tartoznak a kerek őrlőkövek töredékei is. Állandóan használt tűzhelynek nem akadtunk a nyomára. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a ház nem volt fűthető, hiszen ezen a lelőhelyen már a kora vaskor idején ismerték a hordozható, edény formájú tűzhelyet, amint azt az I. szelvényből előkerült ilyen hordozható tűzhelyből származó cseréprostély-töredék is bizonyítja. Mindkét szelvényrész kiásva meg lehetett állapítani, hogy a C-vel jelzett késő keltakori ház kora vaskori házak helyére épült. A későbbi szelvényrészben 120–130, illetve 150–160 cm mélyen megtaláltuk a két egymásba vágott ház alapjait. A későbbi hossz tengelye dél-észak (B ház), a nagyobb és korábbi kelet-nyugat hossz tengelyű volt. (A ház.) Nagy valószínűséggel állítható, hogy a nagyobb A ház volt a korábbi, ebbe vágták bele a kisebb és későbbi B házat (erre mutat a két szelvényen keresztül fektetett metszet is, 8. kép). A későbbi B házat vágták bele az A házba, annak a padlózata volt kb. 150–160 cm mélyen. Meg kell azonban állapítani, hogy sem az A, sem a B ház esetében a

nagyjából lerajzolható alapvonalakon túl semmiféle szerkezeti elem (cölöplyuk stb.) nem volt meghatározható. A szelvényt kisebb-nagyobb méretű sziklatörmelékekből álló réteg töltötte ki, amely törmelékek között igen kevés humuszt találtunk. Úgyhogy elsősorban csak a szép számmal jelentkező cserepek és egyéb leletek jelezték, hogy kultúrrétegben vagyunk. Az alapok határát a szálban álló sziklaközet megbízhatóan, határozottan jelezte. Áttérve a két kora vaskori házra, a korábbi és nagyobb (A ház) úgy látszik kétrészes. A ház maga szabálytalan téglalap alaprajzú, amelynek méretei 216x270x320 cm. Mélysége 120–130 cm körül lehetett. Hossztengelye mint említettük kelet–nyugat. A délkeleti sarokból nyíltott egy kb. 80 cm hosszú és 95–100 cm széles folyosó, amely egy szabálytalan háromszög alakú, magasabban fekvő (kb. 80–90 cm mély) második helyiségbe vezetett. Ennek keleti végén további 80–86 cm széles, rövid folyosó nyíltott, amely magára a terepet védő sánkra vezetett. (A ház.) E háromszög alakú épületrész alapjának hossza kb. 350 cm, a reá állítható tengelyé pedig 200–205 cm volt. Ebben a mellékhelyiségben is bőven voltak cserepek, csontok, valamennyi kora vaskori. Legkisebbnek bizonyult az A házba belevágott, szabálytalan négyzetformájú, valamivel későbbi (de még kora vaskori) B ház. Régészeti anyagát rétegtani alapon megbízhatóan elkülöníteni nem lehetett. Hossztengelye, mint említettük, dél–észak. Kijáratát a déli oldalon eljtjük, ahol délkelet felé ferdén haladó kb. 90–100 cm széles folyosó sziklába vágott nyomait ismerhettük föl. A B ház alapterületének méretei: 204x210 cm. Mélysége 150–160 cm között volt. Sem az A, sem a B házban állandó tűzhely nyomát nem találtuk. Itt tehát a hordozható tűzhely szerepét igen jelentősnek kell ítélni.” (III. tábla 1–10., IV. tábla 1–15., V. tábla 1–16., VI. tábla 1–16., VII. tábla 1–16., VIII. tábla 1–10., XII. tábla 3., 4., XIII. tábla 1., 3., 4., 6., 9., XIV. tábla 1., XV. tábla 3–5., 7., 9., 13., XVI. tábla 2., 3., 5–8., XVII. tábla 1–4.)

VI. szelvény

„Az V. szelvénytől nyugatra kb. 35 m-re nyitottuk meg a VI. szelvényt. Méretei: 5x5 m. Az északi sarokban 38 cm mélyen elértük a sziklafeneket, a keleti sarokban ez 34 cm mélyen volt. A szelvényben lévő humuszréteg a nyugati fal felé egyenletesen vastagodik. A humuszban és a sziklatörmelékek között jó csomó cseréptöredék volt. A nyugati fal mellett a szelvény falába is benyúló félkörös területen (átm.: 120 cm) 48 cm mélyen elég nagy csomó égett gabonaszemet leltünk. A gabonarakás mellett, közvetlenül egymás alatt vasvést leltünk ugyanabban a mélységben. A gabonarakástól délre vastú két darabját leltünk kb. 60 cm mélyen. A délnyugati fal mellett 60 cm mélyen faszéndarabok kerültek elő. A nyugati szelvényfalba nyúlik be egy szegletesnek és szabályosnak látszó mélyedés, amelynek északi végében 55x70 cm átmérőjű és a felszíntől számítva 105 cm mély gödör jelentkezett. Ha a szegletes mélyedés ház, kunyhóalap, akkor cölöpgödre is lehetett. E házon belül 63 cm mélyen vastú és 47 cm mélyen egy négyszegletes, a környezettől eltérő származású kő (mészkö) feküdt. Ez utóbbinak mérete 17x25 cm. A szelvényből még egy további vastú (58 cm mélyen) és a sziklarögök közül 36 cm mélyen egy őrlőkötőredék került elő. A szelvényfenéknékné mutatkozó sziklás-földes réteget felszákányozva azt figyelhettük meg, hogy e sziklarögök között bőven voltak cserepek. Ennek a csákánnyal, kapával felfeszíthető rétegnek az aljával egy szintben, a sziklába vágott 76x75 cm méretű, szabályos mélyedésben átégett tűzpad került elő jó fenntartásban (m.: 54 cm). Csupán a déli csücske volt rongált. E tűzhelyről és környékéről csak kora vaskori (késő bronzkori ?) cserép került elő. Ha a tűzhely az előbb tárgyalt objektumhoz tartozik, akkor a tűzhely cserepei ez utóbbinak a korát is meghatározzák. Úgy látszik tehát, hogy a VI. szelvényben volt egy korábbi, sziklarögökkel fedett réteg, ehhez objektum és tűzhely és talán a gabonás folt, továbbá a talált eszközök tartoznak. Fölöttük késő vaskori cserepek (késő kelta ?) kerültek elő elég jelentékeny számban. A szelvény délnyugati falára egy 2,5x5 m-es résszel rábontottunk. Az első két ásónyomból (kb. 30 cm mélységig) kevés cserép került elő. Mélyebben a cserepek száma növekedett. 55 cm mélyen egy vaspánt töredéke, 65 cm mélyen pedig vassalak került elő. Ebből a szelvényrészből későkelta cserepek, egy nagy agyagveder vízszintes peremrésszel került a felszínre. Találtunk itt egy vasból készült tárgyat is.” (I. tábla 1., VIII. tábla 11–16., XII. tábla 6., XIII. tábla 7., 10., XIV. tábla 7., XV. tábla 11., XVI. tábla 9–10., XVII. tábla 5–8.)

VII. szelvény

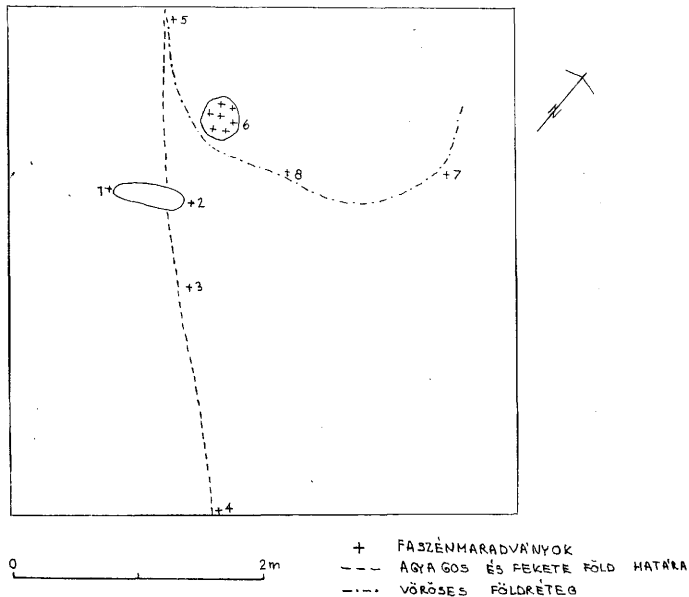
„Kiástuk a VII. szelvényt, méretei: 4x5 m. Csupán sziklára tapadt fűvet találtunk termő- és kultúrréteg nélkül.”

VIII. szelvény

„A VI. szelvény északnyugati oldalához mérve nyitottuk meg az 5x5 m méretű VIII. szelvényt. Az 1. ásónyomból csak néhány jelentéktelen cserépdarab került elő, a 2-ban a cserepek száma megnőtt. A 3. és 4. ásónyomban egy nagyobb kelta hombár néhány töredékét leltük meg (a szelvény nyugati részében). A szelvény alját képező sziklás réteg kövei közül csak kora vaskori cserepek kerültek elő. Az altalaj sziklás részén megközelítőleg KNY-i irányban mutatkozó egyenes törésvonal délnyugat felé fordulva a szelvény határán túl is folytatódik. A szelvény déli sarkához közel egy 30x20 cm átmérőjű gödröcske hatolt be az altalaj kövei közé. Mélysége a felszíntől számítva 103 cm.” (I. tábla 3., IX. tábla 1–13., XII. tábla 5., 7., XIV. tábla 2., 6., XV. tábla 1., 2., 8., 12., XVI. tábla 11., XVII. 9–13.)

IX. szelvény (9. kép)

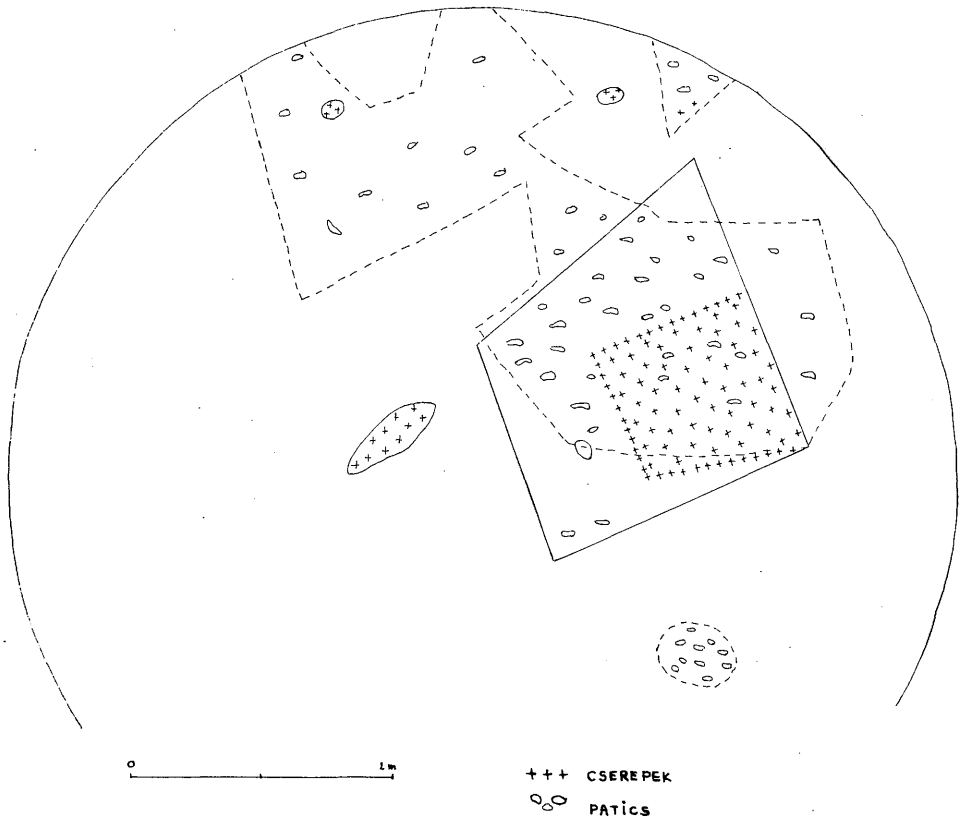
„A VI/VIII. szelvénytől nyugatra kb. 17–18 m-re nyitottuk meg a IX. szelvényt. Méretei: 4x4 m. A feltárás során az alábbi megfigyeléseket lehetett tenni. A 9. kép 6. pontnál 38 cm mélyen tűzhelyre mutató faszénmaradványok és némi átégett agyag mutatkozott elsődleges fekvésben. Átmérő kb.: 30 cm. Felette és körülötte kövek és cserepek, valamint csontok kerültek elő. A 4. és 5. pontokat összekötő vonaltól északkeletre eső szelvényrészben sárga agyagos föld, tőle délnyugatra fekete föld 5., 8., 7. pontoktól északra fekvő területen erősen vöröses földréteg látszik. 15 cm mélységig voltak korongolt cserepek, lejjebb csak durva minőségűek. 1–2. pontok közötti ovális területen mesterségesnek látszó kődarabokból álló réteg volt megfigyelhető.”

9. kép. IX. szelvény felszínrajza

X. szelvény (10. kép)

„Az V. szelvénytől nyugat-északnyugatra kb. 12 m-re nyitottuk meg a kör alakú X. szelvényt. E formának az a magyarázata, hogy a sárgásbarnás kerek folt (átm.: kb. 6 m) az erődített telep magasabban fekvő pontjairól jól megfigyelhető volt. Földje zsírosabb és fekete színű, a felületen szép számmal bukkantak őskori cserepekre. A pontos bemérés során az átm.: 5,4 m-nek bizonyult. A négy fő égtáj szerint négy körcikk formájú területre osztottuk, s megkezdtük az egyes körcikk kiasását. Elsőnek az északkeleti körcikket bontottuk meg. Kőüllő, vaskapocs, edénycserépcsomó (a cserepek talán egy edényhez tartoznak), cserépből készült állalalak töredéke került elő (fej?). Mindezek 10–20 cm mélységből valók, tehát az első ásónyomból. Az északnyugati körcikkből valók az alábbi tárgyak: ferdén bordázott, gömbölyű ezüst (?) gyöngy és egy kiterjedelmű sártapaszréteg, talán tűzhely volt. Mélysége 25 cm. A délkeleti cikkelyben vaspálcika, továbbá egy gondosan munkált kerek kődiszkosz volt. Kis vaskarika és egy 1,6 cm széles vaslemezéből készült pánt került elő még. A szelvény kibontását tovább folytatva kiderült, hogy az első ásónyom alatt már csak kis szerszámmal lehet dolgozni, mivel a tárgyak már a sziklarögök között feküdtek, tehát az ún. kultúrreteg vastagsága csak itt-ott haladta meg a 20 cm-t. Tulajdonképpen a szelvény kitisztítása folyt ezután. Ennek során az alábbi tárgy került elő: átfúrt kőbalta fele. A balta mellett egy 10–25 cm széles, kb. 310 cm hosszú árkocskát lehetett kibontani, azonban kiderült, hogy ez a mészkő altalaj természetes málása során jött létre. A kőbaltát 26 cm mélységben leltük, körülötte kora vaskori cserepek

10. kép. I. szelvény felszínrajza

voltak. 35 cm mélyen három élű, szkítakori bronznyílhegy került elő. Gömbölyű ütőkövet is találtunk. A délnyugati és a délkeleti szelvényrészekben, kb. 30 cm mélységben sártapaszrögös foltokat találtunk. Az imént említett árkocsjától északra, 16 cm mélységben sziklarögök repedésébe szorulva ezüst tetradrachmát találtunk. A további tisztogatás során az északnyugati cikkelyben egy bevágásokkal díszített fél orsógomb került elő. A délkeleti cikkelyben vasrög két töredéke, a délnyugati 50 cm átmérőjű területen több vaspánt került elő. Ugyanitt vasdarábot és üreges vastárgy két töredékét és egy orsógombot leltünk. A délkeleti cikkelyben széles levelű, középkori vasnyílhegy került elő, a délnyugati negyedben egy fenékkő, vaspánt. Az északnyugati szelvényben olyan vaslemez került elő, amely valamilyen eszköz markolatát borította. A délnyugati szelvényrészben ismét vaspánt került elő. A tárgyak mélysége 16–22 cm között volt. A délnyugati szelvényben 3 darab vaspánt, északnyugati szelvényénél malomkő fele, az északkeleti szelvényrészben cserépcsomó és kb. 100 cm átmérőjű paticsfolt volt. A délnyugati szelvényrészben cserépcsomó és trapéz alakú kőbalta feküdt 14 cm mélyen. A délnyugati szelvényben kisebb gödör mélyedt le. Átmérője 20x30, mélysége 60 cm. Sártapaszrögök voltak benne. A X. szelvény leletei több korszakhoz oszthatók. A kora vaskortól kezdve a szkíta, késő kelta és Árpád-korba sorozható leletek egyaránt voltak e helyen. A folytonos és szaggatott vonalakkal jeleztük azokat a szelvényrészeket, amelyekben a cserepek és sártapaszrögök ritkábban és sűrűbben találhatóak voltak. Ezeken belül a pontocskákkal kitöltött szabálytalan négyszögű szelvényrészről az volt eleinte a gyanúnk, hogy itt talán házalappal van dolgunk. Azonban ház felépítményt jelző jelenség pl. cölöplyuk nem jelentkezett. Egyetlen ilyennek tartható kis gödröcske a szelvényrészben kívül feküdt.” (I. tábla 2., X. tábla 1–5., XI. tábla 1–9., XII. tábla 1., 2., 8., XIII. tábla 2., 5., 8., XIV. tábla 3., 4., XV. tábla 6., 10., XVI. tábla 12., 13., XVII. tábla 14–16.)

Párduc Mihály elvégezte a sánc átvágását, ennek ismertetésére a sánc építésének történetével foglalkozó résznél kerül sor.

Kerámiaformák, díszítménytípusok vizsgálata

Tálak

Behúzott peremű tálak

Kívül szürke, belül barna foltos, fekete színű, behúzott peremű tál került elő a VI. szelvényből. Kiegészített. M.: 17,3 cm. Szá.: 33 cm. Fá.: 12 cm. (I. tábla 1.) Kívül téglapiros, belül fekete színű, behúzott peremű tál került elő a X. szelvényből. Kiegészített. M.: 12,4 cm, Szá.: 33,3 cm, Fá.: 12 cm. (I. tábla 2.) Különböző nagyságú, kisebb-nagyobb mértékben behúzott peremű tálak (esetleg csészék) peremtöredékei minden feltárt és leletanyagot adó felületben megtalálhatóak. (II. tábla 3., III. tábla 6., IV. tábla 13., VI. tábla 1., VII. tábla 2., XI. tábla 4., XIII. tábla 4., 8., XV. tábla 1.) A töredékek nagy része az I., az V., a VIII. és a X. szelvény területéről került elő. Néhány darabot bütyök (XIII. tábla 1, 2.), átfúrt bütyök (II. tábla 1.), illetve fülecske díszít. Említésre méltó egy csücskös peremű tál töredéke (XIII. tábla 9.) és egy enyhén behúzott peremű tál töredékén látható ujjbenyomásnyom²⁰

20 D. Matuz E., 1992. (Felsőtárkány–Várhegy) 13., I. t. 1., XXII. t. 9. (csücskös peremű tál, ill. töredék), XXI. t. 16., XXV. t. 7. (ujjbenyomásos darabok).

(XV. tábla 4.). A behúzott peremű tál a késő bronzkor-kora vaskor folyamán általánosan használt, népcsoporthoz nem köthető típus volt. Tálaink és töredékeink analógiái a kyjaticsei kultúra településeinek és földvárainak anyagából is ismertek.²¹

Behúzott, turbántekercses peremű tálak

Kevés turbántekercses díszítésű töredéket találtunk az anyagban, egy-két darab került elő az I., az V. és a VI. szelvény területéről. (XIII. tábla 6., 7., XVI. tábla 1.) A korai urnamezős kultúra népe terjesztette el ezt a formát, általános díszítőmotívummá vált a késő bronzkor folyamán. Megtalálható a kyjaticsei kultúra és a presz-kíta sírok anyagában is.²²

Behúzott, síkozott peremű tálak

Néhány darab behúzott, keskenyebb, szélesebb sávokkal vízszintesen síkozott peremű tál töredéke került elő az V., VI. és a X. szelvény területéről. (IV. tábla 12., VI. tábla 11., VIII. tábla 1., XIII. tábla 3., XVI. tábla 10.)

Az urnamezős korszaknak ez a táltípusa a Reineche BD-től a Ha C-ig volt használatban. Általános díszítőmotívummá vált, a kyjaticsei kultúra hagyatékában is megtalálható.²³

Kihajló peremű tálak

A behúzott peremű táltöredékekhez hasonlóan nagyobb számú kihajló peremű táltöredék került elő az I., II. az V., VI., VII. és a X. szelvény területéről. (II. tábla 2., 6., IV. tábla 7., V. tábla 9., VI. tábla 4., 14., 15., VII. tábla 1., XII. tábla 7., XV. tábla 7., 8., 13.). Az enyhén kihajló töredékek mellett megtaláljuk a tálak ívelt hasban folytatódó töredékeit (XIII. tábla 5., XV. tábla 7.) és az urnák nyakrészének meredek szögben kihajló töredékeit is. (X. tábla 2., XIV. tábla 5., 7.) Általánosan használt késő bronzkori, kora vaskori típus.²⁴

Egyenes peremű tálak

Az egyenes peremtöredék fordul elő legnagyobb számban a Bükkzentlászló-nagysánci anyagban. Nemcsak tálak, hanem urnák, csészék, korsók, fazekak darabjai is lehetnek. Minden felületből előkerült, nagy számban fordul elő az V., VI. és

21 *Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs.*, 1979. 72. t. 1., 2., 76. t. 3.; *Kemenczei T.*, 1984. 43., 45–46. XCV. t. 4., 5., XCVI. t. 14., CI. t. 7., 8., 14., stb.; *Furmánék, V.* 1990. Abb. 11. 8., 9., 11., Abb. 24. 9.; *D. Matuz E.*, 1992. 12–13. VI. t. 1., IX. t. 7–9., XVII. t. 3., 12. stb.

22 *Patek E.*, 1968. VI. t. 31. típus; *Kemenczei T.*, 1984. 44., 46., XCVI. t. 11., CIX. t. 4., stb.; *Furmánék, V.* 1990. Abb. 24. 17.; *D. Matuz E.*, 1992. 13., V. t. 2., VIII. t. 2., IX. t. 3., XXII. t. 8. stb.

23 *Patek E.*, 1968. VI. t. 28., 29. típus; *Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs.* 1979. (Perőcsény–Halyagos) 76. t. 1.; *Kemenczei T.*, 1984. 44., 46., (Sajószentpéter) CXIV. t. 4., XCVI. t. 20.; (Aggtelek–Baradla-barlang) CIII. t. 15., *Matuz E.*, 1992. 13–14. V. t. 1., XIV. t. 11. stb.

24 *Patek E.*, 1968. VI. t. 1–4., 7–8., 10., 11. típus; *Kemenczei T.*, 1984. 43., 45–46., (Szendrő) CX t. 8–10., 13., *Furmánék, V.* 1990. Abb. 10. 6., 8., 9., 12.; *D. Matuz E.*, 1992. 14. VII. t. 2., XXVI. t. 12. stb.

a X. szelvény leletei között. (Pl.: III. tábla 4., 9., IV. tábla 10., V. tábla 16., IX. tábla 1., 2., 13., X. tábla 1., 5., XII. tábla 3., 5., 8., stb.) A tálak között lehetnek kúpos tálak töredékei, vannak bevagdalt vagy ujjbenyomással tagolt bordadísszel, bütyökkel díszített darabok is.

Általánosan használt késő bronzkori, kora vaskori típus.

Urna alakú edények

Egész edényt nem sikerült a Bükkszentlászló–nagyváncsi leletekből rekonstruálni, csak a töredékből következtethetünk a különböző formákra.

Nagyméretű, kettős kúpos testű, erősen kihasasodó, keskeny talpon álló urna has- és fenékrésze került elő a VIII. szelvényből. (Fátm.: kb. 12 cm, meglevő magassága 37 cm.). (I. tábla 3.) Hasonló nagyméretű urnákat ismerünk a Felsőtárkányvárhegyi Ha B₁-re datált 1. házból és a Mátraszentimre–ágasvári Ha B₃-ra datált házból.²⁵

Nagyméretű urna meredek szögben kihajló perem- és nyaktöredéke került elő a VI. szelvényből. (XIV. tábla 7.) Kihajló peremű, meredek ívben hasasodó urna, vízszintesen futó bekarcolt vonalakkal díszített nyaktöredékét találták meg a X. szelvényben. (X. tábla 3.) Kisebb méretű edény függőlegesen és vízszintesen árkolt hastöredéke, valamint egy másik, a lapos fül alatt függőlegesen és vízszintesen árkolt hastöredék került elő a VIII. szelvényből (IX. tábla 12., XIV. tábla 6.). Kettős kúpos testű, erősen kihasasodó edény hastöredéke került elő a X. szelvényből. Egy bütyök darabja látható rajta (X. tábla 4.). Kisebb-nagyobb méretű urnák, korsók, esetleg csészék nyak- és hasrészei kerültek elő minden felületből, a legtöbb darab az V., VI., VIII. és a X. szelvény területéről való. Feltűnően sok a párhuzamos vízszintes bekarcolt vonallal díszített darab, kb. háromszorosa az árkolt díszítésű daraboknak. A vízszintesen bekarcolt vonalakkal díszített darabok: II. tábla 5., III. tábla 10., IV. tábla 8., 9., V. tábla 1., 4., VI. tábla 6., 8., VII. tábla 6., 7., 8., 14., VIII. tábla 10., 13., 14., IX. tábla 3., 4., X. tábla 3., XI. tábla 5., 8., 13., 14., XVII. tábla 6., 15. A vízszintes bekarcolásorokat benyomott pontok, illetve pontsorok egészítik ki. (VIII. tábla 2., 15., XVII. tábla 5., 10.) Előfordulnak vízszintesen besimított vonalak (VI. tábla 5., 9., IX. tábla 8., XI. tábla 12., XVI. tábla 12., XVII. tábla 11., 12., 16.) és enyhén ívelten besimított vonal díszítések (VII. tábla 5., 10., 11.) is. Néhány töredéken háromszög alakú bekarcolás, (VI. tábla 12., XVII. tábla 1–3., 7., 17.), illetve cikkcakk minta (IX. tábla 7., XVII. tábla 9.) látható. Vízszintes árkolás, kannelúrázás található néhány töredéken (III. tábla 2., VI. tábla 7., 12., VII. tábla 9., 12., VIII. tábla 5., 6., IX. tábla 6., 9., 12., XI. tábla 1.), enyhén ívelt árkolás is két darabon (IX. tábla 9., XVII. tábla 13.). A vízszintes síkozás mellett a vállrész függőleges bekarcolása, árkolása is megmaradt egy-két darabon (IX. tábla 12., XIV. tábla 6.). A Felsőtárkányvárhegyi leletek között kevés a bekarcolt díszű töredék, az ide sorolható leletek nagy részén vízszintes, illetve függőleges árkolás található.²⁶ A benyomott pontdíszítést és a vonalkázott háromszögmintát a pilinyi kultúrától örökölte a kyjaticei kultúra népe. Sok a bekarcolt díszítésű darab a Miskolc környéki barlangok leletei között, itt megtaláljuk a vízszintes sorokat, a háromszögmintát és

25 D. Matuz E., 1992. 14. I. t. 3.; D. Matuz E.–Sz. Kállay Á., 1993–1994. Mátraszentimre–Ágasvár 6. kép 1., 7. kép 1.

26 D. Matuz E., 1992. 15. XI. t. 2., XVII. t. 9. (bekarcolás), IX. t. 1., XI. t. 7., XII. t. 5., 12. (besimítés), VIII. t. 9., XI. t. 11., 14., 16–18. stb. (vízszintes árkolás), X. t. 8–10., XI. t. 3., XVIII. t. 11. (függőleges árkolás).

a benyomott pontsorokat is.²⁷ A börsönyi földvárak anyagából mindkét díszítési mód ismert.²⁸ A vízszintesen bekarcolt vonalakkal és benyomott pontokkal díszített edények a szlovákiai kyjaticei kultúra leletanyagában (Radzovce, Zvolen) is előfordulnak,²⁹ a vízszintes, illetve függőleges árkolás gyakoribb motívum itt is.³⁰ Az urnák díszítőmotívuma az árkolt bütyök (V. tábla 3.), illetve a bütyökből kiinduló különböző besimítások (XVII. tábla 4.). Ez a díszítés már a pilinyi kultúrában megtalálható, a kyjaticei kultúra is használta.³¹

Csésze

Egyenes peremű (töredékes) vízszintesen árkolt nyakú, öblös hasú csésze darabja került elő a I. szelvényből. A hason letört fül nyoma látszik (XV. tábla 14.). Egyenes peremű, nyomott gömbtestű, kétfülű csuprokat ismerünk a lausitzi kultúra anyagából. Innen terjedt el és jelent meg a pilinyi kultúra késői szakaszában és az urnamezős kultúrában is.³² A kyjaticei kultúra területén is megtalálható. Ezek általában díszítetlen, vagy a hasukon árkolt formák, de Szajláról vízszintesen árkolt nyakú edény is előkerült.³³ Hasonló forma ismert Radzovceből és árkolt nyakú, de kissé enyhébben ívelt forma Zvolenből is.³⁴ Kis méretű, vékony falú csészék töredékei kerültek elő az V. szelvényből (XV. tábla, 7.), a VI. szelvényből (XVII. tábla 8.) és a VIII. szelvényből (XV. tábla 8.).

Fazekak

Fazék töredéke lehet egy nagyméretű, bütyökdszes darab a VI. szelvényből (XIII. tábla 10.).

Minden rétegből, felületből nagy számban került elő, általános, gyakori díszítési mód a bronzkor folyamán a *plasztikus, tagolt bordadisz.* Általában urnák, fazekak, a házikerámia díszítésére használták, perem-, nyak-, és hastöredékeken fordul elő különböző változatokban. Anyagunkban megtalálható a körbefutó sima bordadisz (IV. tábla 5.) és ugyanez lapos fogófüllel, bütyökkel kombinálva (V. tábla 8., 12., X. tábla 1., XII. tábla 1., XVI. tábla 13.). Gyakoribb változata az, amikor a plasztikus bordát különböző bevagdalásokkal, ujjbenyomásokkal díszítették (pl.: III. tábla 3., 4., IV. tábla 4., 11., 14., V. tábla 14., 15., IX. tábla 1., X. tábla 5., XII. tábla 4., 5., 8.).

Ugyanilyen gyakori díszítési mód a *lapos fogófül.* Bükkszentlászló–Nagysáncan is minden felületből előkerültek szép darabok. Különböző méretűek, a kisebb lapos bütyöktől a nagyméretű dudorig több variáció ismert. (Pl.: II. tábla 8., VI. táb-

27 Kemenczei T., 1984. (Aggtelek–Baradla-barlang) CI. t. 18–24., CII. t. 5., 10., 11., 15., CIV. t. 7.

28 Novák Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs., 1979. (Diósjenő–Pogányvár) 22. t. 1., (Nagybörsöny–Magyarhegy) 66. t. 4., 5., 7., 9., (Nagybörsöny–Rustokhegy) 71. t. 1., 72. t. 3., 5., (Perőcsény–Halyagos) 76. t. 8–12.

29 Furmánek, V. 1990. 20. t. 1., 21. t. 3.; Paulik, J. 1962. 9. t. 1., 3., 12–14.

30 Paulik, J. 1962. (Rimavská Sobota) 1. t. A 3., 5., (Chotin) 3. t. A 1., B 1., 2., (Zvolen) 6. t. 1., 4., 7. stb.; Furmánek, V. 1990. (Radzovce) 20. t. 2–4., 21. t. 5.

31 Kemenczei T., 1984. (Miskolc–Büdöspeszt barlang) CVI. t. 1.; (Aggtelek–Baradla-barlang) CII. t. 13., 14. D.; Matuz E., 1992. 15–16. X. t. 1., XI. t. 4., XIII. t. 4., XVIII. t. 9., 10.

32 Veliačik, L. 1983. XXX. t. 13., 14.; Uő: 1989. 4. t. 5.; Patek E., 1968. III. t. 15. típus, (Sághegy) XX. t. 1., 3.; (Süttő) CVIII. t. 6., 7. stb.; Kőszegi F. 1988. (Szada) 49. t. 2., 8.

33 Kemenczei T., 1984. (Szajla) LXXII. t. 17., LXXXI. t. 20.; Vízszintesen árkolt nyakú edény: LXXXVI. 2.

34 Furmánek, V. 1990. 24. t. 2.; Paulik, J. 1962. 6. t. 4.

la 16., IX. tábla 2., X. tábla 6., XI. tábla 2., 9., XII. tábla 3., XIII. tábla 10.) Előfordul az ujjhegygel kettéosztott lapos dudor (VIII. tábla 7.) és a lapos fogófül tagolt bordával kombinálva is (X. tábla 1., XII. tábla 1.). Ez a díszítési mód általában urnák, fazekak megfogására szolgált.

Kisebb-nagyobb méretű *bütyökkel* díszített töredékek is vannak az anyagban. Számuk kisebb, mint az előző két díszítési módé, funkciójuk is különböző. A kettős bütykök mellett (III. tábla 8., V. tábla 6.) a háromszög alakú dudor érdemel említést (XIV. tábla 1.). Mindhárom díszítési mód annyira általános a késő bronzkor, kora vaskor folyamán, hogy analógiáikat nem soroljuk fel. Megtalálhatóak a kyjaticei kultúra földvárainak anyagában is.

Részletesebben foglalkozunk azokkal a fazéktöredékekkel, ahol az *egyenes vagy enyhén kihajló, duzzadt peremet ferde bevagdolás*ok díszítik. A nem nagy számú (15 db) ide sorolható töredék közül az I. szelvényből előkerült 3 darabon a bevagdolás balra dőlően fut (II. tábla 2., 4., XVI. tábla 4.). Az V., VI., VIII. és a X. szelvényből származó daraboknál figyelhetjük meg a jobbra dőlő perembevagdálást (VI. tábla 10., IX. tábla 5., XVI. tábla 5., 7., 9.). Egy töredéken a rovátkolt perem alatt benyomott pontokból álló sor fut végig (XII. tábla 6.), három töredéken megtalálható a *perem alatt futó bevagdalt borda* (XII. tábla 2., 7.), néhány töredéken csak ezt a bordát látjuk, a peremrész letörött (V. tábla 14., 15., IX. tábla 10.).

Ugyanilyen fazéktöredékeket találunk Felsőtárkány–Várhegy Ha B második felére datálható leletei között.³⁵ A felsőtárkányi anyag elemzése kapcsán megállapítottuk, hogy a Kárpát-medence késő bronzkori, kora vaskori leleteire nem jellemző ez a díszítési mód. Nagyobb számban fordul elő Hódmezővásárhely–Gorzsa–Cukormajor i. e. 8. század második felére és az i. e. 7. század első felére keltezett anyagában.³⁶ A díszítési mód párhuzamait a Bosut-csoport Ha B_{2,3}-ra datálható horizontjának telepein (Kalakača, Gradina)³⁷ és Basarábi kultúra hagyatékában találtuk meg.³⁸ Feltételezzük, hogy Ha B periódus idején, a preszkíta népmozgások eredményeképpen jutott el az E-magyarországi kyjaticei földvárak leletei közé ez a Vajdaság, Szerémség és az Al-Duna vidék Ha B, C korú leletanyagára jellemző díszítési mód.

Többféle forma díszítőelemei lehettek a különböző *fültöredékek*. Leggyakoribbak a szalagfülek (VIII. tábla 3., 4., 9., IX. tábla 11., XI. tábla 6.) és az átfürt kis bütyökfülek (II. tábla 1., XV. tábla 3.). Kihajló peremű tálat, vagy csészét díszíthetett perem fölé magasodó fül (IV. tábla 2., XV. tábla 9., 10.). Arkolt fültöredékek kerültek elő több helyről (VI. tábla 3., XVI. tábla 2.). Hasonló fültöredékeket ismerünk a kyjaticei kultúra földvárainak és barlangi telepeinek leletei között.³⁹

35 D. Matuz E., 1992. 17–19. VIII. t. 4., XIV. t. 15., XXI. t. 2., 3., XXV. t. 2., 6. stb.

36 Szabó G., 1987–88/1. 91., 5. kép 1., 2., 7. kép 3., 9. kép 4.

37 Medović, P. 1981/a 22., V. t. 1., VIII. t. 1–5., 1981/b. Taf. V. 2., 4., 5., Taf. VI. 3., *Uő*: 1988. 68. t. 1., 3., 8., 73. t. 8., 12. 76. t. 5., 7., 12. stb. 312. t. 9., 13. típus.

38 Vulpe, A. 1965. 5. t. 2., 3., 7. t. 11.; *Uő*: 1986. Abb. 5., 9., 10., 12.; Abb. 7. 1., 23., Abb. 15. 9., 10.

39 Kemenczei T., 1984. (Miskolc–Szeleta-barlang) CVIII. 9., 13., (Miskolc–Büdöspeszt-barlang) CV. t. 1.; D. Matuz E., 1992. 21. XXII. t. 3.; D. Matuz E.–Sz. Kállay Á., 1993–1994. Mátraszentimre–Ágasvár 12. kép. 1.

Egyéb tárgyak

Feltűnően sok kerekre tördelt, lefaragott edényoldal-töredéket találunk a Bükk-szentlászló-nagysánci leletek között (II. tábla 10., V. tábla 7., VII. tábla 3., 4., VIII. tábla 11., 16., XI. tábla 11.). Egy darab át van fúrva, tehát *orsókarika* lehetett (VIII. tábla 12.). Egy kettős kúpos *orsógomb* töredéke is előkerült (V. tábla 5.). Az orsókarikák, orsógombok, hálónéhezékek gyakoriak a kyjaticei kultúra telepletei között.⁴⁰ Ág- és pelyvalenyomatos *paticsdarabokat*, *örlőkőtöredékeket* (12. kép), különböző méretű *kavicsokat*, *fenőköveket* is találunk az anyagban. Mivel a késő bronzkori és a kelta rétegeket nem választották szét, ezek mindkét nép hagyatékához tarozhattak.

A telepjelenségek vizsgálata

A Nagysánc területén belül nagyok a szintkülönbségek, 405 és 475 méter között találhatóak a teraszok. A feltárt felületekben az altalajt mállott mészkő jelezte. A kultúrreteg, ami legtöbb esetben a humuszréteget is jelentette nagyon kicsi volt, a szelvények nagy részében 15–25 cm között mozgott. A gödrök mélysége 30–105 cm között volt, a házakat találták a legnagyobb (120–130, illetve 150–160 cm) mélységben. A leletanyag rétegtani elkülönítése nem volt megoldható, a cserépanyag és Párducz Mihály feltételezése alapján elkülöníthetünk egy késő bronzkori, egy korai vaskori és egy késő kelta szintet. A szórványként említett szkíta és Árpád-kori leletek objektumok szintjén nem jelentek meg. Hat *gödört* talált Párducz Mihály a II. szelvényben, kettőt a IV. szelvényben, egyet-egyet a VI., VIII., X. szelvényben. Ezek átlagos nagysága 40x50 cm, átlagos mélysége 30–50 cm. Két nagyobb méretű gödör (105x35 cm, 130x115 cm) a II. szelvényből, két mélyebb (103, 105 cm) a VI. és a VIII. szelvényből került elő. Anyaguk nincs külön tartva. A késő bronzkori, korai vaskori és a kelta cserepek mellett állatcsontokat és paticstöredékeket tartalmaztak.

A házak területén nem talált az ásató *tűzhelyeket*, de több átégett faszenes réteget, tűzhelyet figyelt meg a feltárt felületekben. A II. szelvényben volt egy kődarabokkal körülrakott, 40 cm átmérőjű, 10–12 cm vastag faszenes réteg, a VI. szelvényben 54 cm mélyen, a sziklába vágott mélyedésben jelentkezett 75x75 cm méretű átégett tűzpad. Ez utóbbi, az ott talált cserepek alapján késő bronzkori, korai vaskori lehetett. A IX. szelvényben a 38 cm mélyen lévő, 30 cm átmérőjű faszenmaradványos rész, a XI. szelvényben a 25 cm mélyen fekvő paticsréteg talán tűzhelyet jelölhetett. Ezek házakon kívüli, legtöbbször ideiglenes tűzrakóhelyek lehettek.

Két késő bronzkori, korai vaskori *házat* tárt fel Bükk-szentlászló-Nagysáncon Párducz Mihály (8. kép). Az „A” jelű, korábbi ház K–NY-i hossz tengelyű, szabálytalan, rendhagyó alaprajzú. A közel téglalap alakú, 216x270x320 centiméteres nagyobb helyiség 120–130 cm mélyen helyezkedett el. Ennek a DK-i sarkából egy 80 cm hosszú, 95–100 cm széles folyosó vezetett át egy másik helyiségbe. Ez szabálytalan háromszög alaprajzú volt (alapjának hossza 35 cm, tengelyéé 200–205 cm) és magasabban, 80–90 cm mélyen feküdt. Ennek K-i végén egy újabb, 80–86 cm széles folyosót figyelt meg az ásató, ami a sáncre vezetett. Ezt a házat met-

40 Nováki Gy.–Sándorfy Gy.–Miklós Zs., 1979. 72. t. 8.; Kemenczei T., 1984. XCIV. t. 13., 21.; D. Matuz E., 1992. 21–22. XII. t. 7., XIV. t. 3., 18., XXVI. t. 4., 5.

szette egy É–D-i hossz tengelyű, kisebb méretű (204x210 cm) „B” jelű ház. Mélysége 150–160 cm. Kijárata a D-i oldalon lehetett, mert egy 90–100 cm széles folyosó sziklába vágott nyomait figyelte meg Párducz Mihály. Szerkezeti elemek, cölöplyukak, tűzhelyek stb. nem kerültek elő, a házak anyagát rétegtani alapon elkülöníteni nem tudták. A kyjaticei kultúra telepeiről kevés házat ismerünk. A kultúra síkvidéki telepén, Sajószentpéteren, Kemenczei Tibor négyszögletes alaprajzú, földbe mélyített gödörház részletét és gödörrendszereket tárt fel.⁴¹ Felsőtárkány–Várhegyen kétfajta háztípus különíthető el. Az 1., 2., 4. számú ház téglalap alakú, É–D-i tájolású, 300/320x580/600 cm méretű, paticsfalú, ágasfás, szelemengereadás szerkezetű ház lehetett. Építési idejük Ha B₁ periódus. A 3. és az 5. számú háznál nem került elő szerkezeti elem, s bár csak részlegesen lettek feltárva, felépítésük egyszerűbb volt. Koruk a Ha B₂ periódus második fele lehetett.⁴² A bükk-szentlászlói „B” ház ezzel a háztípussal mutat rokonságot, alakja és a szerkezeti elemek hiánya miatt. Mátrászentimre–Ágasváron a leletanyag alapján a Ha B₂ időszakra datálható fapadlójú ház részletét tárta fel Sz. Kállay Ágota.⁴³ Radzovcéből kőalapozású házakat említ V. Furmánek.⁴⁴ A felsoroltak alapján nem beszélhetünk egységes házepítési szokásról a kyjaticei kultúra népességénél, a helyi körülményeknek, igényeknek megfelelően különböző típusú házakat építettek.⁴⁵

A sánc építésének története

Párducz Mihály megfigyelései a következők:

„Az erődnek tekinthető terület északi, délkeleti és rövid keleti szélét zárta le a sánc. Ez körülbelül az erődített telep kerületének 1/3-ad része. A többit az igen meredek esésű lejtők védnek. Az elég hosszú délnyugati oldalon a sánc és a meredek lejtő is hiányzott. Itt az előbbi egy kb. 10 m széles sáv helyettesíti, amelynek felszínén sok őskori cseréptöredéket találtunk. A feljárók, illetve kapuk helyét nem vizsgáltuk meg. Úgy látszik azonban, hogy három feljáró út vezetett be az erődített telep területére, valamennyi a telep északi, menedékes oldalán. Itt van a sánc legépebb és leghosszabb része. A telep felszínén nagyok a szintkülönbségek. A szélsőséges értékek 405–457 m tengerszint feletti magasságok között ingadoznak. A középső részen van a legnagyobb mélység, egy tölcser formájú gödörben. A D-i része ma teraszos elrendezésű. Lehet, hogy ennek őskori előzménye van.”

„Az erődített település keleti végében elég épen maradt sánc egy rongált szakaszán a töltést átvágtuk. A felső, mintegy 30 cm vastag, fekete réteg bőven tartalmazott kora vaskori cserepeket. 30 cm alatt a föld sárga színű, agyagos. Mindkét réteg legnagyobb része azonban különböző méretű (ökölnyi nagyságú és annál kisebb) kő, amely az említett földdel együtt volt a töltésbe hordva. A sárgás agyagos, kővel kevert földben cserép már csak elvétve, egész ritkán mutatkozott. A kövek között vannak nagyméretűek is, de a legnagyobb részük a már említett ökölnyi, vagy annál kisebb méretű. A sáncnak kb. 2/3-ad része volt itt meg (a többit korábban elhordták). A megmaradt és átvágott töltésrész alapjának szélessége kb. 6–6,1 m, magassága 175–185 cm mai állapotában. Érdekes volt az átvágás árkanak

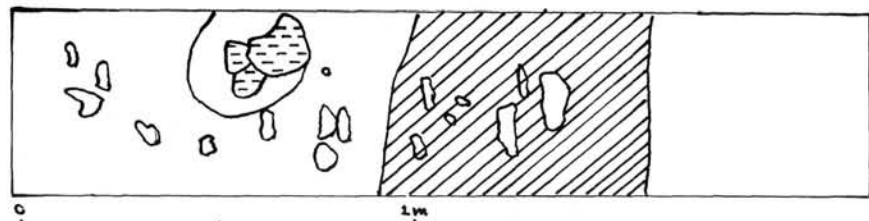
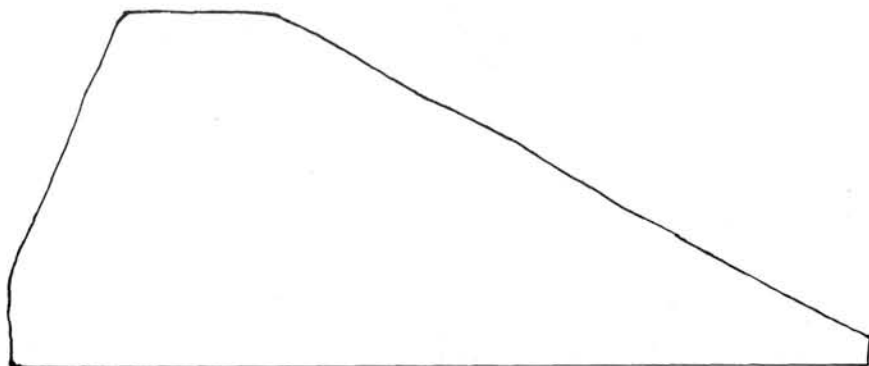
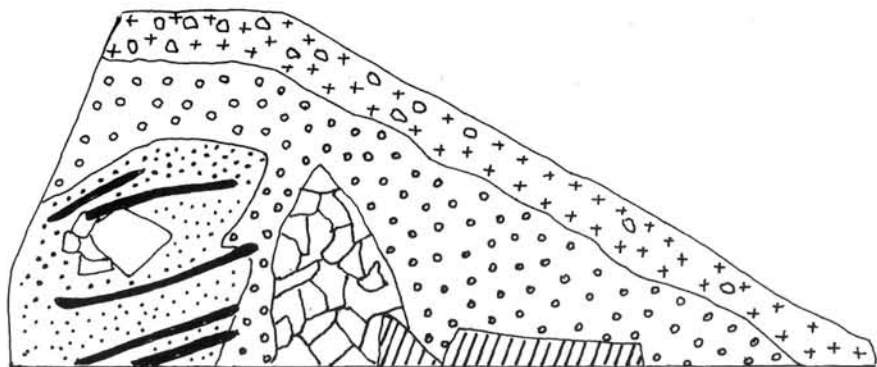
41 Kemenczei T. 1984. 40., 134., Abb. 15.

42 Kemenczei T. 1984. Abb. 14.; D. Matuz E. 1992. 26–27., 6–15. kép.

43 D. Matuz E.–Sz. Kállay Á., 1993–1994. Mátrászentimre–Ágasvár, 44–47., 60–61.

44 Furmánek, V. 1990. 91., Abb 9.

45 A késő bronzkori, kora vaskori háztípusokkal és rekonstrukciós lehetőségeikkel egy későbbi cikkünkben foglalkozunk részletesebben.

márgás földben apróbb
kövek és agyag, v. márga csíkok

tüzelesi nyomok

fekete humusz és hallatatti cserепek

nagyobb kövek

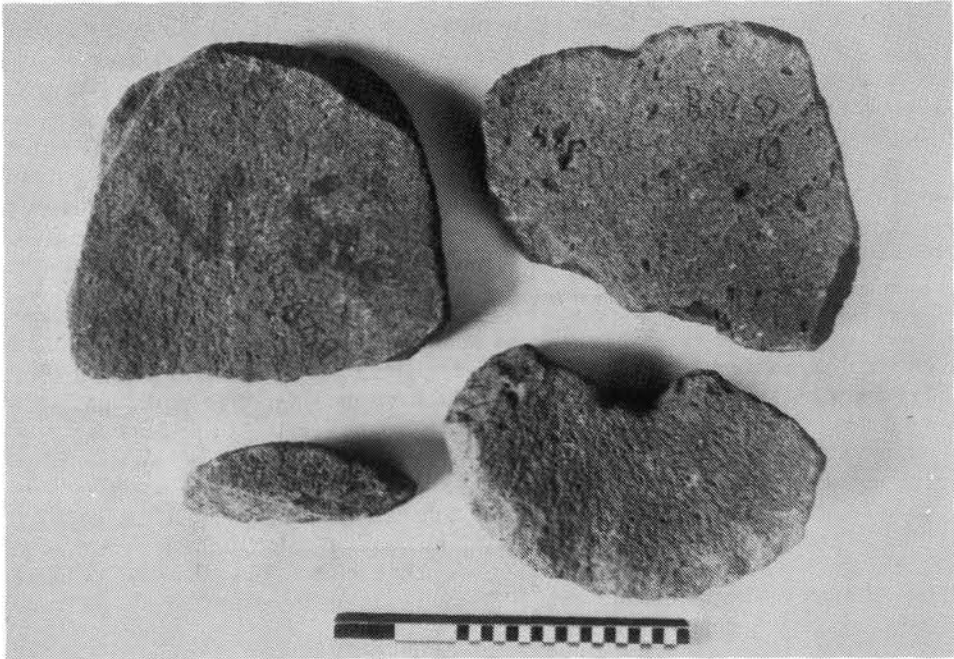
átégett mészkő (vastagsága 40 cm)

kisebb kövek és barnás föld

11. kép. A sáncátvágás metszet- és felszínrajza

aljában egy kb. 130–135 cm széles fehér kősáv (11. kép). Úgy látszik ide égetett mészkörögök kerültek, vagy mészkövek fölött rakott máglya tüze okozta a megfigyelt jelenséget. Az előbbi feltevés a valószínűbb, mivel szabályosan falszerűen el-

12. kép: Örlőkövek

helyezettnek látszott. Az árok fenekén, közvetlenül mellette faszenes tüzelési nyomok (tűzhely?) látszottak (175 cm mélyen). Ennek környékéről 2–3 feketén csillogó-felületű, durvább cseréptöredék került elő. Kétségtelen, hogy ez a tüzelési nyom a sánc, a töltés létezését megelőzte. Feltehető az is, hogy az égett meszes falszerű jelenség is megelőzte a töltést. Erre mutat, hogy határozott metszete a töltésben is megvan. Valószínűnek lehet tehát tartani, hogy a Nagysánc területén az erődítés előtt is volt már település és ehhez tartoztak az itt említett jelenségek. A töltés metszetében feltűnő a kőzéptájon mutató szabálytalan, nagyobb kövekből rakott mag, amelyet két oldalt apróbb, földdel kevert kövek támogatták meg. Érdekes volt az a megfigyelés, hogy a töltést fent borító 30, a külső oldalon 45 cm vastagságot is elérő fekete, kövekkel kevert humuszréteg sok cserepet tartalmazott, az alatta fekvő, már említett rétegben meg úgyiszlén cserép nem került elő. Ezt a jelenséget másképpen aligha magyarázhatjuk, minthogy a töltés utolsó magasztása olyan helyről történt, ahol kora vaskori házak, illetve hulladékgödörök voltak. Arra lehet tehát gondolni, hogy az első település lakossága még nem gondolt a telep megerősítésével. Csak idővel vált ez szükségessé, amikor talán a telep belső elrendezése is megváltozott. De az sem lehetetlen, hogy csupán egy kisebb méretű töltést építettek a telep köré (keves cserepet tartalmazó kis töltés, a kőtöltéssel). Majd ezt magasztani kívánták, s ekkor talán a telep belső elrendezése is megváltozott. S a korábbi telep hulladéka is a töltésbe került. De az sem lehetetlen, hogy ez utóbbi munkát már nem a kora vaskori lakosság, hanem a késő kelták ide települt törzse végezte el, a kora vaskori település még észrevehető részéről hordva a magasztásához a földet. Alig 5 cm mélységből kelta edény pereme került elő. A sáncásatáskor kevés jellegzetes cserepanyagot sikerült összegyűjteni.”

Észak-Magyarország és Szlovákia területéről 42 lelőhelyet elhelyezkedésük, formájuk, felszíni leletek és kisebb-nagyobb leletmentések alapján a kyjaticei kultúra földvárjai közé sorolhatunk.⁴⁶ Ezek közül kevés helyen történt sáncátvágás. Nagybörzsöny–Rustokhegyen az egyik sáncátvágásnál megtalált hosszanti irányú gerendanyom a sánc belső oldalán végigfutó, vízszintes gerendákból álló fal alsó tagja, ettől 1,5 méterre hasonló fal lehetett, amit keresztirányú gerendák kötöttek össze, a fal-
között földdel töltötték ki. A sáncot tűzvész pusztíthatta el.⁴⁷ Kemence–Godóvár sánca többnyire kőből állhatott, amit faszerkezet tartott össze. Ezt a külső oldalán kővel erősítették meg.⁴⁸ Hont–Jelenchegyen egy megfigyelés szerint két, vízszintes gerendákból álló fal húzódhatott egymástól 3,8 méterre, amit keresztirányú gerendák kötöttek össze.⁴⁹ Szilvásvárad–Töröksánc Ha A periódusra datált, 6–7 km hosszú sáncát a belső oldalán kővel erősítették meg.⁵⁰ Felsőtárkány–Várhegyen a sánc átvágásánál szerkezeti elemet nem figyelt meg Párducz Mihály, a köves földsánchoz a külső oldalán árkot húztak.⁵¹ Cserépfalu–Mésztetőn és Kemence–Magosfán kővel megerősített sánc lehetett.⁵² Tehát a kyjaticei kultúra sánctípusai: egyszerű földszerkezet (Felsőtárkány), kőmagra ráhordott föld (Bükkszentlászló), a külső, belső oldalán kővel való megerősítés (Kemence, Szilvásvárad), bonyolultabb, nagyobb munkát, szervezettséget igénylő, gerendavázis szerkezetű sánc (Nagybörzsöny, Hont). A kyjaticei kultúra népességének erődítési szokásai változatosak, az adott földrajzi viszonyoknak, igényeknek, társadalmi szervezettségnek megfelelően változtak. Az erődítések magyarázatára többfajta elmélet született,⁵³ jelentősen újabb eredményt a bükkszentlászlói anyag vizsgálata nem hozott.

A települési hálózat vizsgálata

A Nagysánctól kb. 100 méterre, ÉK-re fekvő dombon a „Tanítóréten” is nyitott egy kutatóárkot (15x1 m) Párducz Mihály. Itt paticsörédékek és kerámiatörédékek kerültek elő.

A Nagysánc és a „Tanítóréten” között a töltés külső lejtőjén, Konc János földjén bronztűket találtak. Itt Párducz Mihály egy 4x4 méteres felületben semmilyen kultúrjelenséget nem észlelt.⁵⁴

Miskolc–Bükkszentlászló, Lyukas-kecske II. barlang előterében 1982-ben késő bronzkori vagy kora vaskori cserepeket talált Simán Katalin.⁵⁵

46 Kemenczei T., 1984. 128–143.; D. Matuz E. 1992. 28–34.; Furmánek, V.–Veliačik, L.–Romsauer, P. 1982. 167–173.; Furmánek, V. 1983. 28–31.; *Uő*: 1987. Abb. 1.; Dénes J., 1984. 20–25. *Uő*: 1990. 45., 54., 55. stb.

47 Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs., 1979. 63–68., 69–70. kép.

48 Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs., 1979. 49–52., 50–52. kép.

49 Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs., 1979. 42–44., 40. kép.

50 Patek E., 1970. 131.; *Uő*: 1973. 25–30.

51 D. Matuz E., 1992. 27–28., 35., 2–4., 7. kép.

52 Kemenczei T., 1984. 129. (Cserépfalu–Mésztető); Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs. 1979. 53. (Kemence–Magosfán)

53 Nováki Gy., 1979. 106–112.; Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs., 1979. 84–87.; Patek E., 1968. 17–24., 45–46.; Kemenczei T., 1982. 273–278.; *Uő*: 1984. 40–43.; 60–63.; D. Matuz E., 1992. 31–32. stb.

54 Párducz Mihály ásatási naplója, B. Hellebrandt M., 1992. 43.

55 Wolf M.–Simán K., 1983. 118.

A répáshutai Pongor-lyukból késő bronzkori cserepek kerültek elő, ennek alapján felmerült annak a lehetősége, hogy ezt a helyet is erődítésnek használták.⁵⁶

A közelben levő Miskolctapolca-Várhegyről kisebb feltárásból (1931), szórványként (1975), majd Hellebrandt Magdolna leletmentéséből kerültek elő késő bronzkori, kora vaskori leletek.⁵⁷

A Miskolc területén (Dudujkadomb, Rendező-pályaudvar, Soltész-Nagy Kálmán utca, Sajópart, Királydomb, Diósgyőr középkori vár) és a környékbeli barlangokban (Vizesbarlang, Háromkúti barlang, Szeleta-barlang, Bűdös Pest-barlang, Herman Ottó-kőfülke, Herman Ottó, Puskaporos-barlang, Kőlyuk-barlang, Névtelen-barlang) is megtaláljuk a kyjaticei népeség leleteit.⁵⁸

A kutatás nem teljes a területen, az említett leletek sem egyidejűek, egy részük a kyjaticei kultúra korai és középső szakaszából származik. A barlangi leletek nagy része késő kyjaticei, ezek viszont már nem tartoztak feltétlenül a bükkszentlászlói földvár vonzáskörébe. Így azt tudjuk megállapítani, hogy a kyjaticei kultúra népe fennállása során kedvelte a hegyvidék és az Alföld találkozásánál fekvő vidéket, viszonylag sűrű települési hálózatot hozott létre, valamint azt, hogy feltehetően a bükkszentlászlói földvárat is „kiszolgálófalvak” vették körül.

Az állatsontanyag vizsgálata

Bökönyi Sándor megvizsgálta a Bükkszentlászló-nagysánci település állatsontanyagát. Megállapításai szerint a lelőhely állandóan lakott településként megfelelő hely volt a háziállatok tartására. A kevés állatsontanyagban nagy háziállat-túlsúlyt talált (85 háziállatsontból 5 ló, 27 sertés, 11 juh, kecske, 42 szarvasmarhacsont volt), a vadállatokat csak egy-egy vadmacska és halcsont képviselte.⁵⁹

A leletanyag értékelése, a település története

A 15,15 ha területű település nagyon kis részét, a Nagysánc területének ÉK-i felén kb. 240 m²-t tárt fel Párducz Mihály. A nagy gyakorisággal előkerülő szórványleletek azt bizonyítják, hogy a földvár teraszos, letelepedésre alkalmas nagyobb része lakott lehetett.

Leletanyagunkban kevés a pontosabb kormeghatározásra alkalmas egész edény. A formákra sok esetben csak következtetni tudunk. Az edénytöredékek, díszítménytípusok vizsgálatánál láttuk, hogy sok az általánosan használt késő bronzkori, kora vaskori motívum (turbántekercses, síkozott peremtöredékek, tagolt bordák, lapos fogófülek stb.) és a kyjaticei kultúra klasszikus anyagára jellemző díszítménykincsek (vízszintesen és függőlegesen bekarcolt, besimított, kanellurázott töredékek). Feltevésünk szerint a település a kyjaticei kultúra klasszikus időszakában, a Ha A₂ és a Ha B₁ periódus idején (i. e. 10. században, és az i. e. 9. század elején) népesülhetett be és élte fénykorát. Ez jelentené a Párducz Mihály által a sáncátvágásban megfigyelt szintet, amihez a tüzelési nyomok, az átégett meszes réteg és a település nagy

56 Hevesi A.–Hir J.–Ringer Á., 1983. 59–60.

57 Hellebrandt M., Rég Füz 1978. 17.; Kemenczei T., 1984. 131.

58 Hellebrandt M., 1973. 591.; Kemenczei T., 1984. 41., 131–132., LXXXIX. t. 5–10., CV. t. 1–11., CVI. t. 1–10. CVII. t. 1–9., 11–15., CVIII. t. 1–14., CIX. t. 1–8.

59 Bökönyi S., 1968. 289.; Úő: 1974. 34., 389.; Nováki Gy., 1975. 74.

része tartozhatott. Ekkor még nem volt erődítés, de a védelemre törekvő, különálló, magaslati helyre költöző népesség olyan helyen lakott, ahonnan a környező területeket jól beláthatta, az utakat ellenőrizhette. Bükkzentlászló–Nagysánc gazdasági, hatalmi központnak tekinthető nagy alapterülete, a gazdag fémleletanyag és az állatsontvizsgálókat eredményei alapján. A környező települési hálózat központjaként szükség esetén befogadhatta a környék lakosságát is. A hasonló jelentőségű szilvászváradai földvárban a Ha A periódusban élt a népesség, a felsőtárkányi földvár fénykora pedig a Ha A₂–B₁ periódusra esett.⁶⁰

Bizonyító anyag híján csak feltételezzük, hogy az erődítést, a nagyobb kövekből kialakított kőmagot borító agyagos, kisebb köveket, kevés cserepet tartalmazó töltést a Ha B periódus második felében építették fel a Nagysánc lakói. Ez megfelelne a felsőtárkányi földvárnál megfigyelt jelenségnek, ahol a Ha A₂, B₁ periódus idején nem volt még erődítés, a Ha B₂ periódus idején, a preszkíta bevándorláskor, esetleg azok ellen védekezve építették meg a sáncot.⁶¹

Pontosabb datálásra ad lehetőséget a Bükkzentlászlón talált két kincslelet vizsgálata. Az anyag a kyjaticai kultúra bronziparának negyedik, legfiatalabb szakaszát képviseli. Kemenczei Tibor elemzése⁶² szerint a hárfafibulák a Ha B–C korszakban használatosak, a bükkzentlászló lelet a Ha B₂ korszakba tartozik. A kartekercsek, karpercek a kyjaticai kultúra bronziparára jellemzőek, a nyakperectípus emellett a preszkíta leletekben is megtalálható. A szemüveg alakú fibula a Ha B–C periódusra keltezhető, Észak–Európától a Balkánig, Itáliáig elterjedt. A kisméretű bronz tokosbalták az erdélyi fémművességi körből származnak, a Ha B periódus végére keltezhetőek. Ide sorolhatóak a füles bronz falerák is, de nem találjuk meg a kincsleletben a keleti, preszkíta típusú lószerszámzatot, fegyverzetet. Ennek megfelelően a datálása Ha B₂. Ezt a datálást a kerámiaanyagoknak csak néhány elemével tudjuk alátámasztani. A ferdén bevagdalt peremű és ferdén bevagdalt bordadíszű töredékek a Ha B periódus második felére datálhatóak, a preszkíta népmozgások eredményeképpen juthatott el ide a Bosut–Basarábi körre jellemző díszítési mód. A viszonylag sok bekarcolt vízszintes és háromszög alakú motívummal díszített töredék a barlangi leletekkel mutat rokonságot, amelyek döntően a kyjaticai kultúra késői szakaszát képviselik.

A kora vaskor elején, a Ha B₂ periódus folyamán, a preszkíták elleni védekezésül építhették fel az erődítést a Nagysánc lakói. A Ha B₂ periódus, az i. e. 9. század végén a preszkíta népcsoportok első nagy betelepődési hulláma⁶³ már a fémkincseinek elrejtésére, a telep elhagyására készítette a kyjaticai lakosságot. A kyjaticai kultúra legfiatalabb leletanyagának a bükkzentlászló fémleletek, a Felsőtárkány–várhegyi Ha B_{2,3}-ra datálható leletanyag és a Mátrászentimre–ágasvári Ha B₃ korú település anyaga tartható.⁶⁴

Újabb feltárásra, nagyobb leletanyagra lenne szükség a bükkzentlászló telep belső kronológiájának pontosabb tisztázásához, feltevéseink bizonyításához. Bükkzentlászló–Nagysáncot a kelták foglalták el újra. Továbbfejlesztették a kora vaskori erődítést, a sánc utolsó magasításánál felhasználták a késő bronzkori, kora vaskori telep hordalékát, falu jellegű települést hoztak létre, hosszú ideig, a késő kelta korig éltek a területen.⁶⁵

60 Patek E., 1970. 131.; *Uő*: 1973. 25–30.; Kemenczei T., 1984. 41., 143.; D. Matuz E., 1992. 35–36.

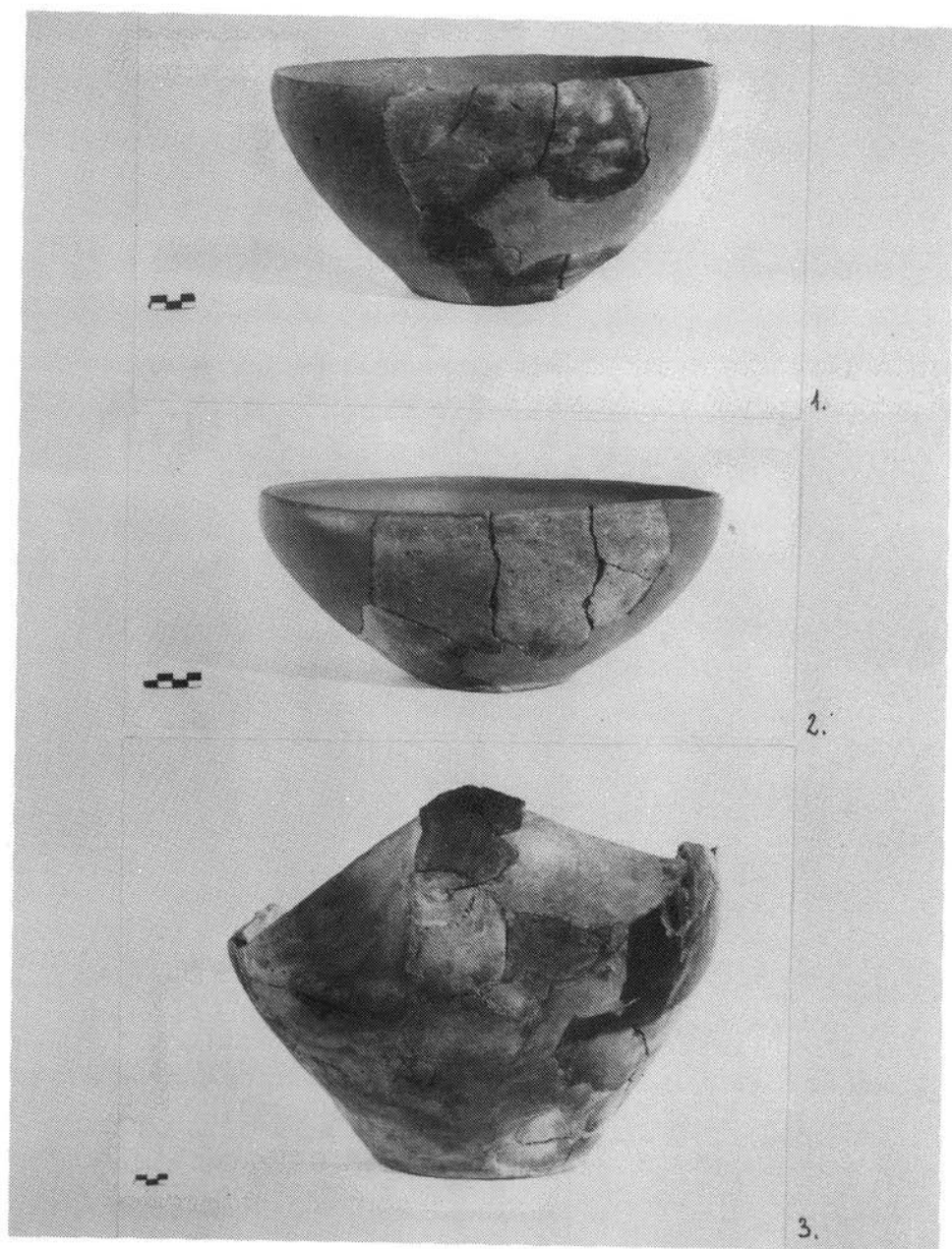
61 D. Matuz E., 1992. 27–28., 35–36.

62 Kemenczei T., 1966. 53–54., 60–62., 69. X. t. 1–7., XI. t. 1–12.; *Uő*: 1984. 55–56., 146. Taf. CXXIII. a, b, c.; *Uő*: 1989. 64.

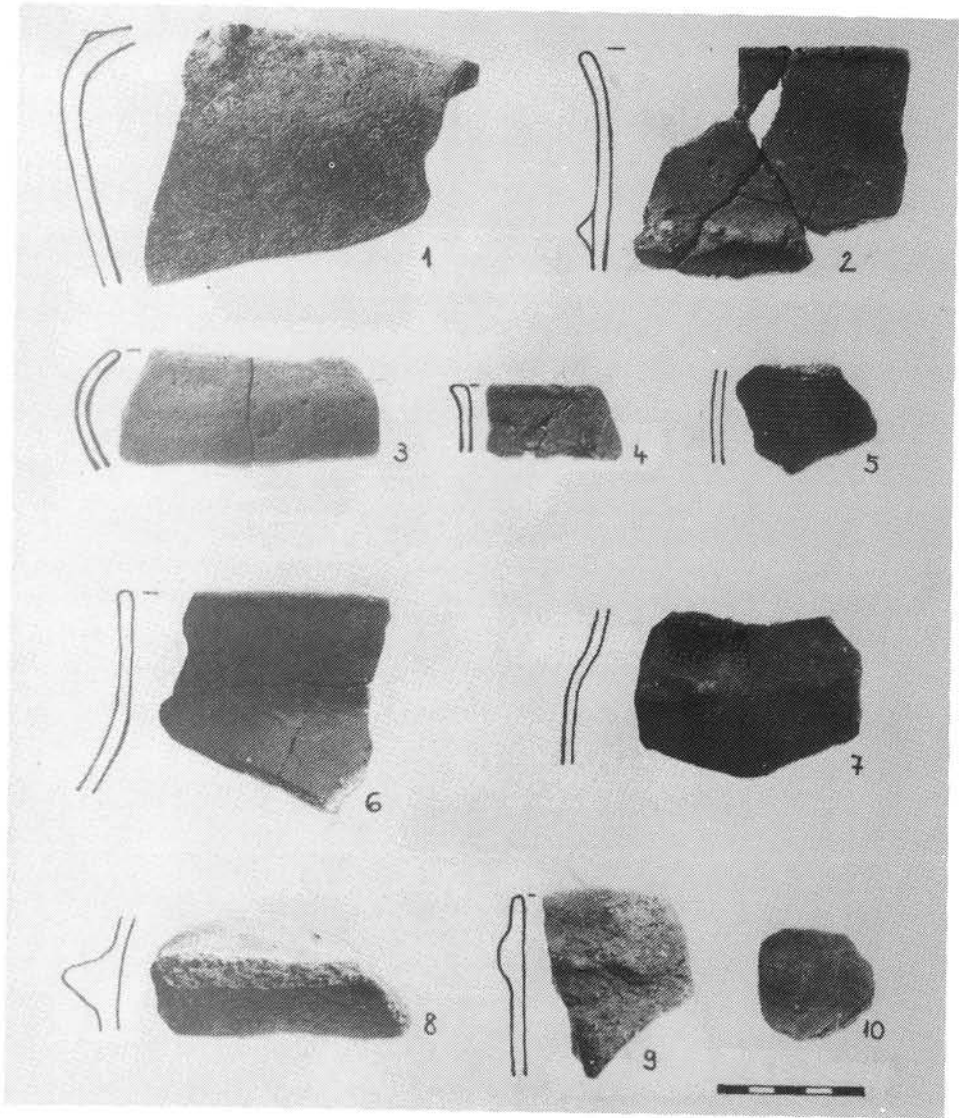
63 Kemenczei T., 1981/a 26–39.; *Uő*: 1981/b 79–92.; *Uő*: 1984. 57., 94–95.; *Uő*: 1988. 97–98.

64 Kemenczei T., 1984. 47.; D. Matuz E., 1992. 35–36.; D. Matuz E.–Sz. Kállay Á., 1993–1994. 62.

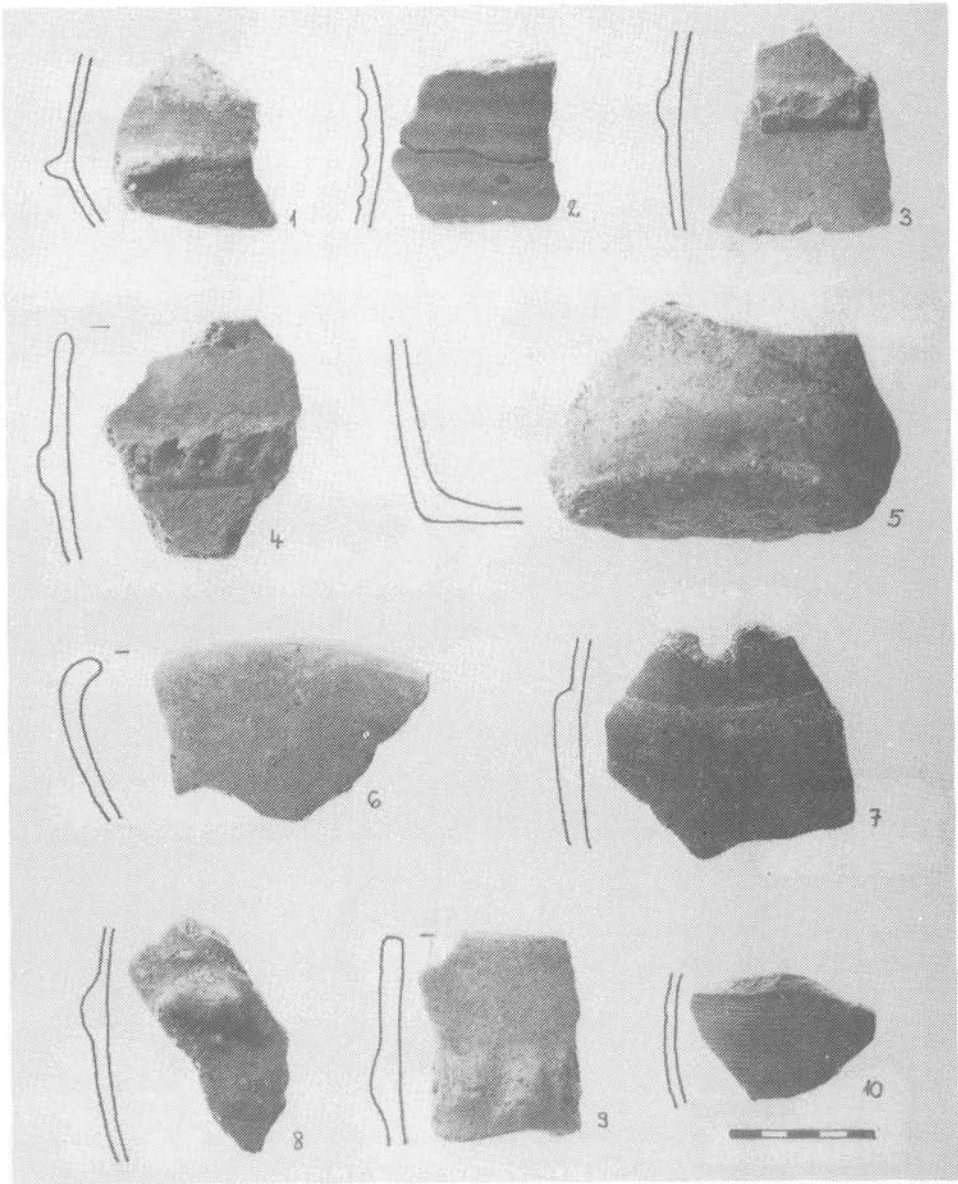
65 B. Hellebrandt M., 1992. 49.

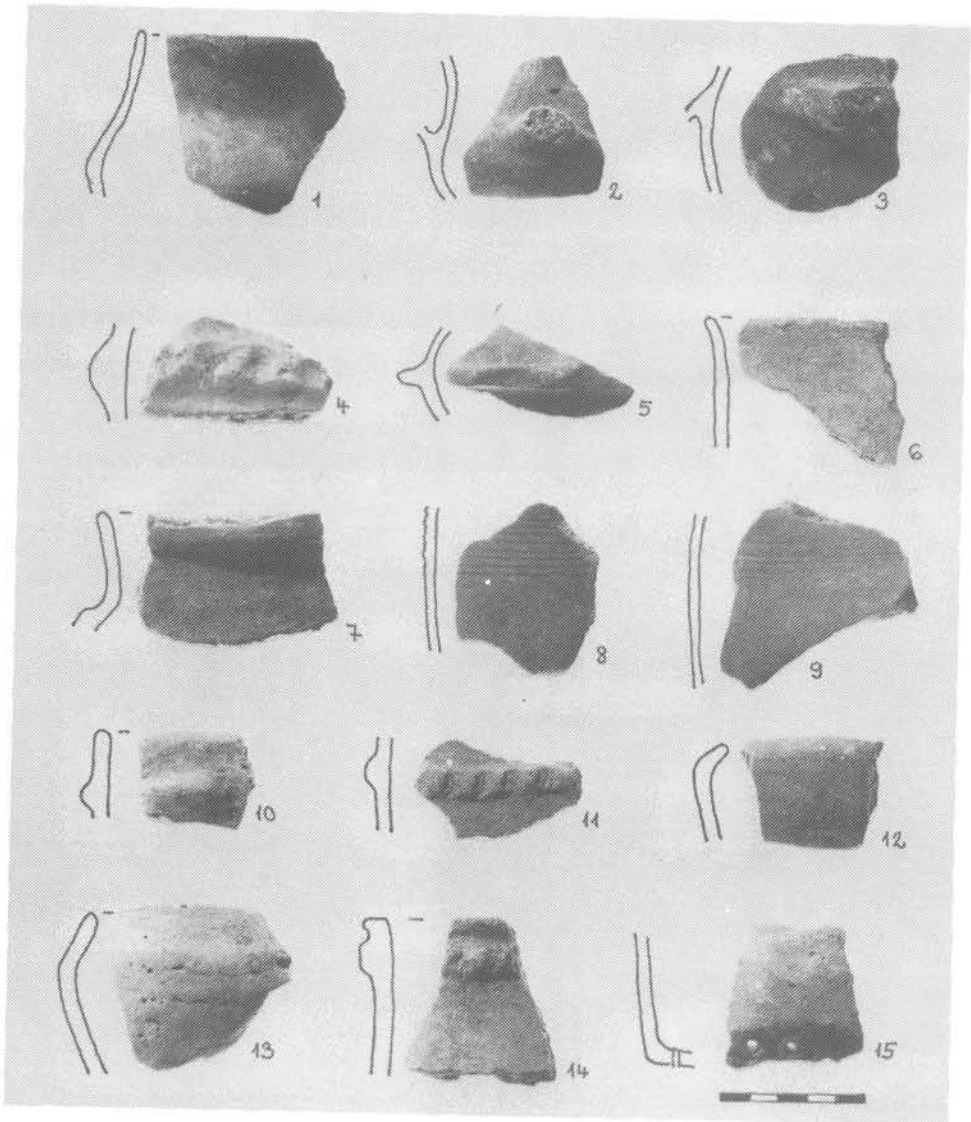
I. tábla. 1. VI. szelvény, 2. X. szelvény, 3. VIII. szelvény

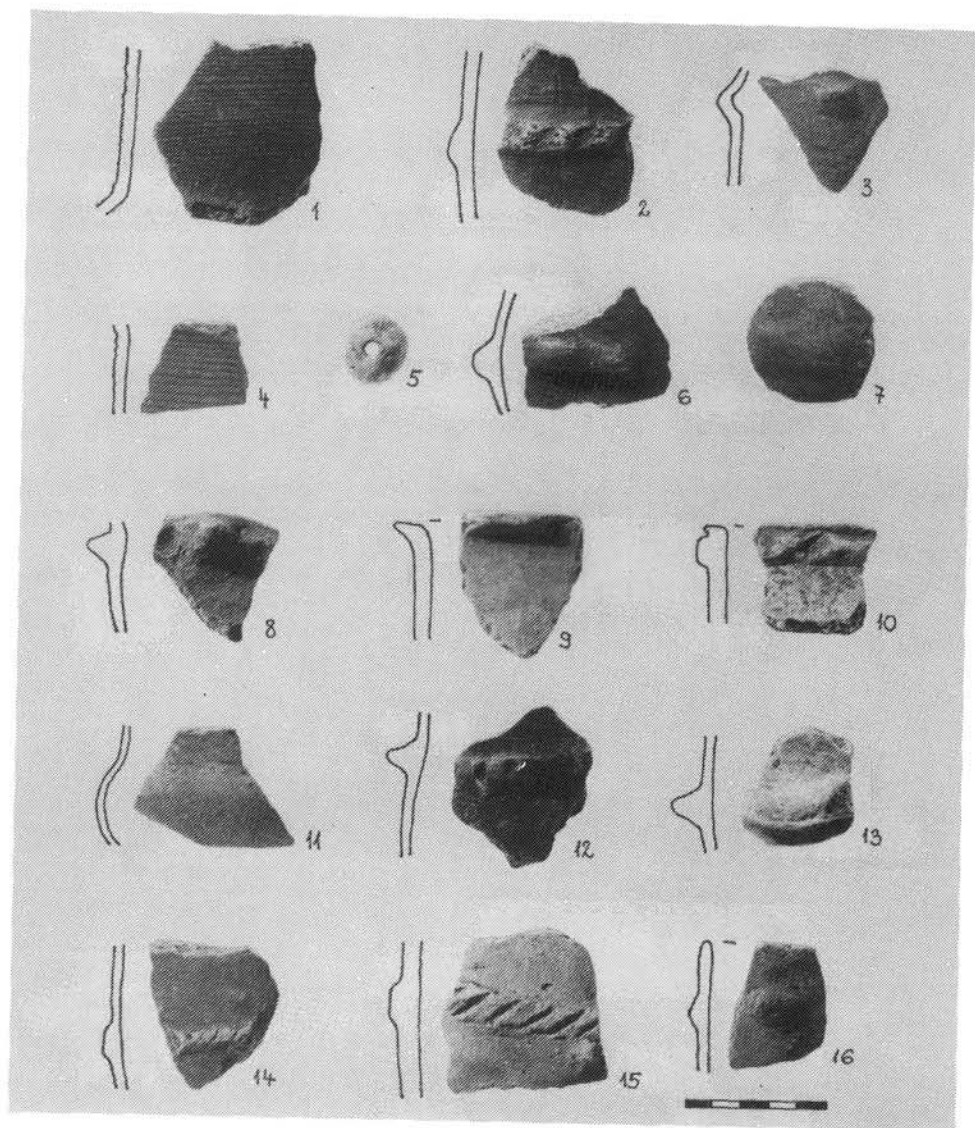
II. tábla. 1-5. I. szelvény, 6-10. II. szelvény

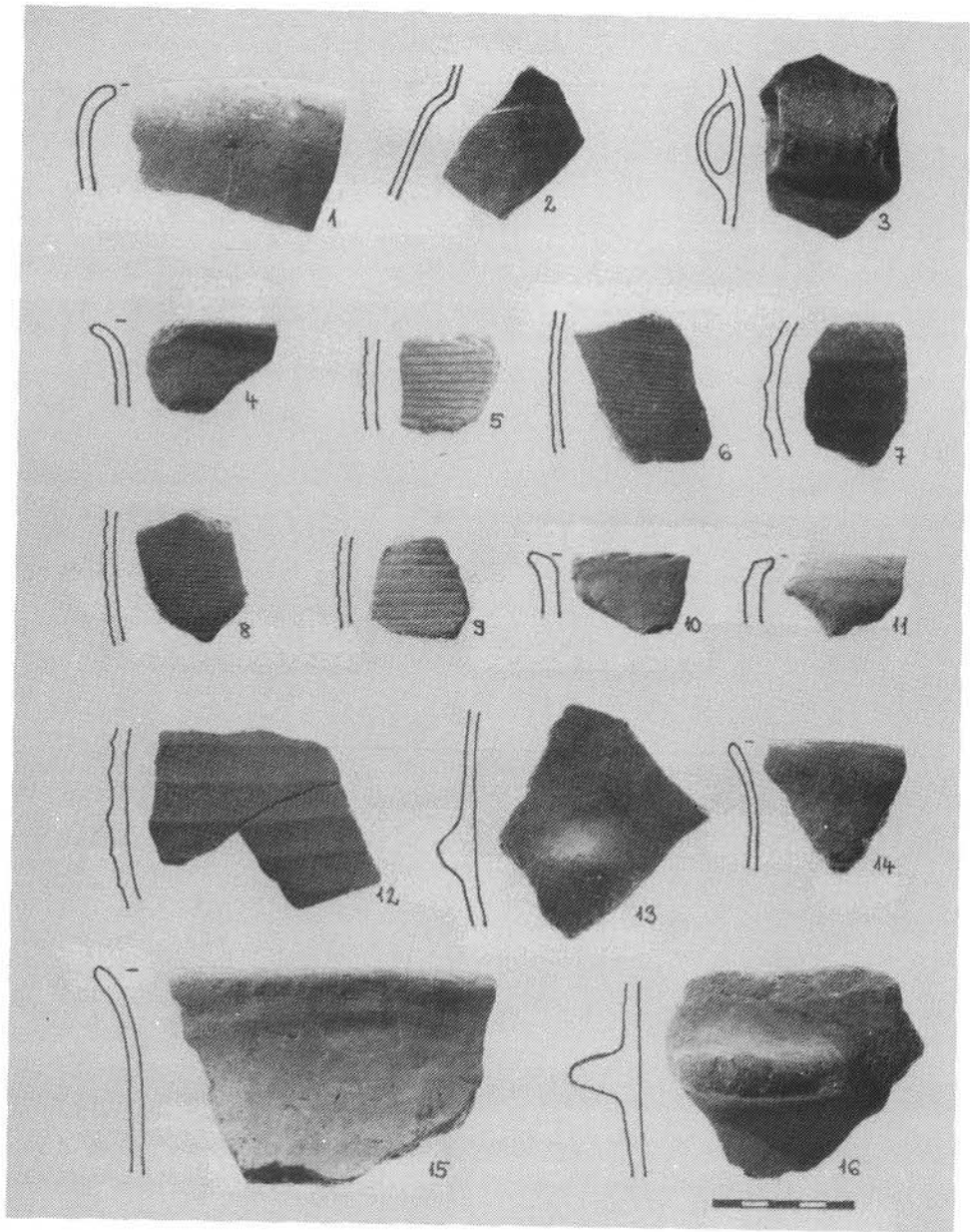
III. tábla. 1-10. V. szelvény

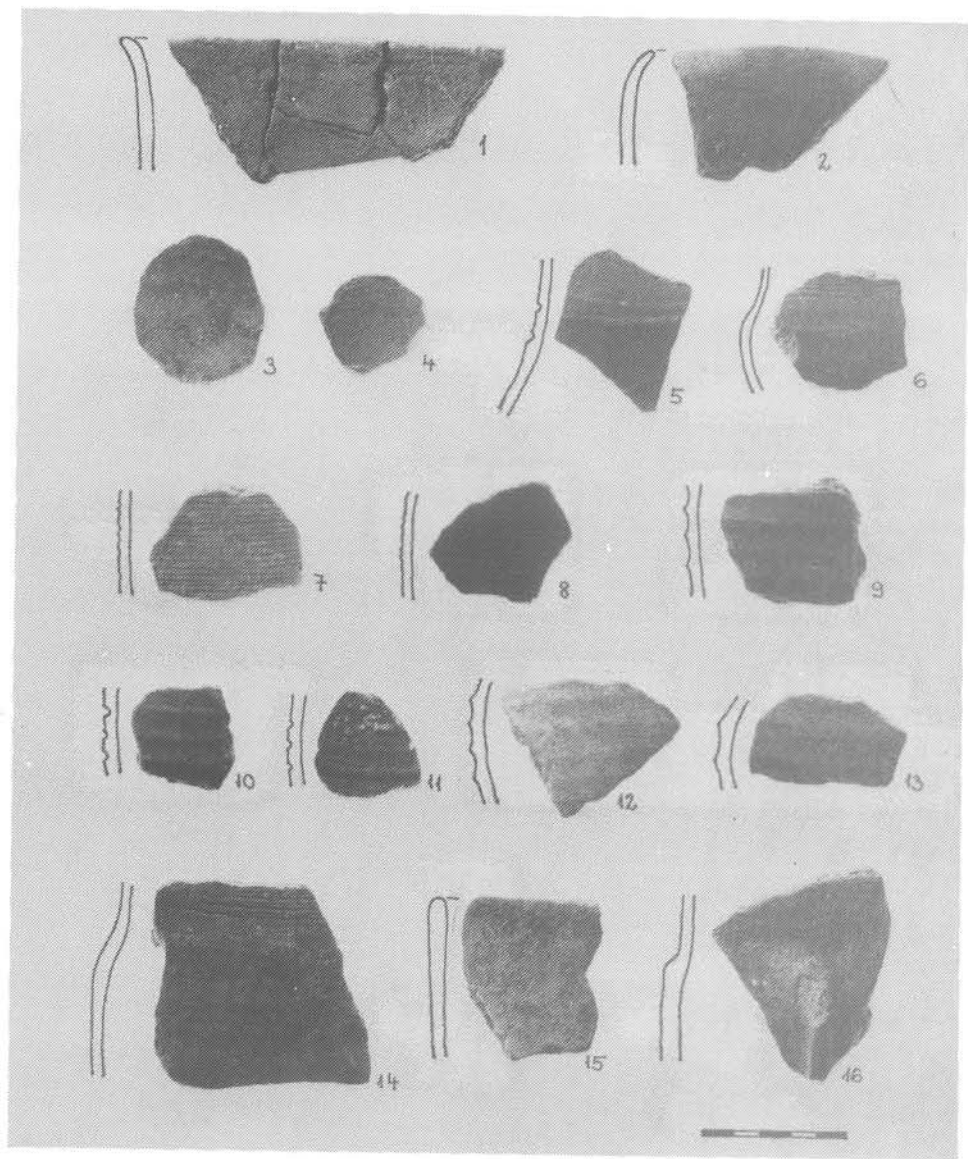
IV. tábla. 1-15. V. szelvény

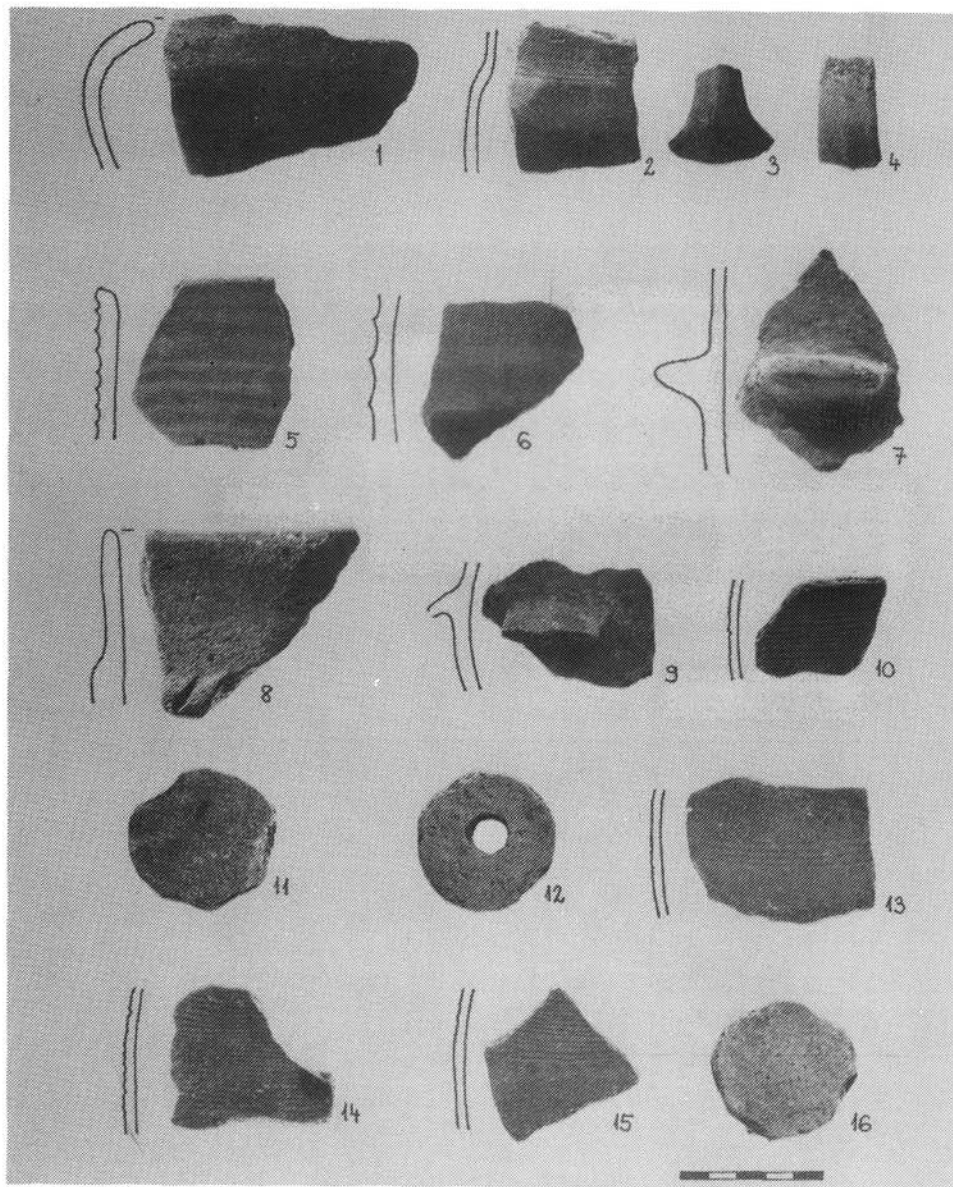
V. tábla. 1-16. V. szelvény

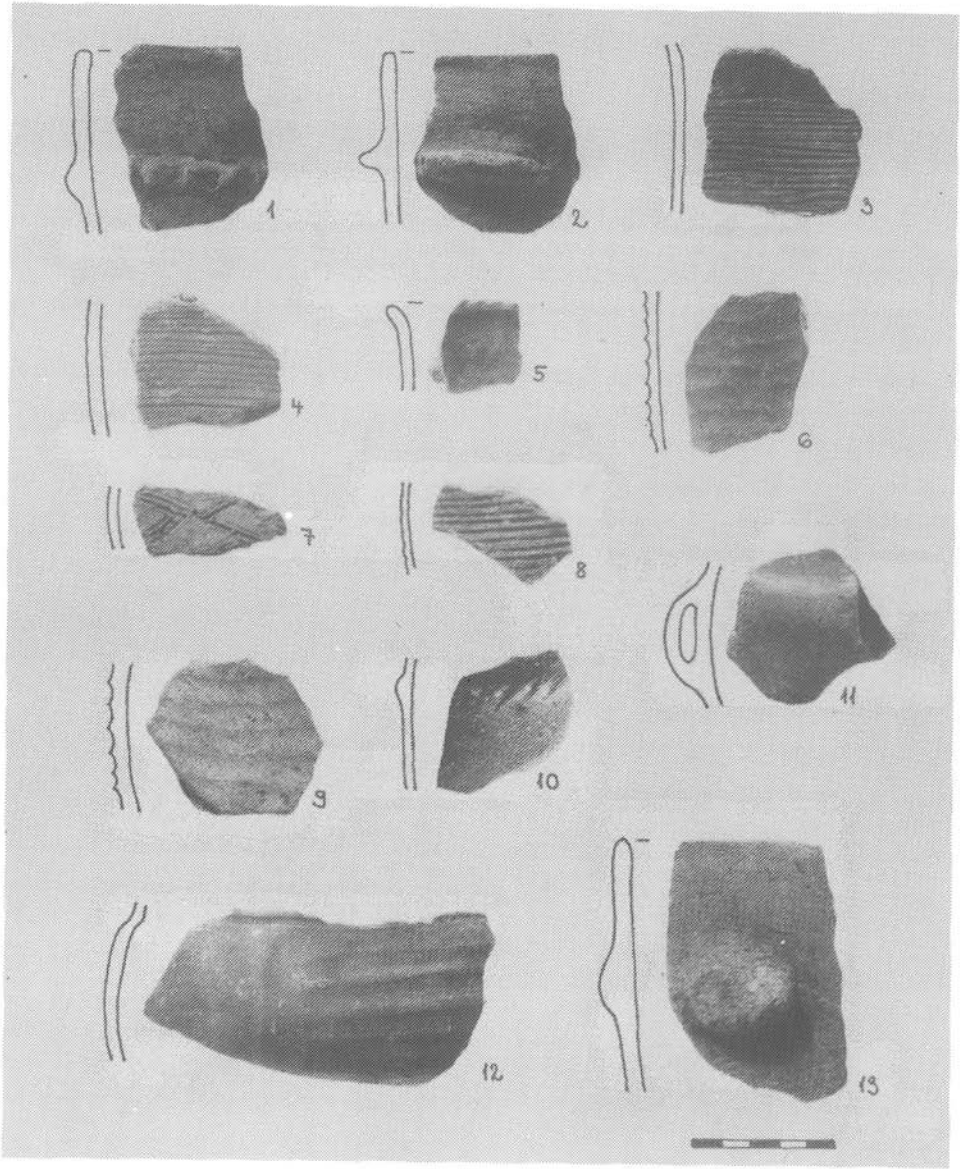
VI. tábla. 1-16. V. szelvény

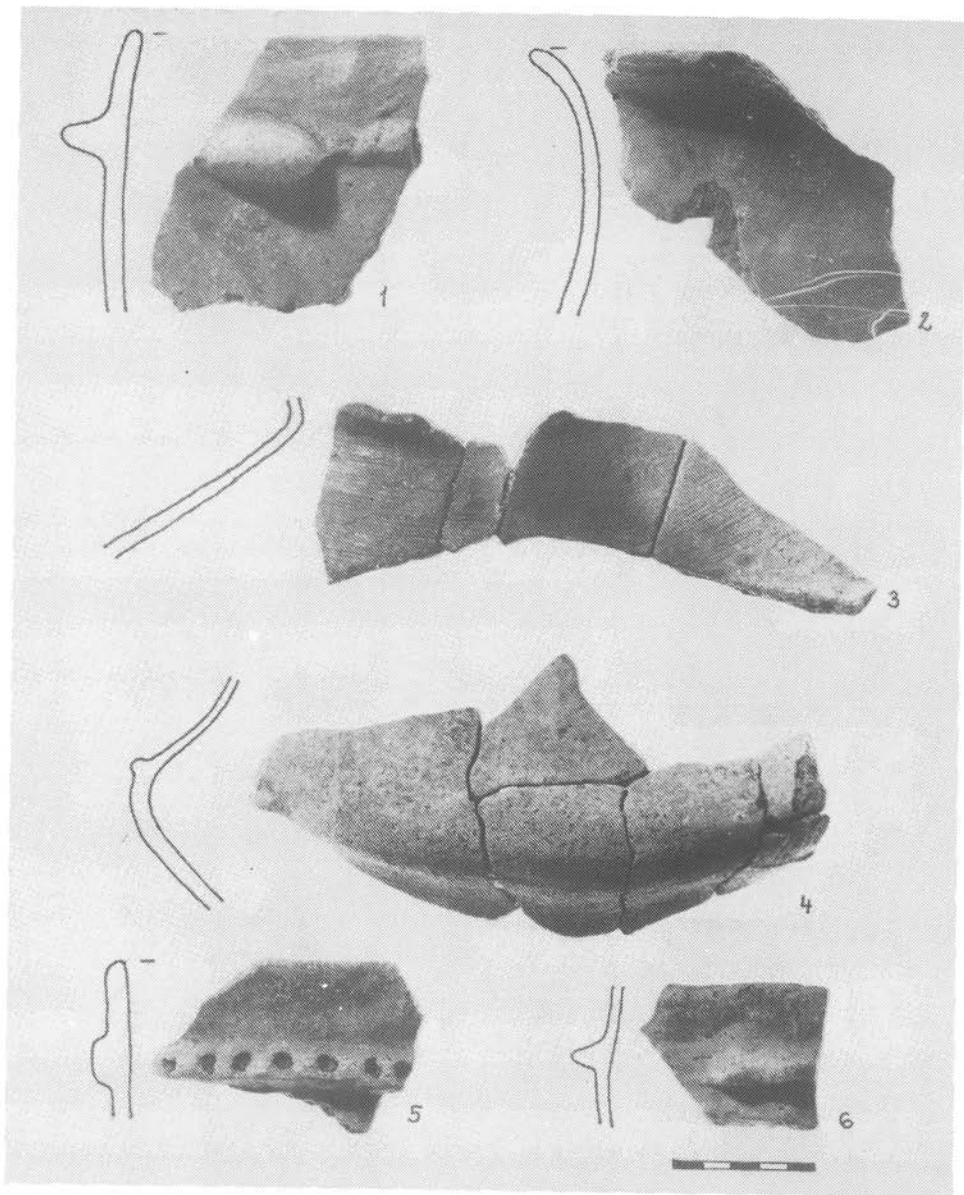
VII. tábla. 1-16. V. szelvény

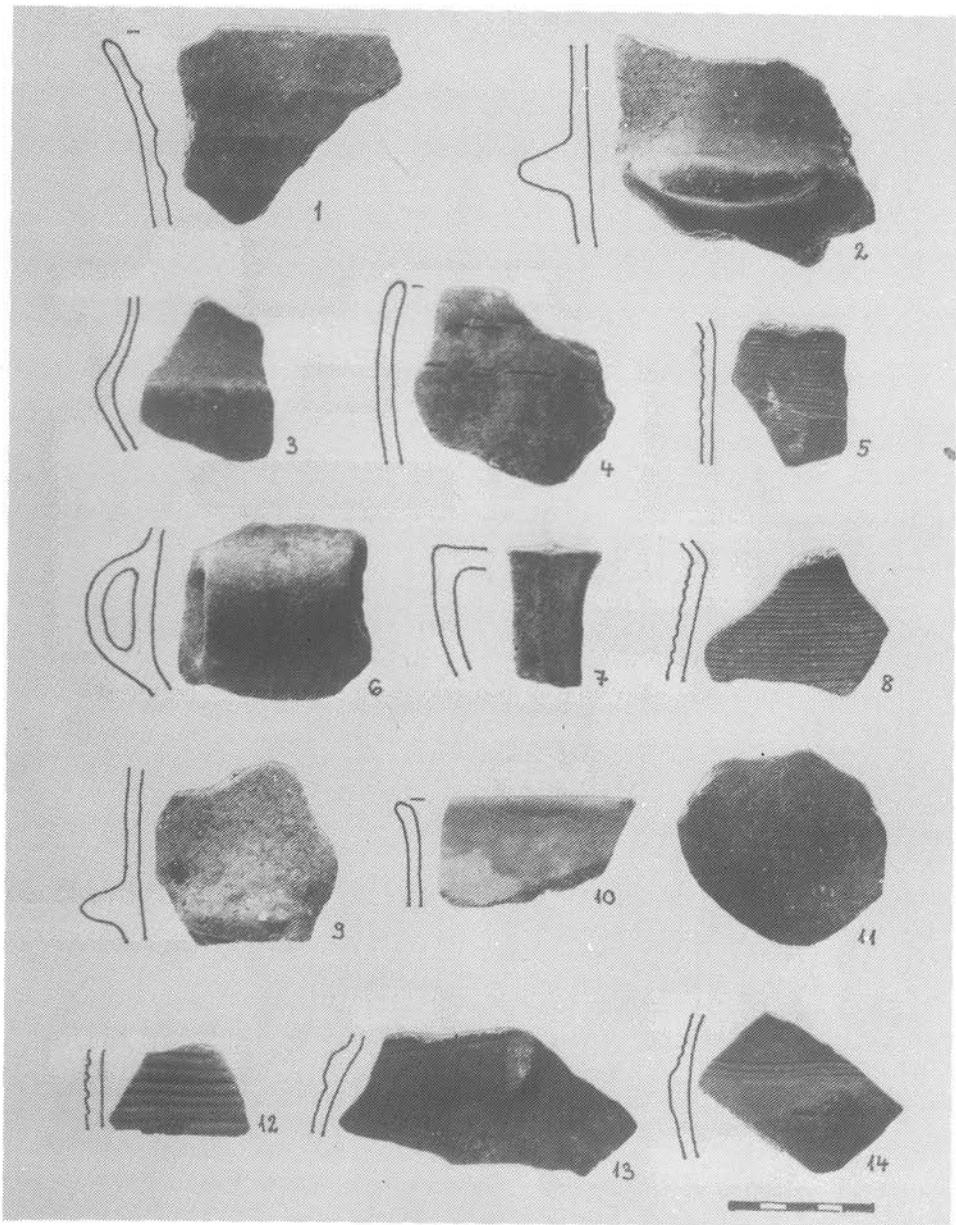
VIII. tábla. 1-10. V. szelvény, 11-16. VI. szelvény

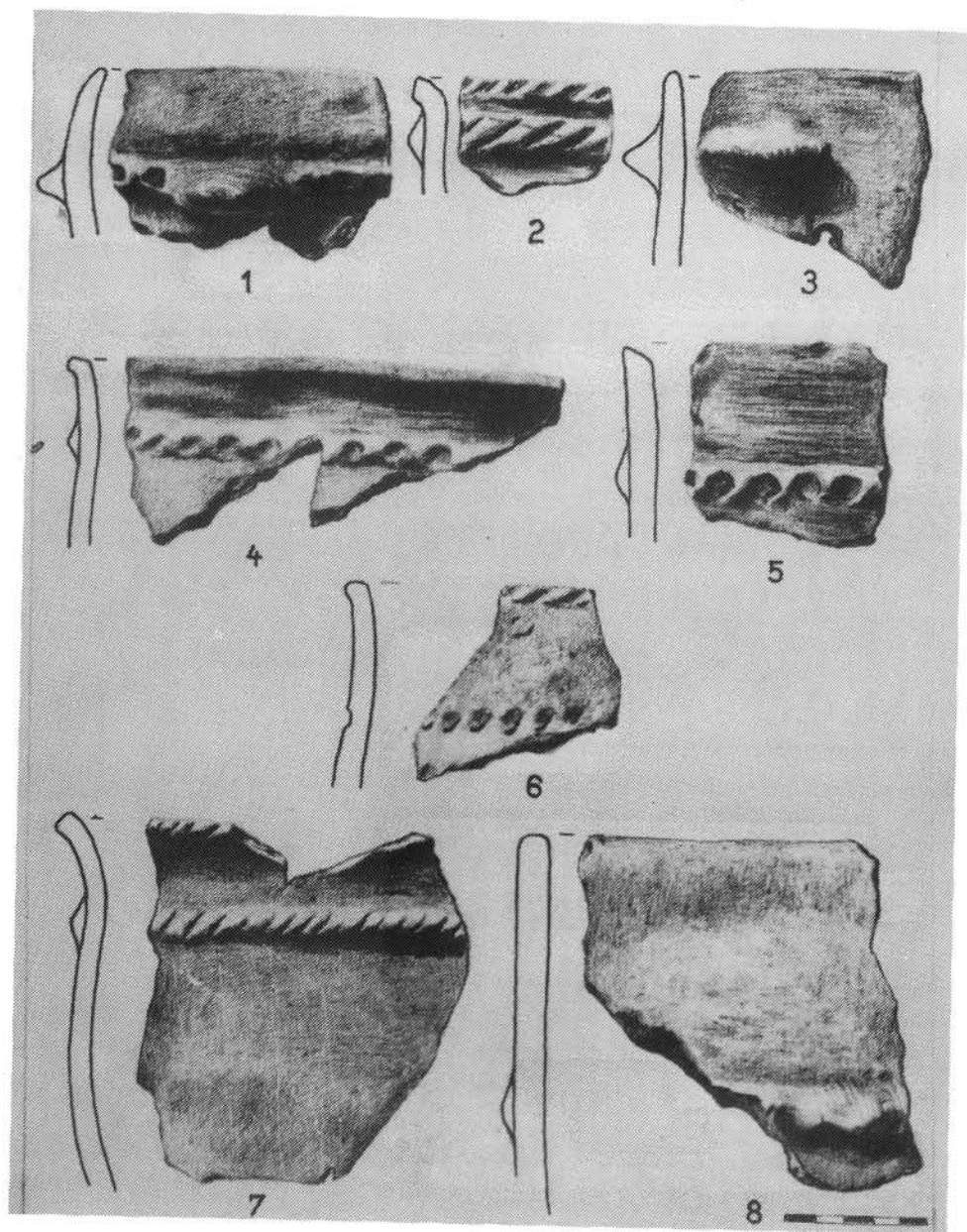
IX. tábla. 1-13. VIII. szelvény

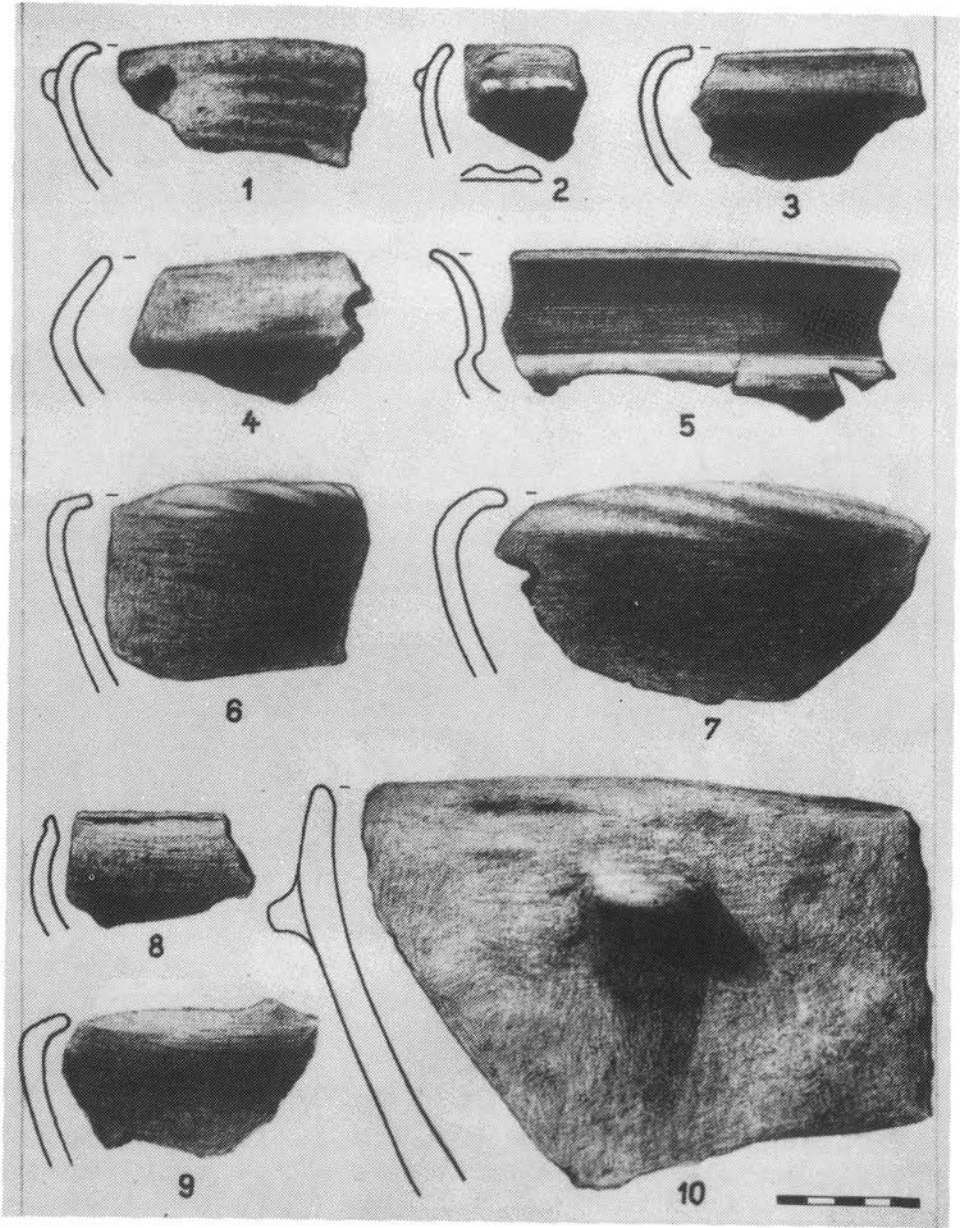
X. tábla. 1-5. X. szelvény, 6. szórvány

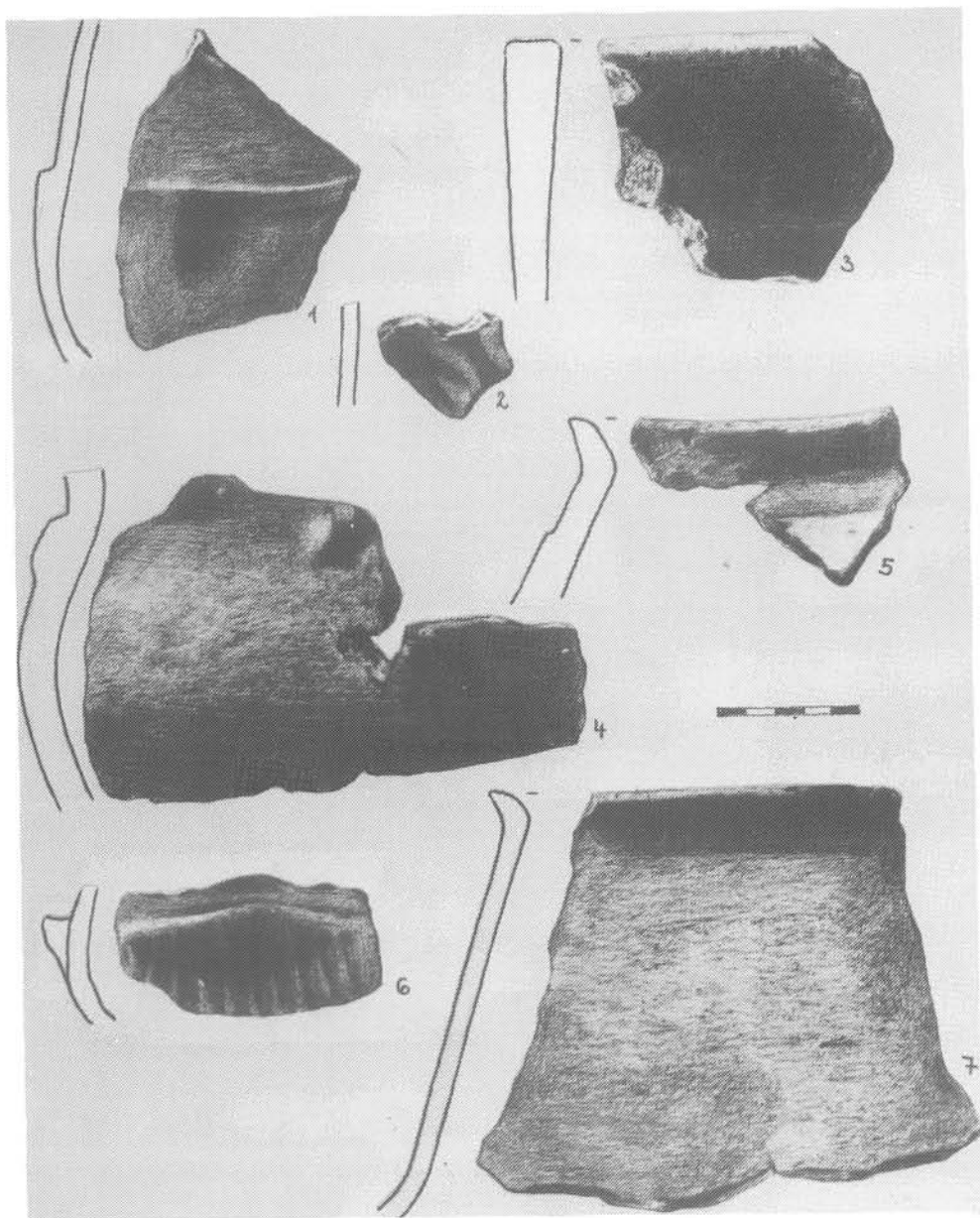
XI. tábla. 1-9. X. szelvény, 10-14. szórványok

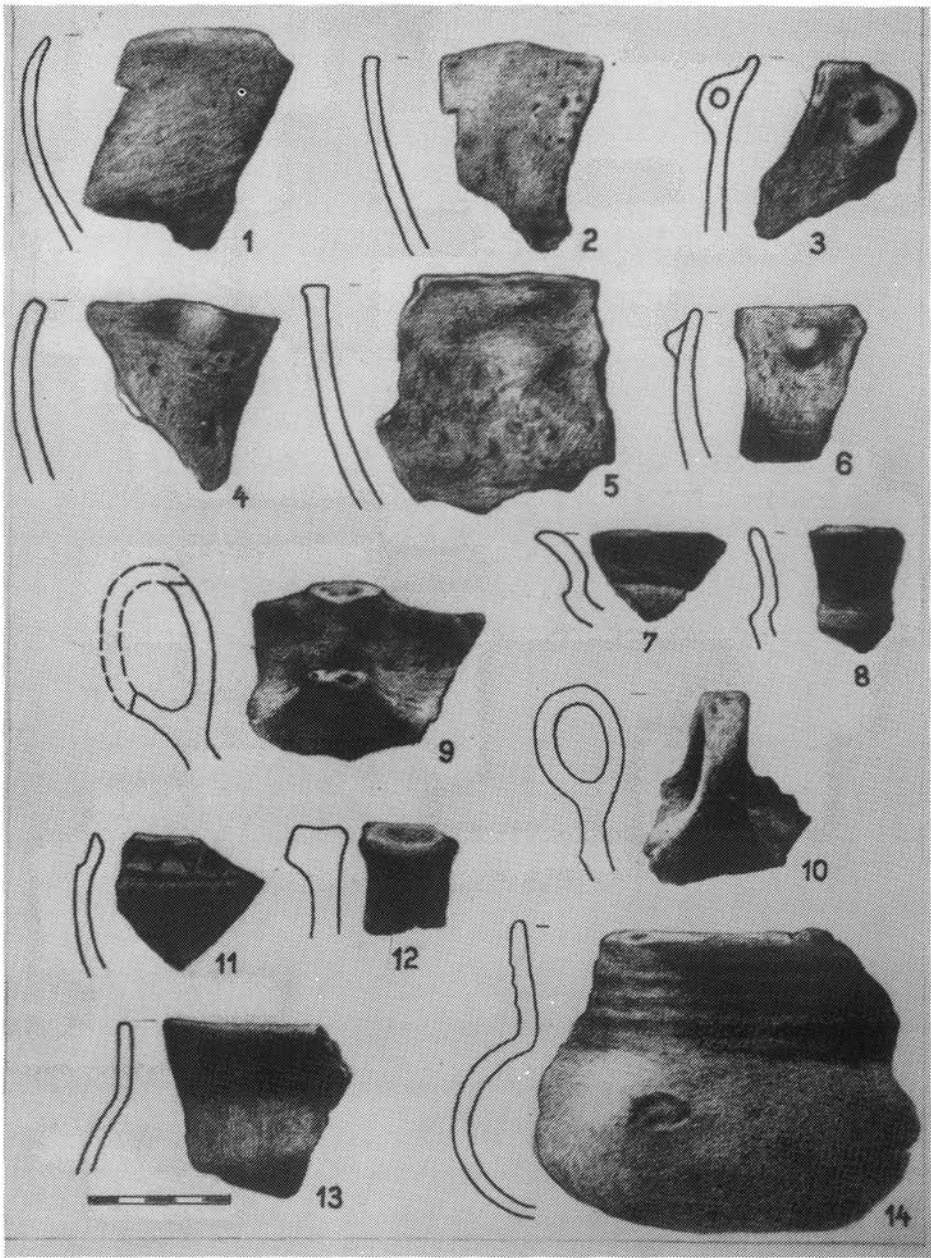
XII. tábla. 1., 2., 8. X. szelvény, 3., 4. V. szelvény, 5., 7. VIII. szelvény, 6. VI. szelvény

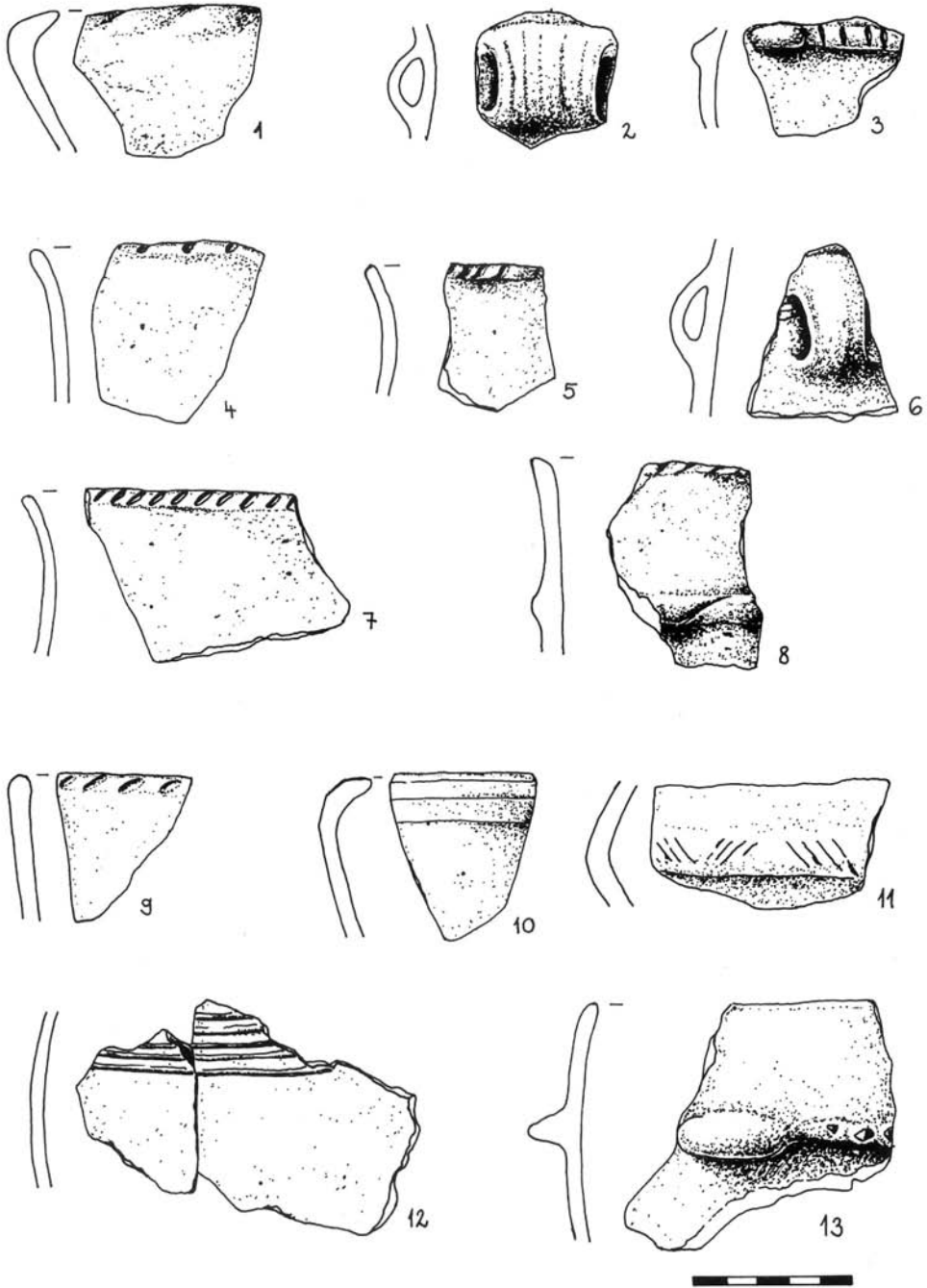
XIII. tábla. 1., 3., 4., 6., 9. V. szelvény, 2., 5., 8., X. szelvény, 7., 10. VI. szelvény

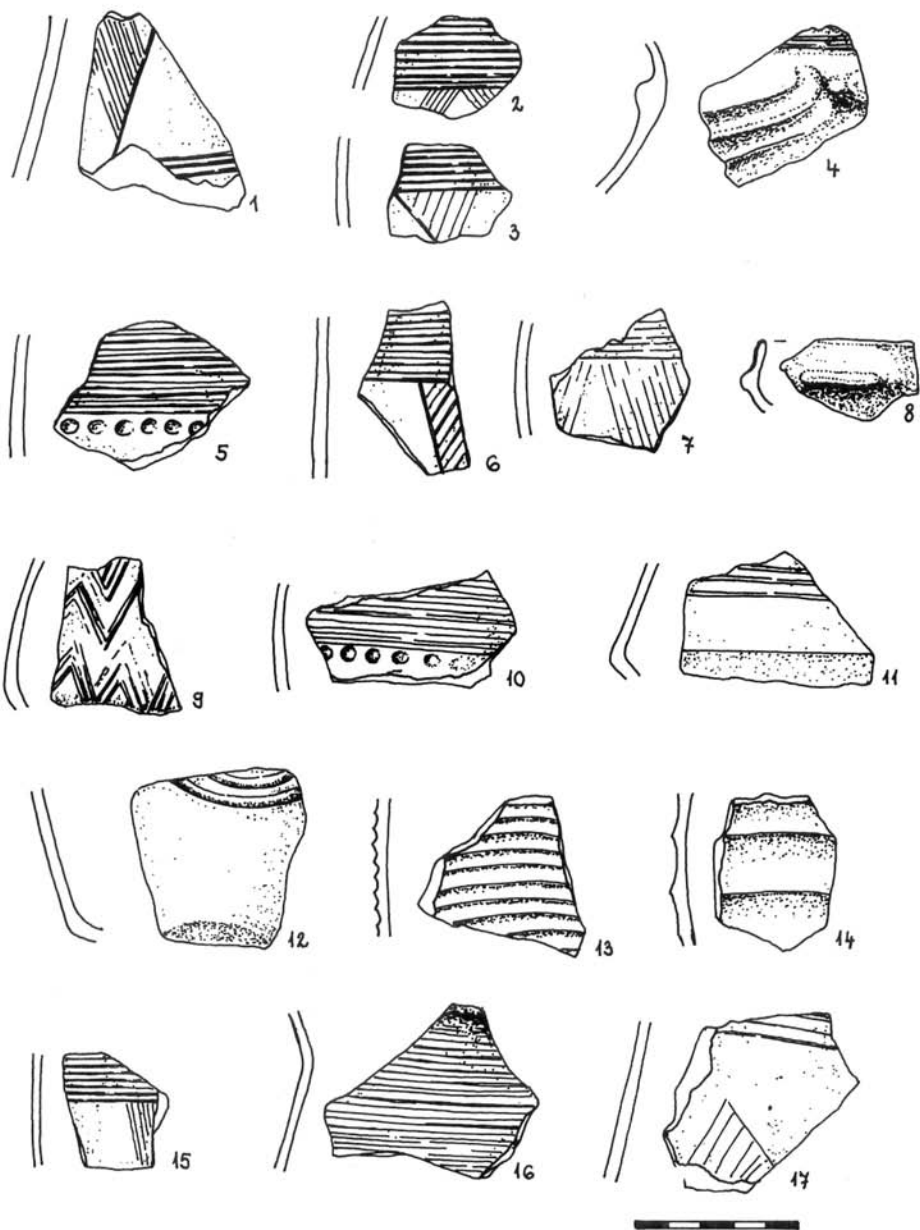
XIV. tábla. 1. V. szelvény, 2., 6., VIII. szelvény, 3., 4. X. szelvény, 5. IV. szelvény, 7. VI. szelvény

XV. tábla. 1., 2., 8., 12. VIII. szelvény, 3-5., 7., 9., 13. V. szelvény, 6., 10., X. szelvény, 11. VI. szelvény, 14. I. szelvény

XVI. tábla. 1., 4., I. szelvény, 2., 3., 5-8., 8. V. szelvény, 9., 10. VI. szelvény,
 11. VII. szelvény, 12-13. X. szelvény

XVII. tábla. 1–4. V. szelvény, 5–8. VI. szelvény, 9–13. VIII. szelvény, 14–16.
X. szelvény, 17. szórvány

IRODALOM

Rövidítések

Acta Arch Hung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AgrSz	Agrártörténeti Szemle
Agria	Az Egri Múzeum Évkönyve. (Eger)
Arch Ért	Archeológiai Értesítő
AR	Archeologické Rozhledy (Praha)
BTM	Budapesti Történeti Múzeum
Com Arch Hung	Communicationes Archeologicae Hungariae
Diss Pann	Dissertationes Pannonicae
Fol Arch	Folia Archaeologica
Font Arch Hung	Fontes Archeologici Hungariae
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
HOM Közl	A Herman Ottó Múzeum Közleményei (Miskolc)
HOM Rég Ad	A Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattára
Mitt Arch Inst	Mitteilungen der Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
MNMA	Magyar Nemzeti Múzeum
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
NK	Numizmatikai Közlemények
Rég Füz	Régészeti Füzetek
SbCSSA	Sborník Československé Společnosti Archeologické (Brno)
VMMK	Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)

Bökönyi Sándor

1968 Az állattartás történeti fejlődése Közép- és Kelet-Európában. AgrSz. X. 277–343.

1974 History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Budapest

Dénes József

1984 A Mátra őskori és középkori várai. Kézirat az ELTE, BTK Régészeti Tanszékeinek Könyvtárában

1990 A Mátra-hegység Árpád-kori várai. Castrum Bene 1989. Gyöngyös, 42–55.

Furmánek, Vaclav–Veliačik, Ladislav–Romsauer, Peter

1982 Jungbronzezeitliche Befestigte Siedlungen in der Slowakei. Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa. Berlin–Nitra, 159–175.

Furmánek, Vaclav

1983 Hradiská piliňskej a kyjatickej kultúry na Slovensku. AR XXXV. 24–32.

1987 Die Kyjaticke–Kultur. Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas. Symposium Liblice 21–25. 10., 1985. 317–323.

1990 Radzovce, Osada ľudu populnicových poli. Bratislav, 1–103.

Hellebrandt Magdolna

1973 A kyjaticsei kultúra újabb lelőhelye. HOMÉ XII. 589–593.

1978–79 Védett és védendő régészeti területek Borsodban. A miskolci HOM Közl. 17. 15–22.

B. Hellebrandt Magdolna–Lovász Emese

1986–87 A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletmentései 1985–86. HOMÉ XXV–XXVI. 267–282.

B. Hellebrandt Magdolna

1992 Miskolc kelta kora. Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből. Miskolc, 33–73.

Hevesi A.–Hir J.–Ringer Á.

1983 Ásatás a répáshutai Pongor-lyukban. Karszt és barlang I-II.

Hunyady Ilona

1957 Kelták a Kárpát-medencében. Leletanyag. Rég Füz. 2.

Kemenczei Tibor

1966 Koravaskori bronz raktárleletek a miskolci múzeumban. HOMÉ VI. 49–107.

1968 Óskori bronztárgyak a miskolci múzeumban. HOMÉ VII. 19–46.

1970 A kyjaticke kultúra Észak-Magyarországon. HOMÉ 9. 17–78.

1981/a A prűgyi koravaskori kincslelet. Comm Arch Hung 26–39.

1981/b Ostungarn in der Zeit der Frühhallstattkultur. In die Hallstattkultur. Symposium Steyr, 1980. Linz, 79–92.

1982 Der Spätbronzezeitliche Burgenbau in Nordungarn. Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa. Berlin–Nitra, 273–278.

1984 Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest

1988 Koravaskori leletek Dél-Borsodban. HOMÉ XXV–XXVI. 91–105.

1989 Koravaskori sírleletek az Alföldről az őskori gyűjteményben. Fol Arch XL. 55–74.

Leszih Andor

1904 Éremleletek. Borsod megyei barbár éremleletek. NK III. 14–15.

1909 Jelentése a régipéNZ- és éremgyűjteményről. A Borsod Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület Évkönyve. 1906–1907. Miskolc, 57–63.

Kőszegi Frigyes

1988 A Dunántúl története a későbronzkorban. BTM Műhely 1., Budapest

D. Matuz Edit

1992 A kyjaticcei kultúra földvára Felsőtárkány–Várhegyen. Agria XXVII–XXVIII., Eger, 5–84.

D. Matuz Edit–Sz. Kállay Ágota

1933–1994 Későbronzkori–koravaskori településrészlet Mátraszentimre–Ágasváron. Agria XXIX–XXX. 43–65.

Predrag Medovic

1981/a Die Geschichte der Forschungstätigkeit und die relativ-chronologische Lage der

alteisenzeitlichen Siedlungen in der Wojwodina. Materijali XIX. Novi Sad, 13–42.

1981/b Die alteisenzeitliche Siedlung Kalakača bei Beška. Materijali XIX., Novi Sad, 63–80.

1988 Kalakača. Naselje ranog gvozdenog doba. Novi Sad

Nováki Gyula

1975 Die Geschichte des Pflanzenhaus in Ungarn von der Neusteinzeit bis zum Regium des Mittelalters. Agr Sz 66–88.

1979 Óskori és középkori földvárak a bakonyi Cuha völgyben. VMMK 14. 75–122.

Nováki Gyula–Sándorfi György–Miklós Zsuzsa

1979 A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Font Arch Hung Budapest

Párducz Mihály

1953 Hallstatt-kori temető Szentés–Vekerzugon. MTA II. o. Közleményei III. 21–67.

1959 Arch Ért 86. 202. (Rég. Füz. 11. 24–25.)

1970 Mitt Arch Inst 1. 99–100.

1973 Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. Acta Arch Hung 25. 27–63.

Patek Erzsébet

1968 Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Budapest

1970 Mitt Arch Inst 1., 131.

1973 Bericht über die Ausgrabung des spätbronzezeitlichen Burgwalles von Töröksánc bei Szilvászvárad. Mitt Arch Inst 4. 25–30.

Paulik, J.

1962 K problematike stredného Slovenska v mladšej dobe bronzovej. SbCSSA 2. Brno, 114–136.

Szabó Géza

1987–1988/1 Kora vaskori bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámialeletek Hódmezővásárhely–Gorzsa–Cukormajor lelőhelyen. Arch Ért 114–115. 86–99.

Szendrei János

1886 Miskolcz város története és egyetemes helyirata I. Borsodmegeye östelepei.

Veliacik, Ladislav

1983 Die Lausitzer Kultur in der Slowakei. Nitra

1989 Súčasny star vyskumu luzickej kultúry na Slovensku. AR XLI. 2. 152–167.

K. Végh Katalin

1969 Kelta leletek a miskolci múzeumban. HOMÉ VIII. 69–114.

Vulpe, Alexandru

1965 Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (die Basarabi-Kultur). Dacia 9. 105–132.

1986 Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilization. Die Basarabikultur I. Dacia 30. 49–89.

Wolf Mária–Simán Katalin

1983 A Herman Ottó Múzeum ásátásai és leletmentései. 1981–1982. HOMÉ XXI. 109–124.

ERDBURG DER KYJATICE-KULTUR IN BÜKKSZENTLÁSZLÓ-NAGYSÁNC

Wir finden bei der nordöstlichen Grenze der Ortschaft Bükkszentlászló (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén) in einer Höhe von 457 Metern den sogenannten Nagysánc. (Bild 1, 2.) Die Oberfläche der Burg beträgt 22 000 m, (400×550 m). Die östlichen und südöstlichen Seiten sind ganz steil, hier war eine Befestigung nicht nötig, auf der nordöstlichen, nördlichen und nordwestlichen Seiten kann man auch noch heute Überreste des Erdwalles sehen, deren Höhe 2 Meter überragt (Bild 3.). Das Gebiet wurde während Ackerbauarbeiten mehrmals durchgewühlt. So kamen Streufunde – in erster Linie keltische Münzen – ans Tageslicht.

Zwei spätbronzezeitliche Depotfunde gelangten von hier ins Museum aus Miskolc.

Zwischen dem 2. und dem 25. Juli führte *Párducz Mihály* an dieser Stelle Ausgrabungen.

Der frühkeltische Teil des Fundgutes wurde von *B. Hellebradt Magdolna* bearbeitet.

Wir publizieren die Beschreibung der Ausgrabung aufgrund der in Handschrift geschriebenen Arbeit von *Párducz Mihály*, die Fundobjekte der Segmenten I–X. (Bilder 4–10.), und die Bemerkungen des Archeologen.

Danach publizierten und analysierten wir unser Fundmaterial. Die jetzt aufgezählten Funde stammen aus der früheren Eisenzeit und aus der späteren Bronzezeit (Taf. I. 1, 2. Taf. II. 3., Taf. XIII. 4, 8. usw.). Es gibt Schüssel mit ausgebogenem Rand (Taf. II. 2, 6. Taf. IV. 7, usw.) und eine Schüssel mit geradem Rand (Taf. III. 4, 9. Taf. IV. 10. usw.). Sie sind zwischen den Materialien des Fundgutes der Kyjatice-Kultur zu finden. Die turbangewindete Randform (Taf. XIII. 6, 7. Taf. XVI. 1.) und die geebnete Schüsselform (Taf. IV. 12. Taf. VI. 11. usw.) verbreiteten sich in dieser Gegend mit der Vermittlung der Urnenfelderkulturen und wuchsen zur allgemeinverbreiteten Zierornamentik der Funde der Kyjatice-Kultur. Neben dem Fragment einer großformatigen Urne (Taf. I. 3.) wurden für die klassischen und späten Funden der Kyjatice-Kultur typische Urnen mit in steilem Winkel ausgebogenen Rändern (Taf. XIV. 7.), mit horizontalen, eingetieften Linien, Eintiefungen verzierten Seitenbruchstücken gefunden.

Das Stück mit eingeritzter Linie ist charakteristischer, man fand sie in einem dreifach größeren Anzahl als die furchenverzierte Form. (z. B. Taf. XVII. 1-3., 5-7., 9-12., 15-17.) Die üblichsten ornamentalen Motive der Siedlungskeramik, meistens die der Töpfe, sind plastisch gegliederte Rippenverzierungen, der flache Fanghenkel, und die verschiedenen Buckel. Über die mit schrägen Einschnitten verzierten Randfragmente (Taf. XVI. 5, 7, 9.) und über die Bruchstücke die unter den Rändern mit eingeschnittenen Rippen versehen waren (Taf. XII. 2, 6, 7.), haben wir festgestellt, daß diese Ornamentierungsart für die Fundmaterialien der Gebiete Vajdaság (Vojvodina), Szerémség (Syrmien) und Al-Duna (Nieder-Donau) in der Perioden Ha B, C charakteristisch war. Sie gelang vermutlich als Resultat der präktischen Völkerbewegungen nach Nordungarn zwischen die Funde der Wallburgen.

Bei der Untersuchung der Siedlungsobjekte, beziehungsweise bei ihrer Analyse machten wir die Charakteristiken von sechs Gruben und zwei spätbronzezeitlichen-früheisenzeitlichen Wohnhäusern bekannt. Das frühere Haus, mit dem Buchstaben „A“ bezeichnet, befand sich in einer Tiefe von 120-130 cm. Aus dem größeren Raum mit den Ausmaßen von 216×270×320 cm, führte ein 80 cm langer Durchgang in einen dreieckigen Raum, woraus ein anderer Durchgang zum Schanz führte. Dieses Haus wurde vom Haus „B“ gekreuzt, dessen Ausmaßen 204×210 cm waren. Párducz Mihály entdeckte hier auch die Spuren einer 100 cm breiten in dem Felsen geschnittenen Durchführung (Bild 8.). Konstruktions- und Strukturelemente, Feuerplätze kamen hier nicht ans Tageslicht, es war unmöglich, die Materialien der Häuser aufgrund der Schichtenanalyse von einander zu trennen.

In den nächsten zwei Kapiteln bearbeiten wir die Geschichte des Schanzbaus und die des Siedlungsnetzes.

Die Resultate der Forschung wurden im Ramen eines Kapitels zusammengefaßt, das die Geschichte der Siedlung behandelt.

Párducz Mihály legte nur einen kleinen Teil der 15,15 Hektar großen Siedlung frei. Es wurde nur eine Fläche von 240 m² am nördlichen Rand von Nagysánc ausgegraben. Die Streufunde, die in einer großen Anzahl zum Tageslicht kamen, bewiesen die Tatsache, daß das Gebiet der Erdburg terrassenförmig war, und eine günstige Gelegenheit für die Bewohnung des Ortes gab. Die für das Leben geeigneten Stellen waren fast vollkommen bewohnt. Im Großen und Ganzen sind im Fundmaterial nur einige wenige, für die chronologische Gliederung geeignete Gefäße zu finden. In den meisten Fällen können wir nur auf subjektive Schlußfolgerungen kommen. Bei der genaueren Beobachtung der Gefäßfragmente, und der Verzierungstypen stellen wir fest, da es sehr viele allgemeinverwendete, spätbronzezeitlich-früheisenzeitliche Elemente gibt, die für die Materialien der Kyjatice-Kultur charakteristisch sind. Nach unserer Vermutung wurde die Siedlung in der Phase der klassischen Kyjatice-Kultur in der Perioden Ha A 2 und B 1 besiedelt. (Am Ende des 10. Anfang des 9. Jahrhunderts). Dies wäre die vom Párducz Mihály beobachtete Schicht im Schanzabschnitt (Bild 11.), wohin die Feuerspuren, die durchbrannten Kalkschichten und der größte Teil der Siedlung gehören konnte. In dieser Zeit gab es noch keine Festung, aber die Bevölkerung strebte auf geschützte Gebiete, die voneinander separiert auf Anhöhen standen, von wo man die Umgebung und die Verkehrswege gut überwachen konnte. Bükkszentlászló-Nagysánc kann man als ein wirtschaftliches und Machtzentrum betrachten, dies steht aufgrund der großen Oberfläche, der reichen Metallfunde und der Tierknochenanalysen fest.

Als Zentrum der naheliegenden Ortschaften war die Siedlung fähig, die Einwohner der Umgebung im Notfall zu empfangen, und ihnen Sicherheit zu bieten. Wir setzen voraus, daß die Festungsanlage und der Schanzwall mit Steinkern,

Lehm, kleineren Steinen und wenig Keramik in der zweiten Hälfte der HaB von den Bewohnern aus Nagysánc aufgebaut wurde. Das würde dem, bei der Wallburg aus Felsőtárkány beobachteten Phänomen entsprechen, wo es zur Zeit der Perioden Ha A 2 und B 1 noch keine Festung gab, sie wurde nur in der Periode Ha B 2, zur Zeit der präskytischen Einwanderungen gegen den Feind errichtet.

Eine genauere Gliederung in der Zeit, beziehungsweise Datierung ermöglicht uns die Untersuchung der zwei Depofunde aus Bükkszentlászló. Das Fundmaterial vertritt nach der Meinung von Kemenczei Tibor die vierte, die jüngste Zeitspanne der Bronzebearbeitung der Kyjatice-Kultur, und ist auf die Periode Ha B 2 datierbar. Diese Datierung konnten wir nur mit einigen Elementen des Keramikmaterials unterstützen. Die Bruchstücke mit schräg eingeschnittenem Rand- und Rippenverzierung kann man auf die zweite Hälfte der Ha B Periode datieren. Die für den Bosut-Basarab Kulturkreis charakteristische Zierweise gelangte hierher als Resultat der präskytischen Völkerbewegungen. Die relativ große Anzahl von Bruchstücken, die mit horizontalen oder dreieckigen Mustern geschmückt sind, zeigt eine Verwandtschaft mit den Höhlenfunden, die meistens die spätere Phase der Kyjatice-Kultur vertreten.

Die Bewohner von Nagysánc bauten diese Befestigung als Wehranlage gegen die präskytischen Stämme am Anfang der Eisenzeit, in der Periode Ha B 2 auf.

Die erste Welle der Einwanderung der präskytischen Völkergruppen – am Ende des 9. Jahrhunderts – zwang die Bevölkerung aus Kyjatice, ihre Metallwaren zu verstecken und die Siedlung zu verlassen.

Bükkszentlászló–Nagysánc wurde von den Kelten wieder eingenommen. Sie bauten die früheisenzeitliche Befestigung weiter, verwendeten bei der Erhöhung des Walles die Überreste der spätbronzezeitlichen–früheisenzeitlichen Siedlung und lebten eine lange Zeit, bis zur späteren keltischen Periode auf diesem Gebiet weiter.

Edit D. Matuz

KELTA LELETEK KISTOKAJ-KÜLTTELKEK TERÜLETÉRŐL

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA

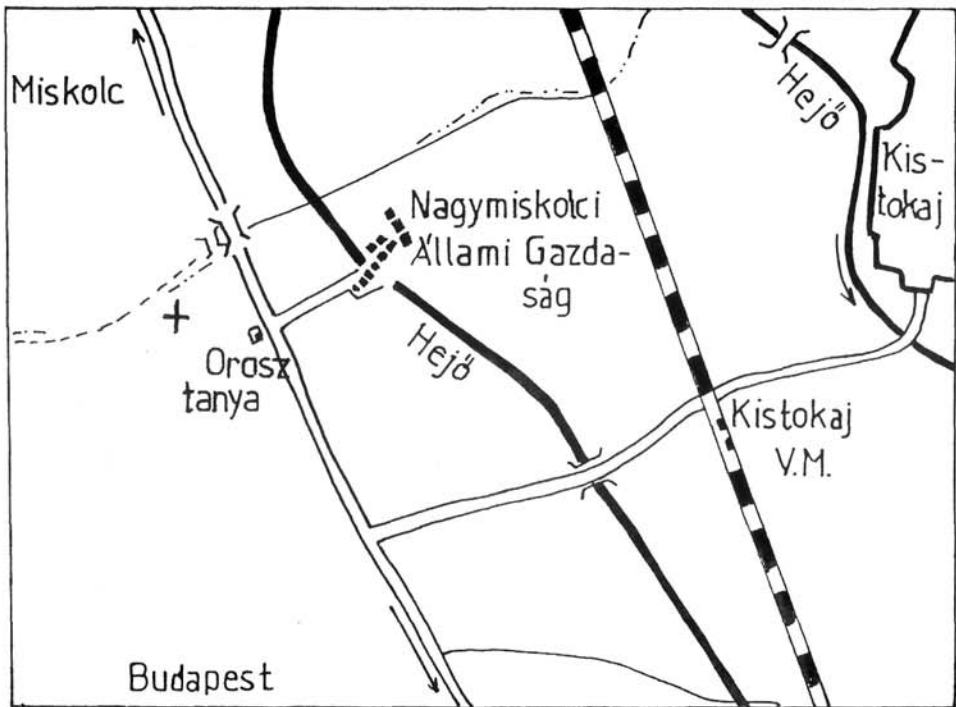
A lelőhely a Nagymiskolci Állami Gazdasággal szemben levő dombtetőn van (1. kép). Orosz Barna tulajdonában volt itt 6 holdnyi földterület, ezt parcellázták szét üdülőtelkeknek. Elbeszélése szerint mindig szántották, de soha nem vett észre semmi rendkívülit, leleteket nem talált. 1972-ben Kun Miklós a területen hétvégi háza alapozásakor kelta sírra bukkant (2. kép), ez az 1. sír.¹ Ugyanebben az évben a pincealap ásásakor került elő a 2. sír. Leletmentéskor tártuk fel a 3. sírt. 1972. szeptember 22-én terepet jártunk a lelőhelyen. Kun Miklós telke feletti szántón, a dombtetőn szórványosan kelta cserepeket találtunk, s a 4. sírt, melynek környékén több kelta tárgyat sikerült összegyűjtenünk. 1972. szeptember 29-én Kun Miklós pincéjéhez bejártót vágott az oldalfalba, s így bukkant az 5. sírra. 1972. szeptember 29-én Szamosi Endre telkén került elő a 6. sír. 1972. október 2-án gyűjtöttük a 7. sír leleteit, s azonosítottuk a 8. sírt. Október 29-én azonosítottuk a 9–11. sírokat, s kibontottuk a 12. sírt, mely szintén Kun Miklós telkén volt. 1976. március 9-én Kun Miklós jelentése alapján ismét kimentünk a lelőhelyre, azonosítottuk a 13., 14. sírt. 1976. április 29-én Kun Miklós obszidiánokat hozott a múzeumba, s jelentette a 15. sír előkerülését. 1976–78-ban végzett ásatásaink alkalmával tártuk fel a 16–27. sírokat² (3. kép).

1. sír. Valószínű hamvasztásos volt. Melléklete:

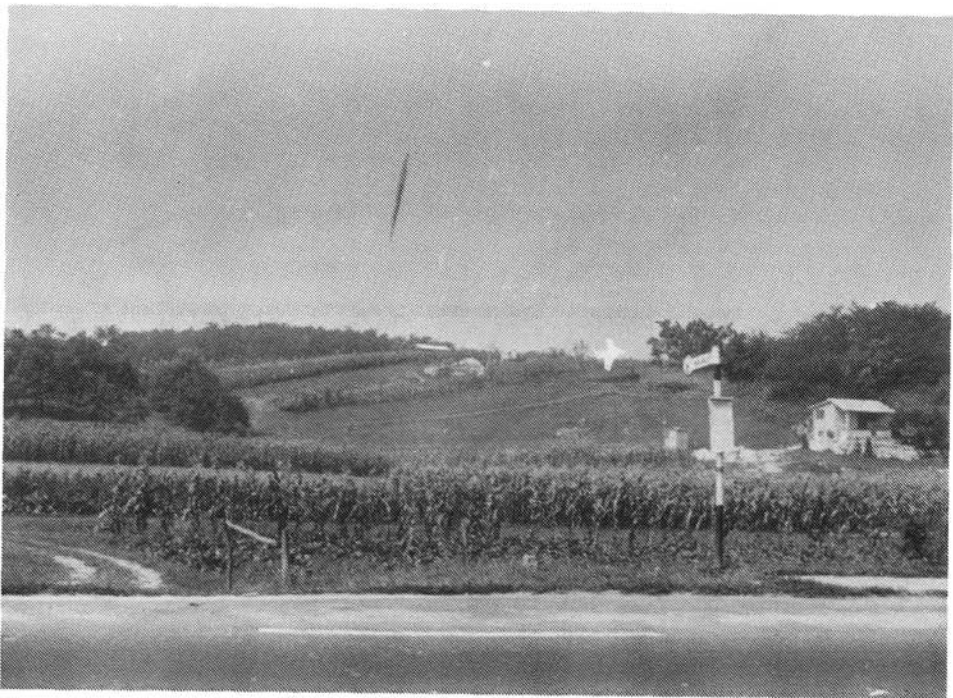
1. Kard. (29. kép: 1.) Vas, vállá sarkos, erősen korrodált. A találók szerint össze volt hajtogatva, de kiegyenesítették. H: 61 cm.
2. sír. Bolygatott, hamvasztásos. Mélysége 74 cm.
Mellékletek:
 1. Lándzsahegy. (29. kép: 2.) Vas, töredékes. Jelenlegi H: 12,4 cm.
 2. Kard. (29. kép: 6.) Vas, összehajtogatott, hiányos. Kiterített. H: 54 cm.
 3. Dárdahegy. (29. kép: 4.) Vas, erősen korrodált. Jelenlegi. H: 14,3 cm.
 4. Dárdahegy. (29. kép: 5.) Vas. Hiányos. H: 16,2 cm.
 5. Vaskés. (29. kép: 3.) Háta kissé domborodó. H: 10,4 cm.
 6. Vaslemez. Korrodált, hiányos. H: 13,5 cm.
 7. Vasdarabok. Két kerek átmetszetű darab, egy laposabb átmetszetű töredék, s egy lemezvékonyágú darab tartozik ide. H: 1,7–4 cm.

1 HOM A. 1342–1977.

2 HOM A. 1351–78. 1407–78.

1. kép. Helyszínvázlat. + Az ásatás helye

2. kép. A dombvonulat a lelőhellyel. A lejtőn látható a házalap (+)

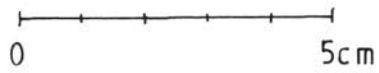
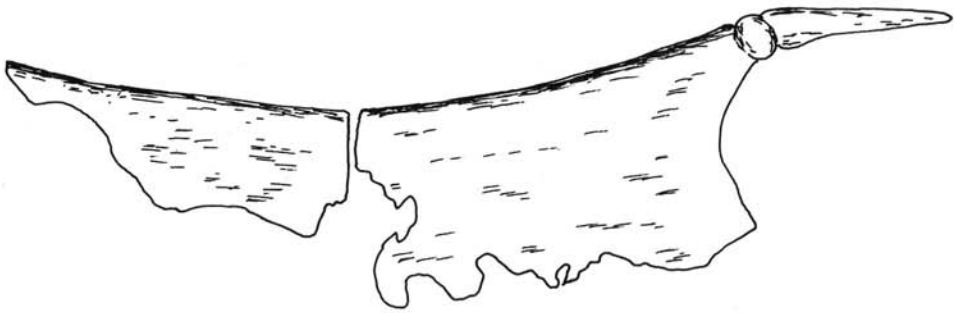

3. kép. A feltárás résztvevői

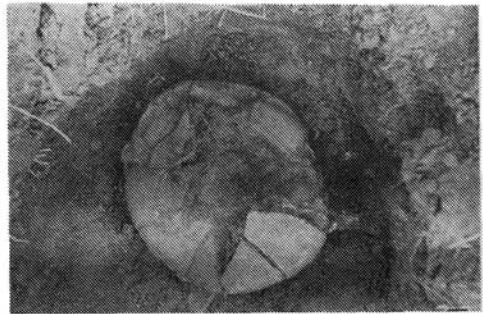
3. sír. (34. kép: 2., 4. kép.) Bolygatott, hamvasztásos. Mélysége 26 cm. Mellékletek:
1. *Vastöredék*. Lapos. H: 2,2 cm.
 2. *Karika*. (29. kép: 8.) Vas, kerek átmetszetű. Átm.: 4,8 cm.
 3. *Karika*. (29. kép: 7.) Vas, négyszögletes átmetszetű. A felületén ovális mélyedés látszik egy helyen. Átm.: 4,8 cm.
 4. *Vaskarika maradványai*. Átlag 1 cm-es ívelő és egyenes darabok.
 5. *Edénytöredékek*. Világosbarna és vörösesbarna cserepek.
4. sír. Kiszántott, valószínű hamvasztásos sír volt. Egy helyen találtuk az alábbi darabokat:
1. *Cserép*. Világosbarna töredékek.
 2. *Cserép*. Soványított anyagú, vöröses színű edény töredékei.
 3. *Cserép*. Sötétszürke, szemcsés anyagú edény töredékei.
 4. *Kardtöredék*. Erősen korrodált vas. H: 21,5 cm. E sír környékén gyűjtöttük a következőket:
- Gyöngy. Kék színű üvegpasztá, összeégett alaktalan, két darabban. H: 2 cm.
- Cserepek. Világosbarna és vörösesbarna edénytöredékek.
5. sír. Hamvasztásos. Mellékletek:
1. *Cserép*. Perem- és faltöredékek.
 2. *Kés*. (29. kép: 10.) Vas, hiányos, jelenlegi H: 11,8 cm.
 3. *Vasdarab*. (29. kép: 11.) Kerek átmetszetű, ívelő. H: 9,2 cm.
 4. *Vasszeg*. (29. kép: 14.) Feje szabálytalan négyszög. H: 5,2 cm.
 5. *Vaskampó*. (29. kép: 15.) Kerek átmetszetű, egyik vége laposra kalapált. H: 9,8 cm.
 6. *Vas*. (29. kép: 12.) Mindkét vége elkeskenyedik. H: 5,3 cm.
 7. *Fibulatöredék*. (29. kép: 13.) Vas. H: 6 cm.
 8. *Vasszög*. (29. kép: 9.) Kovácsolt, szára négyszögletes átmetszetű. H: 8,6 cm.
6. sír. Szamosi Endre telkén gödörásáskor került elő. Valószínű hamvasztásos sír volt. Mélysége 50 cm. Mellékletek:
1. *Vasmerevítők*: 18 darab, különböző méretűek, valószínű a kardhüvely szélét erősítették.
 2. *Cserepek*. Szürke, szemcsés anyagú, vastag falú, kézzel formált edény töredékei. Két darabon bütyökfogó van. Valószínű F. átm.: 14 cm.
 3. *Bronzdarabok*. Lapos, alaktalan, égett törmelékek. 3 darab. H: 2,8–7,7 cm.
 4. *Tál*. (29. kép: 18.) Szürke, helyenként világosbarna. F. átm.: 9 cm. Sz. átm.: 18,5 cm. M: 7,7 cm.
 5. *Cserepek*. Szürkésbarna edény fenék- és faltöredékei. Nagyméretű volt az edény.
 6. *Bronzok*. (29. kép: 16–17.) Az egyik töredék lapos bronz szalag, a másik kisebb, egyik végén gomb van, a másik vége hegyes. H: 11,6 cm, 7,5 cm.
7. sír. Valószínű hamvasztásos volt. Mellékletek:
1. *Csupor*. (29. kép: 19.) Világosbarna. F. átm.: 4,2 cm. Sz. átm.: 5 cm. M: 5,5 cm.
 2. *Cserepek*. Kívül világosbarna, belül sötétszürke, szemcsés anyagú perem- és faltöredék. F. átm.: 8,2 cm.
8. sír. Valószínű hamvasztásos volt. Mellékletek:
1. *Cserepek*. Szürke, szemcsés anyagú edény négy töredéke.
 2. *Kés*. (5. kép.) Ívelt hátú vaskés töredéke.
9. sír. (6. kép.) Valószínű hamvasztásos volt. Mellékletei:
1. *Fazék*. (29. kép: 28., 7. kép.) Szürke. F. átm.: 13,5 cm. Sz. átm.: 21,5 cm. M: 23,9 cm.
 2. *Nyeles edényke*. (29. kép: 25.) Világosbarna, kézzel formált. F. átm.: 2,8 cm. Sz. átm.: 5,2 cm×5,3 cm. M: 3,6 cm.
 3. *Korong*. (29. kép: 27.) Lapos, kovácsoltvas. Valószínű szögfej volt. Átm.: 4 cm.
 4. *Korong*. (29. kép: 26.) Lapos, kovácsoltvas. Valószínű szögfej volt. Átm.: 3,4 cm.
 5. *Szögfej*. (29. kép: 24.) Vas, lapos, kerek fejű. Átm.: 1,6 cm.
 6. *Szögfej*. (29. kép: 23.) Vas. Átm.: 1,7 cm.
 7. *Szögfej*. (29. kép: 21.) Vas. H: 1,4 cm.
 8. *Szögfej*. (29. kép: 20.) Vas. Átm.: 1,5 cm.
 9. *Vaskés töredéke*. Kissé ívelő hátú vaskés, pengéjének lemezei. H: 11 cm.
 10. *Vastöredékek*. Ívelő darabok, lehetséges, hogy a 9. mellékletéhez tartoznak.
 11. *Vastöredékek*. Öt darab alaktalan lemezes vas.

4. kép. 3. sír. Bolygatott, hamvasztásos

5. kép. 8. sír 2. Ívelt hátú vaskés

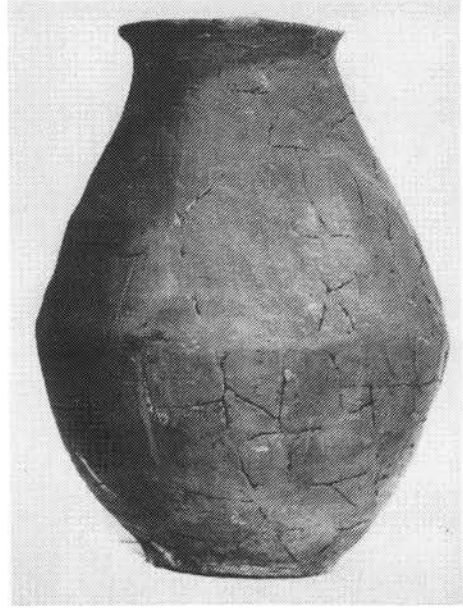

6. kép. 9. sír

12. *Rugódarabok*. Hat darab erősen korrodált vas, valószínű fibulához tartoztak. Rugó átm.: 1,4 cm.
13. *Szögfej*. (29. kép: 22.) Kerek fejű. Átm.: 1,5 cm.
14. *Vastöredék*. Lemezes, ívelő, félkarika alakban volt. H: 2,5 cm.
15. *Vastöredékek*. 12 darab különböző méretű lemezes töredék.
10. *sír*. Szamosi Endre telkén került elő gödörásáskor. Elbeszélése szerint hamvasztásos volt. Cserepekre emlékezett a találó, de az épület miatt a sír ásására nincs lehetőség.
11. *sír*. Szamosi Endre telkén volt, a hétvégi ház tornácának építésekor, a 10. sírtől délre került elő, szintén csak a tulajdonos elbeszélése alapján tudunk róla. Valószínű hamvasztásos volt.
12. *sír*. Bolygatott, egy része már ki volt bontva, hamvasztásos. Mélysége 43 cm. A kerámia törött. Mellékletek:
1. *Urna*. (29. kép: 32., 8. kép.) Sötétszürke, szemcsés anyagú, kézzel formált. F. átm.: 15,3 cm. Sz. átm.: 18,5 cm. M: 47,2 cm.
 2. *Urna*. (29. kép: 29., 9. kép.) Sötétszürke, kézzel formált. F. átm.: 14 cm. Sz. átm.: 20 cm. M: 33,9 cm.
 3. *Fazék*. (29. kép: 30.) Szürkésbarna, kézzel formált, szemcsés anyagú. A perem alatt eredetileg négy lapos bütyök volt, ebből három van meg. F. átm.: 9,2 cm. Sz. átm.: 14,6 cm. M: 11,5 cm.
 4. *Lencse alakú edény*. (29. kép: 31.) Világosbarna, anyaga rossz minőségű. Omph. átm.: 3,6 cm. Jelenlegi M: 10,9 cm.
 5. *Edény*. Sötétszürke, kézzel formált. Belső felülete világosbarna, alakja kettős kúpos. Pereme a nyakkal együtt kifelé ível, a perem lekerekített. Legszélesebb része az alsó egyharmadánál van. Lapos bütyökfogója volt. Apró darabokra tört. Valószínű M: 25 cm. A sírt nehéz volt bontani, a nyirkos, agyagos talajban, néhol alig lehetett elválasztani a cserepet a talajtól. Az Új Élet Tsz területén az alábbi szórványokat gyűjtöttük: Edénytöredékek. Igen rossz anyagú vörös törésfelületű perem- és oldalrészek. Edénytöredékek, fenőkő. Világosbarna, korongolt és durva, kézzel formált edény peremés faltöredékei. A fenőkő két töredéke van meg. A 9. sír környékén voltak. Vasak. (30. kép: 13–17., 20.) Lemez-, kampó-, kés-, vasdarabok, szög, karika. (30. kép: 13.) H: 5 cm.
Edénytöredékek. Világosbarna, nyakán plasztikus borda látható.
Kard. (30. kép: 21/a–b.) Összehajtogatott vaskard és koptató, valamint külön egy vasdarab. Korrodált. H: 61 cm.
Edény. (30. kép: 18.) Világosbarna, kézzel formált, szemcsés anyagú edényke. F. átm.: 3,2 cm. Sz. átm.: 6×7 cm. M: 4,5 cm.
Karperectöredék. (30. kép: 19.) Üveg karperec kis töredéke. Kék színű, közepén ráfolyatott hullámos fehér dísz van. Sz: 1,7 cm.
13. *sír*. Kun Miklós elbeszélése alapján tudjuk, hogy kevés hamvat talált és pár darab edénytöredéket ennél a sírnál.
14. *sír*. (34. kép: 3.) Bolygatatlan, hamvasztásos. Mélysége 45 cm. A sírfolt lekerekített sarkú, téglalap alakú nagyjából. H: 140 cm. Átlagos Sz: 75 cm. Mellékletek:
1. *Urna*. (30. kép: 9.) Szürkésbarna. F. átm.: 13,5 cm. Sz. átm.: 18 cm. M: 37,8 cm.
 2. *Kard*. (30. kép: 1., 3., 10. kép.) Vas, összehajtogatott. A markolat hiányzik. Vas merevítői külön töredékekben vannak. A hüvely felső részén „S” vagy csigavonal maradványai látszanak nyomokban a nagy plasztikus gömb díszek alatt és felett. A koptató elég jó megtartású, áttört. H: 9 cm. A kard jelenlegi H: 32,8+15,6 cm.
 3. *Dárdahegy*. (30. kép: 4., 11. kép: 2.) Vas, mindkét vége hiányos. H: 15,2 cm.
 4. *Karika*. (30. kép: 5., 11. kép: 3.) Vas, mindkét felülete domború, átmetszete egészen lapos, ovális. Korrodált. Átm.: 4,3×4,4 cm.
 5. *Szűjelosztó*. (30. kép: 7., 11. kép: 1.) Vas, mindkét végén gomb van, középen vékony, hengeres a vas. Felülnézetben a gombok kerek, az egyik domború, a másik lapos. H: 2,8 cm.
 6. *Fibula*. (30. kép: 8.) Bronz, a hát szélesre kalapált lemez. Hiányos. H: 2,7 cm.

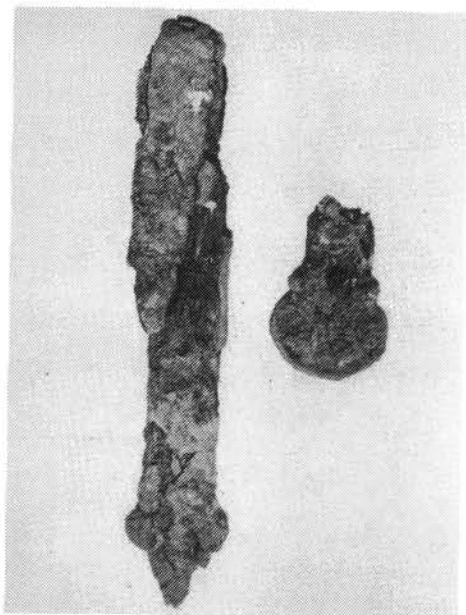
7. kép. 9. sír 1. Korongolt fazék

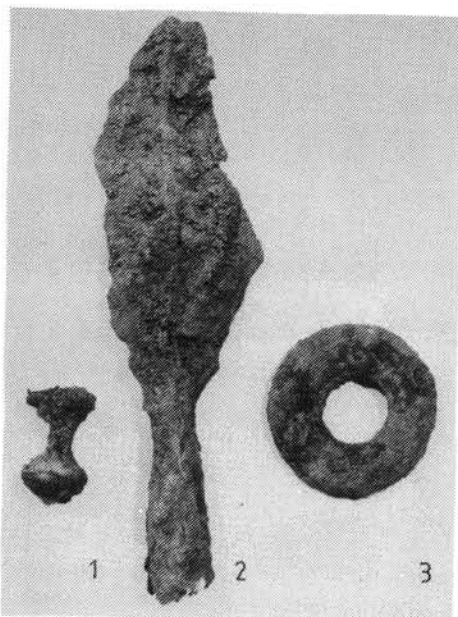
8. kép. 12. sír 1. Kézzel formált urna

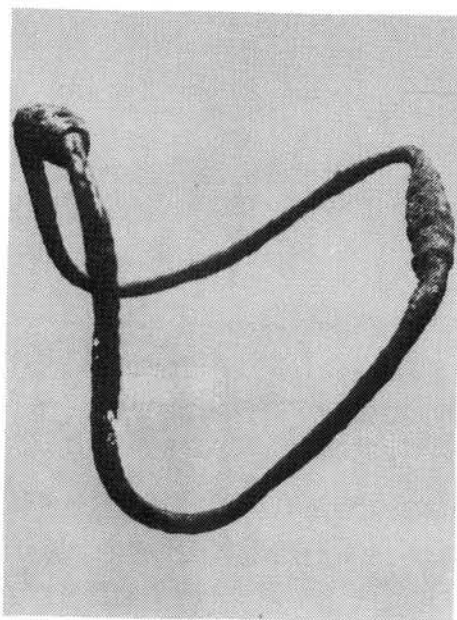
9. kép. 12. sír 2. Korongolatlan urna

10. kép. 14. sír 2. Kard és koptatója

11. kép. 1-3. 14. sír 5.4.3. Szíjlesztő,
dárdahegy, vaskarika

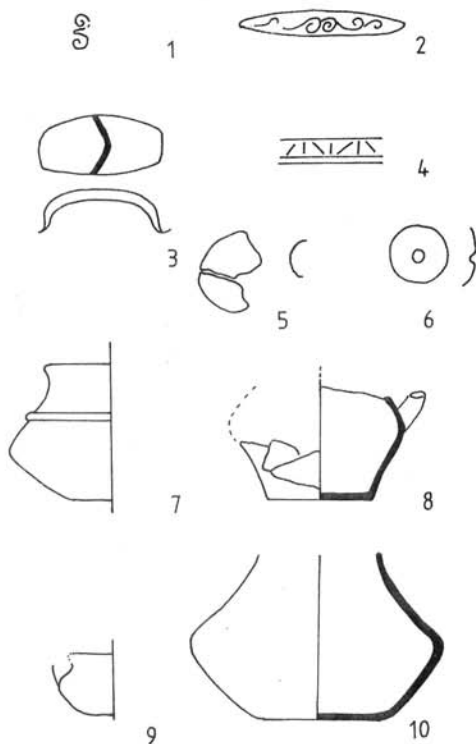
12. kép.
14. sír 7. Nyeregalakúan hajlított karperec

7. *Karperec*. (30. kép: 2., 12. kép.) Bronz, nyereg alakúan hajlított. Egymással szemben egy-egy helyen megvastagodik, itt az egyik megvastagodás mellett van a karmantyús zá- ródás. Mindkét vastag rész díszített, átlósan elhelyezkedő „X” mintával és csigavonallal. (14. kép 1.) A karperec szára bordázott. Átm.: 5 cm.
8. *Karperec töredéke*. (30. kép: 6.) Bronz, nyereg alakúan meghajlított. Az egyik megvastagodás és a bordázott karperecív egy része van meg, deformált. H: 9 cm.
15. *sír*. Bolygatott, valószínű hamvasztásos volt. Egy edényt bontottunk ki a helyszínen. Mélysége 48 cm. Melléklet:
1. *Edény*. (30. kép: 12.) világosbarna. F. átm.: 5 cm. Sz. átm.: 9,5 cm. M: 7,2 cm. Hamvak voltak mellette.
16. *sír*. (34. kép: 4., 13. kép.) Hamvasztásos, bolygatott. Mélysége 48 cm. A sír fölötti földben erősen korrodált vasdarabot találtunk. H: 4,3 cm. A sír mellékletei:
1. *Edénytöredékek*. Világosbarna, kézzel formált edény perem- és faltöredéke. Anyaga durva, szemcsés. Enyhén behúzott peremű az edény, a perem alatt bevagdalt plasztikus dísz van, s ez úgy látszik, szakaszosan ismétlődik. Az egyik töredéken a perem alatt bütyök látható. Sz. átm.: 11,6 cm.
2. *Dárdahegy*. (30. kép: 10.) Vas, csúcsa hiányzik. H: 26,5 cm.
3. *Dárdahegy*. (30. kép: 11.) Vas, törött, hiányos. H: 24,9 cm.
4. *Bronzlemez*. Hamvakkal összetapadt, korrodált két kis töredék. Pántszerű, belső felületük lapos, a külső domború. H: 2,3 cm, 2,5 cm.
5. *Vastörmelék*. Hamvakkal összerozsdásodott, behajló lemeztöredék. H: 3,2 cm. A hamvakat elszórtan találtuk, valószínű az eke vitte szét.
17. *sír*, helyén elszórtan hamvak kerültek elő rozsdanyomokkal. Mélysége 42 cm. Valószínű elszántották. Mellékletei lehetnek:
1. *Vasdarabok*. Hat darab alakatlan, apró töredék.
2. *Cserép*. Apró töredékek.
A sír közelében került elő *vasszeg*, *gomb*, *merevítő*, és *fibulatöredékek*. Ez utóbbi háta szélesre kalapált vas, felfelé domborodik, alul homorú. (14. kép: 3.)
18. *sír*. (15. kép: 1., 35. kép.) Bolygatatlan, hamvasztásos. Mélysége 86 cm. A sírfolt lekerekített sarkú trapéz alak. H: 136 cm. Sz: 87–130 cm. A sír egész foltja erősen faszenes. Mellékletek:
1. *Tál*. (31. kép: 2.) Sötétszürke, kézzel formált, porózus anyagú. F. átm.: 8 cm. Sz. átm.: 20 cm, valószínű M: 11,7 cm.
2. *Fazék*. (31. kép: 1., 16. kép.) Világosbarna, kézzel formált, porózus anyagú. Hasa gömbölyded, s ezen egymással szemben két patkó alakú dísz helyezkedik el plasztikus rátétként. F. átm.: 12,2 cm. Sz. átm.: 21,2 cm. M: 26 cm.
3. *Cserép*. Két darab szürke, korongolt töredék. H: 3 cm, 3,5 cm.
4. *Karperec*. (31. kép: 5.) Bronztöredékek. Két kerek átmetszetű darab összeillik, kacsafej formára emlékeztet. A másik töredék ovális átmetszetű, valószínű a karperec egyik vége. Közepét massa tölti ki. H: 2,4 cm, 2,6 cm.
5. *Vasdarabok*. Kerek átmetszetű, különböző méretű töredékek. H: 1–1,7 cm.
6. *Cserép*. Világosbarna, kézzel formált, szemcsés anyagú töredék. Az egykori edény nyakánál árok van, válla profilált, ez alatt ferde bevágások láthatók. H: 10,4 cm.
7. *Edénytöredékek*. Vörös színű, kézzel formált edény fenék- és oldaltöredéke. Anyaga szemcsés. H: 3,1–4,4 cm.
8. *Karperec*. (31. kép: 3., 4.) a) Bronz, ovális alakú, végei elkeskenyednek és egymásra hajlanak. Egyetlen vastagságú. Átm.: 6,2×7 cm. b) Bronz, hasonló lehetett az előzőhöz, de csak az egyik elkeskenyedő ívelő vége maradt meg. H. 5,2 cm.
9. *Fibula*. Vas, erősen korrodált töredék. A lábán egy gomb kivehető. Rugó átm.: 1,4 cm.
10. *Vaskés*. Teljesen szétmorzsolódott.
19. *sír*. Kun Miklós találta, állítása szerint csak hamvak voltak benne.
20. *sír*. (35. kép: 2., 17. kép.) Bolygatatlan, hamvasztásos. A humusz 32 cm-ig volt szántva. Sírfoltokat nem tudtunk megfigyelni. Sírmélység: 50–53 cm. Mellékletek:

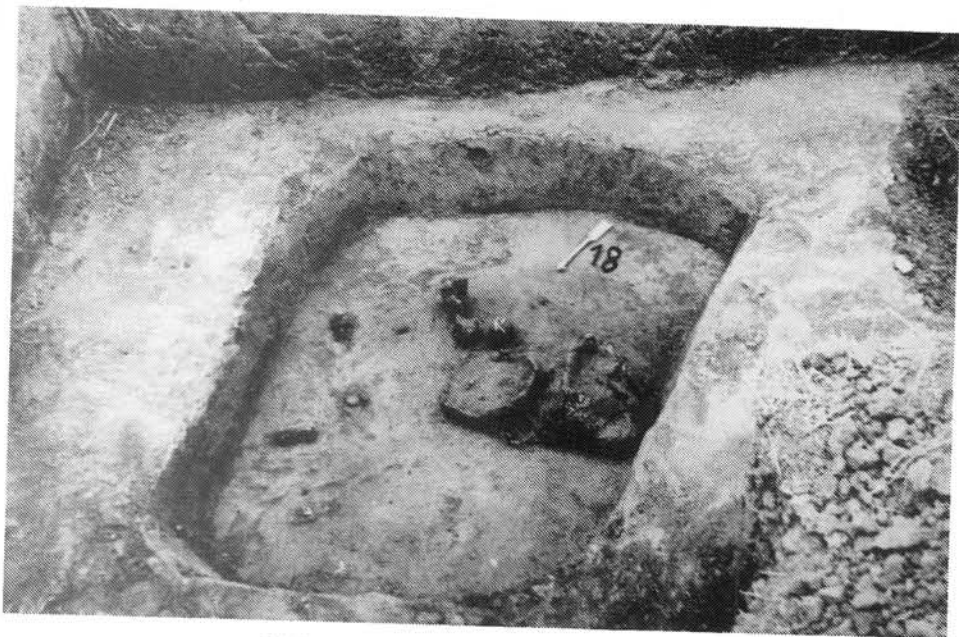
1. *Urna*. (31. kép: 14.) Szürke, hiányos. Alja kissé domború. F. átm.: 13 cm, valószínű Sz. átm.: 15,6. M: 27,9 cm.
2. *Tál*. (31. kép: 8.) Szürke, vörös törésfelületű. Omph. átm.: 6 cm. Valószínű Sz. átm.: 21,9 cm. Valószínű M: 8,5 cm.
3. *Edény*. Vörös törésfelületű, szétmorzsolódott.
4. *Edény*. Kívül szürke, fala vastag, durva. Kézrel formált, nagyméretű edény igen apró töredékei, oldalán bütyökfogók voltak. Gyantanyomok vannak a nyakán és az alján kívülről. F. átm.: 14 cm valószínű.
5. *Edény*. Igen rossz megtartású, vörös törésfelületű edény apró töredékei.
6. *Vaskés*. (31. kép: 7.) Domború hátú. H: 6 cm.
7. *Vastárgy*. H: 2,6 cm.
8. *Orsógomb*. (31. kép: 13.) Szürke, kézzel formált, kettős kúpos, középen átfúrt, de két oldalról fúrhatták, mert a két szélén a lyuk szélesebb, mint középen. Átm.: 2,9 cm.
9. *Karperec*. Bronz, kerek átmetszetű, égett töredékek. H: 1,3 cm.
10. *Vastárgy*. (31. kép: 6.) Derékszögű sarka van meg, ez peremes, kissé felhajlik a széle. Egy kerek fejű szöggel fogták össze. H: 2,8 cm.
11. *Karperec*. (31. kép: 11.) Bronz, pecsétlős végű. Átm.: 5,7 cm.
12. *Karperec*. (31. kép: 12.) Bronz, öt darab deformált töredék, három darab bordázott felületű, egy darab pecsétlős végű. H: 1,1–4 cm.
13. *Fibula*. (31. kép: 10.) Bronz, háta és tűtartója van meg. Háta tömör és plasztikus csigavonal-díszítés látható rajta. Egy darab díszített kerek gömb is tartozik hozzá, mely egy helyen csúcsos, valószínű a láb gombja lehetett. A hát alsó része is díszített, elhegyesedő, ovális keretben csigavonalak láthatók. (14. kép: 2.) H: 4,1 cm.
14. *Fibula*. (31. kép: 9.) Tömör bronz, hátát szakaszonként plasztikus dudorok díszítik. Tűtartójának töredéke van meg, ez rovátkolt díszű. H: 2,4 cm. A sírban még vas- és bronztöredékek voltak a hamvak között. Az egyik vas kerek átmetszetű, a másik kissé ívesen hajlik hosszában, a bronztöredékek körívesek. H: 2,2 cm, 2,3 cm. Átm.: 0,5 cm.
21. *Sír*. (35. kép: 3., 18. kép.) Bolygatatlan, hamvasztásos. Sírfolt nem látszott. Mélysége: 71 cm. Mellékletek:
 1. *Urna*. (32. kép: 5.) Szürke. F. átm.: 13,6 cm. Sz. átm.: 22,8 cm. M: 35,5 cm.
 2. *Edényke*. (32. kép: 6.) Szürkésbarna, korongolatlan. Egyik oldala magasabb, mint a másik. F. átm.: 4,5 cm. Sz. átm.: 13,7 cm. M: 5–6 cm.
 3. *Fazék*. (31. kép: 21.) Szürke, törött, ragasztott, nyakánál hiányos. F. átm.: 9,7 cm. Sz. átm.: 13,8 cm valószínűleg. M: 21,3 cm valószínűleg.
 4. *Kétfülű edény*. (32. kép: 1.) Barna, két szalagfüle van egymással szemben. Nyakán fent és lent egy-egy vízszintes vonal látszik. Hasán vízszintes vonalak között (fent egy, lent kettő) vonaldísz fut körbe (14. kép: 4.), mely lényegében három vonalból álló egységre bontható, egy egyenes, függőleges vonal két oldalán: egy balról jobbra és egy jobbról balra dőlő vonal alkotja az egységet. Ezeket a vonalakat kézzel húzhatták, kissé egyenetlenek, mélységük sem azonos, s nem mindenütt helyezkednek vízszintesen. Az edény alja profilált. F. átm.: 9 cm. Sz. átm.: 15×16 cm. M: 14,7 cm.
 5. *Tál*. Kívül fekete, vörös törésfelületű, a talaj anyagától nem válik el. Alja omphalosos, körgyűrűs. F. átm.: 10,7 cm valószínűleg, omph. átm.: 6,4 cm.
 6. *Urna*. (19. kép.) Szürke, a külső polírozott felületnek csak nyomai maradtak meg. Hiányos. F. átm.: 12 cm valószínű. Sz. átm.: 18 cm valószínű. M: 33,9 cm.
 7. *Fibula*. Vas, hátán két gomb van, alsóháros. Igen rossz megtartású, földdel együtt vetjük fel, de restaurálás után csak a rugó töredéke, s egy-két vasdarab maradt meg. H: 7 cm.
 8. *Tál*. Sötétszürke, vörös törésfelületű. Teljesen morzsalékos, a földtől nem lehetett elválasztani az edény anyagát. A sírban mért Sz. átm.: 31 cm.
 9. *Kés*. (32. kép: 2.) Vas, korrodált. H: 24,8 cm.
 10. *Bronztöredék*. Kerek átmetszetű, ívelő, átégett bronzdarab. Valószínű karperec része. H: 0,7 cm.

13. kép. 16. sír. Bolygatott, hamvasztásos

14. kép. 1–10. 1. 14. sír 7. Karperec csigavonalal díszítése. 2. 20. sír 13. Fibula hátának alsó részén levő díszítés. 3. 17. sír közelében talált fibula töredéke. Ltsz. 83.26.123. 4. 21. sír 4. Kantharos hasán lévő vonalmintarészlet. 5. 24. sír. Üveggyöngytöredék. 6. 25. sír 2. Bronzflitter. 7. 24. sír 7a. Fazék rekonstruált vázlata. 8. 26. sír 5. Edénytöredék rekonstruált rajza. 9. 24. sír 7b. Bögge rekonstruált vázlata. 10. Szórvány edénytöredék. Ltsz. 83.26.119.

15. kép. 18. sír. Bolygatatlan, hamvasztásos

*16. kép. 18. sír 2. Fazék, oldalfalán
a patkós dísszel*

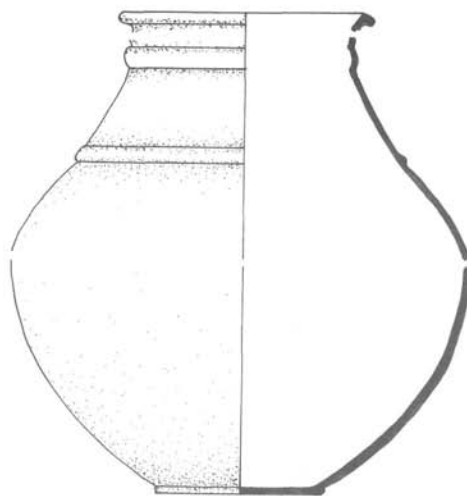
11. *Vaskés.* (32. kép: 3.) Vas a kés, és a nyele is, mely lefelé görbül. A nyélrész kissé kijjebb ugrik, megvastagodik, s ez kapott bronz borítást. A nyél elkeskenyedő végénél rovátkolt plasztikus borda és lapos gomb van. A kés hegye hiányzik. H: 15,8 cm.
12. *Ívelt vastörödékek.* Kerek átmetszetűek, különböző méretűek. H: 1,1–2,8 cm.
13. *Karperec.* (32. kép: 4.) Bronz, ovális átmetszetű, égett, deformált, töredék. Átm.: 5×6,7 cm.
- 14/a. *Kard.* (31. kép: 15.) Összehajtogatott vas. Markolatvég és kardvég hiányzik, hüvelye szétesett. H: 60 cm.
- 14/b. *Dárdahegy.* (31. kép: 18.) Vas. A karddal együtt volt, azzal együtt görbítették. H: 18,6 cm.
15. *Fibula.* Vas. A bronznyelű kés alatt volt. Töredék. H: 1,6 cm.
16. *Fenőkő.* (31. kép: 22.) Hosszúkás homokkő, felülete ívelt, valószínű a kopástól. H: 10,5 cm.
17. *Karperec-törödékek.* Égett bronzmorzsalék. Két darab töredék, kerek átmetszetű. H: 1,1 cm, 1,6 cm.
18. *Fibula.* Vas, hátán két gomb van. Átlag 1 cm hosszú töredékekből áll.
19. *Karikatörödek.* Lapos, bronz félkörív, egyik vége felfelé áll. Átm.: 2,4 cm.
20. *Karika.* (31. kép: 20.) Lapos bronz. Átm.: 2,1 cm.
21. *Gömb.* Bronz, kissé ovális alakú, valamilyen tárgynak a töredéke. Átm.: 0,5 cm.
22. *Vastárgy.* (31. kép: 19.) Hosszúkás, egyik vége gomb, majd kis borda után hosszú, kerek átmetszetű rész következik, mely fokozatosan megvastagodik, ezután ismét keskenyedik, s itt plasztikus borda van, majd levélszerűen kiszélesedik. Hegye hiányzik. H: 6,8 cm.
23. *Edényke.* (31. kép: 17.) Szürke, korongolatlan. Anyagában grafit szemek vannak. Az edényben és körülötte hamvak és faszén volt. F. átm.: 7,2 cm. Sz. átm.: 10 cm. M: 4,6 cm.
24. *Vasszeg.* (31. kép: 16.) Kissé hiányos, szára kerek átmetszetű. H: 2 cm. A hamvak között volt.
22. *sír.* (35. kép: 4., 20. kép.) Bolygatott, hamvasztásos. Valószínű a szántás vitte szét. H: 195 cm. Átlagos Sz: 90 cm, mélysége 46–63 cm. Az edénycserepek teteje 46 cm mélységben volt, alja 62–63 cm-nél. A 4. melléklet felett voltak a hamvak. A közepén levő faszén 104 cm mélységben volt megfigyelhető. A következő mellékleteket lehetett elkülöníteni:
 1. *Edény.* Vörös törésfelületű, apró töredék.
 - 2/a, b. *Cserepek.* Kívül sötétszürke, belső felülete világosbarna. Bütyökfogó volt rajta. Pereme felé az edényfal elkeskenyedik. A töredékeken néhol gyantanyomok vannak. Ez valószínű egy edény a 4. melléklettel.
 3. *Edénytörödékek.* Szürke, törésfelülete vörös. Igen apró töredékek, közepes méretű edény lehetett.
 4. *Cseréptörödékek.* Olyan mint a 2. melléklet.
 5. *Korong.* (32. kép: 7.) Vaskorong bronzborítással. Szélén két borda fut körbe, majd ezen belül kör alakú, domború díszek sorakoznak egymás mellett, ezt a sort ívelt vonal zárja, majd ismét egy ívelt vonal új mintát kezd kisebb körben, de ez már nem kivehető. Korrodált, hiányos. Átm.: 5,4 cm körülbelül. A sír DK-i faszenes részében volt.
23. *sír.* (35. kép: 5., 21. kép.) Bolygatott, hamvasztásos. Mélysége 37 cm, sírfoltot nem lehetett kivenni. Az ív, mely keretezi, csak bontási padka. Mellékletek:
 1. *Fazék.* Sötétszürke, nagy részén lekopott a külső polírozás, és ott világosbarna. Több oldaltörödéken gyantanyomok vannak.
 2. *Edénytörödek.* Különböző töredékek.
 3. *Edénytörödékek.* Sötétszürke, szemcsés anyagú és szürke finom kis edény peremtörödéke.
 4. *Edénytörödek.* Kívül belül szürke, törésfelülete vörös.
 5. *Edénytörödek.* Vörös törésfelületű oldaltörödek.
 6. *Fazék.* (32. kép: 9.) Világossárga. F. átm.: 10,4 cm. Sz. átm.: 18,4 cm. M: 13 cm. A 6., 7., 9–11. mellékletekből állt össze az edény.

17. kép. 20. sír. Bolygatatlan, hamvasztásos

18. kép. 21. sír. Bolygatatlan, hamvasztásos

19. kép. 21. sír 6. Urna

0 10 cm

20. kép. 22. sír. Bolygatott, hamvasztásos

8. *Fazék.* (32. kép: 8.) Szürke, porózus felületű. A váll és a has legszélesebb része közti szakaszon körbe lekerített négyszögletes keretben két szembeforduló „S” motívumot pecsételtek be. F. átm.: 4 cm. Sz. átm.: 12,8 cm. M: 10,3 cm.
24. *sír.* (35. kép: 6., 22. kép.) Bolygatatlan, hamvasztásos. Sírfoltot nem lehetett megállapítani. Sírmélység 55 cm, alja 78 cm mélységben volt. A hamvaknál nagyon faszenes a föld. Mellékletek:
1. *Edényke.* (32. kép: 16.) Világosbarna, néhol fekete, korongolatlan, anyaga szemcsés, porózus. Hordó alakú. F. átm.: 3 cm. Sz. átm.: 5,4×5,6 cm. M: 5×6,5 cm.
 2. *Füles bögre.* (32. kép: 15.) Világosbarna, korongolatlan, szemcsés anyagú, porózus felületű. F. átm.: 3 cm. Sz. átm.: 7,2×7,7 cm. M: 6 cm.
 3. *Fazék.* (32. kép: 11.) Szürkésbarna, porózus felületű. F. átm.: 3,6 cm. Sz. átm.: 8,8 cm. M: 11 cm.
 4. *Urna.* (32. kép: 13.) Szürke, anyaga finom, jól iszapolt. F. átm.: 15 cm. Sz. átm.: 22 cm. M: 35 cm.
 5. *Tál.* (32. kép: 14.) Mattfekete színű. Alja omphalosos, és középen lefelé nyomott köldöke van. Nagyon lapos. Omph: 4,2 cm. Sz. átm.: 26,8 cm. M: 7,8 cm.
 6. *Tál.* Szürke, vörös törésselületű, restaurálhatatlan.
 - 7/a. *Fazék.* (14. kép: 7.) Fekete, vörös törésselületű, anyaga morzsalékos. Pereme kissé duzzadt, kihajló, vállán borda erősíti. Valószínű F. átm.: 7 cm. Nyak átm.: 15 cm. Valószínű M: 12 cm.
 - 7/b. *Bögre.* (14. kép: 9.) Fekete, fényes, vörös törésselületű. Teljesen összenyomódott, a 7/a. fazékhoz tapadt. Fül Sz: 2,5 cm, valószínű M: 6 cm.
 8. *Vasdarab.* (32. kép: 10.) Keskeny, hosszúkás darabka. Egyik vége törött. H: 4,5 cm.
 9. *Fibulatöredék.* Vas, a rugó felsőhúros. Korrodált.
 - 10/a–b. *Bronz.* (32. kép: 12.) Valószínű fibula töredékei. A rugó vas, és bronzal borított, a fibula háta is bronz. H: 3+3+1, 2+1,2 cm.
 11. *Vastöredék.* Alaktalan rozsdá. H: 2 cm.
 12. *Bronztöredék.* Korrodált, égett, deformált. A hamvak mosásakor került elő egy világoszöld színű, kör alakú üvegyöngy töredéke. Középen átfúrt. Átm.: 1,7 cm (14. kép: 5.).
25. *sír.* Bolygatott, hamvasztásos. Az épebben maradt kalcinált csontokból ítélve gyermeksír. Mélysége 85 cm. A sírhoz tartozó, egymás közelében lévő tárgyak a következők:
1. *Gyöngy.* (33. kép: 2.) Bronz, kerek átmetszetű, lapos. Átm.: 1,2 cm.
 2. *Bronzflitter.* (14. kép: 6.) Kör alakú, középen kerek mélyedés van. Kívül domború, belül homorú. Átm.: 1,1 cm.
 3. *Edénytöredékek.* Nem biztos, hogy a sírhoz tartozó anyag. Egy nagyobb és egy kisebb fekete, szemcsés anyagú perem- és faltöredék.
 4. *Bronztöredék.* Ovális átmetszetű, ívelő bronzöntöredék. H: 1,2 cm.
26. *sír.* (35. kép: 7., 23. kép.) Bolygatatlan, hamvasztásos. Sírfoltot nem lehetett megfigyelni. Mélysége 58 cm, de az urna szája a felszíntől 28 cm-re volt. A hamvak három helyen elszórtnak voltak, ott faszenes volt a talaj. Mellékletek:
1. *Urna.* (33. kép: 4.) Világosbarna, külső szürke felülete lekopott. Alja domború. Kissé hiányos. F. átm.: 12 cm. Sz. átm.: 20 cm valószínűleg. M: 28,5 cm valószínűleg.
 2. *Fazék.* (33. kép: 1.) Fekete, vörös törésselületű. F. átm.: 10,8 cm. Sz. átm.: 12 cm. M: 15 cm.
 3. *Fazék.* Vörös törésselületű töredékek, vállán lapos borda van, egy töredéken mélyített vonal látható. Valószínű F. átm.: 10 cm.
 4. *Tál.* (33. kép: 6.) Fekete, vörös törésselületű, lapos. Omph. átm.: 4 cm. Sz. átm.: 24 cm. M: 5 cm. Körgyűrű Sz: 0,8 cm.
 5. *Edényke.* (14. kép: 8.) Szürke, korongolatlan, füles korsó lehetett, hiányos. F. átm.: 6,7 cm. Jelenlegi M: 7,2 cm, s válla fölött még rajzolható volt.
 6. *Füleskorsó.* (33. kép: 5.) Sötétszürke, törésselülete vörös. Szalagfüle vasos. F. átm.: 7,8 cm. Sz. átm.: 10,8 cm. M: 15 cm.
 7. *Vasdarabok.* Lemezes, korrodált. H: 1,2–1,6 cm.
 8. *Dárdahegy.* (33. kép: 3.) Vas, korrodált, hiányos. Jelenlegi H: 13,6 cm.
 9. *Fibula.* Vas-, rugó- és tűtöredékek. Hiányos, égett, deformált. Rugó átm.: 1,5 cm.

21. kép. 23. sír. Bolygatott, hamvasztásos

22. kép. 24. sír. Bolygatatlan, hamvasztásos

27. sír. (35. kép: 8., 24–26. kép.) Bolygatatlan, hamvasztásos. Mélysége 116 cm, sírfolt nem látszott. Erősen faszenes volt körülötte a föld. Mellékletek:
1. *Vaskés*. Kisméretű, sírban mért H: 12 cm. Háta domború, egy szegecs áll ki belőle, s a kés egyik felén fanyomokat látni a rozsdán, a másik feléhez hamvak tapadtak.
 2. *Tál*. (33. kép: 7.) Fekete, felülete porózus. Omph. átm.: 3,4 cm. Sz. átm.: 29 cm. M: 9 cm valószínűleg.
 3. *Urna*. (33. kép: 15., 27. kép.) Kívül szürke, porózus anyagú, belül világosbarna. Kézrel formált. Hasán négy lefelé álló bütyök van, a perem alatt is négy bütyökfogó volt. F. átm.: 16,6 cm. Sz. átm.: 21,5–23,5 cm. M: 51 cm.
 4. *Urna*. (33. kép: 14.) Fekete, törésfelülete vörös. F. átm.: 11,6 cm. Sz. átm.: 21,6 cm valószínűleg. M: 35,3 cm.
 5. *Korsó*. (33. kép: 8.) Sötétbarna, füle négyszögletes átmetszetű. Hasán árok fut körbe. Restaurált. F. átm.: 7,5 cm. Sz. átm.: 12,6 cm valószínűleg. M: 24,3 cm valószínűleg.
 6. *Tál*. (33. kép: 11.) Fekete, törésfelülete vörös. Omph. átm.: 4 cm. Sz. átm.: 21,6 cm. M: 6,2 cm.
 7. *Tál*. Fekete, törésfelülete vörös, az agyagos talajjal együtt vettük fel. Omph. átm.: 3,8 cm.
 8. *Bögre*. (33. kép: 10.) Szürke, törésfelülete vörös. Omph. átm.: 4,2 cm. Sz. átm.: 5,5 cm. M: 7,5 cm.
 9. *Fazék*. Kívül sötétszürke, törésfelülete vörös. Egészen apró darabokra tört. A 4. számú edény darabjai voltak rajta, valószínű abban volt. Agyaggal együtt vettük fel. Has átm.: 15 cm.
 10. *Dárdahegy*. (33. kép: 12.) Vas, törött. H: 38,7 cm.
 11. *Dárdahegy*. (33. kép: 13.) Vas, csúcsa hiányzik. Jelenlegi H: 38,4 cm.
 12. *Fibula*. (33. kép: 9.) Vas, erősen korrodált töredék. Valószínű H: 9 cm.

A hamvak végében K–NY-i irányban *elszenesedett fa* volt. H: 170 cm, Sz: 16 cm, V: 22 cm. Lehetséges, hogy ez fejfa volt. A járószint lehetett a hamvaknál, a földhalom az edényeken, s feltehetően eldőlt a sírt jelző fa, s az szenesedett el. A temető területén szórványként került elő több korongolt és korongolatlan cserép, melyek közül említésre méltó egy profilált hasú edénytöredék. (83.26.119., 14. kép: 10.) Ltsz. 75.26. 1–70., 83.26. 1–122. nyilvántartott az egész leletanyag a HOM-ban. A lelőhelyről összesen 27 sírről van információnk, de ebből csak nyolc volt bolygatatlan. (36. kép.) Mindegyik sír szórthamvasztásos. Hat kard került elő, hajtogatottak, sőt a 21. sírban a lándzsahegyet a karddal együtt hajtották össze. Tíz dárda-, illetve lándzsahegyet találtunk, a 2., 14. és 21. sírban karddal együtt voltak. A 16. és 21. sírban két lándzsahegy volt, a 2. sírban három, de ez utóbbi bolygatott, a bejelentő találta. Így nyolc harcosról van tudomásunk. Figyelemre méltó, hogy kardkötőlánc egyáltalán nem volt a temetőben, se pajzsdudor, se nyárs, se dárda-koptató vagy papucs, se fésűs-graftos kerámia. A többi kelta kori temetőhöz viszonyítva sok szöveget találtunk.

Fibulák. A 14. sír 6. kiszélesedő kis fibulához hasonló Vác–Ismeretlen lelőhely anyagában van,³ és Nagymányán⁴ Korai, B₂ idejére tehető.⁵

A 20. sírban két szép bronzfibula volt. A 13. melléklet háta és gombja jellegzetes plasztikus díszítésű. Hasonló Nebojsa⁶ és Nagymánya ásatásánál került elő.⁷ LT BB_{2a} idejére datálta Waldhauser.⁸ A 14. mellékletű fibula háta gyöngyözött. Hasonló a gyomai leletben,⁹ a nagymányaiban,¹⁰ s a váciban volt.¹¹ A 24. sír 10/a–b. melléklete vassal kombinált fibula, hiányos. Az 5. sír 7., 9. sír 12., 21. sír 15., a 24. sír 9., 26. sír 9. vasfibulák töredékei. A 18. sír 9., és a 27. sír 12. vasfibulák szintén töredékek, de a lábón egy gomb felismerhető. A 21. sír 7., és 18. vasfibulák hátán, illetve lábán két gomb felismerhető. Bizonyára *torques* volt a 6. sír 6. bronzszalag, mely elkeskenyedő végű, s a meglevő töredékek hossza 19,1 cm. Erősen korrodált, de párhuzamát felismerhetjük a cserszegtomaji és csabrendeki darabokban, s volt hasonló Kéménden rovátkolt karperec kíséretében.¹² Meggyesen harmadik század eleji kísérőleletekkel volt együtt, bár ezek a párhuzamok kerek átmetsetűek.

Bronz karperecek. A 14. sír 7. melléklete karmantyús záródású, tömör bronz, szára sűrűn gyöngyözött. Két szemben levő részen megvastagodik, és itt „X” minta van (e díszítést lásd bővebben a váci bronz övnél). Ez a karperec nyereg alakúan hajlított, hasonlót ismerünk Abaújszántóról, Cseszegtomajról¹³ és Almásfűzitőről.¹⁴ Korai darab, valószínű a LT B idejére tehető a kosdi darab alapján és Waldhauser szerint. Minden jel szerint hasonló töredék lehetett a 14. sír 8. karperecmaradványa is. Hasonló sűrűn bordázott karperec ismert Bajč–Vlkanovo lelőhelyről.¹⁵ Sűrűn bordázott, illetve gyöngyfüzéses, de pecsétlős végű a 20. sír 11. és 12. melléklet. Sok van a Dunántúlon, de Kosdon, Felsőmérán, Munkácson, és Erdélyben is megtalálható.¹⁶ Hasonló van Gyomán az Egei-halmon a 3. sírban,¹⁷ és Dezméren.¹⁸ Sima szárú, egymásra futó végű bronz karperec a 18. sír 8/a. Sima szárú a 18. sír 4., de érdekessége, a végén látható kacsaszerű plasztikus dísz. Egyetlen leletet ismerünk nálunk, az újkenézit, melyen ülő kacsafigura van.¹⁹ A szerző, aki a leletet publikálta, rámutatott arra, hogy a hallstattkor örökségként élt tovább ez a díszítés. Nyugaton

3 *Corpus II.* XIX. t. 10.

4 *Benadik, B.* 1962. 6. kép 11.

5 *Waldhauser, J.* 1987. 37. oldal 4. ábra.

6 *Benadik, B.* 1971. 6. kép 1.

7 *Filip, J.* 1956. XLII. tábla 8., XLVI. tábla 3., LXI. tábla 19.

8 Jenišöv Újzeden is került elő, *Waldhauser, J.* 1978. 1. melléklet 152., *Waldhauser* 1987. 4. ábra. Kronológiai típusábrázolás.

9 *Maráz, B.* 1977. 5. kép 8.10.11.

10 *Benadik, B.* 1962. 5. kép 2.6.

11 *Corpus II.* XIX. t. 14.

12 *Hunyady, I.* 1942. XXIV. tábla 4.5., *Ibid.* 1944. 89.

13 *Hunyady, I.* 1944. 92., *Hunyady, I.* 1942. XXVII. tábla 11., *Waldhauser, J.* 1987. 37. oldal.

14 *Vadász, É.* 1987. 238–239. oldal. IX. tábla 5.

15 *Benadik, B.* 1960. XIII. tábla 11.

16 *Hunyady, I.* 1944. 94.

17 *Maráz, B.* 1977. 5. kép 1.

18 *Crişan, I. H.* 1974. II. tábla 15.

19 *Makkay, J.* 1958. 24., IV. tábla 3., 3/a. VI. tábla 7. Kacsaszerű állat van a balfi csüngőn. *Márton, L.* 1933. III. 5., valamint *Hellebrandt* 1989.a. Kacsaszerű állatfejet övtag díszeként is láthatunk például Jászberény–Öregerdő lelőhelyről, *Petres–Szabó* 1974. 133. kép.

23. kép. 26. sír. Bolygatatlan, hamvasztásos

24. kép. 27. sír felülnézete az elszenesedett fával

is előfordult.²⁰ Szkíta anyagban Szentés-Vekerzugon az 53. sírban volt galamb formájú csüngő.²¹ Makkay az LT C elejére helyezte az újkenézi leletet.²²

Sima szárú karperec ívelő darabjai a 21. sír 10. és a 21. sír 13. mellékletek. A 25. sír 4. melléklete ovális átmetszetű, lehetséges, hogy karperec volt. *Vas karperec* lehetett esetleg a 21. sír 12. ívelő töredék. Valószínű karperec volt a 30. kép 19. szórvány *üvegtöredék*. A 25. sír 1. melléklete egy lapos *bronzgyöngy*. Fém, azaz vasgyöngy a váci temető 29. sírjában volt.²³ A 24. sír hamvai között találtunk egy világoszöld üveg gyöngytöredéket. A 22. sír 5. melléklete egy *vaskorong* bronzborítással. Minden valószínűség szerint dísz lehetett,²⁴ vagy övkapocs, mint a váci 13. sír 4. melléklet, mindkettő 5,4 cm átmérőjű.

Orsógomb egyetlen egy került elő a 20. sír 8. melléklete. Hasonló formájú Muhin,²⁵ Bučanyban²⁶ és Moldvában is előfordult.²⁷

Kard. Az 1. sír melléklete Hunyady I. típusú markolatához tartozik.²⁸ A 2. sír kardja egészen korrodált, és még rosszabb állapotú a 4. sír kardja. A 14. sír 2. mellékletének koptatója hatvan-boldogi típusú.²⁹ A bonyhádi darabot i. e. III. századra datálta Hunyady, főleg a kísérő kétfülű edény miatt, itt is van, ha nem is ebben a sírban. A 21. sír kardja is összehajtogatott, erősen korrodált. A 30. kép 21. szórvány kardkoptatója Hunyady 3. típusának képviselője,³⁰ hasonló például Nagymánya egyik kardja.³¹ A 30. kép 7. vastárgy valószínű kardhoz tartozik, ilyen Muhin a 43. sírban is volt.³²

Lándzsahegy. Viszonylag hosszú köpűjű lándzsahegy a 2. sír 1. és 3., valamint a 4. A 2. sír 1. lándzsahegy párhuzama egy bonyhádi darab,³³ a hüvely felett széles a levele. Hasonló a 27. sír 10. és 11. A hüvely felett fokozatosan szélesedik a 2. sír 3. és 4., a 14. sír 3., a 26. sír 8. és a 21. sír 14/b., úgy mint a szobi³⁴ és a balsai.³⁵

Vaskarikák. A 3. sírban a 2. és a 3. mellékletek, a 14. sírban a 4. melléklet, s egy szórvány került elő. Vagy kard felkötésére szolgálhattak, vagy lószerszám részei lehettek.³⁶

Kés. Tíz darab került elő. A 2. sír 5., 5. sír 2., 27. sír 1. Kissé domború hátúak, kisméretűek, nyéltüskéjük van, bizonyára fanyelűk volt. A 8. sír 2., a 9. sír 9. ívelő

20 Duval, P. M. 1964. 32. Fibulán a kacsá teste a fibula háta, s a 35. lapon is látható kacsafigura.

Kora vaskori előzményekre mehet vissza. Lásd Hellbrandt, M. 1989.a.

21 Párducz, M. 1954. 67., 58. jegyzet J. Nestor párhuzamaival.

22 Makkay, J. 1958. 29.

23 Corpus II. XXXII. t. 7.

24 Hunyady, J. 1944. 107.

25 Corpus, II. LXXXIV. 7.

26 Bujna, J.-Romsauer, P. 1983. X. tábla 16.

27 Teodor, S. 1975. 171., 32. kép 7.10.

28 Hunyady, J. 1944. X. kép 8/I.

29 Hunyady, J. 1944. 110–111., XII. kép C/1. „S” motívumot gyakran alkalmazták, pénzekben is előfordul. Duval, P. M. 1982. 3. kép. 8085 például. Hatvan-boldogi kardokhoz Petres–Szabó 1985. A kistokaji koptató a 7. kép b-hez, Kosd A₂-höz hasonlítható. Lásd még Petres–Szabó 1992. 31. kép.

30 Hunyady, J. 1944. 12. kép C/3.

31 Benadik, B. 1962. 12. kép 2.

32 Corpus II. LXXXIII. t. 6.

33 Hunyady, J. 1942. L. tábla 8.

34 Ibid. L. tábla 4. Lándzsák összehajtogatására lásd Petres–Szabó 1992. 97. tábla 2.

35 Ibid. L. tábla 10.

36 Hunyady, J. 1944. 124.

hátú, nagyobb méretű kések, a 8. sír 2-nél az él és a nyél között plasztikus gomb van, hasonló lehetett, mint az andráshidai³⁷ és a muhi leletanyag kése.³⁸ A 18. sír 10. szétmorzsolódott. A 20. sír 6. háta erősen domborodik, esetleg a radostyáni késhez lehet hasonlítani,³⁹ bár a kistokaji hiányos. A dezmeri hasonló még.⁴⁰ A 21. sír 9. jellegzetessége a szinte egyenes késfok és a legörbülő, laposra kalapált nyél. Ilyen jellegű a korai, Dürrnberg 37. sír 2. anyagában levő.⁴¹ Egy radostyánihoz szintén rokonítható a nyele,⁴² de ennek foka felfelé ível. A 21. sír 11. vaskés nyelét bronzlemez borította. Hasonló került elő például Beremenden.⁴³ Formára párhuzama Dürrnberg 36. sírjából való kés.⁴⁴

Kerámia

Urnák. A 12. sír 1. és 27. sír 3. urnák kézzel formáltak. Hasonló Szaniszlón is került elő,⁴⁵ és Dezméren is.⁴⁶ Hasonló lehetett a 12. sír 5. melléklet, melynek párhuzamát Fintinelén találták.⁴⁷ Ugyancsak kézzel formált a 12. sír 2., párhuzamát ugyancsak Szaniszló anyagában találjuk.⁴⁸ Egyetlen patkós díszű kézzel formált edény a 18. sír 2. Ez a forma ismert Szaniszlón,⁴⁹ ugyanilyen formát közölt Crisan is.⁵⁰ A díszítés megtalálható még Bodroghalmon. Alakja a dezmérre is emlékeztet,⁵¹ bár a kistokaji öblösebb. A 14. sír 1. urna jellegzetesen kelta, legközelebbi párhuzamát Besenyőtelekről⁵² ismerjük, de a kistokaji hasa profiláltabb.

A 20. sír 1., 24. sír 4., a 27. sír 4. megközelítőleg azonos típusú urnák. Azonos alaptípus Tótmegyeren⁵³ található. Hasonló még a 21. sír 1. urna is. Gömbölyűbb hasú a 26. sír 1., Nebojsa egyik edényére emlékeztet,⁵⁴ bár a kistokaji hiányos. Hasonló még Muhi 37. sírjának idetartozó melléklete.⁵⁵ A 21. sír 3. széles nyakú, analogiája szintén Tótmegyer anyagában van⁵⁶ és Apahidán például.⁵⁷ A 21. sír 6. urna rekonstrukció, széles hasú volt.

Fazekak. Egyetlen kézzel formált fazék a virágcserep alakú 12. sír 3. melléklet, ismert típus. A 9. sír 1. nyújtott nyakú fazék, Dezmérből ismerünk hasonló jellegűt,⁵⁸ de Muhi 35. és 43. sírjából is.⁵⁹ A 22. sír 1., 23. sír 1. és 26. sír 3., valamint

37 *Hunyady, I.* 1942. LII. tábla 7.

38 *Corpus II.* Muhi 38. sír, LXXX. t. 13.

39 *Hunyady, I.* 1942. LII. tábla 11.

40 *Crîșan, I. H.* 1974. II. tábla 8.

41 *Schwappach, F.* 1974. XIII. tábla 1.

42 *Hunyady, I.* 1944. LII. tábla 3.

43 *Jerem, E.* 1971. 84., 6. kép 9.

44 *Schwappach, F.* 1974. X. tábla 11.

45 *Németi, J.* 1982. 3. kép C/3. típus., 13. kép 19.

46 *Crîșan, I. H.* 1974. 4. kép 5.

47 *Crîșan, I. H.* 1977. XXXVII. tábla 11., *Crîșan, I. H.* 1978. 3. kép 11.

48 *Németi, J.* 1982. 15. kép 1., de ott bütykök vannak. Típusablázat 3. kép C/2.

49 *Németi, J.* 1982. 3. kép H/2. típusablázat.

50 *Crîșan, I. H.* 1969. 2. kép 6.

51 *Crîșan, I. H.* 1974. 5. kép., I. tábla 9.

52 *Corpus II.* LIII. t. 7.

53 *Paulík, J.-Zachar, L.* 1975. 27. kép 6.

54 *Chropovský, B.* 1958. 5. kép 3.

55 *Corpus II.* LXXX. t. 10.

56 *Paulík, J.-Zachar, L.* 1975. 25. kép 4.

57 *Hunyady, I.* 1942. LXXXIX. tábla 4.

58 *Crîșan, I. H.* 1974. 4. kép 1.

59 *Corpus II.* LXXXIII. 1.

25. kép. 27. sír
ÉK-ről fotózva

26. kép. A 27. sír edénymellékletei közelről

a 27. sír 9. fazekak korongoltak, de alakjuk nem rekonstruálható. A 23. sír 8. fazékformája leginkább Muhi 25. sírjának fazekára emlékeztet. Különlegessége még az „S” bepecsételés. Ezzel a motívummal Megaw foglalkozott.⁶⁰ A 23. sír 6. analógiáját Muhi 41. sírjában találjuk meg. Hasonló forma még Jászberény–Cserőhalmon is előkerült.⁶¹ A 24. sír 7. és a 24. sír 3. fazekak nyújtott nyakúak. Ilyen lehetett még a szórvány leletek közül egy, melynek profilált hasa van. Hasonló a szlovákiai anyagban van, Tótmegyeren,⁶² de ez rövidebb nyakú. A 26. sír 2. formához hasonló Győr–Újszálláson került elő,⁶³ s ilyen jellegű még egy mányai edény.⁶⁴

Tálat. Behúzott peremű, korongolt a 6. sír 4. tál, párhuzama például Szaniszlóról ismert.⁶⁵ Ugyanilyen, de kézzel formált a 18. sír 1., hasonló szintén Szaniszlóról való.⁶⁶ Ez a forma megfelel Hunyady 12. típusának.⁶⁷ Szintén behúzott peremű, kézzel formált, de alacsonyabb a 21. sír 23., Szaniszlói párhuzama van.⁶⁸ A 21. sír 2. szintén kézzel formált, párhuzamát Vukovárról⁶⁹ és Bucanból ismerjük.⁷⁰ A többi tál korongolt. A 20. sír 2. analógiáját Komját⁷¹ és Hurbanovo–Bohatá⁷² lelőhelyről ismerjük. Peremkiképzése ehhez hasonló, de széles és lapos tál a 24. sír 5., Nagymánya kelta temetőjében volt hasonló.⁷³ A 26. sír 4. és a 27. sír 6. kisebb és nagyobb méretűek. Rokontható Muhi 43. sírjában találttal.⁷⁴

A 27. sír 2. széles, lapos tál, emlékeztet Nagymánya egyik darabjára,⁷⁵ s egy tokodira.⁷⁶ A 21. sír 5., a 21. sír 8., 24. sír 6., 27. sír 7. a talajjal teljesen eggyé vált. Annyit meg lehetett állapítani, hogy korongoltak, peremük duzzadt és vörös törésfelületűek.

Edénytöredékek. Egy részük kézzel formált: 3. sír 5a., 4. sír 3., 6. sír 2., 16. sír 1., 17. sír 2., 18. sír 6.7., 20. sír 4., 22. sír 2a–b., 22. sír 4. és egy szórvány. Korongolt töredékek: 3. sír 5b., 4. sír 1. 2., 5. sír 1., 6. sír 5., 7. sír 2., 8. sír 1., 18. sír 3., 20. sír 3., 22. sír 3., 23. sír 3., 4., 5. és öt szórvány. Korai forma a *lencse alakú edény töredéke*, a 12. sír 4. melléklet. A meglevő töredékek alapján Dürrnberg 16. sír 2. leletéhez áll közel,⁷⁷ illetve egy Au 18. sírjából származóhoz.⁷⁸ A 9. sír 2. kézzel formált nyeles edényke párhuzamát Szentés–Vekerzug 69. sírjából ismerjük,⁷⁹

60 Megaw, J. W. 1978. 43. kép 3.4., de ilyen gyakorlatilag 1–8-ig. Megtalálható ez a díszítés Sopron–Krautacheren, fekvő alakban is. Jerem, E. 1985. 6. oldal és 73. jegyzet.

61 Kaposvári, Gy. 1969. 7. kép 3.

62 Paulík, J.–Zachar, L. 1975. 27. tábla 1.

63 Hunyady, I. 1942. LXIV. tábla 5.

64 Benadik, B. 1978. 18. kép 2.

65 Németi, J. 1982. 5. kép 2. 1. sír. Típusábrázolat 3. kép B/1.

66 Németi, J. 1982. 18. kép 23., 72. sír. Típusábrázolat 3. kép G/2.

67 Hunyady, I. 1944. 14. kép 12.

68 Németi, J. 1982. 135., 10. kép 14. Típusábrázolat 3. kép B/2.

69 Hunyady, I. 1944. LVII. tábla 20.

70 Bujna, J.–Romsauer, P. 1983. III. tábla 8.

71 Benadik, B. 1963. 5. kép 3.

72 Rejholcová, M. 1977. VII. tábla 6.

73 Benadik, B. 1963. 7. kép 1.

74 Corpus II. LXXXIII. 5.

75 Benadik, B. 1963. 7. kép 2.

76 Horváth, I. 1979. 23. tábla 2. 22/16. lelőhely.

77 Schwappach, F. 1974. XX. tábla 5.

78 Ibid. XIX. tábla 2.

79 Párducz, M. 1954. 38., XXI. tábla 7.8.

bár ennek nyele ürege. Békéscsaba-Fényesen szintén volt ilyen,⁸⁰ s Tigveniben a 17. tumulusban volt hasonló.⁸¹ Rövid nyelű, kézzel készült edényke Kosdon⁸² és Ér-kává⁸³ lelőhelyen volt. Agyagkanálként S. Teodor publikált hasonlót.⁸⁴ Szintén kézzel formált a 30. kép 18. kiöntős edényke. Kézzel készítették a 26. sír 6. füles kancsót. Korongolt a 27. sír 5., hasonló ismert Apahidáról,⁸⁵ Kisselykről,⁸⁶ és ilyen a kosdi oroszlánsörényes kancsó alakja,⁸⁷ de megtalálható a forma kézzel készült változata Németi típustáblázatán is,⁸⁸ és Zimnicea temetőjében,⁸⁹ s hasonlót közölt Székely Zoltán is.⁹⁰

Füles bögre. Négy darab került elő Kistokajban, ebből kettő kézzel formált, a 24. sír 2. és a 26. sír 5., és kettő korongolt a 24. sír. 7b. és a 27. sír 8. Kisméretű, fületlen edényeket nevezünk *csupornak*, mindössze három darab került elő, egyik korongolatlan, egy szokatlan félgömb forma a 24. sír 1. melléklet. A 7. sír 1. korongolt egy Bučany-i edényke hasonlít rá.⁹¹ A 15. sír 1. viszonylag mély, kifelé ívelő peremű, korongolt edény. Különösen figyelemre méltó a 21. sír 4. melléklete, a díszített korongolt *kantharos*. Részben hasonló, s ugyancsak díszített vállú a balatonfőkajári 5. sír 7. melléklete,⁹² melyet női sírban talált az ásató. Hasonló a balatonfőkajárihoz még díszítésben is a pilismaróti.⁹³

Párhuzam még Miskolc-Újdiósgyőr Baráthegyen talált kétfülű edény, melynek rajza ismert a HOM adattárából.⁹⁴ Gyakorlatilag a kantharos forma a keleti kelta területen elterjedt.⁹⁵ Viszonylag széles és mély változat helyi tradíciókra vezethető vissza.⁹⁶ Erre gondolt Párducz a lencse alakú edényeknél is, Tápiaiószeléről pedig egy kantharos fülű, korongolt edényt közölt.⁹⁷ Sajnos tervezett munkájának megvalósítása, mely a kerámia nyomon követését tűzte célul, már nem készülhetett el. 43 darab korongolt edény, illetve cserép és 19 darab korongolatlan került elő eddig a temetőben. Különösen figyelemre méltó a 20. sír 4. korongolatlan edény, melynek nyakán és kívül az alján gyantanyomok vannak, ilyen még a 22. sír 2a–b. korongolatlan edény, melynek cserepein található gyantanyom, s a 23. sír 1. korongolt fazék cserepein szintén találhatóunk.⁹⁸

80 Párducz, M. 1942. XI. tábla 3.

81 Popescu, E.–Vulpe, A. 1982. 20. kép 26.

82 Hunyady, I. 1942. 7–8.

83 Németi, J. 1982. 19. kép 2.

84 Teodor, S. 1975. 31. kép 8. Behúzott peremű, nyeles edényt találtak nyugaton is, például Dietzenbachban, bár ez késői. Bizonyára nem előzmény nélküli. Polenz, H. 1971. 12. oldal és 7., 46. kép.

85 Crișan, I. H. 1971. I. tábla 1.

86 Crișan, I. H. 1973. V. tábla 1.

87 Szabó, M. 1972. XXXVII. tábla 4.

88 Németi, J. 1982. 3. kép D/2.

89 Alexandrescu, D. A. 1980. 19–127.

90 Székely, Z. 1982. 69. 1.

91 Bujna, J.–Romsauer, P. 1983. IX. tábla 9.

92 Horváth, L. 1972. 28. kép 2. A 9. képen a sír perspektivikus rajza látható.

93 Horváth, I. 1979. 23. tábla 1.

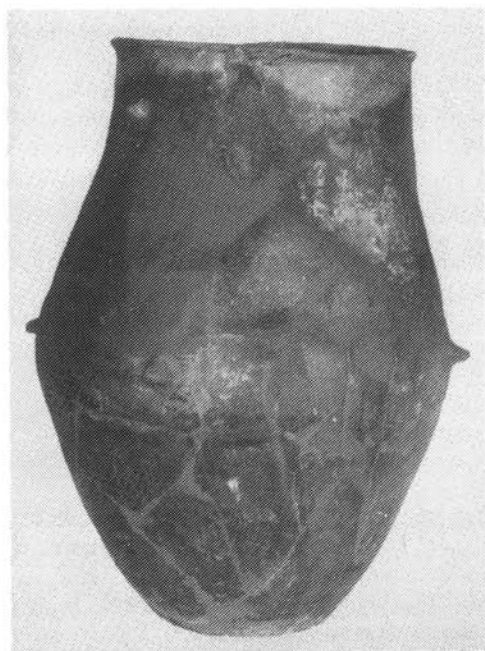
94 Hellebrandt, M. 1992. a.

95 Hellebrandt, M. 1989. b., c.

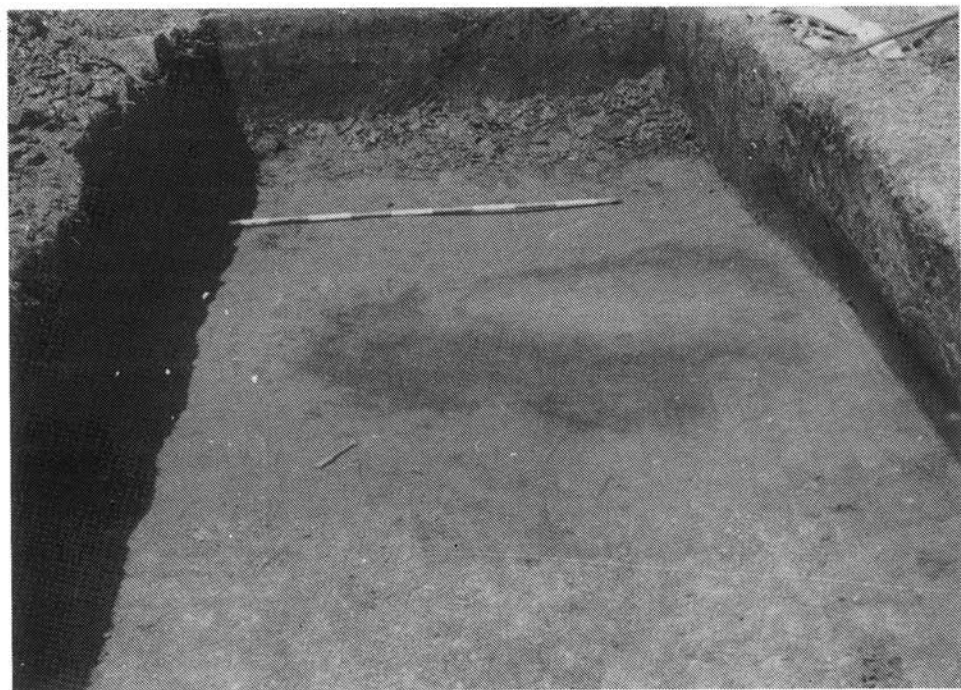
96 Knez, T.–Szabó, M. 1980–81. 84. Bővebben foglalkozott a témával V. Kruta és M. Szabó, 1982. közösen írt cikkükben.

97 Párducz, M. 1966. XXIX. tábla 5.

98 Erről bővebben Hellebrandt, M. 1992.b. 31., valamint Váci Könyvek 1994. 28–29.

27. kép. 27. sír 3. Urna

28. kép. Folt a szelvényben

Jelképes sírnek foghatjuk fel azt a szabályos sírfoltot, mely a 25. sírtól 40 cm-re kezdődött DK-re, szabályos trapéz alakú volt, 220 cm mélységig ástuk ki. (28. kép). Igen kevés faszénnyomon kívül mást nem tartalmazott. Hasonlót figyelt meg Párducz Mihály Szentés-Vekerzugon a 62., 69., és 89. sírok esetében,⁹⁹ és mi is találhatunk Kesznyétenben,¹⁰⁰ s esetleg Vác 52. sírja lehetett hasonló.

Figyelemre méltó a 27. sír É-i végében lévő 170 cm hosszú elszenesedett fa. Hasonló elszenesedett facölöpre utaló nyomot figyelt meg Horváth László Magyar-szerdahelyen a 30. sírnál,¹⁰¹ valamint a 32. sírnál,¹⁰² ahol függőleges állású lehetett még a maradvány, s szerinte is sír jelölésére szolgálhatott.¹⁰³ Sírjelölésre gondolt például Pittioni egy kőfaragvánnyal kapcsolatban.¹⁰⁴ (Jelkőről lásd még Vácánál).¹⁰⁵

A temető korát az LT B₂ idejére tehetjük, különösen 14. és 20. sír jellegzetes anyaga alapján.

99 Párducz, M. 1954. 49.

100 Hellebrandt, M. 1988. 118.

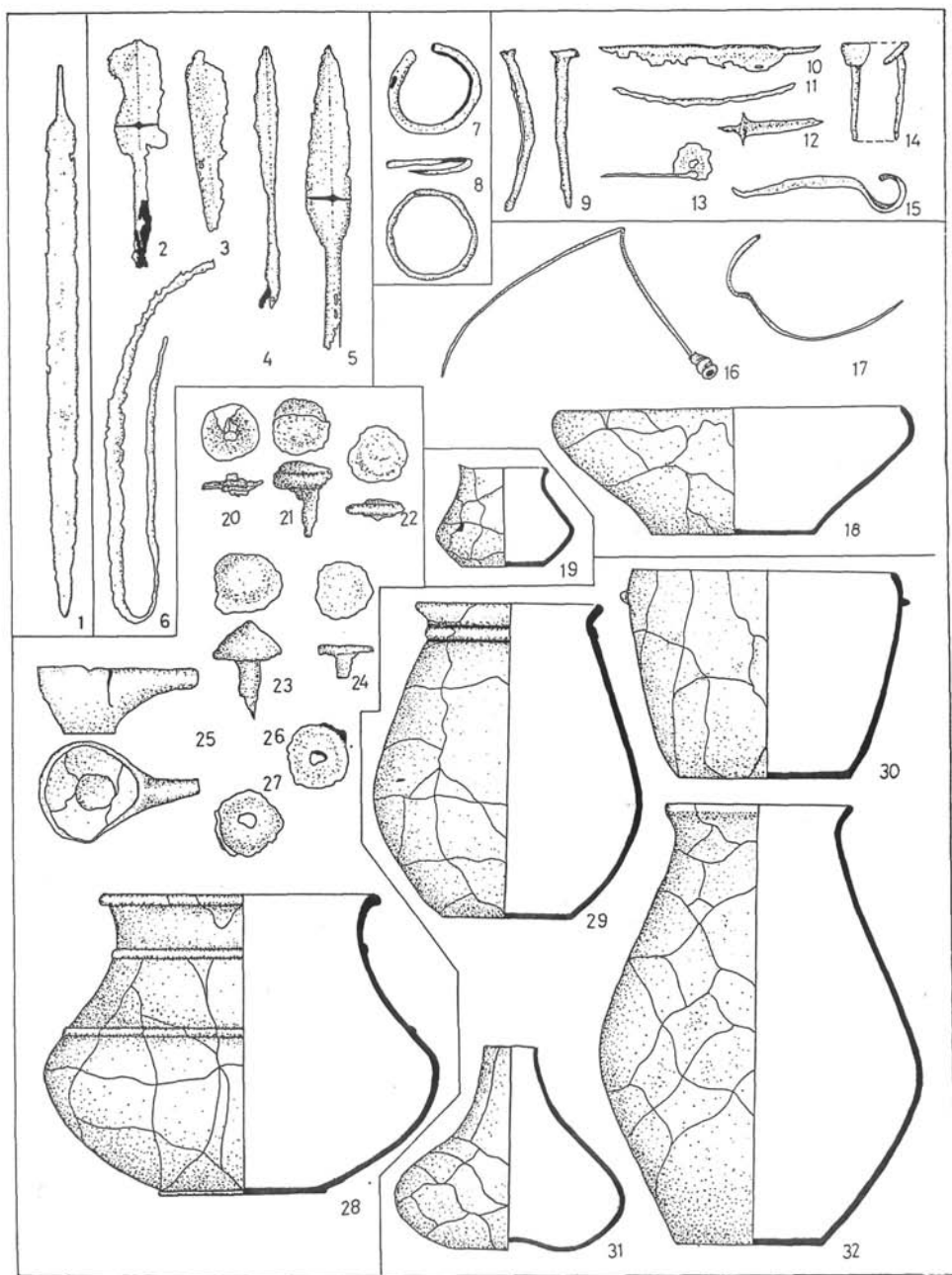
101 Horváth, L. 1979. 23., 8. kép.

102 Horváth, L. 1979. 25.

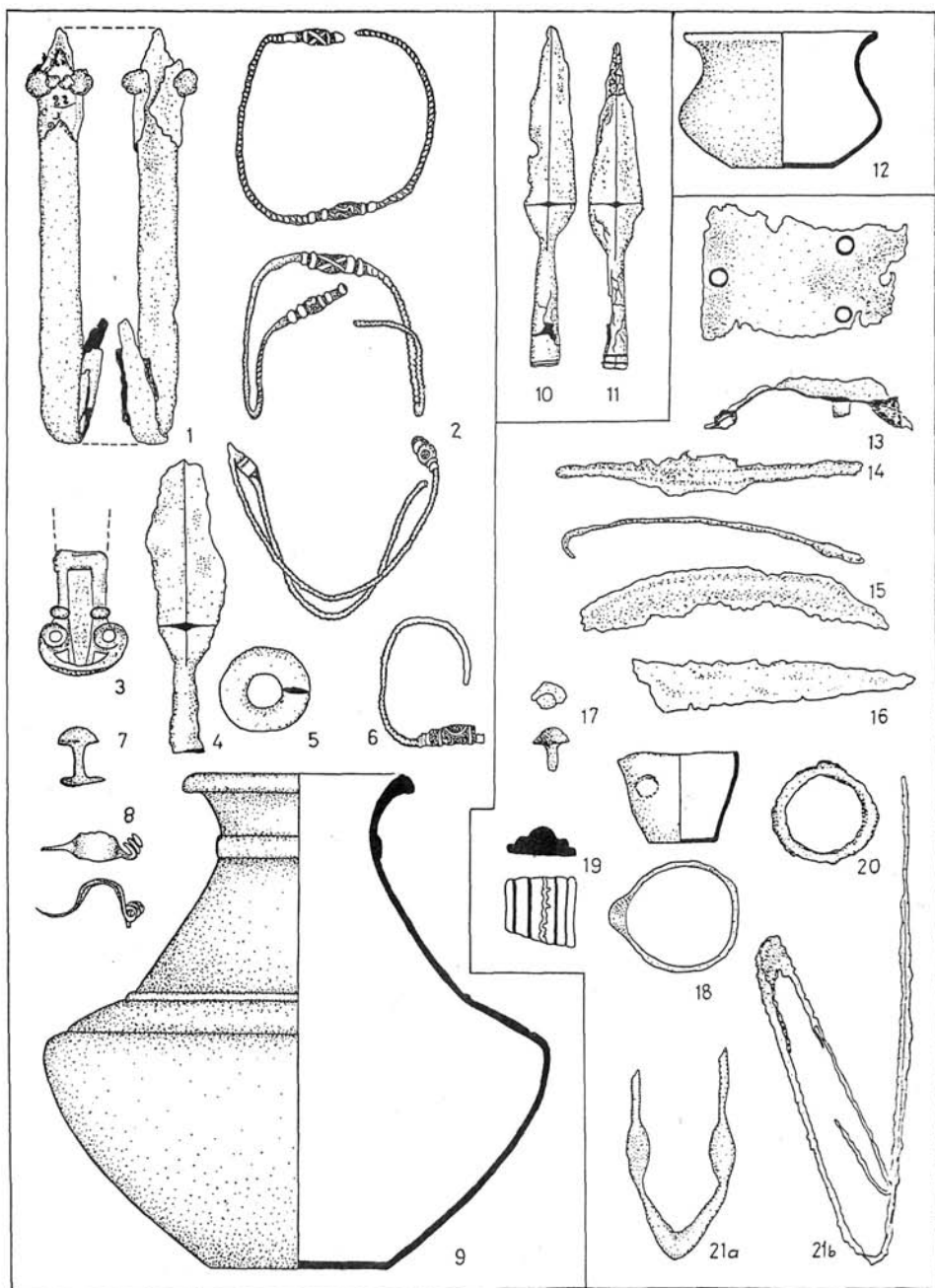
103 *Ibid.* 49.

104 Pittioni, R. 1930. 18., 3. kép

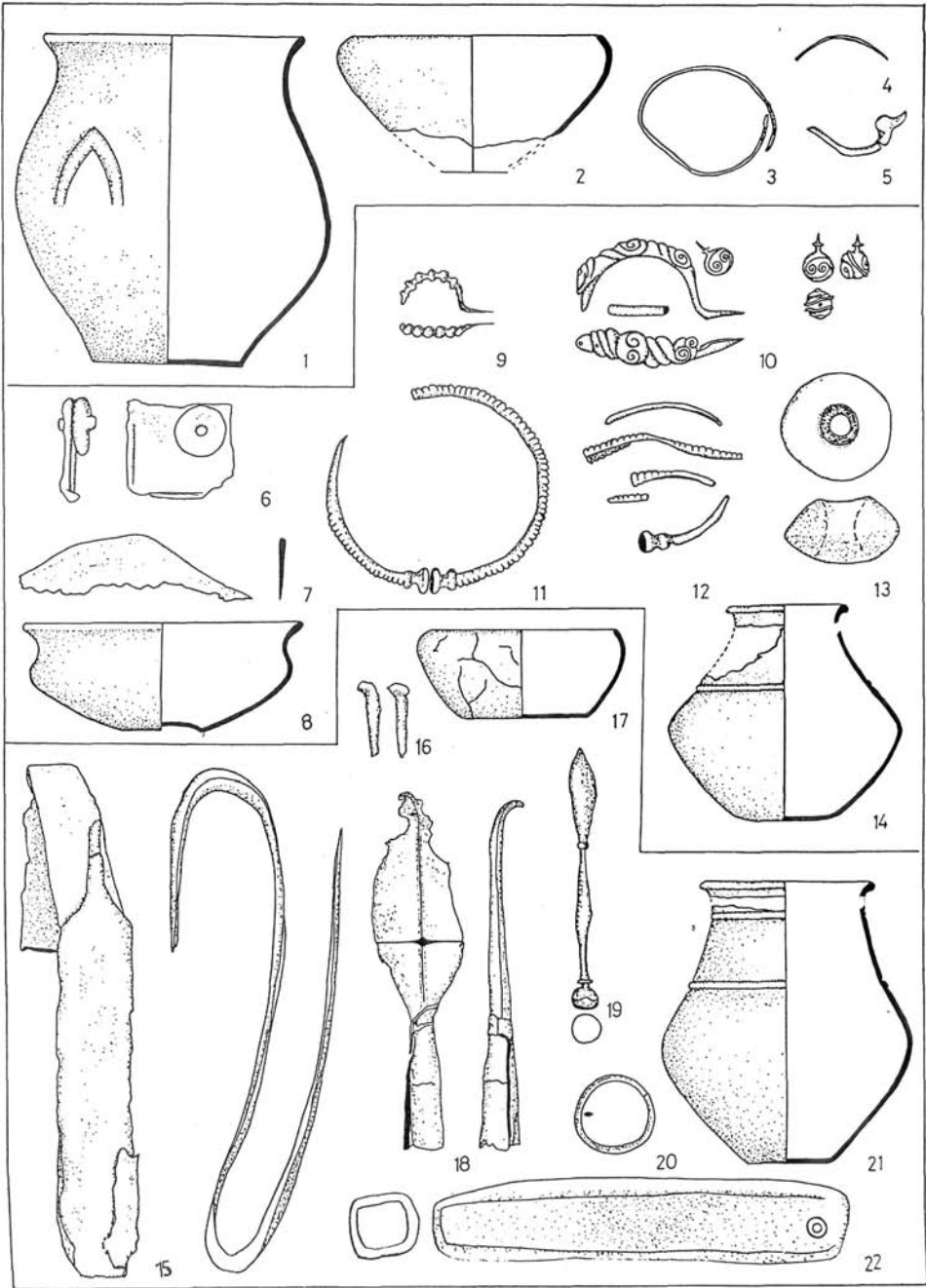
105 *Corpus II.*, valamint *Váci Könyvek* 1994. 29.

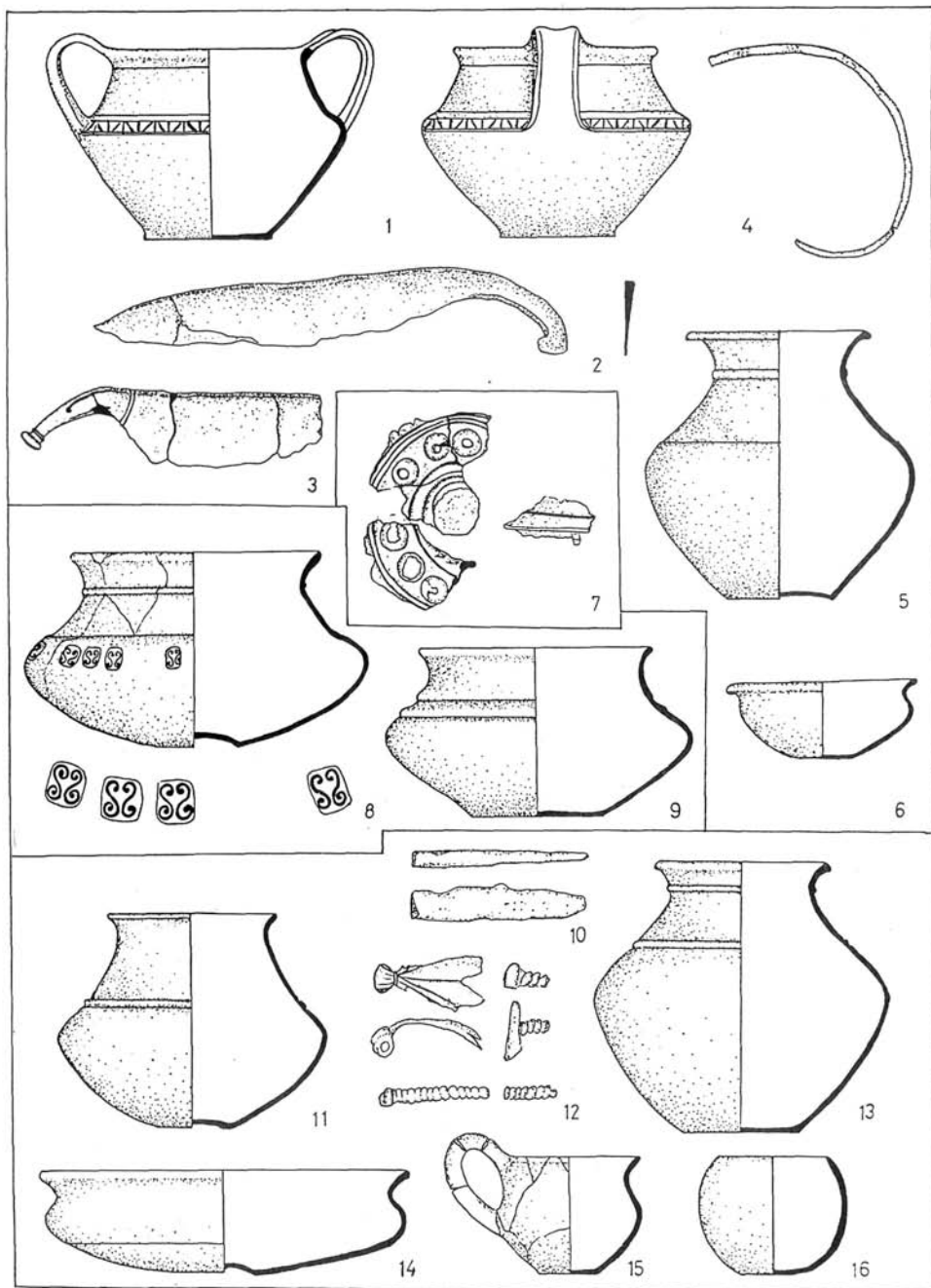
29. kép. 1-32. 1. 1. sír 1., 2-6. 2. sír 1-5., 7-8. 3. sír 2-3., 9-15. 5. sír 2-8., 16-18. 6. sír 4., 6., 19. 7. sír 1., 20-28. 9. sír 1-2., 3-8. 13., 29-32. 12. sír 1-4.

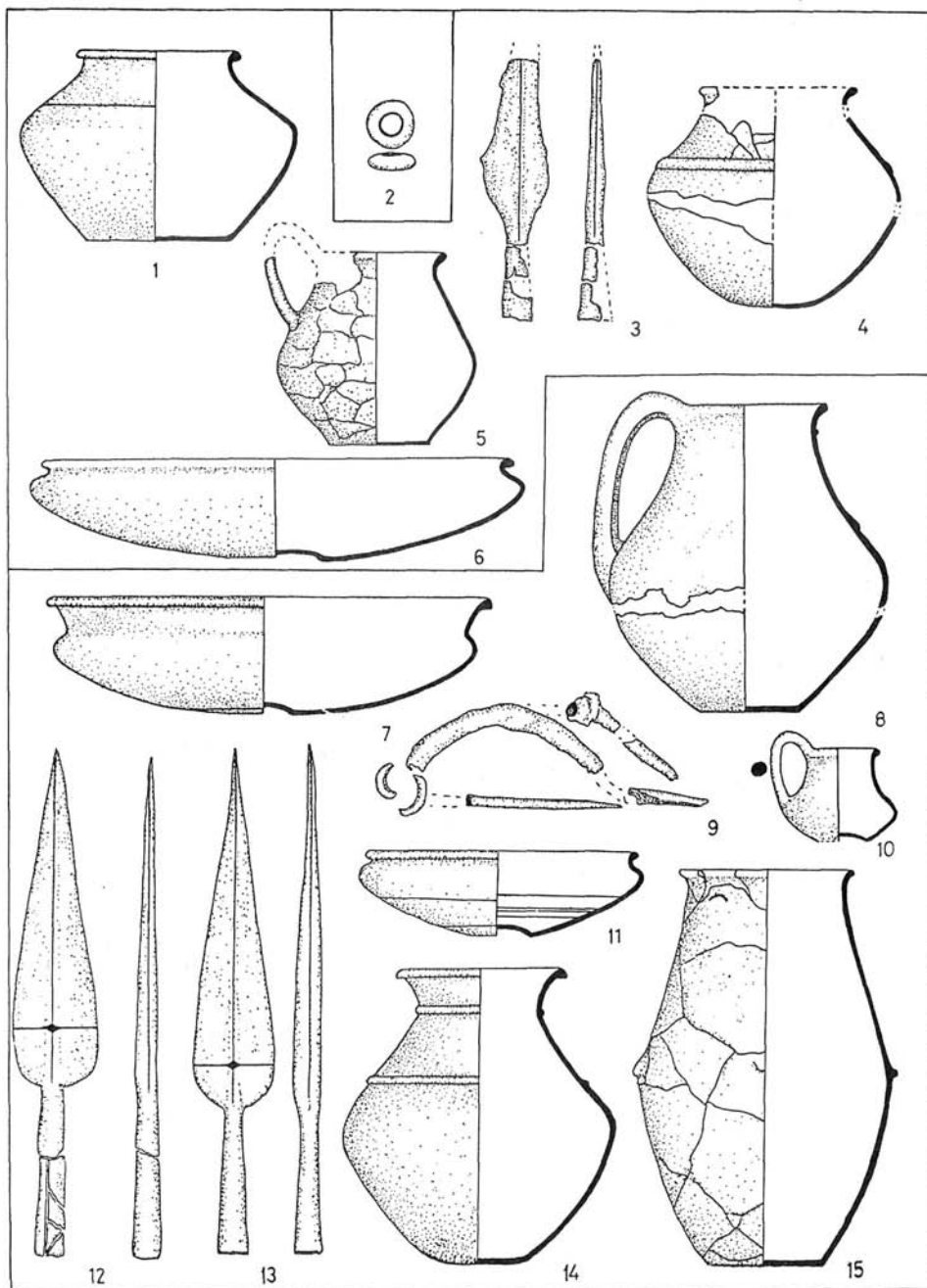
30. kép. 1-21. 1-9. 14. sír 1-8., 10-11. 16. sír 2-3., 12. 15. sír 1., 13-21. Szórvány

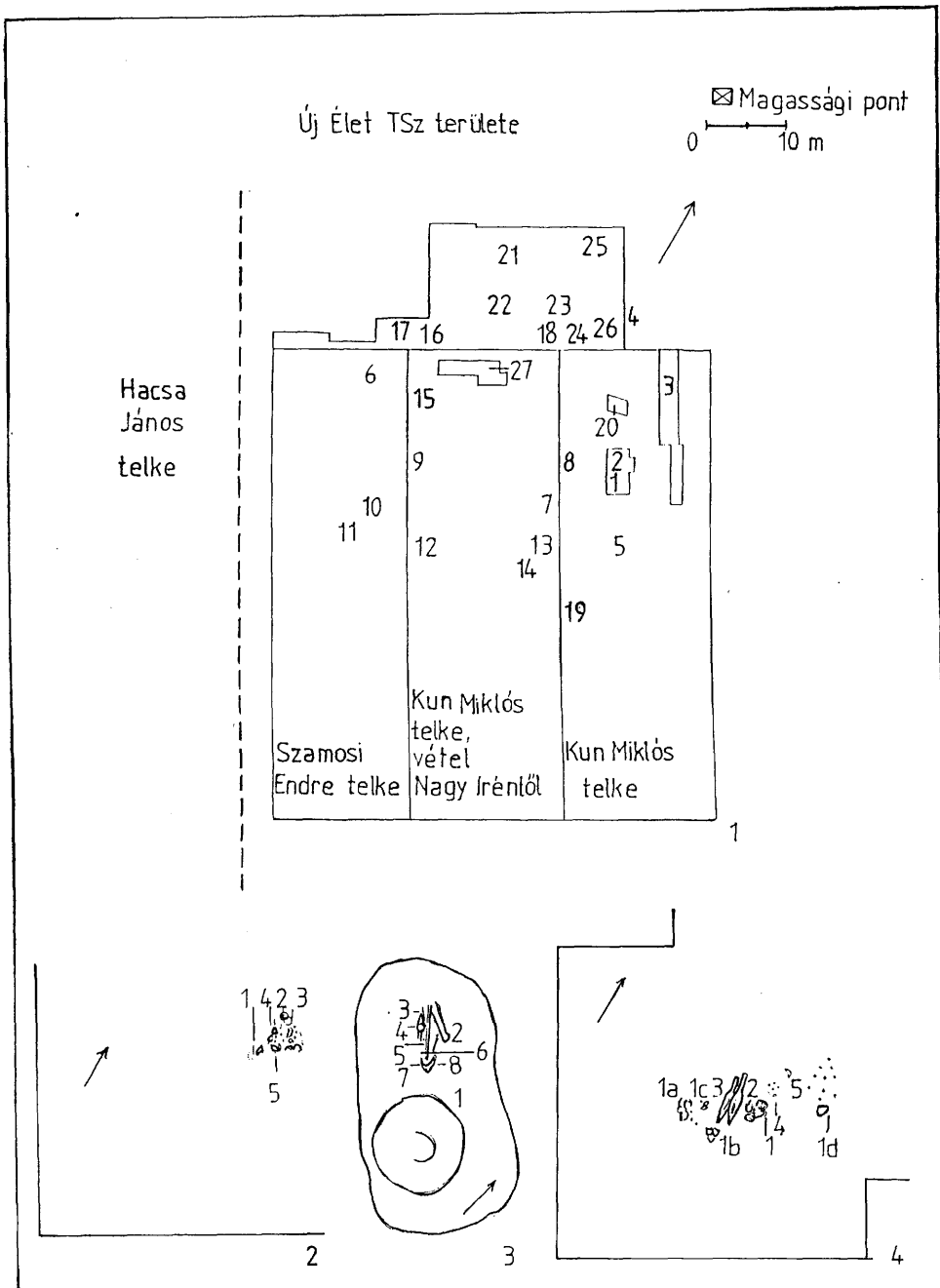
31. kép. 1-22. 1-5. 18. sír 1-2., 4., 8., 6-14. 20. sír 1-2., 6., 8., 10-14., 15-22.,
21. sír 3. 14a-b. 16., 20., 22-24.

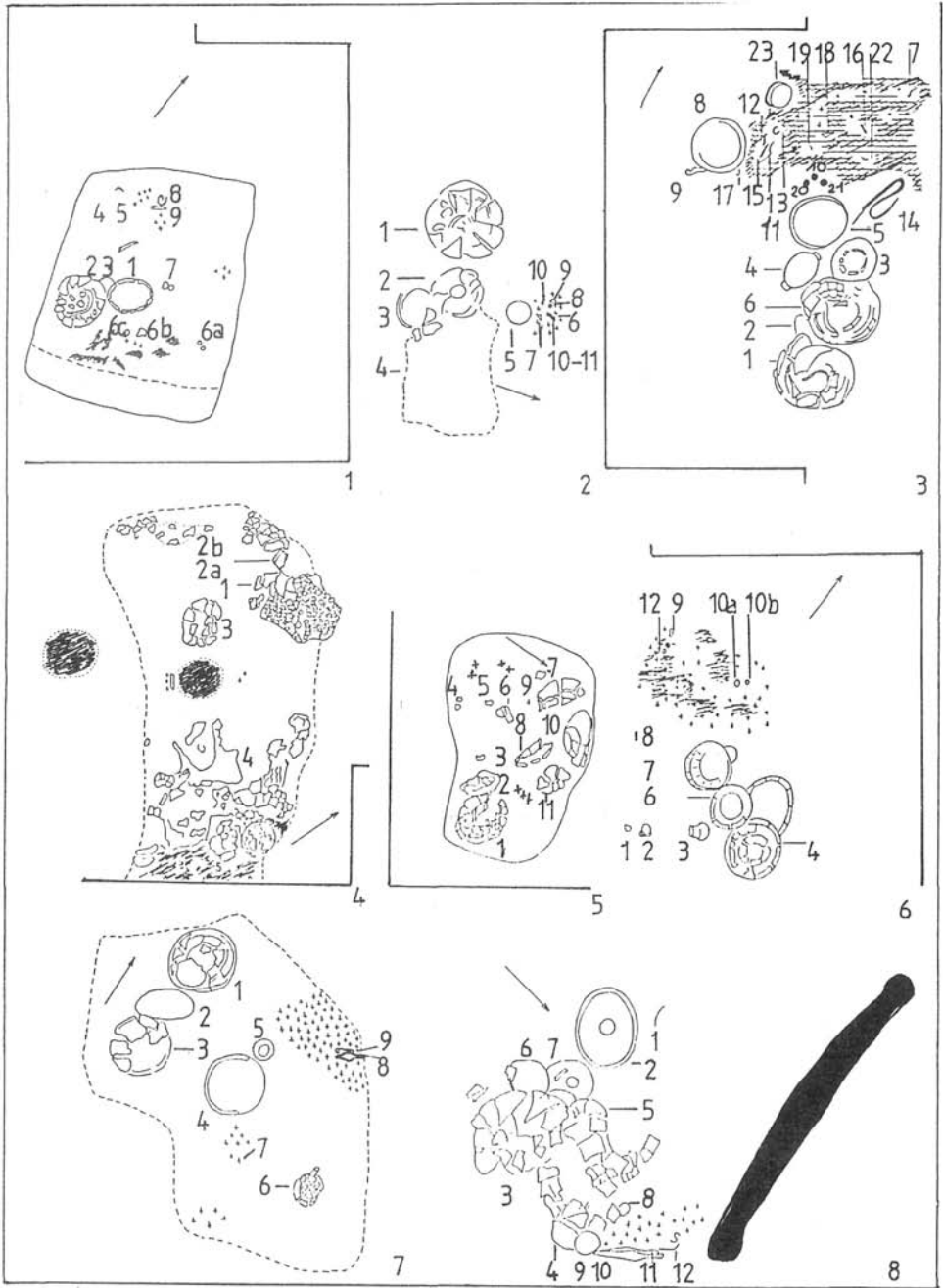
32. kép. 1-16. 1-6. 21. sír 1-2. 4., 9., 11., 13. 7. 22. sír 5., 8-9.
23. sír 6., 8., 10-16. 24. sír 1-5., 8., 10.

33. kép. 1-15. 1., 3-6. 26. str 1-2., 4., 6., 8. 2. 25. str 1., 7-15. 27. str 2-6., 8., 10-12.

34. kép. 1-4. 1. Összesítő temetőtérkép, 2. 3. sír, 3. 14. sír, 4. 16. sír

35. kép. 1–8. 1. 18. sír, 2. 20. sír, 3. 21. sír, 4. 22. sír, 5. 23. sír, 6.
24. sír, 7. 26. sír, 8. 27. sír

Összesítő táblázat. Jelmagyarázat: bolygatott

bolygatatlan

	①	②	③	④	⑤	⑥	⑦	⑧	⑨	⑩	⑪	⑫	⑬	14	⑮	16	⑰	18	⑱	20	21	⑳	㉑	24	㉓	26	27	szór- vány	
Sírmélység	1	74	26			50						43		45	48	48	42	86		50- 53	71	46- 63	37	55	85	58	116		
Mellékletszám	1	7	5	4	8	6	2	2	15			5		8	1	5	2	10		14	24	5	8	12	4	9	12		
Kard		1		1										1		2					1	1							1
Dárda vagy lándzsa		2+1												1		2				1	1						1	2	
Kés		1			1			1	1									1				2					1	1	
Fenőkö																						1							1
Szög					2				7								1					1							1
Vastörédékek		4	1		3				14							1	6	3		2	4			2		1		4	
Bronz karperec														2				2		2	2				12				
Üvegtörédékek																													1
Gyöngy																								1	1				1
Korong																						1							
Bronz fibula														1						2				1					
Vas fibula					1				1									1			3			1		1	1		
Szíjelosztó														1															
Vas merevítők						18																							
Fazék						1			1			1				1		1					3	1		2	1	1	
Urna						1						2		1						2	2			1		1	2		
Tál						1												1		1				2		1	3		
Füles korsó																										2	1		
Füles bögre																								2			1		
Korongolt edény ill. cserép			1	1	1	2	2	1				1		1	1		1	1		4	6	2	5	6	2			5	
Korongolatlan edény, v. cserép			1	1		1						4			1		2			1	2	2		2				2	
Orsógomb																				1									
Vaskarika			3											1															1
Bronzkarika																					1				1				
Torques																													

IRODALOM

Rövidítések

HOM A	Herman Ottó Múzeum Adattára
MNM A	Magyar Nemzeti Múzeum Adattára
Ltsz.	Leltári szám
H	hossza
Sz	szélessége
Átm.	átmérő
F. átm.	fenékátmérő
Sz. átm.	szájátmérő
Omhp. átm.	omphalos átmérő
M	magasság
TSz	termelészövetkezet
V.Á.	vasútállomás

Alexandrescu, D. A.

1980 La nécropole géte de Zimnicea. Dacia XXIV. 93–126.

Benadik, B.

1960 Keltské pohrebisko v Bajci–Vlkanove. Slovenská Archeologia VIII. 393–451.

1962 Chronologické vzt'ahy keltských pohrebisk na Slovensku. Slovenská Archeologia X. 342–396.

1963 Zur Frage von chronologischen Beziehungen der Keltischen Gräberfelder in der Slowakei. K otázke chronologických vzťahov keltských pohrebisk na Slovensku. Slovenská Archeologia XI. 339–390.

1971 Obraz doby laténskej na Slovensku. Slovenská Archeologia XIX. 465–498.

1978 Keltisches Gräberfeld in Mana. Slovenská Archeologia XXVI. 383–422.

Bujna, J.–Romsauer, P.

1983 Späthallstatt- und frühlatènezeitliches Gräberfeld in Bucany. Slovenská Archeologia XXXI. 277–324.

Corpus II. Lásd Hellebrandt, M.

Chropoysky, B.

1958 Laténske pohrebisko v Nebojsi, okr. Galanta. Slovenská Archeologia I. 120–130.

Crisan, I. H.

1969 Problema locuirii dacogetilor pe teritoriul Slovaciei in lumina recentelor descoperiri aheologice. Archeologia Moldovei VI. 91–109.

1971 Necropola celtica de la Apahida. Archeologia Moldovei VIII. 37–70.

1973 Descoperiri celtice de la Cluj, Petelca si Seica Mica. Acta Musei Napocensis X. 39–64.

1974 Descoperiri celtice pastrate în Muzeul Judetean Arad. Ziridava 3–4. 37–86.

1977 In ceputul Latène-ului la daco-geti. Marisia. VII. 67–84.

1978 Die Anfänge der Latènezeit bei den Geto-Dakern. Dacia XXII. 143–155.

Duval, P. M.

1964 L'art des Celtes et la Gaule. Art de France IV. 5–42.

1982 Observations sur la Mythologie Celtique: les Sources Numismatiques. Études Celtiques XIX. 93–105.

Filip, J.

1956 Keltové ve stredni Evrope. Praha. Monumenta Archaeologica, V.

Hellebrandt, M.

1988 Szkíta kori temető Kesznyéten–Szérűskerten. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. 107–126.

Hellebrandt, M.

- 1989a. A pácini IV. bronzlelet. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. 97–117.
1989b. A csobajai kelta sír és régészeti kapcsolatai. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVII. 439–461.
1989c. Der keltische Kantharos in Csobaj und sein historischer Hintergrund. *ActaArchHung* 33–51.
1992a. Miskolc kelta kora. Tanulmányok Miskolc korai történetéből. Miskolc, 1992.
1992b. Kelta temető feltárása Bodroghalom-Medvetanyán. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX. 15–52.
1994. Kelta leletek Vácról. A Vác-kavicsbányai kelta temető. Váci könyvek 7. 7–84.

Horváth, I.–Kelemen, M.–Torma, I.

- 1979 Esztergom és a dorogi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája.

Horváth, L.

- 1972 A balatonfőkajári kelta temető leletmentése. Veszprém Megyei Múzeumok Közlemé- nyei 11. 93–107.

Hunyady, I.

- 1942., 1944 Kelták a Kárpát-medencében. *Dissertationes Pannonicae* II. 18. 1942. tábla- kötet; 1944. szöveggötet.

Jerem, E.

- 1971 Késő vaskori sírleletek Beremendről (Baranya megye) – The late iron age cemetery finds of Beremend (county of Baranya) *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 16. 1972. 69–90.

Jerem, E.–Facsar, G.–Kordos, L.–Krolopp, E.–Vörös, I.

- 1985 A Sopron-Krautackeren feltárt vaskori telep régészeti és környezetrekonstrukciós vizsgálata II. *ArchÉrt* 112/1985. 3–24.

Kaposvári, Gy.

- 1969 A Jászberény-Cserőhalmi kelta temető. *ArchÉrt* 96/1969. 178–198.

Knez, T.–Szabó, M.

- 1980–81 Ein Keltischer Kantharos aus Novo mesto. *AJug* 20–21/1980–81. 80–88.

Kruta, V.–Szabó, M.

- 1982 Cantharos Danubiens du IIIe siècle avant notre. Un exemple d'influence hellénistique sur les Celtes orientaux. *Études Celtiques* XIX/1982. 51–67.

Makkay, J.

- 1958 Az újkenézi (cserepeskenézi) kelta leletek. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve, 24–29.

Maráz, B.

- 1977 Délkelet-Magyarország La Tène-korának kronológiai kérdései. *ArchÉrt* 104/1977. 47–62.

Márton, L.

- 1933 A korai La Tène kultúra Magyarországon. *Archaeologia Hungarica* XI.

Megaw, J. W.

- 1978 Das Keltische Gräberfeld bei Jenišův Újezd in Böhmen. II. Teplice, 1978. The decoration on the Sword-Scabbard from Grave 115. 106–120.

Németi, J.

- 1982 Das späthallstattzeitliche Gräberfeld von Sanislau. *Dacia* XXVI/1982. 115–144.

Párducz, M.

- 1943 Szkítakori temető Békéscsaba-Fényesen. *ArchÉrt* IV/1943. 50–63.
1954 La cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug II. *ActaArchHung* IV/1954. 25–91.
1966 The Scythian Age Cemetery at Tápiószéle. *ActaArchHung* XVIII/1966. 35–91.

Paulík, J.–Zachar, L.

- 1975 Kulturový objekt a hroby z doby laténskej v Polárikove. *Slovenská Archeologia* XXIII/1975. 283–332.

- Petres, É.–Szabó, M.*
1985 Bemerkungen zum sogenannten „Hatvan-Boldog“ Schwettyp. *AlbaRegia* XXII/1985. 87–96.
- Pittioni, R.*
1930 La Tène in Niederösterreich. Materialien zur Urgeschichte Österreichs. Wien, 1930. 4. 18.
- Polenz, H.*
1971 Mittel- und spätlatènezeitliche Brandgräber aus Dietzenbach, Landkreis Offenbach am Main. Stadt und Kreis Offenbach. A. M. 4. Heft.
- Popescu, E.–Vulpe, A.*
1982 Nouvelles découvertes du type Ferigile. *Dacia* XXVI/1982. 77–114.
- Rejholcová, M.*
1977 Ďalšie keltské pohrebisko v Hurbanove–Bohatej. *Slovenská Archeologia* XXV/1977. 47–67.
- Schwappach, F.*
1974 Ostkeltisches und Westkeltisches Ornament auf einen älterlatènezeitlichen Gürtelhaaken von Mühlacker, Kreis Vaihingen. *Fundberichte aus Baden-Württemberg*, Stuttgart. Bd. I. 337–372.
- Szabó, M.*
1972 Celtic Art and History in the Carpathian Basin. *ActaArchHung* 24/1972. 385–393.
- Szabó, M.–Petres, É.*
1974 A keleti kelta művészet. Székesfehérvár. Katalógus.
1992 Decorated Weapons of the La Tène Iron Age in the Carpathian Basin. *Inventaria Praehistorica Hungariae*, V. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- Székel, Z.*
1982 Dacii in sud-estul Transilvaniei. *Muzeul Național* V/1982. 67–73.
- Teodor, S.*
1975 Săpăturile de la Cucorâni (jud. Botoșani). *Archeologia Moldovei* VIII/1975. 121–201.
- Vadász, É.*
1987 Komárom County II. *Corpus of Celtic Finds in Hungary*. 231–248.
- Waldhauser, J.*
1978 Das keltische Gräberfeld bei Jenišův Újezd in Böhmen. I–II. Teplice, 1978. Editor Waldhauser.
1987 Betrachtungen zu latènezeitlichen Gräberfeldern in Böhmen. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 68/1987. 28–182.

KELTISCHE FUNDE AUS DEM GEBIET VON KISTOKAJ-KÜLTELEK

Unser Fundort befindet sich auf einem Hügel an der Fernverkehrsstrasse Budapest–Miskolc gegenüber von dem Staatsgut Nagymiskolc. Dieses als Rekreationsgebiet vorgesehene Land war in Parzellen aufgeteilt, und beim Bau von Wochenendhäusern stiess man dann 1972 auf die Funde. Darauf folgten Ausgrabungsarbeiten in den Jahren 1976–78. Uns liegen von insgesamt 27 Gräbern Informationen vor, von diesen waren aber nur acht unzerstört (Bild 36). In allen Gräbern befand sich lose Asche. Es wurden sechs Schwerter gefunden, die zusammengebogen waren. In Grab 21 (Bild 35, 3, Bild 18) war eine Lanzenspitze, die mit dem Schwert zusammengebogen war. Wir fanden zehn Speer- bzw. Lanzenspitzen; in den Gräbern 2, 14 und 21 zusammen mit einem Schwert. In den Gräbern 16 und 21 waren zwei Lanzenspitzen, in Grab 2 drei, wobei die letztere vom Informationsüberbringer gefunden wurde. Somit wissen wir von acht Kämpfern. Beachtenswert erscheint uns,

dass an diesem Bestattungsort überhaupt keine Schwerterkette, kein Schildbuckel, kein Spiess, kein Lanzenschuh, kein Lanzenschoner und keinerlei Kamm-Graphit-Keramiken gefunden wurden. Im Vergleich zu anderen Bestattungsplätzen aus der keltischen Zeit stiessen wir hier auf recht viel Nägel.

Fibeln. Die Analogie zu Grab 14.6. (Bild 30, 8) kommt im Material des Fundortes Vác-Ismeretlen vor³ und in Nagymánya.⁴ Sie kann auf die Zeit der frühen LT B₂ geschätzt werden.⁵ Ähnliche Grabbeigaben wie bei Grab 20.13. (Bild 31. 10) wurden auch bei Ausgrabungen in Nebojsa⁶ und Nagymány gefunden.⁷ Waldhauser datierte diese auf die Zeit LT B₂.⁸ Das Bronzeband mit seinem sich zuspitzenden Ende aus Grab 6.6. (Bild 29, 16–17) war wahrscheinlich ein *torques*. Parallelen dazu lassen sich in Stücken von Csabrendek und Cserszegtomaj erkennen, ebenso auch in Kéménd.¹² In Meggyes kam dies gemeinsam mit Begleitfunden aus der Zeit vom Beginn des dritten Jahrhunderts vor. Der *bronzene Armreif* aus Grab 14.7 (Bild 30.2 und Bild 12) ist mit einem X-Muster verziert und sattelartig gebogen. Analogien hierzu sind uns aus Abaújszántó, Cserszegtomaj¹³ und Almásfüzitő¹⁴ bekannt. Sie können auf LT B datiert werden. Der glatte Armreif aus Grab 18.4. (Bild 31.5) hat am Ende eine plastische Verzierung in Gestalt einer Ente. Entenfiguren sind uns aus dem Fund von Újkenéz bekannt.¹⁹ Diese Art der Verzierung lebte als ein Erbe der Hallstattzeit weiter und kam auch im Westen vor.²⁰ Eine andere Entengestalt lässt sich auch als Schmuck an dem Gürtelglied beobachten, das in Jászberény-Öregerdő gefunden wurde.¹⁹ Makkay datierte den Fund von Újkenéz auf den Beginn der LT C.²²

Die Beigabe von Grab 25.1. war eine flache *Bronzperle*. Metallene, das heisst, eiserne Perlen gab es in Grab 29 des Bestattungsortes von Vác.²³ Bruchstücke von Glasperlen kamen in dem Streumaterial (Bild 30. 19) und in der Asche von Grab 24 vor. Die Beigabe von Grab 22.5. war eine eiserne *Scheibe* (Bild 32.7) mit bronzenem Überzug. Allen Anzeichen nach hat es sich hierbei um ein Schmuckstück oder um eine Gürtelschnalle gehandelt, wie bei der Beigabe aus Grab 13.4. in Vác, denn beide hatten einen Durchmesser von 5,4 cm. Es wurde ein *Spindelknopf* (Bild 31, 13) in Grab 20.8. gefunden. Analogien hierzu kamen in dem Fundmaterial von Muhi²⁵ und Bučány²⁶ vor. Zur Bestimmung des Alters der *Schwerter* diente der Schoner, eine Beigabe aus Grab 14.2. (Bild 30.1.3 und Bild 10), der zu dem Typ Hatvan-Boldog zählt.²⁹ Unter den *Lanzenspitzen* sind die aus Grab 2.1. (Bild 29.2), aus Grab 2.3. (Bild 29.4) sowie aus Grab 2.4. (Bild 29.5) verhältnismässig länglich. Die Parallele zu der Lanzenspitze aus Grab 2.1. findet sich in einem Stück aus Bonyhád. Es kamen zehn *Messer* zum Vorschein. Der Schaft des eisernen Messers aus Grab 21.11. (Bild 32.3) war von einer Bronzeplatte bedeckt. Ein ähnlicher Fund wurde in Beremend gemacht.⁴³ Von der Form her ist das Messer aus Grab 36.27 von Dürrnberg ein Parallelstück hierzu.⁴⁴ Unter den *Urnen* gab es handgeformte, und zwar in den Gräbern 12.1. (Bild 29.32 und Bild 8) sowie 27.3. (Bild 33 14, Bild 27). Ähnliche Funde gab es auch in Szaniszló⁴⁵ und Dezmér⁴⁶. Allein in Grab 18.2. gab es ein von Hand geformtes Gefäss mit Hufeisenverzierung. Diese Form ist auch in Szaniszló⁴⁹ bekannt, und von einer gleichen Form berichtet auch Crişan.⁵⁰ Diese Verzierung ist auch in Bodroghalom anzutreffen. Ihre Gestalt erinnert an die von Dezmér⁵¹, obgleich die aus Kistokaj bauchiger ist. Die Gräber 20.1. (Bild 31.14), 24.4. (Bild 32.13) und 27.4. (Bild 33.14) gehören nahezu dem gleichen Typ an. Ein von Hand geformter *Topf* wie ein Blumentopf ist die einzige derartige Grabbeigabe aus Grab 12.3. (Bild 29,30). Die Form des Topfes aus Grab 23.8. (Bild 32.8) erinnert vielmehr an den Topf aus Grab 25 von Muhi. Als Besonderheit gilt hier die S-Einprägung. Mit diesem Motiv hat sich Magaw eingehender befasst.⁶⁰ Eine Analogie zu Grab 23.6. (Bild 32.9) war in Grab 41 von Muhi zu finden. Eine

ähnliche Form tauchte auch in Jászberény–Cserőhalom auf⁶⁴. *Schalen* mit eingehaltem Rand von Hand geformt fanden sich in Grab 18.1. (Bild 31.2) und noch eine ähnliche in Grab 21.23. (Bild 31.17) sowie in Grab 6.4. (Bild 29.18.), wobei letztere auf einer Scheibe getöpft war. Analogien hierzu sind uns aus Szaniszló bekannt.⁶⁵⁻⁶⁸ Die breite, flache Schale aus Grab 27.2. (Bild 33.7) erinnert an eines der Stücke von Nagymánya⁷⁵ und an eines aus Tokod.⁷⁶ Eine frühe Form stellt das Fragment eines *linsenförmigen Gefäßes* dar, eine Beigabe aus Grab 12.4. (Bild 29.31). Aufgrund der vorhandenen Teile steht dieses Stück dem Fund aus Grab 16.2. von Dürrenberg nahe,⁷⁷ bzw. einem Fund, der aus dem Grab 18 von Au stammt.⁷⁸ Die Parallele zu dem handgeformten *Stielgefäß* aus Grab 9.2. ist uns aus Grab 69 in Szentés-Verkerzug bekannt⁷⁹, obgleich der Stiel hier hohl war. Weitere Analogien liefern Békéscsaba-Fényes⁸⁰, Tigven 17. Tumulus⁸¹, Kosd⁸² und Érkávás⁸³. S. Teodor publizierte etwas ähnliches über einen Tonlöffel.⁸⁴ Ebenfalls handgeformt ist das *Ausschenkegefäß* auf Bild 30.18. Von Hand gefertigt ist auch der *Henkelkrug* aus Grab 26.6. (Bild 35.5). Auf einer Töpferscheibe hergestellt wurden die Funde aus Grab 27.5. (Bild 33.8), ähnliches ist auch bekannt aus Apahida⁸⁵ und Kisselyk⁸⁶. Von gleicher Gestalt ist auch der Löwenschweifkrug aus Kosd⁸⁷, doch findet sich die handgefertigte Variante dieser Form auch auf der Typentabelle von Némethi⁸⁸ sowie auf dem Friedhof von Zimnicea⁸⁹, ähnliche Angaben wurden auch von Zoltán Székely gemacht⁹⁰. Zwei *Henkeltöpfe* wurden gefunden, die beide von Hand geformt waren. Die Stücke stammen aus Grab 24.2. (Bild 32.15) und aus Grab 26.5. (Bild 14.8). Die aus Grab 24.7. (Bild 14.9) und aus Grab 27.8. (Bild 33.10) waren getöpft. Ganz besondere Aufmerksamkeit hat die Grabbeigabe 21.4. verdient. Es handelt sich hierbei um einen getöpften *Kanthalos* (Bild 32.1). Diesem teils ähnlich, ebenfalls mit verzierten Teilen ist die Grabbeigabe aus Grab 5.7. von Balatonfőkajár⁹², ähnlich in der Verzierung ist das Stück aus Pilismarót⁹³. Als Parallele darf ausserdem das zweihenkelige Gefäß von Baráthegy bei Miskolc-Újdiósgyőr angesehen werden.⁹⁴ Die Kanthalos-Form war praktisch in dem östlichen Keltengebiet verbreitet.⁹⁵ Die verhältnismässig breite und tiefe Variante lässt sich auf lokale Traditionen zurückführen.⁹⁶ Hieran dachte Párducz auch bei den linsenförmigen Gefässen, ausserdem berichtete er von einem getöpften Katharos-Gefäß aus Tápiószéle⁹⁷ Hier soll auch noch das ungetöpferte Gefäß aus Grab 20.4. erwähnt werden, an dessen Hals sowie aussen am Boden *Wachsspuren* zu finden sind. Ein ähnliches Gefäß stellt auch die ungetöpferte Keramik aus Grab 22. 2 a–b, auf der sich ebenfalls Wachsspuren befinden, ebenso wie an den Scherben eines getöpften Topfes aus Grab 23.1.⁹⁸ Als *symbolisches Grab* darf jener regelrechte Grabfleck aufgefasst werden, der 40 cm südöstlich von Grab 25 an begann, ein regelmässiges Trapez darstellte und von uns bis zu einer Tiefe von 220 cm ausgegraben wurde, leer war (Bild 28) und nur sehr geringe Holzkohlespuren enthielt. Ähnliche Beobachtungen konnte Mihály Párducz in Szentés-Vekerzug bei den Gräbern 62., 69. und 89 anstellen⁹⁹, und auch wir fanden ähnliches in Kesznyéten¹⁰⁰, und auch das Grab 52 in Vác kann etwas ähnliches gewesen sein. Beachtung hat auch des 170 cm lange verkohlte Holzstück verdient, das sich am nördlichen Ende von Grab 27 befand (Bild 35.8. und Bild 24–25). Spuren, die auf ähnliche verkohlte Holzpfeiler hinweisen, wurden auch von László Horváth in Magyarszerdahely bei Grab 30. beobachtet¹⁰¹ sowie bei Grab 32¹⁰², wo der Überrest auch senkrecht gestanden haben mag, und seiner Meinung nach zur Markierung des Grabes gedient hat.¹⁰³ An so eine Grabmarkierung hat beispielsweise Pittioni auch in Verbindung mit einer Steinmetzarbeit gedacht.¹⁰⁴ (Zu Markierungssteinen siehe auch bei Vác.¹⁰⁵)

Das Alter dieses Bestattungsortes lässt sich auf LT B2 festsetzen, dies hauptsächlich aufgrund des typischen Materials von Grab 14 und 20.

Magdolna B. Hellerbrandt

A KOREAI ÉS AZ ALTÁJI NYELVEK ÖSSZEHAONLÍTÓ TANULMÁNYOZÁSA

KI-MOON LEE

1. A koreai és az altaji nyelvek genetikus viszonyának a vizsgálata már a 19. században megkezdődött, de ez elsősorban a magánhangzó-harmónia és a ragozás (agglutináció) szerkezeti jellegzetességein alapult. Az összehasonlító módszerre alapozott kutatást G. J. Ramstedt dolgozta ki, aki 1920 és 1940 között jelentette meg munkáit. Posztumusz műveit P. Aalto közölte az 1950-es években.

Ramstedt az első világháború után Japánban találkozott először a koreai nyelvvel, s a koreait az általa akkor felállított altaji nyelvcsalád-elmélet negyedik ágaként jelölte meg.

Ramstedt óta semmilyen figyelemre méltó esemény nem történt e területen. Nem túlzás azt állítani, hogy az e területen folyó kutatás csak annak áttekintése és kiegészítése mind a mai napig.

2. A koreai és az altaji fonológiai rendszere közötti összehasonlító kutatásban nem történt lényeges haladás, mióta annak első eredményeit Ramstedt/Aalto (1957) közölte. Poppe (1960) figyelemre méltó rendszerezést ad az altaji nyelvek fonológiai rendszereinek összehasonlításában, de a koreait illetően semmi újjal nem szolgál. Bár Tsintsius (1975) megkísérli a proto-altaji mássalhangzó-rendszert a koreai mássalhangzó-rendszer figyelembe vételével rekonstruálni, sajnos nem látszik megérteni a koreai nyelv történeti fonológiáját. A modern koreai mássalhangzó-rendszerét a hehezetes és a merevített (glottalizált) hangsorok jellemzik, de e sajátágok csak viszonylag kései változások eredményei.

Úgy tűnik számomra, hogy a koreai és az altaji nyelvek összehasonlító fonológiája még mindig kezdő szakaszában van. Az indoeurópai nyelvek összehasonlító kutatásában igen kedvező feltételek alakultak ki a hangmegfelelések szigorú szabályainak megállapítására. Ezzel szemben a koreai és az altaji nyelvek esetében a koreai nyelvemlékek hiánya és a rokonság nagy távolsága talán lehetetlenné is teheti, hogy az indoeurópaihoz hasonló, szigorú megfelelési szabályokat állítsunk fel. Úgy tűnik, hogy a fok, ameddig el tudunk jutni e nehézség leküzdésében, meg fogja határozni a koreai és az altaji nyelvek összehasonlító vizsgálatának jövőjét.

3. A koreai és az altaji nyelvek morfológiai összehasonlítása Ramstedt (1928, 1939 stb.)-vel kezdődött, s átfogóan rendezve lett Ramstedt/Aalto (1952)-ben. Poppe kutatásai Poppe (1955) áttekintésében jelennek meg, valamint számos cikkében.

A szuffixumok tárgyalásában például ki lehet mutatni, hogy Ramstedt munkái számos hibát tartalmaznak. A hibáknak két forrásuk van. Először is, a szerzőnek nem voltak pontos ismeretei a koreai morfológiáról. Például a koreai akkuzatívuszi szuffixumot *-j/i*-nek vélte, s azt a proto-altajai *-*i*-vel hasonlította össze. Ez a szuffixum a közép koreaiakban a következő formákat vette fel: 1/ *-r* (magánhangzóra végződő névszó után), 2/ *-r^hir* (mássalhangzóra végződő névszó után), 3/ *-r^hrir* (ma-

gánhangzóra végződő névszó után). Nem kétséges, hogy 3/ megkettőzött formája 1/-nek és 2/-nek, s hogy *r* a szuffixum töve. R. A. Miller a *Aš*-jelet (olvasd *-h[^]r/hir*), mely akkuzatívuszi szuffixumként szerepel ókoreai szövegekben, az altaji *-*g* szuffixummal hasonlítja össze, de figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a *h* a koreai példában a megelőző főnév utolsó magánhangzója.¹ A másik forrás, ahogy azt Poppe (1955) kimutatja, Ramstedtnek az a nézete, hogy a grammatikai formák a tartalmasszavakból erednek.² Így kapcsolatot próbál találni az altaji lokatívuszi *-*da* vagy *-*du* szuffixum és a koreai *tai* ('hely') között, valamint a tunguz akkuzatívuszi *-wa/wo* szuffixum és a koreai *po-a* (a *-po* 'látni' igei alakja) között. Ezek a kapcsolatok nem túl meggyőzőek. A közép koreai *r[^]y* a *r[^]* lokatívuszi (a koreai grammatikusok által 'függő' vagy 'formális' főnévnek nevezett) formája.

Úgy vélem, hogy Ramstedt legnagyobb érdeme az igei főnévvégződések összehasonlítása volt. Kimutatta az igei főnevek nagy szerepét az altaji és a koreai nyelvek grammatikájában, és bemutatta, hogy pontos megfelelés van az igei főnevek *-*r*, *-*m* és *-*n* végződése között. Ennek a megfeleltetésnek nagyobb hitelt adott a koreai nyelvtörténeti kutatásokban az az eredmény, mely szerint az *-r* és az *-n* valójában igei főnevek végződése volt a közép- és ókoreaiakban.

E ponton további elmélyült vizsgálatokra van szükség a koreai és az altaji nyelvek morfológiájában. Úgy vélem, ez szükséges előfeltétele a további összehasonlító kutatásokhoz.

4. Ramstedt utolsó művében (1949) vetette fel a koreai-altaji etimológia témáját. Visszavonulása után minden erejét e könyv befejezésére fordította (Aalto 1975), de már 1939-ben a következő megjegyzést tette: „Ich selbst habe mit der Zeit ungefähr 5000 Karten für eine Koreanische Etymologie zusammengestellt. Wie skeptisch man auch sei, so dürfte doch die Hälfte davon jeder Kritik standhalten” (Ramstedt 1939/1951). A műben bemutatott 1904 szóképzeti elem közül csak 1599-nek van az altajiból kimutatható formája.³ Ez bizonyosan a gondos válogatás eredménye. Két vonatkozásra szükséges itt rámutatni. 1. Ramstedt maga is kölcsönzésként jelöl meg 196 elemet. 2. 350 sino-koreai szót tartalmaz a munka (sk-val jelölve). Valójában ennél több sino-koreai szót ismerünk. Ramstedt meglehetősen szokatlan elméletet állított fel a sino-koreai szavakkal kapcsolatban, amelyet nehéz igazolni.

Sok hiányossága ellenére Ramstedt (1949) jó alapozást adott a koreai és az altaji nyelvek szóképzeti összehasonlításához. Olyanannyira, hogy a kutatók között szinte restség ütötte fel a fejét: ez a munka mondja ki a „végső szót” a tárgyban. Ramstedt maga többször is módosította nézeteit sokéves kutatómunkája során, s számottevő erőfeszítés tapasztalható más kutatók részéről azóta. Mielőtt a kutatómunka e téren tovább folytatódik, az eddigi eredmények összegyűjtése és összegzése szükséges.

Ramstedt (1924) két etimológiáját szeretném röviden megemlíteni. E munka volt a koreai és az altaji, valamint a japán nyelv első lexikai összehasonlítása, miután Ramstedt koreaiul kezdett tanulni.

Az első példa a türk *taš* 'kő', a koreai *tol* 'kő' és a japán *to* 'fenőkő' közötti összevetés. A mongol *čilaγum* nincs említve, csak sugallva abban az állításban, mely szerint a *taš* a *tilaγun* < *tal'a-gun*-ra vezethető vissza. Ezt az összevetést adja Po-

1 Körülbelül 80 névszó volt a közép koreaiakban *-h* végződéssel. Valószínű, hogy még több volt a korábbi időkben.

2 Aalto (1975) szerint Ramstedt nagy hatást gyakorolt egyetemi éve alatt az az akkor népszerű elmélet, mely szerint a szuffixumok tartalmasszavakból keletkeznek.

3 Van némi pontatlanság ezekben az alakokban.

livanov (1927) is. A csuvas *čul* és az orochon *žolo* szintén előfordul. Annak bizonyítására, hogy az dél-koreai *tol* és az észak-koreai *tor* likvidája eredeteileg *l*, Ramstedt (1928) a goldi *zollo*, *žolo*, a proto-türk **tal* és a csuvas *čul* alakokat hozza fel. E ponton a szókezdő **t* és **t'* problémájával szembesül. Ramstedt (1932) megpróbálja megoldani a kérdést. A koreai *tol*, a türk *taš* < **tal'*, a csuvas *čul* < **t'al*, a mongol *čilajun* < **t'ala-gun* alakokat a palatalizáció jelenlétéből vagy hiányából vezeteli le. Mégis Ramstedt (1949)-ben a *tol* alatt egyetlen adat szerepel, a tunguz *žolo*. Azzal a megjegyzéssel, hogy „Az azonosság kérdéses a *t = ž (?)* miatt”. Ezt úgy lehet értelmezni, hogy kései korszakában Ramstedtben súlyos kételyek merültek fel a *tol* és a türk *taš*, mongol *čilajun* és a tunguz *žolo* korábbi összehasonlításával kapcsolatban.

Ugyanakkor Poppe (1960) elfogadja az ótörök *taš*, csuvas *čul*, mongol *čilajun* és a koreai *tol* összevetését.⁴ Mégsem magyarázza meg a szókezdő **t* és **t'* közötti különbséget, amelyek a rekonstruált *taš* < **taš* < **tāl* **tāl'a*, *cul* < **t'al'*, *čilajun* < **čila-gun* < **t'ala-bun* alakokban megjelennek. A magyarázatot Poppe (1975) adja meg. Itt a rekonstruált formákat *čilajun* < **čila-gun* és *čul* < **tjal* < **tila* formákra váltja, és kimutatja, hogy az **i*-vel az úgynevezett „törés” ment végbe. Mindamellert nem foglalkozik az *o*-val a koreai *tol*-ban. Időközben Street (1978) a példák újragondolásával, a türk szókezdő szótagbeli *a* és a mongol szókezdő szótagbeli *i* közötti oppozíciót kimutatva azt javasolja, hogy mindkettő a proto-nyelvi **ja* alakra megy vissza. Érvelésében nemcsak altaji és koreai lexikai elemeket mutat be, hanem a japán *isi* 'kő' alakot is.⁵ Csupán a részletes magyarázat hiányzik: vajon az **ja* hogyan változott *i*-vé vagy *o*-vá a fent említett nyelvekben.

Magam elfogadtam az **i* törését a közép koreai *torh* 'kő' és az ótörök *taš* esetében (Lee 1959). Azóta sem változtattam meg véleményemet. A tunguz *žolo*-t vizsgálva úgy gondolom, hogy további példákat kell találni, mielőtt a szókezdő **t* és **d* váltakozását elfogadjuk. Ellenben még mindig kételyeim vannak a japán *isi* ideartozását illetően.

Ramstedt (1924)-ben a második példa a *kolta* 'fél, 1/2', melyet a mongol *kal-tasun* 'fél', a tunguz *kalta* és a japán *kata* 'egy oldal' lexémákkal vet egybe. Először is ki kell jelenteni, hogy ez a szó soha nem létezett a koreában. Ramstedt (1949) a koreai szót *kari-da* 'megosztani, részekre vágni' alakra javította, a mongolt pedig *qalta-gai*, *kelte-gei* 'rész, fél' alakra. Poppe (1960) alapján ezek a szavak helyesen vannak bemutatva az összehasonlításban, mint *qaltas* 'rész, töredék', *qalta-či* 'eltörni', *qaltajai* 'fél'. A fent említett koreai ige a *kar*^h/*karj*-alakot mutatja a közép-koreában, s hipotézisem szerint ez a *tó* az ősi **kar*^h-alakra vezethető vissza.

Ez az összevetés lehetővé teszi a proto-altaji **kalta*- 'részekre törni' rekonstruálását. Itt meg kell jegyezni, hogy az intervokális **lt*- megfelel a koreai *-r*- (<**l*)-nek. Ez az intervokális helyzetben levő mássalhangzótorlódások egyszerűsödésének (a második mássalhangzó törlésének) tűnik a koreai nyelvben. Hasonló egyszerűsödési folyamat tapasztalható a következő példában. Poppe (1960) összeveti a mongol *baŋta*- 'bemenni, beilleszteni, genug Platz haben' alakot az ótörök *bat*- < **bakta*- 'süllyedni', miközben Tsintsius et al. (1975–1977) ezt az evenki *-bat*-, solon *bakta*-, mandzon *bakta*- *вмещаться* formákkal hasonlítja össze. Magam a közép-koreai

4 Figyelemre méltó, hogy Poppe (1960) nem veszi figyelembe a tunguz szavakat ebben az összevetésben.

5 Martin (1966) összeveti a koreai *tol* és a japán *isi* alakokat.

pak- alakot teszem hozzá e sorhoz. Ennek az igének a jelentése 'lök (be)', 'teszt (be)' (tranzitív), 'beszorul, beágyazódik' (intranszítív).⁶ A mássalhangzó-torlódásban részt vevő második mássalhangzó törülésére is kapunk itt példát. Ezt a fajta jelenséget kívánatos lesz a jövőben a koreai és altaji nyelvek kapcsolatában vizsgálni.

A fentiekben Ramstedt (1924) példáit mutattam be röviden az altaji és koreai lexikai összehasonlítás témakörében. Bár csupán két kis példáról van szó, mégis kiválóan alkalmasak a kérdéskör bonyolultságának az érzékeltetésére.

Meggyőződésem, hogy az altaji és a koreai nyelvek viszonylatában a lexikai összehasonlítás a legsürgetőbb feladat. Nem szükséges különösebben hangsúlyozni, hogy a nyelvészeti összehasonlításnak a hangmegfelelések szigorú szabályain kell alapulnia, s a kívánt pontosságot csak a nagyszámú szókészleti összevetéssel érhetjük el.

5. Vajon genetikailag rokonságban vannak-e az altaji nyelvek a koreaiakkal? Lehet-e egyáltalán a genetikai rokonságot vitathatatlanul feltételezni az altaji nyelvek között?

Poppe professzor időről időre azt mondta nekem, hogy a „genetikai rokonság tényét nem lehet tagadni. Az egyetlen nehézséget ennek bebizonyítása jelenti.” A gyakorlatban a genetikai rokonság bizonyítékainak minőségi és mennyiségi kérdése ez. Meillet (1921: 26) igen tömören fogalmazza ezt meg: „En toute science, démontrer, c'est découvrir des faits qui apparaissent évidents”. De vajon mi az alapja annak, hogy valamit „évident”-nak ítéljük? Meillet a szabálytalan grammatikai elemek megfelelését hozza fel példaként. Szerencsétlenségünkre az altaji nyelvek és a koreai egyként különlegesen szabályos nyelvek. Hogyan lehet akkor a közöttük levő genetikai rokonságot kimutatni? Bár az egyedi tények szabályosak lehetnek, a sajátos szerkezetük valójában megkülönböztető lehet. Meggyőződésem, hogy ilyen megkülönböztető szerkezet felfedezése kellő bizonyítéka a genetikai rokonságnak. Véleményem szerint a fent említett *-*r*, *-*n*, *-*m* igei végződések szerkezete kitűnő példáját adja ennek a szerkezeti bizonyításnak. Effajta példát nem csupán a nyelv-tanban lehet találni, hanem a fonológia és a szókészlet területén is.

ON THE COMPARATIVE STUDY OF KOREAN AND ALTAIC

1. Discussion of the genetic relationship between Korean and the Altaic languages began as early as the 19th century, but it was based primarily on such structural features as vowel harmony and agglutination. Research based on the comparative method was pioneered by G. J. Ramstedt, who published his works from the 1920s to the 1940s. His posthumous works were edited by P. Aalto and published in the 1950s.

Ramstedt first encountered Korean when in Japan after World War I, and added Korean as the fourth branch of the Altaic language family hypothesis which he was building at the time.

Since Ramstedt, there have been no remarkable results in this field. It is no exaggeration to say that research in this area has been no more than revision and supplementation of his work.

6 Ramstedt (1949) egybeveti a modern koreai *pak-* (tanzitív) alakot a tunguz *baka-* 'találni' alakkal. Ugyanakkor Tsintsius et al. (1975–1977) ezt a tunguz igét a modern koreai *pat-* 'kapni, fogadni' igével veti össze. Egyik hasonlítás sem tűnik hitelesnek.

2. Comparative study of the phonological systems of Korean and Altaic has seen no significant progress since it was established by Ramstedt/Aalto (1957). Poppe (1960) shows remarkable systematization in the comparison of the phonological systems of the Altaic languages, but includes nothing new as far as Korean is concerned. Although Tsintsius (1975) attempts a new reconstruction of the Proto-Altaic consonantal system taking into consideration the consonantal system of Korean, unfortunately it shows a lack of understanding of the historical phonology of Korean. The consonantal system of Modern Korean is characterized by the aspirated and reinforced (glottalized) series, but these were the results of changes in comparatively late periods.

It seems to me that comparative phonology of Korean and Altaic is still in its initial stages. Comparative study of the Indo-European languages has very favorable conditions for establishing strict rules of sound correspondence. In the case of Korean and Altaic, however, the lack of ancient documents and the distance of the relationship may perhaps make it impossible to hope for the successful establishment of rules of correspondence as strict as those of Indo-European. It seems to me that the degree to which we are able to overcome this difficulty will be the main factor controlling the future of the comparative study of Korean and Altaic.

3. Research regarding the comparison of Altaic and Korean morphology began with Ramstedt (1928, 1939, etc.), and was comprehensively systematized in Ramstedt/Aalto (1952). Poppe's research appears in his review (1955) and various articles.

In the treatment of case suffixes, for example, we can point out that Ramstedt's works contain more than a few errors. There are two sources for the errors. First, he had incorrect knowledge of Korean morphology. For instance, he took the accusative suffix of Korean to be *-j'i*, and compared it to the Proto-Altaic *-*i*. This suffix in Middle Korean took the forms (1) *-r* (after nominals ending in a vowel), (2) *-^hr/ir* (after nominals ending in a consonant), and (3) *-r^hr/rir* (after nominals ending in a vowel). There is no doubt that (3) is the double form of (1) and (2), and *r* is the core of the suffix. R. A. Miller (1977) compares the character *Aḡ* (read *-h^hr/hir*, which appears as an accusative suffix in Old Korean texts, with Altaic accusative suffix *-*g*, but he overlooks the fact that the *h* in the Korean example is in fact the final consonant of the preceding noun.⁷ The other source, as pointed out in Poppe (1955), is Ramstedt's view that grammatical forms all originate from content words.⁸ Thus he attempts to find a connection between Altaic locative suffix *-*da* or *-*du* and Korean *tai* (place), and also between Tungus accusative suffix *-wa/wo* and Korean *po-a* (a converbial form of *po-* 'to see'). These connections are not very convincing. Middle Korean *t^hy* is the locative form of *t^h* (labelled by Korean grammarians as a 'dependent' or 'formal' noun).

I believe that Ramstedt's greatest contribution was the comparison of verbal noun endings. He made clear the important role of verbal nouns in the grammar of the Altaic languages and Korean, and demonstrated that there is an excellent correspondence among the verbal noun endings *-*r*, *-*m* and *-*n*. The credibility of

7 There were approximately 80 nominals ending in *-h* in Middle Korean. It is probable that there were even more in earlier times.

8 According to Aalto (1975), Ramstedt while in university was strongly influenced by the theory that suffixes generally originate from content words, which was very popular at the time.

this comparison was made greater as research in the history of the Korean language showed that -r and -n were in fact verbal noun endings in Middle and Old Korean.

At this stage what is needed is deeper research into the respective morphologies of the Altaic languages and Korean. I believe that this is a necessary precondition for further comparative research.

4. Ramstedt took up the topic of Korean-Altaic etymology in the last work of his life (1949). After retiring in 1943, he devoted all his energy to the compilation of this book (Aalto 1975), but as early as 1939 he made the following remark: "Ich selbst habe mit der Zeit ungefähr 5,000 Karten für eine Koreanische Etymologie zusammengestellt. Wie skeptisch man auch sei, so dürfte doch die Hälfte davon jeder Kritik standhalten." (Ramstedt 1939/1951) Of the 1,904 lexical items included in the work, only 1,599 have the forms from Altaic languages shown⁹ This is surely the result of careful selection. Here it is necessary to point out two things. (1) 196 of the items were recognized by Ramstedt himself as borrowings. (2) 350 Sino-Korean words (marked by "sk.") are included. There are in fact more Sino-Korean words in addition to these. He had a rather unusual theory regarding Sino-Korean words, but it is difficult to justify.

In spite of its many flaws, Ramstedt (1949) provided a good foundation for the lexical comparison of the Korean and Altaic languages. So much so, in fact, that it appears a kind of inertia has taken root among scholars that this work is "the final word" on the subject. Ramstedt himself revised his opinions several times in the course of his many years of research, and there has been considerable effort on the part of other scholars since then. Before new research in this area is undertaken, it is necessary to compile and organize all the research that has been done to date.

I would like to briefly discuss two etymologies from Ramstedt (1924). These are the first examples comparing Korean lexical items with Altaic and Japanese data that he gave after starting to learn the Korean language.

The first example is a comparison of Turkic *taš* 'stone' with Korean *tol* 'stone' and Japanese *to* 'whetstone'. Mongolian *čilajun* is not mentioned, but is hinted at the statement that *taš* goes back to *tilagun* < *tal* 'a-gun. This comparison can also be seen in Polivanov (1927). Chuvash *čul* and Orochon *žolo* are also mentioned. As evidence that the liquid in South Korean *tol* and North Korean *tor* is originally an *l*, Ramstedt (1928) cites Goldi *žollo*, *žolo*, Proto-Turkic **tal*' and Chuvash *čul*. Here he encounters the problem of word-initial **t* and **t'*. Ramstedt (1932) confronts this problem head on. He interprets Korean *tol*, Turkic *taš* **tal*', Chuvash *čul* < **t'al*, Mongolian *čilajun* < **t'ala-gun* as resulting from the presence or lack of palatalization. In Ramstedt (1949), however, the only listing under the item *tol* is Tungus *žolo*. It includes the annotation "The identity is questionable because of *t = ž (?)*." This can be interpreted as indicating that in his later years Ramstedt came to harbor serious doubts about his earlier comparison of *tol* with Turkic *taš*, Mongolian *čilajun* and Tungus *žolo*.

On the other hand Poppe (1960) accepts the comparison of Old Turkic *taš*, Chuvash *čul*, Mongolian *čilajun* and Korean *tol* as valid.¹⁰ He neglects to explain, however, the difference between word-initial **t* and **t'* appearing in the reconstructed forms *ta* **taš* < **tāš* < **tāl*² < **tāl*² *a*, *čul* < **t' al*², *čilajun* < **tila-gun* < **t'ala-bun*. The explanation for this was provided by Poppe (1975). Here he chan-

9 There is a certain degree of inaccuracy in these figures.

10 It is noteworthy that Poppe (1960) does not include the Tungus words in this comparison.

ges the reconstructed forms to čilaŋun < *tila-gun and čul < *tjal < *tila and specifies that *i underwent the so-called "breaking". He does not, however, deal with the o in Korean tol. Meanwhile, Street (1978), in a reconsideration of examples showing an opposition between a in the initial syllables of Turkic words and i in the initial syllables of Mongolian words, suggests that they go back to the proto-language form *ja. His discussion includes not only various lexical items of the Altaic languages and Korean, but also Japanese isi'stone.¹¹ The one thing lacking is a detailed explanation of how *ja changed into i or o in the above-mentioned languages.

I discussed accepting the breaking of *i in Middle Korean torh 'stone' and Old Turkic taš in Lee (1959). I have never changed my mind on this matter. Regarding Tungus žolo, I believe it necessary to find additional examples before accepting alternation of word-initial *t and *d. I still have my doubts regarding comparison with Japanese isi.

The second Korean example in Ramstedt (1924) is kolta 'half', which he compares with Mongolian kaltasun 'half', Tungus kalta, and Japanese kata 'one side'. First, it must be pointed out that this word has never existed in Korean. Ramstedt (1949) corrected the Korean word to karj-da 'to divide, to cut into parts', and the Mongolian word to qaltagai, kelte-gei 'a part, a half'. With Poppe (1960), the Mongolian words in this comparison are correctly shown as qaltas 'Teil, Fragment', qalta-či- 'zerbrechen', qaltaŋai 'half'. The above mentioned Korean verb shows the alternate forms kar^-/karj- in Middle Korean, and I hypothesize that this stem is a development from ancient *kar^ŋ-.

This comparison enables us to reconstruct Proto-Altaic *kalta- 'to break apart'. Here it should be noted that intervocalic -*lt- corresponds to Korean -r- (<*1). This seems to be the result of simplification of intervocalic consonant clusters (deletion of the second consonant) in Korean. A similar simplification process can be seen in the following example. Poppe (1960) compares Mongolian baŋta- 'hineingehen, hineinpassen, genug Platz haben' with Old Turkic bat- < *bakta- 'sinken, versinken', while Tsintsius et al. (1975-1977) compares with Evenki bat-, Solon bakta-, Manchu bakta- 'вмещаться'. I would like to add Middle Korean pak- to this comparison. This verb has the meanings 'to thrust (in, into), to put (into)' (transitive) and 'to get stuck, to be embedded' (intransitive).¹² Deletion of the second consonant in a medial consonant cluster in Korean can be seen in this example as well. This kind of phenomena is a desirable research topic for future comparison of Altaic languages with Korean.

To this point I have briefly described examples from Ramstedt (1924) of lexical comparison between the Altaic languages and Korean. Although these are no more than two minor examples, they more than suffice to give one a feeling for the complexity of this kind of comparison.

It is my belief that lexical comparison is the most urgent task facing researchers comparing the Altaic languages and Korean. It goes without saying that linguistic comparison must be based on precise rules of sound correspondence, and accuracy in rules of sound correspondence can only be achieved after extensive lexical comparison has been accomplished.

11 Martin (1966) compares Korean tol and Japanese isi.

12 Ramstedt (1949) compares Modern Korean pak- (a transitive verb) with Tungus baka- 'to find'. On the other hand, Tsintsius et al. (1975-1977) compares this Tungus verb with Modern Korean verb pat- 'to receive'. Neither comparison seems valid.

5. Are the Altaic languages and Korean genetically related? Can a genetic relationship among even the Altaic languages themselves be indisputably established?

Professor Poppe told me time and time again, "The genetic relationship cannot be denied. A genetic relationship is possible between any two languages. The only problem is proving it." In actuality, the question is the quality and quantity of evidence supporting a genetic relationship between two languages. Meillet (1921, p. 26) puts it very succinctly: "En toute science, démontrer, c'est découvrir des faits qui apparaissent évidents." But what is the basis for judging whether something is "évident"? Meillet cites correspondence of irregular grammatical elements as one example. Unfortunately, however, the Altaic languages and Korean are all extremely regular languages. How then, may genetic relationships among these languages be proved? Even though individual facts may themselves be regular, the peculiar structure they make up may indeed be distinctive. It is my belief that the discovery of such a distinctive structure is valid proof of a genetic relationship. In my opinion, the structure of verbal endings *-*r*, *-*n*, *-*m* mentioned above constitutes an excellent example of this kind of structure. This kind of example may be found not only in grammar, but also in the areas of phonology and vocabulary.

IRODALOM

Aalto, P.

1975. G. J. Ramstedt and Altaic Linguistics. *Central Asiatic Journal* 19.3.

Lee, Ki-Moon

1959. On the Breaking of **i* in Korean. *Asea Yōngu* 2.2.

Martin, S. E.

1966. Lexical evidence relating Korean to Japanese. *Language* 42.

Meillet, A.

1921. *Linguistique historique et linguistique générale*. Tome 1. Paris.

Miller, R. A.

1977. The Altaic accusatives in the light of Old and Middle Korean. J. Janhunen (ed.), *Altaica*. Proceedings of the 19th Annual Meeting of the PIAC. MSFOu 158. Helsinki.

Polivanov, E. D.

1927. Toward the question of the kinship relations of Korean and the "Altaic" languages. Selected Writings compiled by A. A. Leont'ev. The Hague, 1974.

Poppe, N.

1950. Review of Ramstedt 1949. *Harvard Journal of Asiatic Studies* 13.

1955. Review of Ramstedt/Aalto 1952. *Language* 30.

1960. *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*. Teil 1. Wiesbaden.

1975. *Altaic Linguistics – An overview*. *Sciences of Language* 6.

Ramstedt, G. J.

1924. A Comparison of the Altaic languages with Japanese. *Transactions of the Asiatic Society of Japan*, Second Series 1.

1928. Remarks on the Korean language. MSFOu 67.

1932. Die Palatalisation in den altaischen Sprachen. *Mélanges de philologie offerts à M. J. J. Mikkola*. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*. Ser. B: 27.

1939. *A Korean Grammar*. Helsinki.

1939/1951. Über die Stellung des Koreanischen. JSFOu. 48.

1949. *Studies in Korean Etymology*. Helsinki.

Ramstedt, G. J. and P. Aalto

1952. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. II. Helsinki.

1957. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. I. Helsinki.

Street, J.

1978. Proto-Altaic *ja. Proceedings of the VIth International Symposium, National Academy of Sciences. Seoul.

Tsintsius, V. I.

1975. On the Pre-Altaic system of consonants. L. Ligeti (ed.), Researches in Altaic Languages. Budapest.

Tsintsius, V. I. et al.

1975–1977. Sravnitel'nyi slovar' tunguso-man' czurskix jazykov. I.–II. Leningrad.

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET VÁZLATA

FODOR ISTVÁN

A magyarság 895-ben telepedett meg a Kárpát-medencében. Korábbi történelmünkön igen kevés írott forrással rendelkezünk, azok is főként VIII–IX. századi életútjukra vetnek némi fényt, amikor a magyar törzsek a Kaukázustól és a Fekete-tengertől északra elterülő sztyeppei és ligetes sztyeppei területen éltek. Ezért a magyar nép kialakulásának (etnogenezisének) és legkorábbi történetének kérdéseit elsősorban az ún. történeti segédtudományok módszereivel vizsgálhatjuk, amelyek közt a nyelvtudomány, a régészet, néprajz, embertan, valamint a történeti növénytan és állattan játssza a legfontosabb szerepet, bár ezek mellett még számos más tudomány szak eredményei is hasznosíthatók. Az utóbbi időben e téren is megnőtt a természettudományok jelentősége. A modern őstörténet-kutatás komplex módszerrel hasznosítja, illetve dolgozza fel a különböző tudományágak eredményeit.

A 895-ös honfoglalást megelőzően a magyarság a Kárpátoktól keletre élt, s mintegy két évezred alatt hosszú vándorutat tett meg végleges hazájáig. Az előmagyar népcsoportokat a rokon nyelvű uráli (finnugor) népalakulatokkal lazább-szorosabb kötelékek fűzték egybe, míg a magyarság önálló népalakulattá (etnikummá) nem vált. Ugyanakkor a legkorábbi időszakoktól tetten érhető a nem rokon nyelvű és eredetű népcsoportokkal való kapcsolataik, amelyeket híven tükröznek a magyar nyelv különböző korú és eredetű jövevényszavai.

A magyar őstörténet fogalmába tehát beletartozik a magyar nép etnogenezisének hosszú folyamata, valamint az ősmagyar nép története és vándorlásának időszaka a honfoglalásig. E mintegy 6–7 évezredet átfogó hosszú történelmi életút az alábbi fontosabb korszakokra tagolható.

I. *Az uráli őshaza.* A nyelvtörténet és a régészet módszereivel az uráli (finnugor és szamojéd) nyelvcsalád népeinek története nagyjából az i. e. VI–IV. évezredig követhető vissza. Ebben a korban a még nagyjából egységes nyelven beszélő uráli népcsoportok főként az Urál-hegység középső és déli vonulata és az Ob–Irtis folyók által határolt területen éltek. I. e. IV. évezredei (újkőkori) településeiket a régészek főként a kisebb tavak és folyók partján találták meg. Természeti gazdálkodással (halászáttal, vadászattal, gyűjtögetéssel) foglalkoztak. Ősi művészetük pompás emlékei az Urál keleti oldalán fellelt sziklarajzok. Az igen gyér adatokból sejtethető embertani alkatuk az európai és a mongoloid nagyrasz közötti átmeneti jellegű lehetett, melyet a kutatás uralid típusnak nevez. Ez az időszak nem az uráli nyelvcsalád kialakulásának korszaka, hanem ellenkezőleg: a nagyjából egységes nyelv (alapnyelv) felbomlásának időszaka. Ma még tisztázatlan, hol éltek korábban a nyelvcsalád népcsoportjai, igen valószínű azonban, hogy délről húzódtak erre a területre az átmeneti kőkorszak (mezolitikum) idején.

II. *A finnugor őshaza.* Nagyjából az i. e. IV. évezred közepén az uráli őshaza

területéről egy népcsoport nyugat–északnyugat felé húzódott, és Skandináviában (jórészt a mai Finnország területén) telepedett meg. Valószínű feltevés szerint bennük sejthetjük a lappok elődeit, akik később nyelvet cseréltek. Egy másik népcsoport keletre vándorolt, egészen a Jeniszej és Angara folyók vidékéig. E vándorlás minden bizonnyal az összamojédek kiválását szemlélteti.

Az Urál vidékén maradt finnugorság feltehetően az i. e. III. évezred elején megszállta a hegység nyugati lejtőit, a Káma, Pecsora völgyét, s a Káma Volgába szakadásának körzetét. A természeti gazdálkodás keretein belül jelentős fejlődésnek vagyunk tanúi: fejlettebb eszközfajták jelennek meg, gazdagodnak a házépítési hagyományok, elterjed a déli kapcsolatokról tanúskodó edényművesség, az egykori tóparti települések tözegbe zárt maradványai közt számos művészi kivitelű fa- és csontfaragványt leltek. (Sigir, Gorbunovo.)

III. *Az ugor együttélés időszaka.* Az i. e. III. évezred vége körül felbomlott a finnugor nyelvi egység, s ez a régészeti leletanyagban is jól tükröződik. A Volga, Káma vidékéről a finnugorság nyugati csoportjai hatalmas lendületű nyugati irányú vándorlásba kezdtek, s néhány évszázad alatt hatalmukba kerítették a Felső-Volga vidékét, majd eljutottak a Baltikumig. E népcsoportok későbbi volgai és balti finnek ősei voltak; a Pecsora–Káma–Vjátka vidékén a permi finnugorok elődei éltek, az ugorok (a későbbi obi-ugorok és magyarok ősei) pedig az Uráltól keletre elterülő erdős és ligetes sztyepei területen maradtak.

Az ugarság szállásterülete az Urál-hegység–Ob–Irtis–Isim–Tobol vidékén meglehetősen nagy kiterjedésű lehetett, ahol az egyes ugor csoportokat csak eléggé laza szálak fűzhatték egybe. Erre utal, hogy az ugor nyelvekben meglehetősen kevés az ugor korban keletkezett nyelvi jelenségek száma.

Az i. e. 2000 és 1500 között – az északi csoportokat kivéve – az egész finnugorság életében döntő jelentőségű gazdálkodási változások mentek végbe. Az eurázsiai sztyeppevidéken élő, zömmel ősiráni nyelvű déli szomszédok hatására ekkor ismerkedtek meg a termelőgazdálkodás mindkét ágazatával (az állattartással és földműveléssel), valamint a fémművességgel. Jelen ismereteink szerint e fontos folyamat néhány évszázaddal korábban ment végbe az ugarságnál, mint kelet-európai rokonaiknál. Az ugarság minden bizonnyal a hatalmas területet magába foglaló ún. andronovói bronzkori régészeti kultúra északnyugati területein élt. E műveltség létrehozói a délebbi területeken ősiráni nyelvet beszélő népcsoportok lehettek. A termelőgazdálkodást az ugarság az ő révükön ismerte meg, s déli, valamint keleti hatásoknak tulajdonítható fémművességük kialakulása. (A fenti folyamatot jól szemlélteti, hogy a termelőgazdálkodás és a fémművesség korai szókinccse a finnugor nyelvekben jórészt ősiráni jövevényszó.)

Az ugarság fejlett állattartását igazolja, az ugor nyelvekben máig meglevő közös lótartási terminológia. („Ló”, „nyereg”, „fék” [= zabla], „ostor”, „kengyel” szavak, továbbá a „másodfű ló” és a „harmadikfű ló” [= két-, ill. hároméves ló] kifejezések). E nyelvi bizonyosságot megerősítik a régészeti leletek is: a sírokban lócsontokat, csontzablákat találtak, s Cseljabinszk környékén szekeres temetkezés is előkerült. („Szekér” szavunk iráni eredetű, ugyanúgy, mint a „tehén”, „tej” s „nemez” szavaink, amelyek a fejlettebb gazdálkodású déli szomszédok hatását tükrözik.) A sírokban és a településeken előkerült szarvasmarha- s juhcsontok, valamint a búzamagvak, bronzsarlók és őrlőkövek a földművelő-állattartó gazdálkodás kétségbevonhatatlan bizonyítékai.

IV. *A magyar őshaza.* Az előmagyar népcsoportok minden bizonnyal az ugor szállásterület déli részén éltek, a ligetes sztyeppe övezetében, s a sztyeppe északi peremén. A bronzkor végén (i. e. XIII–X. sz.) meleg és száraz időjárási periódus

köszöntött e területekre, melynek következtében a földrajzi zónahatárok észak felé tolódtak el. Az új életföldrajzi viszonyok közt jelentősen megnehezedett a korábbi megtelepült állattartó-földművelő életmód folytatása. Az új körülményekhez az eurázsiai sztyeppe népei zömmel életmódjuk megváltoztatásával alkalmazkodtak: áttértek a vándorló-legeltető, vagyis a nomád állattartásra, amely a vaskor elején (i. e. VIII. sz. körül) szélteben elterjedt e földrajzi övezetben. E legelőváltó állattartás biztosította az állatállomány élelemmel való ellátását, sőt az állatállomány jelentős növekedéséhez vezetett. Háttérbe szorult viszont a földművelés, mely kiegészítő jellegűvé vált a téli szállásokon.

A sztyeppe északi peremvidékének körzetében élő népek egy része azonban másként reagált a megváltozott életföldrajzi viszonyokra: a zónahatárok elmozdulását követve északabbra húzódtott. Jelen ismereteink szerint az ugor közösség nem egyöntetűen reagált e kihívásra: a laza közösség északi csoportjai (az obi-ugorok elődei) északabbra vándoroltak az Ob alsó szakaszának vidékére, s a későbbiekben itt egybeolvadtak a valószínűleg szintén uráli nyelvű, természeti gazdálkodást folytató helyi népességgel. A déli szállásokon élő előmagyar csoportok viszont áttértek a nomád állattartásra, s a későbbiekben (a vaskor elején) – a száraz éghajlati periódus megszűntével – bizonyára még délebbre húzódtak. Nézetünk szerint ez okozta az ugor közösség végleges felbomlását, s a magyar nép (etnikum) kialakulását, nagyjából az i. e. 1000 és 500 között. Az új etnikum önelnevezése a *magyar* népnév volt, melynek jelentése: „beszélő ember”. E népnév első eleme lappang az obi-ugor vogolok önelnevezésében (manysi), valamint az egyik obi-ugor frátria nevében is (mos).

A nomád gazdálkodást űző magyarság önálló népi létének kezdetétől az eurázsiai nomád népek környezetébe került, ahol ebben az időben az iráni nyelvű (szkíták és rokon népek) túlsúlya volt a jellemző. Az ősmagyarság közvetlen déli szomszédai a Dél-Urál vidékén a korai szarmaták (szauromaték) voltak. A hasonló gazdálkodási mód az idők folyamán hasonló anyagi és szellemi műveltséget, életmódot, szokásokat és hadi szervezetet hozott létre a sztyeppe népeinél. Így az ősmagyarság életmódja és műveltsége is ezeket a színeket öltötte magára, s mind kevesebb elemet őrzött meg az ősi finnugor és ugor hagyományokból, kivéve a környezet hatásának leginkább ellenálló ősi finnugor eredetű nyelvét.

V. *Magna Hungaria*. A nomádok közti gyakori háborúk jelentős népvándorlásokkal, népmozgással jártak. Egy-egy nagyobb sztyeppe háború láncreakcióihoz hasonlóan terjedt tova az Altajtól a Kárpátokig, s a nomád népek tucatjait kényszerítette szállásainak elhagyására. Ilyen hatalmas méretű volt a III–IV. században a hunok által kiváltott népmozgás, az V. században az onogurok nyugati vándorlása, majd a következő évszázadban az avar vándorlás és a belső-ázsiai türk birodalom nyugati terjeszkedése egészen a Kaukázus vidékéig. E nagy népmozgások egyike vethette ki a IV–V. század körül a magyarságot is nyugat-szibériai szállásairól, s kényszerítette nyugati irányú elmozdulásra. Ekkor a Dél-Urál nyugati oldalára, nagyjából az Urál és Volga közti területre költöztek. (Hozzávetőlegesen a későbbi Baskíriába.)

Ez a kor a nagy sztyeppe átrendeződés időszaka: a korábbi, főként iráni nyelvű népek helyét belső-ázsiai eredetű, zömmel török nyelvű és a mongoloid nagyraszhoz tartozó embertani típusú népcsoportok foglalják el. Így a magyarság is új nyelvi, embertani s részben kulturális környezetbe került.

A magyarság egésze nagyjából 700-ig élt ezen a területen, amit a régészeti leletek is egyre világosabban igazolnak. Törzsi szervezetben éltek, melynek bizonyítéka, hogy két magyar törzsnév (Jenő és Gyarmat) fennmaradt Baskíriában. 700

körül a magyarság zöme dél-délnyugati irányba, a Volga–Don vidékére vándorolt, s ott telepedett meg. Egy részük azonban továbbra is Baskiriában maradt), ez a jelenleg eléggé gyakori a nomád népeknél), amelyet az arab források, a régészeti leletek (pl. a Bolsie Tigani melletti temető) mellett Julianus domonkos szerzetes 1235–36-os keleti útja igazol. Julianus 1236-ban a volgai bolgár fővárostól két napi járóföldre, a Volgától keletre és a Kámától délre fellelte a keleti magyarokat, s értette a nyelvüket. Ő nevezte ezt a szállásföldet Magna Hungariának, azaz a régi Magyarországának. A tatárok még ebben az esztendőben elpusztították a volgai Bolgárországot és szétszórták a területén élő keleti magyarokat.

VI. *Levédia*. A magyarság zöme a 700 utáni évtizedekben az Alsó-Volga–Don–Donyec–Azovi-tenger vidékére költözött, amely jórészt a Kazár Birodalom kereteibe tartozott. Erről az időszakról az arab és bizánci kútfők már igen sok információt tartalmaznak. A kazár birodalom etnikai tekintetben igen sokszínű volt: a kazárokon kívül a magyarság szomszédai főként onogurok (vagy onogur-bolgárok) és iráni nyelvű alánok voltak. Az onogurok 463-ban költöztek keletről a Kaukázustól északra elterülő sztyeppvidékre. A 630-as években önálló birodalmat hoztak létre Kuvrát fejedelemsége alatt, amelyet 650 körül a kazárok döntöttek meg. Ekkor egyik csoportjuk északra, a Volga–Káma torkolatvidékére vándorolt, másik csoportjuk Aszparuh vezetése alatt az Al-Duna vidékére vándorolt, s itt hozott létre önálló államot; jelentős részük azonban a Don–Kubán vidékén maradt, s elismerte a kazár fennhatóságot. Az alánok a 720–730-as évek arab támadásai előtt az Észak-Kaukázusból menekültek a Don–Donyec vidék ligetes sztyepei területeire.

A Kazár Kaganátus területén a VIII–IX. században rendkívül fontos gazdasági folyamat játszódott le. A kagán katonai ereje meggátolta a keleti nomádok nyugat felé vándorlását, s viszonylagos békét teremtett a kelet-európai síkságokon. Ez biztosította a külső feltételeit annak a megtelepedési folyamatnak, amelynek a térség minden nomád népe részese volt. A földművelő életforma elterjedésének gazdasági oka pedig a földművelés technikájának jelentős fejlődése volt, amely a korábbinál jóval termelékenyebbé tette ezt az ágazatot. A kaganátus alán népessége régtől földművelő volt, s a nomád bolgár–törökség pásztorai közül is mind nagyobb tömegek választották az új életmódot. E folyamatnak kétségkívül részese volt a magyarság is, amely egyre nagyobb földműves és megtelepült népességgel rendelkezett. Ezt igazolja a magyar nyelvben ekkor meghonosodott 250–300 bolgár–török jövevényszó, amelyek nagy része a földművelés és a belterjes állattartás műszavai. E szavak jórészt az onogur–bolgár nyelvből kerültek átvételre. Ezek közül először a magyarság 700 után került kapcsolatba, a Volga mentén észak felé húzódó volgai bolgár népcsoporttal, majd Levédiában a doni bolgárokkal. (A szoros magyar–onogur kapcsolatoknak, s közeli szállásterületen való tartózkodásuknak tudható be, hogy szláv közvetítéssel Európába elterjedt a magyarok *vengr, Ungarn, hongrocs, Hungarian* neve, amely az „onogur” nép nevéből ered.) Igen valószínű, hogy a jövevényszavak jelentős része magából a kazár nyelvből való. A megtelepedési folyamatot a régészeti leletek is igazolják: a honfoglalás utáni magyar falvak szerkezete, építményei, s részben tárgyi kultúrája igen közel áll a Don-vidéki földműves falvakéhoz. A magyarság jelentős része azonban még nomadizált, s kultúrájukat még főként a nomád hagyományok jellemezték, szervezetük, hadrendjük is a nomád mintákat követte.

A kazáriai tartózkodás időszakában a magyar társadalom is jelentős mértékben fejlődött: a hét magyar törzs (Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi) fölött ekkor jelenik meg a fejedelmi hatalom, a magyar államiság első csírája. Az első fejedelem Levedi volt (innen e szállásterület elnevezése), aki valószínűleg még a kazár kagán alattvalója volt. A magyarság élén két fejedelem állt (Kende és Gyu-

la), s ez a kettős fejedelmi rendszer szintén kazár mintára és hatásra honosodott meg náluk.

Biztos adataink vannak ebből a korból a magyarság népi összetételének változásairól is, idegen népelemek csatlakozásáról, s néprészek leválásáról. Feltehető, hogy a volgai bolgárokkal való kapcsolat idején csatlakoztak a magyarokhoz az eszkil bolgár törzsből a székelyek ősei. Egy magyar–besenyő összecsapás után (ti. a magyarok kazár szövetségeseik oldalán gyakran háborúztak a Volga és Urál folyók közt élő besenyőkkel) egy magyar néprész leszakadt, s a Kaukázustól délre, a perzsa határvidéken telepedett meg, akiket a forrás szavárdoknak nevez. A IX. század első felében Kazáriában polgárháború ütött ki, de a lázadókat a kagán serege legyőzte. A vereséget szenvedett pártütők a magyaroknál kerestek menedéket, akik nyolcadik törzsként befogadták őket. A bizonyára vegyes népiségű, de kazár nyelvű csatlakozottakat a forrás kabaroknak (jelentése: lázadó) nevezi. A lázadók befogadása valószínűleg elmérgesíthette a kazár–magyar viszonyt, s részben ez, részben pedig a magyar fejedelemnek önnállósodási törekvése lehetett az oka annak, hogy a 850-es évek környékén nyugatabbi szálláshelyekre húzódtak.

VII. *Etelköz.* Az Al-Duna–Dnyeszter–Dnyeper vidéki szállásterület, ahol a magyarság a IX. század második felében élt. Jelentősen megerősödtek ekkor kapcsolataik a tőlük északra lakó keleti szláv törzsekkel és a normanokkal. Ennek régészeti bizonyágai is vannak (a Kijevben, Csernyigovban, s Szmolenszk környékén előkerült magyar jellegű leletek), s erről tanúskodnak a magyar nyelv keleti szláv jövevényszavai is. A nomád haditaktikát alkalmazó magyar lovascsoportok forrással adathatóan először 862-ben jelentek meg a frank birodalom keleti tartományában, s hadjárataik később megsűrűsödtek. (A magyarság igen jelentős katonai erőt képviselt: az arab forrás szerint háború esetén 20 ezer lovas tudtak kiállítani.) Ezen ún. kalandozó hadjáratok során jól kiismerték a részekre szabdalt Kárpát-medence életföldrajzi és politikai viszonyait.

893-ban az úzok legyőzték a besenyőket, akik átkeltek a Volgán, s megjelentek a kelet-európai sztyeppén. 894-ben a magyarok, a bizánciak szövetségeseiként legyőzték a dunai bolgárokat, s ugyanebben az évben Pannóniát pusztították. Ez utóbbi hadjárat alighanem a Kárpát-medence birtokbavételének előkészítése volt. A terv megfogalmazásának oka alighanem az lehetett, hogy az etelközi síkságot nehezen lehetett védeni a már ismert, veszedelmes besenyők ellen, a Kárpátok vonulata viszont kitűnő természetes keleti védvonalként kínálkozott. 895 tavaszán a magyar főcsereg Árpád fejedelem vezetésével az Északkeleti-Kárpátokon (a Vereske-hágón) át leereszkedett a magyar Alföldre. Időközben a bolgárok szövetségre léptek a besenyőkkel, s megtámadták az Etelközben hátramaradt népességet és utóvédet. Jelentős vereséget mértek rájuk, mégis a népesség zöme az erdélyi hágókon és szorosokon át be tudott menekülni a hegyláncolat mögé. Ebben az egyszerre hódítást és vereséget is hozó esztendőben Erdély és az Alföld került a magyarok kezére, a Dunántúlt és a Felvidék nyugati részét 900-ban egy sikeres itáliai hadjáratból visszatérve kardcsapás nélkül foglalták el a magyar csapatok. A honfoglaló magyarok, akiknek létszáma félmilliónyi lehetett, új hazájukban főként szláv népcsoportokat találtak, továbbá avar maradványokat, frank és bajor telepeseket. Az itt talált népesség lélekszáma mintegy fele lehetett a honfoglalókéknak.

A magyar nép őstörténete igen sok szempontú tanulsággal jár. A kialakuló ősmagyarság teljesen idegen népi és nyelvi környezetbe került, hiszen mai ismereteink szerint más finnugor nyelvű nép nem tért át a lovasnomád életmódra. A sztyeppén eltöltött mintegy másfél-kétezer esztendő alatt mégis megőrizte nyelvét és népi egységét, nem szóródott szét, s csoportjai nem olvadtak be a gyakran újjászerveződő

sztyepei népalakulatokba, amint ezt annyi más sztyepei népnél megfigyelhetjük. Ennek egyik oka bizonyára az lehetett, hogy – bár népalakulata bizonyára jelentősen változott e hosszú időszak alatt – a csatlakozott népelemek mindig kisebbségben lehettek, s a hatalmi pozíció szempontjából is többnyire alárendelt szerepet játszhattak. Nagy jelentősége lehetett továbbá a finnugor eredetű magyar nyelv idegen voltának is a sztyepei környezetben, hiszen ez megnehezítette az idegenekkel való kommunikációt, s egy olyan zárt kommunikációs rendszerként működött, amelyet a nyelvi környezet nem tudott „feltörni”. Ezt nagymértékben elősegíthette az etnikumon belüli endogámia: a nemzetségek ugyan exogámak voltak, de túlnyomórészt csak a néphez tartozó más nemzetségekkel léptek házassági kapcsolatba. Mindez nem jelenti azt, hogy a külső hatástól teljesen elzárták e közösséget, hiszen a magyarság kultúrája szinte teljesen átalakult a sztyeppén, jelentősen változott embertani alkata, nyelve nagyszámú jövevényszóréteggel gazdagodott. A megmaradás alapvető feltétele volt továbbá az a mindenkori katonai erő, amely – ha nagyobb hatalmak vazallusaként is – meg tudta menteni népét a feldarabolástól, a szétszórástól. Ezért is gyökértelen az a többször felmerült történetírói feltevés, amely szerint a magyarságnak idegen etnikumú vezetőrétege lett volna, s ők szervezték volna nomád néppé a primitív magyarságot.

A magyarság korai történelme más szempontból is egyedi vonást mutat: az egyetlen keleti származású nomád nép volt, amely be tudott illeszkedni az európai népek családjába, s nem morzsolódott fel az új környezetben. A keletről a Kárpát-medencébe érkezett szarmaták, hunok és avarok ugyanis – történelmi mércével mérve – csak rövid ideig tudták itt megőrizni politikai és etnikai önállóságukat, hosszú távon sorsuk az etnikai beolvadás lett.

A nomád népek kárpát-medencei megtelepedése elsősorban földrajzi tényezőkkel magyarázható: az itteni tágas síkvidék, az Alföld az eurázsiai ligetes sztyeppé utolsó nyugati zárványa, tehát az itteni életföldrajzi viszonyok nagyjából megegyeznek azokéval a kelet-európai területekével, ahol e nomád népek korábban éltek. A két terület viszonyai azonban mégsem azonosak: a Kárpát-medencében hiányoznak azok az óriási kiterjedésű pusztaságok, amelyeken e népek keleten nomadizáltak, a Duna és a Tisza óriási árterületei is jelentősen megnehezítették azt a folyómenti ciklikus lelejtetési rendszert, ami keleten jellemezte a nomád gazdálkodást. Jelentős mértékben ennek a földrajzi tényezőnek volt a következménye, hogy a Kárpát-medencébe érkezett nomádok körében viszonylag rövid idő alatt felerősödött a megtelepedési folyamat, lakosságuk egyre nagyobb hányada élt állandó településeken, s gazdálkodásukban egyre nagyobb szerepet játszott a földművelés és a korábban belterjesebb állattartás. Szembetűnő, hogy míg a keletről érkezett nomád népek keleti régészeti hagyatékában szinte egyáltalán nem ismerünk településeket, addig például a magyarországi szarmaták és avarok több tucat települését tárták fel régészeink.

Az említett életföldrajzi körülmény a magyarság gazdálkodására is jelentős hatással lehetett. Bizonyára azzal a különbséggel, hogy a magyarság gazdálkodásában már a honfoglaláskor is jóval nagyobb volt a megtelepült életmód részaránya, mint az említett szarmatáknál és avaroknál. S lényegesen különbözött társadalmuk is azokétól. A Kazár Kaganátus szomszédságában – kazár mintára és hatásra – kialakult a keleti, félnomád típusú fejedelmi hatalom. (Az ún. kettős fejedelemség.) Kétségtelen, hogy a honfoglalás után a megtelepült földművelő életmód előretörése meggyorsult, a nomád gazdálkodás jelentősége néhány évtized alatt nagymértékben csökkent. A keleti típusú, nomád jellegű politikai és katonai szervezet tehát fokozatosan elveszítette gazdasági alapját. Az Európa nyugati és déli területeire vezetett,

zsákmányszerző katonai vállalkozások a X. század közepe után megtörték az erősebb szomszédok ellenállásán. Ez a fejlemény szintén a régi szervezet felbomlását segítette elő. Döntő fontosságú volt, hogy a fejedelem (Géza nagyfejedelem) és környezete felismerte, hogy országa és népe megmaradásának egyetlen esélye, ha alkalmazkodik az európai normákhoz és környezetéhez, hasonló társadalmi berendezkedést alakít ki. Géza fejedelemnek és utódának Istvánnak, az első keresztény uralkodónak ereje is volt e sorsdöntő lépés megtételére. Helyesen ismerték ugyanis fel a magyar gazdaság és társadalom valós helyzetét, ti. azt, hogy e társadalom már jó részt túllépett a nomád életformán, s a keleti típusú politikai és katonai szervezet a társadalom szerves fejlődésének legfőbb akadálya. E változások keresztülvitele (a kereszténység elterjesztése, az európai típusú hűbéri államszervezet kiépítése) a régi berendezkedés híveinek ellenállását váltotta ki, akiknek azonban a magyar társadalomban már nem volt kellő erőtartalékuk ahhoz, hogy a döntő változások irányát megtörjék. Így e belső erőpróba nem forgácsolta szét az ország gazdasági és katonai erejét és nem szolgáltatta ki prédául az országot és népet az erősebb szomszédoknak. Ennek éppen az ellenkezője játszódott le a 800 körüli években az avar birodalomban, ahol a hatalmi arisztokrácia belső küzdelme felemésztette a belső erőtartalékokat, s a külső támadás elsöpörte az avarok országát, s népének sorsát is megpecsételte. Hogy a magyarság történelme nem torkollott hasonlóan zsákutcába a X. század végén, annak oka elsősorban fejlettebb gazdasági és társadalmi szervezete lehetett, s ehhez a hatalom csúcsán szerencsés személyi adottságok is társultak: Géza fejedelem és fia, István király személyében mintegy 70 éven át olyan uralkodók álltak az ország élén, akik páratlan éleslátással ismerték fel a veszélyhelyzetből kivezető egyedüli utat, a környezethez való alkalmazkodás szükségességét.

AN OUTLINE OF HUNGARIAN PREHISTORY

Hungarians settled in the Carpathian Basin in 895 A.D. The available records shed light predominantly on their 8th–9th centuries way of life when the Hungarian tribes inhabited the steppe and parkland area north of the Caucasus Mountains and the Black Sea. Their history prior to this time is documented in very few written sources. Therefore, questions concerning the earliest history, or ethnogenesis of Hungarians can only be studied using evidence from the auxiliary disciplines of historical research. These include linguistics, archaeology, ethnography, physical anthropology, historical botany and zoology. Contemporary studies on the ancient history of Hungarians exploit and utilize results from various fields in a comprehensive way.

Prior to the 895 conquest of the Carpathian Basin, Hungarians lived to the east of the Carpathian Mountains. They covered great distances throughout the two millennia of migration which finally brought them to their permanent homeland. Predecessors of the Hungarians had had, more or less tight links with linguistically related Finno-Ugrian population groups in the Ural region, before the two groups became ethnically independent. At the same time, their connections with other groups of people to whom they were related neither linguistically nor in terms of common origin could be perceived from very early times. Such contacts are mirrored by loanwords in the Hungarian language adopted during various periods.

Conceptually, Hungarian prehistory includes the long process of ethnogenesis of the Hungarian people and the history of migrations by the ancient Hungarians

prior to their conquest of the Carpathian Basin. This long historical interval spanning some six to seven millennia, may be subdivided into a number of periods.

The Uralian Period

The history of people belonging to the Uralic linguistic family (Finno-Ugrian and Samoyed) (Fig. 1.) may be followed as far as the 6th to 4th millennia B.C. by means of historical linguistics and archaeological methodology. At that time, Urali-

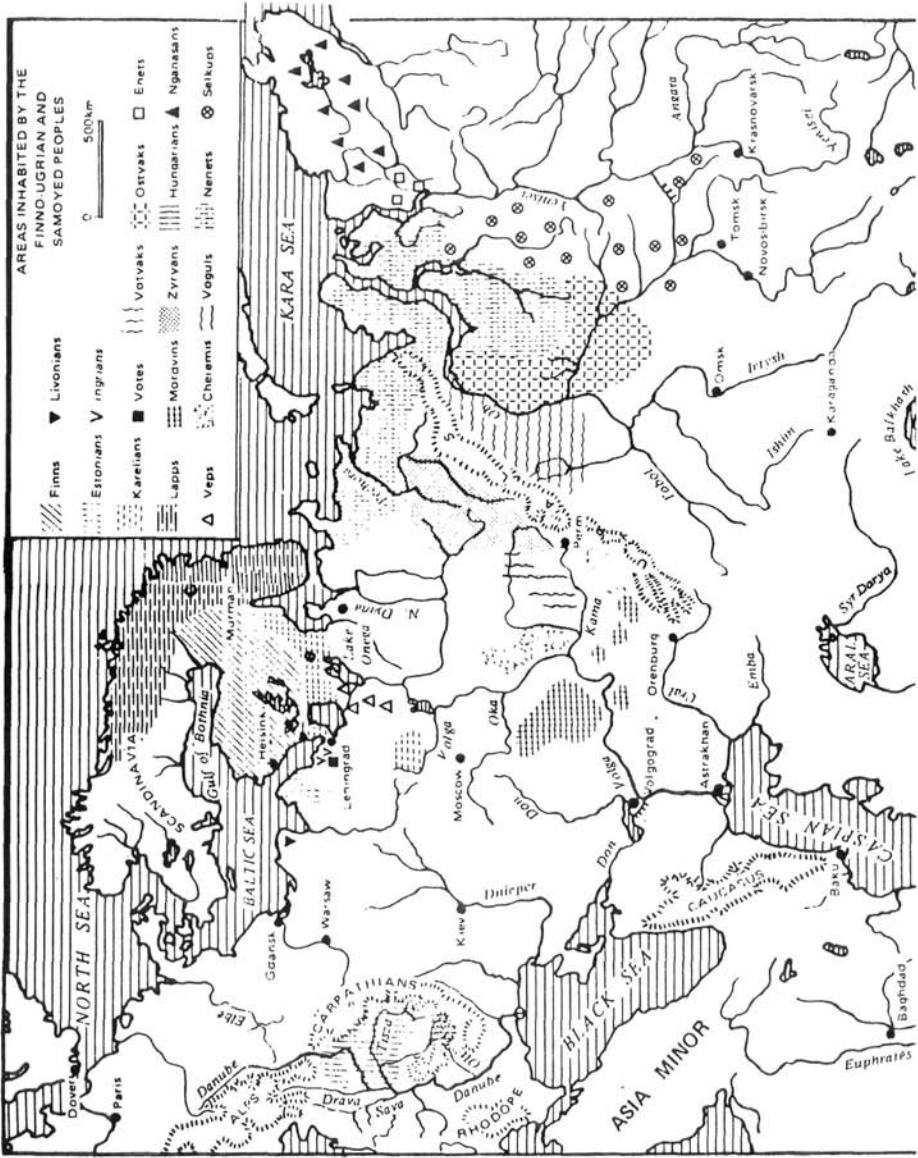

Fig. 1.

The Division of Proto-Uralic

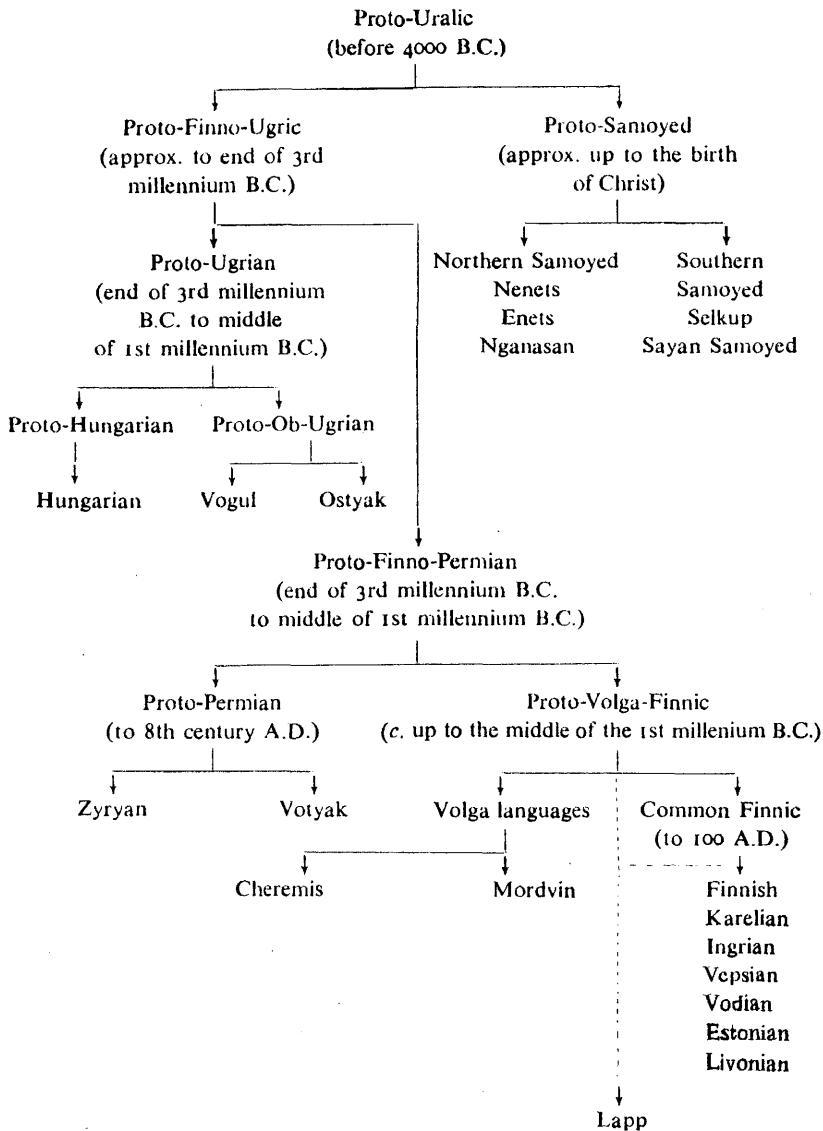

Fig. 2.

an population groups speaking a largely homogeneous language lived predominantly in the area bordered by the central and southern reaches of the Ural Mountains as well as the Ob and Irtysh rivers. Neolithic settlements of these people, dating from the first to the 4th millennia B.C. were discovered by archaeologists mostly on the banks of small lakes and rivers. Their non-productive economy was characterized by the exploitation of natural resources (hunting, fishing and gathering). Unique

monuments of their ancient art are represented by the rock carvings found on the eastern slopes of the Ural Mountains. As much as may be reconstructed from the scanty evidence of anthropological data, their physical constitution displayed transitional characteristics between the European and Oriental racial subdivisions, and these have been designated as the „Uralian type” by researchers. This prehistoric period was not the time, however, when the Uralic linguistic family was formed, but was a time when the more or less uniform (basic) language broke up. It is unclear, what areas had been previously inhabited by population groups from this linguistic family. It is quite likely, however, that they moved to this part of the Ural region from the south sometime during the Mesolithic period. (Fig. 2.)

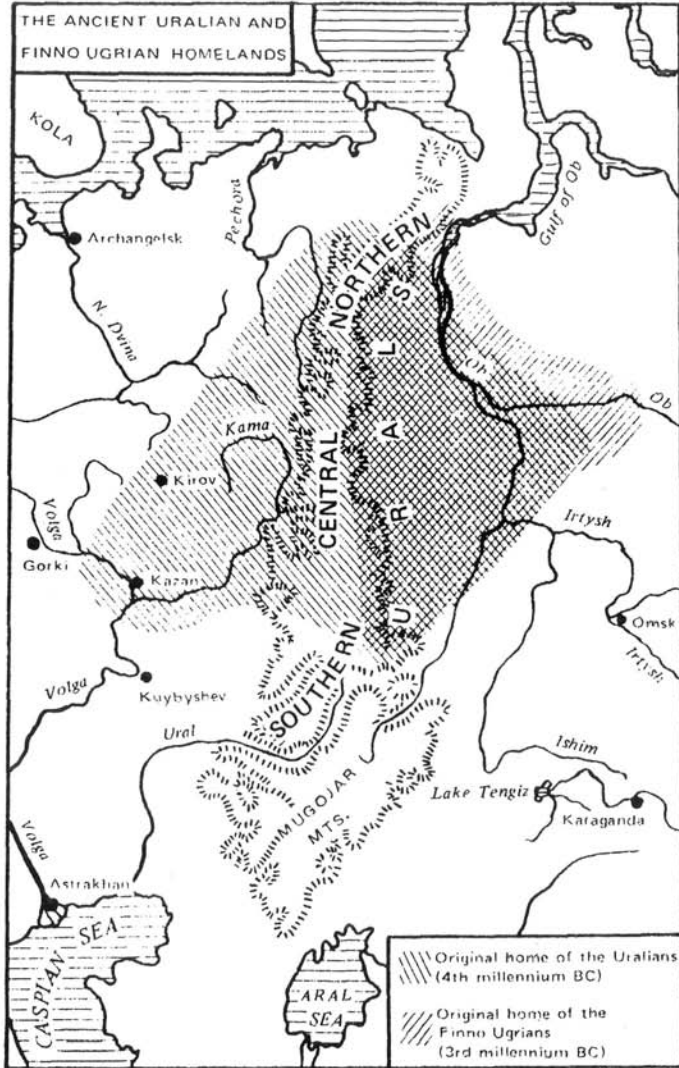

Fig. 3.

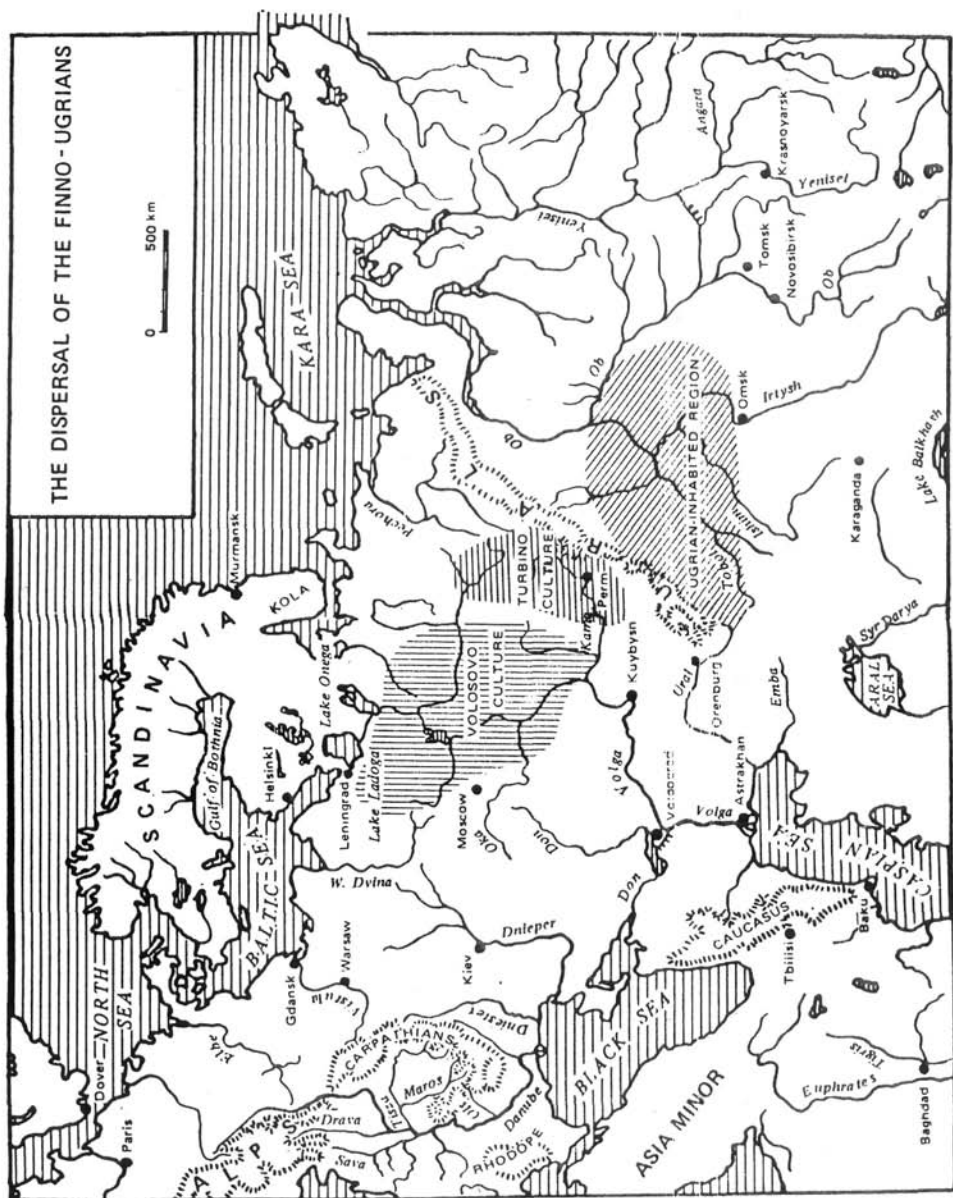

Fig. 4.

The ancient homeland of the Finno-Ugrian peoples

Around the middle of the 4th millennium B.C., one of these population groups moved towards the west-northwest in the ancient Ural homeland and settled in Scandinavia (predominantly in the area of modern Finland). One of the likely hypotheses is that they might have been the ancestors of Lapps who subsequently

changed their language. Another group migrated to the east, all the way to the Yenisei and Angara rivers. This movement most probably represents the separation of ancient Samoyeds from the main body of population.

Finno-Ugrian inhabitants who remained in the Ural region occupied the western slopes of the mountain during the 3rd millennium as well as the valleys of the Kama and Pechora rivers and the area where the Kama flows into the Volga river. Within the framework of their economy using natural resources, a marked development became apparent. More sophisticated artifacts began to occur, traditions of architecture became enriched and pottery remains indicate a southern connection. Among the remains preserved by the peat deposits of lakeshore settlements (such as Sigr and Gorbunovo) a number of artistic wood and bone carvings have also been found. (Fig. 3.)

The period of Ugrian coexistence

The Finno-Ugrian linguistic unit was dissolved by the end of the 3rd millennium B.C. This change is also clearly mirrored in the archaeological material. Western groups of the Finno-Ugrian community moved westward with a great momentum from the region of the Kama and Volga rivers. During the course of a few centuries they had conquered the upper region of the Volga river and reached the Baltic area. These populations became the ancestors of later Volga and Baltic Finnish groups. Ancestors of the Perm Finno-Ugrian population lived in the region of the Pechora, Kama and Viatka rivers. Ugrian populations (ancestors of the later Ob-Ugrians and Hungarians), however, remained in the wooded steppe and parkland areas, east of the Ural Mountains. (Fig. 4.)

The habitation area of the Ugrian group, which populated the Ural Mountains and the regions of the Ob, Irtis, Isim and Tobol rivers must have extended over quite a large area within which small Ugrian communities were only „tied” together through relatively loose contacts. This is suggested by a relatively small number of linguistic phenomena in Ugrian languages which seem to have developed in the Ugrian period.

With the exception of the northern groups, decisive economic changes took place within the Finno-Ugrian community during the years between 2000 to 1500 B.C. Under the influence of their southern neighbours who inhabited the Eurasian steppe region and who primarily spoke ancient Iranian languages, the Finno-Ugrian population was introduced to two important branches of productive economy, animal keeping and land cultivation, in addition to metallurgy. As far as is known today, this process occurred a few centuries earlier in the Ugrian portion of the population than in its Eastern-European component. The Ugrian group most probably inhabited the northwestern territories of the so-called Andronovo Bronze Age archaeological culture. This culture may well have been formed by population groups speaking ancient Iranian, who had previously lived more to the south. The Ugrian agrarian economy was adopted under their influence, while metallurgy developed under stimulation from the south and east. This process is nicely illustrated by the finding that the early vocabularies for both agricultural production and metallurgy in the Finno-Ugrian languages include an overwhelming majority of ancient Iranian loanwords.

The high level of Ugrian animal husbandry is clearly illustrated by the terminology for horse keeping which is common in all Finno-Ugrian languages and had survived to the present („ló” = horse, „nyereg” = saddle, „fék” = cheek bit, „ostor” = whip, „kengyel” = stirrup, „másodfű ló” = „second grass horse”, 2 years old,

„harmadikfű ló” = „third grass horse”, 3 years old). This linguistic evidence is supported by archaeological finds as well. Graves often contain horse bones and carved bone bridle cheek bits. Even a wagon burial was discovered in the surroundings of Cheljabinsk. The Hungarian word „szekér” (cart) is of ancient Iranian origin just like some others such as „tehén” (cow), „tej” (milk) and „nemez” (felt), all of which illustrate the influence of these southern neighbours who had already attained a higher level of economic development. Bones of cattle and sheep as well as whe-

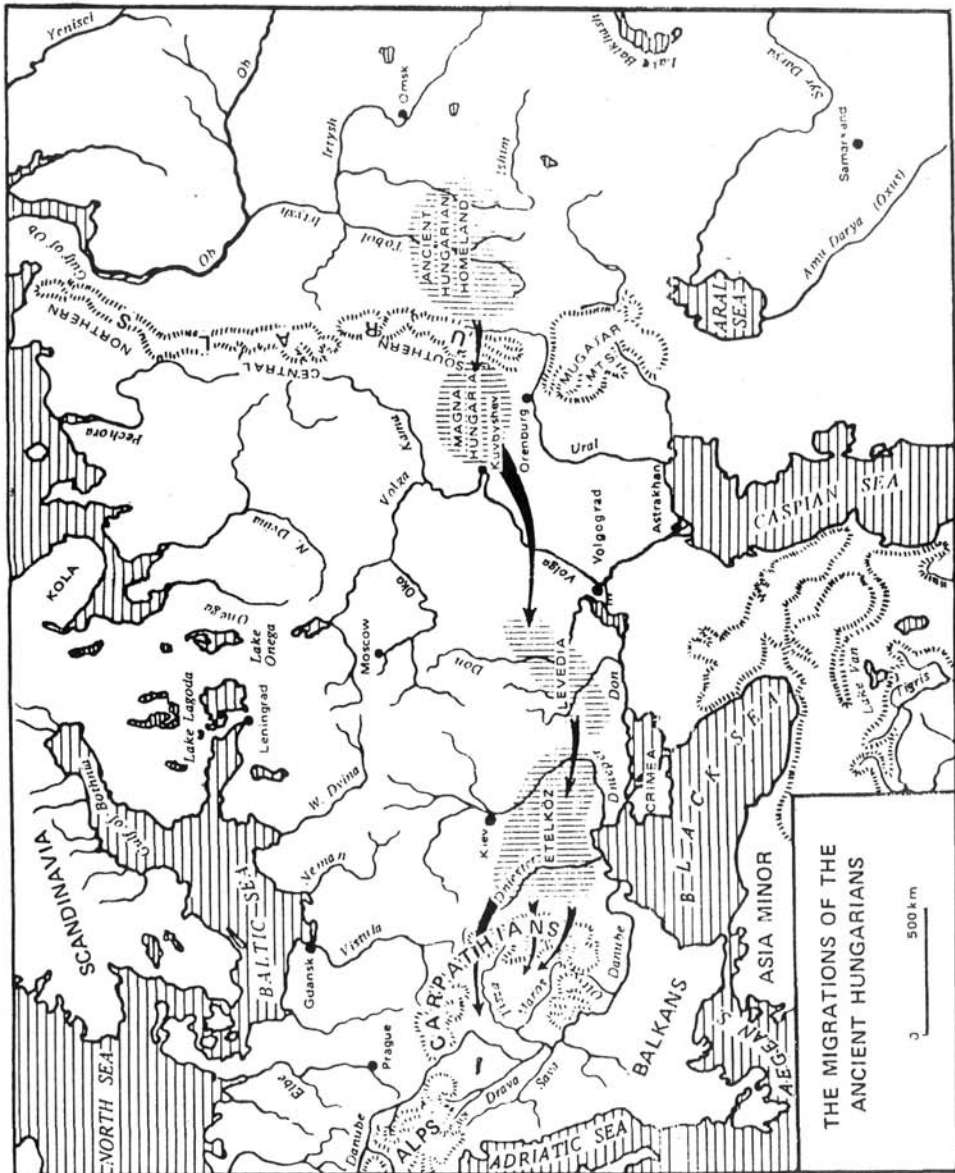

Fig. 5.

at grains, bronze sickles and grinding stones are unquestionable evidence of an economy involved in land cultivation and animal breeding.

The ancient homeland of the Hungarians

Proto-Hungarian population groups probably occupied the southern section of the Ugrian habitation area along the northern edge of the steppe, known to have been a parkland-steppe region. At the end of the Bronze Age (13th to 10th centuries B.C.) a warm and dry climatic period followed in this area. As a result, the borders of geographical zones shifted northwards. Under these new environmental circumstances it became increasingly difficult to pursue the former sedentary mode of animal keeping and cultivation. People of the Eurasian steppe adapted to the new circumstances mostly by changing their way of life. They switched to a mobile, grazing, i.e., nomadic pastoral style of animal husbandry. This had become widespread over the whole of this geographical region by the beginning of the Iron Age (around the 8th century B.C.). By continuously changing pastures these herders could ensure forage supplies for the animal stock and this subsequently contributed to the latter's increase. On the other hand, land cultivation assumed a secondary position and played a complementary role at the winter habitation sites.

A segment of the people who lived in the proximity of the steppe's northern edge, however, reacted to this change of the geographical conditions in a different manner. They drifted in a northerly direction following the new borders of the geographical zones. As far as it is known, the Ugrian community did not react uniformly to this environmental challenge. Northern groups of the loose population complex (predecessors of the Ob-Ugrians) moved northwards towards the lower stretches of the Ob river. Later they merged there with local groups pursuing natural economy, who probably also belonged to the Uralic linguistic division. Proto-Hungarian groups, on the other hand, who lived to the south, converted to pastoralism. Subsequently (at the beginning of the Iron Age) they probably moved even further to the south. It appears that this separation led to the final disintegration of the Ugrian community and resulted in the formation of the Hungarian people as an ethnic group. Between approximately 1000 and 500 B.C. the self-identification of this new ethnic group was "Magyar" as a people. The term means "speaking people". The initial element of this name may be recognized in a latent form in the self-nomination of the Ob-Ugrian Vogul people (Manysi), and in the name of one of the Ob-Ugrian fraternities (Mos). (*Fig. 5.*)

Hungarians, who pursued a pastoral economy, operated within the environment of the Eurasian nomadic people from the beginning of their independent ethnic existence. Of these, the dominance of Scythians and related people may be considered characteristic. In the southern Ural region, early Sarmatians (Sauromate) were the direct southern neighbours of Hungarians. The similar economic systems of the steppe people resulted in comparable material and intellectual cultures, ways of life, customs and military organization. Thus, the ways of life and culture of the ancient Hungarians eventually displayed these traits while less and less of the ancient Finno-Ugrian tradition was preserved. The ancient language of Finno-Ugrian origin is one of the few characteristics which resisted environmental influences.

Magna Hungaria

Wars between the nomadic pastoralist groups resulted in significant migrations or population movements (Czeglédy 1983). Larger wars in the steppe region caused a chain reaction from the Altai to the Carpathian Mountains and forced many of

the pastoralists to abandon their domains. Such enormous movements were initiated by the Huns during the 3rd to 4th centuries, and the westward migration of the Onogur people during the 5th century. These were followed in the next century by the Avar migration and the expansion of the Inner-Asian Turkic Empire westwards, as far as the Caucasian Mountains. It may have been one of these population movements which forced the Hungarians to leave their Western-Siberian habitation area westbound during the 4th to 5th centuries. At that time they moved to the western slopes of the southern Ural region, largely to the area between the Ural Mountains and the Volga river. (This corresponds approximately to the area later called Bashkiria.)

This was the time of major reorganizations over the steppe. The place of the mostly Iranian-speaking people was taken by population groups from Asia Minor who predominantly spoke Turkic languages and represented the Oriental racial division in terms of their physical anthropology. Thus, the Hungarians found themselves in a new linguistic, racial and, in part, cultural environment.

Hungarians as a whole, inhabited this area until around 700 A.D. as revealed by the archaeological finds. They were organized into tribes as is shown by two Hungarian tribal names (Jenő and Gyarmat) that survived in Bashkiria. Around 700 A.D., the majority of Hungarians migrated towards the southwest to the region of the Volga and Don rivers and settled there. Some of them, however, remained in Bashkiria. Such subdivisions were relatively common among pastoralists as mentioned by Arabian sources and reflected in archaeological finds (for example the cemetery near Bolshie Tigani) and also described in the records of Julianus, a Dominican monk, whose travels from Hungary to the East took place during 1235–1236. In 1236, Julianus met Hungarians whose language he understood, in an area which was twodays walking distance from the capital of the Volga-Burgars, east of the Volga and south of the Kama rivers. He called this habitation area Magna Hungaria which corresponds to „Old Hungary”. The country of the Volga-Bulgars was devastated by the Tartar invasion within the same year and the remaining Eastern-Hungarian community in this area dispersed.

Levedia

After 700 A.D., the majority of Hungarians moved into the region of the lower Volga, Don and Doniec rivers and the Azov Sea. Most of this area fell within the boundaries of the Khazar Empire. A number of Arabian and Byzantine sources carry abundant information on this period. From an ethnic point of view, the Khazar Empire was very colourful. In addition to the Khazar people, neighbours of the Hungarians included Onogur (also known as Onogur-Bulgarian) and Iranian-speaking Alan groups. The Onogur people moved from the east into the steppe area north of the Caucasus Mountains in 463. They created an independent empire under the leadership of the sovereign Kuvrat. This empire, however, was brought down by the Khazar around 650. At that time, one of the Onogur groups migrated northwards to the junction of the Volga and Kama rivers. The other group moved into the lower Danube region under the leadership of Asparuh and created an independent state. A significant part of the population, however, remained in the Don–Kuban area and acknowledged the Kazar rule. Arabian offensives during the 720s and 730s forced the Alan people to move from north of the Caucasus Mountains into the parkland–steppe area of the Don and Doniec rivers' region.

A very important economic process took place in the Khazar Khanate during the 8th to 9th centuries. The khan's military force had stopped the westbound mi-

gration of the eastern nomads, thus creating a relatively peaceful period on the Eastern-European Plain. This protection ensured the external conditions for the settlement process in which all of the area's pastoral communities participated. The economic incentive behind this phenomenon was an impressive development in land cultivation techniques which made the sedentary way of life increasingly attractive. Such improvements resulted in the increasing productivity of this branch of economy in comparison to previous times. The Alan population of the Khanate had, by then, been involved in land cultivation for a long time and increasing masses of Bulgarian-Turkic pastoralists chose this new way of life as well. Hungarians were undoubtedly part of this process with an expanding sedentary population pursuing land cultivation. This phenomenon is shown by the 250 to 300 Bulgarian-Turkic loanwords, the majority of which are associated with land cultivation and intensive animal husbandry. Most of these words were adapted from the Onogur-Bulgarian language. Of these population groups, Hungarians first established links with the Volga-Bulgarian people moving northwards along the Volga river after 700 A.D. Subsequently, they came into contact with the Don-Bulgarians in the area of Levedia. Tight connections between the Hungarian ("Magyar") and Onogur populations who occupied neighbouring domains may explain the names 'vengr', 'Ungarn', 'hongrois', and 'Hungarian' which derive from the name of the Onogur people and were spread over all Europe through Slavic mediation. It is very likely that most of the loan-words adopted at that time originated in the Khazar language itself. The settlement process may also be demonstrated by archaeological data. Settlement patterns, building structures and other parts of the material culture discovered in Hungarian villages built after the conquest of the Carpathian Basin all reveal close relationships with the agricultural settlement of the Don river's region. Significant part of the Hungarian population, however, still followed a predominantly pastoral way of life. Consequently, their culture was characterized by nomadic elements and their organization as well as military system followed nomadic patterns. During the stay within the boundaries of the Khazar Khanate, Hungarian society again underwent significant development as well. A sovereign's status was established above the authority of the seven Hungarian tribes (Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi) which may be regarded as the first beginnings of state formation. The first sovereign was Levedi (whose name became associated with the habitation area), who probably was the khan's subordinate. Subsequently, the Hungarian power system included two sovereigns (kende and gyula). This duality of the supreme power followed a Khazar pattern as it was brought into existence under its influence.

Reliable data from this period are available concerning the changes in the ethnic composition of the Hungarian community as well. New population elements joined the Hungarians while others became separated from them. One may assume that members of the Eskil Bulgarian tribe, ancestors of the Seklers ("Székelys") were united with the Hungarian population during the intensive period of Hungarian-Bulgarian contacts. Following a Hungarian-Pecheneg showdown (the Hungarians often joined arms with the Khazars in fighting the Pecheneg who lived in the area of the Volga and Ural rivers), a part of the Hungarian population separated and settled south of the Caucasus Mountains near the Persian frontier. This group has been denoted by the name Savard in a variety of sources. During the first half of the 9th century a civil war broke out in the Khazar Khanate, but the khan's army regained control over the insurgents. The defeated usurpers sought refuge with the Hungarians who accepted them as the eighth tribe. While this population was almost certainly heterogeneous, it spoke the Khazar language. In the written sources

this group is called Kabar (meaning "insurgent"). Assimilation of these insurgents most likely spoiled Hungarian-Khazar relations. This deterioration, together with the Hungarian sovereigns' independence ambitions resulted in the Hungarians' moving to territories located more to the west during the 850s.

Etelköz

This new habitation area located in the lower Danube, Dniester and Dnieper rivers' region was occupied by the Hungarians during the second half of the 9th century. Their contacts significantly improved with Eastern-Slavic tribes and Norman groups who lived north of this area. This pattern is also supported by the archaeological evidence (such as Hungarian artifact types found in Kiev, Chernigov and the environs of Smolensk). Additional proof is provided by Eastern-Slavic loan-words in the Hungarian language. Hungarian equestrian units fighting with nomadic warfare tactics appeared in the eastern provinces of the Frank Empire in 862 as documented in written sources. Subsequently, such raids became increasingly frequent. Hungarians represented a considerable military force. According to an Arabic source, they could manage to mobilize as many as 20,000 horsemen in times of war. Repeated incursions of this kind, often referred to as "adventurous raids" in Hungarian, provided a good opportunity for discovering the geographical and political conditions of the then disunited Carpathian Basin.

In 893, the Uz people won over the Pecheneg who appeared on the Eastern-European steppe after having crossed the Volga river. In 894, the Hungarians, in alliance with the Byzantians achieved victory over the Danube-Bulgarians. In the same year they also devastated what had been the Roman province of Pannonia (western part of the Carpathian Basin). This latter offensive was most probably a preparation for the conquest of the Carpathian Basin. The cause behind this plan was, in all likelihood, the fact that the Etelköz plain was difficult to defend against attacks by the dangerous Pecheneg army. The Carpathian Mountain range, on the other hand, represented a formidable natural defense line along the eastern border of the Carpathian Basin. During 895, the Hungarian army's main body descended onto the Great Hungarian Plain through the Verecke Pass in the northeastern Carpathian Mountain under the command of the sovereign Árpád. Meanwhile, the Bulgarians established an alliance with the Pechenegs and attacked the remaining Hungarian population and rear guard left behind in the Etelköz region. Although Hungarians suffered significant losses, the majority of this population managed to flee behind the mountain range crossing the passes and straits into Transylvania. During this year, which brought military success and loss of people simultaneously, the Hungarians occupied Transylvania and the Great Hungarian Plain. Transdanubia (formerly Pannonia) and the western part of Upper Hungary (in the border region with modern Slovakia) were invaded in 900 without any resistance on the way back from a successful military offensive against Italy. The conquering Hungarians, who may have numbered half a million people, met a variety of groups in their new homeland. These predominantly included Slavic population groups as well as remnants of the former Avar occupants, in addition to Frank and Bavarian settlers. The people thus encountered, however, may have been only half the numbers of the conquering Hungarians.

*

The ancient history of the Hungarian people is instructive from a variety of aspects. During the process of its formation, the community of ancient Hungarians

found itself in a completely different ethnic and linguistic environment. As far as one can judge, no other Finno-Ugrian group switched over to an equestrian-pastoral way of life. Hungarians, however, still retained their language and ethnic identity during the 1500 to 2000 years spent in the steppe regions. This population did not disperse and did not merge into the continuously reorganized ethnic formations of the steppe as was the case with many other steppe peoples. One of the reasons behind this phenomenon may be that in spite of the significant changes within this ethnic entity during the long period concerned, newly accepted population elements always remained in the minority and usually played a secondary role in the power structure as well. The peculiarity of the Hungarian language of Finno-Ugrian origin may have significantly contributed to cultural survival in the steppe environment since it hindered interaction with other people and created an impenetrable, closed communication system for the different linguistic environments. Endogamy within the ethnic Hungarian group further contributed to this situation. While the clans were exogamous, marital bonds between them were mostly limited to marriages within the major ethnic group. This, however, does not mean that the community as a whole was completely cut off from external influences. Hungarian culture almost entirely changed in the steppe region and the physical anthropological make-up of this population was significantly modified. The Hungarian language was enriched by a whole stratum of loan-words during this time. The consistently strong military force, which could prevent the dispersal of this group even when it served as a vassal to greater powers, was another important factor in ethnic survival. It is for this reason why the hypothesis of some historians, which assumes that nomadic social organization was introduced to primitive Hungarians by the ruling strata of another ethnic group, does not seem plausible.

The early history of Hungarians has another peculiar feature as well, that is it was the only nomad people of Eastern origin which had succeeded to adapt itself to the family of European nations consequently it did not collapse in the new environment. That is other peoples which had arrived earlier into the Carpathian Basin from the East – like Sarmatians, Huns and Avars – could preserve their political and ethnic independence and identity only for a – historically speaking – short period. For the long run they were marked out by fate for ethnic assimilation.

The settlement of nomad people within the Carpathian Basin can be explained first of all by geographic factors; vast plains, like the Great Hungarian Plain, the last and westernmost relic of the Eurasian steppe with groves offered biogeographic conditions more or less corresponding to those which were characteristic of the Eastern-European regions where these nomad peoples had lived before. However, the conditions of the two regions are not quite identical since in the Carpathian Basin those steppes of vast extension where these peoples used to practice their nomadic way of life in the East, are absent, furthermore large, inundation areas of the rivers Duna and Tisza also impeded considerably the practice of that riverside cyclic pasturage system which was so characteristic of nomad economy in the East. It was due mostly to this geographic feature that among those nomad peoples which had come into the Carpathian Basin the process of settling down accelerated within a relatively short period. A gradually increasing part of the population began to live at permanent settlements and agriculture, together with a stock breeding more intensive than before, was becoming more and more important in the economy. It is conspicuous that while in the eastern archeological record of nomad peoples arrived from the East settlement remains are almost completely missing, dozens of Sarmatian and Avar settlements had been unearthed in Hungary so far.

The above-mentioned biogeographic feature had most probably a great influence on the economy of Hungarians, too, though, no doubt, there was a difference because the ratio of sedentary way of life in the economy of Hungarians was much greater already during the period of Hungarian Conquest than in the economy of the above-mentioned Sarmatians or Avars. Besides, the social structure of Hungarians was also considerably different from that of Sarmatians and Avars. In the neighbourhood of the Khazar kaganate, following the Khazar example and influenced by it a princely power of Eastern half-momadic type (that is the so-called double princely power) had been already developed. Beyond doubt, after the Conquest sedentary agricultural way of life had an ever increasing role while the importance of nomadic economy had decreased within a few decades considerably. Therefore the political and military system of Eastern type and of nomadic character had gradually lost its economic bases. After the middle of the 10th century military campaigns to get spoils of war conducted to the western and southern parts of Europe had already broken under the opposition of stronger neighbours. This also promoted the breaking up of old structures. It was of utmost significance that the reigning prince (Grand Duke Géza) and his entourage had recognized that the only chance for the country and people to survive would be an accommodation to the new environment establishing a social structure meeting European standards. Grand Duke Géza and his successor, King Stephen, the first Christian ruler, had had also the necessary power to take this decisive step. That is they recognized rightly the real position of Hungarian economy and society namely that this society had already exceeded nomadic way of life and that a political and military system of eastern type was already the greatest objection of an organic development of society. The achievement of these alterations (the spread of Christianity, the establishment of a feudal state of European type) produced the resistance of the followers of the old system, yet, they had already no such power reserves within Hungarian society which could have been able to break the process of decisive alterations. Therefore this inner trial of strength did not dissipate the economic and military energies of the country, thus the country and the people did not fall a prey to stronger and more powerful neighbours. Around 800 A.D. a process of just the opposite direction took place in the Avar Empire, when the inner struggles within the aristocracy consumed the inner power resources thus an external assault had overthrown the country of Avars sealing the destiny of the Avar people. That the history of Hungarians had not come to a deadlock at the end of the 10th century was due first of all to their evolved economic and social organization to which some favourable personal endowments were added at the highest level of power. Grand Duke Géza and his son, King Stephen, reigned for more than 70 years and they were rulers who with an extraordinary perspicacity recognized the only way out from the perilous situation – the necessity of accommodating to new standards.

REFERENCES

Bartha, A.

Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries. Budapest 1975.

Czeglédy, K.

From East to West. The Age of Nomadic Migrations in Eurasia. In: *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, vol. II. New York 1983, pp. 27–156.

Dienes, I.

The Hungarians Cross the Carpathians. Budapest 1972.

The Hungarians at the Time of the Conquest and Their Beliefs. In: Ancient Cultures of the Uralian Peoples. Ed. P. Hajdú. Budapest 1976, pp. 79–114.

Fodor, I.

The Main Issues of Finno-Ugrian Archaeology. In: Ancient Cultures... pp. 49–78.

The Problem of the Uralian and Finno-Ugrian original home (Archaeological survey). In: Folia Archaeologica, vol. XXVII. Budapest 1976, pp. 149–170.

Research on the Proto-Hungarians. In: The New Hungarian Quarterly, vol. XVIII, No. 68. Budapest 1977, pp. 145–150.

On the earliest Hungarian-Turcic contacts. In: Studia Turco-Hungarica, vol. V. Budapest 1981, pp. 145–151.

In Search of a New Homeland. The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest. Budapest 1982.

On Magyar–Bulgar–Turkish Contacts. In: Chuvash Studies. Ed. A. Róna-Tas. (Asiatische Forschungen, vol. 79.) Wiesbaden 1982, pp. 45–81.

Saecula Hungariae – 1000. Selected writings from the age of the Hungarian Conquest to our days. Budapest 1985.

Golden, P. B.

Khazar Studies, I–II. Budapest 1980.

Györffy, Gy.

The Original Landtaking of the Hungarians. Budapest 1975.

Hajdú, P.

Finno-Ugrian Languages and Peoples. London 1975.

Linguistic Background of Genetic Relationships. In: Ancient Cultures... pp. 11–46.

László, Gy.

The Art of the Period of Great Migrations in Hungary. Budapest 1970.

Lipták, P.

Anthropology of the Finno-Ugrian Peoples. In: Ancient Cultures... pp. 133–142.

Macartney, C. A.

The Magyars in the Ninth Century. 2nd ed. Cambridge 1968.

Moravcsik, Gy.

Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of their Migration. In: The American Slavic and East European Review, vol. 5 (1946) pp. 29–45.

Byzantium and the Magyars. Budapest 1970.

Róna-Tas, A.

The character of Hungarian–Bulgaro-Turcic relations. In: Studia Turco-Hungarica, vol. V. Budapest 1981, pp. 119–128.

Veres, P.

An Outline of the Ethnic History of the Hungarian People. In: Néprajzi Értesítő, vol. 54. Budapest 1972, pp. 155–181.

TÖRTÉNETI ÉS ETNIKAI KAPCSOLATOK A MAGYAR NYELV IRÁNI, TÖRÖK ÉS MONGOL JÖVEVÉNYSZAVAINAK TÜKRÉBEN

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

„Mélységes mély a múltnak kútja. Ne mondjuk inkább feneketlennek?” Így kezdi Thomas Mann nagy híró regényét, a József és testvéreit, midőn a múltról, az ember történetéről kezd beszélni.

Mi sem teszünk egyebet, kutatásainkban sem, s itt, ezen a konferencián sem: mérőnunkat újra és újra leeresztjük, egyre mélyebbre, s a múlt mindig szökni próbál előlünk.

A régész és történész kutatók által az előzőekben érintett témák után most vesünk egy rövid pillantást a magyar nyelv múltjára, méghozzá a jövevényszavak területére. A szükségképpen rövid összefoglalásban tehát az uráli és finnugor őshaza még nem adható kora és a honfoglalás közötti szakasz iráni, mongol és török jövevényszavairól lesz szó, azaz e hosszú, szakaszokra bontható kor minden lényeges külső nyelvi hatásáról, mely a magyart érte, kivéve a szlávot. A kérdést a konferencia címe teszi föl: vajon kijelölhető-e a nyelvészeti kapcsolat a sztyeppe két végpontja között a honfoglalást megelőző évezredekben?

A jövevényszavak vizsgálata – mint ismeretes – fogódzót ad a magyar nyelv történetének, a magyar szókészletnek, a magyar hangtörténetnek a kutatásához éppúgy, mint a finnugorság, az ősmagyarorság történeti, régészeti kutatásához. Módszer-tanát az összehasonlító nyelvtudomány a szabályos hangmegfelelések törvényeivel dolgozta ki a múlt században, a magyar nyelvtudomány pedig az elmúlt százötven évben azt a maga területén hasznosította és továbbfejlesztette.

A minket itt és most érdeklő jövevényszavak két nagy magyar nyelvtörténeti korszakot fognak át (vö. Hajdú 1962: 42–4, Hajdú 1966: 10–4).

1. Az előmagyar kor:

- az uráli egység korszaka, Kr. e. 4000-ig
- a finnugor egység korszaka, Kr. e. kb. 2000-ig
- az ugor egység korszaka, Kr. u. kb. 1000 utánig (a szétválás időpontja vitatott kérdés)

2. Az ősmagyar kor (a magyarság, a magyar nyelv önálló életének első, nyelvemléktelen korszaka)

- Ural-vidéki őshaza (kb. Kr. e. 500–Kr. u. 500-ig)
- a vándorlások korszaka.

Lássuk először a nyelvtörténeti adatokat, azoknak is a legrégebbi rétegét, majd ebből vonjunk le történeti és művelődéstörténeti következtetéseket.

Az újabb kutatások a családfa-elméletben kikövetkeztetett ősnyelv alakjai mögé kívánnak hatolni időben, ám ezt – úgy tűnik – már ezzel az időben visszafelé konvergáló elképzeléssel nem lehetséges végigvinni, éppen a népességkoncentráció szükségese mértékének lehetetlensége miatt. Ennek figyelembevételével az areális

nyelvészet, a Trubetzkoy-féle Sprachbund segítségével különített el Hajdú Péter egy olyan magyar szókészleteti réteget, melynek tagjai indoeurópai kapcsolatokat mutatnak, de nem az uráli és az indoeurópai nyelvcsalád közös ősére visszavezethető alakok alapján, hanem a két nyelvcsalád preuráli korból datálható érintkezéséből (Hajdú 1977.). Az összevetések az indogermán és az uráli kikövetkeztetett alakok hangtörténeti levezetésein alapulnak. Példák Hajdú listájáról (Hajdú 1977: 158):

indogermán	uráli-finnugor	mai magyar
* <i>nomn</i>	* <i>nime</i>	<i>név</i>
* <i>wed-</i>	* <i>wite</i>	<i>víz</i>
* <i>mozge-</i>	* <i>moske</i>	<i>mos</i>
* <i>kot-</i>	* <i>kota</i>	<i>ház stb.</i>

Az imént említett elgondolás szerint az uráli ősnyelv, illetve annak előzménye már a lehető legkorábbi időkben érintkezett mind az indoeurópai, mind az altáji nyelvekkel, még ha ennek mára csekély mértékű és némiképp vitatható bizonyítéka maradt is. Lépünk azonban tovább.

Az indoíráni törzsek elkülönülése az indoeurópaiak többi csoportjától Kr. e. 5000 körül történhetett meg Harmatta János kutatásai szerint (Harmatta 1977: 169). Ezek a törzsek Kelet-Európától Közép-Ázsiáig a sztyeppe övezetben éltek, tehát a finnugorság, majd a magyarság jó ötezer-ötezeröttszáz évig érintkezhetett valamilyen formában a különböző iráni törzsekkel, illetve az általuk használt nyelvekkel. A következőkben Harmatta János kutatásai alapján mutatom be az iráni jövevényszavakat (Harmatta 1977).

Az ősiráni korszakban, a Kr. e. 5000 és 800 közötti hosszú időszakban a következő szavak kerültek az ősirániból a finnugorba, majd onnan tovább a magyarba. A lista – ahogy egyik sem – természetesen nem lehet teljes.

II. ősiráni korszak

ősiráni	finnugor	magyar
* <i>ačtrā</i>	* <i>očtara</i>	<i>ostor</i>
* <i>arbhas</i>	* <i>orpa, *orwa</i>	<i>árva</i>
* <i>ančúrah</i>	* <i>ohčura</i>	<i>agyar</i>
* <i>manužah</i>	* <i>mańča</i>	<i>ma-gyar, 'ember'</i>

III. korszak

* <i>dhexinuḥ</i>	* <i>tājine</i>	<i>tehén</i>
* <i>dedhi</i>	* <i>taḏe</i>	<i>tej</i>
* <i>pexy-</i>	* <i>peḏ-</i>	<i>fej</i>

IV. korszak

* <i>septa</i>	* <i>säptä</i>	<i>hét</i>
* <i>deša</i>	* <i>teše</i>	<i>tíz</i>
* <i>šata</i>	* <i>šata</i>	<i>száz</i>
* <i>ksev-</i>	* <i>sew-</i>	<i>eszik</i>
* <i>sněvĕ</i>	* <i>sone</i>	<i>in 'szegény, szolga'</i>

V. korszak

* <i>sariḥ</i>	* <i>säre</i>	<i>vérér</i>
* <i>šruvā</i>	* <i>šorwa</i>	<i>szarv</i>

VII. korszak

* <i>šarḏah</i>	* <i>šere</i>	<i>szer 'nemzetség, rend'</i>

Megjegyzendő, hogy Fodor István kutatásai szerint Kr. e. 2000-től a finnugorság, illetve inkább az ugarság szállásterületéről délre a régészeti ásatásokból fatjanovói kultúraként ismert népcsoport ősiráni nyelvet beszélt, így egy ponton a régészeti és a nyelvtörténeti korszakolásban megbízható etnikai-nyelvi egyezést találunk (Fodor 1975: 72).

Az óiráni kor időbeli kereti Harmatta szerint hozzávetőleg Kr. e. 800 és 200 közé tehető (Harmatta 1977: 176), tehát e korszak nagyjából az ugor kor végét, a magyarság önállósodását fedi le. Ebből az időszakból a következő iráni eredetű szavakat tartjuk számon: *arany, nemez, fizet, öszvér, vászon, ostor, kard* illetve a korszak végéről: *szekér, hús*.

Iráni szavaink következő, közép-iráni rétege már a magyarság ázsiai és kelet-európai vándorlásához kötődik. Ilyenek: *asszony, lúd, vért*, valamint valószínűleg: *gazdag, verem, zöld, méreg, üveg, rég, egész*.

Harmatta János a magyar nyelv közép-iráni jövevényszavai között több, különböző eredetű csoportot figyel meg. Eszerint „a kelet-iráni jövevényszavakon kívül még legalább négy réteget lehet megkülönböztetni: a régebbi és újabb alán, az északnyugat-iráni és a xvarizmi alán jövevényszókat. A régebbi és újabb alán jövevényszók között a kronológiai határvonal az alán törzsszövetség felbomlása a hunok támadása következtében. [...] a régebbi alán jövevényszavak az ősmagyaroknak még a Volga-vidéki, északi alánokkal fennálló kapcsolatairól tanúskodnak [...] Az alán jövevényszavak nagyobb számú újabb csoportját az ősmagyarok az Azovi-tengertől északra, a Donyec- és a Don-vidéken vették át, amikor a szaltovo-majaki kultúra területét a IX. században elfoglalták” (Harmatta 1977: 181).

Végül a Kr. u. 7. századtól a „perzsa”, pontosabban a Kaukázustól északkeletre levő iráni nyelvekkel került érintkezésbe a magyar. Ennek nyoma a magyar *vásár, vám* és *vár* szó.

Meg kell jegyezni, hogy az ősiráni szavak nagyobb számban szerepelnek a magyarban (visszakövetkeztetve az uráli, illetve finnugor alapnyelvben), mint az óirániak (ebből csak néhány mutatható ki biztos átvételként), míg a közép-iráni szavak újból feltűnően nagy számban jelennek meg (vö. Harmatta 1977: 172–81). Ez a korai kapcsolatok intenzitására, az ugor koriak lazulására, majd a magyarság önálló életében újbóli erősödésére mutat, feltehetőleg a délre, a Kaukázus felé történt vándorlás során, Kr. u. 700 után.

A mongol jövevényszavak ügyét igen rövid idő alatt le lehet zárni e rövid összefüggésben: ellentétben régebbi nézetekkel a kutatásoknak már jó ideje jelen állásában a honfoglalás előttről mongol jövevényszó nem mutatható ki a magyar nyelvben.

Egyetlen szavunk van, az *ige* ('verb'), mely csak a mongolból mutatható ki, (vö. mongol *üge* 'szó, kifejezés'), ám valószínűsíthetően ez is török eredetű mindkét nyelvben. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának Mutatója legalább 80 olyan török eredetű magyar szót sorol föl, melyeknek a mongolban is megtalálható a megfelelője, ez azonban nem mongol→török, esetleg mongol→török→magyar vagy mongol→magyar átadási sort jelent, hanem török→magyar és török→mongol sorokat. A történeti adatok és következtetések a nyelvtörténetiekkel egybehangzóan állítják mindezt.

Török jövevényszavaink kérdésköre jóval összetettebb. A kérdést főképp Bárczi Géza és Ligeti Lajos munkássága alapján ismertetem (vö. Bárczi 1958., Ligeti 1986). A régészeti kutatásokból tudjuk (vö. Fodor 1975: 91), hogy a Kr. e. 13. században török nyelvű népek özönlik el a sztyeppe és a ligetes sztyeppe vidékét az Urálon túli területeken, az Irtis, a Tobol vidékén, ahol az ugarság időzött e korszak-

ban. Török nyelvi hatással bizonyítástól az időtől számolhatunk. Az ugor korból a következő török eredetű szavakat lehet kimutatni: *hód, hattyú, szó, ló, nyereg*.

Az ősmagyar kor eleje kevés török jövevényszót mutat, Bárczi Géza szerint ötöt, ezt Ligeti Lajos nagy műve sem cáfolja. A szóazonosítások főbb kritériumai: török jövevényszavainkban a veláris *k*- helyén *h*-t, a szókezdő *sz*- helyén magánhangzót kell keresnünk. A szavak tehát:

<i>homok</i>	ujgur	<i>qum</i>	kirgiz	<i>qum</i>	török	<i>qumuq</i>
<i>nyár</i>	csuvas	<i>šur</i>	türk	<i>yaz</i>	ujgur	<i>ryaz</i>
<i>nyak</i>	csuvas	<i>šuxa</i>	ujgur	<i>yaqa</i>		

valamint: *harang*.

A későbbi, tehát a magyar nép önálló életének, illetve vándorlásának korszakára eső török eredetű jövevényszavaknak az átadó török nyelv szerinti osztályozása ma is nagy nehézségekbe ütközik. A török eredetet ma már többé-kevésbé biztonsággal el lehet dönteni, de hogy ezen belül nyelv és etnikum hogyan kapcsolódik, arra nézve nagy a bizonytalanság. Hiszen török szórványemlékek csak a Kr. u. 5. századtól, összefüggő szövegek csak a 8. századtól állnak rendelkezésünkre.

Az elmúlt évtizedek nyelvtörténeti kutatásai a török nyelvek között két alapvető típust állítottak föl: a csuvasost, és a köztörököt. Mindkét típusból származtak szavak a magyar nyelvbe a honfoglalás előtti 1000–1500 év során, főképp a csuvasosból, ám mára már kihalt nyelvekből.

E helyt csak jelezni lehet a két típus közötti különbségeket. Például:

őstörök *s / csuvas s
 \ köztörök s (baskír h)

ill. őstörök *š / csuvas š
 \ köztörök s

vö. magyar *sár*, csuvas *šur*, csagatáj *saz*,
 magyar *söpör*, csuvas *šāBār*, oszmánli *süpiür*.

Ezért csuvasos török eredetű a magyar *sárga, sárkány, serke*, de nem csuvasos a *szűnyog*.

A legismertebb különbség a rotacizmus jelenségében írható le:

őstörök *r / csuvas r
 \ köztörök z

például: magyar *ökör* csuvas *vağar* oszmánli *öküz*
szűr *sār* *süz*
borjú *paru* *buzagi*

Csuvasos jellegű még: *gőrény, gyűrű, iker, ír* (ige), *író* (tejtermék), *karó, sár, sárkány, szérű, tar, tenger, térd, túr*.

Hasonló jelenség a lambdacizmus:

őstörök *l / csuvas l
 \ köztörök š

például: magyar *dél* csuvas (hiányzik) ujgur *tüs*

Meg kell még említeni az őstörök szókezdő *j*- esetét. A mai megfelelés a következő:

őstörök *j* $\left\{ \begin{array}{l} \text{csuvas } \acute{s}\text{-, } s\text{-} \\ \text{köztörök } j\text{-} \end{array} \right.$
 például: magyar *szél* csuvas *šil* ujgur *jäl*
 szűcs *šavas* kazáni *jöj-*

Ide tartozik még a magyar *szérű*, *szőlő*, esetleg a *sarló*.

Vannak más csuvasos jövevénytörök is, melyekben a szókezdő *j*- a magyarban zéró fokon jelenik meg:

magyar *ír* csuvas *šir* oszmánli stb. *jaz* (a rotacizmus jelenléte egyértelmű).

A köztörök szókezdő *j*-nek azonban leggyakoribb magyar megfelelője a *gy*-. E szavak jó része szintén csuvasos jellegű:

magyar *gyűrű* csuvas *šarə* oszmánli *jüzük*
 gyom *sum* *joŋ*

Ilyen megfelelés van még a következő szavakban: *gyaláz*, *gyapjú*, *gyárt*, *gyász*, *gyáva*, *gyékény*, *gyenge*, *gyeplő*, *gyertya*, *gyertyán*, *gyomor*, *gyopár*, *gyöngy*, *gyül*, *gyümölcs*, *gyűszű* stb.

A honfoglalás előtti 1000–1500 év során mintegy 250–300 török eredetű szó lett magyarrá. Valószínűleg több volt, ám egy részük az államalapítás után nyom nélkül kihalt a magyar nyelvből.

Milyen népcsoporthoz lehet kötni e nagyszámú, időben és térben különböző eredetű szót. Ez a legnehezebb kérdés, jóllehet, minden feldolgozás megegyezik abban, hogy a magyar nyelv legintenzívebb török kapcsolatainak ideje a Kr. u. első évezred második fele, különösen a 600–800 közötti időszak, mely máig is az egyik leghomályosabb szakasza őstörténetünknek, tehát a különböző török nyelvekből való átvételek keltezése is bizonytalan (Fodor 1975: 164–5, Benkő 1984, Szűcs 1992). (Ligeti Lajos megjegyzi, hogy a Kr. e. 500 előtti időszakban nem tudjuk, milyen volt a török nyelv s annak nyelvjárásai; Ligeti 1986: 137.) Ami bizonyosnak látszik, az a következő. A magyarság kapcsolatban állott egyrészt a volgai bolgár–török népcsoporttal, melynek régészeti adatolása ma már meglehetősen pontosnak mondható, például a szaltovói kultúra régészeti bizonyítékai alapján (Fodor 1977: 108).

A másik igazolható kapcsolat arra az időszakra vonatkozik, melynek során a magyarság a kazár kaganátus félig alávetett, félig szövetséges részeként bizonyíthatóan intézményes kapcsolatba került a törökséggel. Ennek nyelvi hatását nemcsak Bíborbanszületett Konstantin híres feljegyzései közvetítik, hanem a honfoglaló magyarság társadalmi berendezkedése, valamint a méltóságnevek, illetve a törzsnévek túlnyomó részének török eredete. Végül a nyelvi keveredés, a bilingvizmus legnyilvánvalóbb esete a három kabar törzs csatlakozása a hét magyar törzshöz.

E ponton csak annyit lehet megemlíteni, hogy az újabb kutatások szerint mind a volgai bolgár–török, mind a délebbi kazár nyelv csuvasos jellegű volt. Ligeti Lajos ilyen értelemben helyesbíti Gombocz korábbi nézeteit (vö. Gombocz 1912). Mint ahogy az egész kérdéskomplexumban, itt is további kutatásokra van szükség.

Végül meg kell jegyezni, hogy a török nyelvi hatás a XIV. századig még folyamatosnak tekinthető, a Magyarországra betelepülő kun, besenyő és káliz törzsek által.

Az iráni és török jövevénytörök művelődéstörténeti feldolgozásai mind hangsúlyozzák, hogy e két nyelv hatása a magyarra kiterjedt az akkori élet legtöbb területére. Így az iráni szavak tárgyi szempontból a következőképpen csoportosíthatók.

Halászat, vadászat: *méh, méz, agyar, szarv.*

Állattartás: *ostor, tej, tehén.*

Kézművesség: *ár, (fa)ék.*

Társadalom: *árva, ma-gyar* ('ember'), *szer* ('nemzetség').

Szellemi élet: *hét, tíz, száz, ezer.*

Egyéb: *eszik, (vér)ér, ín, (víz)ér, (víz)ár, aszik.*

A török szavakat még bőszegesebben osztályozhatjuk (a teljesség igénye nélkül).

Lovasnomád életmód: *ló, gyeplő, nyereg.*

Népnevek: *besenyő, kun, örmény, török.*

Vallás: *bölcs, báj, ünnep, bocsánat, koporsó.*

Állattartás: *barom, ökör, bika, bivaly, ünő, borjú, toklyó, kos, gyapjú, túró, köpű, ól, karám, vályú, komondor, kuvasz.*

Földművelés: *arat, búza, árpa, dara, ocsú, borsó, eke, sarló, őrlő, konkoly, csalán, kender, gyümölcs, alma, körte, som, dió, szőlő.*

Öltözködés: *ölt, illik, saru, csat, ködmön, köpönyeg, bársony, gyöngy.*

Társadalmi élet: *gyula, kündü, sereg, törvény, tanú, tolmács, barom 'vagyon', tor, gyász, érdem, ildomos, gyarló, tűr, bosszankodik, bocsát stb., stb.*

Mit is üzen nekünk a magyar nyelv történetének e vázlatosan bemutatott szakasza? Azt, hogy a mindenkori magyar beszélő közösség, így a honfoglalás előtti is a hosszú és kiművelt kultúrával rendelkező beszélő közösségek kettős tulajdonosságát mutatja eme régmúlt időkben is: egyrészt a nagyfokú nyitottságot és rugalmasságot, mellyel oly sok szót tudott befogadni azok közül, melyekre bizonyára szüksége volt, ugyanakkor minden korban nagyfokú nyelvi állandóságot, az eredeti nyelvhez való ragaszkodást tudott felmutatni és megvalósítani. Az iráni és török jövevényszavak nemcsak az akkor megtanulandó új életformát, tevékenységi elemet, művelődési összetevőt hozták magukkal, hanem a teljes ázsiai világot is közvetítették. (Egy részét természetesen csak áttételesen. Vagyis az iráninál messzebbi nyelvföldrajzi kapcsolatok keresését a magyarban továbbra sem indokolják a feltárt adatok.) A magyar nyelv az maradt, ami, magyar nyelv a maga változásaiban is e hosszú évezredekken keresztül, pontosabban egyre inkább azzá vált, miközben minden külső hatást dominánsan magához hasonlított (persze maga is változván).

Végül hadd említsek meg egy olyan példát, mely éppen a közvetett kapcsolatok szerteágazó, s igen messzire vivő voltára utal, a történelem mély kútjának rejtélyeire, s egyúttal rímel konferenciánk címével is: a sztyeppe végpontjain mégis találunk egy közös szót, amely mind a magyarban, mind a koreaiiban kimutatható a TESz tanúsága szerint, s e szó nem más, mint a *könyv*.

HISTORICAL AND ETHNICAL RELATIONSHIP OF THE HUNGARIAN LANGUAGE BASED ON LOAN-WORDS FROM THE IRANIAN, TURKISH AND MONGOLIAN LANGUAGES

„Deep is the well of history. Isn't it rather groundless?” That is the beginning of Joseph und seine Brüder by Thomas Mann, as the author is talking about past, the beginning of man's history.

In our researches we do just the same, as here, at this conference, too. We let down the gauging line again and again, and the past always tries to escape.

After the themes touched here by the archeologists and historians let us have a brief look at the past of the Hungarian language, namely the field of loan-words.

In the necessarily short summary every important linguistic influence (i. e. the case of Iranian, Mongolian and Turkish loan-words, except the Slavic effect) will be dealt with between the period of the Uralic and Finno-Ugric original home and the Hungarian conquest (9th c. A. D.) The question is put up by the title of the conference: can any proof of contacts between the two end of steppe be given by linguistic investigations?

The investigation of loan-words – as it is known – gives a very important key to the research of the history of Hungarian language, to the Hungarian historical phonetics and phonology as well as to the historical, archeological research of the Finno-Ugric and Old Hungarian history. The methodology of this investigation was developed by comparative linguistics setting up the rules of sound correspondences in the 19th c., while Hungarian linguistics utilized and elaborated them in the special circumstances.

The loan-words we are interested in here belong to two great historical periods of Hungarian language (Hajdú 1962: 42–4, Hajdú 1966: 10–4).

1. Pre-Hungarian period:

- The period of the Uralic unity, before 4000 B. C.
- The period of the Finno-Ugric unity, between 4000–2000 B. C.
- The period of the Ugric unity, until 1000 A. D. (the time of the separation is disputed)
 - The original home at the Ural (500 B. C.–500 A. D.)
 - The age of the migration

Let us see first the data of language history, the most ancient ones, then we can make some statements of the history and cultural history of Hungarian.

The latest works try to penetrate behind the reconstructed Uralic language in the family-tree theory, but it seems to be impossible with this idea (converging in time) because of the impossibility of the necessary concentration of population. Paying attention to this fact Péter Hajdú separated with the help of Trubetzkoy's Sprachbund-theory a layer in the Hungarian lexicon. Its members show Indo-European relations, however not on the basis of mutual ancestors of the Uralic and Indo-European families, but from the contacts between the two families possibly dated in the Pre-Uralic period (Hajdú 1977). The comparisons are based on the reconstructed forms of Indo-German and Uralic by the derivations of historical phonetics. Examples from Hajdú's list (Hajdú 1977: 158):

Indo-German	Uralic-Finno-Ugric	modern Hungarian
* <i>nomn</i>	* <i>nime</i>	<i>név</i> 'name'
* <i>wed-</i>	* <i>wite</i>	<i>víz</i> 'water'
* <i>mozge</i>	* <i>moske</i>	<i>mos</i> 'to wash'
* <i>kot-</i>	* <i>kota</i>	<i>ház</i> 'house' etc.

According to the above mentioned theory the Uralic original language and its ancestor made contacts in the least earliest periods with both the Indo-European and Altaic languages, although the proof of this contact is quite negligible and disputable. But let us see the next period.

The separation of the Indo-Iranian tribes from the other Indo-European groups took place around 5000 B. C. according to János Harmatta (Harmatta 1977: 169). These tribes lived in the steppe region between Eastern Europe and Middle Asia, so the Finno-Ugrians and later the Hungarians could be in contact with the different Iranian tribes in some way for 5000–5500 years. In the following I present the Iranian loan-words on the basis of János Harmatta's work (Harmatta 1977).

In the ancient Iranian period, in the long term between 5000 and 800 B. C., the following words got from ancient Iranian into Finno-Ugric, then later Hungarian. The list could – of course – be not full.

II. ancient Iranian period

	ancient Iranian	Finno-Ugric	Hungarian
	* <i>ačtrā</i>	* <i>óctara</i>	<i>ostor</i> 'whip'
	* <i>arbhas</i>	* <i>orpa</i> , * <i>orwa</i>	<i>árva</i> 'orphan'
	* <i>ančúrah</i>	* <i>ohčura</i>	<i>agyar</i> 'tusk'
	* <i>manužah</i>	* <i>mañča</i>	<i>ma-gyar</i> 'man'
III. period	* <i>dhexinuḥ</i>	* <i>täjiene</i>	<i>tehén</i> 'cow'
	* <i>dedhi</i>	* <i>tađe</i>	<i>tej</i> 'milk'
	* <i>pexy-</i>	* <i>peď-</i>	<i>fej</i> 'head'
IV. period	* <i>septa</i>	* <i>säptä</i>	<i>hét</i> 'seven'
	* <i>deša</i>	* <i>teše</i>	<i>tíz</i> 'ten'
	* <i>šata</i>	* <i>šata</i>	<i>száz</i> 'hundred'
	* <i>ksev</i>	* <i>sew-</i>	<i>eszik</i> 'eat'
	* <i>snēvē</i>	* <i>sonē</i>	<i>in</i> 'poor, servant'
V. period	* <i>sariḥ</i>	* <i>sare</i>	(<i>vér</i>) <i>ér</i> '(blood)wessel'
	* <i>sruvā</i>	* <i>šorwa</i>	<i>szarv</i> 'horn'
VII. period	* <i>šarđah</i>	* <i>šere</i>	<i>szere</i> 'clan, kindred'

According to István Fodor's researches the ethnic group known as the Fatianovo culture south from the dwellings of Finno-Ugrians and later Hungarians spoke ancient Iranian language, so we can find a reliable ethnic-linguistic correspondence in the archeological and historical linguistic chronology (Fodor 1975: 72).

According to Harmatta the Old Iranian period can be postulated between 800 and 200 B. C. (Harmatta 1977: 176), so this period is identical roughly with the end of the Ugric period and the beginnings of the independence of the Hungarian people. From this period the following Hungarian words are recorded as coming from the Iranian: *arany* 'gold', *nemez* 'felt', *fizet* 'pay', *öszvér* 'mule', *vászon* 'linen', *ostor* 'whip', *kard* 'sword', and from the end of the period: *szekér* 'cart', *hús* 'meat'.

The next layer, our Middle Iranian loan-words are in connection with the Asian and East European migration of the Hungarians. They are: *asszony* 'woman', *lúd* 'goose', *vért* 'armour', and perhaps *gazdag* 'rich', *verem* 'pit', *zöld* 'green', *méreg* 'gift', *üveg* 'glass', *rég* 'long ago', *egész* 'whole'.

János Harmatta distinguishes some groups of different origin among the Middle Iranian loan-words of Hungarian. According to this „besides the East Iranian loan-words at least four more layers can be named: the older and new Alan, the North-West Iranian and the Xwarismi Alan loan-words. Between the older and new Alan loanwords the borderline can be determined chronologically by the disintegration of the Alan tribal confederation following the Hun offensive. [...] the older Alan loan-words give evidence of the connections between the ancient Hungarians and the North Alan tribes around the Volga river [...] The bigger group of newer Alan loan-words became part of the Hungarian language when the Hungarian tribes

occupied the territory of the Saltovo-mayak culture during the 9th century A. D. North of the Azov Sea, in the Donec and the Don region" (Harmatta 1977: 181).

Finally The Hungarian language got into touch with „Persian”, more exactly Iranian languages North of the Caucasus. The words *vásár* 'market, fair', *vám* 'customs', *vár* 'fortress' prove this fact.

It should be emphasized that there is a greater number of Ancient Iranian loan-words in Hungarian (tracing back in the Uralic or Finno-Ugric language) than Old Iranian ones (only a few can be proved), while the Middle Iranian ones show a greater number again (Harmatta 1977: 172–81). This fact indicates the intensity of the early connections, the loosening in the Ugric period, then the strengthening of them again in the first period of the independence, possibly during the migration to South, towards the Caucasus after 700 A. D.

The question of Mongol loan-words can be summarized in short: in opposition to the earlier assumptions there can be no Mongol loan-word demonstrated in the Hungarian language.

The noun *ige* 'verb' is corresponded to Mongol *üge* 'word, expression', but most probably both originate from Turkish. The Index of A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (Hungarian etymological dictionary) enumerates at least 80 words whose equivalents can be found in Mongolian, although it does not mean Mongolian → Turkish, perhaps Mongolian → Turkish → Hungarian or Mongolian → Hungarian borrowings but it means Turkish → Mongolian and Turkish → Hungarian lines. The data and conclusions of historical studies assert this in complete harmony with the linguistic data.

The question of Turkish loan-words is much more complicated. What we know can be summarized with the help of Bárczi 1958 and Ligeti 1986. From the archeological researches it is known that Turkish speaking tribes occupy the region of the steppe and the open woodland beyond the Ural, along the Irtysh and Tobol rivers in the 13th century B. C., the area where the Ugric tribes lived at that time (Fodor 1975: 91). The Turkish linguistic influence can be asserted from that time. The following words can be enumerated originating from Turkish: *hód* 'beaver', *hattyú* 'swan', *szó* 'word', *ló* 'horse', *nyereg* 'saddle'.

Only a few Turkish loan-words can be demonstrated from the Ancient Hungarian period, according to Géza Bárczi or Lajos Ligeti. The criteria of word identification are: in Turkish loan-words we find *h-* instead of *k-* in word-initial position and vowel instead of *s-* in word-initial position, too. The words are the following:

<i>homok</i>	'sand'	Uiguric	<i>qum</i>	Kirghizian	<i>qum</i>	Turkish	<i>qumuq</i>
<i>nyár</i>	'summer'	Chuvash	<i>šur</i>	Turk	<i>yaz</i>	Uiguric	<i>yaz</i>
<i>nyak</i>	'neck'	Chuvash	<i>šuxa</i>	Uiguric	<i>yapa</i>		
	and <i>harang</i>						'bell'.

The classification of later Turkish loan-words corresponding with the type of the original Turkish language meets with great difficulties even today. The Turkish origin can be asserted with fair certainty, but it is dubious how languages and ethnic groups belonged together. The first Turkish fragments endured only from the 5th century A. D. and the first complete texts date from the 8th century A. D.

The linguistic researches of the last decades set up two basic types of Turkish languages: the Chuvash one and the Common Turkish one. Both types gave words to the Hungarian during the 1000–1500 years before the Hungarian conquest, but more words came from Chuvash type (now extinct) languages.

The differences between the two types can be demonstrated only briefly. For example:

Proto-Turkish *s $\left\{ \begin{array}{l} \text{Chuvash } s \\ \text{Common Turkish } s \text{ (Bashkir } h) \end{array} \right.$

or Proto-Turkish *š $\left\{ \begin{array}{l} \text{Chuvash } š \\ \text{Common Turkish } s \end{array} \right.$

e. g. Hungarian *sár* 'mud' Chuvash *šur* Tsagatai *saz*
 Hungarian *söpör* 'sweep' Chuvash *šəBər* Osmanli *süpür*
 Therefore Chuvash Turkish words are: *sárga* 'yellow', *sárkány* 'dragon', *serke* 'nit', but *szúnyog* 'mosquito' is not a Chuvash one.

The most well-known difference is mentioned as rotacism:

Proto-Turkish *r $\left\{ \begin{array}{l} \text{Chuvash } r \\ \text{Common Turkish } z \end{array} \right.$

e. g. Hungarian *ökör* 'ox' Chuvash *vəgər* Osmanli *öküz*
 Hungarian *szúr* 'fur, cloak' *s r* *süz*
 Hungarian *borjú* 'calf' *pəru* *buzagi*

Some more words of Chuvash type: *görény* 'polecat', *gyűrű* 'ring', *iker* 'twin', *ír* 'write', *író* 'buttermilk', *karó* 'stake', *sár* 'mud', *sárkány* 'dragon', *szérű* 'barn-yard', *tar* 'bare', *tenger* 'sea', *térd* 'knee', *tűr* 'tolerate'.

Lambdacism is a similar phenomenon:

Proto-Turkish *l $\left\{ \begin{array}{l} \text{Chuvash } l \\ \text{Common Turkish } š \end{array} \right.$

e. g. Hungarian *dél* Chuvash (missing) Uiguric *tüs*

The case of the Common Turkish *j*- in word-initial position should be also mentioned. The correspondence is as the following:

Proto-Turkish *j $\left\{ \begin{array}{l} \text{Chuvash } š-, s- \\ \text{Common Turkish } j- \end{array} \right.$

e. g. Hungarian *szél* 'wind', Chuvash *šil* Uiguric *jal*
szűcs 'furrier' *šəvəš* Kazan *jöj-*
 Hungarian *szérű* 'barn-yard', *szőlő* 'grape-vine' and perhaps *sarló* 'sickle' belong to this group.

There are other Chuvash type loan-words in Hungarian with zero degree word-initial *j*-:

Hungarian *ír* 'write' Chuvash *šir* Osmanli etc. *jaz* (the phenomenon of rotacism is evident).

The most frequent Hungarian equivalent of Common Turkish word-initial *j*- is *gy*-. Most of the words belonging here are also Chuvash type:

Hungarian *gyűrű* 'ring' Chuvash *šəra* Osmanli *jüzük*
gyom 'weed' *sum* *joŋ*

Such correspondences can be found in the following words: *gyaláz* 'abuse', *gyapjú* 'wool', *gyárt* 'manufacture', *gyász* 'mourning', *gyáva* 'coward', *gyékény* 'bulrush', *gyenge* 'weak', *gyeplő* 'rein', *gyertya* 'candle', *gyertyán* 'yoke-elm', *gyomor* 'stomach', *gyopár* 'cudweed', *gyöngy* 'pearl', *gyűl* 'gather', *gyümölcs* 'fruit', *gyűszű* 'thimble'.

During the 1000–1500 years before the Hungarian conquest about 250–300 words of Turkish origin became the part of the Hungarian lexicon. Most likely there were more of them, but a part of this stock became extinct after the establishment of the Hungarian kingdom.

Which ethnic groups can be connected with the numerous, but considering time and place different words? It proves to be the most difficult question, although every work dealing with this theme agrees that the Hungarian tribes maintained the most intensive connections with the Turkish peoples in the second half of the first millenium A. D., especially between 600 and 800, because this period is one of the most obscure one in Hungarian prehistory, so the dating of the borrowings from different Turkish languages is considerably uncertain (Fodor 1975: 164–5, Benkő 1984, Szűcs 1992.) Lajos Ligeti mentions that nothing special is known about Turkish and its dialects before 500 B. C.; Ligeti 1986: 137). It seems to be quite certain that the Hungarian tribes established contacts with the Bulgarian-Turkish ethnic group that can properly be described by archeological data, e. g. by the evidence of the Saltovo culture (Fodor 1977: 108).

The other provable connection is pointed out in the period when the Hungarian tribes were partly the subject, partly the ally (the institutional part) of the Khazar kingdom. The linguistic influence this situation conveyed is documented not only in the famous notes of Constantinos Porphyrogenetos, the Emperor of Byzantium but the social structure, most of the names of status and of the tribes of the Hungarian people around 1000. A. D. Finally the most evident case of bilingualism, linguistic interference was the adherence of the three Kabar tribes to the Hungarian ones.

Without discussing the questions raised we can only mention – according to the recent researches – that both the Bulgarian-Turkish, both the Southern Khazar language was of Chuvash type. In this respect Lajos Ligeti corrects the theory of Zoltán Gombocz (Gombocz 1912).

It has to be remarked too that the Turkish linguistic influence was continuing almost to the end of the 14th century A. D. with the settlement of Cumanian, Pecheneg tribes.

The cultural historical presentations of Iranian and Turkish loan-words all emphasize that the influence of the two languages covered most domains of life in the mentioned historical periods. From this point of view Iranian loan-words can be classified as in the following.

Fishing, hunting: *méh* 'bee', *méz* 'honey', *agyar* 'task', *szarv* 'horn'.

Animal breeding: *ostor* 'whip', *tej* 'milk', *tehén* 'cow'.

Handicraft: *ár* 'awl, punch', *ék* 'wedge'.

Society: *árva* 'orphan', *ma-gyar* 'man, the whole word: Hungarian', *szert* 'clan'.

Intellectual life: *hét* 'seven', *tíz* 'ten', *száz* 'hundred', *ezer* 'thousand'.

Others: *eszik* 'eat', (*vér*)*ér* '(blood)wessel', (*víz*)*ér* 'brooklet', (*víz*)*ár* 'flood', *aszik* 'parch'.

Turkish loan-words can be classified more fully (not mentioning all of them).

Horse breeding: *ló* 'horse', *gyeplő* 'rein', *nyereg* 'saddle'.

- Ethnic names: *beseňyő* 'Pecheneg', *kun* 'Kumanian', *őrmény* 'Armenian', *török* 'Turkish'.
- Religion: *bölcs* 'wise', *báj* 'charm', *ünnepe* 'feast', *bocsánat* 'pardon', *koporsó* 'coffin'.
- Animal breeding: *barom* 'cattle', *ökör* 'ox', *bika* 'bull', *bivaly* 'buffalo', *ünő* 'heifer', *borjú* 'calf', *toklyó* 'yearling', *kos* 'ram', *gyapjú* 'wool', *túró* 'curd', *köpű* 'churn', *ól* 'sty', *karám* 'sheepfold, stock-yard', *vályú* 'manger', *komondor*, *kuvasz* (sheep-dogs).
- Agriculture: *arat* 'harvest', *búza* 'wheat', *árpa* 'barley', *dara* 'groats', *ocsú* 'tailings', *borsó*, 'pea', *eke* 'plough', *sarló* 'sickle', *őröl* 'mill', *konkoly* 'corn-poppy', *csalán* 'nettle', *kender* 'hemp', *gyümölcs* 'fruit', *alma* 'apple', *körte* 'pear', *som* 'cornel', *dió* 'walnut', *szőlő* 'grape-wine'.
- Clothing: *ölt* 'stich', *illik* 'fit', *saru* 'sandal', *csat* 'claps', *ködmön* 'frock', *kö-pönyeg* 'gown', *bársony* 'velvet', *gyöngy* 'pearl'.
- Social life: *gyula*, *küändü* (names of leaders), *sereg* 'army', *törvény* 'law', *tanú* 'witness', *tolmács* 'interpreter', *barom* 'wealth', *tor* 'funeral feast', *gyász* 'mourning', *érdem* 'merit', *ildomos* 'tactful', *gyarló* 'frail', *tűr* 'endure', *bosszankodik* 'be annoyed', *bocsát* 'let' etc., etc.

What is the message of this briefly outlined period of the history of the Hungarian language? It is: the prevailing Hungarian speech community, therefore the historic one before the Hungarian conquest presents the double quality of speech communities with long and cultivated intellectual tradition in these long-gone periods: on one hand great openness and flexibility when it could accept so many foreign words needed and on the other hand a great amount of permanence and insistence on the original language. The Iranian and Turkish loan-words transmitted not only the current new ways of life, cultural elements and activities but the whole Asian world. (A part of this world was transmitted indirectly. So linguistic geographical connections further than the Iranian is still not justified by the known data.) Hungarian language has remained what it was, Hungarian in its changes during the long milleniums. More exactly: it has been becoming more and more the one, Hungarian what it is, while it assimilated every influence.

Finally I should mention one example which refers to the far-reaching nature of the indirect connections, to the secrets of the deep well of history, and at the same time it corresponds to the title of our conference, too: we can find one common word that can be registered both in Hungarian and Korean according to TESz (Hungarian Etymology Dictionary), and this word is *könyv* 'book'.

IRODALOM

Bárczi Géza

1958. A magyar szókinccs eredete. Tankönyvkiadó.

Benkő Loránd

1984. A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Leved és Etelköz* kapcsán. Magyar Nyelv 389-419.

Fodor István

1975. Verecke híres útján.

1977. Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: *Bartha A.-Czeglédy K.-Róna-*

Tas A. (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. 79–114.

Gombocz Zoltán

1912. Die Bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki.

Hajdú Péter

1962. Finnugor népek és nyelvek.

1966. Bevezetés az uráli nyelvtudományba.

1977. Preuráli nyelvi kapcsolatok. In: *Bartha A.–Czeplédy K.–Róna-Tas A.* (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. 157–66.

Harmatta János

1977. Irániak és finnugorok, irániak és magyarok. In: *Bartha A.–Czeplédy K.–Róna-Tas. A.* (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. 167–82.

Ligeti Lajos

1986. A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Akadémiai.

Szűcs Jenő

1992. A magyar őstörténet vázlata. In: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Magyar Őstörténeti Könyvtár 3. Szeged.

TESz. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk.: *Benkő Loránd.* Akadémiai. I.

1967. II. 1970. III. 1976.

Mutató. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. IV. Főszerk.: *Benkő Loránd.*

1984. Akadémiai.

MEGALITIKUS KULTÚRÁK KOREÁBAN

BYONG-MO KIM

1. Bevezetés

Jelen cikkében a szerző kísérletet tesz a megalitikus kultúrákkal kapcsolatos más kérdések tárgyalására. Ezért a cikk a következő témákkal foglalkozik elsősorban: 1. A dolmenek jelentősége és ázsiai elterjedésük. 2. A megalitépítők gazdasági és társadalmi élete. 3. A tojásról szaporodás-mítosz és a megalitépítők közti kapcsolatot Ázsiában.

2. A megalitikus emlékek ázsiai elterjedése

Menhirek

A Koreában elterjedt megalitikus emlékek egyike a menhir, lényegében az egész világon elterjedt. Az őskortól kezdve szinte a mai napig állítanak menhireket. Szerkezetük meglehetősen egyszerű – egy természetes állapotában hagyott vagy csak durván megmunkált kőtömböt állítanak fel függőleges helyzetben oly módon, hogy alulról néhány kisebb kődarabbal támasztják meg. Méreteik igen változatosak, Koreában a legkisebb 50 cm magas, a legnagyobb pedig 35 m-es. Koreában egy helyen rendszerint csak egy-egy található belőlük, menhircsoportok vagy menhirsorok nincsenek. Általában az egész félszigeten megtalálhatók, rendszerint az alacsony fekvésű síkságokon. Egy, az északi Pyongan-tartományban lévő menhiren (Namsan-ri Yong pyon kun, É-Korea) van egy felirat is, mely azt bizonyítja, hogy a menhirt valamikor a történeti időkben állították.

Koreában a menhirek tanulmányozása még a kezdeteknél tart. Sem az egész országra kiterjedő vizsgálatok nem folytak még, sem tipológiájukkal nem foglalkoztak. Egyelőre csupán annyi bizonyos, hogy igen sok, valószínűleg több száz, a menhirek száma az országban, továbbá, hogy a menhireket a helyi lakosság még mindig sok helyütt vallásos tiszteletben részesíti és szentnek tartja, s hogy ott, ahol egymás közelében két menhir áll, nagyapa- és nagyanyakőnek nevezik őket.

Kína középső részét kivéve Ázsia-szerte mindenütt található menhirek. Ismeretek Mongóliából, Japánban Hokkaidoról, Tóhokutól a Csubu területig, Tajvanról, az Indonéziai szigetvilágból és Tibetben, a Min-folyó felső folyásának vidékéről.¹ Más szavakkal, a menhirek elterjedése csaknem fedi a kőkamrák és dolmenek elterjedését – ez utóbbiakról később lesz szó. A menhirekkel kapcsolatos tudásunk bővülését az egyre intenzívebbé váló adatgyűjtéstől és kutatómunkától várjuk.

¹ Cheng, T. K. 1963, Chou China, The archeology of China Ser. 3. Cambridge (Heffer)

1. ábra. A kőkamrák ázsiai elterjedése

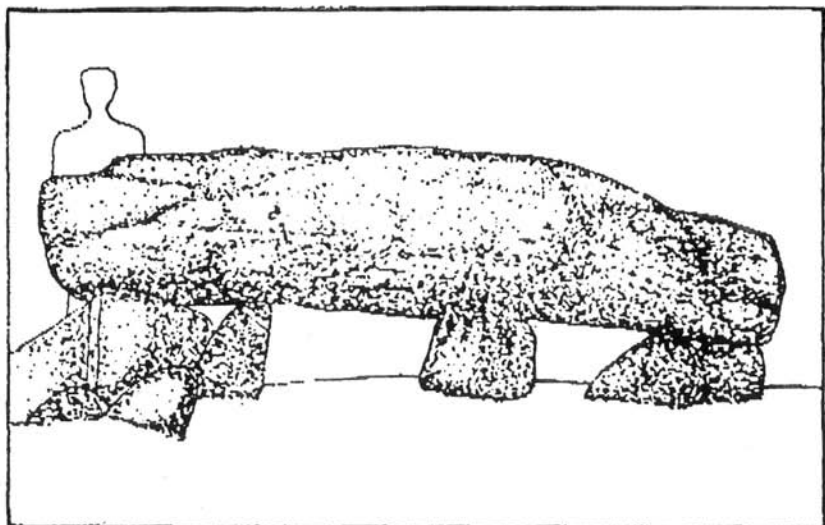
Kőkamrák

A kőkamrák – vagyis lényegében kőlapokból álló koporsók – számos változatban jelennek meg. Általában egy fedőlap, egy fenéklap és négy oldalfal alkotja őket, de előfordul az is, hogy a falak több kisebb kőlapból állnak, máskor a fenéklap hiányzik. Mindenesetre jelen cikkben a kőkamra azt a kőlapokból álló „ládát” jelenti, melybe a halottat helyezik, tehát nem vonatkozik más, némileg hasonló temetkezésekre, melyeknél szintén köveket használnak fel, így nem tartoznak ide pl. a kőpakolásos sírok vagy azok a sírok, melyeknek kőből épített halotti kamrájába bejáraton keresztül helyezték az elhunytat.

Japánban is tártak fel kőkamrákat. Belső-Mongóliában, Chi-feng nevű lelőhelyen is sok kőkamra került elő, falaik több kőlapból állnak.² Ezek a kb. Kr. e. I. évezredből származó kőkamrák számos bronzkori leletet – vörös kerámiát, bronzgombokat és bronzkéseket – tartalmaztak.

Az orosz tengerparti területen is tártak fel a Kr. e. I. évezred közepéről származó kőkamrákat a Heilung-chiang mentén és Chi-linben. Kína ÉK-i része, a Sun-

2 The Society of Oriental Archeology, 1938, Chi, feng-shanhou, Tokyo (japáni)

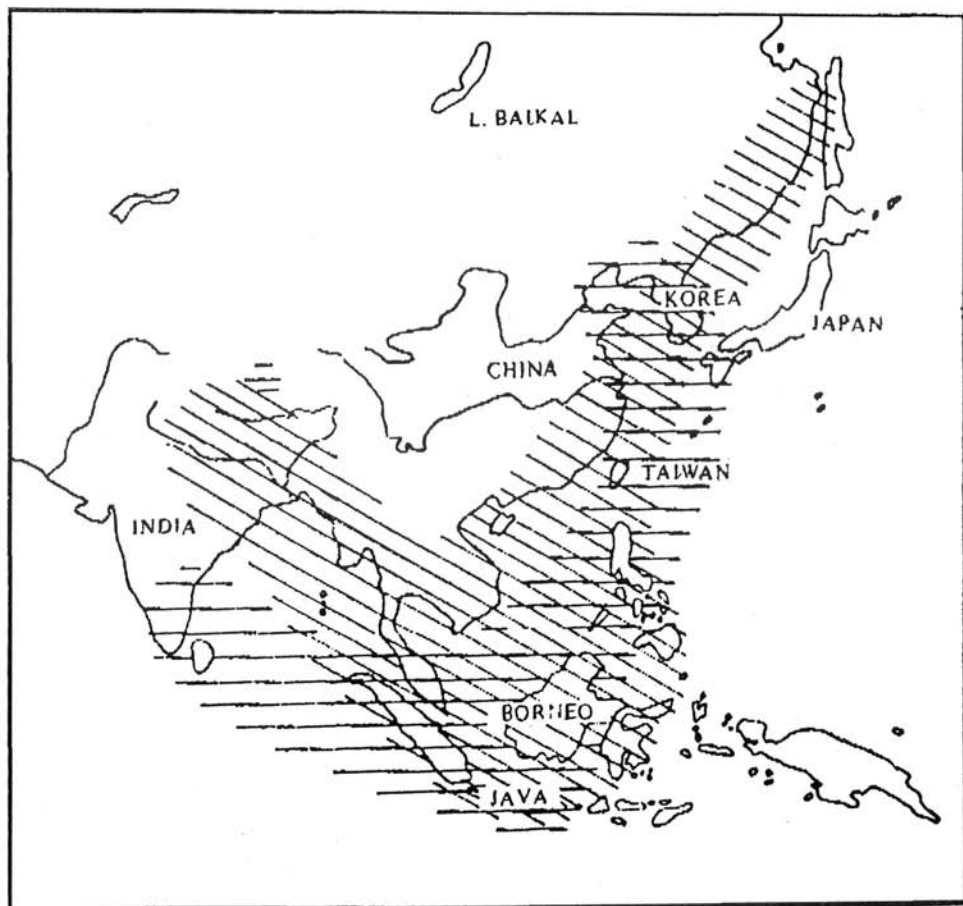

2. ábra. Dolmen Che-kiang-ban (Kína)

gari terület, a Liao-ning-félsziget és Ho-pej tartományban a T'ang-shan terület ÉK-Ázsia kőkamrás zónájába tartozik. Tibetben Cheng, Te-kun tárt fel kőkamrákat a Min-folyó felső folyása mentén, azon a vidéken, melyről fentebb a menhirekkel kapcsolatban már szó volt. Úgy tűnik, hogy Japánban a kőkamrák a Dzsómo-kultúra legkésőbbi fázisában jelennek meg s lényegében a dolmenek föld alatti részét alkotják. Az eddig ismert kőkamrás lelőhelyek Japán nyugati részére koncentrálnak (Kjusu, Csugoku, Sikoku).

Ami a kőkamrák ék-ázsiai elterjedését illeti, úgy tűnhet, hogy a koreai kőkamrás sírok kultúrájának Dél-Szibéria korai fémkori kultúrái felé van kapcsolata – bár az utóbbi évtizedekben azért fogadták el általánosan ezt a nézetet, mert az ellenkezőjére nem volt bizonyíték. Azonban újabb kutatások, melyeket Sung, Wen-hun professzor úr végzett Pei-nan-ban, Tajvan keleti részén, döntő fontosságúak, mivel az itt általa feltárt őskori kőkamrák mintegy hidat képeznek a koreai kőkamrák és a már régóta ismert jávai, szumátrai³ és indiai megfelelőik között. Ráadásul Ázsiaszerte azokon a vidékeken, ahol kőkamrák vannak, rendszerint dolmenek is találhatóak. Ezért tehát úgy tűnik, hogy Ázsiában a kőkamrák nemcsak dél-szibériai eredetre vezethetők vissza, de létesítésüknek volt egy erős, délkelet-ázsiai hagyománya is. Ebből a rövid áttekintésből is világos, hogy Ázsiában a bronzkor óta vannak kőkamrák s úgy tűnik, hogy elterjedési területük – Dél-Szibéria, Mongólia, Mandzsúria, Korea, Dél-Tajvan, Jáva, Szumátra, India és Tibet – mintegy körülveszi a kínai szubkontinentet.

³ Van der Hoop, 1932. Megalithic remains in South Sumatra, Zutphen (angol), Kim B. 1980. Megalithic culture in Jawa JKAS 8 (koreai, angol kivonattal)

3. ábra

- ≡ A dolmenek ázsiai elterjedése
 ≡ A tojásról szaporodás-mítoszok ázsiai elterjedése

Dolmenek

A dolmenek koreai és mandzsúriai elterjedésével Mikami professzor úr foglalkozott.⁴ Koreában igen sok – több ezer – dolment tartanak számon, de Dél-Mandzsúriától É-ra és a Liao-ning tartománytól É-ra már nincsenek dolmenek. Más szavakkal, a dolmenek elterjedésének É-i határa Dél-Mandzsúria. Koreában igen sűrűn

4 Mikami, T. 1961. The study of dolmen and stone cists in Manchuria and Korea, Tokyo (japáni, angol kivonattal)

találhatók dolmenek a félsziget nyugati részén, különösen a folyók és a patakok mentén. Néhány helyen pl. a délnyugati részen, Cholla tartományban, egy helyi kutató több típusukat figyelte meg; előfordul pl. a „lábszárás” típus, melynek fedőlapját 2–4 kőlap tartja, vagy a „lábfejes” típus, melynek fedőkövét sok kis kődarabra helyezték. A lábszárás típus esetében feltehetően a kőlapok tulajdonképpen egy négyszögletes föld feletti kőkamrát formáznak, míg a lábfejes típusról feltételezik, hogy eredetileg az alul levő kis kődarabok egy négyszögletes vagy kerek kamrát alkottak volna. Egy másik koreai dolmentípus a fedőkő kamrával, vagyis egy, a földre helyezett fedőkő, koporsóul szolgáló föld alatti kőkamrával. A falakat és a fenékkövet itt is sok kisebb kő alkotja.

Japánban a dolmenek a Dzsómon-időszak legkésőbbi fázisában jelennek meg Kjusuban s népszerűségük tovább tartott a Jajoi időszakban is. A japáni dolmenek szerkezete a mono típushoz tartozik; vagyis egy, a földre helyezett zárókőből és egy alatta levő kőkamrából állnak. Néha a kőkamrát urnákat tartalmazó koporsó helyettesíti.

Ling, Shun-sheng professzor úr azt írta a tajvani dolmenekről, hogy sok őskorit és sok történeti korokból származót tartanak köztük számon. Jelenlegi ismereteink szerint a szigeten csak „lábszárás” típusúak vannak. Kína partvidéki területein néhány helyen – pl. Shan-tung és Che-kiang tartományokban – figyeltek meg dolmeneket. A shan-tungi a lábszárás típusához tartozik, míg a che-kiangi a lábfejeshez. Kína belső részéről, a Chung-yuan-i területről egyetlen dolmen sem ismert, ugyanakkor a tibet-szechwuni területen, a Yangt-tzu folyó felső folyása mentén Cheng, Te-kun szerint számos dolment figyeltek meg.⁵

Dél-Ázsia szigetein számos dolment regisztráltak, illetve tártak fel. Pl. Dél-Szumátrán lábszárás típusúakhoz tartozókat figyelt meg Van der Hoop 1932-ben, a szerző pedig egy lábfejes típust is közölt.⁶ Indonéziában a menhireken, kőkamrákon és dolmeneken kívül még számos változatuk van a megalitikus emlékeknek, ilyenek pl. a kővel körülkerített területek (Batu Katang) és a kőszékek. Sulawesin (Celebesz) pedig több menhíren is találhatók olyan bemélyedések, melyek a megalitikus emlékekkel kapcsolatos kultuszok fontos elemei. Úgy tűnik tehát, hogy a sziget lakói aktívan gyakorolták ezeket a kultuszokat. Sakar szerint India a megalitikus kulturális zónába tartozik. Sir Mortimer Wheeler is közölt számos dolment, a belőlük előkerült sírmellékletekkel együtt. Indiában a dolmenek fedőlapja alatt levő kőkamra falán előfordulnak ablakok is, azonban az ablakos dolmenek nem gyakoriak Ázsiában. A kevés előfordulás egyike a Kaukázus, ahol a majkopi kultúra dolmenjein találhatók ilyenek.⁷ Összegezve a dolmenek ázsiai elterjedését, megállapíthatjuk, hogy Kína kivételével egész Ázsiában gyakoriak.

5 Cheng, T. K. 1963. i. m. pp. 181–182.

6 Kim, B. M. 1980. „Megaliths in Java”, JKAS, No. 8. (koreai, angol kivonattal)

7 Sulimirski, T. 1970. Prehistoric Russia, N. Y.

... A funkcionális összefüggést a következőképpen gondoljuk:

Mindennapi élet	Szellemi élet
Rizstermesztés	
Letelepedett közösség	Közösségi rítusok Dolmenek állítása

Ha ezt a funkcionális összefüggést elfogadjuk, akkor ebben az összefüggésben az alapvető változó a rizs, mely a régi Koreába különböző útvonalakon juthatott el. Egyesek úgy gondolják, hogy É-ről érkezett, mások a déli utat tartják valószínűbbnek. Ebben az összefüggésben emlékeztetnünk kell arra, hogy a rizstermesztés kezdete valahol Ázsia trópusi területein keresendő, éppúgy, ahogy a búzáé a Közel-Keltemen vagy a rozse Afrikaiban. Tehát bármelyik irányból történt is a rizs bevezetése Koreába, végső soron DK-Ázsiából származott, az új szellemi jelenségekkel, nevezetesen a megalitimádással együtt.

A dolmenállítók gazdasági életének egy másik jellemző vonására világítanak rá a dolmenekből előkerült halászszerszámok: pl. horgok, hálónehezékek. Ez ismét azt húzza alá, hogy a dolmenállítók fő foglalkozása a mezőgazdaság volt.

4. A megalitállítók ideológiája

Koreában a dolmenek általában csoportokban találhatóak, de nem ritka a magányosan álló sem.

Seok, Kwang-jun, észak-koreai régész, az ény-koreai dolmenek típusait és kronológiáját tárgyalva néhány érdekes megfigyelést tett,⁸ nevezetesen azt, hogy a folyók partján, aránylag kis területen is, 10–20 dolmen állhat egy csoportban.

Lelőhely	Terület	Dolmenek száma
Tu-mu-ri	300×60 m	67
To-dong	70×20 m	13
Kum-kyo-dong	65×20 m	14
Jung-won-san	55×30 m	19

Ez arra utal, hogy a dolmenek állítói őseik számára temetőt vagy szent területet jelöltek ki. Úgy véljük, hogy ezen a területen bizonyos közösségi rítusokat gyakoroltak. Azonban a dolmencsoportokkal kapcsolatban felmerülő további kérdések (pl. van-e összefüggés egy adott területen levő dolmenek száma és a területen együtt élő törzsek között) megválaszolása még a jövő kutatás feladata.

Tájékozás

A régész számára annak ismerete, hogy valamely temetkezésben a halott feje milyen irányba néz, fontos információt hordoz az illető közösség szellemi-vallási életéről. Megfigyelhető, hogy a dolmenek hossz tengelyét bizonyos meghatározott irányba próbálták tájolni. Pl. Huanghae tartományban egy öt tagból álló dolmencso-

⁸ Seok, K. J. 1970. „A study on the dolmens in Northwestern Korea”. Kokominsok 7. (koreai)

port tájolása kelet–nyugati, bár sok esetben nincs egyöntetű tájolás. A dolmenek tájolásával kapcsolatban egy koreai régész, Lee, Yung-jo, a Tae-chong-folyó menti dolmenek ásatása során felfedezte, hogy ezen a vidéken a dolmenek hossztenegelyének tájolása megegyezik a folyó irányával.

Így hát a dolmenek tájolása lehet akár K–Ny-i, akár É–D-i – a folyó irányának megfelelően. Ha ezt a jelenséget a jövőben többször is megfigyelik majd, feltételezhetjük, hogy a dolmenállítók számára a víz, a folyó volt a legfontosabb tényező, főleg a rizstermelőknek, hiszen gazdálkodásukban a hosszú életet és a prosperitást csak a víz biztosíthatta.

MEGALITHIC CULTURES IN KOREA

1. Introduction

In this paper the author attempts to bring out other questions regarding to the megalithic cultures. The discussion is, thus, focussed on; (1) Significance of the distribution of the dolmens in Asia; (2) Economy and the society of the megaliths builders; (3) Relationship of oviparous myth and the megaliths builders in Asia.

2. Distribution of megalithic monuments in Asia

Menhir

One of the megalithic monuments in Korea is the menhir. The Menhir is largely distributed in the world and it has been erected from the prehistoric age to quite recently. The construction of a menhir is rather simple – erecting a natural or roughly masoned stone up right with some block stones underneath supporting the up right stone. The size of a menhir in Korea is something like 50 cm at the smallest and 35 m at the largest. In Korea they are normally found one or two in a place and no example of menhir groups such as stone alignments has yet been observed. Menhirs are normally sited on the low plains all over the Korean peninsula and one menhir at Namsann. Yong pyon kun in North Pyongan province in N. Korea has some inscriptions on it, which saying testimonies that it was made sometime during the historic age.

The study of the menhir in Korea is still on a beginning stage. No nationwide research, nor typology has been researched. All one can quote a number of the menhir, presumably many hundreds of them have been observed; that the menhir is still an object of worship or a sacred object by the locals; that the menhir is in some places regarded to be the grandfather or grandmother stone when two of them are standing nearby.

Menhir are commonly distributed in Asia except the central part of China. They are observed in Mongolia to the north, Hokaido, Tohoku to Chubu region, in Japan, Taiwan, Indonesian islands, along the upper stream of the River Min in Tibetan region.¹ In other words the distribution of the menhir nearly overlaps the distribution of stone cists and dolmens which will be discussed later. As to characteristics of the menhir or the interpretation of the menhir one has to wait until more materials and academic research will be done in the future.

1 Cheng, T. K., 1963, *Chou China*, The archaeology of China, Ser. 3. Cambridge (Heffer)

Stone Cist

As far as the structure of the stone cist is concerned, one may find many variations such as a stone coffin consisting of slab stones – four walls, the bottom and the cover with one slab stones respectively or in some cases a wall of a cist consists of many of small slab stones. In other cases there is no bottom stone at all. However, the term, stone cist in this paper is the stone box consisting of slab stones to contain the dead. Therefore, other types of stone burials like stone burial consisting of block stones or stone chamber tombs into which the corpse is buried through the gate are excluded.

Apart from the Korean peninsula stone eists were excavated by the Japanese archaeologists. In a site called Chi-fen in Inner Mongolia revealed many stone cists (around first millenium B. C.) which consist of several slab stones for a wall.² These bronze age stone cists revealed bronze buttons, bronze knives as well as reddish pottery.

In the Russian Maritime Region stone cists of the middle of the first millenium B. C. have been excavated along the Heilung-chiang and in Chi-lin. To the north-east of China the Sungari region, the Liao-ning peninsula and the T'ang-shan region in Ho-pei province belong to the stone cist cultural zone in N. E. Asia. In the Tibetan region stone cists were excavated by Cheng, Te-Kun along the upper stream of the River Min where the champles of the menhir were mentioned previously. In Japan the stone cist seems to have appeared during the latest phase of the Jomon culture as an underground structure of the dolmen. The known sites of the stone cists tend to be found in the western part of Japan such as Kyushu, Chukoku, and Shikoku.

According to the distribution of the stone eist in N. E. Asia, one might assume that the stone cist culture in Korea had some cultural relavances with early metallic culture in Southern Siberia and this kind of hypothesis has generally been accepted for the last couple of decades since there was no other clues for any other interpretations. Yet, as a result of recent archaeological efforts many stone cists were excavated in site by professor Sung, Wen-hun at Pei-nan; eastern coast of Taiwan. This excavation seems to be very crucial because the existence of the stone cist of the prehistoric age can be a stepstone for us to bridge the stone cist culture in Korea with the counter parts of Java³, Sumatra, and India which have long been observed. In addition the places where stone cist are found there always are, dolmens without many exceptions in Asia. Consequently one can assume the stone cist culture in Asia was not only a Southern Siberian tradition but also a strong prehistoric tradition in South Asia. From this brief survey of stone cist culture in Asia it is noted: that stone cists culture existed in Asia from the bronze age, that the distribution of stone cists in Asia seems to be surrounding the Chinese subcontinent from the North-S. Siberia, Mongolia, Manchuria, Korea down to the south-Taiwan, Java, Sumatra, India and Tibet.

2 The Society of Oriental Archaeology, 1938, *Chi-feng-shanhou*, Tokyo (Japanese)

3 Van der Hoop., 1932, *Megalothic Remains in South Sumatra* Zutphen (English). Kim, B. 1980, „Megalithic Culture in Java”, JKAS, 8 (Korean with English abstract)

Dolmen

The distribution of dolmen in Korea and Manchuria has been worked out by Professor Mikami.⁴ On top of that, more examples of dolmens in Korea were noted by the archaeologist in Korea which outnumber many thousands. However no existence of dolmen to the north of Southern Manchuria and Liao-ning province. In other words northern limit of dolmen existence is southern Manchuria in Asia. Dolmens in Korea are densely distributed in the western part of the peninsula particularly along the rivers or streams. In some place like Cholla province, S. W. part, it is alleged by a local researcher that there are classified into many types; the legged type with a capstone supported by 2 to 4 slab stones, the footed type with a capstone placed on many small block of stones. In the legged types the slab stones supporting the capstone are assumed to have formed a rectangular chamber above ground and in the footed type the block stones underneath the capstone are forming a rectangular or a round chamber. Another type of dolmen in Korea is the capstone with cist type that is a capstone placed on the ground with a stone cist for coffin consisting of many block stones for walls and a floor, under the ground.

The dolmen in Japan appeared during the latest stage of the Jomon period in Kyushu and it is popularly constructed through out the Yayoi period. The structure of dolmens in Japan is of mono type that is a cap stone is placed on the ground and stone cist is made underneath the cap stone. In some cases the stone cist is replaced with um coffin.

On the dolmens in Taiwan, professor Ling, Shun-sheng described that many dolmens, of the prehistoric and historic age had been surveyed. To the present archaeological knowledge only the legged type of dolmens exist in the island. A new examples of dolmens have been surveyed along the coastal region of China – in such places as Shan-tung and Che-kiang province. The one in Shan-tung is legged type and the one in Cha-kiang is footed type. Not a single example of dolmen in Chung-yuan region in mainland China has been observed. Yet in the Tibetan-Szechwan region, as Cheng, Te-kun mentioned, several examples of dolmens were observed along the upper stream of the River Yang-tzu.⁵

In the islands in Southeast Asia many dolmens have been excavated or observed. Examples of the legged type Southern Sumatra were reported by Van der Hoop in 1932 and even a footed type of dolmen was reported by the author.⁶ There are more variations of megalithic monuments in Indonesia other than the dolmen, the stone cist of the menhir such as stone enclosures (Batu Kantang) and stone chairs. But as far as the distribution of the dolmen is concerned the eastern limit of the dolmen existence in Indonesia is, so far, up to Java. However, good examples of the menhir and cup marks, which are important elements of megalithic culture, are found in Sulawesi (or Celebes). Therefore megalith worship seems to have been actively practised by the inhabitants of this island. As Sarkar mentioned, India, belongs to the megalithic cultural zone. Dolmens of various types and the funerary objects found from the dolmen were illustrated by Sir Mortimer Wheeler. As to the dolmen in India on a wall of a stone cist underneath the capstone of a dolmen there

4 Mikami, T., 1961, *The study of dolmen and stone cist in Manchuria and Korea*, Tokyo (Japanese with English abstract)

5 Cheng T. K., 1963, op. cit. PP. 181–182.

6 Kim, B. M., 1980, „Megaliths Java“, JKAS, No. 8. (Korean with English abstract)

is a port hole. The port hole on a dolmen is not very commonly observed in Asia. One of few examples of the port hole was identified in a Caucasian dolmen of Maikop Culture.⁷

Summing up the distribution of the dolmens in Asia one can easily note that they are widely observed in Asia except China manoeuvred by man power. Therefore functional relationship is assumed as follows:

Physical Life	Spiritual Life
Rice cultivating	
Settled community	----- Communal rites
	Constructing Dolmens

If this functional relationship is accepted, the basic variable in the functional relationship is rice, which was introduced to the ancient Koreans via various routes. Some assumes it was from the north, other, regard it was from the southern route. In this connection it should be reminded that the origin of rice cultivation was somewhere in Asia with tropical climate, as the Near East for wheat and Africa for rye. Through whatever route the rice cultivation was learned by Korea, it was Southeast Asian who originally inspired the ancient Korean together with the new spiritual life, namely the megalith worship.

Another aspect in regard to the economy life in the society of dolmen builders is that few fishing devices such as the fishing hook or net sinker are observed from dolmens. This fact again strongly implies us the main industry for the living of dolmen builders was farming.

4. Ideology of megaliths builders

Dolmens in Korea are observed in groups, although independent single example is not rare.

Seok, Kwangjun, a North Korean archaeologist, discussing the types and chronology of the dolmens in the northwestern part of Korea, mentioned some interesting phenomena.⁸ That is 10-20 dolmens are located in a limited area along the river banks.

Location	Area	No. of Dolmens
Tu-mu-ri	300×60 m	67
To-dong	70×20 m	13
Kum-kyo-dong	65×20 m	14
Jung-won-san	55×30 m	19

This implies us dolmen builders seem to have chosen an area for a cemetery or a sacred place for their ancestors. This place should have been regarded to be a place for communal rites – not an ordinary ground. Yet, further interpretation of

7 Sulimirski, T., 1970, *Prehistoric Russia*, N. Y.

8 Seok, K. J. 1979. „A study on the dolmens in Northwestern Korea”, *Kokominsok* 7. (Korea)

dolmens being in groups, whether the number of groups in a district would signify the number of clans coexisted in the district and so forth has to be done in the future.

Orientation

To which direction the head of the dead is laid is another important factor for archaeologists to understand the ancient people's spritual world. As to the orientation of the long axis of the dolmen there have been some efforts. A group of five dolmens in Huanghae province had an orientation cast to west but in man: other cases there is not an uniform orientation either east to west or north to south. In regard to the orientation of the dolmen a Korean archaeologist Lee, Yung-jo interpreting the excavation of dolmens along the River Tae-chong, discovered that the orientation of the long axis of the dolmens in the area is parallel to the direction of river flows.

So that the orientation of the dolmen could be east to west and north to south according to the direction of the river. Should this kind of phoenornenum is repeatedly observed in the future, one would assume that the water (river) to the dolmen builders was more important object to purchase than anything else particularly in the rice cultivating economy life, consequently the longevity and the prosperity should only be provided by the water.

A MAGYAR–KOREAI KAPCSOLATOK SZÁZ ÉVE (1892–1992)

FENDLER KÁROLY

Közel száz évvel ezelőtt, 1892. június 23-án az Osztrák–Magyar Monarchia és a Koreai Királyság barátsági, kereskedelmi és tengerhajózási szerződést kötött, amelyet a magyar országgyűlés 1893. április 20-án egyhangúlag törvénybe iktatott. A ratifikációs okmányok kicserélésére ugyanazon év őszén Szöulban került sor. Az európai hatalmak közül a Monarchia volt a hatodik, amely hasonló szerződést kötött Koreával, de a nagy távolság miatt Korea japán annexiójáig és a Monarchia szét-eséséig államközi kapcsolataik csak periférikusak maradtak. Úgy vélem azonban, hogy a közelgő centenárium jó alkalmat nyújt a szerződés előzményeinek, országainak koreai kapcsolatainak áttekintésére.

Napjainkban a magyar–koreai kapcsolatok széles körű fejlődése, egymás jobb megismerésének igénye is mind nagyobb érdeklődést vált ki országaink, népeink múltja, történelme és kultúrája iránt Magyarországon és Koreában egyaránt. Ezt a jogos érdeklődést – szinte törvényszerűen –, a múltbeli esetleges kötődések, közös kapcsolatok keresésének és feltárásának „divatja” kíséri mindkét országban. Mindenképpen szükséges tehát közös erővel felkutatnunk azokat a valós történelmi tényeket, kulturális és egyéb momentumokat, amelyek a jelentős földrajzi távolság, elszigeteltség ellenére valamilyen szerepet játszottak a múltban, s esetleg hasznosíthatók a jövőben is. Egyben már most elejét kell vennünk egyes korábbi és újabb tévhitnek, legendák felújításának és terjedésének, nevezetesen a „magyar–koreai rokonság” bizonygatásának.

A fentiek figyelembevételével megkísérlem vázlatosan áttekinteni – a teljesség igénye nélkül – a magyar–koreai kapcsolatok elmúlt 100–150 évének eseményeit, különösen az 1945 előtti időszakban. Munkámban, érthetően, a magyar oldal, a magyar megközelítés kap nagyobb hangsúlyt, mivel elsősorban a hazai könyvtárak, archívumok és egyéb források álltak rendelkezésemre. Ez tette egyben lehetővé azt is, hogy még a konkrét államközi és más érintkezéseket is megelőzve nyomon kísérjem, mikor és hogyan jelenik meg a múlt század első felében – ha periférikusan is – Korea a magyar közismeretekben, hogyan kezd kialakulni az ősi távolkeleti ország „image”-a hazánkban. Röviden, melyek voltak Magyarországon azok az első híradások a „remete ország”-ról, amelyek megelőzték a mai „kis sárkány”-ról vagy a „kis tigris”-ről szóló cikkeket és tanulmányokat. Milyen út vezethetett az első távolkeleti magyar utazók szinte véletlenszerű koreai látogatásától sokszáz magyar sportoló sikeres részvételéig a szöuli olimpián.

Magyarországon a 19. század folyamán mind gyakoribbá vált a különböző lezikonok és enciklopédiák kiadása, amelyek tartalmazták az adott kor tudományos ismereteit, s meglehetősen széles körben terjedtek el. Jelenlegi ismereteink alapján ezekben található az első híradásokat Koreáról. Így például az 1833-ban kiadott

Közhasznú Esmeretek Tára, melynek alapjául az angol Conversations-Lexicon szolgált. Az ismerettár hetedik kötetében közel féloldalas cikket közöl Koreáról. Összefoglalja földrajzi-gazdaságföldrajzi adatait, társadalmi-politikai berendezkedését, kormányzati rendszerét, mely utóbbit „nagyon despotikus”-ként jellemez. Külön kiemeli a „főváros híres könyvtárát”, melynek élén királyi herceg áll.

Bár az 1850-es évek elején megjelent „Újabb Kori Ismeretek Tára” nem tartalmaz Korea-címszót, az Egyetemes Magyar Encyclopaedia 1872-es tizedik kötete ismét megfelelő terjedelemben foglalkozik vele, s egyben utal az ország elzártságára, az 1866-os francia expedíció sikertelenségére.

1880-ban jelent meg – egy német szerző F. Hellwald nyomán – Dr. Toldy László A Föld és népei című kézikönyve, amely harmadik kötetében közel hatoldalas fejezetet közöl a Koreai félszigetről. Az ötkötetes mű több kiadást ért meg, utoljára már a 20. század elején jelent meg. Részletesen ismerteti Korea földrajzát, éghajlatát, termékeit, politikai-adminisztratív helyzetét, gazdálkodását. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a kiadvány közölt első ízben koreai vonatkozású illusztrációt (egy koreai férfi képét pipával és legyezővel). Az igen jó minőségű és élethű grafika mintegy iskolát nyitott: a koreai vonatkozású magyar kiadványok, útleírások harminc éven át nagy számban közöltek korabeli fényképeket és grafikákat, melyek mind a mai napig hasznos néprajzi forrást jelentenek.

A továbbiakban már egyetlen lexikon, enciklopédia stb. sem jelenhetett meg Korea-címszó nélkül. Például: az Athenaeum Kézi Lexikona 1892-ben (1. kötet, 939. old.). A napjainkban is széles körben használatos PALLAS Nagy Lexikona 1895-ben közel két oldalon összegezi az ország földrajzát, éghajlatát, termékeit, a lakossággal, iparral és kereskedelemmel, valamint a kormányzással kapcsolatos tudnivalókat. Első ízben ad rövid áttekintést 19. századi történelméről, ismerteti a koreai király 1895 márciusi manifesztumát, s a cikkhez angol, német, francia, orosz és magyar szakirodalom-jegyzéket csatol.

A 20. század elejére Korea már az *egyetemi földrajzoktatás* részévé vált! A neves magyar földrajztudós, dr. Cholnoky Jenő 1904 novemberében és decemberében hat előadást tartott Kelet-Ázsiáról, amelyek nyomtatott vázlata fennmaradt. „Korea világhelyzetéről és a koreai népről. Korea rendkívül jelentős, valóságos Itáliája a kelet-ázsiai földközi tengereknek” – írja Cholnoky professzor, aki maga is járt a Távol-Keleten.

Több kisebb jelentőségű kiadvány mellett (Franklin Kézi Lexikona, 1912.; a Napkelet Lexikona, 1927) kiemelkedő volt a 21 kötetes Révai Nagy Lexikona kétoldalas Korea-cikke 1915-ből, amely a már ismert adatokon túl kétezeréves történelmi áttekintést közölt, s külön cikkben foglalkozott a koreai nyelv és irodalom kérdéseivel is. Igen igényes volt Tolnai Új Világ-lexikona 1927-ben, amelynek négyoldalas Korea-cikke egyben több értékes illusztrációt is tartalmaz, mint például a 7. századbeli Szokkuram sziklatemplom, a szöuli Namdemun (Déli Kapu) képét stb. Érdeklődésre tarthat számot az 1932-ben megjelent Katolikus Lexikon, amely röviden ismerteti a missziók helyzetét, a hívők és papok, a templomok stb. számát is. Az Új Lexikon (1936) és az Új Idők Lexikona (1939) rövidebb cikkein túl ismét jelentkezik dr. Cholnoky Jenő, aki A Föld és élete sorozat Ázsia kötetében (1936) hatoldalas fejezetet közölt Koreáról, saját eredeti fényképeivel.

Általában elmondható, hogy a 19–20. századi magyar lexikonok és enciklopédiák koruk tudományos színvonalának megfelelő ismereteket közöltek Koreáról, bár nem voltak mentesek a hibáktól, tévedésektől sem. Ezek közé sorolhatók a koreai nép és nyelv eredetére, a nép életére és a gazdálkodásra vonatkozó egyes megállapítások, de előfordulnak – főleg nyugati kiadványokból átvett mesészerű elemek,

túlzások is. Érdekes, hogy a 19. század végén meginduló távol-keleti utazások, azaz a közvetlen helyszíni ismeretszerzés ez utóbbiakat nemhogy csökkentette volna, hanem átmenetileg növelte is. Ezt a „mesés vonást” tükrözték nemegyszer az egyébként színvonalas Földrajzi Közlemények is, amelyek az Akadémia Földrajztudományi Társasága kiadásában az 1870-es évektől jelentek meg, például Korea hét csodájáról (1892-es XX. kötet, 159–160. old.).

Az első és politikailag jelentős osztrák–magyar távol-keleti utazásra 1890-ben került sor. A kormány megbízásából a „Zrínyi” corvett ázsiai körutat tett, amelynek egyik hivatalos fő feladata volt a kapcsolattétel Koreával, egy barátsági és kereskedelmi egyezmény előkészítése érdekében. Az utazásról a magyar hajóorvos, Gáspár Ferenc dr. Negyvenezér mérföld vitorlával és gőzzel címen 600 oldalas, illusztrált útleírást adott ki 1893-ban. Könyvében a szerző kb. 40 oldalt szentelt Koreának, „az elzárt országnak” (Griffith nyomán). A „Zrínyi” 1890. szeptember 21-én kötött ki Incshonban, az akkori Csemulpóban, ahonnan a kapitány és kísérete lóháton ment Szöulba. Tárgyaltak a koreai kormány és az udvar több vezetőjével, a szerződés megkötésére azonban az anyakirálynő temetése és az udvari gyász miatt nem került sor. Sajnos, a hajóorvos személyes benyomásai és közlései Koreáról igen felületesek és pontatlanok, nem egy megállapítása megalapozatlan és elfogult. Így forrásértéke – a beszámoló tényén túl – vajmi kevés.

A fenti utazást hamarosan követte Ferenc Ferdinánd trónörökös távol-keleti útja a Kaiserin Elisabeth fedélzetén 1892-ben, amelynek során 1892. június 23-án a Monarchia nagykövete, báró Rüdiger Biegeleben és Kwong Chae-Hüing id. ügyvivő a Koreai Királyság részéről Tokióban aláírták a két ország „barátsági, kereskedelmi és hajózási szerződését”. A Szerződés céljáról a Bevezető megállapította:

„Ő Felsége Ausztria császára, Csehország királya stb. és Magyarország apostoli királya egyrésztől és ő Felsége Korea királya másrésztől, azon őszinte óhajtól vezéreltetve, hogy államaik között állandó barátsági és kereskedelmi összeköttetéseket létesítsenek és alattvalóik között a kereskedelmi forgalmat könnyítsék, e végből szerződés kötésére határozták el magukat, és meghatalmazottaikká kinevezték...”

A továbbiakban a Szerződés I. cikkelye leszögezte:

„Ő Felsége Ausztria császára, Csehország királya stb. és Magyarország apostoli királya és ő Felsége Korea királya közt, valamint alattvalóik között állandó béke és barátság állandó fenn. Úgyszintén az osztrák és a magyar alattvalók Koreában és a koreaiak az osztrák–magyar monarchiában személyük és vagyonuk tekintetében teljes biztonságot és oltalmat élvezendek.”

Magáról a Szerződésről elmondhatjuk, hogy azt az Osztrák–Magyar Monarchia az *önállónak és függetlennek* tekintett Koreai Királysággal kötötte meg (ezt hangsúlyozta Kodzsong király levele követünkhöz is). A Szerződés központjában a kereskedelmi és a konzuli-emberi kapcsolatok előmozdítása állt, bár tagadhatatlan, hogy e tekintetben a Monarchia előnyösebb helyzetben volt Koreával szemben. Emellett igen figyelemre méltó a szellemében máig elfogadhatónak tekinthető a Szerződés IX. cikkelye, 2. bekezdése, amely kimondja:

„A szerződő felek egyikének alattvalói, akik a másik fél területére mennek, hogy annak nyelvét, irodalmát, törvényeit, művészetét vagy iparát tanulmányozzák, vagy ott tudományos kutatásokat tegyenek, eljárásukban minden lehető könnyítésben fognak részesülni.”

Sajnos, a későbbiekben külképviseletek felállítására Szöulban, illetve Bécsben nem került sor, a hivatalos kapcsolatokat a tokiói osztrák–magyar, illetve a koreai követség tartotta.

A századfordulót követően már több magyar utazó fordult meg Koreában, akik

egyres pontatlanságaik, tévedéseik ellenére beszámolóikban először adtak átfogó leírást Korea népéről, történelméről és kultúrájáról. (Például, Baráthosi Balogh Benedek: Korea, a hajnalpír országa, Bp., 1929.) A napi sajtó csupán a kínai–japán háború kapcsán adott hírt általában Koreáról.

A 20. század első éveiben, 1902–1903-ban került sor gróf Vay Péter püspök (1864–1948) Szentpétervárt, Szibériát és Mongóliát, majd Pekinget, Szöült és Tokiót érintő utazására. A püspök, az egyik legrégebb magyar arisztokrata család sarja 1902 novemberétől több hónapot töltött Szöulban és Koreában. Utazásáról kelet császárai és császárságai címen közel 500 oldalas, saját festményeivel és rajzaival is gazdagon illusztrált könyvet adott ki (Budapest, 1906.). Művében mintegy 140 oldalon számol be koreai tartózkodásáról és tapasztalatairól. Ismerteti – kellő felkészültséggel – az ország történelmét, népét és szokásait, Szöült és környékét, valamint Cse-mulpót, Maszant és Puszánt stb., beszámol Kodzsong királlyal és a trónörökösrel folytatott tárgyalásairól, az akkori bel- és külpolitikai helyzetről. A szerző éleslátása, politikai és tárgyi tudása művét messze kiemeli a korabeli beszámolók, útleírások közül. Tisztán látja a Korea körül kibontakozott nagyhatalmi küzdelmet, az események mozgatórugóit, tanúja több fontos politikai fejleménynek. Mái is tanulságos korabeli helyzetértékelése: „Söul két pártra szakadt. Az egyik elkeseredett ellensége Oroszországnak... A másik az orosz párt, amely hatalmasan védi érdekeit a japán barátok ellenében. Mert ki a Muszkát, ki a Nippont szolgálja. Az utóbbi Japánnal rokonszenvez –, de olyan párt, amely saját országáért harcolna, küzdene függetlenségéért és megvédené szabadságát, még nemigen létezik. Nagyon kevés eddig a koreai, aki Koreáért lelkesül” (323. old.). Nem kizárt, hogy gróf Vay Péter Korea és népe iránti szimpátiájában közrejátszott a korabeli Magyarország helyzete.

Az első múlt századi híradások, cikkek, majd az útleírások, végül a barátsági és kereskedelmi szerződés megkötése fokozatosan ismertté tették Koreát Magyarországon is. Ezért érdemel megkülönböztetett figyelmet az Osztrák–Magyar Monarchia tokiói nagykövetségének közel három évtizedes anyaga Koreáról. Ezzel kapcsolatban – egy osztrák kutatóhoz hasonlóan – szeretnék utalni arra, hogy a tokiói nagykövetség vezetői és diplomatái között gyakran találhatunk magyarokat, akik, mint Vay gróf, helyzetértékelésükben nem mindig tudtak (vagy akartak) elvonatkoztatni a korabeli magyar hagyományoktól, fejleményektől.

A Monarchia tokiói nagykövetsége – az eddig feltárt levéltári anyagok szerint – már 1884 óta rendszeresen beszámolt Korea bel- és külpolitikai életének fejleményeiről, a nagyhatalmak Korea-politikájáról. A Monarchia, Bécs és Budapest visszafogottabb politikai érdekeltsége, hangsúlyozott „aktív semlegessége” a távol-keleti ügyekben lehetővé tette, hogy főként a megfigyelő, a tanú szemszögéből vizsgálja az eseményeket, összefüggéseiket.

A követi jelentések szorosan kapcsolódnak Korea bel- és külpolitikai helyzetének alakulásához. Figyelemre méltó a beszámolók témaköre, tárgya is. Zaluski nagykövet például élénk érdeklődéssel kísérte az 1884–1885. évi viharos belpolitikai fejleményeket Koreában, a nagyhatalmak, elsősorban Japán, Kína és Oroszország koreai versengését. Utóda, gróf Coudenhove, nagy figyelmet fordított 1894–1896-ban – az ő szavaival élve – a „koreai forradalomra”: a Tonhak-mozgalmat és a parasztfelkelést nevezte így több jelentésében és chiffré-táviratában. Kiváló politikai érzékkel mutatja be a japán–kínai ellentétek elmélyülését, majd a háború kirobbanását és fejleményeit.

Bár az 1900-as évek elejéről viszonylag kevesebb követi jelentést találunk, az Osztrák–Magyar Monarchia tokiói nagykövetsége továbbra is rendszeresen beszámol a koreai helyzetről, politikai elemzéseket készít a „koreai kérdés” alakulásáról.

A koreai nép történelmének tragikus fejleményeit – a japán protektorátus, majd a teljes annexió előkészítését – azonban 1904–1905-ben már 20, 1910-ben pedig mintegy 30 jelentés elemzi.

Az Osztrák–Magyar Monarchia tokiói nagykövetsége közel 30 évet átfogó anyagainak fő értékét és egyben aktualitását az adja, hogy mindvégig szerves egységben, szoros összefüggésben tárgyalják Korea belső és nemzetközi helyzetét, a belpolitikai fejleményeket és a nagyhatalmak Korea-politikáját. Ebben a megközelítésben is különös érdeklődésre tarthatnak számot Korea önállóságával, függetlenségével kapcsolatos elemzések, megállapítások. Így például gróf Khuen-Héderváry magyar miniszterelnök a Monarchia közös külügyminiszteréhez intézett levelében – Korea japán annexiójának elismerése kapcsán – elítélte a japán politikát s javasolta: a Monarchia ne siessen annak elismerésével.

A magyar–koreai kapcsolatok története az I. világháború előtti évtizedekben nem volna teljes, ha nem vizsgálnánk, hogy mit tudtak Magyarországról Koreában, milyen kép alakult ki rólunk a századforduló éveiben. Az ez idő tájt kibontakozó felvilágosodási mozgalom, a kémong undong hívei reformtörekvéseik, nézeteik népszerűsítésére, terjesztésére gyakran fordították le a nyugati országok, népek kiemelkedő haladó személyiségeinek életrajzát, műveit, a szabadságharcok történetét. Ekkor jelent meg például az Elbeszélések a hős Kossuthról, az 1848–1949-es magyar szabadságharc vezetőjéről című kötet. Tudomásunk szerint ez volt az első könyv, amely Magyarországról Koreában megjelent. Nem kizárt, hogy Tókai Sanszi japán írónak, Kossuth Lajos személyes ismerősének 1885-ben Japánul, azonos címen megjelent műve koreai fordításáról lehet szó.

Korea japán annexiójával (1910) és az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásával (1918) a magyar–koreai hivatalos és egyéb kapcsolatok hosszú időre megszakadtak. A két világháború között Magyarország csak Japánnal tartott fenn diplomáciai kapcsolatot. Így koreai vonatkozásban csupán szórványos érintkezésekről van tudomásunk. Közülük mindenekelőtt An Ik-The (1906–1965), a kiemelkedő koreai zeneszerző, később a Koreai Köztársaság himnuszának szerzője magyarországi tanulmányútját említhetjük. 1937–1938-ban Kodály Zoltánnál tanulmányozta a magyar és a kelet-európai népek zenéjét, majd 1943-ban ismét Budapesten járt s hangversenyt adott.

1936-ban a magyar sajtó terjedelmes tudósításokat közölt Szong Gi-Cson maratoni futó világra szóló győzelméről a berlini olimpián, kiemelve koreai nemzetiségét.

Nem közvetlen magyar–koreai vonatkozású, s részben még feltáratlan Kun Bélának, az 1919-es magyar Tanácsköztársaság vezetőjének tevékenysége a koreai kommunista mozgalom kezdeteinél, a Komintern háromtagú Korea-bizottságában (1922–1931). Mindenesetre, a japán csendőrség az 1922–1924-es években Koreában, Mandzsúria koreaiak lakta körzeteiben tartott razziái során több ízben talált Kun Béla által is aláírt Komintern-anyagokat (a Koreai Kommunista Párt megalakításának előkészítésére vonatkozóan).

Ami a magyar–japán hivatalos államközi kapcsolatokat illeti az 1930-as években, mint már említettem, itt koreai vonatkozásokat csak nagyon szórványosan találhatunk. Ebből a szempontból inkább a japán politikai általános magyar megítélése tarthat számot érdeklődésre. Ebben bizonyos kettősséget tapasztalhatunk. Egyrészt, a 20-as, 30-as években mindkét országban nagyon divatos volt az állítólagos „rokonság” kutatása, hirdetése, baráti társaságok alapítása stb. Másrészt azonban a diplomáciai jelentésekben és hivatalos iratokban nyomon követhető a japán fasizmus és a japán expanziós tervek elítélése. A magyar honvéd vezérkar például havonta

távol-keleti helyzetjelentést készített a külügyminiszter számára, különös tekintettel a mandzsúriai fejleményekre, a japán–kínai és a japán–szovjet viszonyra. Ezekben rendszeresen figyelemmel kísérték a japán hadsereg diszlokációját, mozgását. Így – térképpel illusztrálva – rögzítették a Koreában állomásozó két japán hadosztály helyzetét, létszámát is „Korea” megjelöléssel: a 19. hadosztály Phenjan, a 20. hadosztály pedig Szöul körül állomásozott, összesen kb. 15–20 ezer fővel. Az 1935 júniusi helyzetértékelés összefoglalója így hangzik: „A japán hadsereg vezetői kihasználva a kedvező időpontot és helyzetet, a hagyományokhoz híven magukhoz ragadták a kezdeményezést az államvezetésben és merész elhatározással megteremtik Japán világhatalmi pozíciójának alapjait az ázsiai kontinensen”.¹ Ezt az értékelést támasztja alá a moszkvai magyar követség 1936. augusztus 21-i jelentése „a gyűlölt Minami tábornok kinevezéséről Korea főkormányzójává”. Ismertette Minami katonai-politikai pályafutását, a jelentés megállapítja: „Minami a japán szárazföldi expanziós politikának egyik fő tényezője...”, „... feladata Korea alapos megszervezése és kiépítése nagyobb japán szárazföldi akció érdekében, annál is inkább, mert nemrég készült el két új koreai hadikikötő, mely kedvező fekvésénél fogva a japán csapatszállítások idejét lényegesen megrövidíti.”²

Egy más alkalommal, a szovjet–mongol magas szintű tárgyalások kapcsán a moszkvai magyar követ kiemeli Genden mongol miniszterelnök sajtónyilatkozatából: Mongólia nem kíván Korea és Mandzsukuó példájára japán áldozattá válni!³

A II. világháború éveiben a hasonló, közvetett kapcsolatok is megszakadtak.

A magyar–koreai kapcsolatok 1945 utáni fejleményei jól ismertek, azokat általában a mindenkori világpolitikai helyzet, Magyarország és Korea belső helyzete határozta meg. Ezért csak röviden kívánom érinteni ezt a kérdéskört. Magyarország 1948. november 11-én vette fel a diplomáciai kapcsolatokat a Koreai Népi Demokratikus Köztársasággal, majd 40 év múlva, 1988-ban létesített hivatalos kapcsolatokat a Koreai Köztársasággal. Ezt követte 1989 februárjában a diplomáciai kapcsolatok felvétele, a nagykövetségek kölcsönös felállítása.

A magyar észak-koreai kapcsolatok története ismert. (Ld. Faludi Péter: Mit kell tudni a KNDK-ról? Budapest, 1981. 182–186. pp.) Az időnkénti politikai indíttatású kisebb hullámzások ellenére a két ország között viszonylag széles körű államközi politikai, gazdasági-kereskedelmi és kulturális-tudományos kapcsolatok alakultak ki. Ezt tükrözi a két állam közti szerződéses kapcsolatrendszer is. Így napjainkra kölcsönösen kialakult a Korea-, illetve Magyarország-kép.

Az elmúlt évtizedek eredménye az is, hogy a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságban több százan sajátították el a magyar nyelvet különböző szinten, s ez lehetővé tette néhány magyar és koreai nyelvű szépirodalmi mű kiadását is. Magyarországon sajnos a koreai nyelvet csak néhányan ismerik. Legnagyobb hiányosság, hogy eddig sem Koreában, sem Magyarországon nem jött létre hungarológiai, illetve koreanisztikai központ, oktatás.

A magyar–dél-koreai kapcsolatok rövid történetük ellenére gyorsan fejlődnek. Ezt jelzi többek között, Ró The U elnök magyarországi látogatása, a mind rendszeresebb magas szintű érintkezés is. Kölcsönös erőfeszítéssel mód nyílt napjainkban a hungarológia és a koreanisztika megalapozására, a nyelv- és országismereti oktatás megindítására. Tekintettel arra, hogy gyakorlatilag az államközi kapcsolatok

1 Magyar Országos Levéltár, 1936. K. 63., 114. cs. 15.

2 Uo. 281/1936. K. 63. 15/28. f. 15.

3 Uo. 1936. 15/28. f. 43.

fejlesztésének nincs már akadálya, folyamatban van – rövid- és hosszú távú – szerződéses kapcsolatrendszerünk kiépítése is, a legkülönbözőbb területeken. Ezt előmozdíthatja az is, hogy bár egymástól földrajzilag viszonylag távol levő két kis országról van szó, különböző okokból mind Magyarország, mind a Koreai Köztársaság nagyságát, potenciálját meghaladó nemzetközi mozgástérrel rendelkezik. Nem kis szerepet játszanak a különböző témájú kerekasztal-konferenciák, találkozók, mivel még meglehetősen kevés ismerettel rendelkezünk egymásról, kapcsolatfejlesztési lehetőségeinkről.

Fentiekben megkíséreltem áttekinteni a magyar–koreai kapcsolatok 100–150 éves előzményeit, a Korea-kép („image”) magyarországi kialakulását, elsősorban az 1945 előtti időszakban. Sajnos, a nagy földrajzi távolság, az eltérő történelmi fejlődés és politikai érdekeltség következtében ez a folyamat mindkét ország, mindkét kultúra számára kölcsönösen meglehetősen periferikus maradt a felszabadulás előtti évtizedekben, bár találunk érdekes, ma is figyelemre méltó elemeket. Közös érdek ezek feltárása, felhasználása mai együttműködésünkben.

ONE HUNDRED YEARS OF HUNGARIAN-KOREAN RELATIONS

About a hundred years ago, on 23 June 1892 the Austro-Hungarian Monarchy and the Kingdom of Korea signed a treaty on friendship, commerce and navigation which was unanimously ratified by the Hungarian Parliament on 20 April 1893. The ratification documents were exchanged in Seoul in autumn the same year. The Monarchy was the sixth power in Europe that signed a treaty of this kind with Korea, however relations between the two countries remained marginal because of the long distance, Korea's annexation by Japan and the fall of the Monarchy. Still I think that approaching centennial provides an excellent opportunity for exploring the preceding events and the early relations of our countries.

At the same time, the present improvement of the Hungarian-Korean relations in a wide range and the mutual need for enhancing knowledge about each other have resulted in increasing interest in the past history and culture of our countries and people both in Hungary and Korea. This kind of justified interest is almost naturally accompanied by a “trendy” search for possible historic ties and mutual relations mainly in the press of both countries. It is therefore by all means necessary to join forces in pursuit of real historic facts, cultural and other events which in spite of the substantial geographical distance, played a role one way or another in past centuries and which may offer useful conclusions for the future. At the same time we should make efforts now to prevent that former misconceptions or legends become renewed or any new ones start spreading.

In the light of what I have mentioned so far, I will try—without aiming at a full description—to give a brief outline of the events of the past 100-150 years of the Hungarian-Korean relations, focusing mainly on the period before 1945. It is understandable that my study takes a relatively emphatic Hungarian approach all the more so since I have mostly relied on Hungarian libraries, archives and other sources. This study also made it possible to trace back how and when Korea came to be part of public knowledge—however marginally—how the image of this ancient country in the Far East evolved in Hungary in the early 19th century before any official and other relations were established. In other words, what were the first reports about this “isolated” country which preceded the wealth of articles and studies on the “little dragon” or the “little tiger” that keep appearing in Hungary these

days. What road led from the almost accidental Korean visit of the first Hungarian travellers in the Far East to the successful participation of several hundreds of Hungarian sportsmen and sportswomen in the Olympic Games in Seoul.

In the 19th century it became increasingly common in Hungary to publish various types of lexicons and encyclopaedia running to several volumes that contained up-to-date scientific knowledge and were quite widely used. To our present knowledge, such works included the first reports on Korea. For example, Volume 7 of the *Közhasznú Esmeretek Tára* (Collection of Useful Facts) published in 1833, which was based on the British "Conversations Lexicon," contained almost half a page about Korea.

It gave a summary of facts of physical and economic geography, a description of the social and political system and government, the latter referred to as "rather despotic." It specifically mentioned "the famous library of the capital" which was headed by the royal prince.

Although there was no special entry on Korea in the "Ujabb Kori Ismeretek Tára" (Collection of Facts of Modern Times) published in the early 1850s, Volume 10 of the "Egyetemes Magyar Encyclopaedia" of 1872 (Universal Hungarian Encyclopaedia) devoted again proper length to Korea, referring also to the country's isolation and the failure of the French expedition in 1866.

Dr. László Toldy's "A Föld és népei" (The Earth and Its Peoples), an adaptation from the German author, Fr. Hellward, was issued in 1880. Its third volume included a chapter of close to six pages on the "Korean peninsula." The work containing five volumes was published several times, last in the early years of the 20th century. It gave detailed account of Korea's geography, climate, major products, political and administrative situation and economy. We should note that this book was the first to publish an illustration of Korea, i.e., a Korean man with a pipe and a fan.

That lifelike drawing of quite good quality set a new trend in a way: for about thirty years Hungarian publications and travel books about Korea contained a fairly large number of contemporary photographs and drawings which are useful as ethnographic sources even today.

From then on, no lexicon or encyclopaedia could have been published without an entry on Korea. For example, "Az Athenaeum Kézi Lexikona" (Athenaeum's Concise Lexicon) in 1892 (Volume 1, p. 939). The "PALLAS Nagy Lexikon" (PALLAS Great Lexikon) of 1895, which is still in wide use, published about two pages summarizing the country's geography, climate, products, facts on its population, industry, trade and administration. It was the first of its kind, giving a brief overview of the country's 19th century history, quoting the Korea King's manifesto of March 1895 and including an attached list of references to British, German, French, Russian and Hungarian literature.

By the early 20th century, Korea was already included in the curricula of Hungarian universities. The famous Hungarian geographer, Dr Jenő Cholnoky, held six lectures on East Asia in November and December 1904, and the printed notes are still available, "On Korea's position in the world and the Korean people, Korea is extremely important, indeed the Italy of the East Asian Mediterranean seas," wrote Professor Cholnoky, who himself had been to the Far East.

In addition to a number of less significant publications ("Franklin Kézi Lexikona" – Franklin's Concise Lexicon—of 1912; "A Napkelet Lexikona—Lexicon of the Orient—of 1927), outstanding importance is attached to a two-page entry on Korea that appeared in the *RÉVAI Nagy Lexikon* (Révai's Great Lexikon) of 21 volumes

in 1915. Besides already known facts, that entry gave a historic overview looking back on two thousand years and contained a special section that dealt with the issues of Korean language and literature. The "TOLNAI ÚJ VILÁGLEXIKONA" (Tolnai's New World Lexicon) of 1927 was of superior quality with a four-page entry on Korea including several interesting illustrations, for example photographs of Sökkuram, the Namdaemun of Seoul, etc. It is interesting to read the "Katolikus Lexikon" (Catholic Lexicon) of 1932 which briefly described the position of religious missions and gave the numbers of believers, priests and churches, etc.

In addition to relatively short entries that appeared in "Uj Lexikon" (New Lexicon) in 1936 and "Uj Idők Lexikona (Lexicon in Modern Times) in 1939, Dr Jenő Cholnoky wrote again a six-page chapter on Korea with his own photographs in the Volume On Asia in the series A Föld és élete" (The Earth and Its Life) from 1936.

In general we can say that the lexicons and encyclopedia issued in Hungary in the 19th and 20th centuries published up-to-date facts about Korea comparable by contemporary scientific standards, although they were not fully devoid of errors and mistakes. They include certain erroneous statements about the origin of the Korean people and language, the internal situation and economy, etc. and there are occasionally fictitious and exaggerated elements mainly adapted from Western literature. It is interesting to note that the latter features were temporarily confirmed—and not dispelled—in the wake of travels to the Far East and direct on-site explorations that started towards the end of the 19th century. Such "colourful features" were often reflected even in the otherwise high standard "Földrajzi Közlemények" (Geographical Bulletins) which the Academy's Geographic Society began to publish in the 1870s (e.g., "A Korea hét csodájáról"—On the Seven Wonders of Korea—Volume XX, 1982, pp. 195–160.).

The first visit from the Austro-Hungarian monarchy to the Far East, which immediately gained political importance, was made in 1890. On government assignment, Corvette Zrinyi made a cruise in Asia with one of the most important official missions being to establish contacts with Korea with a view to making preparations for a treaty of friendship and commerce. The ship's surgeon, Dr Ferenc Gáspár published an illustrated travel book of 600 pages, "Negyvenezer mérföld vitorlával és gőzzel" (Forty Thousand Miles with Sails and Steam) on the cruise in 1893. In his book, the author devoted about 40 pages to Korea, the "isolated country" (adapted from Griffith). On 21 September 1890, Corvette Zrinyi set anchor in the port of then Chemulp'o from where the captain and his attendants rode on horseback to Seoul. They met several representatives of the Korean government and the Court on negotiations but no agreement was signed because of the funeral of the Queen Mother and the court mourning. Unfortunately, the personal impressions and notes of the ship's surgeon about Korea are rather superficial and inaccurate, some of his statements are unfounded and biased. Apart from the fact of reporting, the publication has therefore hardly any value as a source for research. The first cruise was soon followed by Franz Ferdinand Archduke's journey aboard "Kaiserin Elisabeth" in the Far East in 1892 during which the Monarchy's Ambassador, Baron Rüdiger Biegeleben and Kwong Chee-Hueng, charge d'affaires and interim on behalf of the Korean Kingdom signed the Treaty of Friendship, Commerce and Navigation between the two states on 23 June 1892. The Preamble to the Treaty stated this as its objective, "...being sincerely desirous of establishing permanent relations of Friendship and Commerce between Their respective Dominions and of facilitating the commercial intercourse between Their respective subjects, have resolved to conclude a Treaty for that purpose."

Further down, Section I of the Treaty pointed out, "There shall be perpetual Peace and Friendship between His Majesty the Emperor of Austria, Apostolic king of Hungary and His Majesty the king of Corea, and between Their respective subjects. Austrian and Hungarian subjects in Corea and Corean subjects in Austria-Hungary shall enjoy full security and protection for their persons and property."

We can say about the Treaty as such that it was signed by the Austro-Hungarian Monarchy with the Kingdom of Korea recognized as an autonomous and independent state (it was also emphasized in a letter King Kojong sent to our Ambassador, a copy of which I attach here). The Treaty focuses on the promotion of trade and consular/personal relations, although the Monarchy was undeniably at an advantage over Korea in this regard. Besides, Article 2 in Section IX of the Treaty is quite remarkable and its spirit is valid even today, stating, "Subjects of one of the High Contracting Parties who may proceed to the country of the other to study its language, literature, laws, arts or industries, or for the purpose of scientific research, shall be afforded every reasonable facility for doing so."

Unfortunately, no representation was set up subsequently in Seoul and the official relations were maintained between the respective Embassies of the Austro-Hungarian Monarchy and Korea in Tokyo all along.

After the turn of the century, several Hungarian travellers went to Korea and despite all their inaccuracies and errors, they made the first attempts to give comprehensive descriptions about Korea's people, history and culture in their reports. As I mentioned already, those publications are rendered especially valuable by the photographs, ethnographic and other illustrations. The daily press generally reported on Korea only in the context of the war between China and Japan.

In the very first years of the 20th century, in 1902–1903, Count Péter Vay, Bishop went on a journey visiting Petrogard, Siberia and Mongolia, later Beijing, Seoul and Tokyo. The Bishop, descending from one of the eldest Hungarian aristocratic families, spent several months in Seoul and Korea from November 1902. On his travels, he published a 500-page book with abundant illustrations including his own paintings and drawings, "Kelet császárai és császárságai" (Budapest, 1906) (Emperors and Empires of the Orient). In his work, he reported about his stay and experience in Korea on about 140 pages.

With proper erudition, he described the country's history, people, customs, Seoul and its surroundings as well as Chemulp'o, Masan and Pusan, etc. and gave an account of his meetings with King Kojong and the Heir Apparent, and of the country's internal and foreign political situation. The author's sharp wit and excellent political and factual knowledge made his work outstanding among contemporary reports and travel books for Korea. He saw the fight of great powers for Korea and the motives of the events with sharp eyes and witnessed several important political developments, etc. We can learn a great deal from the way he evaluated the situation even today, "Seoul is split into two parties. One of them is a staunch opponent of Russia... The other one is the Russian party that mightily defends its interests against Japan's supporters. Because one serves the Russian, the other one serves the Nipponese. The latter is a stalwart of Japan—but there is hardly a party yet that would fight for its own country, for independence and defend its freedom. There are very few Koreans who are enthusiastic about Korea." (p. 323) We cannot preclude that Count Peter Vay's position and his sympathy may also have stemmed from Hungary's subordinated role in the Monarchy.

The first reports and articles of the last century and later the travel books and finally the treaty of friendship and commerce made Korea gradually known in Hun-

gary. Parallel with them, the official circles, the Austro-Hungarian Government also showed increasing interest in the Far East, specifically in the events in Korea. This fact attributes special importance to the documents of the Monarchy's Embassy in Tokyo, covering about three decades. In this context, let me refer to the fact—which was also pointed out by an Austrian researcher—that there were quite many Hungarians among the Embassy's leaders and diplomatic corps who, similarly to Count Vay, were not always able (or did not want) to disregard the contemporary Hungarian traditions and events whenever they gave evaluation of the Korean situation.

As already identified documents of archives show, the Monarchy's embassy in Tokyo gave regular accounts of Korea's internal and foreign policy events and of the great powers' Korea policy from 1884 on. Vienna and Budapest reserved political interests and pronounced "active neutrality" as regards the affair of the Far East enabled it to follow the events and relations there mainly as an observer, a kind of witness. As a result of that interest and familiarity with local political affairs, I have found about 250 reports in the Austro-Hungarian Monarchy's archives, running about 1,700-1,800 pages, from the period of 1885-1912. Some less well-known or even unknown documents have also come to light, dealing with the relationship between Korea and Japan and between Korea and the great powers at the end of the 19th century.

The Ambassador's reports closely follow the events in Korea's internal and foreign policy. It is also supported by the statistical analysis of their frequency. The Embassy sent 18 political reports in 1893, 22 in 1894, 10 in 1895, 14 in 1896 and 15 in 1900, whereas only few reports were made in the interim years. The subjects of those reports are also worth mentioning.

Ambassador Zaluski, for example, showed keen interest in the stormy developments in the internal affairs of Korea between 1884-1885 and the race of the great powers, mainly Japan, China and Russia for Korea. His successor, Count Condenhove, devoted great attention to what he called the "Korean revolution" in 1894-1896. In several of his reports and coded cables he referred to the Tonghak movement and peasants' uprising as revolution. With excellent political insight, he depicted the deepening conflicts between Japan and China, and later the outbreak and events of the war.

It is also interesting to read the four or five reports that dealt with the assassination of Kim Ok-kyun, its political background and international implications. They are specially valuable sources because Ambassador Condenhove knew Kim Ok-kyun personally and witnessed his activities and life. The Ambassador also gave detailed account of the assassination of Quenn Min and attached the plot diagram of the palace.

After the annexation by Japan, reports from the Embassy in Tokyo became substantially scarcer: we only know of five reports from 1911 and two from 1912.

I think what gives particular value and relevance to the documents from the Austro-Hungarian Monarchy's Embassy in Tokyo covering almost 30 years is that they invariably discussed Korea's internal and international situation, internal political developments and the great powers' Korea policy as an integral whole, in firm consistency. In this context, the analyses and findings about Korea's independence and autonomy deserve special attention. So for example, in his letter to the joint Foreign Minister of the Monarchy, on the subject of recognizing Korea's annexation by Japan, Hungarian Prime Minister, Count Kuen-Héderváry condemned Japan's policy, and recommended that the Monarchy should not hasten to recognize it.

The history of Hungarian-Korean relations in the decades before World War I

would not be complete if we were not to explore what was known about Hungary in Korea, what image Hungary had in the years around the turn of the century. Although it is naturally a task for our Korean colleagues, I would like to refer briefly to the facts known thus far.

In order to popularize and propagate their reformist efforts and views, the supporters of *kyemong undong*, an enlightenment movement that was evolving around the turn of the century, translated into Korean the biographies and works of famous personalities of Western countries and nations and the history of independence wars. It was at that time when, for example, the book "Stories on the Heroic Kossuth, the Leader of the 1848-1849 War of Independence" was translated. As far as we know, it was the first book on Hungary that was published in Korea. What happened to the book thereafter is still a bit mysterious. Several publications issued in North Korea mention the fact of the book having been translated but so far I have not been able to find it either in P'yŏngyang or Seoul. I cannot rule out that it may be the Korean translation of the work by the Japanese author, Tokai Sansi, who knew Lajos Kossuth (1802-1894) in person. His book was published under the same title in Japanese in 1885. After all, it would be an important milestone in our cultural relations if a copy of the book on Kossuth could be found with your assistance.

With Korea's annexation by Japan (1910) and the fall of the Austro-Hungarian Monarchy (1918), official and other relations between Hungary and Korea came to a halt for a long time. Between the two world wars, Hungary maintained diplomatic relations only with Japan in the Far East (1928-1942). So we only know about scarce contacts with Korea in those years. Of them, I would like to note in particular the study tour An Ikt'ae (1906-1965), the renowned Korean composer of the national anthem of the Korean Republic, made in Hungary. In 1937-38 he studied the music of the Hungarian and East-European people under Zoltán Kodály's guidance.

We can note that the Hungarian press reported extensively on the sensational victory of Son Ki-jŏng in the marathon race at the Berlin Olympic Games, making a special point of his Korean nationality.

Although not directly relating to Hungary's relations with Korea and still unexplored in full detail, I should mention the involvement of Béla Kun, one of the leaders of the Hungarian Soviet Republic in 1919, in the Korean communist movement (1922-1931) and in the three-member Korea committee of Komintern.

As I have already mentioned, we can trace only scarce Korean Implications in the official foreign relations between Hungary and Japan in the 1930s.

What is perhaps more important in this respect is the way Japan's policy was judged in Hungary in general. There is some ambiguity to note in this regard. On the one hand, it was fashionable in both countries in the 1920s and 1930s to search for and publicize an alleged kinship of the two nations and to form friendship societies, etc.⁴ On the other hand, however, we can trace an element of contempt in diplomatic reports and official documents as regards Japanese fascism and Japan's plans for expansion. For example, the general staff of the Hungarian Army prepared monthly "status reports on the Far East" for the foreign minister with particular regard to the developments in Manchuria, the relations between Japan and China, Japan and the Soviet Union, etc. Those reports regularly followed events such as the dislocation and movements of the Japanese army, etc. Illustrating it on a map, the reports also recorded the position and the force of the two Japanese divisions sta-

4 As it is known, Hungary joined the Anti-Comintern Pact in 1939.

tioned in Korea, with a designation "Korea". The 19th division was stationed around P'yŏngyang and the 20th around Seoul, altogether with a force of 15-20 thousand. The summary of the status report in June 1935 reads "Having made use of the favorable opportunity and position, the chiefs of the Japanese army took the initiative, as usual, in state leadership and are about to lay the foundations for Japan as a great power on "the Asian continent with bold determination."⁵ The same evaluation is brought forward in a report of the Hungarian Embassy in Moscow of 21 August 1936 on "the promotion of the hated General Minami to be Korea's Governor General." Describing "Minami's military and political career, the report stated that Minami is one of the major factors in Japan's expansionary policy on the continent....," "his function is to thoroughly organize and establish posts in Korea for a more extensive action by Japan on the continent, all the more so since two new Korean military ports have been complete recently and their favourable location can significantly shorten the transportation of Japanese troops."⁶ On another occasion, in relation to the high-level negotiations between the Soviet Union and Mongolia, the Hungarian Ambassador in Moscow emphasized from Mongolian Prime Minister, Genden's interview that Mongolia did not wish to become the victim of Japan as Korea and Manchuguo had.⁷

Even such indirect relations were broken off in the years of World War Two.

Developments in the Hungarian-Korean relations after 1945 are well-known; briefly speaking they were generally determined by the international political situation and the internal situation in Hungary and Korea at any given time. Therefore, I would like to touch upon this subject only in short.

Hungary established diplomatic relations with the Korean People's Democratic Republic on 11 November 1948 and set up official contacts with the Korean Republic forty years later in 1988. Then in February 1989, diplomatic relations were established and embassies opened mutually.

The history of Hungarian-North Korean relations is well-known.⁸ In spite of periodic minor fluctuations motivated by political reasons, relatively wide-ranging relations have been developed in political and economic fields, trade, culture and sciences between the two countries. They are reflected in the contractual relations between them. By now, specific images have evolved mutually about Korea and Hungary, partly in relation to the Korean issue.

It is also one of the results of the past few decades that several hundreds of people in the Korean People's Democratic Republic have learnt Hungarian at different levels of fluency, making it possible to publish Hungarian and Korean literature in translation.⁹

Unfortunately, very few people are familiar with the Korean language in Hungary. In my view, the biggest shortcoming is that no centre, no education has been introduced for Hungarian and Korean studies either in Korea or in Hungary, respectively, up until now.

In spite of the short past, the relations between Hungary and South Korea are

5 Hungarian National Archives, 1936. k. 63. 114, cs. 15.

6 Ibid., 281/1936. k. 63, 15/28. f. 15.

7 Ibid., 1936 15/28. f. 43.

8 See: Péter Faludi, *Mit kell tudni a KNKD-ról* (What to know on DPRK), Budapest, 1981. pp. 182-186.

9 See attachment.

developing rapidly. It is also suggested—among else—by the upcoming visit of president Roh Tae-woo in Hungary and by the increasing frequency of high-level contacts. With mutual efforts, it is possible to lay the grounds for Hungarology and Koreanistics and the introduction of language education and country studies today.

As there are practically no obstacles to the development of relations between the two countries both short-term and long-term contractual relations are being established in various fields. We should devote due attention to all this future if we really want to achieve stable and well-founded cooperation. The latter can also be promoted by the fact that although both countries are relatively small and geographically distant, both Hungary's and Korea's international importance is larger than their size or potentials—for different reasons, of course. A significant role is also played by round-table conferences and meetings on a variety of subjects since we still know rather little about each other's countries.

In the foregoing I tried to give a brief overview of the 100-150 years preceding the present Hungarian-Korean relations, the way Korea's image has developed in Hungary—mainly the period before 1945.

Unfortunately, because of the great geographical distance, the different historic developments and political interests, this process remained rather peripheral for both countries, both cultures in the decades before 1945 although it treasures some interesting and still noteworthy elements and facts. In this respect I refer of all to some cultural events but I mainly consider it important to explore and process the sources in Austro-Hungarian and Hungarian archives. I cannot rule out that a few random reports may be found in the Hungarian archives of Catholic and Protestant missionaries as well. The same can be said about the legacies of Hungarian travelers and geographers from the end of the last, beginning of this century. And as I mentioned in the introduction, the picture of the preceding events of Hungarian-Korean relations can be complete only if my Korean colleagues also explore their respective sources.¹⁰

10 For example: Kho Songmoo's article in *Hangul Sesosik*, Issue No. 170-171, 1986.

KOREAN LITERATURE PUBLISHED IN HUNGARY AFTER 1945

1. *Szol Csang Szik: A barátság hőskölteménye* (The Epos of Friendship), Bp., 1952, 40 p., Szépirodalmi Kiadó (Publisher).
2. *Te Gi Csen: Pektuszán–A domb* (*Paektusan–The Hill*). Bp., 1952, 79 p., Szépirodalmi Kiadó (Publisher).
3. *Li Csen Von: Korea rövid újkori története* (A Short History of Modern Korea). Bp., 1953. 182 p., Szikra (Publisher) (from Russian).
4. *Han Szer Ja: Vihar a Tedong felett. Regény.* (Storm over Taedong. Novel). Bp., 1954, 112 p., Szépirodalmi Kiadó (Publisher).
5. *Cső Sza He: Árvíz után. Novellák* (After Flood. Short Stories). Bp., 1958, 218 p., Európa Könyvkiadó (Publisher), translated from Korean by CSO Dzung Jal.
6. *Csunjan szerelme* (Chunjan's Love). Bp., 1958, 90 p., Európa Könyvkiadó (Publisher), translated from Korean by BANG Jong Gap and Tóth Tibor.
7. *Koreai költők (1920-1930)* (Korean Poets 1920-1930), Pak Phal Jang, Pak Sze Jong, Li Szang Hvaeés, Kim Csang Szul verseiből. Bp., 1958, 62 l., Európa Könyvkiadó (Publisher), translated from Korean by BANG Jong Gap.
8. *Három özvegy miniszter – koreai népmesék* (Three Mini sters' Widowers–Korean Folktales). Bp., 1966, Európa Könyvkiadó (Publisher).
9. *Magyar-Koreai Szótár* (Hungarian-Korean Dictionary). Bp., 1957, 818 p., Akadémiai Kiadó (Publisher), (23,000 words) red, by Kim Bjong Dze és Sövény Aladár.

ABOUT KOREA

1. *Faludi Péter: Mit kell tudni a KNDK-ról?* (What to Know on DPRK). Bp., L 1981, 212 p., Kossuth Kiadó (Publisher).
2. *T. Szentesi Katalin: Koreai Népi Demokratikus Köztársaság* (The Democratic People's Republic of Korea) – Útikönyv (Guidebook). Bp., 1988, 156 p., Panoráma (Publisher).
3. *P. Szabó József: Hodori öt karikával* (Hodori with Five Rings). Bp., 1988, 228 p., Zrínyi Kiadó (Publisher).
4. *Kalmár György: Szöulből jelentem* (Reports from Seoul). Bp., 1988, 118 p., Kossuth Kiadó (Publisher).

BELSŐ-ÁZSIA A MAGYAR NÉPVÁNDORLÁS KORI RÉGÉSZET LÁTÓKÖRÉBEN

TOMKA PÉTER

1. Az előadás földrajzi és időbeli keretei

Belső-Ázsia mesterséges fogalom, amely mögött földrajzi, történeti és (20. sz.-i) politikai evidenciák állnak. A többféle lehetséges megközelítés, meghatározás közül magam a magyar orientalisztikában elfogadott értelmezéshez csatlakozom (amiről Ligeti Lajos írt az ismeretlen Belső-Ázsiában, vagy amit Denis Sinor képvisel a Cambridge History of Early Inner Asia-ban).

Az eurázsiai sztyeppvidéknek az Ob folyótól és a Tien San hegységtől K-re eső, lényegében hegyekkel szabdalts magassfennsíkobból álló területéről van szó, annak peremvidékeivel együtt (a Szaján-Altaj vidékéről és előteréről, a Jeniszej alsó folyásáról, Mongóliáról, É-Kínáról, a Bajkálon túli területekről). Ezt régebben úgy szokták fogalmazni, hogy a Dzsungáriai kaputól K-re (*Alföldi A., László Gy.* a 30-as, 40-es években így használta), mai szemmel nézve Közép-Ázsia zömében mohamedán (iráni és török) népeitől K-re, ahol a buddhizmus vert gyökeret (keleti török, mongol, mandzsu-tunguz népek körében). A fogalom mögött bizonyos életmódbeli, kulturális és történeti szövevény rejlik. Mint minden terminus technikus, a Belső-Ázsia-fogalom is tökéletlen. Tökéletlen, mert a történelem folyamán népek államalakulatok határai futottak túl rajta mindkét irányban, tökéletlen, mert földrajzi keretei minden irányban vitathatók.

Tibetet pl. Belső-Ázsiához szokás sorolni, a Turfáni oázisvárosokat, a Tarim-medencét is (bár ezer szállal kötődnek Közép-Ázsiához). Dél felé a Hoangho, illetve a nagy fal képezne a határt (de Ordosz vidékét mindenki ide számítja), Kelet felé tekintve megoszlanak a vélemények arról, hogy vajon Mandzsúria még Belső-Ázsia vagy már Távol-Kelet? Észak felé meg különösen nyitott: belenyúlik az erdős zónába, attól történeti-etnológiai szempontból sem választható el élesen: az északi népek gyakori déli mozgása következtében (pl. mongolok), de délről „felszoruló” kultúrák esetében sem (pl. jakutok).

Magam – ez esetben – maradok a füves puszták világában, legfeljebb ki-kikukkantok a világ négy világtája (különösen, ülésszakunk témája miatt), kelet felé.

Az időrendi kereteket könnyebb tisztázni. A Kárpát-medencében a népvándorlás kor az V–X. századok közötti majd félezer esztendő. Ezt kutatja a magyar népvándorlás kori régészet. A bizonyosan messze keletről induló népmozgalmak (a hunoké, majd az avaroké – és kisebb mértékben még a késői nomádoké) vonzzák a magyar régészek látókörébe Belső-Ázsiát. Úgy is, mint a nálunk megjelenő keleti népek bölcsőjét, vándorlásuk lehetséges kiindulási pontját. Úgy is, mint olyan helyet, ahol a nálunk feltűnő, a környezetben idegen jelenségekre analógiák találhatóak (egykorúak vagy nem egykorúak egyaránt), és úgy is, mint ahol közelrecens, a kö-

zelmúltban tanulmányozott vagy még ma is tanulmányozható a népvándorlás kori élet számos formája, ahol a feltárt források (a kínai könyvek, a türk feliratok, a Mongolok Titkos Története, a gazdag altaji és Bajkál-vidéki néprajz) állnak rendelkezésre, amelyekkel – szerencsés esetben – magyarázhatjuk, érthetővé tehetjük a sztyeppe Ny-i végén tapasztaltakat.

Következik ebből, hogy a magyar népvándorlás kori régészet mindvégig érzékenyen figyelte Belső-Ázsiát. Még külön romantikus szimpátiával is, hiszen kezdetben errefelé sejtették a magyarság gyökereit, de ettől függetlenül is: a hun, az avar néppel való érzelmi azonosulásnak mély és messze vezető szálai vannak, amelyek közül csak egy a nemzeti büszkeség, amely akár mondvacsinált dicső ősoket kíván magának, akár összehasonlítani próbál: lám, a híres hunok, avarok eltűntek, de mi magyarok túltettünk rajtuk...

2. Rövid tudománytörténeti vázlat

Azóta, hogy a XVIII. századi nagy francia sinológus, Deguignes márki megtalálni vélte a kínai forrásokban az európai hunok és európai avarok elődeit a Hiungnu és a zuan-zuan néven nevezett népcsoportokban és amióta Pray György szinte azonnal csatlakozott ezekhez a nézetekhez, komoly kétely nálunk szinte a közelmúltig nem merült fel ezzel kapcsolatban (*Ligeti L.* óvatos megfogalmazásai, *Czeplédy K.* Közép-Ázsiára vetett tekintete és kompromisszumkézsége, az iranisták ellenállása ellenére sem). Egy-egy belső-ázsiai felfedezés fel-felerősítette a heurékahangulatot, amit azonban csak ritkán követett komolyabb elmélyülés.

A XIX. század második felében első tapogatózó lépéseit tevő magyar népvándorlás kori régészetet először etnológiai híradások érték (Vámbéri Árminra gondolok), de szinte ezzel egy időben megindult az információáramlás az oroszországi múzeumok felől is.

Rómer Flóris, a magyar régészet atyja, 1874-ben járt Moszkvában és Péterváron, ahol a látottak alapján bizonyítottan látta, hogy a honfoglalók az Altaj-vidékről jöttek ide. Emellett leírta Radlov 1865-ben, katandai sírmezőn ásott leleteit: fából faragott ló, tevé és csodaállatok, mind finom aranylemezzel bevonva ... erre még az előadás vége felé vissza szeretnék utalni.

Nagy Géza 1893-ban (majd *Munkácsi Bernát* kiegészítő-kommentáló tanulmányában 1896-ban) a lovastemetkezések rokonságát kutatva emlegeti a mongol kori utazók (Plano Carpini, Rubruquis, Marco Polo) adatait, és bizonyos kelet-ázsiai, mongol vagy török törzsek recens temetkezési szokásait is – elsősorban Katanov gyűjtésére hivatkozva, amely rövidesen, a Budapesten meginduló Keleti Szemle 1. számában is napvilágot látott.

Közben gróf Zichy Jenő ázsiai expedíciója résztvevőjeként Pósta Bélának, a korszak másik nagy alakjának is alkalma nyílt oroszföldi (sőt szibériai) gyűjteményeket tanulmányozni. Tapasztalatai hozzájárultak – ma ismét modern – paleoetnográfiai szemléletmódja kialakításához. A hazahozott, kiadott információk, dokumentumok adtak alapot Nagy Gézának ahhoz, hogy – a kengyelformák alapján – kijelenthesse: az avar őshazának a Minuszinszki-medencét lehet tartani. Az avar kor kutatását (datálást) vitte előbbre a minuszinszki, tuvai, mongóliai csészertartó kőszobrok (a kamennaja babák) türk kori meghatározása, a rovásfeliratok (Radlov megfejtése nyomán történő) ismertetése, a szobrok ábrázolásainak (pl. szablyatípus) felhasználása.

Külön fejezetet érdemel *Felvinczi Takács Zoltán* munkássága. 1913–1935 kö-

zött számos tanulmányt írt a hazai leletanyag és Belső-Ázsia (valamint a Távols-Kelet) kapcsolatáról. Ahogy az lenni szokott nagy tudósok életművében: akadt köztük telitalálat (ő ismerte fel és bizonyította a korábban szkítának tartott hun üstök keleti származását, helyes időrendjét és rokonságát kínai szertartási edényekkel), de tévedés is a késő avar öntött bronz övveretek távol-keleti párhuzamkeresése akkor még nem volt anakronizmus, hiszen az Ordosz-bronzokkal, meg a Nagy Péter-féle szibériai kollekcióval való összevetés valóban sugallta – tévesen – a hun korra dalált öntött bronzművesség belső-ázsiai eredetét. Még *Fettich N.* első munkáiban is ez a szemlélet érvényesült (*Bronzeguss und Nomadenkunst* 1929) – más kérdés, hogy *F. Takács Z.* élete végéig hű maradt ehhez a tévedéséhez. *Radlov*, *Vémbéry*, *Katanov*, az orientalista *Marquart* munkái (osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, 1903), *sir Aurél Stein* ázsiai felfedezései (Innermost Asia, Oxford 1928), a *Kozlov-expedíció* *Noin-Ula-i* ásatásai 1925-ben (és *Camilla Terever* 1932-ben megjelent összefoglalása, amit *Alföldi András* referenzált azonnal), *Ligeti Lajos* tanulmányútja Kínába, *Mandszúriába* és *Mongóliába*, a hun és avar kori régiségek kronológiájának felismerése, az oroszöldi szakirodalom használata (észak-mongóliai, altaji ásatások) olyan tudományos légkört teremtettek, amely egyre szakszerűbb felhasználást, egyre pontosabb fogalmazást tett lehetővé.

Fettich Nándor pl. a korszak kiemelkedő vezető magyar népvándorlás kor kutatója már 1931-ben hivatkozott a *kudyrgei* (azóta sokszor idézett) rajzos csontnyeregű képre. Maga is gyűjtött az oroszországi múzeumokban, a *Minuszinszk-vidéki lovasnomád kultúráról* külön fejezetet írt (felhasználva, *Radlov*, *Aspelin*, *Pósta B.* adatait). (A honf. magyarság fémművessége, AH.) Megfogalmazása szerint „már az avar invázió hozott magával a VI. sz. közepén az *Altaj vidékéről* rokon formákat”. A megfigyelhető – máig érvényes – szemléletmód csírája fogható itt tetten: minden, ami Keleten megvan, ott ősi, nálunk másodlagos...

Ezzel egyben új korszak kezdődik a magyar népvándorlás kor kutatása és *Belső-Ázsia* kapcsolatában: állandóan és rendszeresen szemmel tartották mindazt, amit (a szakirodalom alapján) tudni lehetett, azt folyamatosan beépítették a kutatók hipotéziseikbe. Igaz, néha félreértésekhez vezetett a nagy igyekezet. *Móra Ferenc*, aki pedig igazán érzékeny volt néprajzi dolgokban – *Solymossi S.* szóbeli közlését félreértve, a korai avar fülkesíroknak *ujgur* párhuzamot konstruált (1932), amire még *Csallány D.* is hivatkozott 1939-ben (állvatemetés). *Horváth Tibor* (Üllő-Kiskőrös, 1935) azonban már tudatosan használta *Kudyrgét* analógiaként.

László Gyula nagyívű rekonstrukcióiban (akár a koronói magyar nyeregről, akár a hun arany íjról, akár az avar társadalomról írt), mindig szerepet kaptak *belső-ázsiai* ábrázolások, leletek, néprajzi-etnológiai hivatkozások (különösen *U. Harva* gyűjteménye nyomán). Böven esik szó a részleges lovastemetkezés formájának felismerése során *belső-ázsiai*, *Altaj-vidéki* szokásokról, a *mokrini* tégely világfája és állatalakjai *sámánisztikus* magyarázatáról, a *cibakházi* fejedelemasszony fejdíszzeihez a *kudyrgei* jelenése körül stb. A II. világháború óta sem szakadt meg ez az odafigyelés, sőt egyre határozottabb formát öltött, konkrétabb lett és átfogóbb is egyben, ahogy nőtt az információk mennyisége. Szintézisre azonban még senki nem vállalkozott (egyetlen kísérlettel eltékozva). Valós párhuzamokat idéztek, amelyek datálásában és interpretálásában is szerepet kaptak, az etnikai kapcsolatok bizonyos mértékben a háttérbe szorultak (és ez rendjén is van, a tudomány mai állása szerint). Néhány nevet, problémát, velük kapcsolatban tárgyítást vagy temetkezési, viseleti szokást idézek a továbbiakban, illusztrálendő, hogy mire is való és miben is áll a *belső-ázsiai* kapcsolat.

Kovrig Ilona (1955) dél-szibériai, Minuszinszk-vidéki, hakassziai, altaji, észak-mongóliai leletek, meg Tang Tai Cong emlékműve alapján határozta meg a korai avarok leleteinek egyik legkorábbi csoportját. Az ún. hosszú fülű kengyelek, zablák és karcsú kopják leletegyütteseit. *Kürti Béla* (Szeged története) megkísérelte elválasztani az avarok belső-ázsiai hagyományokra visszavezethető tárgyi és szokáshagyatékát a közép-ázsiaiaktól. Erdélyi István könyvet írt Az avarság és Kelet címmel, amelyben rendszerezni próbálta a felgyülemlett anyagot. Szempontjai: kutatástörténet, elméletek az avarság belső-ázsiai eredetéről, szokások: halotti áldozat, lovastemetkezés párhuzamai, tárgytipusok: kengyel-, nyeregletek és -ábrázolások, verettípusok, szalubalta, fülbevalótípus, fegyverfajták (láncpáncél, íj, nyilak, kard, szablya), a rovásírás szerepel a témák között. Nem felejtkezhetünk meg arról, hogy Erdélyi István a '60-as évek óta rendszeresen vezetett Mongóliába régészeti expedíciót (hiung-nu és türk kori leleteket tárt fel és publikált) mongol kollégáival együtt.

Bálint Csanád Szyteppe-könyvében (1989) nemcsak az eddigi eredmények összefoglalását adja, hanem éles szemű kritikáját is (hiszen pl. a bronzöntésnek és az állatküzdemi jeleneteknek hiába vannak hiung-nu kori ázsiai párhuzamai – az 500 éves időkülönbség nem hidalható át. A közép-ázsiai vonatkozások dominálnak, még akkor is, ha egyes tárgyak és szokások belső-ázsiai gyökerekre mennek vissza. Ő tett először kísérletet arra, hogy a türk régészet eredményeit összefoglalja. Nem régész, hanem orientalista, U. Kóhalmi Katalin volt az, aki szintézisre vállalkozott (A szytappék nomádja, fegyverben, lóháton).

Legmesszebb a belső-ázsiai kapcsolatok felmutatásában – mindkét korszakot illetően – Bóna István jutott. A hun kor problematikáját egy pillanatra félretéve, engedjék meg, hogy először a Szegvár-publikáció alapján mutassam be azt, hogy szinte minden kora avar kori tárgynak és jelenségnek van belső-ázsiai (és persze közép-ázsiai) kapcsolata, párhuzama. Az információ az egész eurázsiai szytappévilágban hihetetlen gyorsan áramlott, a formák meglepő hasonlósága *vándorlás, kapcsolat, rokonság, konvergencia* alapján is létrejöhetett, sőt mindezek egyszerre is működtek.

Ázsiai hagyomány tehát a korai avaroknál a lovastemetkezés (speciális formái: a két lóval, vagy lószerszámmal temetés is), a példák: Kapcally II. temető 8., és 13., kurgán, Kuraj III. temető I. kurgán, Tuva (Grac nyomán), Kudyрге, 5., 7., 12. egyéb altaji sírok (1. típus, lóváz az ember jobb oldalán ellentétesen). 2. típus (jobb oldalon, azonos tájolásban). Kudyрге 9., 10., 11. sír, Kapcally II. stb. (12 lelőhely), az igazi belső-ázsiai a IV. típus (Bolsaja Recka XIV. 49. sír), Mongun-tajga, Baj-tajga stb. 25 példa, bal oldalon, ellentétesen tájolva van önálló lósr is.

Idézhető a lószerszám eltemetése (4 példa), csak a részleges lovastemetkezésre nem talált akkor még igazi jó példát (azóta a Baraba-szytappéről közöltek ugyan ilyeneket, valamivel későbbi korból, a hiányt magam is észleltem a mongol lovastemetkezésről írott dolgozatomban, az adatok akkor a szokás nyugati vagy északi eredetére utaltak, ma ez utóbbit hangsúlyoznám, elsősorban etnológiai adatok alapján.

Minden ellenkező híresztelés ellenére a fakoporsóba temetés általános az egész szytappévidéken (Bóna még néhány példával megtoldotta a magam gyűjtését). És nemcsak európai szokás a halotti obolusadás sem (Kína, Mongólia, a türk kori Belső-Ázsia szolgáltatott számos példát). Megtalálható a vizsgált területen a páratlan fülbevaló-viselet a férfiaknál (nemcsak Közép-Ázsiában, ahol a példák sokasodnak, de az Ob vidékén és az Altajban is), előfordul a pár szem gyöngy férfisírban ugyanúgy, mint nálunk az avar korban, a megoldott öv szokása, a leoldott és a halott mellé helyezett kardra, tegezre is van példa. A tárgyformák közül a szegvári homlokdíszre Mongun-tajga lelőhelyről hozott példát (Közép-Ázsián túl persze), a *lemez-*

páncél az Altajig, Tuváig, sőt Koreáig követhető (Akio Ito nyomán idézte a Kyongju 54/b és 128. sírokat), ugyanez a helyzet a karcsú korai lándzsákkal, a csuklószíjas kardokkal, a csontcsüngőkkel, sőt a lószerszámmal is.

Már korábban Tuváig követte Bóna István az ún. *csücskös kerámia* előfordulásait. Magam a tájolási szokásokat kíséreltem meg feltérképezni, amellet, hogy minden mindenütt előfordul, észlelhető volt az a tendencia, hogy a szokásos Ny–K (vagy K–Ny) tájolás mellett fel-feltűnik (még hozzá mindig ott, ahol és amikor északról levándorló csoportok jöhetnek számításba), a meridionális (É–D) tájolás.

3. Végül engedjék meg, hogy néhány kiragadott (hun kori) példával szolgáljak, Korea felé is kacsingatva, megoldatlan problémákat is megemlítve.

Szó esett már arról, hogy a legjellegzetesebb hun tárgy, a bronz üst eredete bizonyára Belső-Ázsiába, a kínai nagy fal környékére nyúlik vissza. Bóna István legújabb, *Das Hunnenreich* c. könyvében is idézi a párhuzamokat. Ezen túlmenően azonban szinte minden tárgytípus megakad Közép-Ázsiában (sőt még a koponyatorzítás sem látszik hun szokásnak, inkább a csatlakozott irániakhoz köthető). Magyarázatul az a 2–300 esztendő szolgál (ha egyáltalán igaz a hiung-nu-hun azonosság), amit az európai hunok a Volga átlépése előtt valahol (nyilván Közép-Ázsiában) eltöltöttek. Az üstökön kívül csak olyan igen általánosan elterjedt tárgyformáknak, mint a csontmervítős íj, a háromélű nyílcsúcs, és a tükröknek van igazi belső-ázsiai párhuzama ebben a korban. Annál meglepőbb, hogy számos jelenség szinte azonos, vagy legalábbis hasonló formában, éppen a sztyeppe másik végén, Koreában tűnik fel. Ismert, hogy bizonyos hun kori diadémákon „gomba-szer” díszítések láthatók, amelyek sok fejtörést okoztak mindaddig, amíg ismertté nem váltak a koreai Silla kori sírok halotti koronái, amelyeken igazi fák (sámánfák, világfák?) magasodnak. (A kyongju-i aranykoronás királysírban, a nyugati kapcsolatok ékes bizonyítékaként, perzsa vagy szír műhelyben készült üvegedény is volt.)

Jellemző, hogy a kazahsztáni, sokat vitatott Borovoe-Šcucij-i leletet Bóna István éppen a koreai párhuzam (az idézett lelőhely 14. sírja) törődszei alapján vonja ki a hun korból és utalja a heftaliták korába, hiszen ez a pontos analógia 520 utáni!

Koreából idézhetők a pikkelymintás, lemezborítású nyeregkapák, a hosszú kardok, lószerszám, nyilak stb. Nehezen gondolhatunk ez esetben konvergenciára. Számolhatunk a kutatás hiányosságával (a közbülső területek IV–V. sz-i, a türköket megelőző korszakát alig ismerjük), de nem zárhatunk ki közvetlen kapcsolatokat sem. Nehéz szabadulni attól a gondolattól, hogy egyrészt a koreai „sámánisztikus” – de nem sámánkoronák Bajkálon túli (oroc, tunguz) fejdíszekkel tartanak rokonságot, másrészt, hogy az európai hunok eredete nem teljesen megoldott kérdés. Sok minden szól törökségük mellett, de Ligeti Lajos (*P. Pelliot* nyomán) felvetette, hogy valamilyen közelebből ismeretlen paleoázsiai nép is részt kellett vegyen a hun (hiung-nu) etnogenezisben. Ezzel a koreai kapcsolat még egyszerűbb magyarázatot nyerne (közös eredet – rokon eredet). Tudjuk, hogy az ázsiai hun hatalom – régészetileg is kimutatható erős nyomokat hagyott Transzbajkáliában: gondoljunk csak az ivolgai erődtelpre.

A magam kutatásai a hun kort illetően egy furcsa lelet értelmezése során vezettek el Belső-Ázsia felé. A pannonhalmi leletről van szó. Az a két zablá, két garnitúra lószerszám, pikkelydíszes nyeregveret, két kard (az egyik igen díszes, almandinberakásos, aranyrekeszes keresztvassal, pikkelymintás hüvelyveretekkel) és végre igazi arany íjvég- és markolatborításokkal nem temetkezés mellől került elő. A nagy hun leletek egész sorát találták hasonló körülmények között, sőt avar kori párhuzamok is léteznek. A szokást: a külön eltemetett halotti áldozatot (magam nem nevezném „Máglyaleletnek”, hiszen égésnyom nincs a pannonhalmi tárgyakon) az egész

sztyeppevidéken követhető, messze Belső-Ázsiában (türk kori rajnikok, ogradkik, kenotáfiumok), a közelmúltban még gyűjthető volt különböző észak-eurázsiai népek között (finnugoroktól az amúri tunguzokig).

Befejezésül az árpási leletről és egyetlen tárgyról. A sírlelet római kori város romjai közé ásva került elő. Üveg pohara, kis agyagkupicája, besimított díszű korszója, arany övé, és cipőcsatjai, szőröcsipesze, de még igazi párhuzam nélkül álló nagy bronz edénye is beleillik az V. századi, hun kori pannóniai környezetbe. Különleges tárgy viszont a csigolyák mellett előkerült aranylemez borítású állatfigura. Vannak párhuzamai a kelet-európai és a kazah pusztákról is (Beljausz, Novogrigorevka, Kzil-Kajnar-Tobe), igazán változatos, nagyszámú előfordulása viszont Tuvából (majd jóval később Kirgiziából) ismert. Itt utalok vissza Rómer Flórisra, aki a kalandjai hasonló leleteket ismertté tette. Máshogy, mint a hun mozgalommal, ez a tárgy nem kerülhetett a Kárpát-medencébe.

Kérem koreiai kollégáinkat: ők nem ismernek-e ilyesmit? Segítségüket köszönettel venném...

THE ROLE OF INNER ASIA IN THE ARCHEOLOGY OF THE MIGRATION PERIOD IN HUNGARY

1. The geographic and chronological frames of this lecture are the following: "Inner Asia" is an artificial name which had been developed according to geographic, historical and (of 20th century) political considerations. Among the several possible interpretations of this name I agree with the one which is generally accepted by Hungarian orientalists (the one represented by Lajos Ligeti in „Ismeretlen Belső-Ázsia” or by Denis Sinor in the Cambridge History of Early Inner Asia).

Inner Asia covers that part of the steppe region which lies to the East from the river Ob and the Tien san Mts., an area consisting practically of a series of high plateaus separated from each other by mountain ridges, as well as its marginal areas (that is the Sayan-Altay region and its foreground, the lower stream of the river Yenisey and Mongolia, N-China and Transbaikalian areas). According to an earlier formulation: the region to the East from the Dzungarian gate (A. Alföldi and Gy. László used the name in this sense in the thirties and forties of this century) where to the East from the present mostly Moslem (Iranian and Turkish) population of Central Asia Buddhism has deep roots among Eastern Turkish, Mongolian and Manchu-Tunguz peoples. The name Inner Asia covers a complicated formation of way of life, culture and history. Like every technical term, it, too, is inadequate. It is because from time to time certain peoples and political formations frequently crossed its frontiers to both directions. Besides, its geographic boundaries are disputable towards every direction.

For example Tibet used to be considered part of Inner Asia, as well as the oasis towns in Turpan and the Tarim Basin, though, they have many contacts with Central Asia. The southern boundary thought to be the river Hoangho and the Great Wall – while everybody agrees that the Ordos region belongs to Inner Asia. As for the eastern boundary, opinions differ on whether Manchuria belongs still to Inner Asia or already to the Far East? The northern frontier is especially „open” – it extends well into the forest zone and cannot be separated from it either historically or ethnologically because of the frequent southward movements of northern peoples

(e.g. Mongols) and also because some groups (e.g. Yakuts) were sometimes forced to move towards the North.

As for me, I confine the scope of my lecture to the grassy steppes with some occasional outlooks towards the four cardinal points – especially towards the East, because of topic of our session.

Chronological frames can be determined more easily. The Migration Period in the Carpathian Basin covers a period of almost half thousand years between the 5th and 10th centuries A.D. This is the subject of archeology of the Migration Period in Hungary. Those population movements which had started beyond doubt from the remote East, like the migration of Huns and later of the Avars and to a lesser extent of late nomad peoples, made Hungarian archeology to be interested in Inner Asia as a possible original home of those peoples which later appeared in our area coming from the East during their westward migrations. Hungarian archeology is interested in Inner Asia also because there it finds (or thinks to find) the – contemporaneous or earlier or later – analogies of certain strange phenomena, alien in the Carpathian Basin. Furthermore several forms, evidences of Migration period way of life were studied in the recent past as subrecent phenomena or perhaps they are part of life even today. In fortunate case these sources available for us (e.g. Chinese annals, Turkic inscriptions, the Secret History of the Mongols, the rich ethnographic record from the Altay Mts. and Baikalian area) help us to explain or to make more understandable those phenomena which we experience here in the western end of the Steppe.

That is why Hungarian archeology was always aware of the importance of Inner Asia. To this interest also some romantic sympathy was added, because earlier the roots of Hungarian people were suspected to be somewhere there. Apart from this, however, there are deep and far-reaching motives in Hungarian people to identify itself emotionally with the Huns and Avars. A national pride, meaning either to seek for glorious ancestors for the nation or to make comparisons declaring that, “see, the famous Huns and Avars had disappeared while we Hungarians could outdo them...” is only one of these motives...

2. Short research historical outline.

Since in the 18th century Marquis Deguignes the great French sinologist, thought to find the ancestors of European Huns and of European Avars in the population groups mentioned in Chinese sources as Hiung-nu and Zuan-zuan, respectively, and since György Pray had agreed this view almost immediately, no serious doubt arose about it almost till our days – in spite of the cautious formulations given by L. Ligeti or of K. Czeglédy's readiness to make compromises or in spite of the resistance of Iranists, either. Certain new discoveries in Inner Asia from time to time aroused great hopes which, however, were only rarely followed by more profound studies.

Making its first tentative steps in the second half of the 19th century Hungarian archeology of the Migration Period was influenced at the beginning by ethnological reports (here I think of Ármin Vámbéry) though almost synchronously with this a stream of informations from the Russian museums towards Hungary had started, too.

Flóris Rómer, father of Hungarian archeology had made a trip to Moscow and St. Peterburg in 1874 where, on the basis of his experiences, he found to be proved that the Hungarian Conquerors had arrived from the Altay region. Besides, he described those finds which Radlov had unearthed in the Katanda cemetery in 1865:

a carved wooden horse, camel and wonder animals, all plated with fine golden sheets. I should like to return this point later, towards the end of my lecture...

Searching for analogies of horse burials Géza Nagy in 1893 (and later Bernát Munkácsi in his supplementary comment paper in 1896) mention the data of Mongol Age travellers (Plano Carpini, Rubruquis, Marco Polo) and also some recent burial customs of certain Eastern Asiatic Mongolian or Turkish tribes – referring first of all to Katanov's collection which was soon published in the 1st issue of *Keleti Szemle* founded in Budapest.

In the meantime another great personality of Hungarian science in that period, Béla Pósta, had an opportunity to study Russian (even also Siberian) collections as a participant of Count Jenő Zichy's Asia expedition. His experiences contributed to the development of his paleoethnographic attitude, an attitude which is coming of age nowadays again. The informations and documents brought home by his expedition and published later served the proof for Géza Nagy to claim the Minusinsk Basin to be the original home of the Avars. His main arguments were the forms of stirrups. Studies on the chronology of the Avar period were considerably promoted by the determination of stone statues holding cups (*kamennaia baba*) as belonging to the Turcs, by the runiform inscriptions (following Radlov's decipherment) and by the use of representations – like the sabre types – on the statues.

Zoltán Felvinczi Takács's activity is worthy of regarding it to be a separate part of oriental studies in itself. Between 1913 and 1935 he wrote several studies on the connection between Hungarian archeological remains and Inner Asia (and the Far East). As is usual in the oeuvre of great scientists, it includes great discoveries – for example it was he who recognized and proved the eastern origin of Hun cauldrons (thought earlier to be Scythian finds), determined their correct chronology and their relations to Chinese ritual vessels – and also some errors – e.g. searching for analogies of Late Avar cast bronze belt ornament in the Far East. However, that time the existence of Far Eastern parallels of Late Avar cast belt ornaments was not an anachronism because a their comparison with the Ordos bronzes and with the bronze pieces of the collection of Peter The Great suggested the Inner Asian origin of this bronze working put erroneously into the Hun period.

We find this attitude even in the first works of Nándor Fettich (*Bronzeguss und Nomadenkunst* 1929), the fact that Zoltán Felvinczi Takács insisted to his error till the end of his life has nothing to do with it. The studies of Radlov, Vámbéry, Katanov and of the orientalist Marquart (*Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, 1903), the discoveries of Sir Aurel Stein in Asia (Innermost Asia, Oxford, 1928), the excavations of the Kozlov expedition in Noin-Ula in 1925 (and Camilla Trever's summary, published in 1932 which was instantly reviewed by András Alföldi), Lajos Ligeti's study tour in China, Manchuria and Mongolia, the recognition of the chronology of antiquities from the Hun and Avar periods, the use of Russian technical literature (*Excavations in N. Mongolia and in the Altay region*) could create a favourable scientific atmosphere which made possible a more and more up-to-date use of these data and more and more exact formulations.

For example, Nándor Fettich, an outstanding researcher of Hungarian archeology of the Migration Period, referred to a figure representing a bone saddle ornament with drawings from Kudyrge (a piece recalled many times since then) already in 1931. He himself made studies in the museums of Russia. He wrote a separate chapter on the culture of nomad equestrian peoples in the Minusinsk region (using Radlov's, Aspelin's and Béla Pósta's data) in the XXI volume of *Acheologica Hungarica* entitled *A honfoglaló magyarság fémművészége*. According to his formula-

tion: „already the Avar invasion, in the middle of the 6th century, had brought related forms from the Altay region”. Here we can take catch the origin of an attitude seems to be accepted even today, that is: everything which exists in the East is a primary phenomenon there, while it is a secondary one when occurs in our country... This means also a beginning of a new period in the researches of connections between the Migration Period and Inner Asia; a regular survey of every data furnished by special literature had started and these informations were continuously introduced by the researchers into their hypotheses.

We have to admit that too much efforts sometimes led to errors. For example Ferenc Móra – who otherwise had a keen eye for ethnographic parallels – misunderstanding S. Solymosi's oral communication, created Uyghur analogies for the Early Avar niche graves which were cited even by D. Csallány in 1939 (burial in standing position). At the same time Tibor Horváth had used Kudyrga as an analogy already deliberately (Üllő-Kiskőrös 1936).

In the large-scale reconstructions of Gyula László (whether he wrote on the Hungarian saddle of Koroncó, or on the golden bow of the Huns or on the Avar society) ethnographic-ethnological references are always present (following especially U. Harva's collections). During the reconstruction of variants of partial horse burial he writes a lot on costumes of Inner Asia and of the Altay region; on the explanation of the world tree and of the animal representations of the Mokrin jar on a shamanistic ground; on the ornamental head-dresses of the reigning princess of Cibakháza and on the representations of the Kudyrga stone, etc.

After the 2nd World War this interest did not come to an end, on the contrary, together with an increase of the quantity of informations, it was becoming more and more definite, exact and comprehensive. Though, except a single attempt, nobody had tried to make a synthesis so far. Real analogies were cited which contributed to chronological questions and to interpretations while ethnic connections had been somewhat overshadowed (which, according to the present of researches, seems to be quite correct). Further on I shall enumerate a few names, problems and some object types, costumes or burial practices related to them to illustrate the nature of these Inner Asiatic connections.

One of the earliest group of finds in the archeological record of Early Avars (the group of ob long-looped stirrups, bridles and slight spears) was determined by Ilona Kovrig (1955) on the basis of finds from Southern Siberia, the Minusinsk region, Khakassia, the Altay region, Northern Mongolia and of the monument of Tang Tai Cong. Béla Kürti (in "Szegeged története") made attempts to separate the material remains and costume relics of Avars which could be traced back to Inner Asian traditions from those of Central Asian origin. In his book entitled "Az avarság és kelet" István Erdélyi tried to systematize the material accumulated so far. His main standpoints were: history of research, hypotheses on the Inner Asiatic origin of the Avars, costumes: funeral sacrifices, the analogies of horse burial, types of objects: stirrup and saddle finds and their representations, belt ornament types, hoe-like axe, earring types, types of weapons (chain armour, bow, arrows, swordsabre) and runiform writing, are included among the topics of the book. We have to keep in mind that since the sixties István Erdélyi had organized several archeological expeditions to Mongolia where together his Mongol colleagues he excavated and published finds from the Hiung-nu and Turkic periods.

In his book written on the steppe Csanád Bálint (1989) gives not only the summary of results achieved so far but also a keensighted criticism of them (for example though there are unquestionable analogies of bronze working and of animal

struggle scenes in Asia from the Hiung-nu period, the chronological gap of some 500 years could not be surmounted. Central Asian relations are dominant even if certain objects or costumes could be traced back to an Inner Asiatic origin. Csanád Bálint was the first to make an attempt to summarize the results of Turkic archeology.

Katalin U. Kőhalmi, an orientalist, and not an archeologist was the only one who undertook the task to make a synthesis (*A steppék nomádja, fegyverben, lóháton*).

It was István Bóna who went to the farthest to demonstrate Inner Asiatic connections – as regards both periods. Putting by the problems of Hun period for a while, let me to illustrate at first with the example of the Szegvár publication that almost every object and phenomenon of the Early Avar Period has its Inner Asiatic (and of course also Central Asiatic) relation, analogy. Informations had spread all over the steppe at an incredible speed. Surprising morphological similarities within Eurasia could be the consequences of wanderings, relations, kinship and convergences as well as they even could be the joint results of these factors.

Therefore among the Early Avars horse burial is a tradition of Asian origin (its special forms: burial with two horses or with harness) examples: Kapcály cemetery II. kurgans nos 8. and 13, Kuraj cemetery III., kurgan no. I., Tuva (after Grac), Kudyрге and other graves from the Altay region (type 1. – a horse skeleton to the right of the dead with an opposite orientation, type 2. – to the right with the same orientation: Kudyрге, graves nos. 9, 10, 11, Kapcály II. etc. (12 sites), the genuine Inner Asiatic type is type IV. (Bolsaja Recka XIV., grave no. 49, Mongun Tajga, Baj Tajga, etc. (25 examples, to the left side of the dead, with opposite orientation); there are also burials which contain only horses.

There are four examples of harness burials and it was only partial horse burial whose parallels he had not found, at least no true analogies of them – though since then finds of such kind have been already published from the Baraba steppe, though from a somewhat later period. Writing my study on Mongolian horse burials I myself was aware of this lack. Data available then seemed to refer to a western or a northern origin of the custom while today, first of all on the basis of ethnological data, I prefer the second hypothesis.

Against all the opposite conventions burials with wooden coffins are widespread all over the steppe (Bóna added some new examples to my collections). Besides, neither giving obulus with the dead seems to be a strictly European custom (several examples are known from China, Mongolia and from the Turkic period of Inner Asia). On the area in question the wear of odd earring among males is also present) not only in Central Asia where the examples of it are accumulating but also in the Ob and Altay regions). We find a few beads in male graves there just like in our country in the Avar period. There are examples of loosened belts and swords and quivers taken off and put into graves. As for the shape of certain objects: he quotes an analogy of the Szegvár forehead ornament from the site Mongun-Tajga (naturally beyond Central Asia). Sheet armours can be traced back as far as the Altay, Tuva and even Korea (following Akio Ito he quoted the graves nos. 54/b and 128. at Kyongju). The same is true for the early slight spears, swords with wrist straps, bone pendants, even for the harness.

István Bóna had traced the occurrences of the so-called vessels with cornered rim back as far as Tuva even earlier. I myself tried to complete a map of orientation types. Apart from the appearance of any kind of orientations at any place I could detect some trends as well, that is besides the usual W–E or E–W orientation here

and there a meridional (N-S) orientation occurs as well – and this latter one appears always there where groups arrived from the North are involved.

3. Finally I should like to enumerate some selected examples (from the Hun period) having an eye to Korea as well, and to mention also some problems, still unsolved.

I have already mentioned that the most characteristic Hun object, namely the bronze cauldron, was originated most probably from Inner Asia, from the vicinity of the Great Wall. István Bóna quotes the analogies also in his latest book entitled “Das Hunnenreich”, Apart from this object, however, almost all the other object types stop in Central Asia (not even the artificial deformation of skulls seems to be a Hun custom; it belongs most probably rather to the attached Iranians). The explanation is served by that 2–300 years’ period which European Huns spent somewhere (obviously in Central Asia) before they have crossed the Volga – if the identification of Hiung-nu people with the Huns is correct. Apart from cauldrons there are only the generally widespread object types (like bone nocks of bows, trilateral arrowheads and mirrors which have true Inner Asiatic analogies in this period. Therefore all the more surprising that several phenomena appear in identical or at least in very similar form at just the opposite end of the steppe, that is in Korea. It is well-known that certain diadems of the Hun age have „mushroom-like” decorations which were a great mystery of research until the funeral crowns of the Early Silla period had become known on which there are true tree-ornaments (shaman-trees, world tree (?). In a royal grave with a golden crown from Kyongju there was also a glass vessel which is the product of a Persian or a Syrian workshop – a clear proof of Western connections!

It is characteristic that the much debated Borovoe Scucij find (Kazakhstan) was removed from the Hun period by István Bóna on the very basis of the Korean analogy, that is of the dagger ornaments found in grave no. 14 of the above-mentioned locality and was put into the Hephthalite period – since this precise analogy is from a period after 520 S.D.!

From Korea we may quote also saddle-bows covered with sheets with scale pattern, long swords, harness, bows, etc. In these cases we should not think of convergences. We may reckon with the insufficiencies of research (we have only very limited knowledge on the intermediate areas before the Turkic period), though we must not exclude the existence of direct contacts. It is hard to get away from the ideas that Korean „shamanistic” – though not not belonging to shamans – crowns have relations with headdresses from Transbaikalian (Oroc, Tunguz) areas and that the origin of the European Huns is not yet settled completely. There are a lot of arguments which suggest their Turkish character, though Lajos Ligeti (following P. Pelliot) raised that some – still unknown – Paleoasian people had had to participate in the Hun (Hiung-nu) ethnogenesis. This could be an even more evident explanation of the Koran contacts (related origins). We know that the Hun power in Asia had left strong marks in Transbaikalia which can be traced archeologically as well, here I mention only the Ivolga fortified settlement.

As for the studies of my own made on the Hun period, it was the interpretation of a strange find, the Pannonhalma find, which had turned my attention to Inner Asia. The find consists of two bridles, two sets of harness, saddle fittings with scale pattern, two swords (one of them is extremely richly ornamented with an inlaid alamandine decoration set in gold on the cross piece of the hilt and scabbard fittings with scale pattern and at last of a bow with true golden end – and grip covers – and they are not part of a burial. A whole series of great Hun finds were

found under similar circumstances and they have analogies even from the Avar period. The custom, that is a funeral sacrifice, buried separately (I do not call them pyre finds because there are no burn marks on the Pannonhalma objects) can be traced through the whole steppe region as far as Inner Asia (tajniks from the Turkic period, ogradki, cenophtas). The custom was observed among different Northern Eurasian nomads (from the Finno-Ugrians till the Tunguz at the Amur) even in the recent past.

Finally I should like to speak of the Árpás find and of a single object. The burial find was found dug into the ruins of a Roman town. The glass vessel, small earthen cup, jug with slurry, golden girdle- and shoe-buckles, hair pincers of the find, but even its large bronze vessel, which has no true parallels known so far, fit well into the 5th century, that is into a Pannonian environment in the Hun period. However, an animal figure covered with golden sheet, found beside the vertabrae, is a peculiar object. It has analogies from both Eastern Europe and the Kazakhstan steppe (Beljaus, Novogrigorevka, Kzil-Kajnat-Tobe) but a great quantity and different variants of it are known from Tuva (and from Kyrgyzia, from a considerably later period). Here I should like to return to an earlier part of my lecture where I spoke of Flóris Rómer who had made the similar Katanda finds to be known. It seems impossible that the above-mentioned object could get into the Carpathian Basin in other way than through the migration of the Huns.

And I should like to ask our Korean colleagues whether they know finds like this one? I would be grateful for their help...

A KOREAI NÉP ÉS NEMZET KIALAKULÁSA

KI-DONG LEE

Azok az európai utazók, akik a múlt század közepe táján Kelet-Ázsiában jártak, még csak nem is álmodtak arról, hogy a távoli „Chosu királysága”, melyet ők „A reggeli nyugalom földje”-ként ismertek, egy évszázaddal később virágzó modern országgá lesz. A nyugatiak szemében a XIX. századi Korea szegény agrárország volt, mely elutasítván a nyugati közeledést, megmaradt hermetikusan elzárt királyságnak. A XIX. század végén azonban Korea megnyitotta kapuit a nyugatiak előtt és ekkortájt létesített diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal is.

A Korea és Magyarország között létrejött kétoldalú kapcsolatok azonban nem fejlődtek tovább, mert 1905-ben Japán, Oroszország felett aratott győzelmének eredményeként átvette a koreai diplomácia irányítását és azt követelte, hogy Korea szakítsa meg diplomáciai kapcsolatát más országokkal. Szuverenitásától megfosztva a koreai kormány tehetetlen volt a japán túlerővel szemben és ezért kénytelen volt aláírni az „ún. védelmi szerződést”. Ito Hirobumi, a koreai japán rezidens tábornok, közölte a koreai királlyal, hogy a protektorátus olyasféle viszonyt jelent majd Korea és Japán között, mint amilyen Magyarország és Ausztria között állt fenn a dualizmus keretei között. Mindez azonban diplomáciai csalásnak bizonyult és a Japán császárság 1910-ben nyíltan annektálta Koreát.

A 35 évig tartó japán gyarmati uralom alól való felszabadulást a szövetségeseknek a II. világháborúban a fasiszta erők felett aratott győzelme hozta meg Koreának is. Bár nemzeti közmegegyezés jött létre arról, hogy a népet egyesíteni kell és egy új, független államot kell létrehozni, az országot egy északi és egy déli részre osztották, s a népet belesodorták egy véres, pusztító háborúba, mely romba döntötte az országot. A koreai nemzet tehát hosszú-hosszú, megpróbáltatásokkal és szerencsétlenségekkel súlyosbított idő alatt alakult ki, ma már azonban a világ az újonnan iparosodott nemzetek között tartja számon.

Embertani szempontból a koreai a mongolid nagyrasszhoz tartozik, nyelvészetileg pedig, a beszélt koreai nyelv az ural-altáji nyelvcsaládhoz tartozik. A koreaiak ősei a Szungari folyó medencéje felől vándoroltak be az országba, a félsziget északi, szárazföldi határán keresztül, és bár az ősi koreai törzsek különböző eredetűek lehettek, az észak-ázsiai jelleg volt köztük a meghatározó. Az északi népek dél felé való vándorlása, Mandzsúrián keresztül, még a történeti korokban is folytatódott. A Kr. e. I. évezredben a Koreai-félszigeten már bronzkori civilizáció virágzott. A régészeti leletek a Bajkál-tótól délre levő területek őskori kerámiájával mutatnak rokonságot, mely különbözött a kínai Shang kerámiától.

Ebben az időszakban Dél-Mandzsúriában és az egész Koreai-félszigeten számos kisebb politikai egység jött létre és ezek közül a társadalmi és politikai szerveződések közül emelkedett ki az az erős és hosszú ideig virágzó állam, melyet

„Ko-chosun”-nak neveztek. Területe D-Mandzsúriától É-Koreáig terjedt. Ko-chosun szövetekezett az egykor hatalmas északi Hsiung-nu törzsekkel, majd sikeresen védte meg területi integritását az északkelet-kínai Yen feudális állammal szemben, éppúgy, mint a Kínai Császársággal szemben, mely felett ekkor a Han-dinasztia uralkodott.

1945 óta Koreában számos régészeti ásatást végeztek, s érdekes módon több helyen kerültek elő szkíta és szarmata eredetű leletek, melyeket Külső-Mongóliába, az ordoszi területre szállítottak. A sziyepei úton, nomád törzsek közvetítésével jutottak el ezeknek a kultúráknak emlékei a Koreai-félszigetre. 1991-ben, amikor a leningrádi Ermitázs kiállítást rendezett Szöulban, az érdeklődő koreaiakra igen nagy hatással volt a kiállított tárgyak egy része és bizonyos koreai régészeti leletek közti nagy hasonlóság. Ez a kiállítás nagyban hozzájárult a koreai nép történelmi horizontjának tágításához.

Ko-chosun hatalmas és erős maradt egészen kb. a Kr. e. II. századig. Majd romjain számos kis államocská jött létre. Kr. e. 108-ban a kínaiak lerohanták a Koreai-félszigetet és Északnyugat-Koreában létrehozták a Lo-lang Parancsnokságot, mely azután a Kína felől érkező kulturális hatások központjává vált. Ebben az időszakban állandó volt a háborúskodás a sok kis állam között. Nagy népmozgások is történtek, így pl. a negyedik században olyan népvándorlási hullám érte el a félszigetet, mely a legnagyobb volt azok között, melyek Északkelet-Ázsiában valaha is lezajlottak.

A kínai hatalom hanyatlása és ezzel párhuzamosan a nomád népcsoportok növekvő ereje rést nyitott a legyőzhetetlen kínai falon, s a nomád törzsek akadálytalanul áraszthatták el Kína északi alföldjét. A Kógurjó királyság érett meg elsőként arra, hogy állammá alakuljon. A Yalu folyó medencéjére támaszkodva lerontotta a Lo-lang Parancsnokságot és egymás után győzte le a szomszédos törzseket. Erősen megvetette lábát a Dél-Mandzsúriára és Észak-Koreára is kiterjedő terület felett. Korea déli részén létrejött a Pekcse királyság (a félsziget délnyugati részén) és az egyre növekvő hatalmú Szilla állam (a félsziget délkeleti részén). E három egymás melletti királyság létrejötte nagy lendületet adott a kulturális fejlődésnek, ugyanakkor azonban heves rivalizáláshoz is vezetett. Végül a Szilla királyság volt az, mely legyőzte két riválisát és – először a koreai történelemben – egyesítette az országot.

Ennek az egyesítésnek, mely a hetedik század végén történt, messzemenő hatása volt a koreai nép fejlődésére. Visszatérve a három királyság korára, a koreai nép kialakulása meglehetősen komplex folyamat volt. Pl. a Kógurjó királyság népe a Maek és a Ye törzsekhez tartozott, míg a Pekcse és a Szilla királyság népessége többnyire a Han emberfajtaéhoz. Noha mindegyik említett fajtát a mongolid nagyrasszhoz tartozónak vélik és az általuk beszélt nyelvek az altáji nyelvcsaládhoz tartoznak, regionális jellegzetességek és helyi változatok fennmaradtak továbbra is. Ugyanakkor a Szilla állam erős központosított bürokratikus uralma alatt a félsziget lakossága fokozatosan egységes kultúrát és szokásrendszert alakított ki s egyetlen néppé vált.

Korea története a Koreai-félsziget államhatárai között zajlott. Mandzsúria felől az őskortól kezdve időről időre altáji nyelven beszélő nomád bevándorlók érkeztek a félszigetre. Itt azonban, mintegy bezárva a félsziget földrajzi határai közé, gyorsan beilleszkedtek a koreai népbe és kultúrába. Így tehát a földrajzi tényezők nagyban hozzájárultak az egyesült koreai nép gyors kialakulásához.

A X. század elején a Szilla-dinasztiát a Koryo-dinasztia váltotta fel, majd 1932-ben a Koryo-tól a Yi-dinasztia vette át az uralmat. Bár az uralkodók és az uralkodó osztályok többször is változtak a történelem folyamán, a nép nagyjából-egészében ugyanaz maradt, és attól kezdve, hogy a Szilla királyság egyesítette az

országot, mintegy 1300 éven keresztül a nemzeti határok változatlanok maradtak. Ez egyedülálló jellegzetessége a koreai történelemnek.

Történelme során Koreát harciasan hazafiaskodó és háborúra szomjas népek vették körül, aminek következtében az országot kívülről nemcsak kulturális hatások érték, de szinte állandó katonai nyomásnak is ki volt téve Kína, Japán és a tőle északra levő területek felől. Korea földjét nemegyszer teljesen lerombolták. A nép azonban öntudatra ébredve ellenállt az ismétlődő invázióknak. A nemzeti tragédiák során Korea népe bizonyos értelemben megerősödött, s identitásának tudatában már korán sikerült felülkerekednie minden megpróbáltatáson és nehézségen.

FORMATION OF THE KOREAN PEOPLE AND NATION

During the middle of the nineteenth century, those Europeans who traveled through East Asia could not possibly imagine that the secluded „Kingdom of Chosun”, which was then known as „the Land of Morning Calm”, turning into a thriving modern country one hundred years later. To the Westerners, the nineteenth century Korea was a poverty stricken agrarian country that had rejected the Western approach and thus remained as a hermit kingdom. It was, however, during the last part of the nineteenth century that Korea finally opened its country to the Westerners, and that Korea also established diplomatic relation with Hungary.

The bi-lateral relations thus established between Korea and Hungary got nowhere because the triumphant Japan in 1905 took over the Korean diplomacy as a result of its victory over Russia and its subsequent demand of severance of the diplomatic relations with other nations. Being stripped of sovereignty, the Korean government at that time was powerless to resist the overwhelming forces of Japan, and consequently it was compelled to sign „the Treaty of Protection”. Ito Hirobumi, the Japanese Resident General in Korea, reported to the king of Korea that the state of Protectorate should make the relationship between Korea and Japan comparable to that relationship between Hungary and Austria within the framework of dual monarchy of your great nation. Such was proved to be a diplomatic chicanery, and the Empire of Japan annexed Korea outrightly in 1910.

Korea was liberated from the Japanese colonial rule, which lasted for 35 years, as a result of the allied victory over the Fascist powers in World War II. While there reached a national consensus that the people should united together and build a new independent state, the country was divided into north and south, and then the nation was involved in an internecine war which turned the country into ruins. Korea as a nation, thereby, came a long way through a series of trials and misfortunes, and it, however, presently ranks as a newly industrialized nation in the world.

In terms of race, the Korean belongs to the Mongolian stock and linguistically speaking Korean is part of the Ural Altai language family. The ancestors of Korean drifted from Sungari River basin into Korea across its northern land frontier, and although the early Korean tribes may have been of diverse origins, North Asian strains were predominant, and that the southward movement of the northern people from Manchuria continued into historic times. By the first millenium B. C., the Korean peninsula entered the period of the bronze age, and the remains show connections with the prehistoric wares of that south of Lake Baikal, Siberia, wich was different from that Shang China's.

It was during this bronze age that there sprang up many political units throughout southern Manchuria as well as Korean peninsula and among those social and political organizations, there emerged a strong and long lasting state was known as „Ko-chosun” whose territory extended from southern Manchuria to north Korea. Ko-chosun had allied with once powerful Hsiung-nu tribes in the north, and then successfully defended its territorial integrity against the state of Yen, a feudal state in the northeast China as well as the great Chinese empire, Han dynasty.

Since 1945, there has been a series of archaeological excavations in Korea, and interestingly enough certain findings at various excavation sites were the vestiges of Scythian and Sarmatian cultures, which were transmitted to Ordos region, Outer Mongolia. Going through the steppe route these cultures transferred to Korean peninsula by certain nomadic tribes. The Hermitage Museum, Leningrad, held an exhibition of its holdings on the Scythian culture at Seoul on 1991, the interested people in Korea were deeply impressed by its similarity to those ancient relics in Korea and also the exhibition widened the visions of Korean people at large.

Ko-chosun remained powerful until about the second century B. C., and on the ruins of Ko-chosun, a number of petty states came into being. In 108 B. C. the Chinese invaded Korean peninsula and installed the Lo-lang Commandery in the northwestern part of Korea which, thenceforth, served as a center of cultural transmission from China to Korea. It was during this period that there were constant warfares among numerous states and also occurred great migrations of people into the peninsula, and actually the fourth century was recorded in which the greatest migrations of people had ever taken place throughout the northeast Asia.

The simultaneous developments that the decline of Chinese power and the growing power of nomadic tribes opened up huge gaping holes through the impregnable great wall and thus enabled the nomadic tribes to sweep across the northern plain of China. Meanwhile, in southern Manchuria and Korean peninsula the numbers of tribal leagues, that had been engaged in life and death struggles against one another, were reduced to three major kingdoms.

The Kingdom of Koguryo was the first to mature into a state. Based upon the Yalu River basin, it destroyed the Lo-lang Commandery and conquered the neighboring tribes one after another, Koguryo was firmly established over the extended territory in southern Manchuria and north Korea. In Southern part of Korea, on the other hand, the Kingdom of Paekche was founded in the southwestern part of Korea, and the growing state of Silla was established itself in the southeastern part of the peninsula. The formation of three kingdoms side by side stimulated cultural development and also brought about severe rivalry among themselves. It was the Kingdom of Silla which eventually conquered two other rival states and then unified the country for the first time in the Korean history.

The unification of Korea under the Silla in the late seventh century had far reaching influences on the development of Korean people. Going back to the three-Kingdom period, the making up of Korean racial stock was quite complex indeed. For example, the people of Koguryo was consisted of Maek and Ye stocks, while the the people of Paekche and Silla were made up mostly with Han race. Although all of these races were considered part of the Mongolian stock and spoke languages which derived from Altai linguistic family, they still maintained regional characteristics and preserved local variations. However, under the firm control and supervision of the unified authorities of the Silla, the people who resided in the peninsula had gradually learned to share common custom and culture, and then became one people within an integrated territory.

Korea is a country which has developed within the state boundary of the Korean peninsula. Since prehistoric times, there have been periodic waves of migration of the far ranging Altaic speaking nomads from Manchuria. Upon reaching Korea, they were locked up inside the geographic confines of the peninsula and were rapidly integrated into the Korean culture and people. Therefore, the geographic factor had contributed to the prompt formation of a unified people of Korea.

The Silla dynasty was replaced by the Koryo dynasty in the beginning of the tenth century, and the Yi dynasty took over the rein of power from the Koryo in 1392. Although there have been a series of turn over of power as well as change of ruling classes, the people as a whole remain the same and the national boundary stayed unchanged for about 1,300 years since the unification of the country by the Silla. This is a unique feature of the Korean history.

Throughout the history Korea has been surrounded by jingoistic and war like people, and that it has not only served as crossroad of cultural influences but also military pressures from China, Japan and the areas to the north. While the foreign aggressions have wreaked havoc upon the land and people of Korea from time to time, the people became fully conscientious of the national identity as they resisting to such repeated invasions. In a way, Korea has thrived in the national adversities and it developed the national distinctiveness and firm identity early while overcoming all kinds of national trials and hardships.

A MISKOLCI AVASI TEMPLOM 16. SZÁZADI SÍRKÖVEI

GYULAI ÉVA

Az Avasi Református Egyház gyülekezetének ajánlom

A diósgyőri várhoz tartozó uradalom mezővárosának, Miskolcnak kora újkori története – ellentétben írásos kútfőinek gazdagságával – nem bővelkedik tárgyi emlékekben. A kevés tárgyi forrás között is különleges figyelemre tarthat számot az a sírkőpár, amely az Avasi református templom keleti falpilléreibe építve a 16. századi kőszobrászat egyedüli emléke a városban. Ezek a sírkövek azonban nemcsak tárgyi monumentumok, hanem feliratukkal a kor epigráfiai, írásos forrásaiként is tekintendők.

A sírkőpár, a város újabb közvéleménye számára a század elején megjelent Miskolc-monográfia szerint, az Avasi templomban „1833-ban fedeztetett fel úrasztalától kelet felé néző első s második sorban levő székek között a felgyülemllett szemét alatt; a mikor azután bedeszkrátatott”.¹

Az Avasi templom 1941-ben végzett régészeti feltárása során ismét előkerült a két sírkő a XI. és XII. számú kripták fedőlappjaként, szorosan egymás mellé helyezve.² Ekkor helyezték őket eredeti helyükről, a templom padlójáról annak falába (1–2. kép). A sírkövek latin nyelvű feliratát már 1904-ben közölte Miskolc monográfusa Szendrei János³ (3–4. kép), majd az Avasi templom műemléki helyreállítása alkalmából íródott kötetben is publikálta Novotny Gyula⁴ (5–6. kép), aki az egyik epitáfiumot fordításban is közzétette⁵ (7. kép). Ezek a publikációk azonban a tárgyak legjellemzőbb adataival – méretükkel – adósak maradtak. A gyermekként meghalt Miskolczi István szürke homokkőből faragott 1588-ból való sírkövének mérete: 66x139 cm, édesanyjának Miskolczi Ambrusné Illavölgyi Katalinnak 1589-es sírfedlappja szürke mészkőből készült, mérete: 95x179 cm (8–9. kép).

A feliratos emlékek szövegét a paleográfiai és epigráfiai szövegkiadásban használt jelölésekkel közöljük:

() = rövidítések feloldása;

[] = olvashatatlan, hiányzó szövegrészek jelölése és pótlása;

< > = a szövegből eredetileg kimaradt szöveg jelölése.

A kőlapok lelőhelye, típusa, felirata egyértelműen sírjelekre utal, melyeket a gyászoló szülők állítottak elhalt gyermeküknek, illetve az özvegy férj feleségének. A megrendelők a kisfiú sírkövén mint MOESTISSIMI PARENTES, illetve MOESTI ... PARENTES (az igen gyászos szülők, illetve gyászoló szülők) szerepel-

1 Szendrei J., 1904. II. 145.

2 Megay G., 1970. 135.

3 Szendrei J., 1904. II. 146–147.

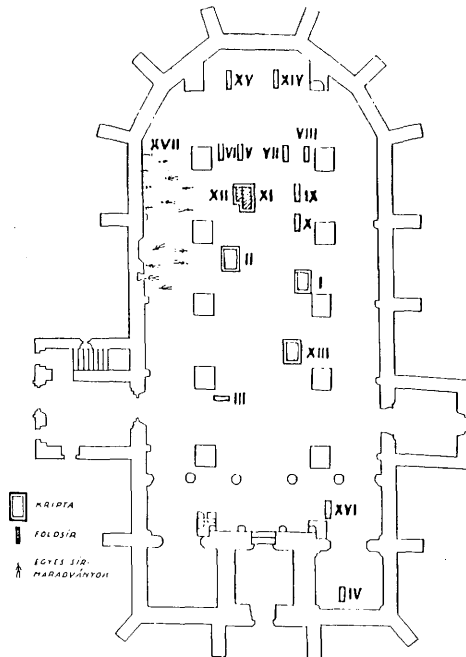
4 Novotny Gy., 1982. 113–114.

5 Uo. 112.

nek, s csak a halott nevéből következtethetünk rájuk: PUERO ST(EPHA)NO MISKOLCIO AL(IAS) ILAVÖLGY (Miskolci másként Illavölgyi István fiúnak). A szokatlan forma, amely az anyai családnevet is tartalmazza – s így szükségtelenné teszi a szülők külön megnevezését – olyannyira idegennek tűnhetett, hogy Szendrei János a Miskolc-monográfiában ki is hagyja az Illavölgyi nevet, s csak így közli: STEPHANO MISHOLTZIO.⁶

A másik sírkőn a halott pontos megnevezése: CATHARINAE ILLAVÖLGHII CONIUGIS GENER(OSI) ET P[II] VIR(I) AMBROSII DE MISKOLCZ PREFECTI ARCIS DIOSGOR (Illavölgyi Katalin, a kegyelmes és kegyes Miskolczi Ambrus, a diósgyőri vár várnagyának felesége) mellett a sírfelirat külön szövegmezőben közli a megrendelő családi státusát is: ERECTUM MARITO MOESTO AMORIS THORALIS DECLARANDI ERGO (helyesen: ERGA) (emeltette gyászoló férje a hitvesi szeretet kinyilvánítása végett). A megrendelők és halottuk társadalmi státusza pedig a sírkövek ikonográfiájából tűnik szembe: mindkettőn a sírfeliraton kívül egy-egy nemesi címer is szerepel.

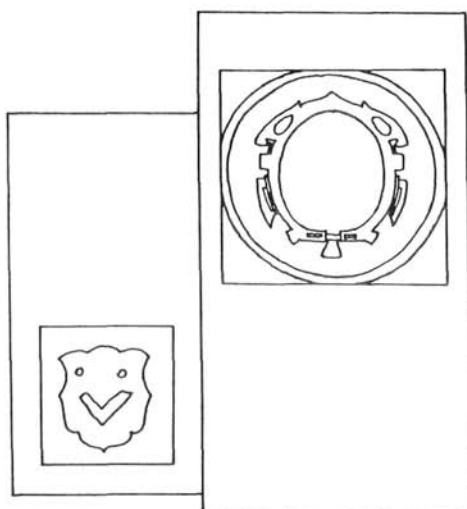
A Miskolczi család egyike Miskolc kevés számú 16. századi nemesi családjának. Kempelen Béla a sírkőállító Miskolczi Ambrus apjában látja azt az „Ambrosyus Tánczos literatus de Mysschowcz”-ot (Miskolci Táncos Ambrus deákot), akinek címeres levelét 1544. december 4-én hirdették ki Zemplén vármegyében.⁷ 1568-ban Miskolcon Miskolczi Ambrus és Márk pereskednek kúriájuk és szőlejük ügyé-

1. kép. Az Avasi templom 1941. évi ásatai,
a XI–XII. számú kripták felett
a Miskolczi család sírkövei

⁶ Szendrei J., 1904. II. 146.

⁷ Kempelen B., 1913. VII. 221.

2. kép. A sírkövek elhelyezése a kripta fölött.
(Rajz: Homola Krisztina, Megay G., 1970.
160–161. alapján)

ben a Bük családdal.⁸ Ugyanebben az évben Miskolczy Ambrus és Márton a terebesi vár gondnoka beiktattatnak egy nemesi házba és tartozékaiba Miskolcon.⁹ Amennyiben a Márton név elírás, hiszen a terebesi vár gondnokát Márknak hívták, a két név együttes említése támogatni látszik azt a nézetet, mely szerint Miskolczy Ambrus diósgyőri várnagy és Miskolczy Literáti Márk, előbb Perényi Gábor terebesi várának gondnoka, majd sárospataki várnagy testvérek, vagy legalábbis rokonok voltak.¹⁰ A két fivér nemcsak a kora újkor jellemző kisnemesi karrierjében – várszolgálat – társai egymásnak, hanem privát sorsukban és az emlékhagyásban is, hiszen Miskolczy Márk 1584-ben gyermekei számára emeltetett címeres sírkövét a sárospataki középkori vártemplom ásatásánál hozták napvilágra¹¹ (10. kép).

A Miskolczy család azonosítása nem könnyű, hiszen a közel kétezres lélekszámú 16. századi mezővárosról a korban több személy is vette nevét. A források említenek 1582-ben egy néhai nemes Miskolczy Ambrust, akinek fia János (egregius Joannes filius egregii olim Ambrosii Miskolczyi) miskolci Felső utcai nemesi házát vagy kúriáját (totalem domum seu curiam nobilitarem in oppidi Miskolcz platea Superiori existentem) 400 aranyforintért eladja Bük Andrásnak.¹² Hogy ez a nemes Miskolczy János milyen rokonságban volt a szintén nemesi jogállású Márkkal és Ambrussal, nem deríthető ki a források elégtelensége miatt, de a Bük családdal való pereskedés (1568), illetve az adásvétel (1582) a családnevükön túl is összekapcsolja őket.

Az bizonyos, hogy a 16. század második felében legalább két Miskolczy Ambrus élt, s az első 1582-ben már nincs az élők sorában. Nem elégségesek a források annak bizonyítására sem, hogy az 1544-ben nemességet szerzett és címet nyert

8 Szendrei J., 1904. II. 119.

9 Szendrei J., 1904. II. 147.

10 Kempelen B., 1913. VII. 221. és Gervers-Molnár V., 1983. 35.

11 Gervers-Molnár V., 1983. 33–34. és 94–98. kép.

12 Szendrei J., 1890. III. 259.

EGREGIAE AC NOBILISSIMAE. — — —
STEPHANO MISHOLTZIO 1588. BEATE — — — MOR-
TUO PARENTES MOESTISSIMI — ACERBO IN OFF.
DILIGENTES HOC MONUMENTUM FIERI CURARUNT.“.

— — — LIS PUERO
QUEM DEUS OMNIPOTENS NIMIO DIGNATUR AMORE,
HUNC CITO MUNDANIS ERIPIT ILLECEBRIS
NE PERITURARUM CAPTUS DULCE DIUE RERUM
NEGLIGAT AETERNI GAUDIA VERA POLI
CEU HAC POSITUS STEPHAN MISHOLCZIUS URNA
HEU PROPERE SUBIIT — — — — — — — — —
HUNC IPSI TUMULUM MOESTI POSUERE PARENTES
FLEBILE CUM MULTIS OFFICIUM LACRIMIS“.

*3. kép. Miskolczi István sírfelirata Szendrei János közlésében.
(Szendrei J., 1904. 146.)*

„EPITAPHIUM GENEROSAE DOMINAE PIETATE, CASTITATE
ET CLARISSIMAE MATRONAE ILLAVOLGII, CONJUGIS GENEROSI,
AC EGREGII VIRI AMBROSII DE MISHOLTZ. PRAEFECTI ARCIS
ID(Ő)GYÖR, QUAE VIXIT ANNOS 30. OBIIT DIE 29. APRILIS ANNO
D. 1589.“

SIC CATHARINA VIRUM CHARUM CHARISSIMA LINQUIS
ET SUBITO — — — COELICA REGNA PETIS
SCILICET UT GNATUM POSSIS COMITARIEN ALMUM
BIS SEX QUI MENSES FINIIT ANTE DIEM.
LONGIUS AH CATHARINA MANE CHARISSIMA MECUM
ET MECUM MULTOS VIVE VALEQUE DIES.
SIT PROCUL ID. CHRISTUS TIBI NAM PATEFECIT OLYMPUM.
ET ME VULT SUPERIS INSERUISSE CHORIS
TU NE SCIRE FELIX COELESTIA — — OR AD ASTRA
TEMPUS ERIT. QUO TE LAETUS ET IPSE SEQUAR.

*4. kép. Miskolczi Ambrusné Illavölgyi Katalin sírfelirata Szendrei János közlésében.
(Szendrei J., 1904. 146.)*

5. kép. Miskolczi István epitáfiuma Novotny Gyula közlésében Lócsei Lajos rajza. (Novotny Gy., 1983. 114.)

6. kép Miskolczi Ambrusné Illavölgyi Katalin epitáfiuma Novotny Gyula közlésében. (Novotny Gy., 1983. 113.)

Miskolczi Literáti (Deák) Tánczos Ambrus azonosítható-e Miskolczi János apjával, és kérdéses, hogy Ambrust vagy Márk atyját is helyes-e benne látnunk. A Tánczos név előfordul a 16. századi Miskolcon: 1550-ben I. Ferdinánd oklevele szól egy miskolci házadományról, melynek szomszédja Tánczos István háza (domum ab oriente providi Stephani Thanczos), illetve a „pyacz melleth valo ucza” nevű út.¹³ Tánczos Istvánról nemcsak az derül ki, hogy háza van a város főutcáján, hanem jogállása is: bizonyosan nem volt nemes, ha providusként említik. A miskolci Városkönyv a 16.

13 Szendrei J., 1890. III. 210.

„A NEMES URNŐ A KEGYESSÉGÉRŐL ÉS TISZTASÁGÁRÓL
HIRES ILLAVÖLGYI URASSZONY, A NEMES ÉS NEMZETES
FÉRFIUNAK, MISKOLCZI AMBRUSNAK, – DIÓSGYŐR
VÁRNAGYA FELESÉGÉNEK A SIRFELIRATA, AKI 30 ÉVET
ÉLT, MEGHALT 1589. április 29-én.”

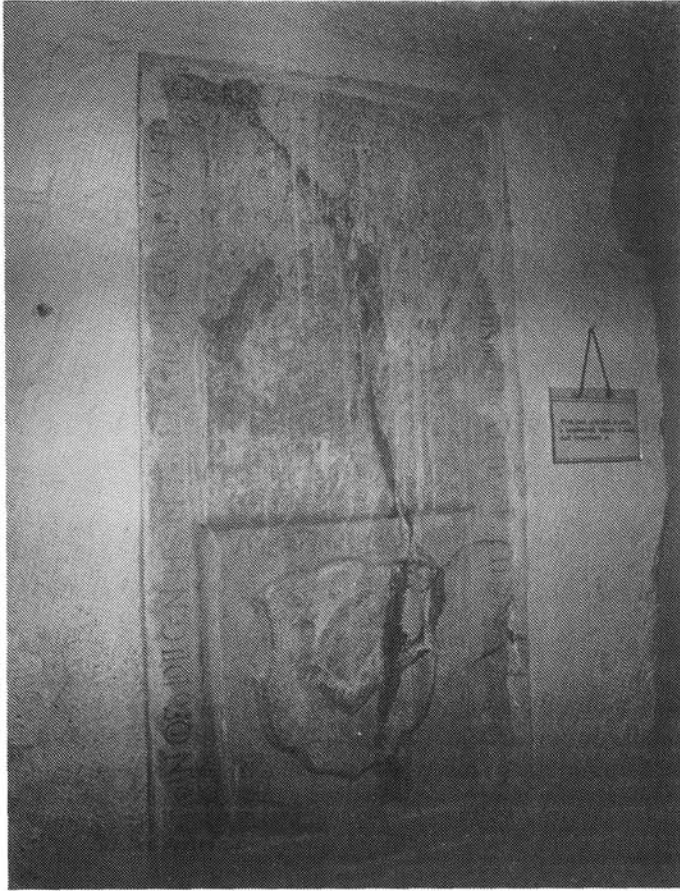
„OH KATALIN, KEDVES, IGY HAGYOD EL KEDVES
FÉRJEDET ÉS HIRTELEN AZ ÉGI HONBA MÉSZ, TUDNI-
ILLIK, HOGY KISÉRHESD SZELID GYERMEKEDET, AKI
EGY ÉV ELŐTT HALT MEG. AH DRÁGA KATALIN MARADJ
TOVÁBB VELEM ÉS ÉLJ VELEM EGÉSZSÉGESEN SOK
NAPOT. LEGYEN EZ KÖZEL, MERT KRISZTUS NEKED MÁR
FELTÁRTA AZ OLYMPOST, ÉS ENGEM IS BE AKAR
SOROLNI AZ ÉGI KARBA. TE SZERENCSES NE
TUDD AZ ÉGI CSILLAGOKHOZ, ELJÖN AZ IDŐ,
MIKOR ÉN MAGAM IS VIDÁMAN KÖVETLEK. EMELTETETI
A SZOMORU FÉRJ ÁLTAL, A HÁZASTÁRSI SZERETET
KINYILVÁNÍTÁSA VÉGETT.”

*7. kép. Illavölgyi Katalin sírversének fordítása Novotny Gyula közlésében.
(Novotny Gy., 1983. 112.)*

században csak egyszer említi ezt a nevet Táncoş Katalin szőlőjének eladása alkal-
mával 1586-ban.¹⁴

Márk és Ambrus enigmatikus rokonságának megfejtését az a Báthori István or-
szágbíró által 1595-ben kiadott és papírfelzetű pecsétjével hitelesített, Borsod vár-
mege levéltárában eredetiben fennmaradt birtokosztályról szóló oklevél adhatja
meg, amelyben egy miskolci nemesi kúriát és a miskolci és tapolcai Istenhegye és
Győroldal szőlőhegyeken lévő szőlőket osztják meg. A nemesi ház és szőlők Mis-
kolczi Ambrus és Márk Deák tulajdonai voltak. Az oklevélben szerepel Czéczey
Katalin, néhai nemes Miskolczi Literáti Márk özvegye (relictā vidua egregii quon-
dam Marci Literati de Miskolcz) és fia Simon. Ennek apját, Czéczey Katalin néhai
férjét: Miskolczi Márkot mint néhai Literáti Simon és néhai Somogy Apollonia
gyermekét nevezik meg. Az osztálynál jelen van Irinyi Krisztina, másként Daróczi
Szerafinné (Christina Ireny alias Seraphini Daroczy), aki az oklevél idején Miskol-
czi Literáti Ambrusné (nunc vero Ambrosii Literati de Miskolcz). Miskolczi Amb-
rusról kiderül, hogy Poch János és néhai Somogy Apollónia fia, vagyis Miskolczi
Literáti Márkkal egy anyától született. Ambrus és Márk féltestvérek voltak. Az ok-
levélből azt is megtudjuk, hogy kiállításának idején, 1595-ben, hasonlóan féltestvé-
réhez, Ambrus sincs már az élők sorában, hiszen néhai Miskolczi Literáti Ambrus-
nak előbbi feleségétől, néhai Illavölgyi Katalintól született nemes leányainak, Klá-
rának és Margitnak Kerechényi Fruzsina, néhai nemzetes gersei Pethő Pál özvegye
a gyámja (Eufrosina Kerecheny relictā egregii olim Pauli Pethő de Gerse tutrice le-
gitima nobilium puellarum Clarae et Margarethae filiarum quondam Ambosii Lite-
rati Miskolczy ex generata olim domina Catherina Illawölgy priori ejusdem Ambosii

¹⁴ Vároşkönyv 266. sz.

8. kép. Miskolczi István sírköve.
(Fotó: Kulcsár Géza)

Literati Miskolczy conjuge susceptarum).¹⁵ A forrásban Miskolczi Ambrus atyja neve mellől hiányzik az egregius (nemzetes, nemes) jelző, míg anyja, Somogy Apollónia mint domina (nemes úrnő) szerepel. Ez arra enged következtetni, hogy a nemességet fiuk szerezték, s nem atyja révén volt tagja a kiváltságos rendnek. Poch (Pócs) Jánosról, Ambrus apjáról hallgatnak a források. A 16. század második felében Poch, Pocz családnevűek mind a miskolci dézsmajegyzékekben, mind a Városkönyvben többször említettek.

Az 1595-ös oklevél csak részben igazolja Kempelen Béla kutatásait,¹⁶ aki szerint Simon deák és Somogyi Apollónia házasságából (1530) származott mind Ambrus deák, mind Márk deák. Kempelen Miskolczi Ambrus gyermekének tartja István, Klára (Begányi Ferencné) és Margit mellett Jánost is.

Illavölgyi Katalin, aki 1588-ban még kislány sírkövének megrendelője, 1589-ben

¹⁵ BmLt. IV. 501/d. III. 1.

¹⁶ Kempelen B., 1913. VII. 221/22.

9. kép. Miskolczi Ambrusné Illavölgyi Katalin sírköve.
(Fotó: Kulcsár Géza)

pedig már neki emelnek sírkövet, Illavölgyi János nádori ítélőmester unokája¹⁷. Mint a Mohács utáni országos politikában is szerepet vitt középnemesi család tagja lett felesége az egyik legjelentősebb, a török korban véghellyé minősített észak-magyarországi vár első emberének.

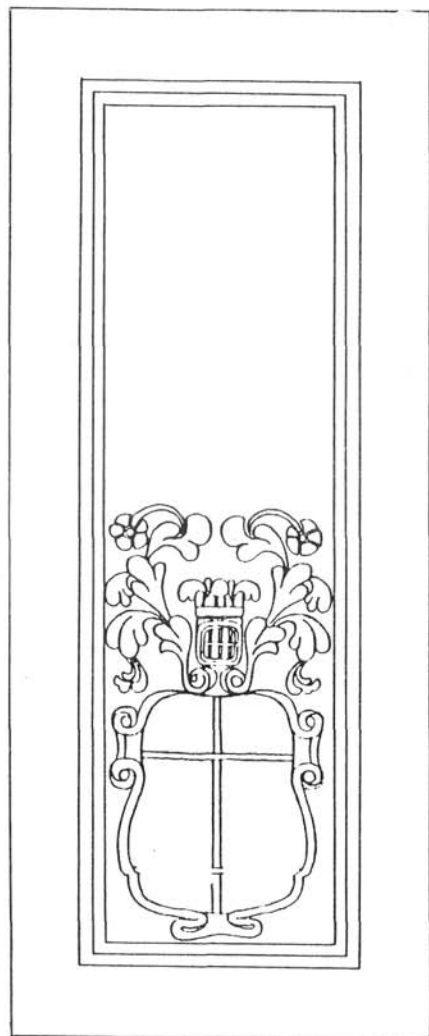
Illavölgyi Katalinnak nemcsak sírköve, hanem halotti viselete is fennmaradt az 1941. évi ásátásoknak köszönhetően. A restaurált ruhadarab vállfűzőből és a hozzávarrt egyenes lapokból összevarrt, derékban sűrűn rakott uszályos szoknyából áll. (Herman Ottó Múzeum Történeti Gyűjteménye 53.1381.32-33.)¹⁸ (11. kép.)

Miskolczi Ambrus és Illavölgyi Katalin házasságára az Avasi templom epigráfiai emlékein és a birtokosztályról szóló oklevélen túl más források is utalnak. Bellény Zsigmondnak 1604-ben családjáról készített genealógiáját 1911-ben közzölték a Turulban.¹⁹ A Kassa Város Levéltárában talált feljegyzésben a Bellény család leszá-

17 Kempelen B., 1913. VII. 222.

18 Bakó Á.-né., 1993. 164–165. és 168. 1. kép

19 ÉNY L., 1911.

10. kép. Miskolczi Márk gyermekeinek sírköve (1584) a sárospataki vártemplomban.
(Gervers-Molnár V., 1983. 95. kép. Rajz: Homola Krisztina)

mazási tábláján (IV. Genealogia Bellyeniensis) a szerző évszámok nélkül állítja fel családfáját: Albert fia Péter második fia László (aki a genealógia szerkesztőjének, Bellény Zsigmondnak is apja volt) nemzette azt a Dorottyát, aki Illanesdy János hitvese volt (Dorotheam consortem Joannis Illanesdy). Az ő gyermekük az a Katalin, aki Miskolczi Literáti Ambrus felesége lett (Catharinam Illanesdy consortem Ambrosi literati Miskolczi). A genealógia szerint Illanesdy (az Illavölgyi-Illevölgyi név rontott változata) Katalin testvére volt még Liptay Miklósné Ilona, akinek lánya Zsófia Nádasdy Bertalan özvegyeként Kóbor István felesége lett.²⁰

20 Uo. 74.

11. kép. Illavölgyi Katalin sírruhája
(HOM TGY. 53. 1381. 32–33.
Fotó: Kulcsár Géza)

Miskolczi Ambrus, aki első felesége révén több középnemes családdal került rokonságba, második hitvesét is a kor hivatalt viselt, vagyonos családjából választotta. Irinyi Krisztina, akit 1592-ben már Miskolczi Ambrusnéként említenek, második felesége volt az 1587-ben már néhai Daróczi Szerafinnak, Bereg vármegye alispánjának, aki nagy vagyonszerző volt.²¹ Közös gyermekeik: Daróczy Erzsébet, Krisztina, Katalin, Gáspár és János az 1590-es években már felnőttek, hiszen Daróczi Krisztina 1596-ban Zekely Boldizsárné, Katalin 1597-ben Ujlaky Mátyásné néven szerepel a birtokiratokban.

Miskolczi Ambrus, miután egy év alatt elveszítette kisfiát és 30 éves feleségét, és 1589-ben özvegyen maradt két kiskorú lányával Klárával és Margittal, a kor szokása szerint nem sokkal utóbb megnősült, hiszen 1592-ben már Irinyi Krisztina férjeként említik. 1595-ben azonban már nem él, gyermekeit gyám képviseli a birtokosztálynál.

A diósgyőri várnagy nemcsak vártiszti szolgálatával kötődött a vár és hozzá tartozó zálogbirtok urához, hanem más módon is. Enyingi Török István, a diósgyőri

²¹ Daróczy Z., 1905. 23.

12. kép. Archy András és Csernel György gyermekeinek sírköve a sárospataki vártemplomban. (Gervers-Molnár V, 1983. 138. és 144. kép.)

uradalom egyik zálogbirtokosa familiárisának, Miskolczi Ambrusnak inskripciót (ideiglenes birtokba iktatást) ad Heves megyei Körü és Karácsond nevű birtokaira 1592-ben, ezért „Wytezlę Myskoltzy Ambrws deaktwl” 500 magyar forintot vesz fel. Az inskripció 1593. Szent Mihály napjáig szól. Talán új felesége vagyona is hozzásegíthette a várnagyot, hogy urának ilyen magas összeget adjon a földesúri jogok alig egyéves megszerzéséért.²²

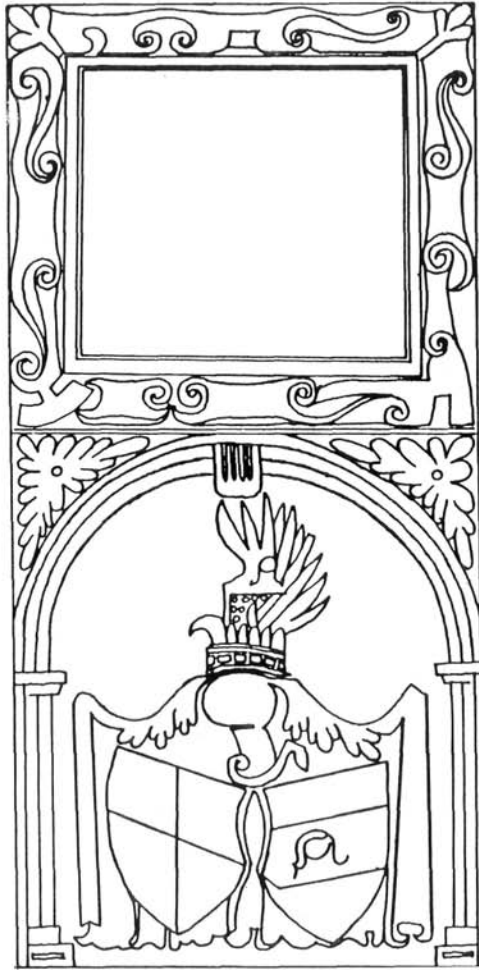
A Miskolczi család vallásában is a korán protestánsná lett észak-magyarországi mezővárosi nemesség tipikus képviselője. Így lehetett a 16. századi sárospataki és miskolci református templom a várakhoz közel eső rangos temetkezési helye a várnagyk családjának.

Az Avasi templom sírkövei nemcsak az emlékállítást, temetkezési helyet és családi kapcsolatokat tekintve – és „in situ” állapotukban is – „szoros” pártjai egymásnak, hanem a sírjelek típusában, ízlésében, technikai színvonalában is.

A faragott kőtáblákat capitalis maiuscula (antikva) betűik, a betűmezőre és címerre osztott szerkesztésük, a vésett díszítések elemei a 16. század második felének reneszánsz sírköszobrászati emlékei között helyezik el. A 15. század végén, a 16.

22 OL Esterházy család hercegi ágának kismarton levéltára. Repositorimok P 108 Rep. 45. Fasc. L. No. 262-263.

század elején megjelenő epitáfium jellegű reneszánsz sírkövek kultusza ekkor teljesedik ki, majd tovább él a kora újkorban sőt a 18. században is. Ennél a sepulchralis típusnál „a kőlapok szélén általában keret fut körbe, a mélyített belső mező két részre oszlik, egyikben az elhunyt címere áll, alatta vagy fölötte pedig emlékeztető szöveg helyezkedik el. Szerényebb sírkövek esetében az egész belső mezőt szöveg tölti ki. Legtöbb feliratot a sírkő rövidebb oldalával párhuzamosan vésték.”²³ Balogh Jolán, az erdélyi kőfaragás monográfiája szerint az 1570-es évekre alakult ki egységesen az effajta síremlékek kompozíciója: „mezejüket felső egyharmadában a címer tölti ki, alsó egyharmadában a felirat”.²⁴ Az Erdélyben általános kompozí-

13. kép. Julianna Hagerin kassai sírköve, 1583.
(Rajz: Homola Krisztina, Gervers-Molnár V.,

23 Gervers-Molnár V., 1983. 70.

24 Balogh J., 1985. 198.

ciós elvet – felül a címer – a sírkövek szöveges információhordozó funkciója magyarázhatja, hiszen akár a templom padozatán eljűk állva, akár annak falán szemlélve őket, a síremlékek epigráfiai része – a textúra – jobban olvasható, lévén közelebb a szemlélőhöz.

A Miskolcziak sírköveinek szerkesztése az erdélyiekének éppen fordítottja: a téglalap felső részét foglalja el a szövegmező, s ez mintegy alapon nyugszik a címeren. Ez a szerkesztésmód Északkelet-Magyarországon is ritkább, de a sárospataki templom sírkövei között éppen Miskolczi Márk gyermekeinek sírköve (1584), valamint Archy(Árky) András (1614) és Csernel György (1621) sírköve is ezt a kompozíciós elvet követi.²⁵ (12. kép.)

1583-ban Julianna Hagerin kassai sírkövén is ezt a szerkesztési princípiumot választotta a kőfaragó.²⁶ (13. kép.) A kassai kőfaragvány azonban a szöveg- és a címermező arányát tekintve is hasonló a közel egykorú miskolci kövekhez. Míg a sírfelirat és a címer aránya általában – s nemcsak Erdélyben – 2:1, mind a kassai mind a miskolci emlékeken majdnem ugyanakkora a két kompozíciós elem. Miskolczi István sírkövén a felirat mezeje 77 cm, a címeré 54 cm magas, Illavölgyi Kataliné pedig 82:77 az arány. Ezzel a címer főként díszítő funkcióján nyugvó egyensúly megbomlik, a szöveg sűrű, viszonylag apró betűivel inkább könyvlapra, mint kőfaragvány textúrájára emlékeztet.

A Miskolczi család kőemlékein címerek hangsúlyos arányával és elhelyezésével nem áll összhangban egyszerű, címersisak és -takaró nélküli ábrázolásuk. Miskolczi István címere jobbfelé sűjtő, levágott vitézi kart mintáz, markában görbe szablyával, ennek két oldalán hatszögű csillaggal és holddal. A címerpajzs tárcsa alakú, csücskös talpú, karélyos, kissé elrajzolt, nem szimmetrikus, a tárcsapajzsok korabeli reneszánsz ízlésű változata. A török kor – szinte kötelezőnek tekinthető – ikonográfiája szerinti címerkép valószínűleg a címernyerő vitézi érdemeit van hivatva demonstrálni, míg a csillag-hold motívum az élő heraldika korában általános kozmikus szimbólumok, szerepelnek például Miskolc 14–15. századi címeres pecsétképein is. A rokon család korabeli címerén, a Miskolczi gyermekek (György és Zsuzsanna) sárospataki sírkövén merőben más ábrát találunk. A tornasisakos, sisaktakarós kartus-pajzsba foglalt címer természet utáni alakot egyáltalán nem tartalmaz, a pajzs mezejét latin kereszt osztja négy részre, ezzel szinte a heraldika kezdeti korszakáig visszanyúló egyszerű heraldikus címerábrát hozva létre.

A sárospataki Miskolczi-címer mégis mutat az Avasi templom sírköveivel valami ikonográfiai rokonságot: mind a sárospataki mind az Illavölgyi címeren a reneszánsz és barokk kedvelt pajzstípusa szerepel: a kartus. A pergamen és a papír hajlékonyságát, mozgalmasságát idéző forma a címereknek is vibráló hangulatot kölcsönöz. Miskolczi Ambrusné címerpajzs már formáját tekintve is unikum: a szinte kör alakú, egyhén tojásdad pajzsforma ritka a heraldikában. Ezek az alakzatok inkább a festett címerek kereteiként szerepelnek a korabeli heraldikai ikonográfiában²⁷ (14. kép). Címeradományban, címeres levélen igen ritka ez a címerpajzs, de éppen a miskolci származású Miskolczi Szabary Lukács 1580-ban Gyulafehérváron kiállított armálisán szerepel kartuspajzsba foglalt nemesi jelvény²⁸ (15. kép).

Az Illavölgyi-címer képe: a hegyével a címerpajzs teteje felé néző lándzsa-

25 Gervers-Molnár V., 1983. 143–145. kép.

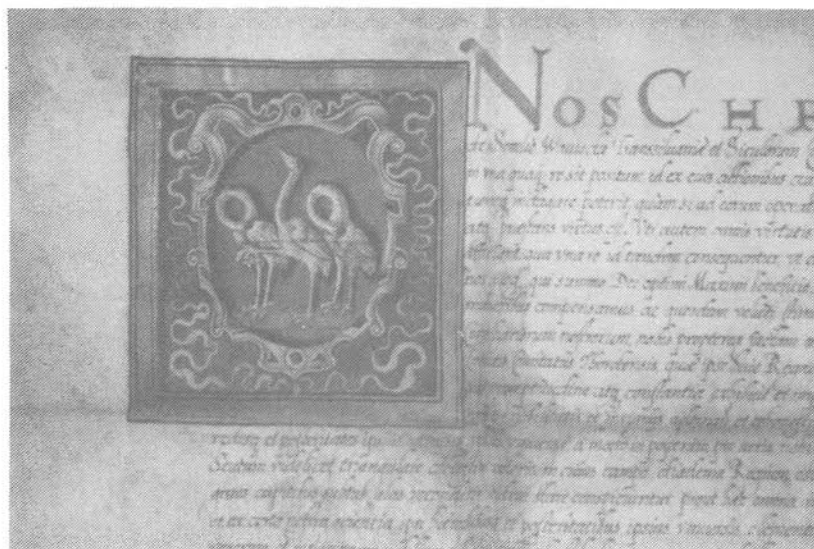
26 Uo. 142. kép

27 Nyulásziné Straub É., 1987. 85.

28 OL R64.

14. kép. A Kampmacher család címere, 1588.
(Nyulásziné Straub É., 1987. 58.)

15. kép. Miskolci Szabary Lukács címeradománya, 1580. Gyulafehérvár.
OL R64, Országos Levéltár felvétele

hegy-pár, a pajzs közepén lebegő csillag és a felette lebegő hold, máshonnan nem ismeretes. Ez a „hapax legomenon” (egyszeri előfordulás) kitüntetett helyet biztosít a sírkőnek a címeres emlékek között. A címerábra része még a H és I betű, mint heraldikai elemek is. A monogram I betűje bizonyosan a címernyerő család nevére utal, a H feloldása vonatkozó források hiányában lehetetlen. A két reneszánsz capitalis típusú betűnek is a kivésett kő hiánya, vájata adja meg formáját, hasonlóan a szöveg betűihez, míg a negatív betűformával ellentétben a címer többi tartozéka: a pajzs és címerkép plasztikusan emelkedik ki az alapsíkból.

Illavölgyi Katalinnak és fiának sírköve a kompozíciós rend egyezése mellett nem elhanyagolható különbségeket mutat. A méretek eltérő volta a koporsók eltérő nagyságából adódik, hiszen a sírkövek általában követik az ember természetes méreteit. A két emlék más-más anyaga (mész-kő-homokkő) azonban már az Illavölgyi-címeres sírkő kvalitását emeli, s a szépen faragott és csiszolt mész-kő időtállóbbnak is bizonyult. Az Illavölgyi-címert kerek profillált keretbe foglalta a kőfaragó művész, a körkeret és a mező négyzetes határvonalai között maradt háromszögeket a formába illő akantuszlevelekkel töltötte ki. Ez a megoldás a kompozíciót szintén Julianna Hagerin kassai síremlékével rokonítja, bár ezen nem a címert, hanem a szövegmezőt helyezte a kő mestere kartuskeretbe.

Miskolczi István homokkő sírkövén a címer mezejének nincs kerete, a pajzs mintha véletlenül került volna a mélyedésbe. A két faragvány provincializmusát jelzi, hogy a kőlap széle, mely a körbefutó szöveg hordozója, nem válik el a lap többi részétől.

A sírjelet azonban nem a címer teszi azzá, ami, hiszen a címert más tárgyakon is megjelenítették, hanem a sírfelirat. Az elhunyt legfontosabb adatain túli sírszöveg a késő középkorban jelent meg, s ezek az epitáfiumok éppen hosszabb írásos szövegünkkel új típusát hívták elő a szepulchrális emlékeknek: az *epitáfiumos sírkövet*. Ezen a szöveg már nemcsak információhordozó, hanem textúrájával a kompozíció meghatározó eleme. Ha a miskolci Avasi templom sírkövei a kőfaragás kvalitásában el is maradnak a korszak mívés darabjaitól, az epitáfiumok, verses feliratok a rangos sírjelek közé emelik őket.

A feliratok rekonstrukcióját csak az 1904-es és 1983-as szövegközlés alapján kísérelhetjük meg, mivel a kövek mai állapota nem teszi lehetővé azok folyamatos olvasását. A feliratok két része lokálisan is elválik a sírköveken, hiszen az elhunyt és a megrendelőket a szélén végigfutó szövegszalag tartalmazza, illetve az Illavölgyi-címer alatti kétsoros szövegmező. A kisfiú síremlékének kevésbé igényes kivitelét jelzi az is, hogy a címermezőbe, a címer alá és fölé került a sírfeliratok egyik legfontosabb információja: az elhunyt életkora, Novotny Gyula közlésében: VIXIT ANNO ... TEM. MENS.X. A szöveg első része (*élt...*) értelmezhetetlen, a címer alatti szavak: MENS(ES) X.(decem) szerint tíz hónapot élt a szöveg első részében közölt (?) időn felül. A szöveget az alábbiak szerint javítottuk: VIXIT ANN(OS) N[OV]EM MENS(ES)X: ÉLT KILENC ÉVET ÉS 10 HÓNAPOT. Miskolczi István sírkövére lefelejtették a halálozás hónapját, így az ajánlás fordításában arra hagyatkozhatunk, hogy anyja, aki sírfelirata szerint kétszer hat hónap múlva követte fiát, 1589. április 29-én halt meg.

EGR[EGI]O AC NOBILISSIMAE [NATA]LIS PUERO ST(EPHA)NO MISKOLCIO AL(IAS) ILAVÖLGY 11.DIE <.....> 1588 BEATE MORTUO PARE(N)TES MOESTIS(S)IMI ACERBO IN OF(FICI)O DILIGEN(T)ES HOC MONUMENTU(M) FIERI CURA(VE)RUNT

A NEMZETES ÉS IGEN NEMES [SZÜLETÉSŰ] MISKOLCZI MÁSKÉNT ILLAVÖLGYI ISTVÁNNAK, AKI 1588. <ÁPRILIS> 11. NAPJÁN BOLDOGAN HALT MEG, EMELTETTÉK MÉLYEN GYÁSZOLÓ SZÜLEI NEHÉZ KÖTELES-SÉGÜKBEN BUZGOLKODVA EZT AZ EMLÉKET.

Az Illavölgyi Katalinnak szóló ajánlás az epigráfiai műfaj megnevezésével kezdődik: EPITAPHIUM.

EPITAHIUM GENEROSAE DOMINAE PIETATE CASTAE [CL]ARIS[SIM]AE MATRONAE CATHAERINAE ILLAVOLGII CONIUGIS GENER(OSI) ET P[II] VIR(I) AMBROSII DE MISKOLCZ PREFECTI ARCIS DIOSGOR QU(A)E VIXIT AN(N)OS 30. OBIIT DIE 29 APRILIS AN(N)O D(OMINI) 1589

A NAGYLELKŰ ÚRNŐNEK, A KEGYESSÉGÉNÉL FOGVA TISZTA ÉS IGEN HÍRES ASSZONYNAK ILLAVOLGYI KATALINNAK A NAGYLELKŰ ÉS KEGYES FÉRFI, MISKOLCI AMBRUS DIÓSGYÓRI VÁRNAGY HITVESÉNEK, AKI 30 ÉVET ÉLT ÉS 1589. ÁPRILIS 29-ÉN HALT MEG, SÍRFELIRATA.

A két síremlék epitáfiuma verses, formájuk distichon, a csecsemőé négy, az anyáé öt hexameter-pentameter párból áll.

Miskolczi István epitáfiumáról nemcsak a halálozás hónapját hagyta el a feltehetően gyors és kevésbé igényes munka, hanem a harmadik distichon pentameterének felét is. A publikált szövegek megegyeznek, még félreértésükben is, hiszen a második distichon értelmezhetetlen CAPTUS DULCE DIVE kifejezése helyett magunk a CAPTUS DULCEDINE (édességtől rabul ejtett/megfogott) szókapcsolatot ajánljuk, s így a javítás egyetlen betű (V) egy szárral való meghosszabbításában merül ki (N). A distichonban írt vers fordítása csak a szöveg tartalmát, s nem zenei lüktetését adhatja vissza:

QUEM DEUS OMNIPOTE(N)S
NIMIO DIGNATUR AMORE
HINC CITO MUNDANIS
ERIPIT ILLECEBRIS
NE PERITURARUM CAPTUS
DULCEDINE RERUM
NEGLIGAT AETERNI
GAUDIA VERA POLI
CEU [HAC] POSITUS
STEPHAN MISKOLCIUS URNA
HEU PROPERE SUBIIT

<.....>

HUNC IPSI TUMULUM
MOE[STI] POSUERE PARENTES
FLEBILE CUM MULTIS
OFFICIUM LACRIMIS

AKIT A MINDENHATÓ ISTEN SZERETETÉRE TÚLSÁGOSAN MÉLTÓ-
NAK TART

INNEN A VILÁGI CSÁBÍTÁSOK KÖRÉBŐL GYORSAN ELRAGADJA,
NEHOGY A MŰLANDÓ DOLGOK ÉDESSÉGÉTŐL ELCSÁBULVÁN MEG-
VESSE AZ ŐRÖK VILÁG VALÓSÁGOS ŐRÖMEIT.

MISKOLCZI ISTVÁN EBBE A SÍRBA HELYEZTETVÉN, Ó JAJ, GYOR-
SAN ELÉRTE AZ <ÖRÖK VILÁGOT>

EZT A SÍRHANTOT MAGUK A GYÁSZOLÓ SZÜLŐK HELYEZTÉK EL
SOK KÖNNYÜKKEL SZOMORÚ KÖTELESSÉGGÉNT.

Gyakorlott versfaragóra vall nemcsak a latin distichonok hibátlan gördülése,
hanem a pentameterek belső ríme is (mundanis-illecebris, aeterni-poli, multis-lacri-
mis).

Illavölgyi Katalin sírverse a gyászoló szülők ihlette epitáfiumnál személyesebb
hangvételűnek tűnik. Míg a szülők gyászversükben a – korban gyakori – gyermek-
halál felett érzett fájdalmukat általánosabb jellegű költői fordulatokkal, a halott
megszólítása nélkül fejezték ki; az özvegységre jutott férj feleségéhez intézett sír-
versén átsüt a férfi fájdalma:

SIC CATHARINA VIRUM CHARUM
CHARISSIMA LINQUIS
ET SUBITO CUR<S>US
COELICA REGNA PETIS
SCILICET UT GNATUM POSSIS COMI-
TARIER (helyesen: COMITARIEN) ALMUM
BIS SEX QUI MENSES FINIIT
ANTE DIEM
LONGIUS AH CATHARINA MANE
SVAVISSIMA MECUM
ET MECUM MULTOS VIVE VALEQUE DIES.
SIT PROCUL ID CHRISTUS TIBI NAM
PATEFECIT OLYMPUM
ET ME VULT SUPERIS INSE-
RUISSE CHORIS.
TENES IRE FELIX COELESTIA
[U]XOR AD ASTRA
TEMPUS ERIT QUO TE LAETUS
ET IPSE SEQUAR

LEGDRÁGÁBB KATALIN, ÍGY HAGYOD EL KEDVES FÉRJED
ÉS NYOMBAN AZ ÉGI ORSZÁGOK FELÉ HALADSZ,
HOGY KÖVETHESD ÍM ÁLDOTT FIADAT,
AKI KÉTSZER HAT HÓNAPPAL ELŐBB VÉGEZTE BE IDEJÉT.
Ó, KATALIN, MARADJ VELEM MINT LEGNYÁJASABB,
S ÉLJ VELEM, ÉLJ EGÉSZSÉGBEN MÉG SOK NAPOT!
DE LEGYEN EZ A GONDOLAT TÁVOL, MERT KRISZTUS NEKED MÁR
KITÁRTA AZ OLÜMPOST,
ÉS ENGEM IS AZ ÉGI KAROK KÖZÉ AKAR BESORAKOZTATNI.
ÉGI HITVESKÉNT SZERENCSESEN VESZED AZ UTAD A CSILLAGOK-
HOZ.

LESZ IDŐ, AMIKOR ÉN MAGAM IS BOLDOGAN KÖVETLEK MAJD.

Az epitáfium két publikált szövegváltozata egyetlen helyen teszi értelmezhetet-
lenné a verset, az ötödik distichonban. Itt a TENE SCIRE/TU NE SCIRE alakot

TENES IRE (veszed az utad, tartasz valahová) formára változtatva kaphatunk értelmes szöveget, illetve az OR/XOR egészítendő ki UXOR (feleség) alakra.

A sírvers stílusában sajátosan keveredik az antik hagyomány és a keresztény hit, így nyithatja meg Krisztus az elhunyt számára az Olümposzt.

A választékos latinságú és személyes hangvétellű vers a sírkövön feliratban, vésett betűkből álló szövegmezőben testesül meg, s a közlő funkción kívül ornamentális feladatot is betölt, nemcsak a tárgyon, hanem annak tágabb környezetében is.

A sárospataki Miskolczi síremléket a distichonban írt epitáfium is rokonítja a miskolci Avasi templom sírjeleivel. A verset Gervers-Molnár Vera közölte,²⁹ de egy 3-as számot kifejejtett a szövegből, amely pedig jól látszik a sírkövön a szövegmező hatodik sorában az A(NN)OS előtt (16. kép).

SEPULCHRU(M) FAMILIAE EGREGII D(OMI)NI MARCI LITERATI DE
MISKOLC IN QUO SEPULTA EST SUSAN(N)A QUAE OBIIT XXIII 7BR(IS)
A(NN)O D(OMINI) 1584 ET GEORGIUS QUI OBIIT (28 7BR) A(NNO) D(OMI-
NI) 1584 MATRE CATHARINA CECEI

CO(N)IUGH FRUCTUS LAETI
VIDERE PARENTES
ILLOS SED RAPUIT
MORS INOPIA CITO
NATA DECE(M) ME(N)SES
SUPRA VIXERAT 3 (tres) A(NN)OS
FILII IPSE DUOS
DI(MID)DIU(M)Q(UE) SUPER
SIC NIHIL IN VITA
STABILE E(ST) MORS O(MN)IA FRA(N)GIT
QUO MINI(M)E SPERAS
TE(M)PORE F(UN)US ADEST

NEMZETES MISKOLCI [LITERÁTI] MÁRK DEÁK CSALÁDJÁNAK SÍR-
JA, MELYBEN ZSUZSANNA, AKI AZ ÚR 1584. ESZTENDEJÉBEN SZEPTEM-
BER 23-ÁN HALT MEG, ÉS GYÖRGY, AKI AZ ÚR 1584. ESZTENDEJÉBEN
SZEPTEMBER 28-ÉN HALT MEG, TEMETTETETT EL, ANYJUK CECEI KATA-
LIN

BOLDOG HÁZASSÁGUK GYÜMÖLCSEIT MÉG MEGLÁTTÁK A SZÜ-
LŐK,

DE AZOKAT A VÁRATLAN HALÁL GYORSAN ELRAGADTA.

A LEÁNY HÁROM ÉVET ÉS TÍZ HÓNAPOT ÉLT, A FIÚ KÉT ÉS FÉL
ÉVET

ÍGY AZ ÉLETBEN SEMMI ÁLLANDÓ NINCSEN, A HALÁL MINDENT
ÖSSZETÖR.

S ABBAN AZ IDŐBEN, AMIKOR LEGKEVÉSBÉ REMÉLNÉD, JÖN EL A
GYÁSZ.

A miskolci epitáfiumok betűformája, mint a feliratok legjellemzőbb külső je-
gye, a kora újkorban egyre általánosabbá váló reneszánsz maiuscula, a reneszánsz

29 Gervers-Molnár V., 1983. 33.

16. kép. Miskolci Literáti Márk gyermekeinek sírköve.
(Molnár J., 1975., 3. kép.)

köemlékek leggyakoribb betűtípusa. A szélső keretben futó ajánlások a betűk méretével is különböznek a sírversektől, Miskolczi István sírkövén a keretbe átlagosan 4 cm, a szövegmezőbe 3 cm-es betűket véstek, ugyanez az arány az Illavölgyi sírkövön 4,5:3. A keret és a szöveg finomságban, ízlésben is elválík, az ajánlások betűi egyenetlenek, sok a ligatúra, a leggyakoribb természetesen az AE, de van példa az AR, VE, GE, GR, TE, AV betűkötésre is. Többször szerepel betűbe írt kisebb betű is a kereteken, ami rendezetlen, kevésbé elegáns benyomást kölcsönöz az írásképnek (17. kép).

MISKOLCZI A L ILLAVÖLGY

CATHRINÆ ILLAVÖLGI

17. kép. *Betűvésetek Miskolczi István és Illavölgyi Katalin sírkövének keretéről.*
(Rajz: Homola Krisztina)

A versek – különösen az Illavölgyi-epitáfium – betűi sokkal egyöntetűbbek, rövidítés, ligatúra alig van bennük, ami természetesen nemcsak az elegancia, hanem a jobb érthetőség miatt is feltétele egy vers szöveggépének (18.kép). A szövegmező betűit mintha más kéz faragta volna, mint a keretét. A kőfaragó mesterek egy verssort csak két szövegsorban tudtak elhelyezni, s a sorok középre rendezése igazán tetszetősen csak az Illavölgyi-epitáfiumon sikerült, azzal, hogy a pentametereket nem a cezúránál választották el, hanem később. Az így létrejött rövid, a vers ritmusaának nem adekvát sorok a szemnek kellemes változatosságot adnak a textúrának. A Miskolczi István-féle sírkövön a pentameteres sorokat is a verstan szabályainak megfelelően tagolták, így oszlopszerű, de mégsem művészi módon megformált szöveggép jött létre.

ERITQVO T IPSE SEQVAR

18. kép *Betűvésetek Illavölgyi Katalin epitáfiumáról.*
(Rajz: Homola Krisztina)

A sírkövek születésének körülményeiről nem ismerünk forrásokat, a megrendelő személye, a diósgyőri vár prefektusa státuszával arra enged következtetni, hogy az általa rendelt sírkövek készítése összefügg a diósgyőri vár 16. századi építési munkálataival. A török kor elején a vár királyi tulajdonból nagybirtokos családok zálogbirtokába ment át, akik a várat tovább építették, javították, új védmű, kaputorny, lépcső építésével.³⁰ Az építkezések helyi kőfaragóműhely meglétét feltételezik

³⁰ Czeglédy I., 1988. 99.

a várban, ennek tevékenysége azonban a kutatás számára máig feltáratlan. A 16. század elején tudunk miskolci kőfaragókról, akik az ónodi vár építésére létrehozott műhelyben dolgoztak.³¹ De a 16. század második felében tovább működtek a kőfaragómesterek Sárospatakon is, akiknek tevékenysége éppen a sírköszobrászat emlékeiben érhető tetten.³² A miskolci faragványok provinciális megfogalmazása azonban nem zárhatja ki vándorkőfaragók tevékenységét sem.

Az Avasi templom sírkövei egykor szorosan egymás mellett feküdtek, jelezvén az utókorak a meghalt gyermek és a fiát nem sokkal utóbb követett anya mindenél erősebb összetartozását. Az utókor azonban, melyet pedig az epitáfiumok szövegei is figyelmeztetett erre az összetartozásra, szétválasztotta a sírjeleket, hogy a templom különböző oldalán felállítva közvetítsék egyre halványabb betűikkel egy kora újkori miskolci nemesi család tragikus sorsát, azon a nyelven, amelyen a kisfiú bizonyosan, anyja pedig valószínűleg soha nem értett.

IRODALOM

- Bakó Á.-né.*,
1993. Az Avasi templom 1941. évi ásátásánál előkerült viseletek. In: Dobrossy I. (szerk.): A miskolci Avas, Miskolc. 157–176.
- Balogh J.*,
1985. Kolozsvári kőfaragó műhelyek XVI. század, Budapest
- Czeglédy I.*,
1988. A diósgyőri vár, Budapest
- Daróczy Z.*,
1905. Adatok a Daróczyak történetéhez, Turul XXIII. 20–26.
- Gervers-Molnár V.*
1983. Sárospataki síremlékek, Budapest
- Kemény L.*,
1911. Egy XVII. századbeli genealogus, Turul XXIX. 71–74.
- Kempelen B.*,
1913. Magyar nemes családok VII. kötet (MAÁR-NIZSNAY), Budapest
- Megay G.*,
1970. Az avasi templomi ásátások. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IX. 129–171.
- Molnár J.*,
1975. Jókai Mór a Miskolczyak című elbeszélésének forrása. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XIII–XIV. 283–303.
- Novotny Gy.*,
1982. Az Avasi templom (Miskolc)
- Nyulásziné Straub É.*,
1987. Öt évszázad címerei, Budapest
- Szendrei J.*,
1890. Oklevéltár Miskolcz város történetéhez. III. kötet, Miskolc
- Szendrei J.*,
1904. Miskolcz város története 1000–1800. II. kötet, Miskolc
- Városkönyv*
Miskolc város tanácsülési jegyzőkönyve 1569–1600. Szerk.: Tóth Péter, Miskolc, 1990.

31 *Balogh J.*, 1985. 17.

32 *Gervers-Molnár V.*, 1983. 70.

DIE GRABSTEINE AUS DEM 16. JAHRHUNDERT IN DER AVASER REFORMIERTEN KIRCHE ZU MISKOLC

In die Mauer der Avaser reformierten Kirche zu Miskolc sind zwei Grabsteine vom Ende des 16. Jahrhunderts eingelassen: der eine erinnert an das Kleinkind Stephan von Miskolc und der andere an seine Mutter Frau Ambrosius von Miskolc, geborene Katharina von Illavölgyi.

Bei archäologischen Arbeiten im Jahre 1941 wurden diese Grabsteine aus dem Fussboden über den Gräbern aufgenommen. Ihre Inschriften waren aber schon 1904 in einer Miskolc-Monographie veröffentlicht worden, und auch ein Buch über diese Kirche, das 1983 entstanden war, enthält den Text der Grabsteine.

Der Grabstein für den im Alter von nur 10 Monaten verstorbenen Knaben wurde 1588 von seinen Eltern aufgestellt. Und sein Vater Ambrosius von Miskolc, ursprünglich Präfekt der königlichen Burg zu Diósgyőr, musste schon ein Jahr darauf, also 1589, auch für seine Frau einen Grabstein aufstellen lassen.

Dieses Grabmal gilt als charakteristisches Beispiel für die im 16. Jahrhundert üblich gewordenen Epithaphien, aus denen ein Grabvers und das den gesellschaftlichen Status des Verstorbenen anzeigende Wappen als gleichwertige Elemente der Komposition auftreten. Die Familie Miskolc besass auch in der Burgkirche zu Sárospatak, die in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts eine reformierte Kirche war, ein ähnliches Epithaphium aus dem Jahre 1583. Doch auf diesem ist ein anderes Wappen zu sehen. Ähnliche Grabsteine sind uns aus jener Zeit aus Kassa (Kaschau) und aus Siebenbürgen bekannt.

Die Grabverse sind Distichone in gehobenem Latein; das Epithaphium der Ehefrau spiegelt den wahren Schmerz des vereinsamten Gatten wider.

Der Grabstein des Knaben ist aus Sandstein. Seine Schriftzüge in capitalis maiuscula (Antiqua) sind ungleichmässig dahingeworfen. Sie zeugen von weniger genauer Arbeit. Der Grabstein der Katharina von Illavölgyi ist aus qualitativ gutem Kalkstein. Die Meisselung des Wappens wie auch der Antiqua-Lettern zeugen davon, dass hier ein geschickterer Steinmetz am Werk war.

Wir wissen nicht, wo die Grabsteine gefertigt wurden, ob in der Bauwerkstatt der Burg zu Diósgyőr, oder aber in irgendeiner anderen Steinmetzwerkstatt in Nordostungarn, oder aber vielleicht als Arbeit eines wandernden Steinmetzes.

Die Grabsteine sind wichtige Zeugen für die Gesellschafts- und Kulturgeschichte des derzeitigen Marktflecken Miskolc und der Burg zu Diósgyőr.

Éva Gyulai

A SZÁNTÓFÖLD MŰVELÉSE EURÓPÁBAN

HOFFMANN TAMÁS

Euráziában és Afrikának a közel-keleti gazdálkodástól átalakított övezetében ekével szántanak. Az eke energiaátviteli szerkezet, amelynek segítségével állatokra (főleg szarvasmarhákra) hárították az emberi munka jelentős részét. Talán a nők státuszváltozása, s a nemek közötti munkamegosztásnak legnagyobb arányú átalakulása ezzel a találmánnyal függ össze. Mindenesetre az igába fogott barom sokszorta nagyobb teljesítményre képes – mint az ember, és ez további figyelemre méltó következményeket von maga után.

A szántóföldi művelés révén kiterjesztették a gazdálkodás határait, nagyobb földterületeken több élelem termelt és jótékonyan hatott a népszaporodásra, valójában az eltartóképességre, másrészt az állattenyésztést összekapcsolták a növénytermesztéssel, marhákkal ekét, illetve kétkerekű kordét, idővel szekeret vontattak. Ezzel a szárazföldi teherszállítás történetében új fejezetet nyitottak, hiszen valamennyi parasztgazda potenciális fuvarossá lépett elő.

Az ekés gazdálkodás határai lényegében egybeesnek az archaikus civilizációkkal Euráziában és Afrikában. Európában a szántóföldek mindenütt megtalálhatók, ahol földet lehet művelni. Kontinensünkön már több mint négy évezrede szántanak, de a szántóterület szélső határait csak a középkorban vonták meg – legutoljára Keleten és északon.

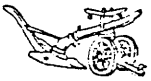
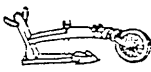
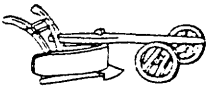

Az eke azonban nem európai találmány, a legrégebb európai típusok a Közel-Keleten használatos szerszámokra emlékeztetnek. Számos alakváltozatot kísérleteztek ki, Európa szántóvetői helyi típusokat fabrikáltak.

Karóeke, talpas eke

A technikai változások okait illetően találgatásokkal kell beérnünk. Ezek szerint kétféle konstrukciós elv szerint készítettek ekét. A közelmúltban még használatban volt példányokból és a megközelítőleg egykorú ábrázolásokból arra lehet következtetni, hogy egy hegyes végével a talajt hasító ágba hosszabb ágot csapoltak és ennek segítségével vontatták a karót (az ásót). Meglehetősen, ez is azt bizonyítja, hogy a legrégebb talajművelési mód eszköze az ásóbot lehetett. A kapa új találmány, talán az ekével egyidős, vagy néhol (elsősorban Afrikában) annál is fiatalabb. Arra is van példa, hogy egy erős ág révén kettéváló fatörzsből faragtak ekét. Ekkor az ágot használták – gerendelyként – az eke vontatására. Ebben az esetben a kihegyezett végű fatörzset – mintegy a talaj felszínével párhuzamosan – vontatták, az eke hegye túrta a talajt, talpa pedig a feltúrt földet kétoldalra tolta. Mivel ezt az ekét a szántóvetőnek kézben is meg kellett tartania, a talpba – szarvként – fogantyút csapoltak.

A karóeke és a talpas eke a két alapváltozat. Mindkettő az i. e. 3. évezredben jelenik meg Európában. Talpas ekével szántottak Szíriában. Ám egyelőre nincsenek

*A talajművelő szerszámok fejlődése
túró- és barázdát szántó ekék és funkcióik*

Művelésmód	Konstruksiók	Funkciók
vetés alá való szántás		a) túróekék a1 a barázda kialakítása kétoldali karcolással. A karcolások között műveletlen földdarabok maradnak.
vetéságy kialakítása a vaskor óta		a2 a barázdagerinc felhalmozása kétoldali túrással a3 a barázdagerinc felhalmozása egyoldali túrással a4 porhanyós talajrétegen
az i. e. 1. sz. után		b) ekék a talajt egyoldalról feltúrják halomba és porhanyósítják, a barázda kialakítása b1 180° fordítása a göröngyöknek: gyepfeltérés b2 135° fordítása a göröngyöknek: szokványos talajművelés b3 170° fordítása a göröngyöknek: sekély tarlóhántás

Schulz – Klinken K. R. nyomán

kétségbevonhatatlan bizonyítékok, milyen útvonalon jutott el kontinensünkre. Lehet, hogy az Ibériai-félszigeten szántottak vele először, innen terjedt tovább az Atlanti-Európába. De lehet, hogy Dél-Európán és a Duna-völgyön át jutott el a 2. évezred derekára Dániába (jóllehet, a terjedés mérföldköveit jelző leletek eddig még nem kerültek elő). Csaknem egy évezred múlva tűnik fel Svédországban, majd valamivel később Angliában. Érdekes, hogy Itáliában és Közép-Európában az i. e. 1. évezredben használt példányok a legrégebb leletek.

Ezzel szemben a karókeke mindenekelőtt a dél-európai hegyvidékeken található.

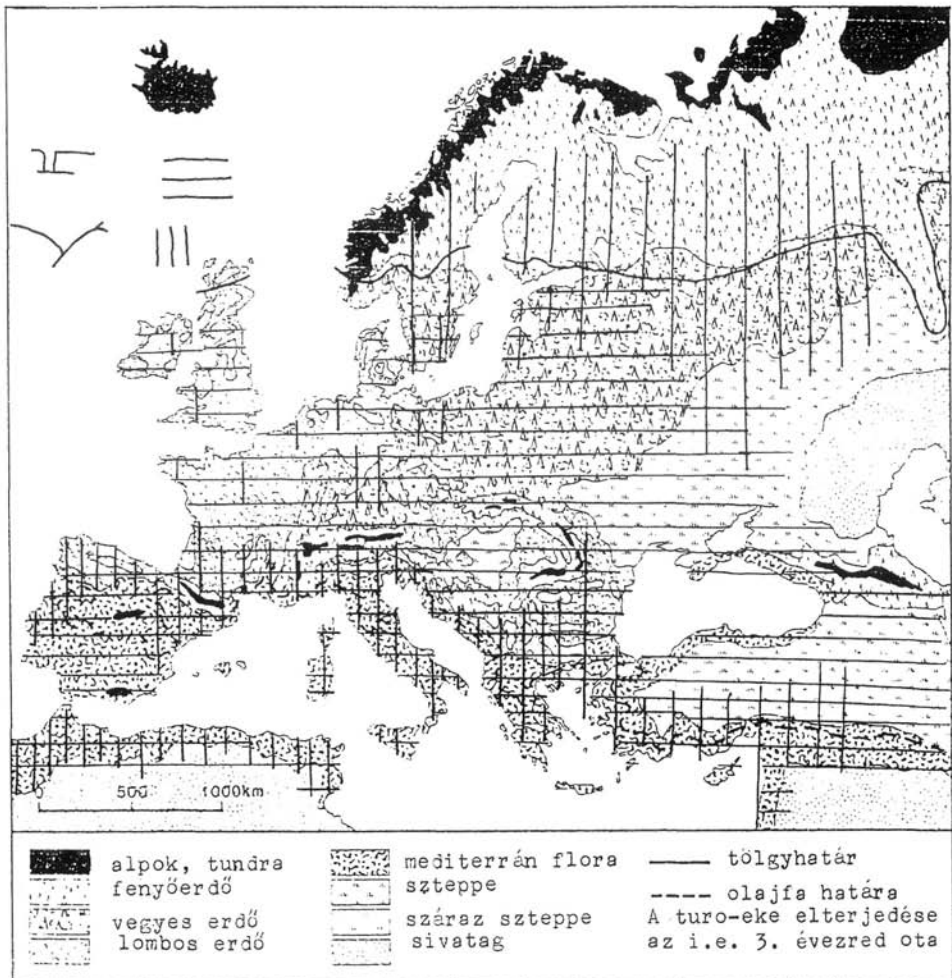
A Krím félsziget, Liguria s talán Ciprus korai bronzkorának leletei szolgálnak keretül a szántóföldi gazdálkodás kétségbevonhatatlan tényeinek. Kréta szigetén a 2. évezredben szántottak karókékevel, s nem sokkal később feltűnt Itália hegyoldalain is. Gyakori emlékei ezek az alpesi sziklarajzoknak. (Később, majd ezer év múlva jutott fel a kelet-európai erdőségekbe, noha a Pontusi síkon már a 2. évezredben talpas ekék lehettek használatban.)

Jóllehet, a leletek csekély számban állnak rendelkezésre, az adaptáció vagy a feltalálás csak sejthető, így ebben a történetben majdnem minden találgatás, ám anynyi bizonyos, hogy a kötöttebb talajokon talpas ekéket használtak, a laza (köves) hegyoldalakon (vagy a volt fenyőerdőkben északon és keleten) tűrókéket.

Az i. e. 700–500 közötti időből való leletek között nyeles ekevasak is vannak. Ezek az ekék legrégebbi vasalkatrészei. Angliától a Cseh-medencéig és Pannóniáig szóródnak ezek a leletek. A kelta időben köpüs vasak váltják fel őket. Talán olyan ekék tartozékai voltak, amelyeknek talpa és gerendelye egyetlen fából van (mint a Dabergotzban és a Walleban talált példányoknak), de lehet, hogy karókékekhez tartoztak (amelyet Dostrup mellett találtak vagy Kölnben egy modellen ábrázoltak). Ezeket a szerszámokat az i. e. 7–5. század, majd a 6–1. század között Dél-Angliától Ukrajnáig és Dél-Lengyelorszáig elterülő övezetben használták és meglehet, hogy legkorábban a Szajna, a Rajna és a Duna völgyében terjedtek el. Nincs kizárva, hogy a kelták leleménye volt mindez. Aminthogy az sem, hogy az i. e. 1. évezred derekán klímaváltozás tette nehezebbé a gazdálkodást, csapadékbőség és gyomosodás akadályozta ekkor a szántó-vető parasztokat. A vasalkatrész azonban megkönnyítette dolgukat: több földet szántottak fel, mint annak előtte, nemcsak pótolták a kiesett termést, hanem növelték is a betakarítható mennyiséget.

Görög pohár oldalán szántójelenet. I. e. 6. sz.

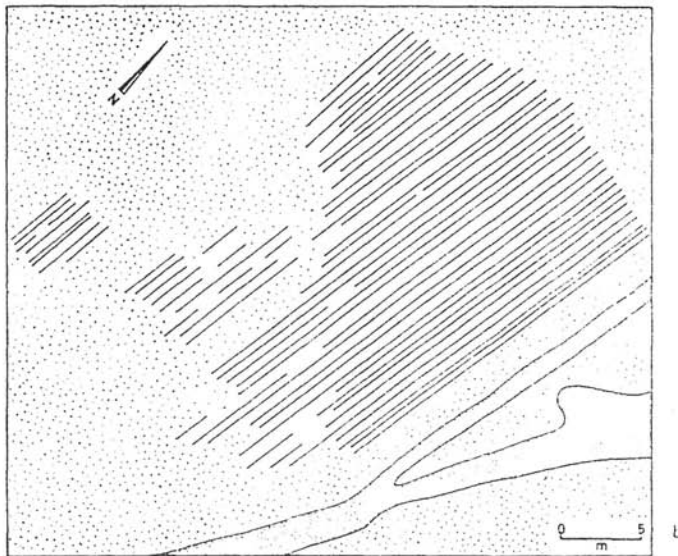
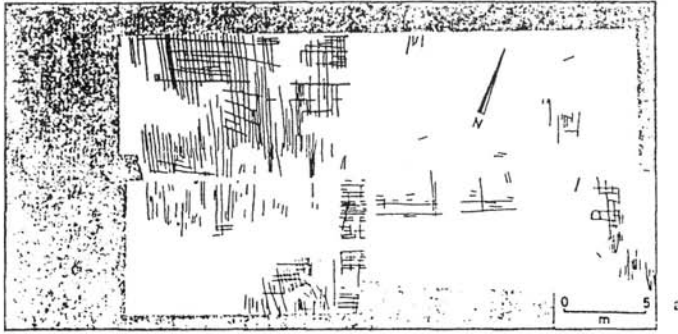
Egyelőre a régi maradt a szántás technológiája. Egész Európában ragaszkodtak az ázsiai módszerhez. Anatóliában (és nem olyan régen a Balkán-félszigeten is) még mindig a prehistorikus agrotechnikával dolgoztak. A földet megszántották hosszanti és kereszt irányban egyaránt, az ekenyom tehát hálószerű volt. Fossilis parcellák nagy tömegben ismertek Hollandia, Északnyugat-Németország, Dánia, Svédország, Norvégia és Anglia tájairól.

Négyzet alakú szántóföldek

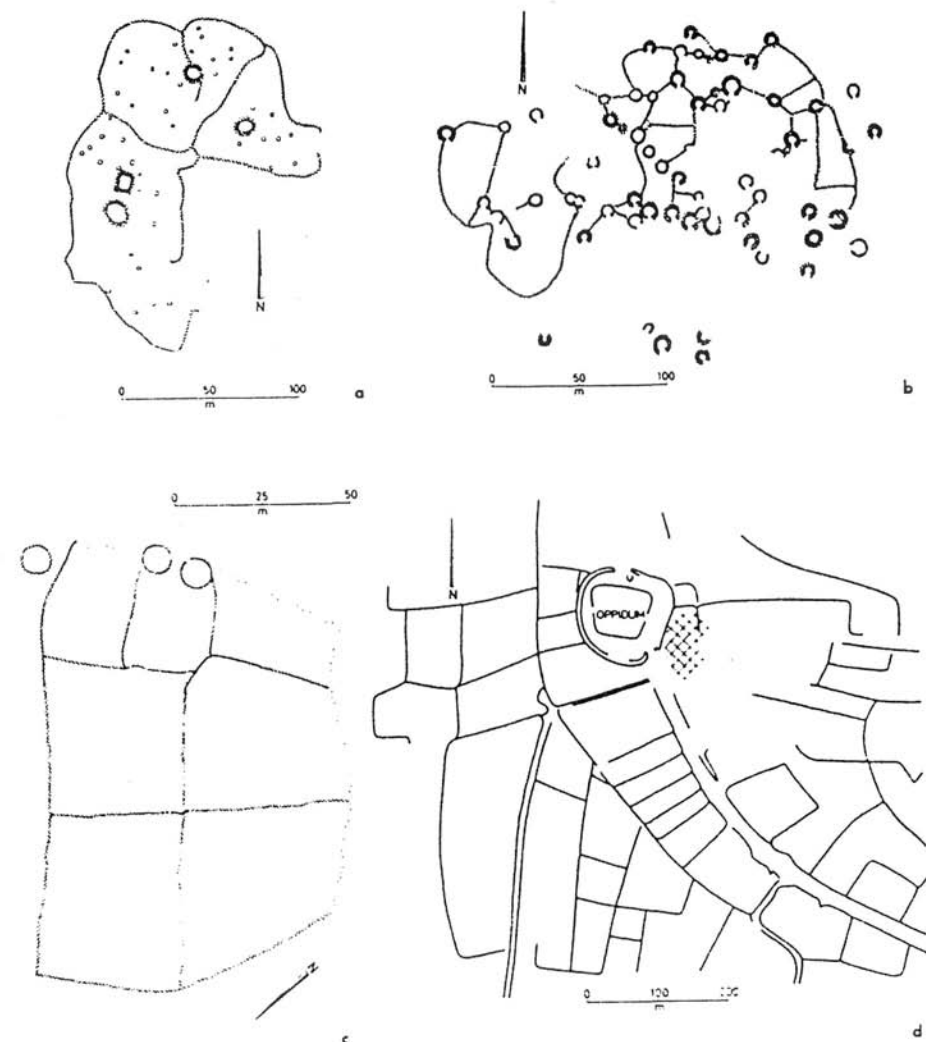
Északnyugat-Európában (elsősorban Angliában és Írországbán meg Skóciában) meglehetősen nagyszámú légifelvételt értékelték ki, s ezeknek java részét hitelesítő ásatásokkal igazolták. A legrégebb szántóföldnyomok neolitikusak, ezek azonban hátrányos helyzetű vidékeken vannak, ahol a népesség életszínvonala elmaradott volt a környező településekhez képest. Sok köztük sírhalmok alatt maradt meg, ami valószínűleg nem azt jelenti, hogy rituális szántásnyomok (ahogyan ezt gyakran gondolják a prehistória érthetetlen tényei láttán, hanem azt, hogy a halomsírokat

szántóföldön emelték). Devon és Cornwall mocsaras tájain a bronz- és a vaskori földművesek gazdálkodtak ilyen földeken, tehát csaknem egy évezreden át művelték a korántsem gazdag tápértékű talajokat. A parcellák itt különböző nagyságúak és az alakzatok sem mindig négyzetűek. A földeket mesgye határolja el egymástól és több, egymással érintkező parcella között szabad térség húzódik, ahol kis kerek kunyhókban laktak a földművesek. Nagyon valószínű, hogy a földeket itt parlagolták és váltogatva művelték, illetve legeltették. (Ilyen emlékek maradtak fenn továbbá Wales-ben és Yorkshire-ben a vaskorból.)

A parcellák 1000–6000 m² kiterjedésűek és valamennyien kövekkel határolt mesgyéjűek. Leggyakrabban Dél-Anglia (Downs) meszes és krétás talajain találhatók, ott, ahol valamikor a kelták is gazdálkodtak. Ennek ellenére a korábbi irodalom

Ekenyomok a) Spanjaardsbergje (Észak-Hollandia),
b) Feddersen Wierde (Niedersachsen, Németország)

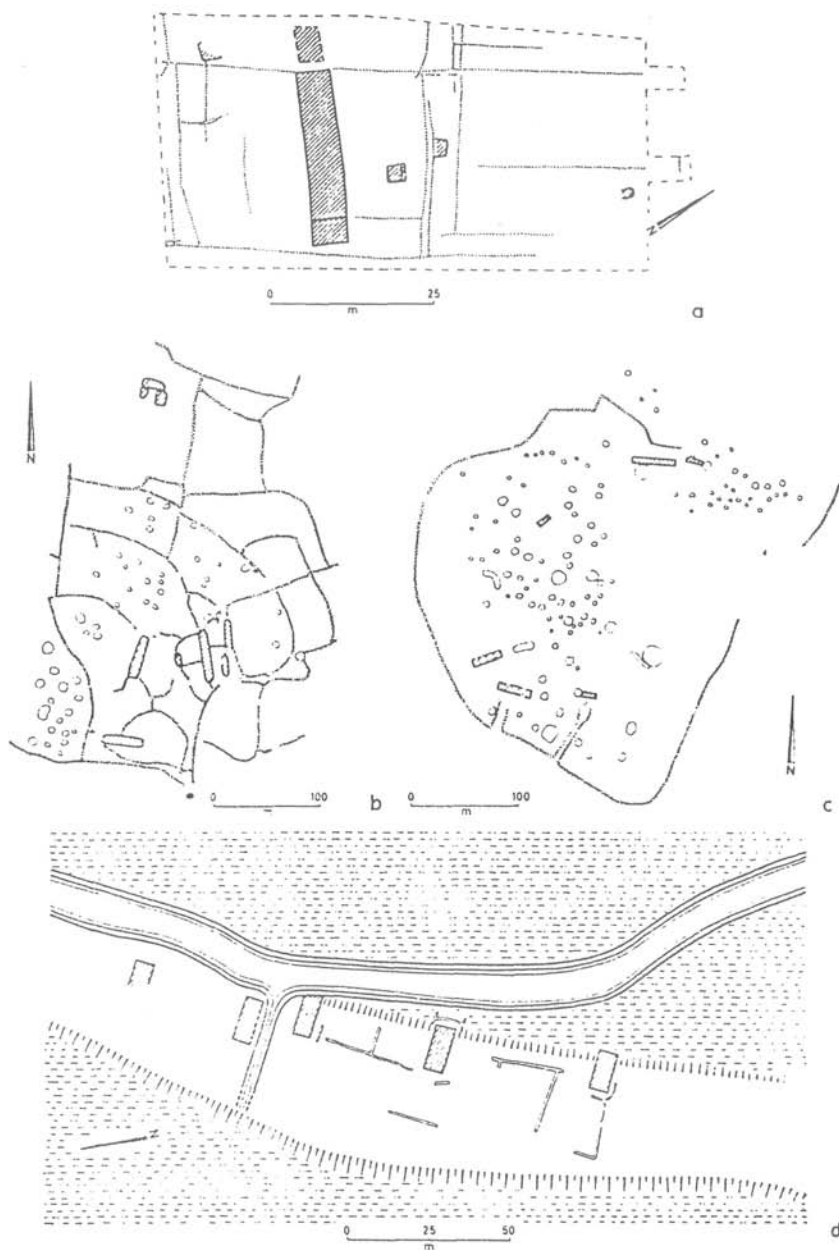
Kőfal,
 Morénakövek,
 Épületalap falmaradványai,
 Teraszmezsgyék,
 Település, Szántó földformák,

a) Scord of Brouster (Shetland), b) Standon Down (Devon),

c) Blissmoor (Devon), d) Thundersbarrow Hill (Sussex)

által adott megjelölés: a „kelta földek” – téves, miután a parcellák a kelták lakóövezetén kívül is sokfelé megtalálhatók.

Vannak olyan leletek is Dél-Angliában (pl. Thundersbarrow Hill határában), ahol a parcellák négyszögek (sőt közelítenek a négyzethez), a települést kelta földvár gyűrűje védi, de a falu később is lakott volt, a római időkben mintegy utcás falukép bontakozott ki. Megjegyzendő, hogy a rómaiak majorsági földjeinek (tehát a villa rustica szántóin) kimérésében a kelta földek szisztémája szerint jártak el, ami két (déli és északnyugat-európai szántógazdaság alapvető egyezését valószínűsíti).

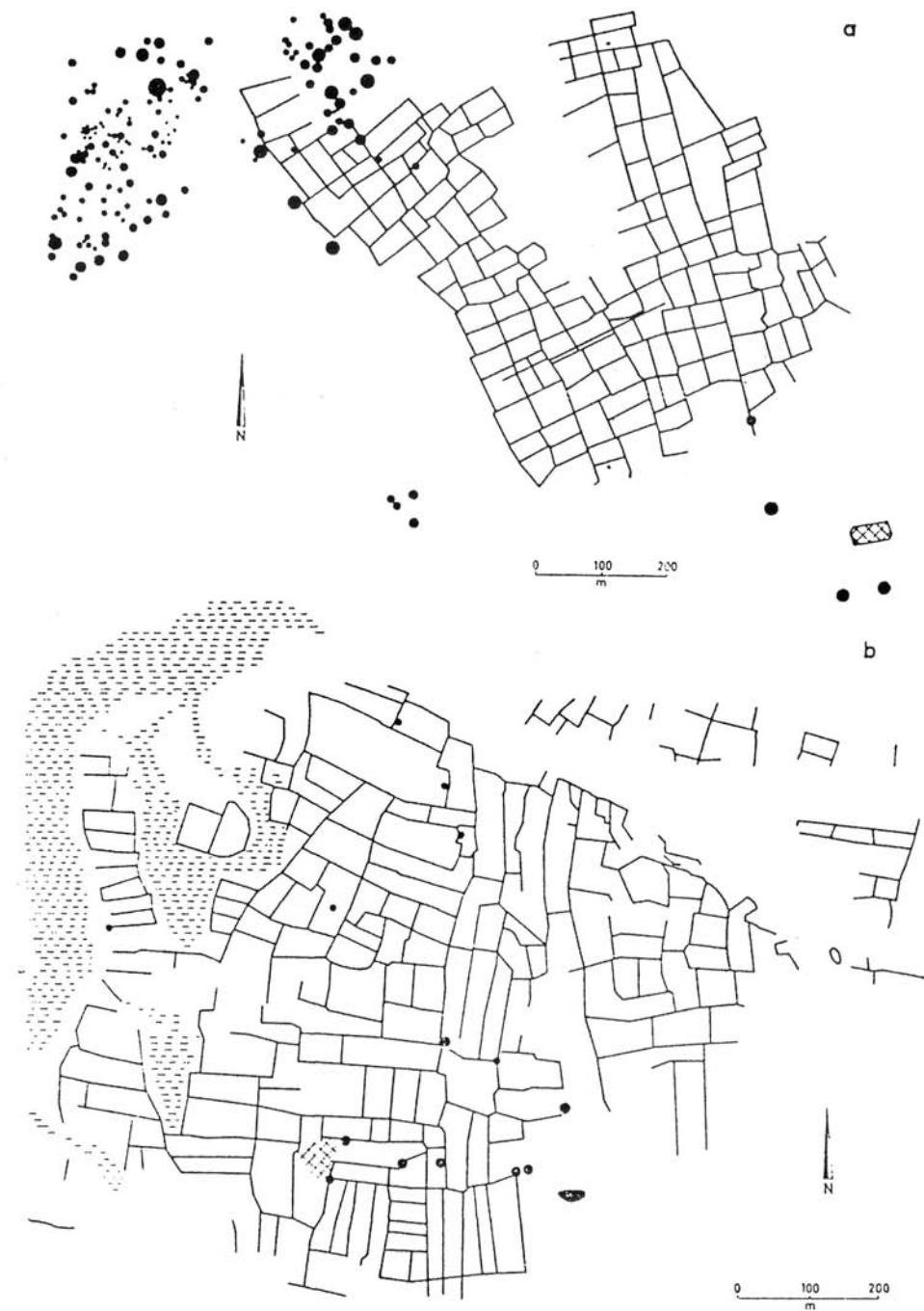

Kőfal,
 Sövénylábazat,
 Lábazat,
 ••• Morénakövek,

Épület falmaradványai, Szántó földformák:

a) Frochteloo (Friesland), b) Rönnerum (Öland),

c) Storrsheia (Rogaland), d) Ostermoor (Schleswig-Holstein) Müller-Wille, K. nyomán

Fal vagy teraszmezsgye
 Sírhalom, Település, Vaskori szántóföldek,

a) Noordse Veld (Zeijen, Vries község, Drenthe) és Skørbaek Hede (Ejdrup egyházkerület, Aalborg hivatal)

Abb. 9: Riss aus der G. S. Goppelsbach
1 : 35

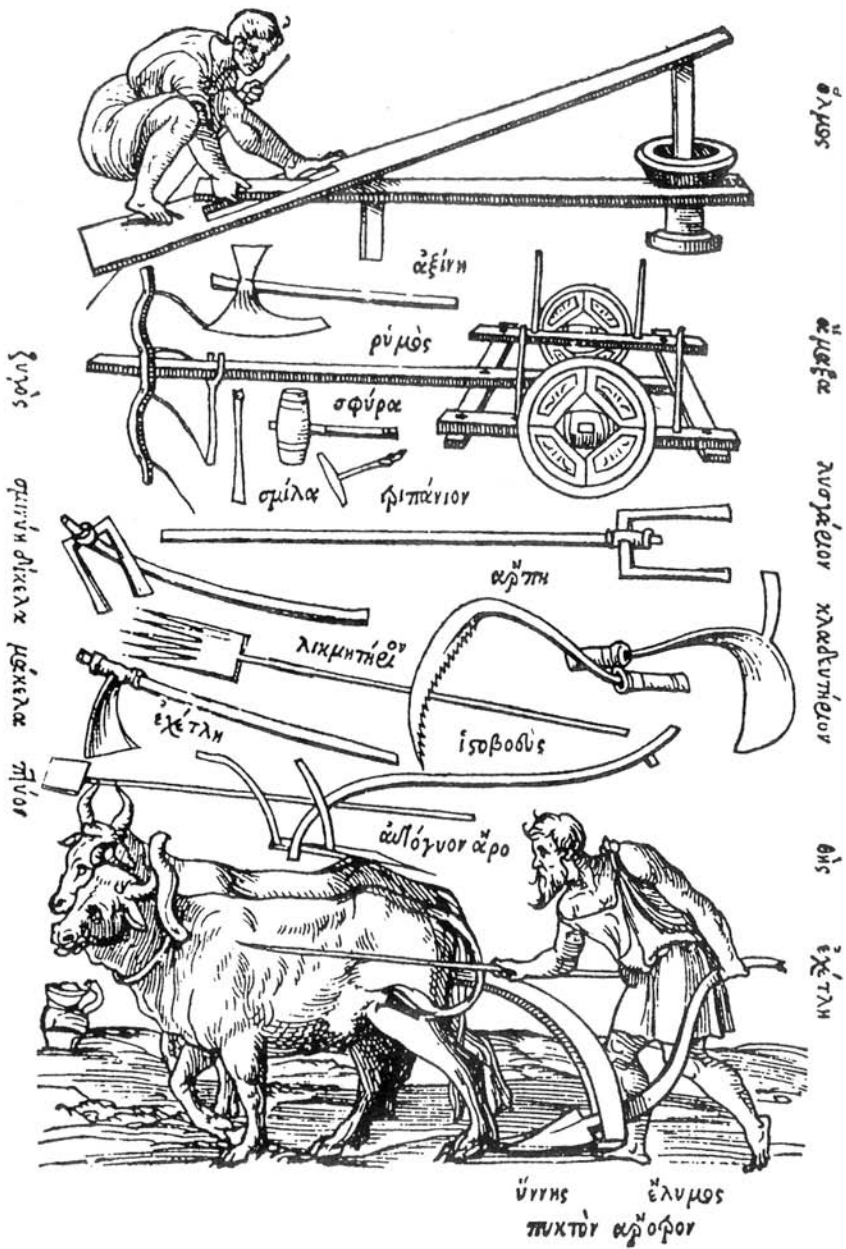
Riss aus St. Georgen ob Murau
1 : 35

A rizs ábrázolása egy 1811. évi kéziratban
Koren, H. nyomán

Közép-Európában (Északnyugat- és északi Közép-Európában) homokos és agyagos talajokon maradtak fenn a „kelta földek” emlékei. Északkelet-Hollandia, Schleswig-Holstein északi része, a Jüti-félsziget és a Dán-sziget mind olyan terület, ahol nagyon sok volt a mocsár és a mindenütt magas talajvízszint miatt a gazdálkodás csak a dombhákat vehette igénybe. Nem lehetetlen, hogy a vizekkel határolt földeken szorongó nemzedékek az ősöktől örökölt földeket újraosztották egymás között, a nagyobb és magasabb mesgyék között húzódó földeket kisebb és alacsonyabb (talán, mert fiatalabb korú) mesgyék határolják el egymástól. Itt a parcellák átlagos méretei 1000–2000 m² között vannak. A legtöbbjük négyszög alakú. Kivételesek a Jütlandban (Byrsted Hede) talált parcellák, amelyek hosszanti irányban elnyúlnak (akár 300 m-es is lehet!), de minthogy ezeknél nem igazolható a hálószerű szántásnyom, valószínűbb a parcellák örökösök általi újraosztásában meglelni az alakzat okát.

Csaknem valamennyi lelet a rómaiak előtti időkből való vagy római kori. Az angliai esetekhez hasonló korai leletek itt nincsenek. Nincsenek sajnos arra vonatkozó adatok, hogy mennyi időn át művelték ezeket a földeket, illetve, hogy településeik lakossága milyen időn át volt kontinuos. Van azonban olyan lelet (Noordse Veld–Drenthe), ahol meglehetősen valószínű, hogy a népesség a rómaiak előtti vaszkorban művelte a földeket, majd a római időkben elköltözött, s a császárkorban ismét visszatért, hiszen a földek egy részét ismét művelték ekkor.

Ezeket a földeket is szántónak és legelőnek hasznosították, azaz parlagolva pihentették. A települések épületei lakóházak, istállót és pajtát egyesítő csarnokházak, egy-egy épületben 16–18 marhaállás is van. Más szóval ebben a gazdálkodásban az állattartáson volt a súlypont, a növénytermesztés (a klíma kedvezőtlen volta és a technológia alacsony színvonala miatt) csak alárendelt szerepet kapott.

Hesiodus: Opera et dies. Velence 1537. illusztrációja

Újabbra a „kelta földek” maradványaira leltek a Német-Középhegységben és Hessenben, valamennyi lelet a kései bronzkorból és a rómaiak előtti vaskorból való. Minthogy ezek még csak elszigetelt esetek, összefüggő rendszerre nem engednek következtetni.

Szántóföld és település. Eltartóképesség

Még több a bizonytalanság a régészeti emlékek értelmezésekor abban a kérdésben, hogy egy-egy településen hány család élt. Az épületek kronológiai rendjét ugyanis úgyszólván soha sem lehet megállapítani. Meg kell elégedni azzal, hogy voltak magános tanyák és voltak olyan települések, ahol néhány család lakott. A közel-keleti vagy a dél-európai méretű nagy, olykor több száz család által lakott falu azonban az Alpoktól északra sehol sem volt.

A régészeti feltárásokból arra lehet következtetni, hogy Északnyugat-Európában és Közép-Európában 2–100 ha-nyi szántóterületen gazdálkodtak ott, ahol a túrókéket használták. (Persze a művelt területeknek csak egy-egy foltját tárta fel az ásás!) Volt ahol 500 ha kiterjedésű szántóföld-komplexusra találtak. A többség talán 80 ha-nyi lehetett, bár a leletek egyharmadában a szántóterület kiterjedése nem haladta meg az 5 ha-t sem. Az 5–10 ha-nyi szántóterület a leletek 20%-át teszi ki, s mindössze 25% haladja meg a 20 ha-t. Ezek az adatok mind azt mutatják, hogy a szántógazdaságnak alárendelt szerepe lehetett, hiszen a földek egy részét bizonyosan nem művelték. A 10 ha-nyi szántón termett gabonának legalább öt család, 25–30 ember cereália-szükségletét kellett fedezni. Jó termésű évben az elvetett mag kétszeresét takarították be, s egy ha-nyi föld legfeljebb 300–500 kg gabonát termett. Minthogy ennek csak a felét használhatták fel, végeredményben 150–250 kg gabona jutott az egész falura, tehát fogyasztónként mindössze 5–10 kg – évente.

Területmértékek

Formailag az ilyen földek látványa a római földmérők parcelláira emlékeztet, arra a rendszerre, ami Itáliában, Dalmáciában, Dél-Franciaországban, az Ibériai-félszigeten sok példával (és főleg légi fényképpel) gazdagította az ókori gazdálkodás továbbéléséről szerzett ismereteinket.

Az Alpoktól délre, illetve északra háromezer évvel ezelőtt kialakult szántógazdaság egysége voltát sejtjük a földmértékek is. A földet (hosszúságában) *bot*-tal mérték. (Latin: *pertica*, német: *Rute*, angolszász: *rod*. Mérték *zsinórral* (kötéllel) is. Latin: *funiculus*, ó-svéd: *rep*, ó-dán *reb* (ez a gyakorlat az északi népek törvényeiben is kanonizálódott). A leggyakoribb fogalom (és gyakorlat) a *láb* és az *öl* használata volt. Az arányok váltakoztak, de többnyire 1 öl = 2–1,5 láb. Jellemző az egykori gyakorlatra, hogy a régi bajor mértékek szerint a szántóföld egysége (Lex. Bay. I, 13) ugyanaz, mint az angolban: 4×40 bot. A bajor bot = 10 láb, miként a friz jerde (bot). Érdekes, hogy a rómaiak nem ismerték azt a fogalmat: *kötél*, noha északon általánosan használták és a görögök szintén éltek vele (*orgyia*). Az északi és a római öl 1,5 láb, másrészt a nyugati germánoknál és a rómaiaknál a bot volt a gyakori mérték. A római mérőbot 10 láb volt, a bot és a kötél megközelítőleg azonos hosszúságú. A rómaiak szántóterület-mértéke a *iugum* (és ez egyben földmérték is), mint az ofn. *iu*h (az osztrák *Joch*), illetve a *iugerum*, az angolszász *gycer*, az ofn. *iu*hhart. (A *iugum* jelentése a járom, az egy pár ökörrrel vontatott teher, azaz eke!)

Vimose (Fyn) dániai lelőhelyen egy – 250 körülre datálható mérőbotot találtak, amelynek mérési rendszere a római lábnak felel meg. Byrsted (Jütland) területén szántóföldeket tártak fel, amelyek a római öl segítségével mérhetők. A lelet az

alpok, tundra	mediterrán flóra	— tölgyhatár
fenyőerdő	sztyeppe	- - - olajfa határa
vegyes erdő	száraz sztyeppe	A csoroszlya eke az i.e.
lombos erdő	sivatag	1-es i. sz. 1. évezredben

előbb említettel egykorú. A 10–11. századra datálható dán erődítmények között van olyan (Aggersborg), melynek alaprajza négy egyenlő részre osztható, miként a régi római katonai táboroké, s ez is a római, illetve az északi földmérés megegyező egy-égeire, valamint ezeknek a gyakorlatban hosszú századokon fennmaradt hagyományaira utal.

A prehistoria perifériája: Kelet-Európa fenyvesei

Persze ezek a tények már csak egy korszak epilógusának emlékei. Az alap-probléma ugyanis az, hogy valamennyi indoeurópai nyelvben közös kifejezése van az ekének. Az *ar* tőből képzett alakok csaknem mindenütt a talpas szerkezetet jelölik. Ezzel szemben a germán és a szláv nyelvekben az ág-ekék jelölésére más kifejezés van (hoha, hak, soha stb.).

Ezeket csaknem mindenütt szarvasmarhák vontatják. Egy pár ökör. Az állatokat

szarv, homlok vagy, ami a legjobb, nyakjárom segítségével igázzák. Lovakat túró-ekébe csak keleten és északon fognak, a szokával úgy szántanak, hogy egyetlen húzza az ekét, ám ez a fogatolásmód úgyszólván a történelmi időkben alakult ki, megközelítőleg 1000–1200 éves, ami a bronzkori távlatokat sejtető igával és marhákkal összevetve, fiatal és marginális tényező a kontinens agrártörténetében.

Annak következtében, hogy a túlevelű erdők övezetében mindenütt tisztásokat vetettek be (s a termőföldhöz égetéssel irtással jutottak), arra kényszerültek, ha a talaj tápereje kimerült, hogy ismét tisztásokat irtsanak, a művelést hat-hét évenként új meg új parcellákon szervezzék meg, de éppen ezért a gazdálkodást nem is sikerült stabilizálniok. Alighanem ez a legfőbb oka annak, hogy sehol sem terjedtek el a talpas ekék és pláne az azokból kialakított barázdát szántó ekék, mindössze a túró-ekék tartoztak a gazdaságok felszereléséhez. A karóékét persze könnyű vontatni, akár egyetlen ló is elegendő, nem úgy, mint a Közép- és Nyugat-Európa homokos síkjain divatba jött talpas ekével való szántáshoz, vagy ami még több energiát köt le: a folyamvölgyek nehéz, kötött talajait szántó barázdát szántó eke: kezdetben és később is ott, ahol a műszakilag sikerületlenebb szerkezetűeket használták, három-négy pár vonójószágot is be kellett fogniok.

Az erdők helyett mezők és a barázdák

Közép- és Nyugat-Európában az elmúlt másfél évezredben csaknem mindenütt meghaladták az eredeti talajművelési módot, így ezen a területen a 3–2. évezredben szokásos szántógazdaság történetét megérteni részint azért is nehéz, mert a régészeti leletek meglehetősen rendszertelenül maradtak fenn, illetve kerültek napvilágra. A leleteket az i. e. 16. századnál korábban nem tudjuk keltezni és csaknem az 5. századig kísérhetjük nyomon használatukat. Végeredményben megközelítőleg két évezreden át szántottak a bronzkori technológiával Angliában. Minthogy a fossilis szántóföldet azért ismerhetjük fel, mert a talaj erodálódott (a talajfelszínt a szántással bolygatják, a csapadék a magasabban fekvő parcellasávból a mélyebbe mossa a földet, így módon az egész parcella talajfelszíne megváltozik a környező – bolygatatlan – talajfelszínhez képest). A fossilis parcella tehát csak akkor ismerhető fel, ha domboldalon van. Az egyes földdarabok fél-másfél acre terjedelműek. Ezeknek a peremén csaknem mindig kövek fekszenek, miután a földművesek a felszántott földön talált nagyobb köveket a mesgyére rakták. A prehistorikus földek (vagy magános parcellák) nagyon ritkán található településtől távol, többnyire késő bronzkori, vaskori, római kori, vagy azt közvetlenül követő időszakban lakott település mellett, mintegy a házakat övező udvarok folytatásában. A leletek többségét Dél-Angliában találták és valamennyit igyekeztek megkülönböztetni a nadrágszíföldek maradványaitól. A keskeny prehistorikus parcellákat régebben (szintén tévesen!) „angol-szász földek”-nek nevezték el. Azt gondolták ugyanis, hogy szántástechnikájukat az angol-szász bevándorlóknak tulajdoníthatják, de később bebizonyosodott, hogy már a római idők előtt is keletkeztek ilyen nadrágszíföldek, tehát legalább 10–12 emberöltővel a bevándorlás előtt.

A nadrágszífparcellák

A keskeny parcellák szintén különböző méretűek. Átlagukban a szélesség és a hosszúság aránya 1:20. Fossilis példányaikat a talajerózió miatt ismerjük fel (és természetesen annak következtében, hogy ezeket a földeket már évszázadok óta nem művelték valamilyen oknál fogva). Angliában, Hollandiában, Németországban, Dániában, Svédországban meglehetősen nagyszámú leletet dolgoztak fel.

A legdöntőbb változás a nadrágszíföldeken az, hogy a talaj barázdált. A háló-

szerű ekenyomot a szétszántás és az összeszántás emlékei váltják fel. Amikor szántották, már nem túrták többé a földet, hanem többé-kevésbé meg is forgatták, vagy legalábbis barázdába emelték. Ehhez új konstrukciójú ekére volt szükség.

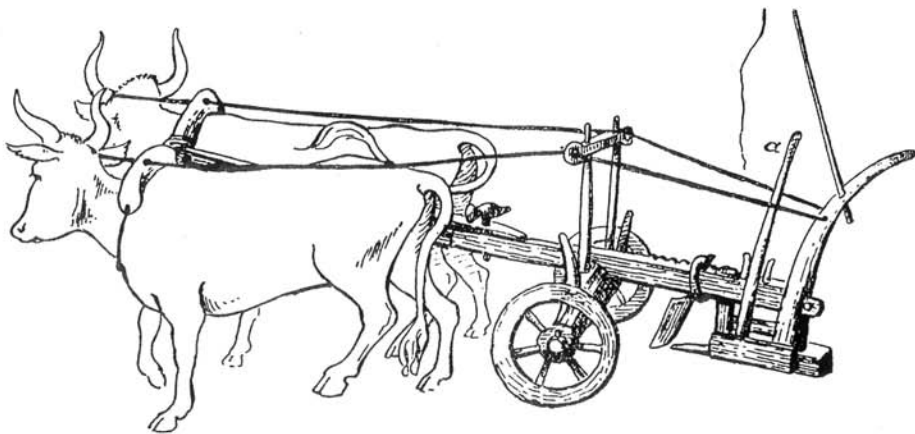
A legvalószínűbb magyarázat szerint a barázdát szántó eke vasa a talajszinttel párhuzamos, maga az eke pedig talpas szerkezet. Számos (etnográfiai gyűjteményekben látható) példány a gerendelybe erősített és az ekevas előtt a talajt karcoló hosszú késsel, csoroszlyával is fel van szerelve. Nem ritka az olyan példány, amelyen a csoroszlyával felhasított, az ekevassal megemelt földszeletet egy falemez, mely rézsútosan az eketalpra van erősítve, tehát a magyarul kormánydeszkának nevezett alkatrész barázdává fordítja. Minthogy ez a művelet meglehetősen nagy vonóerőt kíván és sok energiát fogyaszt, gyakori, hogy az ekét egy taligával vontatják és a két ökröt négy-hat szarvasmarha váltja fel.

A rekonstrukció nehézségei abból származnak, hogy ennek az ekének a földben csak a fémalkatrészei maradtak meg: ekevasak és csoroszlyák, néhol az eketaligát és a gerendelyt összeerősítő lánc. Megjegyzendő, hogy a túróékék ekevasa eltér a barázdát szántó ekétől, minthogy annak két éle van, az utóbbi pedig csak eggyel rendelkezik, aszimmetrikus. A régészeti probléma az, hogy sok esetben szimmetrikus ekevasak mellett találtak csoroszlyákat is a földben (vagy múzeumi raktárrendezés közben) és nem lehetett határozottan eldönteni, vajon összetartoznak-e?

Mindenesetre a szimmetrikus ekevasak az i. e. 1. évezredben tűnnek fel és az évezred második felében már előfordulnak a csoroszlyák is. Az utóbbiak Angliában, Jugoszláviában, Magyarországon, Romániában, Bulgáriában, majd Lengyelországban bukkannak fel. A római idők után már előfordulnak a Pontusi síkságon is.

A barázdát szántó ekék

Az aszimmetrikus ekevasak valamivel későbbiek. Jószerevével csak az 1. évezredből való leletek között akadunk rájuk. Mindenekelőtt a nehéz, kötött talajokat szántották velük, ami nyomós érv amellet, hogy a barázdát szántó eke nem a könnyű, morzsalékos talajok, hanem az egykori erdők humuszainak megmunkálására való. Voltaképpen az európai lombhullató erdők övezetében terjedtek el a barázdát szántó ekék a középkor végéig. A történet valószínűleg a római tartományokban kezdődik, talán a Duna mellékén és a technológia innen hatol északnyugati, másfe-

A Grimani breviárium szántásjelenetének rekonstrukciója a 16. századból Flandriából

lől délkeleti irányba. Nem jut el azonban sohasem a mediterrán világba, másfelől észak és kelet túlelvő erdeinek tisztásaira.

Ezzel szemben több mint valószínű, hogy aránylag korán (talán már a római időkben) sikerrel alkalmazták a Német Síkságon és általában mindenütt Északnyugat-Európában, ahol egyelőre még nem voltak ugyan földesúri gazdaságok, ám a parasztok mindenütt könnyen művelhető, morzsalékos, igaz: keveset termő, többnyire homokos talajokon gazdálkodtak, tehát eleve arra törekedtek, hogy minél nagyobb földdarabokat szántsanak fel és vessenek be. Egyáltalában nem valószínű, hogy a szóban forgó találmányt is ők kísérletezték volna ki, sokkal inkább arra kell gondolni, hogy ők átvették déli szomszédjaiktól és sikerrel alkalmazták talajnedvességben ugyancsak bővelkedő földjeiken.

A leletek azt sz suggerálják, hogy ezeket a szerszámokat jó hatásfokkal elsősorban a római majorságokban használták (és talán a találmány is ehhez az üzemtípushoz köthető!). A korai középkor és az érett középkor írásos emlékeiben szintén a majorsági használat tűnik kronológiailag korábbinak, mint a paraszti gyakorlat, bár letagadhatatlan, hogy a technológiát (nem utolsósorban a földesurak robotkövetelményeinek eleget téve) idővel átvették a jobbágyok is. Ezzel azonban megváltozott gazdálkodásuk rendje is. Ezt a nagy történelmi fordulatot több mint egy évezreden át készítették elő a technikai haladás kis, egymástól elszigetelten érvényesülő változásai.

Meglehet, hogy a történekről a nyelv, illetve a nyelvészet jóvoltából tudunk csak valamit.

Az elmúlt két évezredben az aszimmetrikus vasú barázdát szántó ekék neve a legtöbb európai nyelvben (Pflug, plog, plug stb.) mintegy rárétegződött a bronzkori kifejezésre, az ar-terminológiára (aratrum, Arl stb.), a régi szerszám (megnevezésével egyetemben) már csak a Földközi-tenger mellékén, illetve Skandináviában maradt meg. A gallorómán nyelvterületen a *plog nem jutott érvényre, helyette a latin carruca (ez az eketaligát jelentette, s innen magát az ekét) vált elfogadott kifejezéssé. Franciaországban, ahol észak és dél agrárcivilizációja a két nagy történelmi korszak tényeit két különböző rendszerként őrizte meg egészen a modern időkig, nyelvföldrajzilag elhatárolja a délen használatos araire, illetve az északi charrue a történelmi folyamatok tartományait egymástól. Nyilvánvaló az is, hogy ezek a kifejezések a szerkezetileg teljesen átalakult eszközökre vonatkoznak, továbbá, hogy a szerkezeti átalakítás egyes fázisait képviselő példányok megsemmisültek, illetve terminológiájuk kikopott a társadalom nagy kollektív emlékezetéből.

Az átmenet technológiája és szerszámjai

Vannak azonban olyan kisebb övezetek is (a két nagy eketartomány) érintkezésének határán, ahol az átalakulás folyamata megsejthető. Az Alpok vidékén, másfelől Skandináviában ismerték még a múlt században a szántásnak azt a módját, amikor egy csoroszlyával felszerelt gerendely, tehát egy csoroszlya-éke nyomába szántottak bele egy szimmetrikus vasú ekével. Ez az „elő-” és „utó-”eke még nem szánt barázdát, de a megoldás figyelemre méltó kísérlet arra, hogy tökéletesebb talajmunkát végezzenek. A technológiát ismerték Skóciában, a Pireneusokban és a Kaukázusban is, tehát a barázdát szántó ekék elterjedésének peremterületein több helyütt is.

Barázdát szántó ekek régészeti leletei Északnyugat-Európában

Lelőhely	Talajtípus	Kor
<i>Hollandia és ÉNy-Németország</i>		
Velsen Hoogovens (É. Holland Prov.)	homokos fővenypart	i. e. 300 és i. e. 3. sz.
Monster (D. Holland Prov.)	homokos fővenypart	római előtti vaskor
Vogelenzang (É. Holland Prov.)	parti feltöltés homokos	római előtti vaskor
Oudemolen (Drenthe Prov.)	feltöltés	i. e. 300–200
Feddersen Wierde (Cuxhaven körzet)	láp, folyami feltöltés	i. e. 1. évezred második fele
Groningen (Groningen Prov.)	feltöltés, hordalék agyag kevés homokkal	Kr. születése táján
Brabers, Haamstede (Prov. Zeeland)	láp	i. sz. 2. sz.
Ostermoor (Süderdith- marschen körzet)	láp	i. sz. 2. sz.
Joldelund (Nordfriesland kör- zet)	fővenypart	a római császár- kornál fiatalabb
<i>Anglia</i>		
Gwithian (Cornwall)		6–9. sz.
<i>Skandinávia</i>		
Ribe (Jütland)	?	i. sz. 700 előtt
Viborg (Jütland)	homok kavicszal és agyaggal	i. sz. 700–1050
Löddeköpinge (Schonen)	homokos	i. sz. 9–10. sz.

(Zimmermann, 1984:256.)

A csoroszlya-eke neve (különbéle hangalaki változatokban): Ri3. Így nevezik az Alpokban és Skandináviában. A két övezet között elterülő tájakon már ismeretlen, sem a neve, sem a szerszám nem fordul elő. Kiment a divatból. Helyét a barázdát szántó, aszimmetrikus lapos vasú és csoroszlyával felszerelt eke foglalta el. Ennek ellenére a régészek is ástak ki csoroszlyákat, ezeknek egy nagyobb csoportjához nem is tartozik lapos vas. Másik csoportjuk szimmetrikus lapos vassal társul. Az előbbi Ri3, a másik Ri3 és szimmetrikus eke tartozéka (olykor egyetlen szer-

alpok, tundra	mediterrán flóra	—— tölgyhatár
fenyőerdő	sztyeppe	- - - olajfa határa
vegyes erdő	száraz sztyeppe	A barázdát szántó eke az 1–19. században
lombos erdő	sivatag	

Rösener, W., Haudricourt, A. G., Delamarre, M. J.-B. nyomán

számon!). A harmadik csoportban a Ri3 tartozéka egy aszimmetrikus lapos vas. Ezek a leletek alkalmasint a barázdát szántó, olykor taligával felszerelt barázdát szántó ekék alkatrészei.

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy mindenütt, ahol a szerszámkészítés ipari hátterét még nem alakították ki, a füves mezőségeket elő- és utóékével művelték meg. Az eketaligás barázdát szántó eke a fejlődés utolsó állomása. A probléma azonban mindig az alkalmazás történelmi feltételeivel kapcsolatos. Történetesen a csoroszlya-eke és a szimmetrikus lapos vasú eke egyidejű használata sokfelé megelőzi a római majorokat (pl. Angliában vagy a Fekete-tengertől északra stb.), ám sokfelé túl is éli azokat: ahogyan ez az Alpok völgyeiben sokfelé tapasztalható. Egészen bizonyos, hogy az elő- és az utószántás paraszti lelemény, azok közé az újítások közé tartozik, amelyeknek segítségével őseink birtokba vették és már nem is hagyták el a füves mezőket, azokat a kultúrtájukat, amelyeket a balta és az er-

dőtűz segítségével szereztek meg maguknak. A mezőkön gazdálkodó parasztok nem erdőirtó élősdiék, működésük nem rablógazdálkodás, ellenkezőleg: nemzedékek erőfeszítéseivel fordítják termőre az erdei talajokat, ők teremtik meg a kultúrtájukat, ők stabilizálják a gazdálkodást és ezen közben maguk is röghöz kötötté válnak, hiszen tartósan megtelepednek. Ez az állapot még sok paraszt életében mindennapos gyakorlat lakóházától távolabb húzódo földjein a múlt században. Így tapasztalták az Alpokban, a Pireneusokban, Skandináviában, Skóciában stb. Az örök szántókon túl húzódtak a füves mezők, azon túl pedig az erdők. Itt már összefüggő mezők alakultak ki, ahol a parasztok szorgalmát kiegyenlített hozamokkal honorálta a természet. Egészen nyilvánvaló, hogy a szóban forgó szerszámokat csak olyan talajokon használták, ahol valamikor erdő nőtt, de a gyökereket már csaknem teljesen kipusztították, tehát füves mezővé változtatták az egykori erdő talaját és aljnövényzetét. Meglehet, hogy a környezet átalakításának ez a módszere először a Duna és az Alpok övezetében vált be, s a rómaiak, midőn megszállták ezt a vidéket, maguk is átvették, majd továbbfejlesztették a barbárok technológiáját. Mindenesetre ebben az európai térségben már kétezer évvel ezelőtt is sok volt a rét, ami lehetővé tette, hogy megtalálják a hosszú nyelű fűkaszát, a legrégebbi régészeti leletek ti. erre a vidékre valók.

Noricum és Pannónia talán kelta gazdálkodása lehetett tehát a bölcső, s az új technológia – a majorokba jutva – meglehetősen gyorsan érezte előnyeit. Meglehet, hogy a talajművelésnek ezt az eredetileg barbár eljárását nem „népi úton”, hanem a római villák majorságai révén terjesztették el az európai lombos erdők övében, olykor a limest is átlépve délkelet és északkelet irányába. A Rajna mellékén a csoroszllya a latin culter–Kolter lett, Britanniában pedig coulter, míg az északfranciában coutre. A délnémet nyelvjárásokban meghonosodott kifejezés, a Sech szintén latin eredetű: *seca. Ennek a kifejezésnek a továbbéléseként nevezhető meg a galíciai-portugál sega–sego, s mindenütt csoroszllya jelentésű. Ugyanígy az iberoromán-gascogni *seca. Persze a részletek (jórészt a régészeti adatok hézagai miatt) hiányzanak és feltevésekkel kell ezeket kitölteni. De a Pireneusokban van elő- és utóke, tehát fennmaradt a technológia.

A *seca* (és ennek alakváltozatai) nem származhatnak délről, a mediterrán világban az eszköz (régészeti és néprajzi adatok hiányában) nyomozhatatlan. Régészetiileg a legvalószínűbb valamelyik dunai provincia, s a délnémet Sech latin eredete nyelvtörténetileg így kap értelmet. Meglehet, hogy ugyanez volt az útvonala a *Pflug*-nak is, amit a Noricum-ban talán plovum-nak emlegettek. Lehet, hogy a bajor (továbbá a svéd és onnan a finn) *Ri3*, ami a csoroszllya ekét jelenti, úgyszintén délen keletkezett és innen terjedt Észak-Európába, noha később, a középkorban a két terület közötti térségben a barázdát szántó ekék (a *Pflug*-ok) továbbfejlődött változatai váltották fel az eredeti újítást. Nincs kizárva, hogy ezeket a kifejezéseket részben megőrizték a barázdát szántó ekék használatában is. Ez történhetett az alpi szlávoknál is, akik a Grindel–gredelj (majd a magyar gerendely) átvétellel keleti irányban penetrálták Közép-Európa déli sávjának találmányát.

Egészen valószínű az elmondottakból, hogy a római gyarmatosítást megelőzően, majd az alatt és később is, a „sötét középkorban”, azaz megközelítőleg egy évezreden át a Pireneusok, az Alpok, a Pontusi síkság, Dél-Skandinávia és Anglia által határolt részén Európának az erdők már olyan mértékben megfogyatkoztak, hogy a szántógazdaság végérvényesen birtokba vehette a füves mezőket. A talaj-erőben gazdagabb földek művelése azonban a hagyományos családi energiapotenciálnál többet igényelt, a nagyobb számú állati vonóerők kiállítása eleinte a majorokban volt csak lehetséges. Ugyanitt hatékonyabb ipari háttér is működött, kovácsok

és bognárok dolgoztak már ekkor is, ők állították elő az ekék alkatrészeit, ezt a teljesítményt semmilyen barbár falu nem tudta volna felmutatni.

A barázdát szántó eke ipari háttere

Még a középkori uradalmi leltárakból is nyilvánvaló, hogy a taligás eke több mesterember együttműködésének terméke. A taligát bognár készíti, ennek van a legnagyobb értéke. A vasalkatrészek kovácsmunkák és ezek sem olcsók, áruk meghaladja a faragóbéres által fabrikált eke becsült értékét. Még a 19. századi Kárpát-medencében is általános gyakorlat volt, hogy az ekéket elmaradott, szűk határu, ám erdőben gazdag falvakban készítették, ott, ahol a nép mindig szegény volt és portékáit vásárokon értékesítette. Az ekék sorozatban készültek, ahogyan a favillák, fa-teknők, technológiájuk az a vaskori technológia volt, amelynek legfontosabb száma már kétezer éve a vonókés és a faragóbak. A faragó ember specialista volt, aki egyébként megmaradt parasztnak, iparúzése félúton állt a szorgalom, az ügyeskedés és a háziipar között. Jellemző, hogy a faekék a vásárokon (más faszerszámokhoz hasonlóan) rendszerint nem pénzért találtak vevőre, hanem élelmiszerért cserélték el őket. Ezzel szemben az iparcikkek (így az ekevas, az eketaliga) már évszázadok óta kereskedelmi áru volt, pénzért adták és vették.

XI. Het ploegen. Gravure van Wierix (uit de reeks *Geschiedenis van het graan*), 16e eeuw. De ploeger is aan 't schuffelen. De staart van de ploeg heeft nog de zware hoornvorm: de vertikale riestier (het plankje aan de voet van de staart) is nog niet verbonden met de schaar: het wagentje is vervangen door het steunhout met wieltje.

Szimmetrikus vasú eke ábrázolása Wierix 16. sz.-i metszetén Belgiumban

A munkaszervezet és a faluközösség

Másrészt a barázdát szántó ekék technológiája is kilépett a parasztgazdaság családi kereteiből. A majorságok munkafeltételei tudvalevően mennyiségi és minőségi tekintetben különböztek a parasztgazdaságtól. Ha pedig parasztek szántottak ilyen ekével, több parasztnak össze kellett fogni ahhoz, hogy a megkívánt igaerőt kiállíthassa.

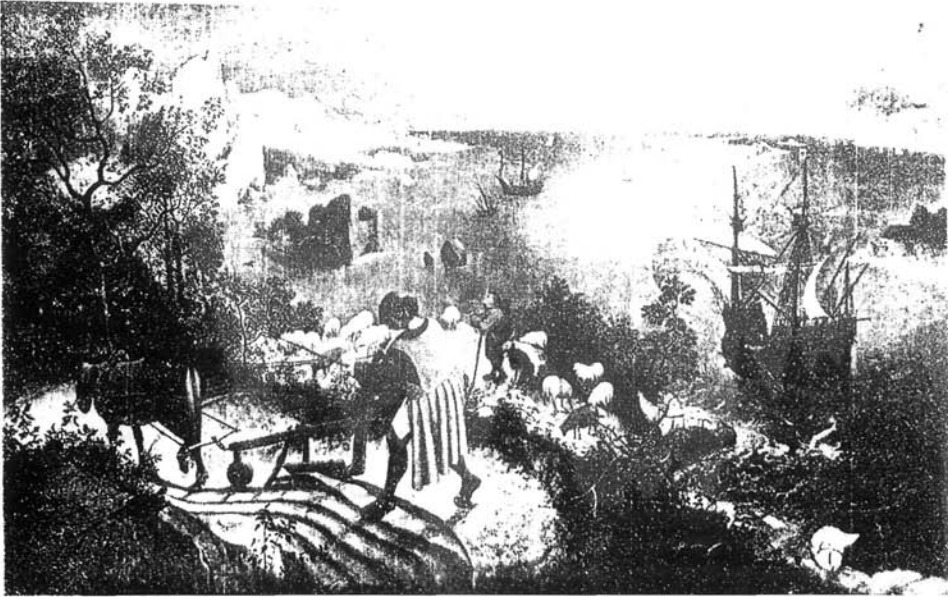
Csaknem minden egyes közép- és nyugat-európai középkori társadalom adórendszerében az igaerő nagysága alapján osztályozták a paraszti vagyont. Az adóösszeírások 1/2, 1/4 stb. ekés parasztokról tesznek említést, ami nyilvánvalóan az ekefogatra vonatkozik. Annak érdekében, hogy a megkívánt módon dolgozzanak („szeretnék szántani, hat ökröt hajtani...”), össze kellett fogniok egymással. A középkori angolban az ilyen kooperáció neve a *team*, a magyarban pedig *enő*. Az angolban a társulás tehát nem a szellemi kooperációt jelenti eredetileg, a magyarban pedig az egy anyától származó utódok csoportját nevezték így. Az utóbbi kifejezés a 9–10. századi magyar társadalomban a szegényebb nemzetségekhez tartozó rétegek megjelölésére szolgált (ennek jelentését őrzi mindmáig az ínség szavunk), megkülönböztetendő a gazdag nemzetségekhez tartozóktól, akiknek neve bö (vő, a mai bőség kifejezéssel). A 12. században az *in* már a király lovas-fegyveres népeit, katonai kíséretét jelentette, s két évszázad múltán az eke szarvát tartó jobbágyokat.

A fogalom devalvációja nyomjelzője a társadalom átrétegződésének. A nagyobb teljesítményekre képes munkaszervezet a középkori gazdálkodás egyik (ha nem a legfontosabb!) energiaforrása. Mindamellet a társultan fogatolt eke előállításához olyan ipari háttér áll már rendelkezésre, mely a középkori energiaforradalom (a vízi energia hasznosítása) következtében az ércet és a kovácsoltvasat már nem kézi erővel, hanem gépekkel állítja elő. Az érczúzó és a hámor olyan találmány, amelynek innovációs feltételei messze esnek a kelta parasztek vagy a villa rustica parasztbérlőinek császárkori világától, ám egy évezred múltán Európa közel egyharmadán egyetlen gazdasági rendszerbe kapcsolódtak össze.

Az innovációk és a major munkaerő-gazdálkodása

Elméletileg nyilvánvaló, hogy a társadalmilag szövevényesebb gazdasági rendszer nagyobb teljesítményekre képes, továbbá, hogy technológiája hatékonyabb és munkaerő-kímélőbb történelmi előzményénél. Columella sokat vitatott adatai szerint (II. 13.) 1 iugerumot (tehát kb. 1/2 ha-t) majd öt napig szántanak meg egy ekével. Varro adataiból pedig az derül ki, hogy egy eke igájának napi teljesítménye 1/67 ha. Ezek az adatok mediterrán majorokra vonatkoznak. Huszadik századi adatokból az derül ki, hogy egy-egy túróeke teljesítménye Mexikóban, illetve Izraelben 7–9 nap alatt 1/2 ha szántóföld. Ezek tehát megközelítőleg azonos teljesítmények a közel kétezer évnyi időrendi különbség ellenére. (Ugyanakkor egy modern eke, melyet két ökörral vontattak napi 0,8–1,2 ha földet szántott meg, tehát a termelékenység közel meghatszorosodott.) A barázdát szántó ekék teljesítményei jelzik a haladást. A svájci Hallwillból származó 17. századi feljegyzések szerint egy ekefogattal naponta 0,36 ha-t szántottak meg, megközelítőleg egykorú angol adatok szerint pedig (ökörfogattal) 0,4 ha-t (lovakkal viszont 0,5 ha-t). A 18. században ideális eredménynek tekintették, ha norfolki ekével naponta 0,6–0,8 ha-t szántanak meg, ami ugyan alatta marad az öntöttvas alkatrészekkel felszerelt modern ekék teljesítményének, de megközelítőleg tízszerese volt az ókori munkanormának.

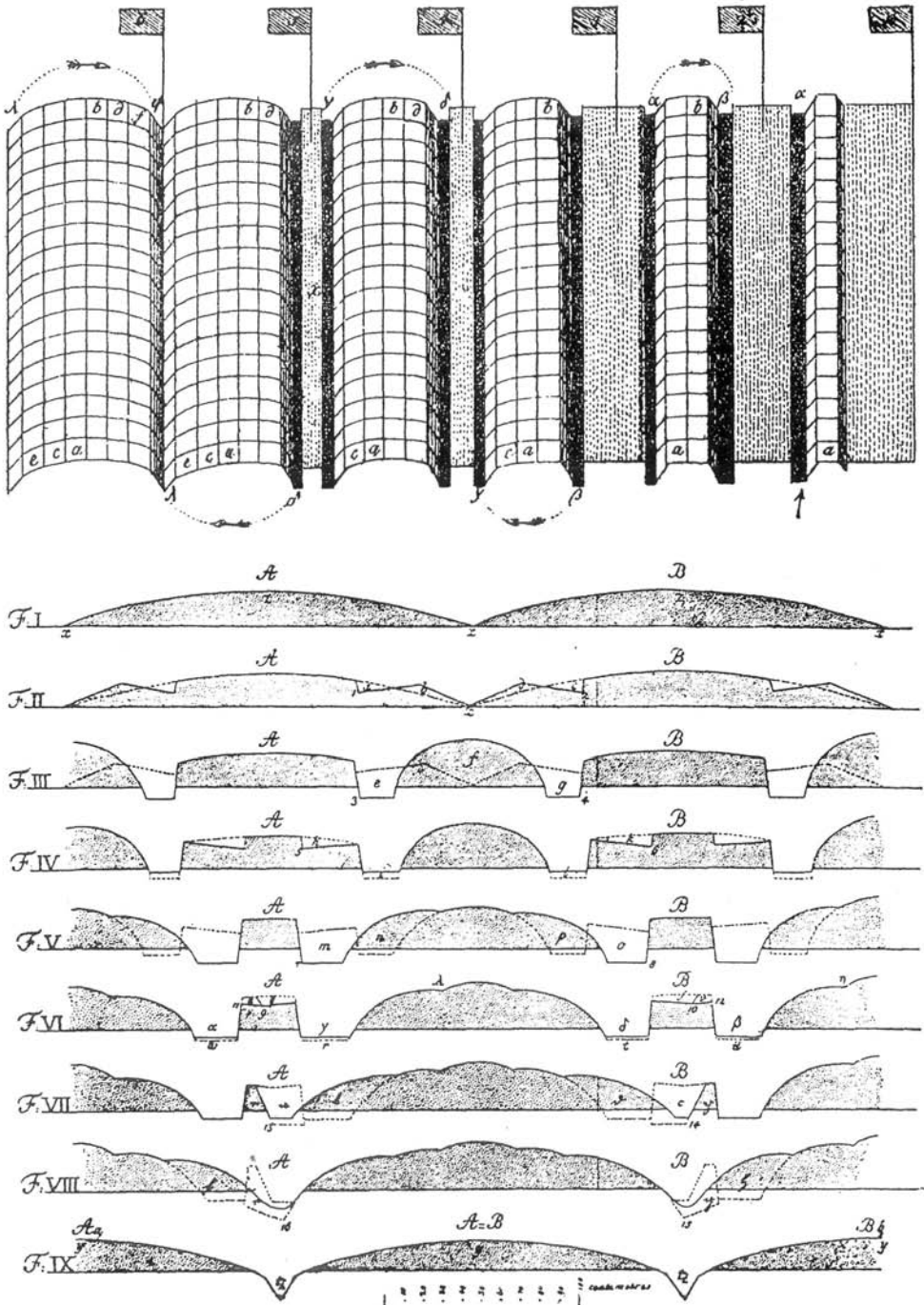
A teljesítmények mindig összefüggenek a feladatokkal. A túróekék szántóföldjeinél a nadrágszíjparcellák dűlői sokszorta nagyobb követelmények elé állították a szántóvetőket. A négyzet alakú földek átlagméretei Angliában 2500 m², a kontinen-

Szántásjelenet Brueghel Ikarus bukása című festményén a 16. századból

sen 1600 m², Gotlandon pedig 600 m², és ez mind alatta marad az 1/4 ha-nak, nem lehetetlen, ha átlagos értékeit tekintve talán egy napi munkával felszántható földet is jelent.

Egyáltalában nem biztos, hogy a teljesítménybeli előnyöket már azok is megismerték, akik rájöttek, miként lehet a szerszámon változtatni vagy a technológiát módosítani a könnyebb munkavégzés érdekében. Történetesen, ha a szimmetrikus vasú ekét ferdén tartották (erre az ásatag ekevasakból lehet nagy valószínűséggel következtetni már a prehistorikus időkben is!), valóságos barázdát szánhattak. Lehet, hogy erre ott jöttek rá, ahol agyagos réteket vagy lecsapolt mocsarak medrét törték fel. Az sem lehetetlen, hogy a csoroszlya-eke nyomvonalában szántottak a ferdén tartott laposvassal. De ezek mind olyan részletek, amelyek homályosak és talán sohasem világíthatók meg. Egyébként is, a hosszan elnyúló földekről rendszerint kiderül, hogy csak a középkorból valók, sajnos az Atlanti-Európa prehistóriája nagyon kevés bizonyossággal szolgál a nadrágszíjföldek múltját illetően. Ilyen kronológiai nehézségek azonban nincsenek Skandináviában, ahol a szóban forgó földdarabok a római idők előtti vaskorban már művelésben voltak (Oland, Gotland). A szántóföld itt mindig csatlakozott a gazdasághoz, még nem alakultak ki a dűlők és a vetést kerítés véde az állatoktól. Valószínű, hogy a szántókat ezen a vidéken huzamosabban művelték, továbbá, hogy nem alkalmaztak vetésforgót (miként ez az *Eschnek* emlegetett észak-német földeken ma is dívik). Ezzel a módszerrel azonban kizsarolják a talajt és elkerülhetetlen a trágyázás. A prehistorikus földeket csaknem mindenütt szerves trágyával javították már, és vannak nyomok a meszezésre meg a márgázásra is. Már két évezrede annak, hogy a földek között gödröt ástak, ahol a meszet tartották.

Barázdák szántásának metszetei Schwerz J. N. – a belga mezőgazdaságot ismertető –
könyvében: 1807–1811-ből

Az újtások hasznos következményei

A legfőbb újdonság azonban a hosszú földekkel kapcsolatban az, hogy növekedett a termőterület. Königshagen mellett (a Harz hegységben) a 12. században települt falu (mely a 15. században elnéptelenedett) határában 10 m széles parcellákat találunk, közülük van, amelynek hossza eléri a 640 m-t. Merseburg környékén Knapendorf határában hat széles parcella, esetenként 22.75 m x 1700–1800 m. A falu a 11. században keletkezett és egyéb adatok szerint háromnyomásos gazdálkodást folytattak parasztjai. Nem ritka ebben az időben Közép-Európában az olyan erdőtelkes falu, ahol a telek folytatásában mintegy 50–100 m széles szántóföld húzódik – olyik esetben 2000 m hosszán.

Ezek a földek már a vaskorban is (ahol erre a változásra ráálltak a parasztok) a művelt termőterületet megnégyszerezették, megötszörözték. Azonfelül a talaj vízháztartását hatékonyabban befolyásolták a barázdákat szántva, mivel ez az eke, illetve a barázda el is vezette a felesleges vizet. Ezt Normandiában, Osnabrück térségében egyaránt tapasztalni a korai középkori településtörténettel kapcsolatban. A döntő változást valószínűleg a 12–14. század hozta meg és előnyei annyira nyilvánvalóvá lettek, hogy a 15. században tömegesen hasznosították. Már a mondott időnek előtte rájöttek ugyanis arra, hogy egy domb- vagy hegyoldalt a gerinccel párhuzamos irányban szántva olyan földet alakítanak ki, ahol az erózió csak egy ideig működik, a parcella teraszszerű lesz, másrészt a vonójószágnak is könnyebb a dolga. A lépcsőzetes szántóföldek látványa csaknem mindenütt kiegészítette a faluképet abban a korban, amikor kiterjesztették a művelést (a népesedésnövekedés nyomására) az eddig kedvezőtlenebb adottságú magaslatokra.

Noha a teraszképződés Nyugat- és Közép-Európa egyes tájain már kétezer eszendődéve elelőtt is bekövetkezhetett, elkerülhetetlenné csak akkor vált, ha a telepített falu határa szűk volt és folyamatosan művelték (ahogyan ezt Hessenben már a 7–8. században is tapasztalhatni), vagy a majorgazdaság földjein, ahol ugyanazok a műveléstechnikai okok játszottak szerepet, mint a falusi földeken (ez a korai középkortól úgyszólván folyamatosan ható tényező lehetett), végül, ha a parasztok a gazdálkodást irtásokkal kiterjesztették kedvezőtlenebb adottságú térszíni formákra is.

Meglehet, az utóbbi földekből maradt fenn a legtöbb. Ezt alkalmasint annak is tulajdoníthatjuk, hogy újabb technológiai változásokat vezettek be a középkori gazdálkodásba. Hegyvidéken és talajvízben gazdag mélyföldeken egyaránt rájöttek ugyanis arra, hogy szakaszosan szét- és összeszánthatják a barázdákat, miáltal bakhátakat kapnak. A bakhátak völgyeiben a felesleges csapadék elfolyik anélkül, hogy erodálná a talajt. Átlagosan 3–30 m egy-egy bakhát szélessége, s a nyomokból ítélve a középhegységben a 10. században már ezzel a módszerrel szántottak. Meglehet, hogy Hollandia és Észak-Németországban ez a talajművelési mód függ össze a rozs kultivációjának a 10. század követő divatjával, de a részletek még alaposabb elemzésre várnak. Minden jel azonban arra vall, hogy a 13–14. században ez a technológia jelentős mértékben divatba jött Közép-Európában, olyannyira, hogy a 14. században már a Cseh-medencében is nyomot hagyott (Pfaffenschlag, Slavonice mellett).

A földesúri gazdálkodás és az európai kultúrtáj övezetei

A jelek arra vallanak tehát, hogy a középkorra már kialakultak az európai kultúrtáj tartományai. Valamennyien a sokféleség jegyében teremtődtek meg. De közös volt történetükben az emberi munka, mindenekeelőtt a parasztok évente megújuló szorgalmának eredménye, az egykori erdőből, mocsárból lett szántóföld, ahol megtermett a kenyérnek való. Jószerével három fontosabb övezet volt elhatárolható

Északnyugat- és Közép-Európa tartományaiiban. Az első a tenger mellékén húzódott, ahol a talajok egyáltalában nem kedveznek a gabonatermesztésnek, ám a kulturális érintkezés itt volt mindenütt a legintenzívebb és ezért itt is hagyta a legtöbb nyomot hátra. Jószerével a legelők gazdag hozamára alapozott szarvasmarhatartás nyomta rá bélyegét ebben az övezetben a parasztgazdaságokra, noha a növénytermesztés technológiájába beleértvén a talajművelés módszereit), úgyszólván minden olyan lényeges felismerést tárgyi valósággá változtattak, amivel a munkakultúrát megteremtik az emberek. A közép- és az észak-európai magashegységek (nemkülönben a Kárpátok ívének) mélyen fekvő völgyei voltak egyedül a növénytermesztés lehetséges színterei a második övezetben. Ugyanez elmondható a Pireneusokról is. Itt a völgyekben mindenütt jelentős – kontinensen belüli – kulturális érintkezés hagyott nyomt az emberek gondolkodásán, ezért a különböző nagyságú és munkaerő-ellátottságú gazdaságokban valamelyest kiegyenlítettődött a technológia színvonala. Hasonló teljesítményeket lehetett észlelni Dél-Anglia nagy síkságaitól egészen az Orosz Masszívumig, illetve csaknem mindenütt az előbb jellemzett övezetek kivételével az Alpoktól északra húzódó tájakon. Alkalmasint itt voltak leginkább bőven termő talajok. Így annak ellenére, hogy a prehistoria mélyen fekvő rétegeibe nyúltak le mindenütt az agrárcivilizáció építményének támpillérei, a tulajdonképpeni felépítményt csak a középkor nagy természetátalakító munkájával teremtették meg. Mindenütt földesúri majorok működtek, körülöttük hangyabolyként nyüzsögtek a parasztok. A major ura, mint valami természetkirálynő, élvezte népének szorgalmát. A parasztok robotoltak, szántottak, vetettek és be is takarították uruk földjének termését. Ezáltal azonban létrejöttek azok az érdekek és azok az érintkezési csatornák, amelyek révén a hatékonyabb technológiák, a munkakultúra tökéletesebb próbálkozásai beilleszkedtek a parasztok szellemi és anyagi világába. Nem lehetetlen, hogy az egész folyamat még a római majorokban indult meg az Alpoktól északra és a dél-európai városi ipar terjedését eredményezte. A mezőgazdaságot azonban nem sikerült függetleníteni természeti adottságaitól, a dél megmaradt délnék és hovatovább már csak stagnált. Északon azonban a római urak után újak költöztek be a majorokba, majd idővel tudós papok is ezt az életet tekintették életük céljának. A bencések és a ciszterek mindenestre a legtöbbet tették a középkor műszaki kultúrájának gyarapításáért, végeredményben ők egyesítették az Alpoktól északra és délre keletkezett technológiákat kolostori gazdaságaikban. A munkaerő-gazdálkodás révén ezek az értékek eljutottak a parasztokhoz is. A jobbágy örökszántón gazdálkodott, nem néhány generáción át, hanem évszázadokon keresztül lakott falvaiban és művelte apától örökölt földjeit. A jobbágy már nem a természethez alkalmazkodott, ura lett életfeltételeinek. A jobbágy eltávolodott attól a határtól, amely elválasztja mindennapi életét a koplalás és a napsugaras nyár okozta bő termés véletlenjeitől szabályozott birodalmától. A jobbágy szántóföldjein kollektív összefogással gazdálkodott, ahol a munka szervezője a földesúr volt. Ezt a kiegyenlített teljesítményű rendszert korábban délen sehol sem érték el, de még közelébe se jutottak északon és keleten sem. A dél életfeltételei kedvezőbbek voltak, anyagi érdekei pedig nem készítették senkit sem arra, hogy hatékonyabban gazdálkodjon. Ami pedig észak és kelet periferiáját illeti (ami a kontinensnek csaknem a kétharmadát tette ki!), eleve lépéshátrányban volt – már a prehistoria óta. Ezt hovatovább napjainkig nem sikerült behozni. Legalábbis a mezőgazdaság terein nem! A talajváltó írtásgazdálkodást a középkorban még nem utasították maguk mögé a hatékonyabb megoldások. Nem kényszerítette őket a föld hiánya, a gazdálkodást ugyanazon a földdarabon nagyobb hozamokat elérve, belterjesen művelni. Még a keleti egyház kolostorainak gazdaságában sem sikerült a háromszori szántás a földeken, pedig a papok igyekezetében nem volt hiány és mu-

zsikok is szép számmal szorgoskodtak a monostorok tájékán. Egyelőre azonban (a 17. századig) nem volt örökszántójuk, a parlagokat pedig aligha lehet a szerzetesi szorgalom kísérleti terepévé avatni. Jóllehet, az Elbától nyugatra megszámlálhatatlan példa bizonyította az ellenkezőjét a Karoling-kor óta.

Voltaképpen csaknem mindenütt a nehéz, ám bővebben termő talajok művelésével kapcsolatosak a barázdát szántó ekék alkalmazásának újításai. Nem kétséges, hogy a legfőbb kényszerítő körülmény a gazdálkodás 13–15. századi expanziója lehetett, ami egyrészt több földterület művelését kényszerítette ki azokon a területeken, ahol már csaknem egy évezrede ismerték a barázdát szántó ekéket (de ezeket mégsem alkalmazták különféle okok miatt, pl. igaerőhiány következtében), másrészt, ahova (elsősorban Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon) a magasabb színvonalú gazdálkodás feudális birtokai benyomultak. Az expanzió nagyarányú parasztelepítéssel járt és erdőpusztítást, lecsapolást, egyszerűen a természet alapvető átalakítását eredményezte. Nagy-Lengyelországban pl. a 13. századi telepítések irataiból kiolvashatóan túr- és barázdát szántó ekét használtak a parasztek. Egy 1262-ben keletkezett oklevél szerint a két eke után különböző módon kell adózni: „pro unoquoque aratro parvo, quod radlo dicitur... pro magne autem, quod plug nominatur.” A Don és a Dnyeper között a 10. században a radimicsok *ot pluga* fizették adójukat a kazároknak, noha a Nesztor krónikában olvasni lehet *raloról* és *szoharól* is.

Egyidejűleg persze meglehetősen különböző törekvések éltek egymás mellett. Brabantban pl. a 13. században alakították ki az ívelt kormánydeszkát és ezzel a később oly híres „brabanti eke” előformájához jutottak. Ugyanakkor Finnországban svéd eredetre valló talpas ekék jelentek meg, ami jelzi az erdők ritkulását. S egyáltalában, sokfelé tapasztalhatni a kísérletezést, a változtatást, jobb megoldásokkal kapcsolatos próbálkozásokat.

A 13–15. századi nyugat- és közép-európai ekeábrázolások úgyszólván egyetlen azonos formamegoldású ekét nem örökítenek meg. Különböző a fogatolásmód is. Az állatok számát illetően csakúgy, mint azt illetően, hogy lovakat vagy marhákat látunk az ábrákon, néhol pedig vegyesen összefogva őket.

A paraszt lova ekébe fogva történelmi fordulatot jelez. Ugyanis a szántógazdaság a szarvasmarha igázásával egyidős. Lovakat nem is fogtak be. Vontatásmódjuk ugyanis a szarvasmarhák fiziológiájának felépítésén alapult, a lovak azonban nem húzhatnak a nyakkukkal, mert a szerszám akadályozza az állatot a légzésben. Ennek következtében a lovakat hátalták, vagy olyan alkalmakkor vontattak velük kerekessel járművet, ha nem kellett túlságosan nagy súlyt szállítani, pl. temetési menetekben halottakat vagy katonai felvonulásokon dicső csatából megtért hősokeket, de kévüket vagy trágyát sosem. A 10. század táján azonban (az avarok és magyarok közvetítésével) Közép- és Nyugat-Európa népei is hozzájutottak egy sor, az eurázsiai sztyeppeken már használatos lószerszámhoz, így a nyereghez, a kengyelhez és a hámphoz. Míg az előbbi kettő a harcmodor átalakulását vonta maga után és a nehéz páncélba öltözött lovakok emelkedésének lett technikai eszköze, a hámphoz a szárazföldi szállítást alakította át. A személyszállítás egyelőre maradt a régi, a nyereg és a lovaglás továbbra is kényelmesebbnek tűnt, de a kereskedelmi árukat a társasok gyorsabban továbbították a kalmárok céljai felé, mint az ökrök, amelyeket ilyen célra úgyszólván nem is volt érdemes sehohy sem igénybe venni. Ennek az lett a következménye, hogy a 12–14. században a szekereken számos konstrukciós változtatást kellett eszközölni, amivel az utazósebességet és a teherbíróképességet egyaránt növelték.

Négyezer év igavonás után lóerőhasználat

De még ennél is lényegesebb változást jelzett az a tény, hogy a lovat eke elé fogták. Ez valószínűleg Norvégiában, Angliában és a csatorna másik oldalán következett be leghamarabb, talán a 9. században és döntően a 12. századot követően. Flandria, Brabant és a Német-Síkság parasztjai, másfelől az angolok zabot is termesztettek és a lótenyésztésben is új tájfajták keresztezésére tettek eredményes kísérleteket. Ezeken a tájakon a talajok ugyan könnyen művelhetők, ám csekély terméssel jutalmazták a gazdákat. Mondhatni hátrányos helyzetűek a parasztok. Gazdálkodásukban az állattartásnak nagyobb szerepe van, mint a szántóföldi növénytermesztésnek. A lovak itt munkaállatok, a marhákat fejik, bár kevés a tejük. Legelő és takarmányzab elegendő jut marhának, lónak egyaránt. A változás tehát a kedvetlen adottságok miatt következik be. A 11–13. század között keletkezett összeírások a lóállomány jelentős növekedéséről adnak számot (olyk körzetben a munkaállatok 30–40%-át is meghaladta arányuk), s ez a szarvasmarhákat ugyan még nem vonta ki a munkavégzésből, de az évezredes gyakorlatnak, hogy ti. a lovakkal csak háborúzni és parádézni lehet – vége szakadt.

Természetesen ott, ahol lovat fogtak az eke elé, javult az ekék konstrukciója is, ami csökkenthette a vonóerő számát. A 13–15. századi ábrázolásokon gyakran láthatni olyan szántásjeleneteket az Atlanti-Európában, ahol egy, kettő vagy három ló van befogva. Máshol (Németországban, Franciaországban és Magyarországon) a 13–15. században nem megy ritkaságszámba, ha ökröket és lovakat vegyesen fognak össze, ha társultak szántanak, ami a parasztok állatállományának összetételére, néhány esetben a parasztok szegénységére vet fényt. Angliában, ahol a 11. században a nyolcokrös ekefogatot tartották ideálisnak, a 12. században már hatokrös normával dolgoztak (ami az eke tökéletesebb konstrukcióját sejteti), majd olyan adatok tűnnek fel, amelyek szerint a lovakat ökrökkel fogják össze. Az eke-team parasztjainak száma átlagosan mintegy fele a befogott állatoknak.

Az innovációk

Ezzel azonban a folyamat nem ért véget. Fritzherberg 1523-ban nyomtatásban megjelent mezőgazdasági kalendáriumában különféle ekékről lehet olvasni. Sommerset-ben az ekének hosszú, vékony szarva van, Kent-ben taligás ekét használnak, de ismernek olyant is, amelyen a kormánydeszkát az egyik oldalról a másikra lehet állítani. Buckingham és Leischester tájain csoroszlyával felszerelt, kormánydeszkával ellátott, aszimmetrikus vasú ekékkel szántottak és ezek között is voltak formai eltérések.

Magától értetődik, hogy ezek a technikai változások minden egyes esetben azért következtek be, mert hatékonyabban akartak dolgozni. Ahol erre sor kerül, ott már nemcsak egyetlen alkalommal szántanak vetés előtt (vagy, mint ez irtásföldeken szokásos volt, vetés után). Már az ókori agronómusok is a háromszori szántást tekintették ideálisnak. Ezt a tradíciót a középkori földesurak is megtartották. A kolostori gazdaságok nem utolsósorban éppen azért váltak mintagazdaságokká, mert a legtöbb élőmunka-ráfordítást tudták eszközölni és ebben tudományos szakismereteiket kamatoztatva jártak el. A parasztnép tehát szeptemberben és októberben szántott az urasági földeken, majd februárban és márciusban ezt megismételte. Ahol tehették, aratás előtt, júniusban is beiktattak egy szántást. Egy 830 körül összeállított kalendáriumban arról lehet olvasni, hogy június az eke hónapja, júliusban szénát kaszálnak és augusztusban aratnak.

A történelemben a szabályozott rend betartása mindig újabb és újabb akadályokba ütközött. Ezek a szántás és az ekék kultúrtörténetében a gazdálkodás kiterjesztésével voltak kapcsolatosak és a szűzföldek művelését tölték programként az

emberek elé. A prehistoria és Dél-Európa szántógazdasága a könnyű morzsalékos talajokat részesítette előnyben, a barázdát szántó ekék a nehéz, kötött erdei talajokat alakították át. Egy idő után azonban ezek is elfogytak egyes körzetekben. Már a 17. század derekán az angol Walter Blith azon igyekszik, hogy a nedves, ám egyébként könnyen szántható talajú síkságokon használatos ekék és ásók ismeretében alkosson új találmányokat. Sokan bírálják próbálkozásait, de ötleteit még a múlt század elején is hasznosították, és ekkor – jelentős sikerrel. Az utódok ugyanis öntöttvasból készítették mindazokat az alkatrészeket, amiket a feltaláló még kovácsoltvasból és fából eszkábált össze. Mert Angliában már a 18. században elérkeztek ahhoz a határhoz, ami keleten és északon még a jövő távlataiban húzódik, ott, ahol elfogy a termőtalaj. A tőzeges mocsarak művelése a 18–19. századi angliai kezdeményezések tapasztalatait hasznosítva hódította meg a kontinenst. Az angolok eleinte olyan ásót fundáltak ki, melyet a mellnek kell támasztani, hogy az energiát a legoptimálisabb határfokkal fejthesse ki valaki. Ezt a megoldást aztán Svédországban is hasznosították a múlt században, de a tőzeges, tufás talajokat végül is gőzekkel szántották fel Európában.

Néhány következtetés

Az ipari forradalmat megelőző két évszázad alatt az ekék technológiailag nem sokat változtak ugyan, ám rengeteg kisebb-nagyobb módosítást hajtottak végre rajtuk. Ezeknek a példányoknak a hasonmásaival vannak tele a múzeumi gyűjtemények és képüket közzétették azok a szorgalmas szakírók, akik az „ekekutatót” – immár könyvtárnyivá duzzadt – tanulmányait írták. A probléma végeredményben mégis az, hogy ezek a szóban forgó találmányok nemigen változtatták meg a szántás technológiáját, sőt a teljesítményeit sem. Egészen nyilvánvalóan azért, mert a 16. század derekára Európa nagyobbik részén (nyugaton és délen, nemkülönben Közép-Európában) a szántóföldek kiterjedése csaknem elérte már a modern kort megelőző határát, azaz a legtöbb helyen (Németországban, Angliában, Franciaországban, Itáliában stb.) voltaképpen nagyobb területet foglaltak el a szántók, mint a modern időkben. Kelet-Európában és Skandináviában viszont ekkor kezdett növekedni a kultúrtáj, ami mögött a demográfiai nyomás energiái működtek, olyannyira, hogy az orosz muzsikok keleti migrációja Szibéria belsejéig hatolt.

A korábbi korszak technológiai ismereteivel (amelyeknek rövid jellemzését megkíséreltem a dolgozat előbbi fejezeteiben) Európa haladottabb részének lakossága megváltoztatta táplálkozási hagyományait: cereáliafogyasztóvá vált. A „gabonakorszak” további teljesítményeit most már nem a talajművelés határozta meg, hanem a talaj táperejének pótlása, a kultúrnövények nemesítése terén elért eredmények, amelyekkel jelentékenyen növelték a hozamokat. Ezt figyelembe véve, kimerítve látom a címben megjelölt témát – legalábbis, ami a dolog érdemi részére tartozik.

Néhány szót kell azonban írnom arról is, hogy a terjedelmes irodalmi hagyaték (ami a jövőben még bizonyára gyarapodni fog) kényszerűségből keletkezett a tudomány múltjában. Ezek az írások tudvalevőleg az egykori technológia és a szerzőszámkészlet maradványairól szólnak, azokról a kísérletekről, amelyeket akkor értek el, amikor a fejlődés görbéje már túljutott a zentijén. Arról nem is szólva, hogy az információk még ekkor is töredékesek: csak a kisebb-nagyobb módosítások emlékeit őrizték meg az utókor számára. Más kérdés, hogy a múltra kíváncsi kutatóknak csaknem minden energiáját felemésztette az utóbbi két évszázad állapotának leírása. Pedig ez már csak az epilógus volt! De vajon nem minden, a múlttal kapcsolatos probléma megítélésével így vagyunk: minél mélyebbre hatolunk a történelem rétegeibe, annál kevesebb épen maradt egykori képződményre bukkanunk, olyan érték-

re, mely teljesen és hitelesen bizonyítja keletkezésének és használatának körülményeit. Ezzel szemben bőségesen rendelkezésünkre állanak azok az információk, amelyek egy – már-már szinte – letűnőben lévő korra vonatkoznak, ám a dolgok természete folytán sok mindent megőriztek abból az időből, mikor is még alternatíva nélkül határozták meg a dolgok alakulását.

A mindennapi élet történelmének kutatója nap mint nap tapasztalja a mondottakat, annak ellenére, hogy az, aki ennek a tudománynak művelésére vállalkozott, be is mutatja az információban szegény folyamatokat is. Ez persze ellentmondásos helyzet, de alighanem ennek az ellentmondásnak a feloldására találták fel a tudományt.

Összefoglalva a mondottakat: számomra meglehetősen valószínű, hogy a prehistorikus kezdeményezések eredménye, ez a korszakalkotó találmány, az eke és szántástechnológiája több korszakon át alakította ki az európai kultúrtáját.

Az első korszakban elterjedt a Közel-Keletről származó találmány. Meghódította a Földközi-tenger medencéjét és behatolt Északnyugat-, nemkülönben Közép-Európa tájaira. Mindenütt alkalmazkodniok kellett a talaj eltérő adottságaihoz. Ahol kevesebb volt a talaj nedvességtartalma, gyakorta használtak talpas ekét és talán ott is, ahol eleve füves mezőket kellett művelniök. Ezzel szemben a karóékék a hegyvidékek és később az alacsony termőképességű kelet-európai erdőségekből égetett tisztások művelésére volt használatos. Ez az utóbbi szerszám különféle formai megoldásokkal – végül is a peremterületeken maradt meg használatban és letagadhatatlan, hogy a kelet- és észak-európai erdővegetet meghódító pionír földművesek felszereléseként csak a szántástechnológia történetének második felében, jobbra az időszámításunk utáni évezredekben terjedt el. A talpas ekék megmaradtak használatban a mediterrán tájakon, ellenben a kontinens belsejében átadták helyüket az elmúlt háromezer évben a csoroszlya-ekék és a szimmetrikus talpas eke együttes szerzőhasználatának. Ez a megoldás végül is az Ibériai-félszigettől egészen Skandináviáig, másrészt a közép-európai tájakon át Ukrajnáig elterjedt, azonban az a szimmetrikus vasú ekék használatának mintegy kétezer esztendeje alatt Északnyugat- és Közép-Európában visszaszorult – kivéve a magas hegyvidékeket és Skandináviát, ahol az elmúlt fél évezredben foltszerű, már össze nem függő zónában képviselte a múlt technológiai találékonyosságát. Az aszimmetrikus vasú ekék a sorban a legfiatalabbak. Ezeknek nagy része csoroszlyával és taligával van ellátva. Mindenütt ezeknek alkalmazására tértek át, ahol a fáktól és gyökereiktől már megtisztított, nehéz, kötött talajokat kellett művelniök. A folyamat morzsalékos talajokon indult el vagy legalábbis kezdeti sikereit itt érte el, elsősorban Északnyugat-Európában az elmúlt két-két és fél évezredben. Az utóbbi szerszámokkal mindenütt barázdát szántottak már, sőt ezeknek a középkorban fejlettebb – a talaj vízháztartását kedvezőbb feltételekkel kondicionáló – megoldásai alakultak ki (pl. a bakhátak kiképzésével).

Ezek a változások mind arra irányultak, hogy a talaj művelésének módját tökéletesítsék. Eleinte – a túróékékkel – hosszanti és keresztirányban egyaránt megszántották a földet. Ezért négyzet alakú parcellák jöttek létre. Dél-Európában a földmérés technológiája, a mértékek rendszere voltaképpen ezen a gyakorlaton alapul és a parcellák beosztása is magán viseli mind a mai napig a meghatározó technológia bélyegét. Ezt a rendszert a barázdát szántó ekékkel változtatták meg, amelyet csak ott tudhattak eredményesnek, ahol a talaj már kellően morzsalékosná vált és a művelést nem akadályozták a fák gyökerei, valamint más növényi maradványok. A csoroszlyaeke és a szimmetrikus (majd aszimmetrikus) vasú talpas ekék használatával ennek előfeltételeit teremtték meg. A barázdát szántó ekék parcellái hosszan nyúlnak el, nadrágszíjföldek. A taligával felszerelt, talpas, kormánydeszkás, aszimmetri-

kus vasú ekék vontatásához már nem is volt elegendő egyetlen pár vonójószág, két-három párra volt szükség. Ennyi azonban a parasztgazdaságban csak ritkán akadt. A majorok szántóin (a római időkben és a korai középkorban) a gazdaság állataival dolgoztak, de előfordult, hogy a majorhoz kötött parasztnak igaállományát is igénybe vették. Ez az utóbbi megoldás aztán később, a középkorban általános lett a feudális szolgálatok rendszerében.

Mindezek a technikai változások egyrészt hatékonyabbá tették a talajművelést, másrészt megnagyobbították a művelt földterületet. Általában ötszörösére növelték a teljesítményt a kapás-ásós kertműveléshez, majd a túróékekkel elért szántóföldek kultúrájához képest.

A középkor technikai újításai, a fuvarozás növekvő szükségletei hovatovább odahatottak, hogy a szarvasmarha igaerejét lófogattal cseréljék fel. Ez a folyamat évszázadokon át haladt előre az i. sz. I. évezred végétől úgyszólván a modern idők hajnaláig. Ezenközben az ekék szerkezetén végrehajtott újítások révén a vonóerő száma is csökkent, elegendő volt már hat ökör helyett egy-két lóval szántani.

Mindezek a változások a gabona növekvő mennyiségét eredményezték, végső soron a gazdálkodás eltartókéességét növelték. Ugyanezek a következmények vissza is hatottak, a kultúrtáj növekvő kiterjedése a demográfiai nyomásnak köszönhető.

IRODALOM

A legfontosabb információkat és mindenekelőtt a további irodalmat az alábbi könyvekben lehet megtalálni:

Adams, H.

1976. *Agrarian landscape terms*. Edinburgh

Lexikon des Mittelalters. München-Zürich. é. n. Ackergeräte, Dorf, Dreifelderwirtschaft, Flur, Flurzwang, Fruchtwechselwirtschaft címszavak.

Podwinska, Z.

1962. *Technika uorawy roli w Polsce sredniowiecznej*. Wrocław - Warszawa - Krakow. *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. Berlin-New York. 1974. - Acker-maze, Agrarverfassung, Boden in Mitteleuropa, Bodennutzungssysteme, Brandwirtschaft, Dorf, Düngung und Bodenmelioration, Einzelhof címszavak.

Smith, R. E. F.

1959. *The origins of farming in Russia*. Paris - La Haye.

Steensberg, A.

1980. *Agrartechnik der Eiszeit und frühen Mittelalters* (In: *Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung*. Hrg. von H. Beck - D. Denecke - H. Jankuhn). II Bd. Göttingen. 55-76.

Wailles, B.

1972. *Plow and population in Temperate Europe* (In: *Population growth: anthropological implication*. Ed. by B. Spooner). Cambridge - London. 154-79.

Zimmermann, W. H.

1984. *Kulturverhältnisse* (In: *Archeologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen an Siedlungen im deutschen Küstengebiet*. Bd. 1: *Ländliche Siedlungen*). Acta Humaniora. Einheim. 245-63.

DAS ACKERLAND UND SEINE BEARBEITUNG IN EUROPA

Während der zwei Jahrhunderte vor der Industrierevolution haben sich die Pflüge technologisch zwar kaum geändert, doch es wurden an ihnen umso mehr kleinere und grössere Veränderungen vorgenommen. Die Ebenbilder eben dieser Exemplare häufen sich in den Museumssammlungen, und ihre Abbildungen trifft man immer wieder wieder in den Studien über die „Pflugforschung“ an, deren Publikationen nunmehr ganze Bibliotheken füllen. Das problem besteht letztendlich darin, dass die hier genannten Erfindungen keinen deutlichen Einfluss auf die Technologie des Pflügens nahmen, sondern auch nicht auf dessen Leistungen. Dies liegt ganz offensichtlich daran, dass die Ausbreitung von Ackerland im grössten Teil Europas (im Westen und im Osten, ebenfalls auch in Mitteleuropa) bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts nahezu schon die Ausmasse angenommen hatte wie vor Beginn der modernen Zeit, das heisst, in den meisten Teilen (in Deutschland, England, Frankreich, Italien usw.) nahm das Ackerland tatsächlich einen grösseren Raum ein als später in den modernen Zeiten. In Osteuropa und Skandinavien hingegen begannen die Kulturlandschaften, zu eben jener Zeit anzuwachsen, wohinter die Energien des demographischen Druckes dergestalt wirkten, dass die Migration der russischen Muschiks bis ins innere Sieberien vordrang.

Durch die technologischen Erfahrungen aus früheren Epochen (diese habe ich in früheren Kapiteln der Studie versucht zu umriessen) veränderten sich die Ernährungsbräuche für die Einwohner der am weitesten fortgeschrittenen Teile Europas: sie wurden zu Zerealienverzehrnern. Weitere Leistungen der „Getreideepoche“ wurden nunmehr nicht durch die Bodenbearbeitung bestimmt, sondern durch die Ergebnisse, die man auf dem Gebiet der Nährstoffzufuhr für den Boden und der Veredelung von Kulturpflanzen erreicht hatte und mit denen man die Erträge um ein Bedeutendes angehoben hatte. Dies alles in Betracht ziehend und ausschöpfend, sehe ich das im Titel benannte Thema, zumindest, was den eigentlichen Sinn der Sache angeht.

Ein paar Worte müssen jedoch auch noch dazu gesagt werden, dass nämlich dieser umfangreiche literarische Nachlass (der sich in Zukunft wahrscheinlich auch noch vergrössern wird) mehr oder weniger zwangsweise in der Vergangenheit der Wissenschaft entstanden ist. Wie bekannt, berichten diese Schriften von Überresten einstiger Technologien und Gerätesammlungen, von jenen Versuchen, zu denen man gelangt war, als die Erfolgskurve schon längst ihren Zenit überstiegen hatte. Ganz zu schweigen davon, dass die Informationen selbst dann noch fragmenthaft blieben, denn sie haben für die Nachwelt nur die Erinnerungen von mehr oder weniger grossen Veränderungen bewahrt. Dass es die vergangenheitshungrigen Forscher nahezu all ihre Energie gekostet hat, die Zustände der vergangenen zwei Jahrhunderte zu beschreiben, das steht natürlich auf einem anderen Blatt. Und dies war nur noch der Epilog! Geht es uns nicht stets so, wenn wir über Probleme der Vergangenheit urteilen?

Je tiefer wir in die Gefilde der Geschichte eindringen, auf umso weniger heil gebliebene einstige Gebilde stossen wir, auf umso weniger Werte, die das Umfeld ihrer Entstehung und ihrer Verwendung vollkommen und glaubhaft darstellen. Demgegenüber stehen uns reichlich Informationen zur Verfügung, die sich auf eine fast schon untergehende Zeit beziehen. Doch wie die Dinge liegen, ist allerlei aus eben dieser Zeit erhalten geblieben, als man den Wandel der Dinge noch ohne jede Alternative bestimmt hat. Wer die Geschichte des Alltagslebens erforscht, findet sich Tag für Tag mit dem hier Gesagten konfrontiert, obwohl derjenige, der sich diesen Wissenschaftszweig zur Aufgabe gemacht hat, auch die an Informationen armen

ternative bestimmt hat. Wer die Geschichte des Alltagslebens erforscht, findet sich Tag für Tag mit dem hier Gesagten konfrontiert, obwohl derjenige, der sich diesen Wissenschaftszweig zur Aufgabe gemacht hat, auch die an Informationen armen Verläufe aufzeigt. Hierin liegt natürlich ein Widerspruch, doch wozu wäre die Wissenschaft da, wenn nicht dazu, diesen Widerspruch zu lösen!

Zusammenfassend sei gesagt: Für mich ist es klar, dass das Ergebnis prähistorischer Anfänge, diese Epoche machende Erfindung, der Pflug und die Pflugtechnologie über mehrere Zeitalter hinweg die europäische Kultur gestaltet haben.

In der ersten Epoche hat sich diese aus dem Nahe Osten stammenden Erfindung verbreitet. Sie eroberte das Mittelmeerbecken, drang in die Gebiete von Nordeuropa sowie gleichfalls auch Mitteleuropa vor. Überall hatte sie sich den unterschiedlichen Gegebenheiten des Bodens anzupassen. Wo der Fruchtigkeitsgehalt des Bodens niedriger war, und wo man von vornherein noch grasbewachsenen Boden umpflügen wollte, wurde der sogenannte „Sohlenpflug“ eingesetzt. Der sogenannte „Furchenstockpflug“ wurde zur Bearbeitung in Gebirgsgegenden und später auch in Osteuropa zur Bearbeitung der nicht sehr fruchtbringenden, abgebrannten Waldlichtungen benutzt. Diese letztere Art kam in verschiedenen Formen vor. Letztendlich wurde dieser Pflug vor allem in den Randgebieten eingesetzt. Und es kann nicht abgestritten werden, dass er sich als Gerät für die die Waldzonen von Ost- und Mitteleuropa in Pionierarbeit erobernden Ackerbauern erst in der zweiten Hälfte der Geschichte der Pflugtechnologie, und zwar vorwiegend in den Jahrtausenden nach der Zeitrechnung verbreitet hat. Die Sohlenpflüge blieben in den mediterranen Gegenden in Gebrauch, im Inneren des Kontinents überliessen sie während der vergangenen dreitausend Jahre ihren Platz dem gemeinsamen Gebrauch von Pflugsech und dem sog. symmetrischen Sohlenpflug. Diese Art des Einsatzes von Pflügen verbreitete sich schliesslich von der Iberischen Halbinsel aus bis ganz nach Skandinavien und andererseits über die Gegenden Mitteleuropas hinweg bis hin zur Ukraine. Der Gebrauch von Pflügen mit asymmetrischen Scharen hingegen blieb während der insgesamt zweitausend Jahre auf Mitteleuropa beschränkt, ausgenommen die hohen Gebirgsgegenden und Skandinavien, wo in den vergangenen anderthalb Jahrtausenden stellenweise, in einer nicht zusammenhängenden Zone die technologische Erfindergabe der Vergangenheit hierdurch vertreten war. Die Pflüge mit asymmetrischen Scharen gelten als die jüngsten. Die meisten hiervon waren mit einem Pflugsech und einem Karrenpflug ausgerüstet. Überall dort, womanschwere und feste, wenn auch schon von Bäumen und Wurzelwerk befreite Böden zu bearbeiten hatte, ging man zu diesen Pflügen über. Dieser Prozess nahm seinen Anfang auf leicht krümelnden Böden, bzw. hatte er hier seine anfänglichen Erfolge, in erster Linie in Nordwesteropa während der vergangenen zwei- bis zweieinhalb Jahrtausenden. Mit den letzteren Geräten wurde überall schon eine Furche gepflügt, ja, im Mittelalter entwickelten sich dann fortschrittlichere – den Wasserhaushalt des Bodens durch günstigere Bedingungen konditionierende – Varianten (z. B. mit der Ausbildung von Hochäckern).

Alle diese Veränderungen waren darauf ausgerichtet, die Bearbeitungsweise des Bodens zu vervollkommen. Anfangs pflügte man den Boden mit den sogenannten Arlen sowohl in Längs- als auch in Querrichtung um. Dadurch entstanden rechteckförmige Parzellen. In Südeuropa haben die Technologie für die Landvermessung und das Masssystem ihre Grundlage hierher, und auch die Einteilung der Parzellen tragen bis auf den heutigen Tag den Stempel dieser determinierenden Technologie an sich. Abgelöst wurde dieses System erst durch den Furchen pflügenden Pflug, der aber nur dort Erfolge zu vezeichnen hatte, wo der Boden schon ausreichend loc-

Scharpflügen geschaffen. Das Furchen bildenden Pflügen hat lang hingezogene Parzellen zum Ergebnis, sogenannte Handtuchstücke. Um einen Karrenpflug, einen Scharpflug mit Richtbalken und asymmetrischen Pflugscharen fortzubewegen, brauchte man mehr als nur ein Paar Zugvieh, meistens zwei oder drei. Doch so viele Zugtiere gab es auf den wenigsten Bauernhöfen. Auf den Feldern der gutsbetrießen (zur Zeit der Römer und im frühen Mittelalter) arbeitete man mit den Tieren des Anwesens, doch es kam auch vor, dass man den Zugviehbestand der an die Mierei gebundenen Bauern in Anspruch nahm. Diese letztere Version wurde später dann im Mittelalter im System der feudalen Dienstleistungen der grundwirtschaft ganz allgemein.

All diese technischen Veränderungen machten einerseits die Bodenbearbeitung intensiver, und andererseits wurde so die bearbeitete Ackerfläche vergrössert. Die Leistung des Pfluges konnte im grossen und ganzen im Vergleich zur Bearbeitung mit Stock und Spaten in den Gärten und später dann im Vergleich zu den mit den Arlen bearbeiteten Ackerflächen um ein Fünffaches gesteigert werden.

Die technischen Neuerungen des Mittelalters und der immer höhere Bedarf an Transportmöglichkeiten führte allmählich dahin, dass die Zugkraft der Rinder durch Pferdegespanne ersetzt wurde. Dieser Vorgang nahm über Jahrhunderte hinweg seinen Lauf, vom Ende des ersten Jahrtausends unserer Zeitrechnung an bis sozusagen hin zum Anbruch der modernen Zeiten. In der Zwischenzeit wurde durch die an der Pflugkonstruktion vorgenommenen Neuerungen auch die Zahl der Zugkräfte vermindert, nunmehr reichten statt sechs Ochsen auch schon ein bis zwei Pferde aus.

All diese Veränderungen zogen einen Anstieg in den Getreideerträgen nach sich und letztendlich wurde die Unterhaltsfähigkeit der Landwirtschaft gesteigert. Doch diese Folgen hatten auch ihre Kehrseite, denn die ständige Ausbreitung von Kulturlächen ist dem Druck durch die Demographie zu verdanken.

Tamás Hoffmann

HÁZASSÁGI SZEZONALITÁS MAGYARORSZÁGON A 18–20. SZÁZADBAN

FARAGÓ TAMÁS

Bevezetés

Közhelynek számít, hogy a házasságok szezonális ingadozása a hagyományos európai társadalmakban rendkívül erős volt.¹ A házasságok havonkénti számának alakulását két tényező befolyásolta: egyrészt az, hogy milyen mértékben tartották be a keresztény (római katolikus) egyház azon szabályait, melyek nagybőjt és advent idején tiltották az esküvőhöz többnyire szokásszerűen társuló lakodalomtartást,² másrészt a mezőgazdasági munka – mellyel a hagyományos társadalmakban a népesség döntő többsége foglalkozott – szezonálisága (Wrigley-Schofield 1981: 298–303; Cressy 1985: 1–9). A kutatások megállapítása szerint Nyugat-Európában három házassági csúcspont volt: télen (január–február), tavasz végén, illetve nyár elején (május–július) és ősszel (október–november). Ezzel szemben Nagybőjt idején (március), aratáskor (augusztus) és Adventben (december) különösen alacsony volt az esküvő-lakodalmak száma. A szezonálisnak ezt a fentebb leírt tradicionális görbét három tényező változtatta meg a 16–18. század folyamán: a korábbi egyházi előírásokat eltörölő vagy azokat módosító reformáció, a helyi szokásokkal való szakítást eredményező kivándorlás, valamint az alapjában az életmódot is megszabó hagyományos mezőgazdaság háttérbe szorulása részben a piacgazdálkodás, részben a nem mezőgazdasági tevékenységek arányának megnövekedése révén (Cressy 1985; Kussmaul 1985.). Anglia 16–18. századi adatai Ann Kussmaul szerint nemcsak azt mutatják, hogy a megfigyelt időszakban nem létezett egyetlen egységes országos házassági minta, hanem véleménye szerint a házassági szezonális elemzése révén megállapítható a gazdaság regionális specializációja, illetőleg a hagyományos gazdaság piacgazdálkodásig való átalakulásának térbeli és időbeli körvonalai is. Amennyiben ugyanis a házasságkötések a mezőgazdasági munka szezonálisához alkalmazkodtak, akkor a szóban forgó közösségre, illetve régióra a tradicionális gazdálkodás (a szezonálisitástól független földművelés vagy állattenyésztés) volt a jellemző. Ha viszont a mezőgazdasági tevékenységek szezonális hullámzását az esküvő-lako-

1 Az „Egyházak a változó világban” című konferencián 1991. május 31-én Esztergomban elhangzott előadás kibővített változata.

2 A protestáns egyházaknál előfordult az esküvő tiltása is bizonyos időszakokban, a római katolikus egyház azonban a jelzett hónapokban csak a zajos mulatságokat (így a hagyományos lakodalomtartást) ellenezte. Az más kérdés, hogy egyrészt e szabályt a falusi papság sok helyütt a ténylegesnél szigorúbban értelmezte, másrészt a népesség túlnyomó része nem volt hajlandó az ünnepléses lakodalomról lemondani – kivéve az újránházasságokat –, hanem inkább az esküvőt ütemezte be olyan időpontra, amely nem ellenkezett az egyház szabályaival.

dalmak időzítése figyelmen kívül hagyta, akkor ebből bizonyos mértékig a szóban forgó vidék iparosodására, a gazdaság kommercializálódására és regionális specializációjára lehet következtetni (Kusssmaul 1985).

A házasságkötésről tudjuk, hogy sokkal inkább társadalmi, mint demográfiai esemény. Maga a házasságkötés ténye, csakúgy mint az aktusok számának és arányának szezonális ingadozása igen nagy mértékben demográfián kívüli tényezőktől (gazdaság, jogi szabályozás, szokások) függött. Ezért éppúgy vitára ingerlőnek látszik mind az a megközelítés, amely a szezonális mintákat döntően a szokásokra és előírásokra vezeti vissza (Cressy 1985), mind pedig a jelenséget dominánsan gazdasági tényezőkkel magyarázó hipotézis (Kusssmaul 1985). A tapasztalati adatok azt mutatják, hogy két azonos szerkezetben, azonos szinten gazdálkodó közösségnek lehetnek eltérő házassági szezonális mintái, ugyanakkor tény, hogy – különösen vidéken – a mezőgazdasági munka kalendáriuma fontos szerepet játszott a különböző családi és társadalmi események időzítésében. A kérdést azonban nem pusztán azért érdemes vizsgálni, mert bonyolultabb összetevők sejthetők a háttérben. Bár a házassági szezonális minták csak indirekt módon lehetnek mutatója gazdasági-társadalmi szerkezeteknek, valamint ezek változásának, igaza van azonban Ann Kusssmaulnak akkor, amikor vizsgálatának jelentőségét azzal támasztja alá, hogy nincs még egy ilyen mutató, amely időben ilyen hosszú távon és tartalmilag ilyen konzisztens módon állna a társadalomtörténész, néprajzos vagy történeti demográfus rendelkezésére. Sőt, ehhez hozzátehetjük azt is, hogy nincs még egy ilyen mutató, amely ennyire alkalmas lenne regionális és nemzetközi összehasonlításokra. Ez utóbbi jellemzők voltak végül is azok, amelyek jelen vizsgálat elindítására ösztönöztek.

A házassági szezonális kutatásának eddigi eredményei Magyarországon

A házassági szezonális minták iránt Magyarországon eddig a legtöbb érdeklődést a néprajz tanúsította. Nálunk – ahogy általában Kelet-Európában –, eltérően az angol és amerikai kulturális és szociálanropológia művelőitől, a néprajzkutatók kezdetől fogva nem idegen társadalmakkal, hanem saját népességük szokásaival, kultúrájával, társadalmával foglalkoztak (Hofer, 1970). Nem meglepő tehát, hogy a magyar néprajz kialakulásának kezdete, a múlt század közepe óta igen intenzíven érdeklődött az esküvői és lakodalmi szokások iránt, és terepmunkája során gyakorta szolgáltatott a házassági szezonális mintákra, illetve annak összefüggéseire vonatkozó, elsősorban szöveges adatokat, megfigyelési eredményeket. Kétségtelen, hogy ezek a megfigyelések és leírások az egyes kutatók érdeklődéséből következőleg térben és időben egyenetlenül szóródtak – van korszak, amikor több az adatközlés, van amikor kevesebb, mint ahogy egyaránt előfordulnak a néprajzosok által preferált, illetve szinte teljesen érintetlenül hagyott régiók –, mégis sok szempontból igen fontosak a publikált eredmények. Egyrészt számottevő mennyiséget tesznek ki (több mint 200 esküvői és lakodalomleírást volt módom használni), másrészt olyan gazdasági-társadalmi körülményeket, a házassági szokásrendszer számos olyan összefüggését rögzítik, melyekre a sok szempontból pontosabb, de szűkebb spektrumú, főként számszerű adatokra támaszkodó demográfiai elemzés nem képes. Nagy hibájuk viszont az, hogy a kutatókat általában jobban érdekelték a színes népszokások, mint az esküvői időzítésének ténye. Ebből következőleg ez sok esetben egyáltalán nem, vagy csak rendkívül szükséztudóan került rögzítésre (ez az oka annak, hogy az átnézett lakodalomleírások száma kb. háromszorosa volt annak, mint amit végül ténylegesen használni tudtam). A másik ehhez kapcsolódó probléma abból keletkezett, hogy a néprajzosok

gyakorta nem a tényleges történéseket figyelték meg és írták le, hanem a normákat, az elvárásokat („hogyan szokták”, „hogyan kell”, „hogyan illik” tenni valamit), melyek a dolog természetéből adódóan, nem mindig és nem minden társadalmi csoportnál feleltek meg a ténylegesen lezajlott jelenségek jellemzőinek, hanem gyakorta csak szubjektív vélekedések voltak.

A másik kutatási terület, amelyik a hagyományos magyarországi társadalom házassági szezonálisáról adatokat szolgáltatott számunkra, a történeti demográfia volt. Az 1960-as évek eleje óta Magyarországon kb. két tucat olyan helyi vizsgálat eredményei láttak napvilágot, ahol a szerzők az egyházi anyakönyvek alapján adatokat közöltek a vizsgált közösség népmozgalmának – s benne a házasságkötéseknek – 18–19. századi szezonális ingadozásáról.

Bár történetek kísérletek arra, hogy a néprajzi megfigyeléseket az anyakönyv, mint forrás segítségével ellenőrizzék (*Kós* 1980; *Horváth* 1989), valójában a két megközelítés, a néprajzi és a történeti demográfiai kapcsolódása nem igazán történt meg. A néprajzkutatók többnyire máig nem figyelnek arra, hogy a házasságok szezonálisának tényleges alakulása megfelel-e az általuk gyűjtött szokásrendszeri normáknak. A történeti demográfusok viszont a születések és halálozások ingadozásainak leírása és elemzése után a házassági szezonálisával többnyire már nem tudnak mit kezdeni, hanem rendszerint átveszik a néprajz ide vonatkozó sztereotip megállapításait még akkor is, ha saját adataik ezt nem mindig, illetve nem egyértelműen támasztják alá.

A harmadik nagy, eddig meglehetősen kihasználatlanul maradt forráscsoport és megközelítési mód, ahol a házasságok szezonálisára vonatkozó eredményeket találhatunk, az a hivatalos statisztika. Ennek magyarországi kialakulása – különösen kelet-európai mércével mérve – viszonylag korainak tekinthető. Már az 1850-es évekbeli osztrák irányítás alatt álló statisztikai szervezet is gyűjtött és közzétett a házassági szezonálisra vonatkozó statisztikai adatokat, majd az 1867 után létrejött önálló magyar statisztikai hivatal az 1870-es évektől kezdve rendszeres és részletes adatközléseket végzett. Mindez azért érdemel figyelmet, mert Magyarországon az ipari forradalom és az ezzel párhuzamos társadalmi változások ténylegesen csak a 19. század utolsó harmadában bontakoztak ki, a hagyományos agrártársadalom háttérbe szorulása, majd felbomlása pedig – egy-két fejlettebb régiótól eltekintve – inkább a 20. században zajlott le.³ Vagyis a területileg többé-kevésbé egyenlőtlenül szóródó történeti demográfiai elemzések mellett – melyek nem igazán elégitik ki a statisztikai mintavétel szabályait –, az ország egész területét pontosan mérő egykorú hivatalos statisztikai adatközlések szintén alkalmasak a hagyományos társadalom házassági szezonálisának vizsgálatára kisebb régiók – egyes települések esetében egészen a 20. század közepéig, országosan pedig az első világháborúig.⁴

A házassági szezonális vizsgálatával kapcsolatban tehát némileg mások a kutatás lehetőségei Magyarországon, mint Nyugat-Európában. Előnytelen az a tény, hogy a források által felölelt lehetséges időintervallum lényegesen rövidebb. Az anyakönyvezés Magyarországon – nem utolsósorban a török háborúk miatt – a 17. század végén indult meg és csak a 18. század végére vált általánossá (*Fügedi* 1980),

3 Tulajdonképpen a „megvalósult szocializmus” 1950-es évek elejétől induló termelőszövetkezeti-szervezési kampánya tekinthető a záróaktusnak.

4 Az első világháborút követő trianoni béke után Magyarország eredeti területe harmadára csökkent és a statisztikai adatközléseknek keretet nyújtó belső közigazgatási határok is megváltoztak, így a megyei beosztás szerint közölt demográfiai idősorok konzisztenciája többnyire megszűnik. Hosszú távú, azonos tartalmú idősorok már csak egyes településekre nézve állíthatók össze.

vagyis a házassági szezonálitásra vonatkozó idősoraink jó 200 évvel később kezdődnek, mint például Angliában vagy Franciaországban. Ezzel szemben – Nyugat-Európával összevetve – bővebb, több típusú forrásanyag elemzésére van módunk. Mint fentebb már említettük, a hagyományos társadalom házassági szezonálitására vonatkozó adatokat Magyarországon esetében nemcsak történeti demográfiai vizsgálatokkal szereztük, hanem számtalan erre vonatkozó információt találunk a néprajzkutatás eredményei között, és eredményesen használhatók a hivatalos statisztika korai adatközlései is.

Nézzük meg azt, hogy milyen eredmények rajzolódnak ki az eddigi kutatások, az eddig közölt adatok alapján. A legújabb néprajzi összefoglalások szerint (*Gráfik* 1989; *Györgyi* 1990) a hagyományos magyar falusi társadalomban az esküvő és lakodalom szokásos időszaka a késő őszi (október–november), valamint a tél vége (farsang – január–február) volt. A fenti időzítést a helyi közösség szokásrendszere szabta meg, a háttérben azonban a népesség alapvető tevékenységét jelentő mezőgazdasági munka szezonálitása húzódtott meg. Ez a vélemény lényegében megegyezik az elsősorban a hivatalos statisztikák országos végeredményeire alapozó egykorú és mai statisztikusok, illetve a szociológiai kutatás véleményével (*Vukovich* 1963; *Hernádi* 1985). Ennek alapján – ha eltekintünk attól, hogy az aratás ideje a földrajzi fekvéstől-éghajlattól függően kisebb-nagyobb regionális eltéréseket mutathat –, úgy tűnik, mintha egész Magyarországon (sőt, tovább is mehetünk: általában a kora újkori hagyományos európai társadalmakban) lényegében egyetlen házassági szezonálitási alaplanta, illetve ennek változatai léteztek volna. E felfogás szerint a hagyományos házassági szezonálitás a reformáció, majd az ezt követő kommercializálódás-iparosodás-urbanizáció hatására, a többé-kevésbé lineáris fejlődésként elképzelt modernizáció során alakult át (*Hernádi* 1985). Vagyis ez a kép bizonyos mértékig arra az evolúciós fejlődésre emlékeztet, amelyet a szociológiai és történeti kutatás az 1960-as évekig a család és háztartás szerkezetének változásáról rajzolt.

Fenti állásponttal kapcsolatban nem pusztán – és talán nem is elsősorban – az a probléma, hogy lineáris fejlődést feltételez, hanem inkább az, hogy ellentétben áll a történeti demográfiai részletkutatások eredményeivel. Bár utóbbiak száma, mint említettük, nem túlságosan nagy (különösen, ha tekintetbe vesszük a történeti Magyarország területének nagyságát és népességének számát, valamint az országra jellemző karakterisztikus regionális és etnokulturális különbségeket),⁵ a kirajzolódó eredmények mégis igen figyelemre méltóak. Illusztrációképpen közlünk belőlük néhányat.

5 A történeti Magyarország Horvátországgal együtt számított teljes területe 325,4 ezer négyzetkilométer, népessége 1890-ben 17,5 millió fő volt, ennek csak relatív többsége, mindössze 43 százaléka magyar, a többi nyolc nagyobb nemzetiségi csoport (német, román, szlovák, horvát, szerb, ruszin, szlovén és cigány) között oszlott meg. A 19. század utolsó harmadában a népesség valamivel több, mint fele római katolikus, 15 százalék görögkeleti, 10 százalék görög katolikus, 4 százalék izraelita vallású volt, kb. 20 százalék pedig különféle protestáns felekezetekhez (főként a reformátusokhoz és az evangélikusokhoz) tartozott (*Thirring* 1963). Mindezt tovább bonyolította, hogy a tengerparttól a magas hegyvidékig szinte minden tájtypus – és az azokhoz alkalmazkodó hagyományos gazdaságtypus – megtalálható volt az ország területén.

A házasságkötések szezonális ingadozása a 18. században

	Hajdúnánás a) 1790–1792	Tiszacsege a) 1775–1799	Csomád b) 1758–1800	Pásztó c) 1693–1720	Algyő c) 1786–1795
	százalék				
Január	48,0	28,3	39,4	43,4	10,6
Február	15,0	19,6	13,8	41,0	11,5
Március	6,0	8,8	2,1	–	0,9
Április	3,0	4,6	–	–	4,4
Május	–	5,4	4,3	4,8	3,5
Június	2,0	3,3	2,1	–	2,7
Július	2,0	4,6	5,3	2,4	0,9
Augusztus	–	0,8	–	–	–
Szeptember	–	2,5	–	1,2	1,8
Október	–	4,6	1,1	2,4	6,2
November	7,0	9,2	31,9	3,6	57,5
December	17,0	8,3	–	1,2	–
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N		240	94	237	113
Min.	0	0,8	0	0	0
Max.	48,0	28,3	39,4	38,0	57,5
Std	13,2	7,6	12,9	11,6	15,3
V%	158,2	91,2	154,3	139,7	183,3

- a) Református lakosság
b) Evangélikus lakosság
c) Római katolikus lakosság.

Források: *Baranyai* 1987; *Bencsik* 1977; *Csocsán* 1959; *Hausel* 1990; *Kováts* 1973.

Már a 18–19. századi anyakönyvi adatok eddigi vizsgálata alapján is nyilvánvaló az a tény, hogy a reformáció Magyarországon nem minden esetben járt a házasságkötés szempontjából hagyományosan mellőzött „tilalmi időszakok” megszűnésével – esetünkben például az evangélikus Csomád faluban éppúgy betartják azokat, mint a római katolikus közösségekben. Az is megállapítható, hogy a szinte mindenütt döntően mezőgazdasággal foglalkozó 18–19. századi helyi társadalmak körében több egymástól eléggé eltérő szezonális minta létezett. A két nagy csoporton belül – ti. akik betartották a házasságkötésre hagyományosan tilalmas időszakok szokását és akik nem – számtalan altípust találtunk attól függően, hogy a házassági csúcsozama egy, kettő vagy három volt és a házasságkötések mennyire egyenletesen oszlottak meg (milyen mértékben szóródtak) az év folyamán. A képet tovább bonyolította az, hogy Magyarország már a középkorban is többnemzetiségű ország volt, majd a török háborúk befejezését követő újratelepülés során a 18. században újabb bevándorlók, különböző közép-európai és balkáni eredetű etnikulturális csoportok (nem számítva a kisebb csoportokat elsősorban németek, horvátok, szerbek, románok és zsidók) telepedtek meg a törzslakosság által nem lakott területeken. Ezek szokásrendszere, vallási előírásai, gazdálkodási kultúrájuk sok tekintetben különbö-

zött egymástól és a magyar etnikumétól, ami gyakorta jelentkezett a házassági minták eltéréseiben is. Természetesen eltért egymástól a különböző településtípusok házassági szezonálisitása. A városi házasságkötések havonkénti ingadozása már a 18. században is lényegesen kisebb volt és korán megjelent körökben a tavaszi (májusi) házasságkötési csúcs, ami egyébként a magyarországi falvakban ritkábban fordult elő. Jól illusztrálja ezt Budapest példája, ahol, mint azt a házassági szezonálisitási szóródási együtthatója mutatja, az esküvők havonkénti váltakozásának mértéke már a 18. század elején olyannyira alacsony értéket ért el, mint amelyet vidéken, a falvakban csak két évszázaddal később, a 19. század végén – a 20. század elején figyelhetünk meg.

2. tábla

A házasságkötések havonkénti alakulása Budapesten a 18–20. században

	1701– a) –1720	1865– a) –1866	1883– –1887	1909– –1913 százalék	1928– –1931	1958 b)	1988 b)
Január	12,2	8,5	8,4	5,8	5,5	5,4	4,6
Február	14,2	16,5	13,1	8,6	7,3	6,0	4,3
Március	1,4	1,7	3,5	6,6	7,2	7,3	5,9
Április	9,4	6,2	5,6	7,1	7,2	7,7	7,8
Május	11,8	10,4	13,2	11,6	10,0	10,5	9,8
Június	8,2	7,0	8,1	8,8	9,3	7,5	9,9
Július	8,5	7,1	6,4	7,2	7,7	8,8	14,6
Augusztus	8,4	8,3	10,3	9,6	10,2	10,9	12,8
Szeptember	7,9	8,9	7,5	7,6	8,9	8,0	9,6
Október	5,8	10,6	8,8	8,5	8,6	8,7	8,0
November	11,5	12,7	12,9	10,9	8,9	8,5	5,3
December	0,7	2,1	2,2	7,7	9,2	10,7	7,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N c)	1020	2811	19315	43582	42676	16915	12541
Min.	0,7	1,7	2,2	5,8	5,5	5,4	4,3
Max.	14,2	16,5	13,2	11,6	10,2	10,9	14,6
Std.	3,9	3,9	3,5	1,6	1,3	1,7	3,0
V%	47,2	47,3	41,6	19,7	15,8	20,2	36,5

a) Csak Pest város.

b) A hozzá csatolt falvakkal és elővárosokkal együttes Nagy-Budapest.

c) A házasságkötések száma.

Forrás: Pásztor 1930: 96; Tormay 1867; Szél 1933; Demográfiai évkönyv 1988.

Bár viszonylag kevés az olyan vizsgálat, mely egy-egy közösség házassági szezonálisitásának időbeli alakulását is bemutatja, a rendelkezésre álló eredményekből egyértelművé vált az, hogy közép- és hosszú távon számolnunk kell a szezonálisitási mintáinak időbeli változásával, melyek ráadásul nem biztos, hogy feltétlenül csak egyetlen irányba következnek be. Példa lehet erre Berkenye falu, melyben történetesen a 18. század elején Németországból ide vándorolt telepesek laktak. A há-

zasságkötések idősora szerint itt a 20. század elejéig a közösségben összesen három szezonális minta mutatható ki. A 18. század végéig a házasság hagyományos tilalmi időszakait betartva, egy nagyobb (január–február) és két kisebb (november és május) házassági csúcst találunk. A 19. század első felében ez utóbbiak eltűnnek és a házasságkötések közel 60 százaléka két hónap (január–február) alatt zajlik le. A század második felében ismét visszatér a korábbi szezonális minta, majd a 20. század első felében fokozatosan újból kezd átalakulni. A kiugró házassági csúcsok lelapulnak, valamelyest megemelkedik a nagybőjt, illetve advent időszakában kötött házasságok száma és aránya, s az egész házassági mozgalom szezonálisan kezd ki-egyenlítettébbé válni.

3. tábla

A berkenyei római katolikusok^{a)}
házasságkötéseinek havonkénti ingadozása a 18–20. században

	1719–1750	1751–1800	1801–1850 százalék	1851–1900	1901–1950
Január	45,2	30,2	36,7	21,0	12,9
Február	2,4	14,2	21,1	21,0	13,7
Március	–	0,5	2,3	1,4	2,0
Április	4,8	4,0	7,8	7,8	9,3
Május	11,9	10,2	6,9	17,1	17,3
Június	7,1	7,6	4,1	4,4	4,4
Július	7,1	3,1	4,1	1,5	3,6
Augusztus	–	4,0	1,8	2,0	6,5
Szeptember	2,4	2,2	4,1	3,4	6,5
Október	2,4	4,0	3,2	2,4	11,7
November	16,7	20,0	7,4	16,6	10,5
December	–	–	0,5	1,4	1,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	42	225	218	205	248
Min.	0	0	0,5	1,4	1,6
Max.	45,2	30,2	36,7	21,0	17,3
Std.	12,2	8,7	10,0	7,8	4,8
V%	145,8	104,2	119,6	93,2	57,7

a) Német nemzetiségűek.

Forrás: Zólyomi 1990: 105, 122.

A fentiek alapján egyértelmű az, hogy Magyarországon jóval bonyolultabb a házassági szezonális képe, mint a nyugat-európai országokban vagy az amerikai gyarmatokon, és minden valószínűség szerint nem alkalmazható az a kiinduló feltételezés, amely egy-két tradicionális mintából, illetve annak változásából indul ki. Az eltérések alapján az sem állítható biztosan, hogy minden esetben egyértelműen következtetni lehet a szezonális görbéjéből az egyes közösségek gazdaságának

szerkezetére, fejlettségére. Egyszóval mindenképpen alaposabb vizsgálatokat kell tehát végeznünk.

Házassági szezonálitás Magyarországon a 19–20. század fordulóján

Bár a népmozgalmi statisztikai adatgyűjtés megkezdése a Magyarországon az 1848/49. évi függetlenségi háború leverése után kiépült osztrák közigazgatás egyik első teendője volt, több év telt el addig, amíg sikerült e szervezetnek eredményes adatszolgáltatást végeznie. A házassági szezonálításra vonatkozó első publikált országos adat tudomásunk szerint 1856-ból származik. Eszerint a 19. század közepén a történeti Magyarországon két nagyobb (január–február, illetve november) és egy kisebb (lényegében az átlagnak megfelelő mértékű áprilisi–májusi) házassági csúcstalálható, a többi hónap értéke – különösen márciusé (nagybőjt) és decemberé (advent) – meglehetősen alacsony. Lényegében tehát azt a képet mutatja, amelyet az eddigi összefoglalók is jeleztek.

4. tábla

A házasságkötések szezonális ingadozása Magyarországon

	Történeti Magyarország		Erdély		Trianoni Magyarország	
	1856	1910	1865	1910	1920 község	1920 város a)
	százalék					
Január	21,5	14,5	16,2	7,3	14,2	8,3
Február	12,0	11,2	18,1	18,9	15,7	9,3
Március	3,0	5,9	7,3	13,0	5,1	6,7
Április	6,5	7,6	9,2	3,6	7,8	7,1
Május	7,7	10,1	7,4	7,2	10,4	10,3
Június	5,1	6,4	6,0	6,8	5,3	8,6
Július	3,1	4,4	5,5	4,5	3,5	7,2
Augusztus	2,9	4,4	3,4	3,6	4,1	8,2
Szeptember	3,8	5,1	4,5	4,8	5,0	7,3
Október	7,4	8,7	6,0	8,1	9,8	9,7
November	24,6	17,0	12,5	17,9	13,8	9,8
December	2,4	4,7	3,9	4,3	5,3	7,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	97712	130400	18147	27456	88498	19237
Min.	2,4	4,4	3,4	3,6	3,5	6,7
Max.	24,6	17,0	18,1	18,9	15,7	10,3
Std.	7,1	4,0	4,6	5,2	4,2	1,2
V%	85,3	47,7	55,0	61,8	49,8	13,9

a) Csak a törvényhatósági jogú városok.

Források: *Tafeln* 1856; *Népesedési mozgalom* 1865–1866; *Népmozgalom* 1909–1912; *Népmozgalom* 1919–1925.

Erdély első, 1865. évi adatai ettől némileg eltérnek. Itt lényegében csak két há-

zasodási csúcst látunk (január–február és november), a görbe pedig egészében kiegyensúlyozottabb. Az egyes hónapok szóródása alig több, mint a fele a magyarországi értéknek. Ha az időbeli változásokat nézzük, akkor azt látjuk, hogy az erdélyi szezonális görbéje 1910-ig viszonylag keveset változik,⁶ bár a szóródási együttható valamelyest növekszik. Ezzel szemben Magyarország házassági szezonálisága 1910-re sokkal kiegyensúlyozottabb, sokkal kisebb lesz, csökken a két házassági csúcs nagysága, ugyanakkor szaporodik a tavasszal, illetőleg az egyház által tiltott időszakok környékén kötött házasságok száma. Az 1920. évi értékekből az is kiderül, hogy bár ez az átalakulás legmarkánsabban a városokban látható, a falvak értékén is nyomot hagyott. Vagyis a 20. század elején a házassági szezonális falusi képének alakulása közelít a városokéhoz, „urbanizálódik”, mind a görbe alakjának (a házassági csúcsok elhelyezkedésének), mind a hagyományos „tiltott időszakok” be nem tartásának tekintetében. Megjegyzendő azonban ennek kapcsán, hogy a városi lakosság házassági szezonálisága már a 18. században hasonló volt a 20. századihoz – jól illusztrálják ezt Budapest hivatkozott értékei (2. tábla) –, azzal a különbséggel, hogy a nagybőjt és advent időszakát korábban sokkal jobban tiszteletben tartották. Vagyis esetükben az átalakulás, illetőleg a 18. és 20. századi időszakok értékei közötti különbség lényegesen kisebb.

Ha e jelenségek összefüggéseit keressük, mélyebbre kell mennünk. A házassági szezonálisra vonatkozó adatok két további bontásban érhetőek el – felekezeti és területi megoszlás szerint. Ha megnézzük a (Horvátország nélküli) történeti Magyarország felekezetek szerint bontott havonkénti házassági adatait az 1870-es évek második felére vonatkozóan, akkor meglehetősen érdekes képet látunk.

5. tábla

A házasságkötések szezonális ingadozása felekezetek szerint Magyarországon (1876–1880 átlaga)

	Római katolikus	Görög	Görög- keleti	Evangélikus százalék	Református	Izraelita	Összesen
Január	16,8	8,1	20,6	15,4	18,3	7,2	15,7
Február	21,7	34,3	18,1	17,7	17,0	6,9	20,9
Március	1,2	3,6	0,2	3,9	10,4	7,7	2,9
Április	4,5	1,5	4,0	7,7	8,1	8,2	4,8
Május	11,1	9,1	9,8	9,1	7,5	9,5	9,5
Június	6,2	6,5	2,2	5,7	4,6	10,1	5,4
Július	3,4	2,7	3,5	2,9	2,7	6,2	3,3
Augusztus	3,3	2,6	2,1	2,5	2,2	11,2	3,1
Szeptember	3,8	3,8	4,9	3,3	2,8	5,4	3,8
Október	6,4	6,1	12,8	5,8	3,9	9,4	6,8
November	21,3	21,6	21,7	21,9	11,0	9,9	21,5
December	0,3	0,1	0,1	4,1	11,5	8,3	2,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

6 A januári érték nagymértékű csökkenése és a márciusi növekedése a húsvét mozgásából adódott. Március magas értékének másik oka abban rejlik, hogy egyrészt Erdély lakosságának negyedrésze protestáns volt, akik itt többnyire nem tartották be a nagybőjt alatti tradicionális házassági tilalmat, másrészt közel 60 százalék görög katolikus, illetve görögkeleti vallású román, akik a tilalmat betartották ugyan, de csak időbeli csúszással. (Ez idő tájt még a Gergely-naptár mögött elmaradó Julianus-naptárt használták.)

	Római katolikus	Görög	Görög- keleti	Evangélikus százalék	Református	Izraelita	Összesen
Min.	0,3	0,1	0,1	2,5	2,2	5,4	2,3
Max.	21,7	34,3	21,7	21,9	18,3	11,2	21,5
Std.	7,3	9,5	7,7	6,2	5,3	1,7	6,8
V%	87,3	113,9	92,4	74,5	62,9	20,0	81,2

Forrás: *Láng-Jekelfalussy* 1884: 341–342.

Az ország összesített adatai az ismeretes három csúcsot mutatják: január–februárt és november, illetve egy kisebb, az átlagot alig valamivel meghaladó arányú májust, miközben az összes többi hónap értéke mélyen átlag alatti értékű. Ezzel szemben viszont a felekezetek szerint bontott adatok megoszlásai markánsan eltérnek egymástól. A római és görög katolikusok, valamint a görögkeletiek és az evangélikusok házasságkötéseinek szezonálitása az országos görbéhez közel álló. Lényegesen elüt ettől az izraeliták házassági görbéje, amely mindössze két kisebb, de teljesen eltérő időpontban (júniusban és augusztusban) jelentkező kiugrást mutat. Úgyszintén sajátos a reformátusok mintája: házasságaik több, mint kétharmada egyetlen nagy, november-től márciusig húzódó csúcsban kerül megkötésre. Természetesen mások a „tiltott időszakok” felekezetenkénti adatsorai is. A római katolikusok és a két görög szertartású felekezet betartja a vigalmak-lakodalmak mellőzésére vonatkozó hagyományos tilalmat, az evangélikusok ingadoznak (az értékekből következően a közösségek egy része betartja, más része nem), míg a reformátusok és az izraeliták saját vallási előírásait követve ekkor is házasodnak. Érdekes képet mutat az egyes sorok szórásának összevetése. Értéke a legnagyobb az erősen tradicionális görög katolikusoknál, illetve görögkeletiekénél, de szélsőségesen magas, – bár az országos átlaghoz közel áll – a római katolikusoknál is. Ellenben a két protestáns felekezet, az evangélikusok és a reformátusok házassági szezonálitásának szóródási együtthatója (V%) átlag alatti nagyságú. Külön kategóriába tartoznak az izraeliták: szóródási együtthatójuk nem egészen 20 százalékos értéke megfelel a 20. század közepi városi adatokénak. Vagyis míg a többi felekezet házasságkötései meglehetősen nagymértékben ingadoznak – kiugró házassági csúcsokat esetenként szinte esküvő nélküli hónapok követnek –, addig az izraeliták házasságkötéseinek hónapok szerinti megoszlásában alig van különbség. Tegyük ehhez hozzá azt, hogy az 5. táblában közölt adatok az egy-egy felekezet helyi adatainak országos átlagából kirajzolódó házassági szezonálitást mutatják. Mint azt az 1. táblában közölt esettanulmányok adatsorai jól illusztrálják, egy-egy felekezeten belül viszont több szezonálitási minta is előfordulhatott, részben az eltérő szokásokból, részben az eltérő egyházi szabályozásokból következően.⁷

Még bonyolultabb lesz a kép akkor, ha adatainkat területi bontásban próbáljuk meg elemezni. A Központi Statisztikai Hivatal 1891. évi adatközlése alapján fel tudjuk rajzolni 71 megye és 28 város⁸ házassági szezonálitásának görbéjét. Megvizs-

7 Bár a római katolikusok – és valószínűleg a görög szertartásúak – házassági szezonálitásra vonatkozó szabályozása egységes maradt, a protestáns felekezetek körében az esküvő napjára és időszakára vonatkozó tilalmak és ajánlások egyházkerületenként különbözőek lehettek (*Pokoly* 1894).

8 A rendeletalkotási joggal rendelkező ún. törvényhatósági jogú városok, többségük a legnagyobb és legfejlettebb települések soraiból került ki.

gálva a 99 területi egység megoszlását, a leginkább jellemző házassági csúcsok (január–február, május, október–november), illetve apályok (március és december) alapján összesen hat csoportot tudunk megállapítani.⁹

6. tábla

A házassági szezonális típusai (1890–1891)

A szezonális jellemzője	Jellemző felekezetek	etnikumok	Terület
1. Tradicionális két csúcsú görbe	római katolikus görögkeleti	horvát szerb román szlovák	Horvátország Délvidék DK-i román megyék Ny-i határszél Nógrád
2. Tradicionális őszi csúcsú görbe	görögkeleti római katolikus evangélikus	román szerb horvát magyar szlovák	Erdély egyes területei Horvátország Heves Ny- és Közép-Felvidék, Sáros ÉK Felvidék
3. Katolikus kiegyenlített görbe	görög katolikus római katolikus	ruszin szlovák magyar német	Kárpátok Ny-i határszél, Csík D-Dunántúl
4. Protestáns őszi csúcsú görbe	református	magyar	Duna–Tisza köze, D-Tiszántúl Borsod
5. Protestáns kiegyenlített görbe	református evangélikus	magyar szász	K-Dunántúl alföldi városok Szabolcs, Gömör Háromszék Dél-Erdély
6. Urbánus/ /tradicionális kiegyenlített görbe Nem illik a képbe:	római katolikus izraelita református görög katolikus görögkeleti	magyar magyar ruszin román	nagyvárosok K-Alföld, Erdélyi-medence, Ny-Székelyföld Kárpátalja Fogarás Csongrád, Esztergom, Kis-Küküllő, Torda-Aranyos

Forrás: 1891. évi házasságkötések szezonális ingadozása (a törvényhatóságok elhelyezkedése a házasságkötési csúcsok országos átlagértékei szerint).

9 A csoportosítás az egyes területi egységek adatainak az említett kiemelt időszakok országos átlagához, illetve annak egy szórásnyi egységgel növelt vagy csökkentett értékéhez való viszonyítás alapján történt.

A típusok közül háromban a házasságkötések ütemezése tiszteletben tartja a tiltott időszakokat, de eloszlásuk különböző: egyikben dominál az őszi házasodási hullám, a másikban a farsangi és az őszi csúcs nagyjából hasonló méretű, míg a harmadikban a házasságkötések megoszlása viszonylag egyenletesnek nevezhető – sem a farsangi, sem az őszi csúcs nem olyan feltűnő, mint az előbbieken, sőt gyakorta egy kisebb méretű májusi csúcs is észlelhető. A másik három típus lényegében az előzőekhez hasonlít, azzal a különbséggel, hogy a házasságkötési mozgalomnak az úgynevezett tiltott időszakok alatti visszaesése kisebb vagy teljesen hiányzik. Ez többnyire a részben vagy többségében protestáns népségű vidékekre jellemző.

Térképen elhelyezve adatainkat (*Faragó* 1994:86) látható, hogy a szóban forgó típusok többé-kevésbé értelmezhető területileg is, más szóval, tehát regionális mintaként kezelhetők. Ismereteink alapján meghatározott etnikai és felekezeti csoportok, egymással rokonítható gazdasági-társadalmi fejlettségi szinten levő területek, illetve törvényhatóságok kerültek együvé. A 99 törvényhatóságból mindössze négy megye nem illik teljesen a képbe. Természetesen ez csak előzetes megközelítés, a csoportosítást még finomítani kell és lehet oly módon, hogy további tényezők (gazdasági és kulturális jellemzők) vonódnak be az elemzésbe.¹⁰ A hatodik típus ugyanis nyilvánvalóan legalább két eltérő – valószínűleg egy tradicionális nem katolikus vidékeket, valamint egy fejlettebb, elsősorban urbánus területeket magában foglaló – csoportból áll, ismereteink jelenlegi fokán és a törvényhatósági szintű felbontás nem eléggé finom volta miatt azonban az ide sorolt területek pontosan nem választhatók széjjel.

Az eredmények egyébként ellenőrizhetők az empirikus néprajzi esettanulmányokkal való összevetés révén is. Közel hetven olyan leírást találtunk, ahol a 19–20. század fordulójára nézve többé-kevésbé világosan megadták az adott közösségre vagy régióra vonatkozó szokásos házasságkötési csúcsidőszakokat. Az eredmény nagyjából egybeesik a fenti számszerű regionális elemzések során felállított, az összes házasságkötés tényleges időpontjának adatán alapuló mintákkal. Mindössze egyetlen terület az, ahol a néprajzi kutatás és a statisztikai adatok alapján képzett régiók között bizonyos mértékig ellentét észlelhető, ez azonban valószínűleg annak a következménye, hogy elemzésünk adott szintjén nem tud eléggé differenciálni a felekezeti vegyes törvényhatóságok besorolásánál. Feltehetőleg ez a magyarázata annak is, hogy bár az empirikus adatok kimutatják egy kizárólagosan egyetlen, a farsang időszakára eső házasodási csúccsal rendelkező minta létezését, törvényhatósági szinten azonban ez nem jelentkezik.¹¹

Ha a regionális csoportokat létrehozó összefüggésrendszert közelebről szeretnénk megismerni, akkor továbbra is a statisztikai elemzéseknél kell maradnunk. Egyrészt az ország területének az első világháborút követő csökkenésével a retrospektív néprajzi vizsgálatoknak mellőzniük kellett a nemzetiségi lakosságú területek vizsgálatát, másrészt magyar etnikai csoportra szűkülő leírásaik a mezőgazdasági szezonális meghatározó szerepét valló prekoncepcióból következően elsősorban az

10 Ha lehetséges lenne, nyilván területileg is legalább egy szinttel lejjebb kellene menni, erre azonban sajnos nincs módunk, ugyanis a házassági szezonális járási, illetve községi szintű adatai nem kerültek publikálásra. Ugyanígy nincs mód a házasságkötések heti ingadozásának vizsgálatára sem, holott nyilvánvaló, hogy ez pontosabb lenne, mint az általunk használt, egymástól némileg eltérő hosszúságú hónapok statisztikái.

11 Jelenlegi ismereteink szerint elsősorban református magyar települések tartoznak ebbe a mintába. Lehet persze, hogy – mint azt a 3. táblán a római katolikus német lakosságú Berkenye 19. század eleji adatai mutatják – ez a néprajzi megfigyelések bizonyos mértékű, fentebb már jelzett esetenkénti egyoldalúságából is fakadhat.

ezzel egyenes összefüggésbe hozható megfigyeléseket hangsúlyozták. Világos, hogy a hagyományos társadalom házassági szezonálisitásának alapmodelljei összefüggtek azzal, hogy a népesség többsége a természet függőségében, az évszakok váltakozását követő mezőgazdasági munka kalendáriuma szerint élt. Nyilvánvaló azonban, hogy a mezőgazdasági munkacsúcsok időszakának „esküvőmentességét” többféle szezonálisitás révén is meg lehetett valósítani, s az egyes megoldások közötti választás a szokások, az egyházi szabályok és egyéni-családi döntések alapján történt. Az egyedi leírások, illetőleg a történeti demográfiai esettanulmányok alapján ugyanis már kutatásaink jelen stádiumában is megállapítható az, hogy amikor a házasságkötések havonkénti ingadozásának, illetve a szezonálisitás változásának magyarázatát keressük, akkor legalább öt tényezőt kell figyelembe vennünk: a mezőgazdasági munka periodicitását; az adott népesség házasságkötési gyakorlatára vonatkozó egyházi előírásokat és helyi szokásokat; a házasodó felek családi állapot szerinti összetételét; a közösség, illetőleg az újonnan házasulók társadalmi rétegződését; valamint a csoportra jellemző életmódot.

Az empirikus megfigyelések és anyakönyvi vizsgálatok ugyanis kimutatták, hogy nemcsak az etnikulturális csoportok mintái között vannak eltérések, hanem más-más házasodási szezonálisitás jellemzi az első házasságot kötőket és az újrászasodókat, a birtokosokat és a birtoktalanokat, a falusiakat és a városiakat, illetőleg urbánus életmódot folytatókat. Bár erre vonatkozó adataink még csak szórta vannak, valószínű, hogy ezek a különbségek a 18–19. században lényegesen nagyobbak lehettek, mint a 20. században. Az 1920–1930-as évek budapesti házasodásainak elemzése legalábbis azt mutatja, hogy noha vannak bizonyos különbségek az egyes társadalmi-foglalkozási csoportok házasságkötési szezonálisitási között, az általános tendencia az egységesedés-homogenizálódás irányába tart (*Szél* 1933: 135–137).

Megpróbálkoztunk a szezonálisitás és háttérének megyei házasságkötési adatok alapján történő vizsgálatával is. Korrelációt számítottunk a már említett házasodási csúcsok és mélypontok, valamint a megyei bontásban rendelkezésünkre álló legfontosabb gazdasági-társadalmi tényezők (írni-olvasni tudók, mezőgazdasági foglalkozásúak, az iparban, kereskedelemben és közlekedésben foglalkoztatottak aránya, a válások és nyers születési arányszámok), valamint a hat legnagyobb felekezet megyénkénti értékeinek nagysága között. Az eredmény nem minden tekintetben bizonyult egyértelműnek. A felekezetek, illetve az egyes házasodási csúcsok összefüggését vizsgálva csak az adventi (decemberi) házasságkötések száma és a református lakosság aránya között találtunk szoros (+0,833) összefüggést. (Tehát minél magasabb volt a református lakosság aránya egy törvényhatóságban, annál nagyobb az advent idején, decemberben történt házasságkötések száma.) A várakozásokkal ellentétben a római katolikusok aránya és a decemberi házasságkötések száma közötti korreláció értéke azonban csak $-0,419$ volt, vagyis gyenge negatív. Az összes többi időszak: a télvégi (január–február), a tavaszi (május) és az őszi (október–november) házasodási csúcs, illetve a nagy felekezetek között vagy nem volt szignifikáns összefüggés, vagy ha volt ilyen, akkor az a $-0,259$ és $+0,263$ közötti alacsony értékek között váltakozott. Kivételt képezett a májusi házasságok száma és az izraelita népesség aránya közötti pozitív, illetve az őszi csúcs és az izraelita házasságkötések közötti negatív kapcsolat, bár nagyon szoros értékeknek tulajdonképpen ezek sem nevezhetők. Eszerint tehát a január–februári házasodási csúcsot egyedül az evangélikusok (többnyire német és szlovák nemzetiségűek) preferálják, míg az izraelita és a görög katolikus népesség (utóbbiak többnyire ruszinok és románok) kevésbé kedveli. A tavaszi (májusi) házasodás iránt elsősorban a nagyrészt város lakó izraeliták, kisebb mértékben a görög katolikusok mutatnak hajlandóságot, ezzel szemben az

őszi csúcstól leginkább a görögkeletiek (szerbek és románok) kedvelik. Utóbbit a reformátusok (szinte kizárólag magyarok) és az izraeliták egy része határozottan nem kedveli.¹²

7. tábla

A házasságkötések szezonális jellege, valamint a felekezeti és egyes társadalmi-demográfiai jellemzők közötti összefüggés (1890–1891)

	téli a)	Korreláció a		decemberi
		májusi házasságkötésekkel	őszi b)	
Írni-olvasni tudók	0,201	0,020	-0,238	0,229
Őstermelő c)	0,157	-0,223	0,194	-0,036
Iparforgalmi népesség d)	-0,122	0,251	-0,188	0,001
Válások	-0,034	0,037	0,073	0,666
Születési arányszámok	-0,003	0,011	0,103	-0,049
Római katolikusok	0,130	-0,170	0,141	-0,419
Reformátusok	-0,042	0,022	-0,254	0,863
Evangélikusok	0,238	-0,034	-0,066	0,012
Görög katolikusok	-0,259	0,219	-0,123	0,013
Görögkeletiek	0,004	-0,042	0,263	-0,191
Izraeliták	-0,253	0,330	-0,299	0,086

a) Január–február együttes értéke.

b) Október–november együttes értéke.

c) Föld- és erdőművelésből, állattenyésztésből és halászatból élők összege.

d) Bányászatból, iparból, kereskedelemről és közlekedésről élők együttes értéke.

..... szignifikáns $p = 0,05$ értéken,

___ szignifikáns $p = 0,01$ értéken.

Forrás: *Népmozgalom 1890–1891; Népszámlálás 1890.*

Mindebből két következtetés vonható le. Egyrészt valószínű az, hogy a századfordulón már voltak helyek, ahol kevésbé szigorúan vették a házasságkötések időzítésére vonatkozó hagyományos normák betartását. Még valószínűbb azonban, hogy bár a felekezeti bontásnak fontos magyarázó szerepe lehet, ha túllépünk az országos összesítés elvont adatán, önmagában nem elégséges ahhoz, hogy a házasságkötések szezonális ingadozásának területi eltéréseit megmagyarázhassa. (A legtöbb összefüggés magyarázó ereje 10 százalék alatt maradt.) Minden valószínűség szerint azért kaptunk ilyen gyenge értékeket, mert a házasságok ingadozása feltehetőleg nem pusztán felekezetek, hanem azokon belül (esetleg részben a felekezeti határoktól is független) regionális minták szerint alakult, illetőleg az ingadozás mértékére és időbeli alakulására nem kizárólag a népesség felekezeti összetétele gyakorolt hatást.

12 A felekezet szerinti adatokból kiemelendőnek tartom azt a tényt, hogy az izraelita népesség házassági szezonális jellege már az 1880-as években hasonló a két világháború közötti urbánus mintához – vagyis ezek az adatok arra utalnak, hogy a zsidóság a legurbánusabb szegmense a történelmi Magyarország népességének.

A meglepetést az okozza, hogy a gazdasági-társadalmi tényezők házassági szezonalitással való összefüggése többségében szintén alacsony mértékű. Az egyetlen igazán számottevő erejű összefüggés a válások és a decemberi házasságkötések – vagyis két, a hagyományos egyházi felfogással ellenkező cselekedet – között látszik, ez azonban a református népesség arányával függ össze. A vizsgálat időpontjában még polgári házasságkötés nem létezik (csak 1894-ben vezetik be) és a válás a lakosság többségét kitevő római és görög katolikus népesség számára gyakorlatilag lehetetlen.¹³ Két további gyenge, de felismerhető összefüggés is észlelhető: az írni-olvasni tudás magasabb aránya pozitívan függ össze az adventi házassági tilalom be nem tartásával, viszont negatív kapcsolatban áll az őszi házassági csúccsal. A nyári házassági csúccsal viszont az őstermelők aránya áll negatív összefüggésben, így nem csoda, ha az iparban, kereskedelemben és közlekedésben foglalkoztatottak arányával pozitív kapcsolatot mutat. Vagyis kiinduló vizsgálati adataink egy sok tényezővel összefüggő, számos regionális mintát tartalmazó színes mozaikképet mutatnak, mely az urbanizációval, az ipari-kereskedelmi foglalkozások arányának növekedésével, a műveltségi színvonal emelkedésével, a tradicionális vallásosság csökkenésével párhuzamosan – de régióként és felekezetenként eltérő ütemben – fokozatosan egysegesül. Ismét Budapest adatára (2. tábla) hivatkozhatunk azonban akkor, amikor – utalva a házassági csúcshoz az 1930-as évektől megváltozó, tavaszról nyárra történő eltolódására – megjegyezzük, hogy a homogenizálódás nem jelent egyúttal változásmentességet is.

Összegezés

A néprajz, a szociológia és az egykorú statisztikai irodalom megállapítása szerint a hagyományos magyar társadalomban az esküvőtartás szokásos időszaka a késő őszi, valamint a tél vége. Az ütemezést az a szokásrendszer szabja meg, mely az időpontot a mezőgazdasági munka szezonális munkájának megfelelően választja ki. Az itt vázolt képpel azonban nemcsak a történeti demográfiai lokális esettanulmányok egyes eredményei nem hozhatók szinkronba, hanem a házassági szezonálisra vonatkozó hivatalos statisztikai adatok elemzése során keletkezett eredmények sem. A hagyományos magyarországi társadalomban a házassági szezonálisnak legalább fél tucat regionális mintája létezett, melyeknek a mezőgazdasághoz való kötődésnél sokkal erősebb meghatározója volt a felekezeti hovatartozás. A szezonális típusok alakítását azonban ezen kívül még számos más tényező befolyásolta: az urbanizáltság, a műveltségi szint, a tradicionalizmus mértéke (milyen mértékben mert szembeszállni egy populáció az esküvő időzítése során a hagyományos családi-vallási értékrenddel) és természetesen a foglalkozási-társadalmi rétegződés.

Általánosságban azt lehet mondani, hogy valószínűleg Európa legtöbb országában a szezonálisnak különböző regionális típusai léteztek. Nemcsak Anglia adatai igazolják ezt (*Kussmaul* 1985), hanem ez derül ki Franciaországra (*Guillaume-Poussou* 1970: 184) és Németországra (*Imhof* 1975. I.: 198–216; *Rödel* 1985: 178) vonatkozóan is. Vizsgálataink alapján azonban az a véleményünk, hogy a regionális típusok vagy minták létrejötte, bár minden valószínűség szerint összefüggött gazdasági tényezőkkel is, nem egyszerűen a gazdaság fejlettségétől vagy fejletlenségétől függött. A házassági szezonális minták görbéinek alakulása nem pusztán – s talán nem is

¹³ Az igen szigorú feltételek miatt minimális azoknak az eseteknek a száma, amelyekben a katolikus egyház a házasság felbontásához, illetve érvénytelenítéséhez hozzájárult.

elsősorban – a gazdasági rendszer kommercializálódását, hanem egy ennél sokkal tágabb folyamatot mutat: a hagyományos vidéki társadalom felbomlását, az urbanizáció, a szokásrendszer, a foglalkozási szerkezet, a műveltségi szint változását, a hagyományokkal szembe forduló mentalitás kialakulását.

IRODALOM

Baranyai Kálmán

1987. A népmozgalom változásai. *Hegyi András* (szerk.) Algyő és népe. Tanulmányok. pp. 273–286. Bp., Somogyi Könyvtár.

Bencsik János

1977. Csege szabadmenetelű jobbágyfalu társadalomrajza a 18–19. század fordulóján. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve 3. 63–149.

Cressy, David

1985. The seasonality of marriage in Old and New England. *Journal of Interdisciplinary History* 15, 1: 1–21.

Csocsán Jenő

1959. Három Pest megyei falu népesedése a XVIII. század második felében (Sződ, Vác-rátót, Csomád). *Történeti Statisztikai Közlemények* 3, 1–2: 58–107.

Demográfiai évkönyv

1988. Magyarország népesedése. Bp. Központi Statisztikai Hivatal.

Faragó Tamás

1994. A házasságkötés kalendáriuma a 18. században. Adalékok a magyar társadalom időszakos életének változásához. *Bessenyei József–Fazekas Csaba* (szerk.) Város és társadalom a XVI–XVIII. században. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek konferenciáján elhangzott előadások anyaga. (Mályi, 1992. december 15–16.) Miskolc. 61–87.

Fügedi Eric

1980. Roman Catholic Parish Registers in Hungary before 1895. *Pascu, Stefan* (red.) Population et société III. Sources de démographie historique. Les travaux du colloque international de démographie historique Cluj-Napoca, septembre 1977. pp. 189–198. Cluj-Napoca: Editura Dacia.

Gráfik Imre

1989. Olyan, mint a keddi menyasszony – Vas megyei adatok a lakodalomtartás időpont-és helyválttatásához. *Vasi Szemle* 43, 2: 173–183.

Guillaume, Pierre–Jean–Pierre Poussou

1970. *Démographie historique*. Paris. Armand Colin.

Györgyi Erzsébet

1990. A házasságkötés szokásai. *Dömötör Tekla* (szerk.) Népszokás, néphit, népi vallásosság. pp. 32–36. Bp. Akadémiai Kiadó. (Magyar Néprajz, 7.)

Hausel Sándor

1990. Pásztó lakóinak névtára 1688–1720 közötti időszakából. A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 16: 37–74.

Hernádi Miklós

1985. Ünneplő társadalom. Ünnepi viselkedések a mai Magyarországon. Bp. Kossuth.

Hofer Tamás

1970. Anthropologists and native ethnographers at work in Central European villages. *Anthropologica* 12, 1: 5–22.

Horváth Sándor

1989. Házassági kapcsolatok a horvátok lakta Nardán. *Vasi Szemle* 43, 2: 185–203.

Imhof, A. E.

1975. Die nicht-namentliche Auswertung der Kirchenbücher von Giessen und Umgebung. *Imhof, A. E.* (hrsg.) *Historische Demographie*. pp. 85–278. Teil 1.

Kós Károly

1980. Munka, életmód és hagyomány egy rítuselem változása tükrében. Eszköz, munka, néphagyomány. Dolgozatok a munka néprajza köréből. pp. 472–486. Bukarest. Kriterion.

Kováts Zoltán

1973. A népesség. *Módy György* (szerk.) Hajdúnánás története. pp. 33–86. Hajdúnánás. Városi Tanács.

Kussmaul, Ann

1985. Agrairan change in seventeenth-century England: The economic historian as paleontologist. In *Journal of Economic History* 45, 1: 1–30.

Láng Lajos–Jekelfalussy József

1884. Magyarország népességi statisztikája. Bp. Athenaeum. (Magyarország Statisztikája, 1.) Népesedési mozgalom

1865–1866. (1870) Népesedési mozgalom Magyarországon 1865. és 1866-ban. Pesten: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (Hivatalos Statisztikai Közlemények, I/2.)

Népmozgalom

1890–1891. (1893) A magyar korona országainak 1890 és 1891 évi népmozgalma. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, 5.)

1909–1912. (1916) A magyar korona országainak 1909., 1910., 1911. és 1912. évi népmozgalma. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 50.)

1919–1925. (1930) A magyar korona országainak 1919–1925. évi népmozgalma. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 74.)

Népszámlálás

1890 (1893) A Magyar Korona országaiban végrehajtott népszámlálás eredményei (1890). Bp. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. 3. kötet (Magyar Statisztikai Közlemények. U. f., 1–3.)

Pásztor Mihály

1929. Buda és Pest a török uralom után. Bp. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala. (Statisztikai Közlemények, 73/2.)

Pokoly József

1894. A magyar protestáns házassági jog rövid története 1786-ig. *Protestáns Szemle* (6) 17–29., 100–122., 162–177, 235–251, 305–323.

Rödel, Walter G.

1985. Mainz und seine Bevölkerung im 17. und 18. Jahrhundert. Demographische Entwicklung, Lebensverhältnisse und soziale Strukturen in einer geistlichen Rezidenzstadt. Stuttgart: Franz Steiner. (Geistliche Landeskunde, 28.)

Szél Tivadar

1933. A budapesti házasságok. Bp. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala. (Statisztikai Közlemények, 86/4.)

Tafeln

1856. Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie. Wien: K. k. Hof- und Staatsdruckerei.

Thirring Lajos

1963. Magyarország népessége 1869–1949 között. *Kovacsics József* (szerk.) Magyarország történeti demográfiaja. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Bp. Közgazdasági és Jogi Kk. 221–388.

Tormay Károly

1867. Pest városa élet- és halálozási viszonyainak statisztikája. Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények 4: 186–252.

Vukovich György

1963. Házasságkötések. *Szabady Egon* (szerk.) Bevezetés a demográfiába. pp. 172–192. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Wrigley, E. A.–Schofield R. S.

1981. The population history of England, 1541–1871. A reconstruction. London: Arnolds.

Zólyomi József

1990. Egy Nógrád megyei német település (Berkenye) az anyakönyvek tükrében. A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 16: 75–124.

CUSTOMARY TIME FOR THE MARRIAGES IN HUNGARY IN THE 18–20. CENTURY

In the traditional Hungarian society the customary time for the marriages and weddings was the late Fall and the end of Winter according to earlier literature. But this picture is not synchronous with the results of the local case studies of historical demography and does not suit the figures collected through the analysis of the official statistical data of the marriage seasonality. There was at least half a dozen regional patterns of the former in the traditional Hungarian society which were defined much stronger by the affiliation by denominations than the connection to agriculture. The formation of regional seasonality patterns was also influenced by the level of urbanization and literacy, the strength of traditional mentality and way of thinking and of course the social and occupational stratification.

Tamás Faragó

A KÁRPÁT-MEDENCE PEREMÉN

A 18. századi Liptó vármegye történeti néprajzához

UDVARI ISTVÁN–VIGA GYULA

A magyar néprajz az elmúlt évtizedek során már nem (elsősorban) azért nyúlt a történeti adatokhoz, hogy azzal a recens kutatások adatait, jelenségeit vetítse vissza, vagy annak előzményeit keresse meg, hanem a jelenségek fejlődésében, a fejlődés korszakhatárainak meghúzásával közelíti meg tárgyát, miközben az egyes korszakokról (is) minél teljesebb képet igyekszik rajzolni.¹ (Más kérdés, hogy a hazai néprajzot alapvetően jellemző tematikus és regionális kutatások nem kedveznek a teljes idősíkok kimetszésének.) A kutatók legjavát mindig is a sokirányú, sokszempontú interpretáció lehetősége foglalkoztatta, ráadásul az elmúlt két évtizedben a hazai néprajz számára is természetes lett a korábban – célként és lehetőségként – sokat emlegetett interdiszciplinaritás. Ezt ma már talán külön fölemlíteni is fölösleges. Éppen ezért magunk a történeti antropológia célkitűzéseit elsősorban a tudományozak immanens folyamatai fejlődéseként tartjuk fontosnak, s nem mint a nyugat-európai és amerikai történeti-etnológiai iskolák közelítésének hazai átültetését.² Úgy véljük, hogy a hazai tudományág fejlődésének – mint bárhol a világon –, megvannak a maga útjai és tévútjai, abban pedig semmi meglepő nincs, hogy a néprajz művelői egészében olykor nem tudtak elvonatkoztatni annak a társadalmi rétegnek a sorsától, amelynek átváltozását, átalakulását szemmel követhették. (Különösen akkor nehéz elvonatkoztatni, s az empiriától független tudományt művelni, ha a jelzett gazdasági-kulturális átalakulás láthatóan is elhibázott struktúrában zajlott, esetleges alternatívaként jelenítve meg a paraszti osztály régmúlt gazdaságát és kultúráját, vagy annak működőképesnek vélt korszakait, részleteit. A vidéki Magyarország egykori és mai sorsával átpolitizált közegben a tudományos módszerek alakulása sem csupán immanens folyamat, különösen nem, ha hozzászámítjuk a hazai értelmiség sokféle indítását, illetve az egész hazai társadalmi struktúra fél évszázados változásait.)

Az, hogy a 18. századi Magyarország népeinek történeti-néprajzi vizsgálata kulcsfontosságú problémákat vet fel, ugyancsak nem új felismerés. Pl. *Tálas István* 1955-ben felhívta a figyelmet a 18. századi történeti-földrajzi források feldolgozására, s elsősorban Bél Mátyás hagyatéka kapcsán igen fontos feladatokra és (várható) tanulságokra is utalt:³ „... a magyar nép és az együttlakó, valamint a szomszéd népek anyagi műveltségét – a források néprajzi szempontú elemzésével – részlete-

1 *Vargyas Lajos* 1960. 5. skk; *Paládi-Kovács Attila* 1991. 128; *Paládi-Kovács Attila* 1993. 7–13.; *Hoffmann Tamás* 1976. 222–277. stb.

2 Lásd pl. *Hofer Tamás* (szerk.) 1984. kötet tanulmányait, különösen *Klaniczay Gábor*, *Voigt Vilmos*, *Sárkány Mihály* és *Niedermüller Péter* előadásait/írásait.

3 *Tálas István* 1955. 11–12.

sen megismerjük, feltárva ezáltal a hódoltságból felszabadult területek gazdasági műveltségének állapotát, megállapítva a kulturális folyamatosságot, az esetleges másodlagos primitivitásokat a termelőerők csökkenése következtében, megismerve az újkori migrációk folytán előállott etnikai-táji csoportok kialakulása tényezőit, a kulturális és nyelvszigetek hátterét, az interetnikus problémáknak erre a korszakra visszanyúló hátterét, a Magyarország Európa kicsinyben szólás (*Schwartner, Csaplovics*) kulturális problematikáját, s az attól az időszaktól jelentkező új elemek, vonások magyarázatát.”

Vagyis egy sor – részben máig is ható – folyamatról van itt szó, amelyekben a néprajznak fontos érdekeltégei vannak. A török kiűzését követő gazdasági reorganizációval járó életmódváltás és áttelepülések, az ezekhez kapcsolódó – új típusú – interetnikus kapcsolatok: ezek egyaránt érintették a Kárpát-medence centrális és marginális területeinek népességét. Ne feledjük, hogy a 18. században nem csupán a Magyar Alföld és a Dunántúl újratelepülése fejeződik be lényegében, hanem – nem utolsó sorban az előzőek által felszívott felföldi népesség áttelepülése következtében – befejeződik pl. a Felföld betelepülése, településhálózatának megszilárdulása is.⁴ Sok vonását a török hódoltság alatt is megőrizte ugyan, de mégis újjászerveződik a Kárpát-medence táji munkamegosztása, kirajzolva a táji kapcsolatok mögött az etnikus kapcsolatok és érintkező kulturális zónák új térszerkezetét is. (Ezek mögött korábban ismeretlen társadalmi-műveltségi folyamatok is érlelődnek: aligha véletlen pl. hogy ebben az időszakban kezd megjelenni a magyar, más vonatkozásban szlovák, román, szerb stb. új nemzetudatok csírája.⁵)

A 18. századi gazdasági reorganizáció részének tekinthető a Mária Terézia-féle úrbérrendezés is, melynek előkészítő iratanyagát az elmúlt évtizedben sokféle módon igyekezett kiaknázni a kutatás. Az investigatio forrásértékéről, felhasználhatóságáról, annak sokrétű információértékéről csakúgy, mint az úrbérrendezést előkészítő adminisztratív folyamatról korábban már számos tanulmány megemlékezett.⁶ A felföldi megyék fassióit *Takács Péter* és *Udvari István* részben feldolgozták, jelen munka szerzői pedig Sáros és Zólyom megyék történeti-néprajzi vonatkozásait vizsgálták meg.⁷

Feldolgozásunk alapvető célja egy életforma, életmódtípus felvázolása a 18. század derekának állapotában, s ehhez kapcsolódva annak bemutatása, hogy a Felföld északi megyéi milyen módon voltak/lehettek részesei egy tágabb, Kárpát-medencei táji-gazdasági munkamegosztásnak. Sorra kívánjuk venni a gazdasági térszerkezet kapcsán szóba jöhető elemeket és kapcsolatokat – Liptó megyén belül, és azon kívül is. Be kívánjuk mutatni a liptói nép pénzszerzési lehetőségeit, s hogy ezáltal gazdálkodásának szerkezete mennyiben képvisel sajátos formát a feudális tulajdonlás keretei között. Mindezek tanulságait azonban nem elsősorban Liptó vonatkozásában kívánjuk interpretálni, hanem a történeti Magyarország gazdasági-társas-

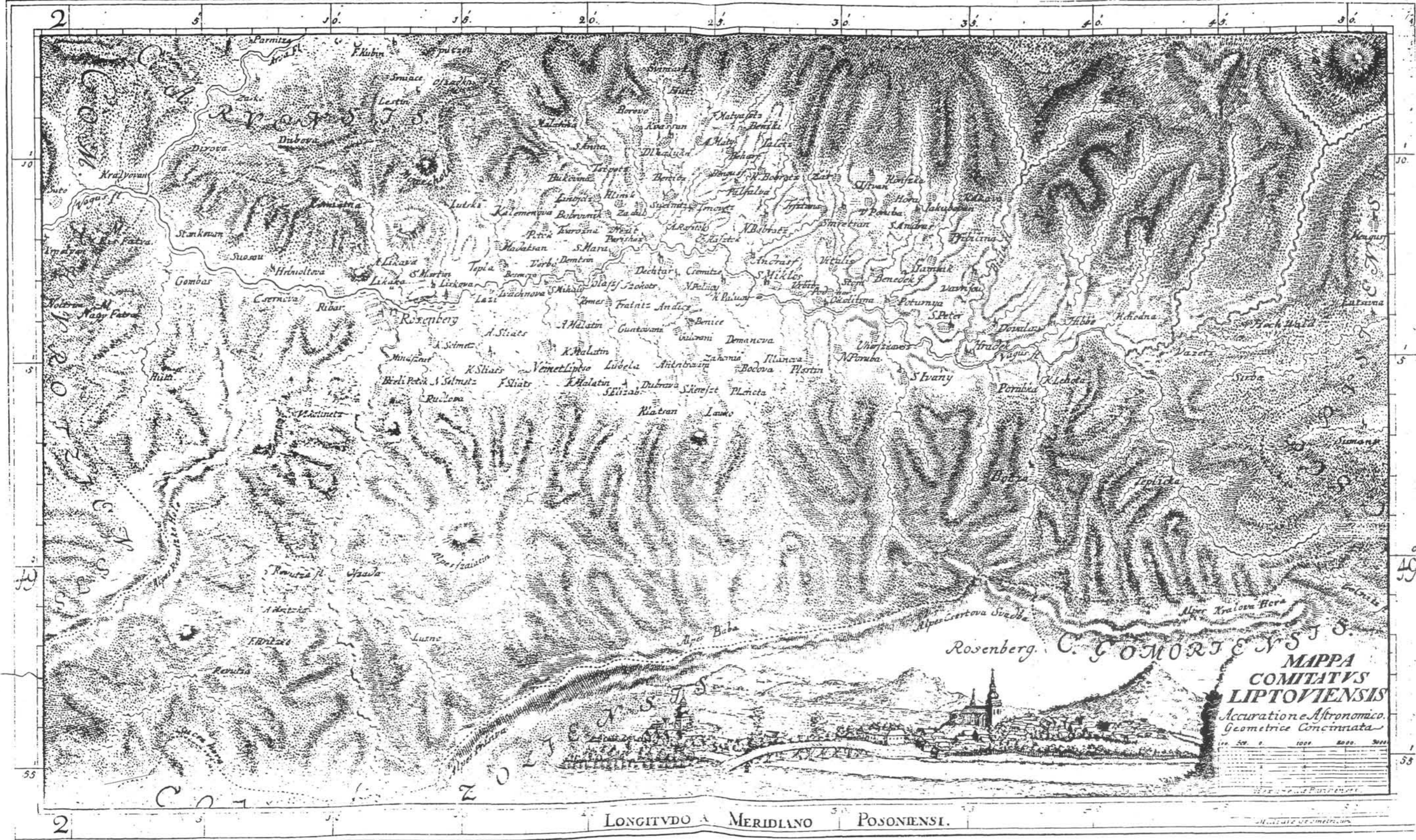
4 *Sirácky, Ján* 1963. 193–258. (Vonatkozó tanulmányai együtt közölve: *Sirácky, Ján* 1985.)

Fügedi Erik 1966. 313–331.; *Horváth, Pavol* 1971. 58.

5 A rendkívül kiterjedt 18. századi vonatkozású történeti irodalomból csupán egy imponáló összefoglalást említünk: *Kosáry Domokos* 1980.

6 *Szabó Dezső* 1933; *Soós Imre* 1941; *Felhő Ibolya* 1970; *Takács Péter* 1991.

7 Pl. *Takács Péter–Udvari István* 1989. 359–381.; *Takács Péter–Udvari István* 1990. 327–378.; *Takács Péter–Udvari István* 1990. 209–225.; *Takács Péter–Udvari István* 1992; *Udvari István* 1991; *Udvari István–Viga Gyula* 1993. 165–200. Jobbágyi kötelességek és életmód Zólyom megyében a 18. század derekán című tanulmányunk sajtó alatt: Borsodi Levéltári Évkönyv VIII. kötetében.

LONGITVDO A MERIDIANO POSONIENSI.

**MIPPA
COMITATVS
LIPTOVIENSIS**
Acuratione Astronomico.
Geometrice Concinnata

1785 1786 1787 1788 1789 1790

1785 1786 1787 1788 1789 1790

dalmi-etnikai térszerkezetének rendjében.⁸ Közben természetesen eltérő mélységű, de egyes részleteiben árnyalt képet is igyekszünk megalkotni a szlovákság egyik jellegzetes tájáról, a liptói nép 18. századi állapotáról.

Liptó vármegye az úrbérrendezés idején

Liptó a történeti Magyarország egyik legészakibb vármegyéje. A csaknem szabályos téglalap formájú közigazgatási egység határai is majdnem pontosa K–Ny és É–D-i irányúak. A Vág vize szinte átlósan osztja ketté a vármegye területét DK–ÉNY irányában. Nyugatról *Turóc*, délről *Zólyom*, délkeletről *Gömör*, keletről *Szepes*, északon pedig *Árva*, valamint kisebb szakaszon *Galtícia* által határolt Liptó területe, Gömör és Zólyom irányában a hegyek vonulatát követve.

A vármegye területe 2258 km², a mezőgazdaságilag hasznosítható terület a 18. század utolsó harmadában 171 365 ha volt.⁹ A tényleges népesség az 1780-as években 56 968 fő volt, a lakosság 11 mezővárosban és 130 községben élt, a népsűrűség 25,2 fő/km² volt.¹⁰ A *Lexicon locorum...* Liptóban még 133 települést vesz számba (1773), melyek közül 126 község, 7 pedig mezőváros. A római katolikus parochiák száma 22, az evangélikus 3 volt, a szlovák nyelv 133 helységben volt domináns.¹¹ A curiális községek száma Liptóban 35 volt, amelyek lakóit zsellérként és alszellérként írták össze.¹²

Az úrbérrendezés Liptóban 124 településen ment végbe, ebből 94 urbáriális, 30 pedig curiális község volt. A klasszifikáló bizottság 1770. július 3-án hozott döntésével 3 osztályba sorolta a községeket: 1. osztályba 65 (50 urbáriális és 15 curiális), 2. osztályba 42 (33 urbáriális és 9 curiális), 3. osztályba pedig 17 (11 urbáriális és 6 curiális) nyert besorolást.¹³

1. osztályba sorolták azokat a községeket, ahol a szántóföld nagyobb része termékeny volt, megtermelte az őszi és tavaszi gabonát, volt elegendő legelő, tűzi- és épületfa, kereseti lehetőség kézi és szekeres munkával, lehetőség mindenféle mezőgazdasági termény értékesítésére, vagy ha ezekből bármi hiányzott volna, ezeket pótolhatták különféle háziipari termékek és eszközök készítésével. A 2. osztályba sorolt településeknek volt ugyan alkalmuk kézi és fogatos munkával pénzt keresni, s mezőgazdasági termelvényeiket és háziipari termékeiket értékesíteni, de a szántóföld nagyjából terméketlen volt, áradásoknak és záporosodásoknak ki volt téve, vagy kevés volt a legelő, tűzi- és épületfa. A 3. osztályba sorolták azokat a településeket, amelyeknek csak 2 mérföldön túl volt lehetőségük termelvényeiket eladni, ezen kívül szántóföldjük terméketlen, csak tavaszi gabonát termő volt, s nem állt rendelkezésükre tűzi- és épületfa.¹⁴

8 A szlovákiai helynévanyaghoz lásd: *Majtán, Milan* 1972; Vö. még: *Sebők László* 1990.

9 *Danyi Dezső–Dávid Zoltán* 1960. 50.; *Wellmann Imre* 1989. II. 12. térképlap.

10 *Danyi–Dávid* i. m. 55.

11 *Lexicon locorum...* 1773. 312.

12 *Rebro, Karol* 1959. 82.

13 Magyar Országos Levéltár Mikrofilmtára. Urbariala: Zólyom, Trencsén, Árva, Liptó stb. megyék anyaga.

14 *Rebro* i. m. 149–150., 161–163.

A kültelkek mérete osztályok szerint (hold):¹⁵

	1. oszt.	2. oszt.	3. oszt.	mindig	Rét 2-szer kaszálható néha	soha
Vármegyei gyűlés javaslata szerint	8	10	12	–	–	–
Vármegyei osztályozó bizottság javaslata szerint	10	12	14	3	3	4
Királyi komisszár javaslata szerint	12	14	16	3	3	4
Helytartótanács javaslata szerint	16	18	20	6	6	8
Magyar Királyi Kancellária javaslata és elfogadott királyi határozat szerint	18	20	24	6	6	8

1786-ban az 1637 telek átlagos mérete 12,93 ha volt.¹⁶ Az urbális földek összes területe 27 722 hold volt, a réteké pedig 7982 hold (szőlő Liptóban nem termett meg).¹⁷

A liptói nép életét alapvetően befolyásolták a vármegye földrajzi adottságai. Ezek felvázolása és az úrbéri bevallások adataival való összevetése önmagában sok részletében megvilágítja az életmód jellemzőit, Liptó vármegye gazdasági viszonyainak jegyeit és ellentmondásait is.

Liptó vármegye a Vág felső folyásának azt a szakaszát foglalja el, amelyet ÉK-en és É-on a *Magas Tátra* törzse és láncolata, délen az *Alacsony-Tátra*, NY-on a *Nagy Fáttra* gerincei szegélyeznek. A Vág szinte a közepén folyik végig a megyének, a *Csorbától Rózsahegyig* mintegy 70 kilométer hosszú és 8–15 kilométer széles az a völgy, ami a vármegye gazdaságának ütőerét képezi. Különösen *Hradek* és *Rózsahegy* között tágas aránylag a Vág völgye, ahol kiterjedtebb szántóföldekkel és aránylag sűrű településhálózattal rendelkezik.¹⁸ A települések zöme a Vág völgyében, részben a folyó partjainak közvetlen közelében helyezkedik el, részben felhúzódik az azt szegélyező dombokra.¹⁹ A Vágba futó vizek megtörik a dombsor futását, közülük legfontosabbak a Liptóújjvárnál beömlő *Béla*, valamint a Rózsahegynél a folyóba torkolló *Revuca*. A Vág-völgy tengerszint feletti magassága Liptóban 500–950 méter között változik, ezzel is eltérő feltételeket biztosítva az emberi tevékenységeknek.

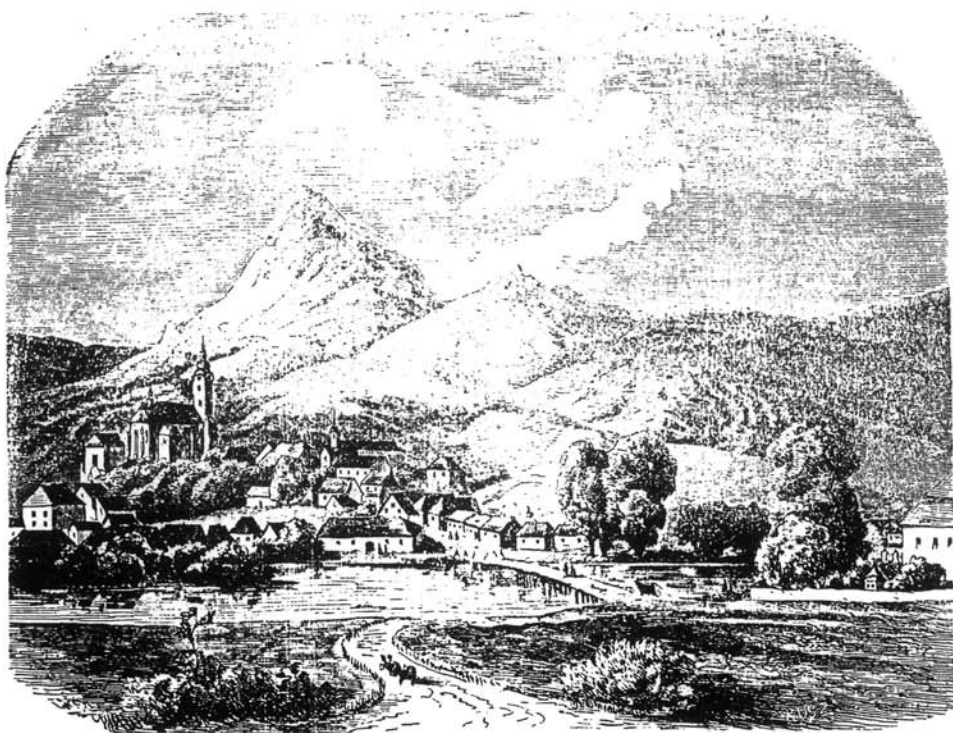
¹⁵ *Rebro* i. m. 960.

¹⁶ *Wellmann* i. m. 180.

¹⁷ *Rebro* i. m. 180.

¹⁸ *F. E.* 1867. 384.

¹⁹ *Majláth Béla* 1899. 373–374.; *Magda Pál* 1819. 210.

2. kép. Rózsahegy mezőváros (Keleti Gusztáv rajza. Vasárnapi Újság 1867. 385.)

A felföldi szlovákság tevékenységében a statisztikai és népéleti leírások igen korán és pontosan felismerik a kis kiterjedésű és gyenge termőterület, a gyenge el-tartó képesség miatt vállalt vándorló életmód és kiegészítő tevékenységek jelentősé-gét.²⁰ A magas földrajzi fekvés, a földterület, az erősen tagolt felszín, a nagy lejtők és az ezzel összefüggő talajerózió, a magas hegyek miatt alacsony hőmérséklet alapvetően nem kedveztek a földművelésnek, s összességében a megye gabonafélékből nem lehetett önellátó.²¹ A terméshozamokat 1780-ból ismerjük: ekkor 11 861 hektár vetésterületen (ez kb. 1/4-e Árvának, 1/5-e Zemplénnek, 1/6-a Trencsénnek) átlagosan 2,21 he/hektár gabonaféle termett. Ez kb. fele Szepes termésátlagának, 2/3-a Trencsénnek, de pl. csak 1/3-a Pest vármegyének.²² 1790-ben 26 206 ha gabo-na termett a vármegyében, s a termés 1/3-a zab, 1/3-a árpa, s csupán 1/3 részen osztozott a rozs és a búza. A 18. század végén a gabonaárnak Liptóban országosan is a legmagasabbak közé tartoztak.²³ Az egy főre jutó gabonatermés 1 q alatt maradt,²⁴ s így érthető, amit Bél Mátyás 1730 táján lejegyez, hogy ti. Liptó megyében – Ár-

20 Pechány Adolf 1899. 412.

21 Bél Mátyás leírását lásd: 1984. 116–117.; Magda i. m. 213–214.; Majláth i. m. 384–395.

22 Wellmann i. m. 954.

23 Wellmann i. m. II. 13–14. térképlapok.

24 Bácskai Vera–Nagy Lajos 1984. 266., 271.

vához hasonlóan – árpából sütnek kenyeret, s abba zabot kevernek, hogy jobb íze legyen.²⁵

A Vág völgyéről Magda Pál 1819-ben írja:²⁶ „Kevés és apró szemű búza, nem sok, de jó, és sok lisztet adó rozs, nagy szemű és elég árpa, legfőbb zab mind a lovak, mind emberek táplálásokra. Főzelék amennyi szükséges, kivált borsó... és haricska. Krumpli is mindenütt elég; gyümölcs sovány is kevés is...” A szőlő nem terem meg, s kevés a gyümölcs is: csupán két település bevallása tesz említést a belőle származó haszonról, illetve az azzal való szolgáltatásról (Madacsán; Tepla). Vannak települések, amelyek a gabonavetés teljes hiányáról számolnak be (pl. Boca mezőváros), de tanulságos idézni az egyik legnagyobb település, Németlipcse bevallását, melynek lakói – káraik között – vallják: „Határuk nagyobb részben a hegyekben fekszik, messze van a várostól, éppen ezért nehezen trágyázható, művelhető, ezen kívül agyagos; részben köves, tehát nagyobb részben terméketlen, sőt záporok is károsítják, némelyik helyen pedig áradások.”²⁷

A 18. században is folyamatosan zajló erdőirtások érdemben nem tudják már tágtítani a szántóföldi művelés kereteit, így a helytartótanács Liptót mindig is a *consumens vármegyék* közé sorolta, amelyek nem voltak képesek fedezni mezőgazdaságukkal a lakosság szükségletét. (Ezért a vármegye pl. olcsóbb sőt kapott a kormányzattól, de más „kedvezményekben” is részesült.) A hiányt csak súlyosbították a rossz utak, s ezek együttesen mindig rendkívül magasan tartották a gabonaárakat.²⁸

A magasabb térszíneken, a szántóföldek fogyásával egyre nagyobb jelentősége volt az állattenyésztésnek. A magas térszíneken a havasi legelők, erdei irtványok, hegyi rétek és kaszálók adták a gazdasági élet alapját. Az erdős, hegyes részekben a völgykatlanokba szorult, vagy irtványokon létrejött apró falvak életmódját az állattartás vagy a kezdetleges földművelés jellemezte.²⁹ A múlt század közepének utazója szerint: „... *Oszada, Alsó és Felső Revucza* helységeket érintvén, mindig kevesbűlenek a szántóföldek, melyek terményei között már a pohánka is gyakrabban előfordul. Itt a hegyi kaszálókon és szántóföldeken a terményt póznahágcsóra fűzik, így biztosítván a záporosók ellen az idevaló úgy is szegénységgel küzdő, és csak vászon, faedény, vaj, túró készítésével foglalkozó lakosoknak egyedüli reményét.”³⁰ A múlt század elején a magashegyi pásztorkodás a néprajzi leírásokban a lipetői szlovákság karakteres foglalkozásai között kapott helyet. (Az állattartás kérdéseiről alább részletesebben is írunk.) A 19. század közepének leírásában pedig már nagyon markánsan elválik egymástól a hegyvidék és a Vág-völgy szlovákságának foglalkozása, életmódja, viselete, építkezése, de még külsejében, s a „néplelekben” is eltérések fogalmazódnak meg. Hasonlóan megkülönböztetik a Táttra szlovákjait a hegyek galíciai oldalán élőktől is.³¹

Az eddigiek is sugallják, hogy a mezőgazdálkodás Liptó vármegye gazdaságának csak egyik, s nem is legfontosabb pillérét képezte. A kiterjedt erdőségek, s a gazdag ásványi kincs, az azok feldolgozására – különböző fokon – szerveződött ipar, illetve mindezek folyamatos lüktetése, szimbiózisa biztosította a népesség meg-

25 *Bél* i. m. 126.

26 *Magda* i. m. 214.

27 *Udvari István* 1991. 302.

28 *Szmrecsányi Arisztid* 1888. 44–45.

29 A táji feltételekhez lásd még: *Etnografický Atlas Slovenska* (továbbiakban *EAS.*) 5–6–7–8. térképlapok.

30 *Jancsik Endre* 1861. 497.

31 *Hazánk s a Külföld* 1865. II. 616–618.

élhetését. A legkifejezőbb itt a régebbi leírásokat idézni, amelyek egyértelműen ki-fejezik a liptói nép gazdasági kondícióját, lehetőségeit, a természeti adottságok ki-hívására adott válaszait is. *Magda Pál* 1819-ben így fogalmaz: „A Liptóiak, vala-mint kemény természetű, úgy munkásemberek is, szántóvetők, bányászok, hajósok, kereskedők, akik deszkát, sendelyt és más épületre való fákat a Vágon le a Dunára szállítanak, s e mellett sokan meg is gazdagodnak. És így természet szükségszerű-sége mellett is nagy szükség és fogyatkozás nélkül élhetnek...”³²

Fényes Elek leírása már a gazdasági kapcsolatok és a táji munkamegosztás fon-tos összefüggéseire is utal: „Azon körülmény, hogy Liptó élelmi s agrárneműi dol-gokban szükségét szenved, ellenben fában, ércekben nagy bősége van: igen eleven-né teszi a kereskedést. A gabona minden nemei, dohány, borok, úgy a manufacturái és colonialis portékák Besztercebányából hozatnak be a megye kebelébe, a Rosen-bergre vivő nagy országúton, melly említett város egyszersmind legnevezetesebb ke-reskedő helye a megyének, s itt tartatik a legnépesebb gabonavár, mellyet kivált ár-vaiak csapatosan megkeresnek. Lovat, marhát, sőt a lengyelektől vesznek. Sertést részint Besztercebányáról hajtának, részint pedig maguk a liptóiak vásárolják össze Ung-, Bereg és Borsodvármegyékben.”³³

Az úrbéri bevallások falvanként rögzítik és tükrözik azt a sokféle viszonyt, kapcsolatot, amelyekben a fenti vonások egy-egy közösség számára megnyilatkoz-tak: az adott település és természeti környezete, tágabb táji kapcsolatrendszere, nem utolsó sorban – a törvényi szabályozást alapvetően kikényszerítő – földesúr-jobbágyi viszony formája, mibenléte. Hangsúlyoznunk kell, hogy az investigatio időszaká csupán egy időmetszete Liptó vármegye gazdaság- és társadalomtörténetének, egy fejlődési folyamat egyetlen állomása, még akkor is, ha – hasonlóan más periférikus területekhez – ez a fejlődés nem igazán intenzív, nem túlzottan gyors. Éppen ezért a hangsúlyokat az életmód, a gazdálkodás azon területeire igyekszünk helyezni fel-dolgozásunk során, amelyekben a változások, illetve az éppen lezajló változás vala-melyest kitapintható. Adataink interpretálása tehát nem eredményezhet „állóképet”, hanem a társadalmi fejlődés folyamatának mozzanatait kívánjuk megragadni. Forrá-sunk persze önmagában is megszabja, hogy mely területek megrajzolása lehetséges, így az előzőek elsősorban háttérként szolgálnak az egyes részletek közelítéséhez. Hangsúlyosan a jobbágyok *pénzkereseti lehetőségeit*, a feudális szolgáltatásokkal is összefüggő jövedelemszerzési forrásait igyekszünk a továbbiakban bemutatni, ame-lyek egyszerre tükrözik a táji és szociális környezethez való alkalmazkodást, hor-dozzák ugyanakkor az azoktól való – viszonylagos – függetlenedés lehetőségeit is. E sajátos viszonyrendszer fejlődésében volt igazán meghatározó jelentősége az úr-bérrendezésnek, a földesúr-jobbágy viszony kodifikálásának, egyszersmind a jobbá-gyi munkaerő egy része felszabadításának a gazdasági reprodukció és fejlődés szá-mára. Még akkor is így van ez, ha maga az úrbérrendezés olykor már „hagyomá-nyos” viszonyokat és formációkat rögzített csupán a törvényi keretek között.

32 *Magda* i. m. 215.

33 *Fényes Elek* 1847. II. 155–156.

3. kép. Tátravidéki lakosok (romantikus rajz, *Hazánk*, s a *Külföld* 1865. II. 617.)

A liptói jobbágyság megélhetési lehetőségei a 18. században

Mint a Felföld hegyvidéki területein általában, Liptóban is a vegyes gazdaságok, a sokféle, sokirányú tevékenység jellemezte a jobbágy-paraszti üzemet. Az előző fejezetben tárgyalt táji adottságok, a lokális – földesúri és kincstári – gazdasági struktúra, a helyi centrumok és munkalehetőségek erőteljesen befolyásolták, egyben differenciálták mind az egyes falvak, mind a családi üzemek stratégiáit, lehetőségeit is. Éppen a „választási lehetőség”, a munka- és pénzszerzési alternatívák, valamint a lokális központok távolsága, nem csupán az egyes településeket hozták előnyösebb helyzetbe, hanem az ott élő népesség, az egyes gazdaságok számára is több lehetőséget, ezáltal vélhetően jobb gazdasági kondíciót kínáltak.

Bár az egyes települések lehetőségei eltértek voltak a vármegye, illetve a régió gazdasági struktúrájába való beépülésre, néhány általános jegye jól kirajzolódik a térség jobbágy-paraszti életmódjának.

a) A gazdasági mobilitás, a többféle tevékenységbe való bekapcsolódás vélhetően még a telkes jobbágyi réteg számára is szorító kényszer, nem beszélve a jelentős zsellérségről. A termőföld nem igényli a család egész munkaerőjét, a munka-

erőfölösleg levezetése többféle módon történhet meg – megint csak a táji adottságoknak és célkitűzéseknek megfelelően. A térszínhez igazodva változik a földművelés és az állattartás aránya és kapcsolatrendszere, a magasabb térszíneken a földművelésben a női munka is előtérbe kerül, ugyancsak felszabadítva a férfi munkaerő egy részét.

b) A természet éves vegetációs rendjének megfelelően határozottan kétfelé osztható a gazdasági év. Tavasztól ősziig a mezőgazdálkodás – relatíve – sok munkaerőt foglalkoztat: részben helyben, részben kibocsátva azt a mezőgazdálkodó sík vidékek irányába. A mezőgazdálkodás mellett a népesség egy része, ősztől tavaszig aztán zöme háziipari tevékenységgel, a helyi ipar kiszolgálásával, erdőmunkával, nem utolsósorban fuvarozással szerezhet pénzt: ki egyszerű önfenntartásra, a reprodukcióra, ki pedig a gazdasági előre haladás minimális célkitűzéseinek megfelelően.

c) A pénzkereset és a pénzgazdálkodás a 18. századi Liptóban, mint más felöldi megyékben is, természetes része a gazdálkodásnak. Részben feltétele a porció befizetésének, s ilyen módon a földesurak is érdekeltek jobbágyaik szabad mozgásában, munkavállalásában,³⁴ részben pedig azért, mert a térség termelési struktúrája hiányos, s a belső termékcserevel, belső kereskedelmi forgalommal nem elégíthetők ki az alapvető igények.

Az alábbiakban e sajátos életmód egyes gazdasági tevékenységeit vesszük sorra, amennyiben lehetséges, utalva az egész gazdasági struktúrára belül helyükre, szerepükre. Úgy véljük, hogy a feudális termelési rendszeren belül ez egy jellegzetes típust, rendszert határol körül.

1. Az élelem megtermelése és megszerzése

a) A földművelés körül

Az előző fejezetben bemutattuk Liptó vármegye termelési adottságait, s jeleztük, hogy a népesség a legalapvetőbb cereáliákból nem volt önellátó. Így az élelmiszerek termesztése, kereskedelme és szállítása között sajátos összefüggés és összeműködés alakult ki, ami össze is kapcsolta Liptó népét és annak gazdasági forgalmát más tájakéval. A bányavárosok, vásárhelyek többsége is behozatalra szorult, ami a gabonakereskedelemben sajátos értékesítési láncot alakított ki. A jobbágy fuvarosok nem csupán a liptószentmiklósi, besztercebányai vagy rózsahegy-i vásárookra szállítják a gabonát, hanem tovább is viszik azt pl. Árva megyébe, ahol még az egyébként mindig magas liptói gabonaárakhoz viszonyítva és haszonnal tudják azt eladni.³⁵ Benyusháza lakói Rózsahegyre sőt fuvaroztak, onnan pedig gabonát vittek tovább Árva vármegyébe. Pribilina szekeresei a 13 szepesi városból fuvarozták az árpát Liptóújvárra és Rózsahegyre. Tepla lakói a földesúr gabonáját fuvarozták a németlipcsei vagy a rózsahegy-i piacokra, évente 7 szekeret robotban kiállítva erre a célra. Az, hogy a gabonából örökös hiány volt a megyében, hasonlóan Árvában, Turócsban is, folyamatosan munkát adott a szekerező népességnek. Ez utóbbiak nem egyszerűen szállítók voltak, hanem közvetítő kereskedők is a sík vidékek és a felöldi megyék, bányavárosok, piacok között.³⁶ (A célfuvarok és visszafuvarok, a pénzért eladott szállítmány, illetve a fuvaros napszáma önmagában is további kereskedést és szállítást sejtet, a bevallás adatain túl.) A gabonafélék, mint nélkülözhetetlen

³⁴ Takács Péter 1991.

³⁵ Pl. Hosszúrét bevallása utal erre.

³⁶ Viga Gyula 1990. 167–190.

tápanyag megszerzése tehát a gazdaság lényegesen nagyobb „szeletét” tartotta folyamatosan mozgásban, mint a sík vidékeken.

A ganonafélék megszerzésének lehetőségét jelentette a részért végzett mezőgazdasági munka. Bél Mátyás 1730 táján az alábbiakat fogalmazta meg: „... a hegyvidék lakói ... legfőképp Árva és Liptó megyeiek, nyáron kétszer szoktak aratni: először a sík vidéken, ahova csapatostul vándorolnak, s miután itt elvégezték, fönn a hegyek között; külön adományt az az Istennek. A sík vidéki gazdákat ugyanis, kiknek bőségesebb az aratásuk, semhogy maguk bírnának vele, a hegyvidékiek segítik ki munkájukkal.”³⁷ Bár nem kétséges számunkra, hogy Liptó vármegye népességének életében a mezőgazdasági idénymunkának fontos szerepe lehetett, s egész tevékenységi szerkezetének tartalmaznia kellett ezt a pénzkereseti, illetve élelemszerzési forrást,³⁸ s a Liptó vármegyéből munkára vándorlók alföldi áttelepülésére adataink is vannak,³⁹ az úrbéri források nem tartalmaznak konkrét utalást az alföldi munkavállalásra. *Liszková* bevallása jelzi, hogy a faluból a fehércselédek aratásra és szőlőmunkára járnak – a hely megjelölése nélkül.

Több adat szól a földesurak számára részért való cséplésről. Ez a tél folyamán bizonyára általános lehetett: a bevallások szerint a *földesúr szérűjén részében* 10., 11., 12., mérőért folyt a munka. Itt sem történik azonban utalás a megyén kívüli munkavállalásra.

Bél Mátyás – a vándoraratókhoz hasonlóan – megemlékezik a liptói szénakaszalók más megyékben végzett munkájáról is.⁴⁰ Forrásunk erre sem tartalmaz utalást, ami persze önmagában nem alkalmas a kérdéskör megítélésére.

A gyors futású folyók, patakok vize számos malmot hajtott: ezek jobbára a mezővárosok és a földesurak tulajdonában voltak. (A gabonaörlő malmok általában fűrészekkel működtek együtt.) Pl. Németlipcse 2 malma egyenként 20 rénes forintot hozott a városnak.⁴¹ *Dovaló* jobbágysai a hradeki urasági malomban őröltek, ahova a malomkövet a Bars vármegyei Geletnekről szállították – ingyen, robotban. Ők tisztították ősszel a malmokat is, de ilyenkor a molnár fél akó sőt és 12 sült kenyeret adott a falunak.

Számos adat szól a legkülönbözőbb élelmiszerek Liptóba való szállításáról. Pl. Németporuba fuvarosai *dohányért* és *borért* jártak az ország felsőbb részeibe. Nagybóbrócról *bort*, *dohányt* és más termékeket fuvaroztak: a kereskedőknek *komlót*, *gabonát*, mindenféle *főzeléknek* valót szállítottak. Fejérpatak: „Módjuk, lehetőségük van fuvarozással pénzt keresni, azaz más vidékről bort, sőt és más termékeket szállítanak.” Ludrova: „Fuvarozással pénzt keresnek, azaz bort és sőt szállítanak más vármegyéből.” De van utalás az élelmiszerek közvetítő forgalmára is: nem csupán a kamarai élelmiszert fuvarozzák Németlipcséről Zsolnára saját szekereiken a liptóiak (Ludrova), hanem maguk is kereskednek szállítmányaikkal. Pálfalva: „Fuvaroznak bort és kereskedelmi portékákat a vármegyén belül, más vármegyékbe és vármegyéből.”

Érdekes figyelmet szentelnünk az italok készítésének és forgalmának, amire igen sok utalás történik az úrbéri fassióban. Magda Pál 1819-ben írta: „... szőlőnek híre sincs; azomban a tehetősek isznak Posonyi és Hegyaljai borokat; a köznép sört

37 *Bél* i. m. 131.

38 *EAS*. 10.; A mezőgazdasági idénymunkásokhoz: *Fal'tanová, L'ubica* 1978. 73–82.; *Balassa Iván* 1985.; *Hoffmann Tamás* 1963. 271–310.

39 *Korabinszky, M. J.* 1786. 309.; *Vö. Sirácky* i. m. (1985) 44–46.

40 *Bél* i. m. 129.; *Paládi-Kovács Attila* 1979. 385–386.

41 *Udvári István* 1991. 300.

(amelyet bőven főznek) és roszból főzött pálinkát.”⁴² Tíznel több falu bevallása számol be a bor Liptóba történő fuvarozásáról, sajnos a beszerzési hely megjelölése nélkül. Tepla fassiója részleteket is tartalmaz: borért hosszú fuvarba 2 szekeret hat igavonó marhával állít ki a falu. Ekkor szekerenként egy véka gabonát kapnak kenyérré. Ha borért nem mennek, minden féltelkes 2 forintot fizet urának.

A sörfőzésnek és pálinkaégetésnek gazdagon adatolható hagyománya volt Liptóban. Németlipcse 1770-es bevallása szerint: „A város polgárainak *sörfőzdéi, pálinkafőző üstjei* vannak, s bor, pálinka, sör, valamint más ital kimérésére való korcsmáik, melyek után a városi impositornak megfelelően kell fizetniük a város közöségének.”⁴³ Részletesen szól erről a kérdéstről a másik gazdasági központ, Rózsahegy úrbéri bevallása is polgárai kapcsán: „Szabad sört, pálinkát főzniük az itteni polgároknak, most is található itt 13 sörfőző üst (fazék), melyek után évi 143 rénes forint hasznuk van, a korcsmáltatásból pedig 135 rénes forint 6 2/4 denár, nevezetesen a kereskedésre, kimérésre idehozott bor akójáért 5 denár, a kimérésre idehozott pálinka akójáért 25 denár. Pálinkafőző üst (fazék) található: 86 darab.”

A bevallások azt jelzik, hogy Liptóban a sörfőzés jelentős élelmiszeripari ág volt a 18. században is, amit a jobbágyi robot szolgált ki. A már említettek mellett bizonyosan jelentős sörfőzde volt *Párisházán*: évi 18 főzés zajlott az 1770-es években, ahova a bessenyőfalui jobbágyok fuvarozták a fát. Sörfőzde volt *Csernova* és *Ludrova* településeken: az előbbihez – a fuvaros munka mellett – mogyorófaveszszőket voltak kötelesek adni Csernova lakói, bizonyára a hordók abroncsolásához. A *Dovaló* sörfőzdéjét kiszolgáló jobbágyok arról panaszkodtak, hogy csak a nappalokat számítják bele a napszámba, holott éjjel is szolgálniuk kell a serfőzdében. *Porubka* serfőzdéje a Szentiványi família birtokában volt, *Likava* uradalmi főzdéjéhez *Revuca* jobbágysai évente 60 öl fát szállítottak, ölenként 40 denárért.

Tepla fassiója részletesen megemlékezik a serfőzde körüli szolgáltatásokról: a földesúri erdőből a sörfőzés céljára főzésenként 2 szekér fát kötelesek szállítani, egy esztendőben cirka 28 főzés van. A malátát a földesúri malomba szállítják. Széthordják a sört a földesúri korcsmákba. Minden főzet sörhöz 2 munkást ad a falu segítségként.

A már említett Rózsahegy sörfőzéséhez Luzsna jobbágysai évente 100 öl fát voltak kötelesek fizetség nélkül szállítani.

Nem kevésbé lehetett jelentős adataink szerint a pálinkafőzés sem: a főzőüstök (fazekak) a földesúri és mezővárosi főzőkön kívül olykor a jobbágyfalvakban is fellelhetők voltak. Pl. Luzsna bevallása említi, hogy legmagasabb hasznuk abból van, hogy az uraság engedélyével pálinkafőző üstöket (fazekakat) tartanak.⁴⁴ A jobbágyi munkaerő nem csupán a pálinkafőzés folyamatát szolgálja ki, de robotban fuvarozzák a liptóiakat az égetett szeszt a kamara és a magánföldesurak szolgálatában is.

Szórványos adatokat tartalmaz az *investigatio a dohánykereskedelemtől* és a fuvarozásról is (pl. Kisbóbróc, Nagyóbróc, Németporuba, Vrbice stb.)⁴⁵

b) Állattartás, pásztorkodás

A liptói hegyvidék a szlovák pásztorkodás egyik jellegzetes területe, s bár – éppen a pásztorok révén – a népességhez való szláv hozzávándorlás, egyszersmind a szláv és magyar pásztortermológia egymásra hatásának régiója is, máig a szlo-

42 *Magda* i. m. 214.

43 *Udvari István* 1991. 301.

44 *Jancsik* i. m. 496.

45 Az északi Felföld és Nógrád, Kishont közötti dohánykereskedelem 18. századi történetéhez: *Horváth* i. m. 71.

vák hegyi pásztorkodás karakteresnek vélt formája. A megye északi hegyvidékét, főleg a Tátra területét csak a 16–17. században népesítették be a juhászok. A rétek és a hegyi legelők gazdagsága elősegítette a juh- és marhatartást, ami biztosította a megélhetést, ugyanakkor nyersanyagot adott a ruházathoz is. A lengyel határ mentén telepített juhászok lengyel oldalról a határ őrzésével is meg voltak bízva.⁴⁶ Különösen Liptó – elsősorban a Tátra-vidék – juhászata, annak formája és termékei, elsősorban a liptói sajt és túró jelentek meg szinte kivétel nélkül a Felföld gazdagságát és gazdaságát bemutató munkákban. *Magda Pál* szerint: „Sok és jó legelőjük lévén a liptóiaknak, dicsekedhetnek sok és jó vajjal, híres és zsíros sajttal, s túróval, melyet Beszttertzen, Pozsonban, s másutt szép haszonnal eladnak. A szarvasmarha apró, s nem szép, de a tehén sok tejet ad. A számos juhnyájának gyakorta megártanak a nagy hidegek. A sertés számára sem makk, sem, kukorica nem terem. A ló kevés, a mely van is erőtlen.”⁴⁷

Fényes Elek feljegyzése szerint: „Ló kevés van, azok kicsik, erőtlenek. *Tehenei* is hitványak, tejet azonban sokat és igen jót adnak. De nagyobb figyelmet érdemel a virágzó *juhtenyésztés*, mert a juhtej nemcsak több családot táplál, hanem belőle készített túróból nevezetes somma pénz is jön be.”⁴⁸

Bár évszázaddal későbbi vizsgálatunknál, érdemes idézni – a gazdálkodás jellegéhez – még egy leírást: A hegyvidék nagyon soványan terem, ezért a tátravidéki hegylakos leginkább csak „baromtenyésztésre” szorul, s azzal szorgalmasan foglalkozik. „A vaderdők közepén levő, polánoknak nevezett hegyi rétek, s a gazdag fenyvesek fölötti gyepes helyek, kivált juhoknak, felséges legelőül szolgálnak. E helyekre szokták a juhászok vezetőjükkel – ki a község bizalmi férfia szokott lenni –, nyájaikat kihajtani.”⁴⁹

Az úrbérrendezés iratanyaga természetesen nem alkalmas önmagában az állattartás szerteágazó kérdéskörének megvilágítására. Így elsősorban a tartásmód és a hasznóvétel vonatkozásában igyekszünk adatokkal szolgálni a 18. századi gazdálkodáshoz. Úgy gondoljuk, hogy a vázlatos adatok is tanulságosak a hegyvidéki pásztorkodás történeti rétegeinek feltárásához.

A 18. század a Tátra területén a havasi pásztorkodás virágkora.⁵⁰ Forrásunk nem alkalmas a tartásmód táji típusainak elkülönítésére, de mind a felföldi, mind a magashegyi tájakon vegyes tartásmódot sejtet. Ennek két fő bázisa volt: a hegyi, jobbára erdei és havasi legelők, illetve a zárt határú falvak – lényegében hasonló adottságú – legelő területei, másrészt pedig a vízmenti, még inkább az erdei kaszálók fű termése. A legelővel való ellátottság az egyes települések esetében eltérő volt, ami kihatott az állattartó gazdálkodás egész lehetőségére, illetve részben kiegyenlítődtől a jószágállomány más legelőre való hajtásával. Csak általában igaz tehát a jeles statisztikus megfogalmazása, megállapítása mögött az egyes települések differenciált lehetőségei húzódtak meg: „Liptónak hegyei rakván lévén orvosi s más jószerű fűvekkél, legelői, rétei olyan jók, hogy e részben egy vármegye sem vetekekedhet vele. Ezt bizonyítják a híres liptói sajt, túró, vaj, melyek jó részét teszik a megyei kereskedésnek.”⁵¹

46 *Kniezsa István* 1934. 62–73.; *Makkai László* 1985. 1454.; *Pechány* i. m. 416–419.; *Podolák, Ján* 1992. 47–60.; A bőséges néprajzi irodalom szintézise újabban: *Paládi-Kovács Attila* 1993. 77–80.

47 *Magda* i. m. 214.; Több leírás alapján arra következtethetünk, hogy a nagy szarvú, szürke magyar marhát Liptóban nem tenyésztették. Vö. *Márkus Mihály* 1964. 467–470.

48 *Fényes* i. m. II. 154.

49 A liptói juhászok szállásaihoz lásd még: *Zathureczky János* 1899. 119–124.; *Bél* i. m. 182.

50 *Paládi-Kovács* i. m. (1993) 253–256.

51 *Fényes* i. m. II. 153.

4. kép. Revucai juhászok
(Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben V. kötet 393.)

Voltak települések, amelyek a legelőterület teljes hiányáról vallottak (pl. Brnice), mások ennél szerencsésebb adottságúak. Pl.: *Németlipcse mezőváros*: „a hegyekben mindenféle jószág számára elegendő legelőjük van, sőt más falvak is bérelnek itt legelőt.”⁵² *Boca mezőváros* a földesúrtól bérelte a legelőt, *Luzsna* pedig a fentebb említett Németlipcse határát említi legelőjeként: teheneik, juhaik számára elegendő legelő van, de két *szállásnak* Németlipcse városától bérelnek legelőt. *Csernova fassioja* ugyancsak tanulságos információkkal szolgál: a jobbágyok az úrbérendezéskor juhtartók, legelőt bérelnek is. 46 rénes forintot fizetnek minden egyes *szállás* után, a juhok összeíráskor 1-1 *bárányt*, 1 darab *sajtot*, korábban ősszel 1-1 *negyedes* (1/4 pozsonyi mérő) *brindzát* adtak, most ezt 3 rénes forintban váltják meg. Az urasági juhok telettetése is gyakran jobbágyi szolgáltatás volt, amit egyes települések (pl. Vichodna) pénzen váltottak meg.⁵³

Az eddigieknél is árnyaltabban fogalmaz Revuca bevallása, ami az állattartás adottságainak és alkalmazkodásának is tanulságos példája lehet. Legelőjük az iga-vonó marhák és a tehének számára elegendő van, de a juhok számára az *uradalomtól* is, továbbá *Turóc és Zólyom vármegyékben bérelnek*. Káraik között is megemlíti, hogy juhaiknak határukban elegendő legelő és *széna* nincsen, ezért *hegyi legelőket* bérelnek Turóc és Zólyom megyében, s *szénát* is vásárolnak ott.

52 Udvari István 1991. 301.

53 A Magas-Tátra pásztorkodásához, a szállások életéhez: Podolák, Ján 1967.

Az erdők vonatkozásában részletesen visszatérünk rá, de itt is meg kell említenünk, hogy vizsgált időszakunk az erdők hasznosításában, így az erdei legeltetésben is új korszak kezdete. A falvak évszázadokon át használt erdei és havasi legelőit a kincstár rendelkezései egyre inkább védelmezik, ami az állattartás mennyiségi fejlődésének megakadásához vezet.⁵⁴ Jól bizonyítja ezt a folyamatot Oszada és Revuca bevallása, melyben a települések káraik között említik, hogy megtiltották nekik a *kecsketartást*, amiből addig jelentős hasznuk volt.⁵⁵

Az állattartás, különösen a juhászat egészét érinthették az erdőt óvó rendelkezések, aminek következtében a 18. század közepén már jelentős gazdasági tényezőként jelennek meg a – főleg erdei – rétek és kaszálók.⁵⁶ Bár Liptó kiterjedt rétjeit Bél Mátyás az 1730-as években dicséri, bizonyos, hogy a vármegye a szénafüből is behozatalra szorult. Revuca fassioja szerint a lakosok – nem lévén elég széna – Turóc és Zólyom megyéből vásárolnak, ahol juhaikat is legeltetik. Fehérpatak jobbágyai pedig Felsőkubinra adtak háromszor 1–1 szekeret, amikor szénáért mentek Árva megyébe Kubinyi József és Kristóf számára.

Szórványos adataink kétségkívül éppen az árnyalt tanulságok megfogalmazására nem alkalmasak, talán mégis sejtetik, hogy Liptó állattartása, főleg kiterjedt juhászata a 18. század derekán – bizonyára átalakuló formában – egyesíti a legeltetés és a szénával való takarmányozás formáját.⁵⁷

Hogy a jószág haszna számottevő volt a jobbágy-paraszti gazdaságokban, azt éppen az úrbéri bevallások szövege igazolja: káraik között éppen úgy említik a települések fassiojukban az állattartás, főleg a tejhaszon elmaradását, mint hasznaik között annak jelenlétét. Így a bevallások alapján jól elválaszthatók azok a falvak, amelyeknek nincs állatállományuk és tejhasznuk (pl. Felső-, Középső- és Alsóbölcsháza) azoktól, amelyek csak önellátásra rendelkeznek, (Benedekfalva, Andice stb.), illetve azoktól, amelyek eladásra is készítenek tejtermékeket (Borovo, Hosszúrét, Németporuba stb.). (Az értékesítésben természetesen falun belül is differenciáltak az egyes gazdaságok.) Revuca bevallása szerint lakosaiknak *brindzából*, *vajból* az eladással nagy hasznuk van. Vichodna lakosai vallják, hogy bőven vannak tejtermékeik, s mivel az országot mellett laknak, a vaját és sajtot el tudják adni.

A kárpáti pásztorkodás tejhasznának, a tej konzerválásának ismert a történeti fejlődése, s annak különféle produktumai.⁵⁸ Adataink csupán azt jelzik egyértelműen, hogy a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején a hegyvidéki szállások után *sajttal* adóztak a földesúrnak. Oszada pásztorai szállásonként két gömb (fél véka) sajtot és 1 bárányt adtak, hasonlóról tanúskodik Luzsna bevallása is. Németlipcse fassioja (1770) erről az alábbiakat tartalmazza: a város határában levő minden egyes szállás után egy-egy gömb sajtot kötelesek adni, de az uraság parancsára ezt kötelesek időnként pénzre megváltani: a sajtajándék megadása 25 éve vette kezdetét.⁵⁹

Az állatkereskedelem kevésbé jelentős belső forgalmát jelzi talán, hogy csupán

54 *Szmrecsányi* i. m. 48.

55 A 16–17. századi erdészeti irodalmunkban rendkívül nagy számban lelhetők fel a kecskék erdei legeltetését tiltó iratok. Vö. *Tagányi Károly* 1896. I–III.; *Viga Gyula* 1981. 25–38.

56 Pl. Németlipcse adatai egyértelműen utalnak az erdei kaszálókra, ahol sarjút soha nem kaszálják. Vö. *Udvari István* 1991. 302–303.

57 *Bél* i. m. 113.

58 *Podolák, Ján* 1992. 61–70. (A kötet további irodalommal.) Vö. még: *Kowalska-Lewicka, Anna* 1969. 696–705.; *Paládi-Kovács Attila* 1993. 335. skk.

59 *Udvari István* 1991. 300. A sajtok készítéséről, formájáról nem tudunk. Bél Mátyás leírása 1730 táján egyértelműen egy paranyica-szerű sajtot mutat be. Vö. *Bél* i. m. 105. Adatainkban a *brindza* vélhetően a 18. században már sajátos márkanevet képviselő lipiói túróra utal.

öt település bevallása tartalmazza, hogy lakói jószággal, elsősorban szarvasmarhával kereskednek, kupeckednek (Pothurnya, Sóssó, Szentpéter, Vidaföld, Gombás). (Az utóbbi bevallása említi: bőven van legelő és kaszálórét is, így jószágot nevelnek és eladnak.) Ez vélhetően azt is jelzi, hogy a juhkereskedelem a földesurak és az önálló társadalmi réteggé szerveződő pásztortársadalom kezén lehetett.

Meglehetősen szórványos adataink alapján úgy véljük, hogy Liptó állattartásának haszna nagyobb részt az önellátást szolgálta, más része a mezővárosok, ipartelepék, bányák piacain cserélt gazdát, s a 18. században még ezekhez képest kisebb jelentőségű lehetett a haszon – főleg tejhaszon – megyén kívüli exportja. Az utóbbiakhoz nem feltétlenül az állattartás technikai-technológiai fejlődése kellett, sokkal inkább az árucseré, a kereskedelmi forgalom fellendülése a 19. század első felének lassan meginduló polgári fejlődésével.

c) Gyűjtögetés, zsákmányolás

Történeti-néprajzi feldolgozásunkban inkább a forrásunk adta viszonylagos „teljességre törekvés” okán foglalkozunk röviden a természeti javak gyűjtögetésével, zsákmányolásával, s nem azért, mert – az előzőekhez viszonyítva – ezt a gazdálkodás jelentős részének vélnénk.

A halászat Németlipcse mezőváros polgárainak szabad volt, Vrbice lakói pedig a földesúr engedélyével *halászhatták* a Vág vizét. Madácsan népe – hasonlóan földesúri engedéllyel – *halat* és *csíkot* foghatott, ugyanakkor Tepla más falvakbeli jobbágyokkal évente egy munkást adott a földesúri *halastó* tisztítására. Rózsahegy lakói szabadon *vadászhattak*, *madarászhattak*, s a Revuca vizében (csak ott) *halászhattak*.

Bél Mátyás külön is megemlékezik Liptó hegyeinek gazdag gyógynövényeiről, gyógyító füveiről.⁶⁰ Az úrbéri bevallások nem tesznek említést a vándorló olejkárok-ról, bár azok – ha nem is voltak olyan híresek, mint a turóciak –, Liptóban is laktak.⁶¹ Hasonlóan nincs említés a gyógyvizekről, füvekről, amelyek a 19. században már nagy hírnévre tettek szert az országismertető munkákban és a sajtóban egyaránt.⁶²

Vásárok és piacok a gazdaság térszerkezetében

Liptó vármegye falvainak úrbéri bevallásaiban a vásárhelyekkel, vásárlátogatásokkal kapcsolatos adatok azonnal felhívják a figyelmet a vármegye szegényes belső kereskedelmére, a javak cseréjének relatív egysíkúságára. Bár a Vág-völgy és az érintkező hegyvidék életmódja jelentős különbségeket mutat, a folyó völgy településhálózata lényegesen sűrűbb, ott helyezkednek el a gazdaság súlypontjai, egészében szembetűnő, hogy Liptó területe közvetlenül nem érintkezik erősen eltérő adottságú, alapvetően mezőgazdasági térszínekkel. Nem csupán a látogatott vásárok, illetve vásárhelyek száma csekély, de a belső forgalom is elsősorban a városias települések, főleg bányász-iparos népének élelmiszerellátását szolgálja, tehát hetipiaci funkciókat elégíti ki. A megyén belüli vásárhelyek szekunder jellegű gazdasági csomópontok, formalmi alközpontok, Liptó vármegyén belül valójában nem fejlődött ki gazdasági,

60 *Bél* i. m. 277.

61 *Gunda Béla* 1989. 206.

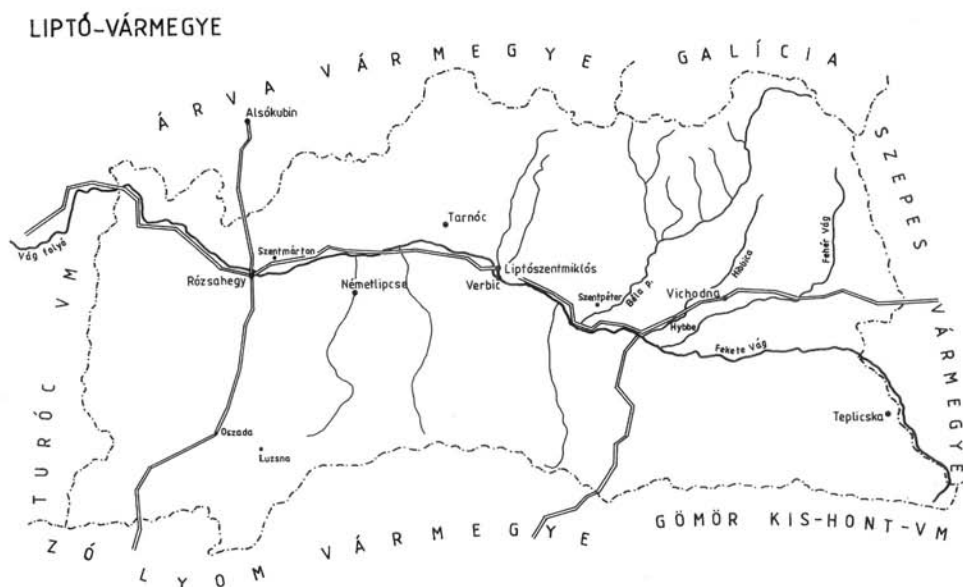
62 *Ábrai Károly* 1863. 191–192. A számos gyógyvíz közül Fényes Nagyselmenc forrását, savanyú vizét emeli ki, ami „kecske- vagy szamártéjjel vegyítve igen hasznos a podagrában, tagok szakgatásában; a vért és nedveket tisztítja”. *Fényes Elek* 1851. IV. 22.

társadalmi-politikai centrumként nagyobb távolságra is kisugárzó szabad királyi város. A megye alapvető termékei részben külső piacokon, vásárhelyeken cseréltek gazdát a mezőgazdálkodó vidékek élelmiszer-feleslegével. A kérdéskör részleteire alább még visszatérünk, de ezek a tények alapvetően kijelölik a vizsgált vármegye helyét, szerepét a gazdasági kapcsolatok tágabb rendjében, s nagyban befolyásolták az ott élő népcsoportok gazdasági-művelődési lehetőségeit is. A belső forgalom és a városok gyengesége, illetve hiánya a gazdaság és a társadalom egészét negatívan befolyásolta.

A termelés csomópontjai és a fő közlekedő utak földrajzilag meghatározottak, s elrendeződésük kirajzolja Liptó gazdasági életének szerkezetét is. A forgalom zömét a Vág-völgy bonyolította, mind a vármegyén belül, mind – az átfutó országutakon – a szomszédos vármegyék felé.

A felkereshető piac-, illetve a vásárhelyek száma és távolsága alapvetően meghatározta az egyes falvak gazdasági kondícióját, közvetve egész műveltségének változását, alakulását. Éppen ezért feltűnő, hogy a bevallásban szereplő falvak közül 54 csupán *egyetlen vásárt látogatott* a 18. század derekán. Ezek az alábbiak voltak: Andice, Andrásfalva, Benedekfalva, Benica, Bodafalva, Csemic, Csernova, Csorba, Deménfalva, Izsip, Jakabfalva, Jalóc, Jamnik, Kelecsin, Királylehota, Királylubella, Kokava, Konszka, Körmes, Középsőmalatin, Kvacsan, Lazy, Likauka, Magyarfalva, Alsómalatin, Felsőmalatin, Nádasfalva, Nemeslubella, Nemetporuba, Kisolaszi, Okolicsna, Kispalugya, Paucsinalehota, Plostinillanó, Porubka, Pothurnya, Pribilina, Kisselmec, Stószháza, Szelesporuba, Szentandrás, Szentivány, Szentmárton, Szentmihály, Szentpéter, Szmrecsan, Szvinyarki, Teplicska, Vavrissó, Vazsec, Vichodna, Vrbice, Vitalisfalva, Zaar.

Meg kell jegyeznünk, hogy az egyetlen vásárhelyhez való közelség nem feltétlenül jelentett gazdasági hátrányt. Több település lakói fogalmazzák azt meg, hogy

5. kép. Liptó vármegye vázlata

a közel fekvő mezőváros piacát, vásárát látogatják, ahol „mindent könnyen eladhatnak”, „mindent jól pénzre fordíthatnak”, „minden terményüket előnyösen eladhatnak, s a szükségeseket megvásárolhatják” stb. Bizonyos, hogy ezekben az esetekben nem is volt feltétlenül szükséges más települések piacainak felkeresése.

Adataink szerint az alábbi 37 falu népessége két vásárhelyet látogatott: Ancsikovan, Beharfalva, Bertelenfalva, Bessenyőfalva, Bobrovník, Felső-, Középső- és Alsóbölcsháza, Cinszenkereszt, Csermno, Dubrava, Fiacsice, Gálfalva, Guotfalva, Hliník, Hrboltova, Ivachnofalva, Jánosháza, Kelemenfalva, Királyszentkereszt, Lazistye, Liszkova, Lucsky, Madácsan, Motkoszentkereszt, Nezitháza, Nagyolaszi, Oszada, Nagypalugya, Patak, Alsó- és Felsőasztoka, Revuca, Szentkereszt, Szokolcs, Tarnóc, Vikolinc.

Kevesebb, mindössze 19 volt azon falvak száma, amelyek népe 3 vásárhelyet keresett fel: Benyusháza, Kisbobróc, Nagybobróc, Benice, Fejérpatak, Gombás, Hosszúrét, Hutty, Komjatna, Felsőmatyasóc, Novotty, Pálfalva, Parisháza, Proszék, Nagyselmec, Szentmária, Szielnice, Tepla, Vidaföld.

Nincs adatunk 4 vásár látogatására, viszont két település bevallása 5 helyet nevez meg vásárhelyeként: 5 vásárt látogatott: Sóssó és Ludrova. (Az utóbbi anyagában külön szerepel a zsellérek bevallása, akik csak egyetlen helyet neveztek meg vásárlásuk célpontjaként).⁶³

Figyelembe véve Liptó természeti viszonyait, megkülönböztetett jelentőséget kell tulajdonítanunk a bevallások azon részének, amely a vásárhelyek távolságáról és az oda vezető utak minőségéről tájékoztat. A megnevezett vásárhelyek többségének távolsága 1/4–1 óra járás, vagy 1–2 mérföld. Felbukannak 5–6 mérföldes távolságok is, ugyanakkor több falu bevallása a lakosság, illetve a település kárai között említi azt, hogy vásárhelyük 2 mf-re, vagy több mint 2 mf-re található (pl. Izsip). Felsőmatyasóc is kárai között veszi számba, hogy 2, illetve 3 óra járásnyira laknak vásárhelyeiktől. Tanulságos ebből a szempontból Ludrova bevallása: a lakosok 1/2, illetve 1 óra távolságra járnak be piacra, de a gabonavásárokat 3 óra, 4 óra, illetve 6 mérföld távolságban is felkeresik.

Liptó vármegye népe a 18. század közepén legnagyobb létszámban Liptószentmiklós sokadalmaát látogatta. A 18. században a vármegye székhelyeként működő település – jelentős gabonavására ellenére – csupán kereskedelmi alközpont volt.⁶⁴ Bár másodrendű útvonal mellett fekszik, földrajzi helyzete rendkívül kedvező: az országot belülről, a határ mentén körülvevő út egyik állomáshelye, ezáltal Árva és a Szepesség felé éppen úgy megállóhely, mint Zsolna irányában. Liptószentmiklóstól Nagyolasziig a Vág jobb partján, Rózsahegyen keresztül pedig a zólyomi határtól az Árva megyei Dubováig vezet a Nagyszombat–Krakkó út, bekapcsolva ezzel a völgyet a nemzetközi forgalomba is.⁶⁵ Különösen kedvező adottságú, hogy a Vág völgyében, szinte a vármegye közepén fekszik.

Liptószentmiklós vásárait az 1770-es években összesen 78 település népe látogatta. Ezek közül az alábbi 62 falu lakossága első helyen nevezte meg vásáráként, köztük 33 egyetlen vásározó helyeként. (Az utóbbiak neve a szövegben kurzívval kiemelt.) Andice, Ancsikovan, Andrásfalva, Beharfalva, Benedekfalva, Benice, Kisbobróc, Nagybobróc, Bodafalva, Felső-, Középső- és Alsóbölcsháza, Brnice, Csem-

63 Az investigatio nem informál Borovo, Dovaló, Dusán, Huora, Luzsna, Szvinyarki, Turik, Tvarosna és Verbó vásárhelyeiről. Boca, Hibbe, Németlipcse és Rózsahegy mezővárosok bevallása csak önmagát nevezi meg a lakosok vásáros helyeként.

64 Fényes Elek adatait idézi: *Bácskai-Nagy* i. m. 221., 370.

65 *Majláth* i. m. 396.; *Bácskai-Nagy* i. m. 72.

nik, Cintszentkereszt, Csermno, *Deménfalva*, Gálfalva, Guotfalva, *Izsip*, *Jakabfalva*, *Jalóc*, *Jamnik*, *Királylehota*, Királyszentkereszt, *Kokava*, *Konszka*, *Kvacsan*, *Lazistye*, *Magyarfalva*, Motkoszentkereszt, *Nádasfalva*, *Nezitháza*, *Németporuba*, *Okolicsna*, *Kisपालुग्या*, Nagypalugya, *Paucsinalehota*, Pálfalva, Parisháza, *Plostinillanó*, *Porubka*, *Pothurnya*, *Pribillina*, Alsó- és Felsőrasztoka, *Stószháza*, *Szelesporuba*, *Szentandrás*, *Szentivány*, Szentkereszt, Szentmária, *Szentpéter*, Szielnice, *Szmreccsan*, Szokolcs, Tarnóc, *Vavrissó*, *Vichodna*, Vidaföld, Vitalisfalva, Zaar.

Második helyen 14 falu bevallása említi *Liptószentmiklós piacát, vásárát*: *Benyusháza*, Bertelenfalva, Bobrovník, Dubrava, *Fiacsice*, Hlinik, Hosszúrét, Hutty, Jánosháza, Felsőmatyasóc, Nagyolaszi, Proszék, Alsó- és Felsőrasztoka.

Végül *harmadik helyen* nevezte meg vásáros helyeként a Vág-menti települést Ludrova és Tepla népe.

A 18. századra már régen elszlovákosodott *Németlipcse* ugyancsak kereskedelmi alközpont volt, mely szintén a Vág vízi útjának és a Vág melletti kereskedő útvonalnak köszönhette jelentőségét. Nem csupán a Szepesség és Zsolna irányában, hanem – Rózsahegyen, Kubinon, Tordasinon és Trsztenán át – Galícia felé is kapcsolatok gyűjtőpontja volt.⁶⁶ Németlipcse öt országos vására és hetipiacai 58 település lakosságát vonzották a 18. század közepén, osztozva a vonzáskörzeten Liptószentmiklóssal és – kisebb mértékben – Rózsahegyvel is.⁶⁷

Első helyen nevezte meg *Németlipcse* vásárát az alábbi 22 település bevallása: Bertelenfalva, Bessenyőfalva, Bobrovník, Dubrava, *Fiacsice*, Hlinik, Ivachnofalva, Jánosháza, *Kelecsin*, *Királylubella*, *Körmes*, *Középsőmalatin*, Lucsky, Madácsan, *Alsómalatin*, *Felsőmalatin*, *Nemeslubella*, *Kisolaszi*, Nagyolaszi, Patak, Nagyselmec, *Szentmihály*.

Második helyen – főleg Liptószentmiklós relatív közelsége miatt – több, összesen 29 falu népe említi bevallásában Németlipcse sokadalmait: Ancsikovan, Beharfalva, Nagybobróc, Felső-, Középső- és Alsóbölcsháza, Brnice, Cinszentkereszt, Csermno, Fejérpatak, Gálfalva, Guotfalva, Kelemenfalva, Királyszentkereszt, Lazistye, Liskova, Ludrova, Motkoszentkereszt, Nezitháza, Nagypalugya, Parisháza, Sóssó, Szentkereszt, Szentmária, Szielnice, Szokolcs, Tarnóc, Tepla, Vidaföld.

Harmadik helyen szerepel *Németlipcse* 7 falu bevallásában: *Benyusháza*, Kisbobróc, Hosszúrét, Hutty, Felsőmatyasóc, Pálfalva, Proszék.⁶⁸

Liptó vármegye gazdasági forgalmának – jelentőségében is – harmadik csomópontja *Rózsahegy* mezővárosa, melynek földrajzi energiái lényegében hasonlóak Liptószentmiklóshoz és Németlipcséhez. A Turóc, Zólyom, Árva és Szepes megyék, nem utolsósorban a galíciai utak itt futottak össze, de hozzájárult a mezőváros élénk forgalmához az is, hogy a Revuca itt ömlik a Vágba.⁶⁹

Rózsahegy évi 4 vásárát és csütörtöki heti piacait a 18. század derekán 23 lip-tói falu népe kereste fel. Első helyen látogatta az alábbi 15 település lakossága: *Csernova*, Fejérpatak, Gombás, *Hroboltova*, Kelemenfalva, Komjátna, *Lazej*, *Likauka*, Liskova, Ludrova, *Kisselmec*, Sóssó, *Szentmárton*, Tepla, Vlkolinec.

66 *Bácskai-Nagy* i. m. 63.

67 *Udvari István* 1991. 301.

68 Liptószentmiklós és Németlipcse piaca, vására több település népe számára szinte azonos jelentőségű volt. Az egyik vagy másik prioritása lényegében a földrajzi távolság, illetve az út leírásában megfogalmazódik.

69 *H. E.* 1867. 385.; *Jancsik* i. m. 496.; *Bácskai-Nagy* i. m. 49., 298., 352.

Második helyen 8 falu bevallása említette Rózsahegy mezővárosának piacát, vásárát: Bessenyőfalva, Ivachnofalva, Lucsky, Madácsan, Patak, Revuca, Nagyselmec.

Tarnóc, a kamarai mezőváros még az eddig említett, önmagukban szekunder jelentőségű kereskedelmi központokhoz viszonyítva is kis forgalommal, jelentéktelen központoszeressel bírt. Az évi 5 alkalommal tartott sokadalmát összesen 13 település bevallása említi vásárhelyeként.

Első helyen az alábbi 6 falu említi, de egyetlen vásárhelyként egyik sem: Be nyusháza, Hosszúrét, Hutty, Felsőmatyasóc, Proszék, Szentmária. *Második helyen* szerepel *Tarnóc*, Kisbobróc és Pálfalva, *harmadik helyen* pedig Nagybobróc, Brnice, Parisháza, Szielnice és Vidaföld adataiban. De *Tarnóc* lakosai maguk is felkeresték Liptószentmiklós és Németlipcse vásárait.

Szembetűnő, hogy *Hibbe*, *Verbic* és *Bóca* mezővárosok nem szerepelnek vásáros helyként a bevallásokban, azokat csak saját lakosságuk vallotta piachelyének.⁷⁰ A Vág melletti forgalmi központ, *Liptóújjár* látogatottsága jelentéktelen volt; csupán egy falu, *Hutty* bevallásában szerepel harmadik helyen.

Az utóbbi mezővárosok kereskedelmi forgalmánál nagyobb jelentősége volt Liptó számára a szomszédos vármegyék vásárhelyeinek. Először Zólyom vármegye központját, *Besztercebányát* kell említenünk, ami a 18. század közepére, – a bányavárosok vonzaskörzetének átalakulásával –, magához vonzotta Liptó vármegye nyugati fele forgalmának egy részét.⁷¹ Az 1770-es években – az úrbéri bevallások szerint – 6 település említi *Besztercebányát* vásárhelyeként, köztük Oszada és Revuca *első helyen*, Kolinec *második helyen*, Fejérpatak, Nagyselmec *harmadikként*, Ludrova, pedig *ötödik helyen*.

A *Szepesség* felé a liptóiak intenzíven kereskedtek, bizonyos, hogy a gabona- és sóforgalom erőteljesebb árucseré közvetítője is volt (lásd alább). A XIII. szepesi várost általában nevezi meg vásározó helyeként *Vázsec*; egyetlen vásárhelyeként, konkrétan szerepel *Szepesszombat*, *Csorba* és *Teplicska* investigatiojában.

Árva megye irányába a Malatini-völgyön át Liptó egyik legrégebbi kereskedelmi útvonala vezetett.⁷² *Kubin* 5 liptói falu bevallásában szerepel: Novotty (első helyen), Komjátna (második helyen), Gombás (harmadik helyen), Ludrova (negyedik helyen), Sóssó (ötödik helyen). A galíciái útba eső *Nagyfalu* (Velicsna) és *Trsztena* egy-egy liptói falu bevallásában bukkan fel: az előbbi Komjátna bevallása (harmadik helyen), utóbbit Novottyé (második helyen) nevezi meg.

Turóc megye két mezővárosban szerepel vásáros helyként a liptóiak úrbéri bevallásában. A Vág-völgyében fekvő *Szucsánt* Gombás (második helyen) és Sóssó (harmadik helyen), forgalmas *Turószentmárton*t pedig Sóssó népe látogatta (negyedik helyen bevallva).

Összességében ki kell tehát emelnünk, hogy Liptó vármegye fassioja 11 vásárhelyről tesz említést, amelyek közül 7 kívül esik a vármegye területén. Igaz, hogy a forgalom zöme a négy belső vásárhelyen, különösen Liptószentmiklósban, Németlipcsén és Rózsahegyben koncentráldott, mégis feltűnő, hogy a vizsgált időszakban *Hibbe*, *Verbic*, *Bóca* és *Liptóújjár* oppidumok vásárai lényegében nem rendelkeztek vonzaskörzettel.

Ez önmagában is sugallja azt a – más vonatkozásokban igazolható – tényt, hogy Liptó esetében a vásári forgalomban meghatározó volt a sík vidékek gabona-

70 *Hibbe* mezővárosához: *Bácskai-Nagy* i. m. 49. Évente 5 alkalommal volt nagyvásár.

71 *Bácskai-Nagy* i. m. 82.

72 *Majláth* i. m. 386.

feleslegének értékesítése, s ennek is köszönhető, hogy a vásárhelyek az átmenő forgalom csomópontjaiban gyűjtötték össze a forgalmat. Ehhez képest a belső forgalom elhanyagolható volt, s annak zöme a hetipiacokon bonyolódhatott le.

Másutt részletesen foglalkozunk még a kérdéssel, de itt kell utalnunk arra, hogy a piac- és vásárhelyek az alkalmi bérmunka vállalásának helyszínei is voltak, s az úrbéri bevallások hangsúlyozva utalnak arra, hogy a piachelyeken a lakosok pénzt is kereshetnek: *gyalog*, illetve *kétkezi* vagy pedig *fogatos munkával*, *szekerezéssel* is.

Pénzkereseti lehetőségek

a) Háziipar: az önellátás és a csere határán

Az eddigiek jelzik, hogy a liptóiak számára a mezőgazdálkodás csupán a megélhetés egyik forrása volt, s – mint az erdővidékeken általában – a kézműves tevékenység sokféle, különböző fokon szervezett formájával egészítették ki jövedelmüket. A *jövedelem* kifejezés itt nem tévedés, hiszen a kézművesség itt túlmutat a jobbagy-paraszti üzem relatív önellátásának keretein, s a megtermelt javak, a bérmunka, a korai pénzgazdálkodás irányába mutatnak.

A kézműves tevékenységek bemutatásának sorrendje csupán a feldolgozás lehetőségeit követi, s nem jelent sem fejlődési sorrendet, sem fontossági rangsort. Bemutatása azt a kiterjedését érzékelteti csupán e munkáknak és munkavállalási lehetőségeknek, melyen belül a liptói települések népessége – lehetőségeinek megfelelően – „választhatott”, melyek révén gazdasági célkitűzéseit az egyszerű reprodukciótól a lehetséges fejlődésig megvalósíthatta. Ennek súlypontjait értelemszerűen forrásunk lehetőségei jelölik ki feldolgozásunkban. 19. századi források valóságos specializálódott falvakról tudósítanak, melyek egy-egy háziiparból élnek. Ezek meglétéről forrásunk nem szól.⁷³

a) 1. Szövő-fonó háziipar

A Felföld északi megyéiben igen jelentős háziipar alakult ki a rostnövények feldolgozására, s ez a térség a textil gyáripar 19. századi fellendüléséig termékeivel befolyásolta a sík vidékek textilkultúráját és viseleteinek alakulását is.⁷⁴ Liptó vármegye – az úrbéri bevallások szerint – a len és a kender termesztésének vegyes területe volt.⁷⁵ Bél Mátyás a 18. század 30-as éveiben feljegyezte, hogy a liptóiak – Turóc és Szepes megyékhez hasonlóan – nagy szorgalmat és hozzáértést tanúsítanak ebben a munkában, s valószínű, hogy a szövés-fonás a férfiaktól sem volt idegen munka.⁷⁶

Megjelent a rostfeldolgozás a földesúri szolgáltatások között is. Magyarfalva asszonyai robotban 2 *darab* lenfonalat fontak meg, s vásznat fehérítettek, Tepla 4-6 darab fonal fonásával, szövésével és fehérítésével tartozott urának. Vichodna jobbágyai évente 60 *font* kenderszösztt voltak kötelesek megfonni, Patak bevallása pedig

73 Vö. *Fényes* i. m. (1847) II. 155.; *Majláth* i. m. 394.

74 *Mérei Gyula* 1980. I. 382.; A vásznonfeldolgozás és -kereskedelem szlovák irodalmához: *Polonec, Andrej* 1955. 50–58.

75 A 19. század elején Liptóban több len, kevesebb kender termett. Vö. *Magda* i. m. 214.; A 19–20. században már jól elválik egymástól a domináns lentermesztés és a vegyes kender/len termesztési területe. *EAS*. 27. 23. térképlap.

76 *Bél* i. m. 207.; *Pechány* i. m. 417.

több részletet is elárul: Kubinyi Ádám jobbágyai 10 fontot fontak, 23 rőföt szőttek és fehérítettek úrdolgában, Kubinyi József és Kristóf jobbágyai pedig 4 fontot fontak, az egész telkesek 100 rőföt szőttek, s a vásznat is kötelesek voltak fehéríteni. Bizonyos, hogy a saját használaton túl – főleg gyolcsosok közvetítésével – értékesítették is a textíliát, alkalmanként a megye határain túl is.⁷⁷ Novotty úrbéri fassioja szerint lenből volt legnagyobb keresetük, melynek vetésére a legjobb körülményeik vannak, Nagyselmec bevallása pedig arról tanúskodik, hogy „vászonnal, lennel való kereskedést Besztercebányán végeznek”. Borova lakosai vallották: „Bőven és jól terem itt a len, melyet nem kevés készpénzért adnak el.”

A vászonfehérítés révén is pénzt kereshettek: pl. Zaar és Szmrecsan lakosai vallották, hogy élszövet fehéríteni szegődtek el, amiért készpénzt kaptak.

Meg kell említenünk, hogy a 18. században a liptóiak a *lenolajjal* is kereskedtek: a lenmagból préselt olajat a sütők, kővágók mellett a gyógyászatban is hasznosították.⁷⁸ Vélhetően erről tanúskodnak bevallásukban Borova lakosai, akik olaj eladásával is pénzt kereshettek.

a) 2. Famunkák

Az erdővidékeken a famunka a népesség legközönségesebb tevékenysége. Az erdőmunkák, a fakereskedelem és a -feldolgozás igazából nem is választhatók külön egymástól. A különféle faeszközök készítésének legnagyobb hatású régiója a Felföld szlováklakta erdővidéke, a fenyves erdők övezete. A természeti erők az itt élő szlovákságot évszázadokon át arra kényszerítették, hogy a Javorniky-hegység, a Kis- és Nagy-Fátra, illetve a Kárpátok nyúlványainak vidékéről elhordják faeszközeiket a sík vidékek parasztjai számára, s különféle faáruikat, háztartási eszközeiket élelemre cseréljék.⁷⁹ Liptóból a Vágon, s tovább a Dunán jutott a magyarsághoz a sokféle fatermék. A Vág és a Poprád tutajosai – a 19. században évente 20 000 tutaj építőfa mellett – favillát, gereblyét, jármot, hordót, szövőszéket, orsót, fatálat és -tányért, ládát, szuszékokat, bútorokat és dongás faedényeket szállítottak. Ezek mellett óriási tömegű zsindey, deszka és faedény kelt útra más tájak népe felé.⁸⁰ Liptón, a Vág vizén átáramlott Árva faiparának sok terméke is, ami az értékesítésben is kapcsolatot talált a liptói javaival.⁸¹

Az úrbéri bevallásokban elsősorban a *zsindeykészítés* szerepel a famunkák közül: ez a pénzért végzett kötelező szolgáltatások közé tartozott. *Luzsna* népe – a földesúr igénye szerint – volt köteles zsindey hasítani: 1000 darabért néha 1 rénes forintot, máskor 25 garast vagy 1 tallért kaptak. *Nemeslubella* bevallása tanúsítja, hogy ez a munka több volt, mint feudális szolgáltatás: elmondásuk szerint hasznuk abból van, hogy majd mindannyian zsindeykészítők, zsindey készítésére mind a vármegyén belül, mind azon kívül elszegődnek, amivel jól keresnek.

A *faedények* készítésére Németlipcse fassiojában történik utalás: bevallásuk

77 *Fényes Elek* 1847. II. 155.; *Szmrecsányi* i. m. 48–49. Teplicen, a Vág-völgyön 1767–1774 között földesúri lenfeldolgozó manufaktúra is működött. A 18. század a felföldi megyék textilkészítésének nagy felfutása. Vö. *Heckenast Gusztáv* 1989. II. 1006.; *Horváth* i. m. 60., 69–70.

78 *Bél* i. m. 207.

79 *Gunda Béla* 1940. 170.

80 *Huska, M. A.* 1972.; A 19. századi irodalomból: *Magda* i. m. 215.; *Fényes Elek* 1847. II. 271.; *Feszty Árpád* 1881. 796.; *Vág-völgyi* 1858. 448. stb.

81 *Horváth* i. m. 71.

szerint erdeikben mindenféle fa volt, köztük faedények készítésére való, oly annyira, hogy még a vármegyén túl is dolgozhattak belőle.⁸²

Bár a famunkákat vizsgált időszakunkban akadályozzák az erdőket óvó rendszabályok (ld. alább), mégsem gondolhatjuk, hogy Liptóban a 18. század derekán nem lett volna közönséges és általános a famunka, ami talán éppen ezért nem szerepel külön a bevallásokban.

a) 3. Egyéb háziiparosokról

Szörványos adatokat tartalmaz az úrbéri bevallás néhány iparágról, amelyeket a háziiparok közé sorolhatunk. Vichodna bevallása közvetlenül is utal a juhászat gyapjúhasznára: a falu lakosai évente 70 font gyapjút voltak kötelesek feldolgozni földesuruk számára. Lucsky népe *durva posztót* készített eladásra, Pribilina saját szükségére készített posztóhoz, Teplicska pedig *oláh-posztó* készítésére alkalmas kallómalommal rendelkezett. A zsellérek által lakott curialis Dusan lakói – bevallásuk szerint – „fazekas és csizmadia iparral táplálják magukat”. Bizonyos, hogy a lipatói fazekasság kereskedő körzetei a 18. században kapcsolatban voltak Árva (pl. Fejérpatak) és más megyék anyagiparával; elsősorban felvevőként volt részese a vármegye a Felföld kiterjedt kerámia-forgalmának, mivel nagyobb kerámiaközpont nem működött a területen.⁸³

b) Erdőmunka: megváltozó kereseti lehetőségek

Az erdő a Felföld sokáig kimeríthetetlennek tűnő természeti kincse volt, mivel a 16–17. századig a faanyag felhasználása – észrevehetően – nem veszélyeztette a Kárpát-medence hegykeretének faállományát. A 16–17. század fejleményei a természetet minden korábbinál jobban megterhelték: a bányászat, a fűtőanyagként, alap- és segédanyagként tömegtelen fát fogyasztó manufaktúraipar (kohászat, üveg, kerámia, mészégetés, szénégetés stb.), a kereskedelem, a megváltozott léptékű háborúk, a szállítás, a fűrészmalmok és papírmalmok elterjedése mind az erdők rovására történt, megbontva ezzel a korábbi ökológiai egyensúlyt.⁸⁴ A 17–18. században már érezhető volt az erdőterület rohamos fogyása, ami nem csupán az erdőtörvények szaporodásában mérhető le, hanem visszahatott a jobbágy-paraszti életmód egészére is.⁸⁵ Magda Pál szavai jól érzékeltetik a folyamat ökonómiai következményeit: „... a Vág és Garam vizei, nemkülömben a Hámorok, és Huták olly sok fától megfosztották immár a sűrű erdőkkel bővelkedő Liptó, Zólyom, Trentsin, Bars, Hont, Gömör, Szepes és más vármegyéket, hogy már a nagy erdők között is négyszer, hat-szor drágább a fa, mint 50–60 esztendő előtt volt.”⁸⁶ (Bizonyára az erdőirtások következtében megváltozó vízfolyási folyamatok is sietteték a Vág szabályozásának korai kísérletét.⁸⁷

Bár Liptó vármegyében az erdőterület még a 19. század második felében is kétszer annyi volt, mint a szántóföld és a rét együtt, a vármegye monográfusa szerint az erdő teszi lehetővé a mezőgazdasági javak beszerzését,⁸⁸ s a Vág vizén még

82 Udvari István 1991. 301.

83 Čaplovičová, Zdena 1968. 87., 96.; EAS. 25. 11. térképlap.

84 R. Várkonyi Ágnes 1992. 1301–1302. Az elmúlt években a kitűnő történész több jeles tanulmányával lényegében Magyarországon is új diszciplínát teremtett: a történeti ökológiát. Vö. még: R. Várkonyi Ágnes 1992a.

85 Kolossváry Szabolcsné 1975. 37. skk.; Kósa László 1982. 17–18.; Lásd még: Tagányi i. m.

86 Magda i. m. 51.

87 Takáts Sándor 1902.; Frisnyák Sándor 1990. 55–57.

88 Szmrecsányi i. m. 38–39.

tömegével úszik az épületfa az ország belseje felé, az Investigatio adatai igazolják, hogy a 18. század derekára már megváltoztak az erdőlés korábbi lehetőségei. Gombás lakói panaszolták: három éve annak, hogy félbehagytak a tölgy- és fenyőfa eladásával, amiből korábban jelentős hasznuk volt. Kokova jobbágysai korábban fát adtak el, később már csak kidőlt vagy száraz fát értékesíthettek, utóbb az erdőhivatal teljesen tiltotta őket a fakereskedelemtől. De különösen tanulságos Németlipcse curialis oppidum adata: 1770-ben káraik között említik, hogy a bányakamara elvette a városi erdők egy részét, vele a favágás és az erdei szénakaszálás jogát is. Ugyanakkor taxát vagy dézsmát kell fizetniük a más vármegyékbe leúsztatott fa után is, amit korábban nem fizettek, mert privilégiumuk szerint a fát helyben vagy más vármegyében szabadon eladhatták.⁸⁹ Ludrova jobbágysai tűzifát saját szükségükre szabadon vághattak a rózsahegyiekkel közös erdőben, de eladni való fát és épületfát csak a rózsahegyi magisztrátus engedélyével szerezhettek. Mindez persze nem jelenti, hogy – megváltozott feltételek mellett – ne folytatódott volna a fával való kereskedelem. Pl. Királylubella fassioja: „Hasznunk, s pénzkeresetünk abból van, hogy egyesek fával kereskednek, mások zsindelet készítenek eladásra, míg megint mások bányászknak. Közel van Németlipcse városa, annak határában levő erdőbe elszegődnek fát vágni, szántani... Kamarai só fuvarozására is elszegődnek.” Ugyanakkor voltak falvak, amelyek a tűzi- és épületfa teljes hiányáról panaszkodtak (Andice, Benice, Jánosháza stb.) Vidaföld arról panaszkodott, hogy vesszőn kívül semmiféle fája nincs.

Az erdőmunka a liptóiai egyik fő jövedelemforrása, amiben összekapcsolódik a robotszolgáltatás, illetve annak pénzért végzett formája, valamint a napszámos munka. Az erdő éppen abban az időszakban ad munkát, amikor a mezőgazdálkodás amúgyis szünetel: Liptóban október közepétől április közepéig teljesen, de a vetés után és a nyár közepén is rövidebb időre.⁹⁰ A mintegy 30 falu bevallásában szereplő gyalogmunka, kézimunka is gyakran az erdőn végzett favágást, fahordást, hánccsólást jelenti, de pénzt kereshettek a fa hasításával, aprításával, tűzifa hordásával is. Liptón kívül, ahol Dubrova, Németlipcse, Liptóújvár erdei igényelték a legtöbb munkaerőt, eljártak a liptóiai fát vágni a Zólyom megyei *Ispán-völgybe* (pl. Revuca jobbágysai) és Árva megyébe is (Szvinyarki lakosai). A favágás mellett – mind robotban, mind berben – deszkát, zsindelet készítenek, szarufát és különböző méretű gerendákat faragnak, s más különféle fatárgyakat állítanak elő. *Oszada* bevallásában az alábbi famunkák szerepelnek: 6 öl fát adott a község a földesúr konyhájára; 1000 deszkát adtak évente, s azt (a Vágon) lebecsátották Rózsahegyre; a község az urasági erdőben közösen elkészített és Rózsahegyre szállított 30 gerendát (szálfát), 3 szekér deszkát, 300 darab abroncsot; 100 öl fát vágta és juttatta el közösen a Vághoz; pénzért rönkfát készítettek a földesúrnak.

A fogatosok munkájában is összekapcsolódott a robot és a pénzért végzett fuvarozás. Számos falu bevallása tanúsítja, hogy igavonó marhával pénzért hordják ki a fát az erdőből, szállítják azt a földesúri raktárakban, illetve a Vág vizéhez, vagy a Vágtól a depositoriumokba. Szentmárton fassioja tartalmazza, hogy – a rossz út miatt – 6 marhát befogva szállították a rönkfát a liptóújvári uradalomból Rózsahegyre. (A hatos marhafogatokra másutt is történik utalás.) Ugyanakkor pl. Besenyőfaluban a 1/2 telkes jobbágysai 10 szálfát volt köteles robotban a Vághoz fuvarozni.

89 Udvari István 1991. 302.

90 Szmracsányi i. m. 39.

c) Korai „kétlakiság”: jobbágyok a bányák és ipari üzemek szolgálatában

A táji adottságok, a természeti javak, nem utolsósorban a gyenge eltartó képesség hatására kialakult relatív túlnépesedés a liptói jobbágyokat is nagy számban kapcsolta be a bányák és az ipar szolgálatába. Többségük persze mindig is paraszt maradt, s állandó vagy – jobbára – időszakos munkahelyén ugyanazt a segédmunkát, favágást, fuvarozást végezte, mint saját falujában, mégsem lehet kétséges, hogy a kettős foglalkozás kihathatott az életmód, a műveltség és a mentalitás egészére. Ez a réteg is differenciált azonban, ez az úrbéri bevallásokból is kihüvelyezhető, s egy része csak alkalmi munkákat, szállítást végez, vagy az értékesítésben vesz részt, másik része pedig – főleg a zsellérek – lényegében elszakad a mezőgazdálkodástól. Bizonyos azonban, hogy a 18. században az északi megyék mezőgazdasági területe irításokkal már nem bővíthető tovább, s csak a kézművesség, bánya és ipar, illetve az elvándorlás jelentik a kitörési pontokat. Ráadásul a bányászat, ipar, sőt – mint fentebb jeleztük – az erdő is változó feltételeket biztosít: részben a nyersanyagbázis, illetve az állomány kimerülése, részben pedig a kamarai gazdálkodás új célkitűzései szerint.⁹¹

Az erdőknél és a famunkáknál maradvá, először a *fűrészmalmokra* kell utalnunk. Liptó sebes vizei kiválóan alkalmasak működtetésükre, s a bevallások azt sejtetik, hogy a lisztőrő malmok mellett majd mindenütt fűrészek is működtek. Németlipcsén – mezőváros tulajdonában levők mellett – 7 fűrészmalom volt a *polgárok* kezén, akik évente 10–12 rénes forintot fizettek a városnak.⁹² Rózsahegy fassioja elég árnyaltan adatozza témánkat, ezért ezt részletesen idézzük.

„1. A városban bentlevő malom után a fűrészszel együtt a molnár 100 rénes forintot fizet a városnak, a tanítónak 12 véka gabonát, ezen kívül egy véka búzát osztára.

2. A Csutkova patakon levő malom a fűrészszel együtt 35 rénes forint hasznot hoz.

3. A *ludrovai* malomból a rózsahegy templomot 1 forint 30 dénár illeti, a rózsahegy magisztrátust 1 forint 50 dénár illeti.

4. A *vkolinci* malomból a rózsahegy templomot 1 forint 50 dénár illeti, a rózsahegy magisztrátust 1 forint 25 dénár illeti.

A fenti malmok melletti fűrészeken kívül van 4 fűrészünk, melyek évi 120 forint 60 dénár hasznot hoznak.”

A fűrészmalmok bizonyára nem koncentráltak jelentős munkaerőt: a szállítás, anyagmozgatás legfeljebb néhány ember munkáját igényelhette.

Hasonlóan nem kell sok munkaerőt feltételeznünk a fafeldolgozás másik új iparága, a *papírgyártás* szolgálatában. Vizsgált korszakunkban Rózsahegyén működött „papírgyár”, évi 70 forint hasznot adva a városnak, valamint *Németlipcsén*. Ez utóbbi papírmalom 1770-ben egy polgáré volt, aki a papírok egy részével adózott az oppidumnak.

Nagyobb hagyományú és jelentőségű volt Liptó *bányászata*. Az ásványi kincsek kitermelését ezen a vidéken is német (szász) bányászok honosították meg, akiket a 12. században a Szepességből telepítettek át *Hibbe* és *Bocabánya* környékére, a megye keleti részébe. Liptó nyugati területére Zólyom és Bars vármegyéből érkeztek németek, akik *Rózsahegy*et és *Németlipcsét* alapították, s – a szászokhoz hasonlóan – elszlávosodtak a 15–16. században. *Borova*, *Hutti*, *Novotty* és *Szvinyarka*

91 Horváth i. m.; Heckenast i. m. 985–1022.

92 Udvari István 1991. 301.

első telepesei lengyelek lehettek. (Az említettekén kívül az Árpád-kortól bányaművelés folyt Vichodna, Lubella és Dubrava területén is.⁹³)

A 18. század derekán az alábbi bányákba jártak dolgozni – a bevallások szerint – a lipióiak: *Dubrava, Németlipcse, Laz, Liptóújjár és Lazistye*. Németlipcse adata jelzi, hogy az úrbérrendezés idején – a királyi kamara mellett – már a mezőváros, annak polgárai, valamint idegen polgárok is bányákkal rendelkeztek. Tíznél több falu vall arról, hogy bányászkodással (is) pénzhez juthatnak a lakosai. Közülük érdemes idézni *Bocabánya* bevallását, ami rávilágít a gazdálkodás, életmód elemeire is. Fassiojuk szerint: mindannyian bányászok, napi keresetük főképpen a bányákból van. *Tejből* van fő megélhetésük: kicsi, de hasznos legelőjük van a tehenek számára, földesuruktól kénytelenek *legelőt bérelni. Gabonát egyáltalán nem vetnek*, azt drága pénzen kénytelenek vásárolni. Nem járnak el vásárra (piac bizonyára helyben van): Breznóbánya és Liptószentmiklós messze van, ott kereskedni nem tudnak.

A bányákból különféle érceket termeltek, melyekre feldolgozó ipar települt. *Rózsahegyén* (vas- és ézüstbányák) vashámor működött. *Maluzsa* vashámorral és ércolvasztó hutával rendelkezett (tótkemence, frissítőkohó, műhely), *Liptóújjár* pedig magas kemencéjével, frissítő kohójával, kovácsoló műhelyével és hámorával termelt.⁹⁴ Az utóbbinál Hibbe mezőváros, Dovaló és más környező falvak lakosai fát vágtak, követ törtek, s más kiegészítő munkával jutottak némi keresethez.

A lipiói erdőkre települt üvegiparra – a 18. században Bóca, Gombos, Novotty⁹⁵ –, a Borove és Hutty üvegességére forrásunkban nincs közvetlen adat.⁹⁶ De jelzi az úrbéri fassio, hogy „a lakosság nagyobb része máshonnan hozott rosszabb minőségű üveggel kereskedik”.

d) Kőmunkák: adalékok a lipiói kőművesség történetéhez

A lipiói falvak közül számosan specializálódtak bizonyos kézműves tevékenységekre, amely tevékenység az illető település jellegzetes karakterjegyévé vált az évszázadok folyamán. Ezek közül – *Huska M. A.* monográfiája révén – ma már jól ismerjük a *kőműves falvakat*, közülük mintegy húsznak a kőmunkája középkori gyökerű. A mesterséget – hasonlóan Magyarország más vidékeihez – talán német és olasz mesterek honosították meg a Felföldön (Lapicida, Murari), akikkel a kiegészítő, segédmunkát végző lipióiak is együtt dolgozhattak, eltanulva a kőmunka alapvető fogásait.⁹⁷

Bár a lipiói kőművesség virágkora a 19. század második fele, amikor a budai és pesti építkezéseken nagy számban dolgoznak, de nyomaik már a 18. században is kimutathatók a barokk Bécs, Esztergom és Buda építésénél.⁹⁸

Az úrbérrendezés iratai is szolgálnak néhány adalékkal a lipióiak kőmunkájához. Magyarfalva, Zavar, Németporuba, Szentivány, Szmracsán lakosai vallják, hogy *követ törnek, követ vágnek*, amit aztán módjuk van eladni. Okolicsna bevallásában szerepel: „... kézi és gyalog munkával is pénzt keresni (van módjuk), így kötőréssel, ami nem túl nagy munkával történik, a követ Liptószentmiklóson és környékén

93 Majláth i. m. 391–392., 395.

94 Cambel, Samuel (red.) 1987. 360., 384.

95 Fényes Elek 1847. II. 155.; Veres László 1989. térkép a borító belső oldalain.

96 A 19. században Hutty lakói üvegesek voltak. Határuk semmit nem termelt a burgonyán kívül. A férfiak tavasztól karácsonyig táblaüvegekkel járták a világot, Galíciától egészen a Balti- és az Északi-tengerig. *Szmracsányi* i. m. 53–54.; *Majláth* i. m. 394.

97 *Huska, M. A.* 1968.; A szomszédos Árva megye kőmunkáihoz: *Povala, Gabriel – Prikryl, L'ubomir* 1968.

98 *Szmracsányi* i. m. 36.

készpénzért el tudják adni”. Oszada és Németlipcse bevallása *mészégetésről* tudósít, jelezve annak régebbi gyakorlatát is.

Úgy tűnik, hogy Liptóban nincs (elegendő) alkalmas kőzet malomkő készítéséhez, mert több falu népe jelzi, hogy a Bars vármegyei Geletnekről szállítják a követ a malmokhoz.

A jobbágyi robotszolgálatban is ott szerepelt a kőépítkezés. Az Oszada és Revuca területén készülő vengédfogadókhöz a falvak *iparos embert* és *fogatost* voltak kötelesek adni, fizetség nélkül. Az építkezésnél a jobbágyok követ törtek, homokot és meszet szállítottak. (A két fogadó építéséhez – bevallása szerint – Oszada 1556 szekeres és 5051 gyalog napot, Luzsna 1350 fogatos és 5051 gyalog napot, Revuca pedig 3000 fogatos és 6000 gyalog napot szolgált. Ez egészen egyszerű matematikai számítással is valószínűtlenül nagy munkaráfordítást jelentene, így adatunk önmagában nem mond sokat.)

Tanulságosabb ennél Borova fassioja, ami szerint: „Szokásban van, hogy házépítésre szegődnek el gyalogos munkákra ezen *Liptó és más vármegyékben*.” Aligha tévedünk, ha ebben már a jellegzetesen kétlaki életet élő, országos hírű liptói kőművesekre való utalást vélünk felfedezni.⁹⁹

e) *Szárzaföldi és vízi szállítás: a feudális szolgáltatás és a kisvállalkozás határán*

A fa- és más nyersanyagkivitel, a jelentős élelmiszer-forgalom, valamint az ipar kiszolgálása egyaránt fokozta a szállítás jelentőségét. A szállításban egyaránt megragadható a *jobbágyi szolgáltatás*, a *bérmunka* és a *közvetítő kereskedelem*, melyek együttesen a kisvállalkozás korai formáját körvonalazzák – főleg a szekereség tevékenységében. Liptó vármegyében azonban a keréken való szállítás mellett a javak közvetítésének sajátos lehetőségét adja a vízi szállítás, különösen a Vág vízfolyása. A kétféle közlekedés, szállítás lehetőségei, irányai, a szállított javak, nem utolsósorban a bennük részt vevő települések helyzete és lehetőségei eltérő célokat és gazdasági stratégiát tükröznek. Abban azonban egyformán hatnak vissza a liptói nép életére, hogy mobilabbá, szabadabbá teszik azok életmódját, sokféle – gazdasági és műveltségi – kapcsolatot biztosítanak számára.

e) 1. *Fuvarozás*

Az igás jószág, a fogat megszerzése nagyon fontos gazdasági tényező a jobbágy-paraszti üzemek szerkezetében, ami közvetlenül kihat annak lehetőségeire, közvetve azonban társadalmi mobilitására is.¹⁰⁰ Liptó településeinek mintegy negyede jelezte úrbéri bevallásában, hogy a fuvarozás fontos gazdasági tényező megélhetésében. Adataink – hasonlóan az állattartásra vonatkozó más forrásokhoz – még egyértelműen a szarvasmarha igaerejének dominanciáját hangsúlyozzák, többször utalva arra, hogy a mostoha útviszonyok nem egyszer a hatos fogatokat igénylik.¹⁰¹

Németporuba bevallása igazolja, hogy a fuvarosok számára egész évben adódik munkalehetőség: „Módjuk van szekerezéssel és gyalogmunkával pénzt keresni, mivel nemcsak *dohányért* és *borért* mennek az ország felsőbb részeire fuvarba, hanem télidőben a Szentiványi urak erdejében pénzért fát vágnak és kihordanak az erdő-

99 Huska, M. A. 1968.; A 19–20. század fordulóján Liptó vármegye a kőművesség és a kőfaragás egyik centruma. *EAS*. 25. 13. térképlap.

100 A Felföld fuvarosságához: Gallo, Ján 1973.; Viga Gyula 1990. 167–190.

101 A 19. század végére Liptóban a lófogatok száma már meghaladta a szarvasmarhafogatokét, jóllehet, az 1800-as évek elején a statisztikai munkák még a liptói szarvasmarha-állományt dicsérik, s gyengének minősítik a lóállományt. Összegzően: Bodó Sándor 1990. 65.

ből.” Pribilina lakói így vallanak: „Módjuk van szekerezésre szegődni. Szepes vármegyéből, Smizsánból sót, a 13 szepesi városból árpát szállítanak a liptóújvári rak-tárba vagy Rózsahegyre.” Liptóból fát visznek elsősorban, pl. a Szepesség felé, de az Oszada–Revuca hágó Zólyom vármegye felé is jelentős fuvaros forgalmat bonyo-lított, főleg Revuca, Luzsna, Oszada és Fejérpatak szekeresei révén.¹⁰² Szepesből legtöbbet sót, rezet, vasat fuvaroztak a bevallások szerint, de jelentős volt a befelé irányuló gabona-, bor- és dohányfuvarozás is. A gabonát továbbszállították eladásra Árva megyébe is. Gombás lakói azt vallják, hogy elfogatot adnak a Tátrába menő szekeresekhez, ezzel keresnek pénzt. Kétségtelen, hogy a fuvarok egy része úrdolga, de az is bizonyos, hogy emellett bérfuvarozást végeznek. Bár a bevallások csak a célfuvar fogalmazzák meg, bizonyos, hogy az oda-, illetve visszautak sem üres sze-kerekkel történtek. A kamara nem csupán az élelmiszert szállíttatja falvainak fuva-raival, hanem a falvak háromévente a kincstári uradalom pénzét is robotban szállítják.

Arra, hogy az országút melletti fekvés nemcsak helyzeti előny a falvak népe számára, Vichodna bevallása utal: azt panaszolják, hogy az országúton közlekedő fuvarosok rendre kárt tesznek a határukban.

A bérfuvarozás legerőteljesebb vonulatát a kamarai sószállítás jelenti. Az álla-mi sómonopólium a sóbányák és a sóraktárak között jól szervezett forgalmat alakí-tott ki, aminek közvetítői általában jobbágy-paraszt fuvarosok voltak. A sóraktárak-ból a környező vármegyék sóval való ellátása jelentős csoportoknak biztosított rend-szeres pénzszerzési lehetőséget.¹⁰³

40 liptói falu bevallása egyértelműen tanúskodik a sószállításról. A szepességi *Smizsanból*¹⁰⁴ Liptóújvárra és Rózsahegyre, de egészen Árva megyéig is elvitték a sót. A Liptóújvár alatt levő sóraktár további elosztás központja volt. Hogy a sószál-lítás másféle fuvarral is összekapcsolódott, arra pl. Benyusháza bevallása figyelmez-tet: Rózsahegyre sót fuvaroztak, onnan pedig Árva megyébe mentek tovább a Ró-zahegyen felrakott gabonával. Hibbe, Korszka és Jakabfalva adatai hasonlóan em-lítik a Rózsahegről tovább, Árvába megtett utakat. Bizonyos, hogy ezek a szállítási láncok folyamatosak voltak, de láncszemeinek megállapítására forrásunk nem elég-séges. Likauka adata azt jelzi, hogy a sószállítás télen sem szünetelt: szánutakon, szánon egyik sóraktártól a másikig „kényelmesen sót fuvarozva pénzt keresnek”.

Számos további adatot is említhetnénk, de talán az eddigiek is igazolják, hogy Liptó táji-ökonómiai adottságai mellett a szállítás önálló gazdasági ágazat, sajátos tényező, ami nem egyszerűen kiegészítő foglalkozás, hanem egyes települések szá-mára meghatározó „termelési” tényező. Általánosan jövedelemforrás, ami nem kis részben abból táplálkozik, hogy Liptó megye is közvetítő szerepet játszik, különö-sen a Szepesség és főleg Árva, kisebb részben Galícia között.

e) 2. Tutajozás

A vízi szállítás, elsősorban a tutajozás a Kárpát-medence táji-gazdasági szerke-zetét talán leginkább tükröző tevékenység. A centrális felépítésű Kárpát-medence belső magját síkvidék alkotja, amelyet körkörösen vesznek körül a domb- és hegy-vidékek, velük az erdőzónák. A hegykeret fája a medence centruma felé sugarasan

102 *Majláth* i. m. 378.

103 *Viga* i. m. 63–64.

104 A szepességi Smizsanba Sóvárról (Sáros vm.), oda pedig akár Tokajból is kerülhettek sótübök a máramarosi só útján. *Udvári István* 1992. 64–74.

betörő folyóvizek közvetítésével jutott el évszázadokon át a legnagyobb mennyiségben a fában szegény sík vidék népéhez. A térség etnikai arculatából következően a tevékenység jórészt a peremtületek nem magyar – román, ruszin, szlovák – népességének adott kenyeret, köztük az I. világháborúig a felföldi szlovákság jellegzetes népi foglalkozása volt.¹⁰⁵

A dolog lényegéből következők, hogy a tutajozás valójában kettős hasznú szállítási-kereskedelmi forma: az egyik maga a faanyag, ami egyben a szállítóeszközök anyaga, a másik pedig az a sokféle portéka, készítmény, ill. nyersanyag, olykor élelmiszer, ami a tutajok hátán úszott lefelé. Esetünkben természetesen elsősorban a Vág tutajozásáról van szó, ami évszázadokon át a lipitói nép egyik fontos kenyérkereseti lehetősége volt. (Lengyelország felé jelentős a Dunajec forgalma is.) A Vág sebes vize a téli hónapok kivételével egész évben járható volt tutajokkal, bár ősszel csak nagyobb esőzések után volt igazán alkalmas az úsztatásra.¹⁰⁶ Hradek, a Vág fehér és fekete ágának összefolyásánál fekvő település volt a tutajok egyik indító állomása, Királylehotáról már nagy talphajók úsztak a Vágon.¹⁰⁷

Az úrbírszerződés előkészítése során 36 falu népe vallotta, hogy a tutajozásból hasznra, pénzszerzési lehetősége van.¹⁰⁸ Ez azonban nem azonos munkát, s vélhetően eltérő hasznat is jelentett. A legáltalánosabb munka volt az erdők kivágott fáinak a Vághoz való leközelítése: pl. Bessenyőfalun robotban minden 1/2 telkes jobbágy 10 szálfát volt köteles a Vághoz fuvarozni. A robotban kivágott fát, gerendákat, akár szarufák is úrdolgokban voltak kötelesek a vízben leereszteni. Pl. Revuca lakosai a Revuca torkolatából Rózsahegyre úsztatták a robotban kivágott fát.

A bevallások zöme gyakran arról tudósít, hogy pénzt keresnek a tutajozással, s a kamara, az erdőhivatal, illetve a földesúr által megállapított taxa szerint végzik a különféle munkákat. Vavrisso népe a Vág vizéből a lipitóújvári uradalomnak rönkfát húzott ki, amiért készpénz fizetséget kaptak. Teplicska bevallása szerint: „Módjuk van az urasági erdőben fát vágni, tutajokat, rönkfákat vágnak s a Vághoz viszik, s a vízben Liptóújvárra, az ottani raktárba szállítják az erdészlet által meghatározott taxa alapján.”

Sokkal részletesebben informál Vichodna anyaga: a tutajfát a földesúri erdőkből, az erdőhivatal által megállapított taxa szerint a lipitóújvári raktárhoz úsztatják vízben. E taxa azonban igen alacsonyan van megállapítva a kifejtett munkához képest, ugyanis, a Krivany és Tátra tövéből (alól) szállítják ki a fát.

Bérek: 1 darab 12 szálfát magában foglaló tutajért, ahol egy-egy szálfát 4 marhával, rossz út esetén 6 marhával juttatnak el a Vág vizéhez, s amely munka egy teljes napot igényel, úgy, hogy éjjel után rögtön indulniuk kell, hogy elvégezhesék a munkát, tehát egy 12 szálfás tutaj Lipitóújvárra történő leúztatásáért az erdőhivatal csak 6 rénes forintot fizet ki. A félszálfából álló tutajért, amely 14 darabot (fél szálfát) foglal magába 3 rénes forint 50 dénárt kapnak. Az „ordinális”, közönséges, egyszerű tutajért, amelybe 20 darab megy az összekötő szálfákkal együtt, 2 rénes forint 50 dénárt kapnak.

105 A teljesség igénye nélkül: *Mendöl Tibor* 1940. 66–67.; *Bulla Béla – Mendöl Tibor* 1947. 99–100.; A szlovák tutajosokról összegzően: *Huska, M. A.* 1972.

106 *Zathureczky* i. m. 118.; *Majláth* i. m. 395.; *Pechány* i. m. 414–416.

107 *Jancsik* i. m. 496.; *Magda* i. m. 213.

108 A bevallások szerint 1770 táján a tutajozással (is) pénzt keresett Bessenyőfalva, Csemic, Csernova, Fiacsice, Gombás, Hraboltovo, Ivachnofalva, Körmes, Likauka, Lucsky, Madácsan, Kisolaszi, Nagyolaszi, Kispalugya, Nagypalugya, Patak, Parisháza, Porubka, Alsó- és Felsőasztoka, Revuca, Rózsahegy, Kisselmec, Nagyselmec, Sóssó, Szentmária, Szentmárton, Szentmihály, Szokolcs, Tepla, Teplicska, Turik, Verbó, Vichodna, Vidaföld és Vrvice népe.

A szárazföldi és a vízi szállítás közötti „váltást” jelzi Hraboltova fassioja: „Ezideig a tehetősebbek fuvarozással kerestek pénzt, de mivel most az igavonó marhák megkevesbedtek, csak tutajozással keresnek.”

Nem csupán a fa úsztatása volt azonban a tutajosok haszna. Szokolcs bevallása említi, hogy hasznuk van a tutajozásból, ugyanis a községben „sok kereskedő található, akik majd mindannyian tutajoskodnak”.¹⁰⁹ Likauka: „Közel vannak a Vághoz, tutajozással kereshetnek, azaz *rezet, sôt* szállítanak *Rózsahegy*re, onnan pedig Zsolnára hajókon szállítanak, így keresnek pénzt.” Liszkova: „A Vág folyó mellett lakva tutajozással haszonra tesznek szert úgy, hogy *sôt, rezet* visznek Zsolnára, *sôt Szeredig*.”¹¹⁰ (Pozsony és Nyitra határán.)

Vrbice bevallása a famunkákra, fa háziipari készítményekre is utal, melyek tutajokon keltek útra: „E mezőváros lakói tutajozással pénzt keresnek: azaz mindenféle faáruval, deszkával, faedényekkel, lécekkel, mindenféle tutajjal útra kelnek, ezeket a kereskedők vásárolják a liptóújvári uradalomtól, és ők az alsóbb részekre viszik, szállítják alá tutajon.”

A felföldi megyék javai, tehát az épületfa mellett a sokféle faáru, nyersanyag, iparcikk stb. gyűjtőhelye Komárom volt, illetve a Duna vizén úsztak azok a tutajokon a sík vidék felé. Komáromból a szekeres gazdák keréken szállították tovább a hegyvidék javait.¹¹¹

A Vághoz közeli fekvés tehát kétségtelenül gazdasági előnyt jelentett falvaink számára. Ezért is tanulságos idézni Porubka bevallását, amiben az egyébként „tutajos” falu kárai között is említi a Vág vizét, illetve a tutajozás következményeit: „A Vág vize károsítja szántóföldjeiket, leginkább az okból, hogy a liptóújvári uradalom által két helyen épített két árok, különösen, mikor rönkfákat bocsájtanak le, elzáródik, a víz felgyűl s a falu határának part menti részeit elönti, eliszaposítja a réteket; a rönkfák a partot is károsítják.”

A folyó „összekötő” szerepén túl – mint Vrbice bevallása jelzi – nem elhanyagolható annak elválasztó jellege sem: „A Vágon levő hidat, mivel szántóföldjeik és rétjeik a Vágon túl vannak, saját költségükön nagy munkával tartják karban; ha pedig a sebes folyóvíz vagy a jég elsodorja a hidat – gyakran annak fundamentumát is –, ilyenkor újjáépítik.”

A Huska A. M. által feltárt levéltári anyag jelzi, hogy a 18. században évente kb. 2000 tutaj hozta le az építőfát az elpusztult alföldi falvak újjáépítéséhez (a 19. században a tutajok száma évente már a 20 000-et is elérte).¹¹² A sok egyéb tárgy, készítmény mellett ez önmagában is befolyásolta a sík vidék tárgyi műveltségét, miközben visszahatott a felföldi, benne a liptói nép életlehetőségeire is. A tutajozás – hasonlóan a fuvarozáshoz – pénzkereseti lehetőség, egyben az időszakos mozgás, vándorlás, útrakelés eszköze és lehetősége, az ismeretek, műveltség átadásának-átvételének lehetősége is.

Összegzés

Vizsgálatunk, valójában egyetlen forrástípus alapján nem vonhatunk le túlzottan messzemenő következtetéseket, mégis, a felföldi vármegyék úrbéri bevallásainak anyaga sajátos gazdaságszervezeti modellt látszik kirajzolni. Az európai régiókról

109 A forrásban kereskedő: *kupec*.

110 *Szered*: Pozsony és Nyitra vármegyék határán.

111 *Kecskés László* 1978. 186–227.

112 *Huska, M. A.* 1972. 141–162.

folyó történeti polémiák tisztázták, hogy a feudalizmus függési rendszere lényegesen különbözött egymástól Európa középső és keleti régiójában.¹¹³ Talán kisebb figyelmet kapott az a tény, hogy Közép-Európában – az egyszerűség kedvéért maradjunk csak a 18. századi Magyarországnál – is többféle módon vetődik fel a *centrum* és a *periféria* kérdése magában a gazdaságban is. A Felföld és a többi peremterület periférikus helyzetét – közvetlenül és közvetve – befolyásolta a centrális területek, főleg a Magyar Alföld és a Dunántúl betagozódása az európai gazdaság szerkezetébe.¹¹⁴ A centrum gazdasági reorganizációjának kezdetére lényegében kimerült a peremterületek erdőségének és bányászatának korábbi gazdagsága, ami ugyancsak összefüggött a birodalmi gazdaságpolitika, benne az egyes vidékek ökonomiai szerepének újragondolásával. Az erdővidékeken, a mezőgazdasági művelésre nem, vagy csak kevéssé alkalmas tájakon, legyen a földesúr kamara-, vagy magánbirtokos, lényegében árnyaltabban jelennek meg a robotszolgálat kötelezettségei, mint a földesurak mezőgazdálkodó nagybirtokain. A pénzért végzett kötelező szolgáltatás sajátos átmenet a robot és a bérmunka között, jöllehet, nem paraszt robotolót és nem bérmunkás napszámost „kapcsol össze” egymással. Az erdővidékeken, bányák, huták, hámorok körül dolgozó napszámósok, kisegítő munkások jelentős része a kötelező robotszolgálaton túl sem tud visszatérni saját birtokára, nagy részük nem tudja megoldani önfenntartását a családi üzemszervezetben: vagy az év egyik felében, vagy az egész esztendőben annál a földesúrnál – magán vagy kamarai birtokon – talál bérmunkát, amelynek egyébként robotszolgálattal is tartozik. Nem lehet persze jelen dolgozatunk feladata a formáció egészének megfogalmazása, de feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy a peremterületek ezen népcsoportjai sokféle módon szereztek meg élelmiszereiket, igen korán rátértek a pénzgazdálkodásra, tradicionális műveltségük eltérő jegeket mutat a centrális zónáétól, s bizonyosan sok tekintetben sajátos, eltérő lehetett mentalitásuk is a parasztokétól. A 18. századi gazdasági fejlődés fő mozgatói az erdős felföldi megyék többségében hasonlóak voltak: a művelhető földterületet nem lehetett tovább növelni az irtásokkal sem, a relatív túlnépesedés a kézművesség fejlődésének kedvezett. A jobbágyok – a kis területű és alacsony terméshozamú gazdaságok mellett –, valamint a jelentős zsellérréteg különféle kézműves munkákat végeztek, s azok termékeinek eladásával, valamint alkalmi munkákkal jutottak a portiohoz szükséges pénzhez, s a családi üzemek reprodukciójának lehetőségéhez.¹¹⁵ A földműves-bányásziparos rétegekből épülő tagolt társadalomnak természetesen a kultúrája is tagolt – mind az előzmények, mind az életmód következtében.¹¹⁶

Nem gondoljuk természetesen, hogy ez csupán a Felföld újkori társadalmára és gazdaságára értendő: az alpi és keleti kárpáti zóna feltételei is sok tekintetben hasonlóak voltak ehhez. Azt sem állíthatjuk egyértelműen, hogy a magyar feudalizmus utolsó időszaka lenne más, mint a szomszédos népeké: részben, mert a közös államtesten belül az uralkodó osztály valójában nem különül el, részben pedig a Felföld elszlovákosodása – pl. Zólyomban vagy éppen Liptóban – erőteljes német hagyományokra épül, kifejezetten a bányászat, ipar és városi fejlődés terén.¹¹⁷ Mégis szembetűnő, hogy a táji adottságok, pl. a növényföldrajzi viszonyok határai nagy vonalakban egybeesnek a magyar–szlovák nyelvhatárral, s a régióon belül – mind

113 Szűcs Jenő – Hanák Péter 1986. Különösen 15–22.

114 Legutóbb összegzően: Hofer Tamás 1993. 15–36. Különösen 28–32.

115 Horváth i. m. 59–60.; Heckenast i. m. 1017–1022.

116 Vö. Burke, Peter 1991. 39–84.

117 Makkai i. m. 1453–1454.; Szmrecsányi i. m. 37.

gazdasági-társadalmi, mind műveltségi vonatkozásban – önálló alrégiói rajzolódnak ki a közép-európai régióknak.¹¹⁸ Az alrégiók összeműködése nem csupán eltérő gazdasági típusok – részben spontán, évszázadok alatt alakult, részben tudatosan szervezett – kontaktusa, de különböző népek érintkezései és gazdasági egyenlőtlenségek kiegyenlítődései törekvése is. (Az utóbbinak máig ható jelentősége van az új típusú közép-európai gazdasági együttműködés konstrukciójában.)

Mindez persze messze vezet eredeti célkitűzéseinktől és forrásunk adta lehetőségeinktől. Figyelmeztet azonban arra a – modern történeti néprajz által hangoztatott – tényre, hogy a történeti adatok a fejlődés, illetve annak állomásai megrajzolásának eszközei, s nem alkalmasak a mai vagy közelmúltbeli néprajzi kép visszatükrözésére.¹¹⁹

A 18. század, vagyis vizsgált időszakunk tágabb időkerete, a felföldi megyék, s Liptó gazdasága és népessége számára is sajátosan átmeneti periódus. (Nem mint-ha minden időszak nem jelentene átmenetet a megelőző és következő korszakok között.) A magyar Alföld török utáni újjáépítése vákuumot jelentett a Felföld népessége számára, amiben a mostoha körülmények között élő, kis és gyenge adottságú telken/töredék telken gazdálkodó, az Alföldre vélhetően nem teljesen ismeretlenül tekintő szlovák (és más nemzetiségű) gazdasági helyzetének jobbra fordulását remélhette. (A sík vidéki mezőgazdasági munka és az áttelepülések között egyértelmű kapcsolat mutatható ki.) Ugyanakkor a centrális terület gazdasági reorganizációja minden korábbinál nagyobb tömegben igényelte a Felföld, illetve a hegykeret fáját, ami – egy időre – az otthon maradók számára is jobb gazdasági kondíciót biztosított. Ez utóbbi azonban közvetlenül járult hozzá a fa árának emelkedéséhez és az erdővédelem szigorodásához, ami nem csupán összességében zárta a gazdasági kitérési lehetőségeit, hanem – hosszabb távon – a hagyományos munkalehetőségeket is rontotta (bányák, vasipar, üveggyártás). Úgy véljük, hogy – adataink alapján – Liptó megye gazdasági „kiterjedését” a 18. század derekán ebben a „mezőben” kell kijelölnünk. Hozzátevé persze, hogy az egyes falvak eltérő helyi és helyzeti energiái itt végletesen eltérő lehetőségeket jelenthettek. Egészében bizonyosan romlott a megye megtartó ereje, ami gazdasági, népességi változásokat indukált a 18. század elején, derekán, bár nem olyan nagy mértékben, mint pl. a szomszédos Árva vármegye esetében.¹²⁰

A gazdálkodás szerkezete alapvetően befolyásolta a társadalmi mobilitást is. Az előző fejezetekben jelzett tevékenységek bizonyára erősítették a mezővárosi „polgárrá” válás igényét, s aligha véletlen – mint erre pl. Rózahegy bevallása utal –, hogy a polgárrá fogadást az oppidum 2-3, olykor 4 rénes forint lefizetéséhez köti, túl az egyéb kötelezettségeken. Ugyanakkor persze a mezőváros másfajta műveltségi lehetőséggel bír, mint vallják: „A piarista atyáknak van itt egy iskolája, ahol a gyermekeink tanulhatnak, sőt máshonnan is járnak ide.” Más vonatkozásban persze a távolság, valamint a megye gazdasági szerkezete gátolja is a lokális centrumok kialakulását, s azokra valódi esélyt csak a helyi és helyzeti energiák összegződése adhatt. A 18. századi Liptóban a szárazföldi és vízi utak találkozása, a lokális gazdasági-közigazgatási centrumot is jelentő uradalmi (főleg kamarai) központok a leginkább koherens tényezők a mezővárosi fejlődésben, vélhetően kevésbé, mint a piac-központi funkciók.

118 Cholnoky Jenő é. n.; Kádár László 1943. 76–78.; Fodor Ferenc 1928. 347–386.; Fodor Ferenc – Teleki Pál – Cholnoky Jenő 1928.; Paládi-Kovács Attila 1984. 61–73.

119 Vargyas i. m. 5–8.; Paládi-Kovács im m. (1993) 7–13.

120 Siráczky i. m. (1985) 39–44.

Forrásunk a népi műveltség részleteinek állapotát nem világítja meg, bár nyilvánvaló, hogy a 19. században megszorodó források, nem utolsósorban az elmúlt évszázad kulturális arculatát bemutató néprajzi publikációk a kutatóban elég markáns képpé állnak össze a lipiói szlovákság két évszázaddal korábbi műveltségéről.

Fontos azonban még – erre forrásunk kitűnően megfelel –, a vármegye, illetve népessége kapcsolatrendszerére, táji-gazdasági-műveltségi kontaktusára kitérnünk. Liptó kapcsolatrendszerét, egyben gazdasági-műveltségi jellegét alapvetően befolyásolta, hogy nem közvetlenül érintkezett más jellegű, más adottságú tájakkal. A sík vidék felé csupán más megyék, főleg Zólyom – a Garam völgyén tovább – és Szepes közvetítésével tartott kapcsolatot, ugyanakkor maga is közvetítő szerepet játszott: főleg Árva, kisebb mértékben Trencsén, Túróc és – a közelesen felosztásra kerülő – Lengyelország felé. A fő közlekedő folyosó a Vág-völgy –, ami Kubinba éppen úgy elvezet, mint Zsolnára –, a Dunáig már csak sok gazdasági „áttétellel”. A Vág-völgy gyűjti össze a vármegye javait, s adja tovább a fölösleget más tájak népe felé. Ugyanakkor ide érkeznek más vidékek javai, s az oldalvölgyeken terítődnek szét a megye lakosságához. A fentebb már taglalt gazdasági-piaci vonatkozásokon túl ez mindenekelőtt azt jelentette, hogy a lipiói nép a 18. században már csak a szlováksággal, északi irányban – kisebb részben – a lengyelséggel volt állandó kontaktusban. (A korábbi évszázadokban ez a helyzet eredményezte a németiség, a magyarság, más vonatkozásban a lengyelség asszimilációját is.) A 18. századi Liptó a hegyvidéki szlovákság egyik karakteres megyéje volt. Mint a bevezetőben jeleztük, elsődleges célunk azonban nem a szlovákság 18. századi életmódjának, népeletének bemutatása volt, hanem a Kárpát-medence egyik peremmegyéjének, rajta keresztül a centrum és a periféria kérdésének, illetve bizonyos részleteinek feltárása.

IRODALOM

Ábrai Károly

1863. A koritniczai fürdő. Fővárosi Lapok, 191–192.

Balassa Iván

1985. Az aratómunkások Magyarországon. Budapest

Bácskai Vera–Nagy Lajos

1984. Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest

Bél Mátyás

1984. Magyarország népeinek élete 1730 táján. (Válogatta és sajtó alá rendezte *Wellmann Imre.*) Budapest

Bodó Sándor

1990. A magyar paraszti termelés igaerejének története. Debrecen

Bulla Béla–Mendöl Tibor

1947. A Kárpát-medence földrajza. Budapest

Burke, Peter

1991. Népi kultúra a kora újkori Európában. Budapest

Cambel, Samuel (red.)

1987. Dejiny Slovenska II. Bratislava

Cholnoky Jenő

é. n. Hazánk és népünk egy ezredéven át. Budapest

Čaplovičová, Zdena

1968. Hrnčiarska výroba na Hornej Orave v 17–20. storočí. Zbornik Oravského múzea 1. 86–100.

Danyi Dezső–Dávid Zoltán

1960. Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest

EAS. = Etnografický Atlas Slovenska. Bratislava, 1990.

Falánová, Lubica

1978. Sezónna migrácia poľnohospodárskych robotníkov. Slovenský národopis, 73–82.

F. E.

1867. A likavai várrom és a rózsahegy-i várkastély Liptó megyében. Vasárnapi Újság, 384–385.

Felhő Ibolya (szerk.)

1970. Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában I. Dunántúl. Budapest

Feszty Árpád

1881. Talpas tótok. Vasárnapi Újság, 796.

Fényes Elek

1836–40. Magyarországnak, s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, I–VI. Pest

1847. Magyarország leírása, I–II. Pest

1851. Magyarország geographiai szótára. Pest

Fodor Ferenc

1928. A trianoni szerződés földrajzi megvilágításban. In: Igazságot Magyarországnak, 347–386. Budapest

Fodor Ferenc–Teleki Pál–Cholnoky Jenő

1928. Magyarország gazdaságföldrajzi térképe. Budapest

Frisnyák Sándor

1990. Magyarország történeti földrajza. Budapest

Fügedi Erik

1966. Agrár jellegű szlovák település a török alól felszabadult területen. Agrártörténeti Szemle VIII. 313–331.

Gallo, Ján

1973. Príspevok k dejinám furmanstva v Gemeri. Gemer 1. 67–90. Rimavska Sobota

Gunda Béla

1940. Szlovák népi kapcsolatok a Garam és Ipoly menti magyarsággal. Földrajzi Zsebkönyv, 170–174. Budapest

1989. Világjáró vengerecek. In: A rostaforgató asszony, 199–226. Budapest

Heckenast Gusztáv

1989. Bányászat és ipar. *Ember Győző–Heckenast Gusztáv* (főszerk.): Magyarország története 1686–1790. 627–640., 985–1022. Budapest

Hofer Tamás (szerk.)

1984. Történeti antropológia. (Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülészek előadásai.) Budapest

1993. A török hódoltság hatása a magyar paraszti műveltségre. Népi kultúra – Népi társadalom XVII. 15–36. Budapest

Hoffmann Tamás

1963. A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztszok gazdálkodásában. Budapest

1975. Mezőgazdaság és társadalom. In: Néprajz és feudalizmus, 85–119. Budapest

Horváth, Pavel

1971. Remeslo a obchod na Orave v 18. storočí. Zborník Oravského Múzea. 2. 57–73.

Huska, A. Miroslav

1968. Liptovský murári. Liptovský Mikuláš

1972. Slovenskí pltníci. Martin

Jancsik Ede

1861. Pestről a középponti Kárpátok felé és vissza. Vasárnapi Újság, 495–497., 595–597.

Kádár László

1943. A magyar ember a magyar tájban. *Bartucz Lajos* (szerk.): A magyar nép, 69–90. Budapest

Kecskés László

1978. Szekeres gazdák. In: Komáromi mesterségek, 186–227. Bratislava

Kniezsa István

1934. A tót és lengyel költőzködő pásztorkodás magyar kapcsolatai. *Ethnographia* XLV. 62–73.

Kolossváry Szabolcsné

1975. A magyar erdőgazdaság történelmi fejlődése. *Kolossváry Szabolcsné* (szerk.): Az erdőgazdálkodás története Magyarországon, 15–79. Budapest

Korabinszky, J. M.

1786. Geographisch-historisches und Produktenlexicon von Ungarn. Pressburg

Kosáry Domokos

1980. Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest

Kósa László

1982. Ember és táj. Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, 15–20. Debrecen

Kowalska-Lewicka, Anna

1969. Die Milchwirtschaft in den Polnischen Karpaten. *Földes László* (red.): Viehwirtschaft und Hirtenkultur, 696–705. Budapest

Lexicon universorum Regni Hungaricae locorum populosorum... anno Domini 1773. Budapest, 1920.

Magda Pál

1819. Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest

Majláth Béla

1877. Liptó megye őstermelése, adó, ipar és kereskedelmi viszonyai. Budapest

1899. Liptó megye. Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben XV. 373–396. Budapest

Majtán, Milán

1972. Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov. Bratislava

Makkai László

1985. Tájak és népek. *R. Várkonyi Ágnes* (szerk.): Magyarország története 1526–1686. 1425–1460. Budapest

Márkus Mihály

1964. A magyar szarvasmarha az Alacsony-Tátrában. *Ethnographia* LXXV. 467–470.

Mendöl Tibor

1940. A Felvidék. Budapest

Mérei Gyula (főszerk.)

1980. Magyarország története 1790–1848. Budapest

Paládi-Kovács Attila

1979. A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest

1984. Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. *Kunt Ernő–Szabadfalvi József–Viga Gyula* (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon, 61–73. Miskolc

1991. A történeti források szerepének változása a magyar néprajzban. *Ujváry Zoltán* (szerk.): Történelem, régészet, néprajz, 125–133. Debrecen

1993. A magyarországi állattartó kultúra korszakai. Budapest

1993a. Bevezetés. *Szilágyi Miklós* (szerk.): Népi kultúra Magyarországon a 18. században, 7–13. Népi kultúra – Népi társadalom XVII. Budapest

Pechány Adolf

1899. A felső-magyarországi tótok. Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben. V. 397–423. Budapest

- Podolák, Ján*
 1967. Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier. Bratislava
 1992. Die traditionelle Schafhaltung in der Slowakei. Debrecen
- Polonec, Andrej*
 1955. Organizácia obchodného života hornooravských plánníkov. Slovenský národopis, 49–83.
- Povala, Gabriel–Prikryl, V. Ľubomir*
 1968. Kamenárstvo v okolí Dolného Kubína. Zborník Oravského Múzea 1.101–119.
- Rebro, Karol*
 1959. Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravi Jozefa II. Bratislava
- Sebők László*
 1990. Határokön túli magyar helységnevtár. Budapest
- Sirácky, Ján*
 1985. Dlhé hladanie domova. Bratislava
- Soós Imre*
 1941. Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében. Sopron
- Szabó Dezső*
 1933. A magyarországi úrbérendezés története Mária Terézia korában, I. Budapest
- Szmrecsányi Arisztid*
 1888. Liptó megye. Megyei monográfiák I. kötet II. Budapest.
- Szűcs Jenő–Hanák Péter*
 1986. Európa régiói a történelemben. Előadások a Történettudományi Intézetben 3. Budapest
- Tagányi Károly*
 1896. Magyar erdészeti oklevéltár I–III. Budapest
- Takács Péter*
 1991. Urbéresek vallomása Szabolcsban – 1772. Budapest
- Takács Péter–Udvari István*
 1989. Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és a vásározó zempléni lakosok történetéhez. HOMÉvk. XXVII. 359–381.
 1990. Adalékok Abauj vármegye 18. század végi vásáraihoz és az Abauj megyei lakosság vásározási szokásaihoz. HOMÉvk. XXIX. 195–207.
 1992. Szlovák nyelvű paraszti vallomások Mária Terézia korából. Adalékok zempléni ruszin és szlovák községek történetéhez. Nyíregyháza
- Takáts Sándor*
 1902. Kísérlet a Vág hajózhatóvá tételére, 1713. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle.
- Tálasai István*
 1955. Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945–1955). Ethnographia LXVI. 5–56.
- A Tatra-vidék lakosai. Hazánk s a külföld 1865. 616–618.*
- Udvari István*
 1988. Adatok Hegyalja és a zempléni szlovák, valamint ruszin falvak kapcsolatainak történetéhez. *Bencsik János–Viga Gyula* (szerk.): a hegyaljai mezővárosok történeti néprajza, 48–60. Miskolc
 1991. A Mária Terézia-féle úrbérendezés szlovák nyelvű dokumentumai. Adatok a szlovák nép gazdaság- és társadalomtörténetéhez. Nyíregyháza
 1992. Sáros vármegye jobbágynépe Tokaj-Hegyalján Mária Terézia korában. (Adatok a sószállításról.) Tokaj és Hegyalja VII. 64–74. Miskolc
- Udvari István–Viga Gyula*
 1993. A javak cseréje, munka és vándorlás Sáros megyében a 18. században. Népi kultúra – Népi társadalom XVII. 165–200. Budapest
- Vargyas Lajos*
 1960. Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? Néprajzi Értesítő XLIII. 5–20.

Vágvölgyi

1858. Vrickói nép. Vasárnapi Újság, 447–448.

Vályi András

1796–99. Magyarországnak leírása I–III. Buda

R. Várkonyi Ágnes

1992. Pelikán a fiaival. Budapest

1992a. Történeti ökológia és a művelődés históriája. Magyar Tudomány 11. szám 1296–1309.

Veres László

1989. Magyar népi üvegek. Miskolc

Viga Gyula

1981. Népi kecsketartás Magyarországon. Miskolc

1990. Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen–Miskolc

Wellmann Imre

1989. Mezőgazdaság. *Ember Győző–Heckenast Gusztáv* (főszerk.): Magyarország története 1686–1790. 507–526., 931–984. Budapest

Zathureczky János

1899. Vázlatok a lipthói tótság néprajzából. Ethnographia X. 114–124.

AM RANDE DES KARPATENBECKENS

ZUR HISTORISCHEN ETHNOGRAPHIE DES KOMITATS LIPTÓ IM 18. JAHRHUNDERT

Das Komitat Liptó (dt.: Liptau) war eines der am nördlichsten gelegenen Komitate im historischen Ungarn. Die Grenzlinien dieser in ihrer Gestalt beinahe einem regelmässigen Quader ähnelnden Verwaltungseinheit verliefen nahezu exakt von Westen nach Osten und von Norden nach Süden.

Das Liptó des 18. Jahrhunderts war einer der typischen Bereiche für das Slowakentum aus dem Bergland. Die Urbarialregelung unter Maria Theresia erstreckte sich auch auf 124 Siedlungen des Komitats Liptó. Die Aussagen, Fassionen, von Seiten der Bauern, die zur Vorbereitung eben dieser Urbarialreglung aufgezeichnet worden waren, bilden die Hauptinformationsquellen für die vorliegende Arbeit. Dorf für Dorf sind aufgrund der Urbarialgeständnisse die verschiedenerelei Verhältnisse und Beziehungen festgehalten und widergespiegelt, die von den einzelnen Kommunen realisiert wurden. Die geographischen gegebenheiten nahmen natürlich einen starken Einfluss auf das Leben der Bevölkerung im Komitat Liptó.

Aus den Bauernfassionen geht eindeutig hervor, dass die Landwirtschaft nur einen der Pfeiler für die Einwohnerschaft des Komitats Liptó ausmachte. Ihr täglich Brot verdienten die Menschen hier in den ausgedehnten Wäldern, durch die reichen Mineralvorkommen bzw. durch deren Verarbeitung in der Industrie, durch Fuhrunternehmen, Flösserei und Saisonarbeit.

In der vorliegenden Arbeit werden drei umfangreichere Themen beleuchtet.

1. Einkunftsquellen für die Leibeigenen von Liptó

Wie allgemein in den bergigen Gegenden von Oberungarn so war auch in Liptó eine gemischte Landwirtschaft, unterschiedliche Tätigkeiten in verschiedenen Bereichen, charakteristisch für die Leibeigenenhaushalte. Hier sei bemerkt, dass das Komitat sich mit den grundlegendsten Getreidesorten nicht selbst versorgen konnte. Es bildete sich ein ganz besonderes Gefüge zwischen der Produktion von Lebens-

mitteln, ihrem Handel sowie ihrem Transport heraus, durch welches die einwohnerschaft von Liptó in Verbindung zur Grossen Ungarischen Tiefebene und zu den Bergbaustädten geriet. Mit der Produktion von Lebensmitteln ist auch die Herstellung von Getränken sowie deren Umsatz verbunden. In den Aussagen ist auch die Rede von Schnapsbrennereien und Bierbrauereien. So gab es zum Beispiel in den Gemeinden *Párisháza Csernova* und *Ludrova* bedeutendere Brauereien. Die henschäftliche Bierbrauerei musste von den Leibeigenen abgeleistet werden. Das Bergland von Liptó war ein charakteristisches Gebiet für das Hirtentum der Slowaken. Der von uns hier untersuchte Zeitabschnitt stellte auch in der Forstnutzung wie in der Waldweidung einen neuen Anfang dar. Unsere Angaben zeigen eindeutig, dass die Leibeigenen für ihre Quartiere im Bergland den Grundbesitzer mit Käse bezahlen mussten. Unsere Quellen weisen auch darauf hin, dass man schon damals bei der Viehhaltung in Liptó, insbesondere bei der ausgedehnten Schafzucht, Weideweidung zusammen mit Heuzufütterung anwendete.

2. Markt und Märkte im Wirtschaftsleben

Unter den 124 Siedlungen, die von der Urbarialregelung erfasst worden waren, gab es 54, deren Einwohnerschaft zu einem einzigen Markt zogen. Die Dorfbewohner von 37 Siedlungen besuchten zwei Märkte: und nur die von 19 Siedlungen suchten drei verschiedene Marktorte auf. Von zwei Siedlungen wurden fünf Marktorte genannt. In den Fassionen aus dem Komitat Liptó wurden elf Marktorte gezählt, von denen sieben ausserhalb der Komitatsgrenzen lagen. Zu den wichtigsten Marktorten zählten: *Liptó-Szentmiklós* (wurde von 78 Liptóer Siedlungen aufgesucht); *Németlipcse* (wurde von 58 Liptóer Siedlungen aufgesucht); *Rózsahegy* (wurde von 23 Liptóer Siedlungen aufgesucht); *Tarnóc* (wurde von 13 Siedlungen aufgesucht.) Die Jahr- und Wochenmärkte waren auch Plätze, an denen sich die Leibeigenen zu Gelegenheitsarbeiten verpflichten konnten. In den Urbarialfassionen gibt es den betonten Hinweis, dass die Einwohner in den Marktorten die Gelegenheit hatten, sich durch ihrer Hände Arbeit oder Anspanndienste Geld zu verdienen.

3. Verdienstmöglichkeiten

Den Fassionen zufolge wurden im Komitat Liptó sowohl Leinen als auch Hanf angebaut. Die Faserverarbeitung zählte unter anderem auch zu den Frondienstleistungen. Was die Holzarbeiten betrifft, so wird in unseren Quellen vor allem die Herstellung von Holzschindeln genannt, doch es gibt auch Angaben zur Herstellung von Holzgeschirr. Eine der Haupteinkunftsquellen für die Liptóer war die Forstarbeit. Hier verbanden sich Frondienstleistungen bzw. deren Verrichtung für Geld sowie Tagelöhnerarbeit. Auch bei den Fuhrleuten (Anspanndienste) traten Frondienst und Arbeit für Geld nebeneinander auf. Eine weitere Verdienstmöglichkeit bedeutete die Tatsache, dass die Leibeigenen von Liptó sich oft für Arbeiten in den Bergwerken und in der Industrie verpflichteten.

Weitere Angaben liefern die Schriften aus der Urbarialregelung auch über die Steinarbeiten der Liptóer. Feudale Dienstleistungen und Kleinunternehmen fanden sich auch bei den Fuhrunternehmen und bei der Flösserei, die beide oft in Verbindung mit dem bäuerlichen Handel standen. Das Hauptprofil bei den Lohntransporten bildete der kameralistische Salztransport, von dem 40 Liptóer Dörfer berichteten. Im Verlauf der Urbarialregelung sagten 36 Dörfer aus, dass die Flösserei für ihre Einwohnerschaft als Verdienstmöglichkeit von Nutzen sei.

In der Zusammenfassung dieser Studie wird nach einem Zusammenhang innerhalb der wirtschaftlichen Entwicklung zwischen den zentralen Gebieten des Karpa-

tenbeckens und den Randgebieten gesucht. Hier gibt es den Hinweis darauf, dass der Grossen Ungarischen Tiefebene in ihrer wirtschaftlichen Reorganisationsphase nach der Befreiung von den Türken eine wichtige Rolle durch ihre Beziehungen zu den Randgebieten zukam. Zu eben jener Zeit erhielt auch der Schutz des Forstbestandes in den Berggebieten besonderes Gewicht, denn der Wiederaufbau des Binnenlandes verlangte vor allem nach grossen Mengen an Bauholz aus den Waldregionen.

Für die Lebensweise der slowakischen Bevölkerung der nördlich gelegenen Komitate von Ungarn war – ganz im Gegensatz zu den Landwirtschaft betreibenden Menschen aus der Tiefebene – eine differenzierte Betätigung charakteristisch, bei der neben Ackerbau und Viehhaltung in einem bestimmten Teil des Jahres auch Forstarbeiten sowie zusätzliche Tätigkeiten in Bergwerken, Hüttenwerken, Hammerwerken und anderen Industriebetrieben eine wichtige Rolle einnahmen.

Die Wirtschaftslage von Liptó war grundsätzlich dadurch beeinflusst, dass dieser Bezirk nicht unmittelbar an die Landwirtschaftszonen des Flachlandes grenzte. So blieb sein Verkehr immer zweitrangig, und seine Wirtschaftszentren nahmen im Leben dieser Region ebenfalls eine zweitrangige Bedeutung ein. Hiermit war das Komitat eine typische Unterregion des Gebietes, und wenn man ihr Beziehungssystem aufdeckt, so hilft das – ähnlich wie bei den Komitaten Sáros, Zólyom, Arva und anderen –, die einzelnen Unterregionen dieses Gebietes genauer zu umreissen.

István Udvari-Gyula Viga

A MISKOLCI ZSIDÓSÁG TÉRFOGLALÁSA ÉS AZ IZRAELITA NAGYPOLGÁRSÁG A DUALIZMUS ÉVTIZEDEIBEN

CSÍKI TAMÁS

A miskolci zsidóság – ha nem is minden előzmény nélkül –, de a gazdasági élet fő pozícióból kizárva, egységes kispolgári arculattal érkezett el a kiegyezésig, s vágott neki a dualizmus évtizedeinek. Ezt megelőzően, a kereskedelmi életben a város politikai vezetése által is támogatott görög kereskedők akadályozták a térfoglalásukat, a kézműipar, illetve kisipar terén pedig az izraelita iparosokat kirekesztő keresztény céhek jelentették a konkurenciát. Igaz, ezekkel szemben 1833-tól a zsidó iparosok is szervezkedtek, és 1836-ban 32 mester megalapította az izraelita sorcéhet, melynek szabó, cipész, festő, bádogos, tímár, aranyműves, pék, asztalos, szücs sőt gyertyamártó, gombkötő tagjai is voltak.¹ A céhtagok azonban végig rossz anyagi helyzetben voltak – a céhprivilegiumok császári megerősítése is elmaradt –, ráadásul az 1850-es évek kormányzati politikája általában is a céhek visszaszorítására törekedett. (A mesterremek megszüntetése, a mesterjog megadásának átvétele a céhektől stb.) Így a zsidó kisiparosok számára nem volt túl érzékeny csapás az 1872. évi VIII. tc. a céhek megszüntetéséről. Ők rögtön ezt követően gyűlést tartottak Miskolcon, s szinte észrevétlenül átalakultak izraelita egyesült ipartársulattá, melyet 1874-ben a földművelési, ipari és kereskedelmi minisztérium is jóváhagyott.

Más volt a helyzet a keresztény kisiparosok esetében. Őket korábbi privilégiumaik elvesztése súlyosan érintette, s a 23 keresztény céh tagjait jóval nehezebb volt egy egységes érdekű ipartársulattá szervezni. Erre a zsidósághoz képest jóval később, csak 1884-ben került sor. Ráadásul a megalakuló Miskolci Ipartestületnek – bár az alapszabály kimondja, hogy tagja minden iparos, aki a város területén képesítéshez kötött mesterséget űz² – számos iparos ellenzője akadt, kivált a legnépesebb iparágban, a csizmadiák körében. De az izraelita ipartársulat is – féltve különállását, s az elért gazdasági sikereit – megfogalmazta saját tiltakozását.³

Mert a zsidó kisiparosság az 1870-es években – kihasználva az 1872. VIII. tc. teremtette iparszabadság, s a keresztény iparosok bódultságának időszakát (ez utóbbihoz hozzájárult az 1873-as válság is) – megerősítette gazdasági pozícióit Miskolcon. Hiszen – miközben állandóan csökkent az önálló iparosok száma (1872 és 1884 között 1300-ról 1100 főre),⁴ ami persze jelzi a kisipar meginduló válságát – az izraelita ipartársulat létszáma növekedett, iparoktatásra egyre több pénzt fordított

1 A miskolci Egyesült Izraelita Ipartársulat 100 éves történetének rövid ismertetése 1836–1936. Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattára (továbbiakban HTD) 53. 3568. 1. Adatokat közül erre vonatkozóan pl. *Leszli A.*: A miskolci zsidók története 1867-ig. (kézirat)

2 A Miskolci Ipartestület 50 éves múltja. Közli Kovács Lajos HTD 53.3550.1.

3 Uo.

4 A Miskolci Ipartestület évi jelentései 1885–1926. HTD 53.2740.1. 1–17.

(a jövőt is szemmel tartotta tehát), s állandó ipari kölcsönökkel, illetve egyéb segítséggel támogatta a gyengébb izraelita iparosokat, biztosítva versenyben maradásukat.⁵ 1875-ben már ügyészt, orvost és szolgát is alkalmaznak a testületnél, s a szegedi iparos nagygyűlésre népes delegációt küldenek.⁶

Ezzel a folyamattal párhuzamosan a kereskedelemben is változások kezdődtek. A már meggazdagodott görög kereskedők tőkéjüket egyre kevésbé forgatták (szőlőt telepítettek, földet vásároltak), s így a zsidók fokozatosan elfoglalhatták pozícióikat. Persze egyre nagyobb nyomás nehezedett a görögökre az izraelita szatócsok, házalók növekvő száma következtében, akik a környező nemesi birtokokról korábban jelentős tőkéket felhalmozva Miskolc felé áramlottak.

Már az 1870-es években – egyelőre a kisiparban és a kiskereskedelemben – jelentős a zsidóság előretörése. Ekkor alapozódnak jelentős vagyonok, s teremtnék meg a feltételei annak, hogy a zsidók többsége kihasználhassa az elkövetkezendő nagy konjunktúra minden lehetőségét.

Erre az időszakra esett a Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara szervezése, melyben vezető szerepet játszottak a zsidó iparosok és kereskedők. 1868-ban ugyan Miskolcot alkerületi központként a kassai kamarakerülethez csatolták, az ezt követő tiltakozások után azonban az 1872 után alakult Általános Ipartársulat, s még inkább a már 1875 óta fennálló Miskolci Kereskedelmi Testület tagjai, (ez utóbbiban szinte kizárólagosan zsidók szerepeltek) nagy lendülettel fogtak hozzá az önállósulás megteremtéséhez.⁷ Támogatta őket ebben a város vezetése is, és végül 1879-ben – ami jelzi Miskolc gazdasági fellendülésének elismerését – a kormány hozzájárult a kamara felállításához, melynek területe kezdetben Borsod, Gömör és Kishont megyékre terjedt ki, majd 1890-ben Hevest is hozzácsatolták.⁸ A kamara beltágjai között – akiket a Miskolcon lakó kereskedők és iparosok választottak, az iparosztályt csak az iparosok, a kereskedőosztályt csak a kereskedők⁹ – kezdettől fogva a zsidóság volt nagy többségben, az elnökök is sorra közülük kerültek ki. Különösen a kereskedőosztályról mondható ez el, de az iparosztályban is sokáig nagyjából zsidó kis-, illetve kézműiparosok érdekei érvényesülhettek. (A miskolci kamara iparosztálya az 1880-as években javarészt kisiparosokból, állt.) S azért fontos ez a miskolci zsidóság szempontjából, mert a kamara – legalábbis az első évtizedekben – széles önkormányzattal rendelkező közjogi intézmény volt, nagy hatáskörrel. Joga volt – és ezzel kívánt is élni – a helyi gazdaságfejlesztő tervek véleményezésére, ezek előkészítésében és megvalósításában való részvételre, a helyi kereskedelem-, adó- és vámpolitikába való beleszólásra, cégváltozásoknál a közreműködésre, az ipari közgazgatásba való bekapcsolódásra helyi és országos szinten, a kereskedelmi és ipari szakoktatás irányítására.

Láthatjuk tehát, hogy a miskolci zsidóság – mely a gazdasági-testületi szervezkedésben, érdekképviseletei kialakításában jóval előrébb járt, és magasabb szintet ért el, mint a keresztény felekezetek – az 1870-es, '80-as évektől mind erőteljesebben kívánt részt venni a gazdasági élet minden területén. Amellett, hogy a zsi-

5 A Miskolci Egyesült Izraelita Ipartársulat... (Uo.)

6 Uo.

7 A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara Jegyzőkönyvei. (A továbbiakban KIJegy.) 1906., 1930. (Jubilumi emlékülések) (IX. 201. Kereskedelmi és Iparkamara iratai. Borsod-Abaúj-Zemplén-Megyei Levéltár.)

8 Uo.

9 Az 1868. évi VI. tc. határozza meg a kamarák funkcióit, szabályozza a belserveszeteiket, a kamarai választások rendjét, stb. Általános tájékoztatást ad a kamarákról: *Sugár I.: A Kereskedelmi és Iparkamara. Miskolc, 1905.*

dóság – s ez már gazdasági tényerésüket jelzi – továbbra is az iparszabadság, a szabadkereskedelem – egyáltalán a szabad verseny – liberális elvei mellett foglalt állást.

De hogy is nézett ki Miskolc gazdasági élete a múlt század végén? Mi jellemezte ipari, kereskedelmi struktúráját, bankéletét, milyen lehetőségek álltak tehát a miskolci zsidóság előtt?¹⁰

1900-ban a népesség 42,5%-a már szorosabban vett ipari foglalkozású.¹¹ Ugyanakkor – bár a gyáripar fejlődése is ezekben az évtizedekben bontakozott ki, és általános tendencia, hogy az önálló iparosok egyre nagyobb számban kénytelenek pl. vasgyári vagy vasúti munkásként (esetleg napszámosként) elhelyezkedni – a miskolci iparra továbbra is a kisipari jelleg volt jellemző.¹² Találunk még, igaz rendkívül alacsony számban (54 fő) a házi és népiparral, illetve vándoriparral foglalkozókat, de a szűkebb értelemben vett iparosoknak is több mint 90%-a – miként pontosabban is látni fogjuk – öt segédnél kevesebbet foglalkoztató kisiparos.¹³

A legnagyobb vállalatok természetesen a nehéziparban jöttek létre (1870-től egy nagyolvasztó, '71-től hengerde is működött). 1900-ban a vasúti műhely 538 segédet, a két gazdasági gépgyár összesen 77 segédet alkalmazott. Ez utóbbiak zsidó tulajdonban voltak, csakúgy, mint a 37 segédet foglalkoztató gőztéglagyár, és a 145 segédet foglalkoztató gőzmalom. (1900-as adatok.) A legnagyobb könnyűipari vállalatok 1900-ban alig haladták meg a 20 fős nagyipari keretet (asztalosüzem 23 segéd, légszeszgyár 26, cukorkagyár 27 segéd).¹⁴

Az ipar szerkezetére vonatkozóan az alábbi adatok állnak rendelkezésünkre. (A továbbiakban valamennyi adat az önálló és segédszemélyzet együttes számát jelöli.) 1900-ban a vas- és fémiparban 2111-en dolgoztak, a gépgyártásban 755-en, az építőiparban 592-en. A könnyűipari ágazatok között legtöbben a ruházati iparban dolgoztak (1988-an, ebből szabó 458, cipész, csizmadia 826), majd a fa- és csontiparban (437-en), illetve a kő-, föld-, anyag- és üvegiparban (151-en). A bőrgyártásban 72-en, a fonó- és szövőiparban 52-en, a papírosiparban 11-en dolgoztak.¹⁵

Látható, hogy a nehéz- és könnyűipar között egy bizonyos egyensúly alakult ki 1900-ra, annak ellenére, hogy ez utóbbi szinte kizárólagosan kisipari keretek között maradt. Jellemző továbbá a miskolci iparfejlődésre is, hogy nagy jelentőségűvé vált az élelmiszeripar (599-en dolgoztak itt 1900-ban, 171 hentes és mészáros, illetve 152-en a malomiparban, 139-en a sütőiparban), ezzel szemben a modern iparágak alig fejlődtek. (Pl. vegyészeti ipar 51 fő, sokszorosító és műipar 103 fő.) Nagy jelentőségűvé vált viszont már a múlt század végére a „szálloda-”, vendéglő-, kávé- stb. ipar (512 fő).¹⁶

10 E kérdések részletes megválaszolása meghaladná e tanulmány kereteit. Egyébként e témakör modern szemléletű, monografikus igényű feldolgozása sem készült még el. További probléma, hogy amennyiben egy időmetszetet ragadunk ki (a források erre adnak leginkább lehetőséget), akkor éppen azokat a lényeges gazdasági változásokat nem tudjuk érzékeltetni, melyek Miskolcon is lezajlottak a múlt század utolsó évtizedeiben.

11 *Gyimesi Sándor*: Miskolc történetének néhány kérése a kapitalizmus korában 1850–1914. (kézirat) HTD. 77. 272. 506.

12 A „kisipar” definiálása, illetve, hogy kit tekintünk kisiparosnak (és általában kispolgárnak) többféle – egymással összefüggő – szempont szerint történhet. Elsősorban a segédszámot, a jövedelemviszonyokat (esetleg az életmódot, iskolázottságot) lehet kategóriaalkotó tényezőként említeni.

13 S. K. Népszámlálás II. 1900. 448.1.

14 Uo. 987.1.

15 Uo. 449.1.

16 Uo. 449.1.

Ami a zsidóság elhelyezkedését illeti az iparban, miként látni fogjuk elsősorban a könnyűipari ágazatokban sikerült – létszámukhoz viszonyítva – jóval erőteljesebb pozíciót kivívniuk a múlt század végére.

A tőkés gazdaság fejlődése a kereskedelemben is nagyarányú változásokat hozott, hiszen Miskolc ki tudja már használni a kedvező földrajzi fekvése nyújtotta előnyöket. Egyrészt a környező települések helyi jellegű kereskedelmének (pl. vásárok) hanyatlása a miskolci kereskedők pozícióját erősítette, annál is inkább, mert a székhely iparának mennyiségi és minőségi fejlődése alkalmat adott újabb és újabb árucikkek vidékre juttatására. Másrészt – ugyanezen okokból – megnőtt az igény és lehetőség az országhatárokon túlra irányuló kereskedelemre is. Ebben – elsősorban a zsidó – terménykereskedők jártak az élen, s a viszonylag magas szállítási költségek, s a fokozódó orosz konkurencia ellenére, terményeikkel (elsősorban a gabonafélékkel, illetve zabbal, burgonyával, babbal stb., majd a liszttel) jelentős pozíciókat szereztek a galíciai, sziléziai, csehországi piacokon az 1880-as évekre. A juh-, illetve marhakereskedelem – bár az 1880-as években még szállítottak a miskolci kereskedők Franciaországba és Ausztriába – fokozatosan elvesztette külföldi piacait, a gyapjú osztrák piacokon történő értékesítését pedig az ausztrál verseny nehezítette. Ennek ellenére a miskolci gyapjúkereskedelem továbbfejlődött, s a város piacconcentráló hatását mutatják az 1890-es években rendszeressé és híressé váló gyapjúvásárai. Igaz az értékesítés ekkor már a főváros felé irányult, csakúgy mint a szintén jelentőssé váló fakereskedelem.¹⁷

Az ipar és a kereskedelem szoros kapcsolatát mutatja, hogy a század legvégére a miskolci nehéz- és könnyűipar fellendülése lehetővé tette a különböző vas-, agyag- és üvegarúk, kőedények stb. exportját. Természetesen csak a balkáni országok jöhettek számításba, ami persze így is – miként általában a magyarországi ipar- és kereskedelemfejlődés – az osztrák burzsoázia aggodalmát fokozta. (Ne feledjük, hogy a '90-es években, de még a gazdasági kiegyezés megújítása előtt vagyunk, ami egyébként is számos kérdést hagyott nyitva.) Nem véletlen – s ez mégiscsak a miskolci ipar és kereskedelem eredményeit jelzi –, hogy a kamara évről évre állást foglalt az Ausztriától független, önálló vámterület mellett, ennek hiányát említve a magyarországi ipar- és kereskedelemfejlődés, illetve városfejlődés viszonylagos lassúsága miatt.¹⁸ Persze nem volt teljesen egységes ez az álláspont, hiszen voltak – elsősorban a termelők és terménykereskedők között – akik nyerstermékeink piacainak biztosítása érdekében, az ország agrárjellegét hangoztatva továbbra is a közös vámterület fenntartása mellett érveltek. S, hogy ennek ellenére a kamara pl. 1896-ban azt deklarálta, hogy a vámszerződés legfeljebb 1903-ban újítható meg, azt követően viszont hazánk minden irányban szabad kezét nyerjen – ez az iparosság (természetesen a kisiparosságot is beleértve) befolyását jelzi a kamara életében.¹⁹

A miskolci hitelélet fellendülése a kiegyezés után vett nagyobb lendületet – s miként látni fogjuk – több hullámban, de igen rövid idő alatt a város jelentékeny pénzügyi központjává vált az országnak. (1912-ben 11 hitelintézet és 3 hitelszövetkezet működött Miskolcon.)²⁰ A legnagyobbak 10 millió korona fölötti alaptőkével

17 A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a kamarai terület kereskedelmi, ipari és forgalmi viszonyairól 1881. évben. 1. rész HTD 53.2751.1.1.; illetve általánosabb gazdasági áttekintést ad: Borsod-Abaúj-Zemplén Megye története és legújabb kori adataira. Tud. szerk.: *Orbán Sándor* Miskolc 1970. 41–67. 1.

18 A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése (továbbiakban KIJ) 1904. (IX. 201. Kereskedelmi és Iparkamara iratai. B.-A.-Z. Megyei Levéltár)

19 KIJegy. 1896. (Uo.)

20 Magyar Pénzügyi Compass (továbbiakban MPC) 1912. évre. Szerk.: *Kormos Alfréd* Bp. 1913.

alakultak (a Miskolci Hitelintézet 15 millió koronával, a Borsodmegyei Takarékpénztár 12 millióval, az Agrárbank 20 millióval pl.), s valamennyi részvénytársasági formában működött. (A részvénykibocsátás a legtöbb esetben kis névértékben történt, tehát a közép- (esetleg) kispolgárság is résztulajdonossá válhatott.²¹⁾

A múlt század utolsó évtizedeiben Miskolcon is jellemző gazdasági konjunktúra nem érte készületlenül a zsidóságot. Tekintsük előbb a nagypolgári réteget, mely részben – a kereskedelmi tőkét felhalmozva – magában a városban alakult ki viszonylag rövid idő alatt, részben pedig már „készen” érkezett Miskolcra.

Elsősorban az élelmiszeripart (s ezen belül a malomipart) említhetjük, melynek megalapozói Miskolcon is meggazdagodott terménykereskedők voltak. Ők márcsak azért is szerencsés helyzetben vannak, mert az 1870-es, '80-as évektől éppen a terménykereskedelem kerül előtérbe a korábbi bor-, fűszer-, textil- stb. kereskedelemmel szemben. Igaz már 1864-ben megalakult a Borsod-miskolci Gőzmalom Rt., de igazi fejlődése a következő évtizedekre esik. Vezérigazgatói, az igazgatótanács tagjai, főrészvényesei természetesen zsidók voltak, az elnökségben pedig helyet kaptak a város főtisztviselői is.²² Fokozatosan a részvénytársaság érdekkörébe kerültek a losonci, hatvani, nagysárosi, csányi, iglói, szegi malmok. 1902-ben egy új, 1900 lóerejű négyhengeres gőzgépet szereltek fel, 1911-ben pedig beolvasztották a debreceni István-gőzmalom Rt.-t. Továbbá részesedése volt a cégnek a kassai és békéscsabai gőzmalomokban, sőt Bécsben is – ez a miskolci zsidó tőke monarchiai kiterjedését, kapcsolatát jelzi –, de részt vettek 20 millió korona részvénnel és 15 millió korona hitel nyújtásával a budapesti „Farina” Hazai Termény- és Árukereskedelmi Rt. megalapításában is.²³ A malom kapacitása lehetővé tette, hogy termékei jelentős hányadát az ausztriai, sziléziai, csehországi piacok értékesítse, ugyanakkor a malom szükségletének kielégítése érdekében a zsidó terménykereskedők a távolabbi megyéket is felkeresték. Ilyen körülmények között a még 1860-ban Kohn Salamon által alapított első miskolci gőzmalom nem bírta a versenyt, így a Borsod-miskolci Gőzmalom Rt. ezt is érdekelttségébe vonta.

A malomipar mellett a mezőgazdasági termékekre épülő egyéb iparágak nem fejlődtek számottevően Miskolcon a múlt század utolsó évtizedeiben. Igen szemléletesen jelzi viszont a zsidóság vállalkozó kedvét és a feltételekhez, lehetőségekhez való remek alkalmazkodását, hogy az említett Kohn Salamon 1870-ben szeszgyárat alapított,²⁴ s az is jellemző, hogy Pollák Mór ecetgyáros kereskedői pályáját sem adta fel,²⁵ persze üzeme nem tartozott a nagyvállalatok közé. Az ugyancsak izraelita Nagy Andor kenyérgyára sem volt ilyen jellegű, s az sem véletlen, hogy a már századunk elején alakult likörgyár tulajdonosa, Győri Ödön zsidó nagykereskedő volt.²⁶

Az új század első néhány évében a malomiparban is visszaesés volt tapasztalható (összefüggésben a terménykereskedelem átmeneti visszaszorulásával, a kiviteli lehetőségek pangásával), az 1910-es években azonban egy újabb fellendülés kö-

21 MPC 1922–23. II. rész Vidék-külföld magáncégek. Szerk.: *Kormos Gyula* Bp. 1923. 1190–1196.1.

22 Miskolci Kalauz. Naptár az 1885. évre. szerk.: *Vánca Mihály* 56.1.; Mihók-féle magyar Compass. XXIV. évf. 1896/97.; MPC 1922–23. ... 1197.1., valamint Borsod-miskolci és debreceni István gőzmalom Rt.-nek közgyűlése. Miskolc 1923.

23 Uo.

24 KIJ. 1881.1. (Uo.)

25 *Dobrossy István*: Kereskedelmi kapcsolatok és hitelviszonyok Miskolcon a 19. század végén. HTD 77. 263.7. 345.1.

26 Tanulmányrészletek a miskolci zsidóságról. (Kézirat é. n.) HTD 89. 107. 1–7.

vetkezett be. Már a háborús szükségletek emelkedésére utal – s jelzi, hogy a miskolci zsidó kereskedők is kimagasló szerepet játszottak a hadiszállításokban –, hogy 1918-ban az izraelita Neumann Adolf (a Kereskedelmi és Iparkamara leendő elnöke) megalapította Miskolcon a Tiszavidéki Műmalom és Mezőgazdasági Részvénytársaságot 5 millió korona alaptőkével, zsidó igazgatósági és felügyelőbizottsági tagokkal,²⁷ ami hamarosan érdekkörébe vonta a Szikszói Gőzmalom Rt.-t. Persze Neumann a háború utáni időszakra is gondolt, amit bizonyít pl., hogy óriási része volt a Magyar Őstermelő Rt. alapításában, amely nemcsak a mezőgazdasági iparban, de magában a mezőgazdaságban is nagy sikereket ért el több ezer holdas mintagazdaságával. Ez jelzi, hogy a miskolci zsidó nagypolgárság is rendkívül magas szintet ért el a vertikális integráció terén már az 1910-es évek elejére, hiszen a feldolgozóiparok ellátása érdekében szívesen fordult a föld felé. Ugyancsak földbirtokos zsidó volt Munk Soma, az 1917-ben alapított Miskolci Konzervgyár Rt. elnöke (a Tésztaárugyár Rt. üzemét vette át), mint ahogy az igazgatótanácsban itt is a zsidó nagykereskedőké volt a vezető szerep.²⁸ S még egy zsidó érdekeltsgű élelmiszeripari vállalatot említhetünk, az 1918-ban létrehozott Miskolci Cukorkagyár Fischer Sámuel Rt.-t, mely az előbbinél jóval szerényebb alaptőkével (150 000 korona), és kevesebb részvényessel jött létre.²⁹

Ami az egyéb iparágakat illeti, itt a múlt század utolsó évtizedeiben is részben jóval kevesebb nagyvállalat alakul, illetve bővül ki – ez a nehézipari ágazatokra jellemző –, részben pedig – főként a könnyűipari ágazatokban – megmaradnak a kisüzemi méretek.³⁰

Említsünk néhány jellegzetes példát a zsidó vállalatok köréből. Szintén a mezőgazdasághoz kötődik az 1879-ben Hercz Zsigmond által alapított mezőgazdasági gépgyár, amit 1893-ban Hercz Jenő vett át, s ami komoly gyárrá fejlődött. (A Hercz-cég a borsodi szénmedence feltárásában is jelentős szerepet töltött be. Megvásárolta a királdi, sőt a tatai kőszénbányákat is, melyek tagjai lettek a Magyar Általános Kőszénbánya Rt.-nek. A gépgyárban kezdte pályafutását gyakornokként, majd az Általános Kőszénbánya, illetve a Borsodi Szénbánya vezérképviselét megkapva önállósult Neumann Adolf, aki – mint majd látjuk –, a miskolci zsidó nagypolgárság egyik legjelentősebb képviselője lesz.)³¹ Hercz Zsigmond egyébként maga is foglalkozott gépkereskedelemmel, miként Koós Soma, az 1867-ben alapított kőedény- és porcelángyár tulajdonosa üveg- és porcelánkereskedelemmel,³² ami a szerbiai piacok megszerzésére is irányult. A múlt század végén alakult a Kun-testvérek vasárugyára, illetve a Fried-testvérek gépárugyára is.³³ (Ez utóbbiak kisebb jelentőségűek voltak.) Ezeknél jelentékenyebb volt a Schweitzer-féle varrógép részvénytársaság. A kiterjedt Schweitzer család szinte minden tagja helyet kapott a vállalat igazgatótanácsában, sőt Schweitzer Albert egy faárugyárnak is a tulajdonosa volt.³⁴ Jellegzetes pályafutás a Wilhelm Hermanné, aki 1886-ban a vasúti áruk házhoz szállításával indult, majd saját koncessziójában 200 előfizetővel bevezette Miskolcon a telefont, amivel az infrastrukturális fejlődéshez is nagymértékben hozzájár-

27 MPC 1922–23. ... 1205.1.

28 Uo. 1204.1.

29 Uo. 1202.1.

30 Erről is szól röviden *Dodrossy I.*, illetve *Gyimesi S.* idézett tanulmánya

31 KIJegy. 1929. (Gyászülés) (Uo.)

32 *Dobrossy* i. m. 345.1.

33 Tanulmányrészletek...

34 *Ellenzék* naptára 1913. évre Miskolc 1913. 217.1.

rult. Emellett ő is – mint számos társa – szerepelt a város által 5 holdas parcellákban kiadott „Sajón inneni” földrész bérlői között.³⁵

Mindezen túl, természetesen csaknem valamennyi nagyobb ipari részvénytársaságban is érdekelt volt a miskolci zsidótöke. Az 1882-ben alapított Miskolci Gőztéglagyár Rt. legnagyobb részvényesei zsidók voltak (a már említett Győri Ödön, Koós Samu, valamint Schrecker S. Lipót a gőzmalom vezérigazgatója, vagy Halmos Géza bankár pl., az Izraelita Hitközség elnöke stb.), miként a konkurenciát jelentő, 1911-es alapítású Városi Téglagyár Rt. igazgatósági és felügyelőbizottságában is találunk izraelitákat.³⁶ 1912-ben 800 000 korona befektetéssel építették zsidó vállalkozók (akik között budapesti mérnök, ungvári kereskedő, bozori földbirtokos is megtalálható volt) a miskolci műpalagyárat. Ehhez a törvényhatóság is jelentős támogatást nyújtott, hiszen az ingatlant kedvezményes áron biztosította, illetve 15 évre kövezetvám- és pótdómentességet biztosított.³⁷ Az 1897-es alapítású Miskolci Villamossági Rt. (10 millió korona alaptőkével), s az általa kezelt Miskolc-diósgyőri Helyi Érdekű Vasút Rt. pedig a miskolci részvénytöke fővárosi érdekeltiségét is mutatja.³⁸

A könnyűipar terén Neményi Endre selyemszövőgyára, illetve az 1880-as évek végén alapított Hercz Miksa-féle festékgyár említhető példaként, ezek azonban igazából kisipari jellegűek voltak.³⁹ Mint ahogy ilyenek voltak – s ez megint igen jellemző tendencia – az elsősorban zsidó kereskedelmi cégek által alapított, könnyűipari termékeket gyártó műhelyek is. Nagy jelentőségűvé válik viszont az 1912-ben Guttmann és Zeilendorf által alapított textilgyár. A vállalat beindulását – miként más cégeknél is megfigyelhető – ösztönözte és támogatta a törvényhatóság: ingyen adta a telket, továbbá az első 10 évben évi 1500 korona segílyt, illetve 15 évi kövezetvám- és pótdókedvezményt biztosított számára.⁴⁰

Ezen a területen a nagyobb részvénytársaságok egy fázissal később, az 1910-es években alakultak. 1915-ben a Fa- és Kőipar Rt. ami nem volt hosszú életű (felszereléseit a Miskolci Konzervgyár vette át), 1917-ben pedig a Hernádvölgyi Erdőipar Rt., melynek fő részvényesei között szintén előkelő helyet foglalt el a zsidó nagypolgárság.⁴¹ (Neumann Adolf, Neumann D. Sándor stb.) Ezen alapításokkal párhuzamban joggal említhetjük az egész kamarakerület folyamatosan fejlődő fakereskedelmét – éppen a zsidó kereskedők jóvoltából –, mint ahogy kapcsolat lehet az üvegáruk kereskedelmi forgalmának növekedése, s a Magyar Trachitművek Rt. alapítása között (1912-ben hozzák létre), mely szintén a zsidó tőkéhez kapcsolódik. (Neumann Adolf, Neumann D. Sándor, Weiskopf Adolf stb.)⁴²

S végezetül a nyomdák közül említsük meg Ferenczy Károly cégének nevét, amely az egyik legrégebb miskolci vállalat volt már a múlt század végén is, s amely könyvkereskedésként indult.⁴³ De a sokkal fiatalabb, 1918-as alapítású Klein, Ludvig és Szelényi Miskolci Könyvnyomdai Részvénytársaságban is a zsidótöke dominált.⁴⁴

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a miskolci izraelita iparvállalatok többsége

35 KIJegy. 1936. (Uo.), illetve Költségelőirányzat Miskolc város bevételeiről és kiadásairól az 1906. évre. (B.-A.-Z. Megyei Levéltár)

36 MPC 1922–23. ... 1203., 1206.1.

37 Jelentés Miskolc T.H.J. város 1912. évi közállapotairól. 7.1. (B.-A.-Z. Megyei Levéltár)

38 MPC 1922–23. ... 1201., 1205.1.

39 Tanulmányrészletek...

40 Jelentés Miskolc ... 7.1. (Uo.)

41 MPC 1922–23. ... 1199., 120.1.

42 Uo. 1201.1.

43 KIJegy. 1935. (Uo.)

44 MPC 1922–23. ... 1200.1.

kisipari keretekből és méretekből indulva (ami legtöbbször egyúttal családi vállalat volt, hiszen rokonok alkották), igen rövid idő alatt a legmodernebb felszerelésekkel, gépekkel ellátott, prosperáló üzemmé fejlődött a múlt század végére, e század elejére. Sok esetben a családi színezetet megtartva, hiszen ha egy-egy vállalat részvénytársasági formát is öltött, azok vezetésében a családtagok továbbra is helyet kaptak. Persze az ilyen részvénytársaságok többségét sem tekinthetjük igazán nagyvállalatnak. A részvényeket viszonylag kis címletekben bocsátották ki (az említett cukorkagyár pl. 500 koronásokat, a gőztéglagyár 200 koronásokat stb.), s a részvényesek száma is pár száz körül mozgott csupán. Így e vállalatokban a szerényebb vagyonú vállalkozók is tulajdonrészt nyerhettek. A vállalatokat többnyire meggazdagodott kereskedők hozták létre, így ezek közvetlen értékesítési, illetve kereskedelmi funkciókat is gyakoroltak. (S ez jelzi a miskolci kereskedelem és ipar szoros kapcsolatát.)

Sokkal mozgékonyabb volt tehát az izraelita vállalatok tőkéje a keresztényekéhez képest, így az esetleges csődöket is könnyebben kiheverték, illetve a felszámolásra jutott üzemeket más izraelita érdekeltségű cégek olvasztották be.

Miskolc azonban a múlt század második felében, kihasználva kedvező földrajzi fekvését – különböző termelővidékek találkozásánál centrális pozíciót foglalt el –, továbbá a vasúti hálózat adta kiváló összeköttetési lehetőségeit, kereskedelmi városá alakult. Így természetes, hogy a tőke nagyrészt e felé az ágazat felé áramlott, itt nyert foglalkoztatást, mint ahogy természetes, hogy a zsidó nagypolgárság döntő része kereskedőként, nagykereskedelmi vállalatok tulajdonosaként használta ki a lehetőségeket. Az is jellemző, hogy egy-egy kereskedő többféle áruval foglalkozott, illetve rugalmasan válthatott, ha gazdasági érdekei úgy kívánták. (Miként a kereskedelmi forgalomban is állandóan változott a centrális helyzetben lévő árucikkek köre.) Nagy állótőkével ezek a vállalatok sem rendelkeztek, de tőkéjüket rendkívül gyorsan forgatták, így annak megtérülése a múlt század utolsó évtizedeiben biztosítva volt. Így egyes zsidó kereskedők igen rövid idő alatt gazdagodhattak meg, válhattak igazi nagypolgárrá, a többség pedig legalábbis stabilizálhatta helyét a gazdasági struktúra adott szintjén.

Mindez utal arra is, hogy rendkívüli társadalmi mobilitás jellemezte tehát a miskolci zsidóságot, az egyes kategóriák egymásba játszottak, melyek között az átmenetre (a múlt század végéig ez egyértelműen felfelé irányult) számtalan lehetőség adódott.

A legjelentősebb kereskedelmi vállalatok – összefüggésben az újabb konjunktúrával – e század '10-es éveinek elejétől szerveződtek részvénytársasági formává. Már 1907-ben – s ez megint a miskolci zsidóság fővárosi kapcsolataira utal, egyben a pesti vállalatok terjeszkedését is jelzi – a Magyar Élelmiszerszállító és Árukereskedelmi Rt. Felső-Magyarország részére egy áruátvevő és osztályozó telepet hozott létre Miskolcon a kamara támogatásával, melynek igazgatója az izraelita Koós Samu lett.⁴⁵ 1910-ben alakult a Miskolci Kereskedelmi Rt. 2 millió korona alaptőkével – melynek fő profilja a terménykereskedelem volt –, szinte 100%-os zsidóérdekeltséggel; 1911-ben pedig a szintén izraelita Miskolci Áru és Terményraktár Rt., amely tulajdonképpen a Schweitzer-féle gép- és faárugyár termékeire épült.⁴⁶ (A Schweitzer család számos tagja természetesen itt is az igazgatóságban szerepelt.) Kisebb vállalat volt az 1912-ben létrehozott Felsőmagyarországi Fakitermelő és Értékesítő

45 Uo. 1200.1., illetve KIJegy. 1907. (Uo.)

46 MPC 1922–23. ... 1202., 1203.1.

Rt. – ahol szintén találunk zsidó főrésztulajdonosokat –, s amely a kereskedelmi és ipari funkciók összekapcsolódására utal.⁴⁷ Már a világháború alatt jött létre Miskolcon a Forgalmi Rt. igen kiterjedt feladatkörrel. Célul tűzte ki ipari és kereskedelmi vállalatok alapítását, mások támogatását, képviselőit, s természetesen üzleteik lebonyolítását.⁴⁸

Ezernyi szállal, szervesen kapcsolódott a zsidó kereskedelmi tőkéhez a múlt század utolsó évtizedeitől megerősödő banktőke. A legnagyobb miskolci bankok alapítói, fenntartói az izraelita nagypolgárság képviselői voltak, akik tehát szívesebben fordultak a kölcsönügyletek, mint az ipari vállalatok felé.⁴⁹ Ezek a bankok aztán tőkéjüket visszaáramoltatták – vállalatokat alapítva pl. – a kereskedelembe (kisebb mértékben az iparba), sőt a mezőgazdaságba is investáltak, hozzájárulva annak fejlesztéséhez. Ez utóbbira bizonyíték a Borsod-miskolci Hitelbank által 1917-ben, tehát már a háború alatt alapított Miskolci Mezőgazdasági Rt. is, melynek vezérigazgatója Koós Samu volt, s maga az igazgatóság is szinte kizárólagosan zsidókból állt.⁵⁰

Éppen a kiegyezés évében alakult a Miskolci Hitelintézet 15 millió korona alaptőkével, mely a Schweitzer-féle faárugyár részvénytársaságot és műmalmot alapított, majd érdekközösségre került pesti, illetve vidéki bankokkal is. (Az igazgatóságban – s ez szinte valamennyi banknál elmondható – végig helyet kaptak megyei, illetve Miskolc városi főtisztviselők.) A század végén már termény- és áruraktárral is rendelkezik a bank, sőt maga szervez – a kamara támogatásával – gyapjűvásárokat.⁵¹ 1869-ben alakult a Borsod-miskolci Hitelbank, melynek igazgatótanácsában, s részvényesei között is döntően izraelitákat találunk, s mely szintén – különösen a század végétől – évről évre saját és fiókjai üzleti gyarapodásáról adhatott számot.⁵² Ez a bank támogatja majd – többek között – Miskolci Gőzmalom Rt.-t is.

A nemzetközi kapcsolatokat, s a miskolci tőke erősödését jelzi, hogy igen hamar nyitott fiókot Miskolcon az Osztrák–Magyar, illetve a Magyar–Olasz Bank is, ahol szintén a zsidóság volt leginkább érdekelt.⁵³

Ugyanez a helyzet a takarékpénztárak esetében, hiszen míg az 1845-ben alapított Miskolci Takarékpénztár Rt.-ben fokozatosan szerzett kulcspozíciót a zsidó tőke (alapítása pl. a Miskolci Gőztéglagyár), addig az 1894-ben létrehozott Borsodmegyei Takarékpénztár Rt.-t (vezérigazgató az izraelita Munk Soma) már az hozta létre. (Ennek alapítása a Miskolci Konzervgyár).⁵⁴ Mindkét pénzügyintézet szoros érdekközösségi viszonyban állt a fővárosi rokonintézménnyel, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülettel, s mindkettő célkitűzései között szerepelt az ipar, kereskedelem és mezőgazdaság fejlesztése is.

A miskolci zsidó nagypolgárság egyik legreprezentatívabb képviselője, Neumann Adolf alapítja meg az újabb gazdasági konjunktúra kezdetén, 1903-ban a Mis-

47 Uo. 1199.1.

48 „Forgalmi Rt.” alapszabályai Miskolc 1920.

49 A kérdésről általánosan szól *Dobrossy I.* idézet tanulmánya

50 MPC 1922–23. ... 1204.1.

51 KIJegy. 1891. (Uo.)

52 Pl. az 1891-es év forgalmáról, a betétállományról, a részvényesekről: Borsod-miskolci Hitelbank XXII. évi zárlata 1891. Miskolc 1892.

53 MPC 1922–23. ... 1193.1.

54 Uo. 1191., 1196.1., illetve a takarékpénztárak tőkeállományának alakulásáról, egyéb adataikról pl. a Miskolci Takarékpénztár, illetve Borsod megyei Takarékpénztár Rt. zárszámításai, közgyűlési jelentései tájékoztatnak.

kolci Kereskedelmi és Gazdasági Bank Rt.-t, amely rövid idő alatt a legjelentősebb hitelintézetek közé lépett igen széles körű pénzügyi, kereskedelmi tevékenységgel. 1911-ben, egyéb leányvállalatok mellett, létrehozta pl. a Felsőmagyarországi Parcel-lázó és Ingatlanbank Rt.-t, 1912-ben pedig a trachitműveket.⁵⁵ Ugyancsak a mezőgazdasággal, illetve a terménykereskedelemmel állt szoros kapcsolatban az 1905-ben alakult Miskolci Népbank (mely a Miskolci Kereskedelmi Rt.-t alapította és terménybizományi üzletekkel is foglalkozott), illetve az 1910-ben létrehozott Miskolci Agrárbank, melynek nevéhez a Forgalmi Rt. alapítása fűződik. Ez utóbbi két bank is zsidó érdekeltségű volt, olyannyira, hogy 1940-ben az izraelita iparosokról és kereskedőkről szóló nyilvántartásban is szerepelnek.⁵⁶ De zsidó nagybérlők, földbirtokosok találhatók (a kereskedők, pl. a borkereskedők mellett) az 1911-ben alapított Földművesbank Rt. főrésztvényesei között is, viszont kifejezetten a kereskedők tőkéjére, illetve hiteligényére szolgált az ugyanakkor létrehozott Miskolci Kereskedők Leszámítoló Bankja Rt.⁵⁷

A kisebb jelentőségű hitelszövetkezetek többségében hasonlóan nagy volt a zsidók érdekeltsége. Ezek később, a múlt század végétől kezdtek alakulni, s nagy gondot fordítottak a kevésbé vagyonos, a gazdasági hierarchia alacsonyabb fokán álló zsidók hitelezésére is. Csak 1895-ben jött létre – nyilván már a vagyoni differenciálódás előrehaladtával – a Miskolci Kölcsönös Önszegélyező Hitelszövetkezet a „Tiszavidéki” kötelek tagjaként, számos izraelita igazgatósági taggal. 1909-ben alapították a Takarékpénztár Rt.-vel érdekközösségben Borsodmegyei Hitelszövetkezet (5 éves társulatokban, heti 1 korona befizetésével), ahol szinte kizárólagos volt a zsidó érdekeltség, csakúgy mint az ugyanakkor alapított Miskolci Kereskedők Hitelszövetkezete esetében.⁵⁸

Mindez azt jelzi, hogy a zsidó kis- és középpolgárság is igen aktív volt pénzügyi téren, s nagy gondot fordított saját hitelezésére érdekében.

Az eddig látott adatokból nyilvánvaló, hogy a nagy bankalapítási hullámok következtében (1860-as évek vége, majd az 1890-es évek, s az 1910-es évek legeleje) a miskolci zsidóság teljes uralomra jutott a város bank- és hiteléletében. Eközben a bankok egymással is összefonódtak, s folyamatosan behálózták szinte az egész gazdasági életet. Kiterjedt feladatkörrel rendelkeztek és érdekeltségük révén minden gazdasági ágazatban irányító funkcióra tettek szert. Több pesti hitelintézettel kerültek szoros érdekközösségbe (időnként függő viszonyba), ezáltal az egész miskolci gazdasági élet is egyre szorosabban kötődött a fővároshoz.

Természetes, hogy a miskolci zsidóság (különösen a vagyonosabbak) és a város politikai vezetése között egyre erősödő gazdasági kapcsolat, érdekközösség alakult a múlt század utolsó harmadától. Láttuk, hogy a bankok, vállalatok igazgatótanácsában sorra helyet kaptak a városi főtisztviselők, de számos más gazdasági kapcsolat is szövőődött. Említettünk példát arra, hogy a város földterületet adott bérbe izraelita polgároknak, de idővel a legnagyobb adóbérlők és az adópótlékok bérlői is a zsidóság köréből kerültek ki. Emellett a város kezdettől vállalkozóknak adta ki a kincstártól megszerzett bérleteket (pl. italmérési jogot), melyet hosszú ideig a zsidó Patzauer Mór, az ortodox izraelita hitközség elnöke birtokolt.⁵⁹ Majd – ha nehezen

55 MPC 1922–23. ... 1191., 1194.1.

56 Uo. 1193., 1195.1., illetve Kimutatás a zsidó iparosokról és kereskedőkről. (IX. 201. Kereskedelmi és Iparkamara iratai. B.-A.-Z. Megyei Levéltár)

57 MPC 1922–23. ... 1192., 1195.1.

58 Ellenzék naptára... 212.1., illetve Mihók-féle Magyar Compass. 1909/10.

59 *Lichtenstein József*: Miskolc királyi városságának története. Miskolc é. n. 27. 1.

is – minden kincstári haszonvétele a város kezébe került, amit többségében szintén a zsidóknak adtak tovább. Így az izraeliták védőglóket béreltek; a helypénzszedési jogot – ezzel a piaci területek ellenőrzését – szerezték meg (1902-ben pl. Rosenfeld Simon); kapuk, utak használatának bérbevételéből (pl. a vágóhíd felé) gyarapították jövedelmüket.⁶⁰ Külön regálébérlőség is alakult elsősorban a zsidóságból, melynek tagjai többnyire nagykereskedők voltak, így e szervezetten keresztül is biztosíthatták kiváltságos helyzetüket. (Például a szeszfőzés után fizetendő regálékat bérelték, így az egész szesz-nagykereskedelmet is ellenőrizték, illetve irányították.⁶¹)

Említhetünk további fontos területeket, ahol szintén igen erős volt az izraelita nagypolgárság befolyása. 1912-ben alapította a Miskolci Kereskedelmi és Gazdasági Bank zsidó tőkével a Miskolci Telekértékesítő Részvénytársaságot, amely az izraelita kézben lévő ingatlanok adásvételével foglalkozott. 1894-ben a Borsodmegyei Takarékpénztár hozta létre a Borsodmegyei Parcellázó és Házépítő Rt.-t, a Miskolci Kereskedők és Gazdák Köre pedig – mely a zsidóság legfontosabb gazdasági-társadalmi szervezete volt – 1910-ben külön házépítő részvénytársaságot alapított. (Ezek igazgatótanácsaiban is természetesen szinte 100%-ban izraeliták foglaltak helyet.)⁶² Így természetes, hogy a miskolci nagy középítkezésekre – a múlt század utolsó évtizedeitől volt jellemző – javarészt a zsidó vállalatok kaptak megbízást, mely fontos jövedelemforrássá vált, továbbá a zsidó kisiparosság számára is viszonylag állandó munkalehetőséget biztosított. (Ennek persze majd akkor lesz igazán jelentősége, amikor a munkalehetőségek szűkülése a miskolci kisiparosságot egyre erőteljesebben fenyegette).

A miskolci izraelita nagypolgárság „társadalmi” asszimilációja teljesebbé vált már a múlt században. Legjelesebb alakjai a legbefolyásosabb, legexkluzívabb miskolci és fővárosi – nemcsak kifejezetten izraelita jellegű – társaságoknak, egyesületeknek voltak tagjai, és természetesen az országos gazdasági szervezetekben is helyet kaptak. (Neumann Adolf pl. hosszú ideig volt az OMKE egyik alelnöke.⁶³) Továbbá sokan közülük (a Kereskedelmi és Iparkamara elnökei pl.) királyi tanácsosi, udvari tanácsosi, kormányfőtanácsosi méltóságot kaptak, vagy pl. a Ferenc József-rend lovagkeresztjével tüntették ki őket (pl. Neumann Adolf.)

S természetesen aktív résztvevői voltak a századvégi Miskolc társadalmi, kulturális, szellemi életének. Külön is kiemelkedtek pl. az izraelita szervezetek – hitközség, ipartársulat stb. – által szervezett jótékonyági bálók, mindenekelőtt azonban az 1847-ben alakult izraelita nőegylet báljai, melyek – kiegészülve egyéb táncmulatságokkal, teadélutánokkal – megyeszerre híressé váltak. Részt vettek ezeken a megye és a város legbefolyásosabb, legtekintélyesebb közéleti – politikai személyiségei, a bálányák pedig természetesen a zsidó nagypolgárok feleségei voltak. (Ők alkották a nőegylet vezetőségét is.)

60 Költségelőirányzat Miskolc város bevételei és kiadásairól. 1897., 1900., 1902., 1906. évekről (B.-A.-Z. Megyei Levéltár)

61 KIJegy. 1888. (Uo.)

62 MPC 1922–23. 1204.1.

63 KIJegy. 1929. (Gyászülés) (Uo.)

DAS ERSTARKEN DES JUDENTUMS VON MISKOLC UND DAS ISRAELITISCHE GROSSBÜRGERTUM IN DEN JAHRZEHNTEEN DES DUALISMUS

Im ersten Teil der vorliegenden Arbeit werden einige Faktoren jenes Fortanges vorgestellt, im Verlaufe dessen von den ersten Jahrzehnten des Dualismus an sich die wirtschaftliche Position des Miskolcer Judentums immer schneller stärkte, und die Juden im Handels- und Industrieleben der Stadt mehr und mehr Fuss fassten. Es wird über die allmähliche Verdrängung der griechischen Händelsleute sowie über jene Umstände berichtet, die es ermöglichten, dass sich in den Händen der israelitischen Industriellen und Händler ein beachtliches Kapital ansammeln konnte. (Ein nicht zu unterschätzender Teil von ihnen gab später auch die organische Basis für das jüdische Grossbürgertum ab, das zunehmenden Einfluss auf das geistig-kulturelle Leben der Stadt ausübte.)

In der Studie werden des weiteren die sich herausbildenden und entwickelnden Wirtschaftsinteressengemeinschaften (verschiedene Handwerkskörperschaften, Handels- und Industriekammer) sowie die Verquickung des Miskolcer Judentums mit diesen vorgestellt.

Ein gesondertes Kapitel beschäftigt sich damit, einige Elemente des Miskolcer Wirtschaftslebens vom Ende des vergangenen Jahrhunderts in groben Umrissen darzustellen. Es handelt sich dabei um die Industrie und Handelsstruktur der Stadt, um ihr Bankleben sowie um jene Möglichkeiten, die sich auch dem Judentum als günstige Vorausbedingungen erwiesen. Näher beleuchtet werden hier das Verhältnis von Klein- und Grossindustrie, die strukturellen Charakteristika der einzelnen Industriezweige, Veränderungen auf dem Gebiet der Handelsmöglichkeiten sowie auch der starke Aufschwung in Bezug auf Kredite.

Im zweiten Teil der Arbeit wird das israelitische Grossbürgertum von Miskolc eingehender vorgestellt. Insbesondere wird hier über jene Industriezweige – wie zum Beispiel die Lebensmittelindustrie (und innerhalb dieser die Mühlenindustrie, die Spirituosenherstellung und andere auf der Landwirtschaft aufgebaute Industriezweige) – berichtet, in denen die Rolle des Judentums ganz besonders wichtig war. Dann werden aber auch all jene Gebiete behandelt – einzelne Zweige der Schwer- und Leichtindustrie –, wo ebenfalls vorwiegend israelitische Betriebe anzutreffen sind. Dabei wird auf die Umfänge der Unternehmen und ihre Formen – Herausbildung von Aktiengesellschaften – eingegangen und auf das Voranschreiten der vertikalen Integration hingewiesen. Im Anschluss daran werden in der Studie die Entstehungsphasen der wichtigeren Handelsbetriebe und ihr Betätigungsradius beschrieben. Zum Ende des vergangenen Jahrhunderts hin entwickelte sich Miskolc zur Handelsstadt; so ist es natürlich, dass der Grossteil des Kapitals in eben diesen Zweig einfloss. Danach wird in der Studie ein Überblick über die Gründer, die Unterhalter sowie die grössten Aktionäre der reichsten Banken von Miskolc bzw. der Kreditinstitute gegeben. (Auch hier kam dem israelitischen Bürgertum eine determinierende Rolle zu.)

Zum Schluss wird in der Studie darauf hingewiesen, in welcher Art und Weise die Wirtschaftsbeziehungen zwischen dem israelitischen Grossbürgertum und der politischen Führung der Stadt erstarkten, sowie darauf, welche Möglichkeiten der Bereicherung sich ausserdem für das Judentum eröffneten (Steuern, Regalienabkommen, Grundstücksverkauf usw.), und wie es zur „gesellschaftlichen“ Assimilation der grossbürgerlichen Schicht und auch zur Rollenübernahme innerhalb des öffentlichen Lebens der Stadt Miskolc kam.

Tamás Csiki

A BODROGKÖZI TELEPÜLÉSEK FÖLDRAJZI ÉS TERÜLETHASZNOSÍTÁSI TÍPUSAI A XIX. SZÁZAD KÖZEPÉN

BORSOS BALÁZS

Az utóbbi évtizedek történeti, néprajzi munkáiban egyre inkább előtérbe kerül az a nézet, hogy egy adott területen élő népcsoport kultúráját nem lehet a terület természeti viszonyaitól függetlenül értelmezni. Különösen érvényes ez a megállapítás a gazdálkodás kutatására.

A természeti tényezők Magyarországon legközvetlenebbül az ártereken folytatott gazdálkodást befolyásolták. Jelen munka is az ártéri gazdálkodás kutatási eredményeihez szeretne hozzájárulni azáltal, hogy a korábban e témakörben elsősorban alkalmazott történeti és néprajzi módszerek mellett a természettudományoktól kölcsönzött kartográfiai, földrajzi és számítógépes módszerek alkalmazásával kísérletet tesz az ártéri települések és területhasznosításuk tipizálására.

A vizsgált terület az egyszerre földrajzi és történeti-néprajzi egységnek is tekinthető, a Bodrog, a Latorca és a Tisza folyók által határolt Bodrogtó, melyen a Tisza két egykori fattyúága, a Karcsa és a Tice kanyarog keresztül. A kutatás a XIX. század közepére koncentrált, ekkor ugyanis az éppen csak elkezdődött folyószabályozási, ármentesítési munkák még nem alakították át alapvetően a természeti környezetet, ugyanakkor ebből az időszakból már számos, a községek tipizálásához használható forrás áll rendelkezésünkre. Ezek elsősorban a Bodrogtó tagosításakor rajzolt úrbéri, a földadó-megállapításhoz készített kataszteri, valamint a katonai térképek voltak. A térképekről szerzett információkat hasznosan kiegészítette Vályi Andrásnak a XVIII–XIX. század fordulóján, valamint Fényes Eleknek az 1830-as években megjelent országleírása.¹

Az ártéri gazdálkodás vizsgálatának egyik alapvető kérdése, hogy a természeti tényezők milyen mértékben és módon befolyásolták a gazdálkodást. Az 53 bodrogtó község tipizálását tehát először a természeti tényezők alapján célszerű elvégezni. A területhasznosítás ezekhez a csoportokhoz rendelve vizsgálható, és az eredmények elemzésével a Bodrogtó településeire jellemző területhasznosítási típusok is megállapíthatók.

A községek csoportosítása

A természeti környezetet jellemző kategóriák kiválasztása bizonyos fokig önkényesnek tűnhet. Itt elsősorban azokat a tényezőket kell figyelembe venni, amelyek a gazdálkodást leginkább befolyásolhatják, ezért egy területet általánosan leíró jellemzők közül kevésbé a geológiai, botanikai és zoológiai tényezőkre, inkább a

¹ Vályi A., 1796–99.; Fényes E., 1839.

meteorológiai, hidrográfiai és orográfiai, de legfőképpen a talajtani (pedológiai) tényezőkre kell a hangsúlyt helyezni. Olyan területen, ahol a vizek járása, helyzete és a tengerszint feletti magasság meghatározó szerepet játszik a gazdálkodás egyes típusai meglétének lehetőségében, számba kell venni a gazdálkodás központjának számító helység elhelyezkedését és településének strukturáját is, hiszen a gazdálkodás lehetőségét befolyásolhatja, hogy a falu folyó mentén, hegylábbon, vagy esetleg homokgerincen található.

A csoportosítást leghatározottabban matematikai módszerekkel végezhetjük el. A matematikai módszerek alkalmazásának a társadalomtudományokban megvan az a veszélye, hogy valós jelenségek absztrakt formában való modellezése helyett megmaradunk a pszeudomatematizáció szintjén, amikor csak a forma matematikai, a tárgy nem, s ez a jelenségek értelmezésében semmi hasznosat nem hoz, azon túl, hogy egy matematikai jelekkel leírt vélemény sokkal kevesebb papírt használ el, mint egy mondatokba öntött.² Mivel azonban az ilyen soktényezős elemzéseknek lényege éppen a tényezők közötti összefüggések felfedezése,³ véleményem szerint egy kidolgozott matematikai modell használata az adatbázis feldolgozásában rávilágíthat annak új tulajdonságaira is, és olyan belső kapcsolatra is fény derülhet, amelyek más módszerekkel nem kerülnek napvilágra.

Az ilyen vizsgálatokhoz nem feltétlenül szükséges a modell teljes matematikai háttérének ismerete, hanem csak alkalmazhatóságának lehetősége és korlátai. Az itt alkalmazott csoportosítási eljárás, a clusteranalízis azon alapszik, hogy a program egy falut az azt jellemző n -számú változó nagyságának megfelelően egy n -dimenziós koordináta-rendszerben helyez el, s ezen a falvakat jellemző képzetes pontok egymástól való távolságát vizsgálja. Az egymáshoz legközelebb eső pontok kerülnek egy csoportba. Minél kisebb a clusterok száma, annál távolabbi (egymásra annál kevésbé hasonlító) pontok kerülnek egy csoportba.

A clusteranalízist a Breiner László Gábor által kifejlesztett CA szoftver segítségével az ún. Ward-módszerrel végeztem el, amely ehhez a munkához azért használható jól, mert a kisebb, de az egymáshoz közelálló tagú clusterok kialakulásának kedvez, vagyis az egyes csoportok igen karakterisztikusak. A változók jellegzetessége miatt a feldolgozás előtt végre kellett hajtani az ún. standardizálást [ami azt jelenti, hogy az értékek átlaga 0, és az átlagtól való átlagos eltérés (a szórás) 1]. Erre azért volt szükség, hogy az analízis valamennyi változót egyforma mértékben vegye figyelembe, mert egyébként azok a változók, amelyek esetében az értékek jobban eltérnek egymástól, vagyis a különbségük nagy lehet, jobban befolyásolnák a végeredményt, mint a kevésbé nagy értékkülönbségűek. A mi esetünkben a talajtípusok, amelyek értéke a százalékos megoszlás miatt elméletileg 0–100 közé eshet (míg a többiek értéke min. 1–2, ill. max. 1–11 közé esik), túlságosan is rányomnák bélyegüket az eredményre, holott elméleti (a Bodrogi mezőgazdasági lehetőségeit a többieknél jobban befolyásolják) és gyakorlati (így százalékosan jeleníthetők meg) megfontolások miatt így is 11 változóban szerepelnek. Az analízis az egyes pontok között ún. euklideszi távolságot (a koordináták különbség négyzetének összegének négyzetgyökét) számol, ami a valós tényezők esetében alkalmazandó, tehát ebben az esetben is.

Az analízisbe csak az 53 bodrogi helység adatai kerültek, a 13 Bodrog jobb parti és a 4 Tisza bal parti helység, amelyeknek határa átnyúlik a Bodrogi közbe, külön (kontroll)csoportot alkot. Az egyes változókatételekben a szereplő falvak érté-

² De Meur G., 1986. XIII–XIV.

³ Bernard, H. R., 1988. 419.

keit térképi források alapján határoztam meg.⁴ Az egyes változók alatt következő ismertetésben a sorszám a clusterezésben szereplő értéket is jelenti (1. és 2. táblázat). Sajnos a clusteranalízis – jellegeből következően – nem képes annak az érzékeltetésére, hogy míg a legtöbb változónál az érték növekedése azt jelenti, hogy a változó valódi értéke növekszik, addig a egyes változóknál (1., 4., 5.) csak azt, hogy a két érték KÜLÖNBÖZIK. Vagyis az első esetben az értékek eltérése mennyiségi, a másodikban minőségi különbséget jelent. Ezt a problémát úgy próbálhatjuk meg korrigálni, hogy a clusteranalízis változóinak értéke meghatározásakor arra törekszünk, hogy az értékkülönbség növekedése minőségileg is egyre nagyobb különbséget jelentsen, tehát minél jobban különböznek egymástól az adott változóba tartozó jellemzők, clusterezésbeli értékük különbsége is annál nagyobb legyen.

Az 1. változó (oszlop) rögtön példa erre.

1. *Földrajzi kistáj.* A Bodrogtóközben a falvak földrajzi csoportosítását a folyók és a domborzat alapján lehet elvégezni: 1. Bodrogtó-Szigetköz; 2. Tisza mente; 3. Rozványi-dombság; 4. Karcsa mente; 5. Bodrog mente; 6. Tice mente; 7. Helmecei-dombság; 8. Hosszúrét.

Itt a Hosszúrét azért jelenik meg 8 érték alatt, mint a többitől egészen eltérő kistáj, mert sem folyóhoz, sem dombsághoz nem kötődik, s csupán egyetlen sajátos falu (Luka) képviseli.

2. *Tengerszint feletti magasság.* A települések központja esetében ez az érték 98 és 122 m között változik. Így a következő kategóriák határozhatók meg: 1. <100 m; 2. 101 m–105 m; 3. 106 m–110 m; 4. 111 m–115 m; 5. 116 m–120 m; 6. 120 m <.

3. *Domborzat.* A Bodrogtóközben, ahol meredek, s ezért a mezőgazdaságba be nem vonható lejtőszögű terület alig van (Tarbucka, Helmecei-dombság), a domborzat jellemzésére nem a lejtőszög, hanem a relatív relief tűnik a legalkalmasabbnak, vagyis az a mérőszám, mely az 1 négyzetkilométeren belüli legnagyobb magasságkülönbségre vonatkozik (m/km²): 1. 1–5; 2. 6–10; 3. 11–15; 4. 16–20; 5. 21–25; 6. 25–.

4. *Településföldrajzi helyzet.* A bodrogtóközi községek helyzetét alapvető művében Gönyey Sándor elemezte. Ő két fő típust különböztet meg: szigettelepülést, valamint folyó- és érmenti települést. Megállapítja, hogy a Bodrog keményebb partja, és emiatt állandóbb mederalakja, valamint a Tice fokozatos „elhalása” miatt e két folyó mentén sokkal több a település, mint a szeszélyesebb, gyakrabban változó medrű, laza partú Tisza mentén. A második csoportban zug- vagy domború parti és homorú parti településeket különböztet meg, amelyek közül az első egyre inkább rá támaszkodik a folyóra, a második távolodik attól.⁵ Mivel a homorú part állandóan pusztul, s így veszélyezteti a községet, a hosszú távú folyamatok fel nem ismeréséről, illetve a már kialakult településekhez való ragaszkodásról tanúskodik az a tény, hogy a 24 folyó- és holtágparti település többsége (14) a homorú parton található. Gönyey a községek morfológiai szerkezetét nem vizsgálja külön, csak földrajzi helyzetükkel összefüggésben, holott mind a halmaz-, mind az utcásfaluk mindkét csoportban megtalálható, sőt gyakran egy falu alaprajzán mindkét szerkezet jelei megfigyelhetők.

Ha egy település több földrajzi típusba is besorolható lenne, a régebbi településmag alapján kell a besorolást elvégezni, viszont a szerkezeti csoportba való besorolásából az átmeneti jellegre következtetni lehet. Így például a folyópartra és a

4 Leghasznosabbak az igen részletes 1884-es katonai felmérés ide vonatkozó lapjai, Várallyai et. al. 1980., East-Slovakian Lowland-South Soil Map é. n. és az Atlas SSR 1980. térképei voltak.

5 Gönyey (Ébner) S., 1925. 74–85.

part mentén húzódó hegy lábára, illetve homokdombokra települő község szerkezete legtöbbször a halmaz- és utcástelepülések jellegzetességeit egyaránt mutatja (pl. Vécs, Zétény, Szomotor).

A domborzati helyzet alapján a következő típusok állapíthatók meg: 1. Síkság; 2. Folyó egyenes partja; 3. Folyó domború partja; 4. Folyózug (keskeny nyakkal a szárazföldhöz kötött domború part); 5. Folyó homorú partja; 6. Sziget; 7. Lőszplató; 8. Homokdombok töve; 9. Homokgerinc; 10. Hegyláb.

5. *Településszerkezeti típusok* a földrajzi helyzet figyelembevételével: 1. Halmazfal; 2. Utcás- és halmazfal; 3. Utcásfal; 4. Utcásfal homokgerincen; 5. Utcásfal, mely a hegyláb alakját követi; 6. Utcásfal völgyben; 7. Utcásfal övzatonyon, telek a folyó felé; 8. Utcásfal zugban, telek a folyó felé; 9. Utcásfal folyóparton, házak a folyó felé; 10. Utcásfal folyóparton, telek a folyó felé; 11. Szalagtelkes falu, telek a folyó felé; 12. Szalagtelkes falu, ház a folyó felé.

Az értékkülönség növekedése ez utóbbi két esetben is a típus másságának „növekedését” igyekszik kifejezni.

6. *Évi középhőmérséklet.* A községek meteorológiai jellemzését a két legáltalánosabb, bár aránylag kis értékkülönségű változóval, az évi csapadékmennyiséggel és a középhőmérséklettel lehet megoldani.⁶

1. 8,5–9 °C; 2. 9–9,5 °C; 3. 9,5–10 °C.

7. *Évi átlagos csapadékmennyiség:*

1. 550 mm–600 mm; 2. 600 mm–700 mm.

8. *Talajtípusok.* E kategória jelentősége miatt és abból a célból, hogy az adatok könnyebben kezelhetők legyenek, ezekben az oszlopokban a változók értékei az adott talajtípusnak az egyes községek határában való százalékos részesedésének felelnek meg. A százalékos arányt a földrajzban használatos négyzethálós területméréssel, s a kapott adatoknak a község egész területéhez való viszonyításával határozta meg. A talajtípusok természetesen a jelenlegi állapotot mutatják, de ebből következtethetünk a szabályozás előtti állapotra is, mert a talajtípust meghatározó tényezők, talajtulajdonságok egy része csak hosszú évtizedek, évszázadok alatt változik meg,⁷ illetve egyes talajtípusok esetén tudhatjuk, hogy azok miből keletkeztek. Például a réti csernozjomok a jó minőségű réti talajokból, a réti talajok pedig sokszor a tőzegét vesztett agyagos lápi talajokból. A réti öntéstalajok a régi ártéren képződtek, a fiatal nyers öntéstalajok pedig az új, a gátak közé szorított hullámtéren.⁸ Az egyes típusok számai a talajtani térkép számaival egyeznek meg:

1. Fiatal nyers öntéstalaj; 2. Réti öntéstalaj; 3. Réti talaj; 4. Szolonyeces réti talaj; 5. Réti csernozjom (mély humuszrétegű réti talaj); 6. Szyeppesedő réti szolonyec; 7. Humuszos homoktalajok; 8. Nyiroktalaj vulkáni mállástermeken; 9. Rozsdabarna erdőtalajok; 10. Kovárványos barna erdőtalajok; 11. Lecsapolt és telkesített síkláp talaj.

A 18 tényező clusteranalízis végeredményét az 1. ábrán szemléltethetjük. Az, hogy a kialakult rendszerben hány csoportot különítünk el, a felhasználótól függ. A határt azon az összevonási szinten célszerű meghúzni, ahol a csoporton belüli legnagyobb távolság hirtelen megnő. Kezdetben ez összevonási szinteként 1–5-tel nő. 10 csoport alakulása után azonban hirtelen 10-zel (36,121-ről 46,042-re) (3. táblázat). Ezért a helységeket 10 csoportba osztva célszerű vizsgálni, amelyek közül 3-ba csak 1–1, a többitől erősebben elütő helység tartozik (Battyán, Királyhelme és Szerdahely).

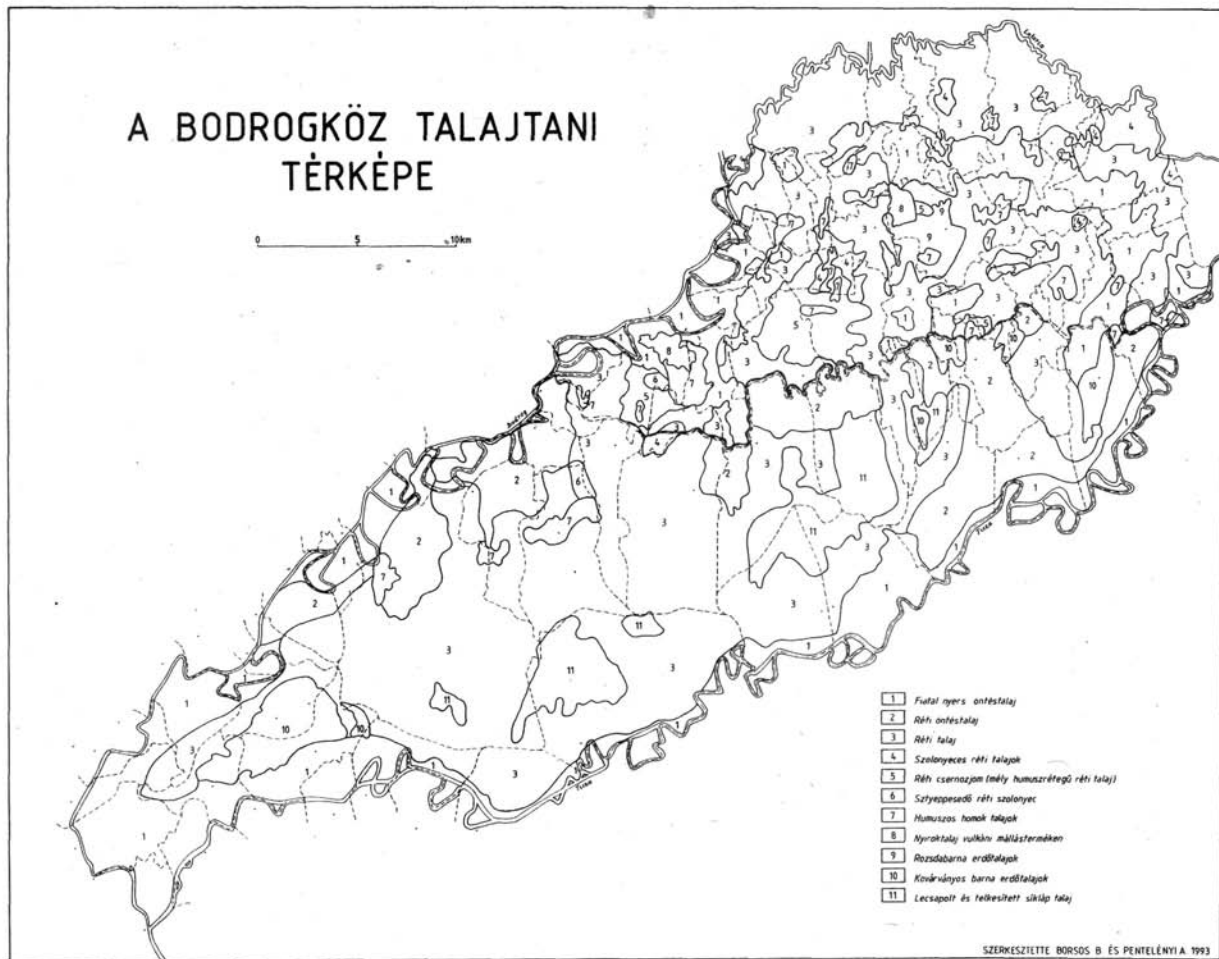
6 Vö. Konkolyiné Gyuró É., 1989. 41.

7 Molnár E., 1992.

8 Szabolcs I., 1959. 73.; Somogyi S., 1967. 155.

A BODROGKÖZ TALAJTANI TÉRKÉPE

0 5 10 km

Korrelációs céllal elvégeztem az első hét tényezőre, illetve a talajtípusokra külön-külön is a clusterezést (2. és 3. ábra; 4. és 5. táblázat). A három ábra összevetéséből kiderül, hogy egymásra alig hasonlítanak. A talajtípusok eloszlása nem függ a helység természetrajzi és települési jellemzőitől. Ennek oka valószínűleg az, hogy az öt folyó bejárta terület minden részén előfordulnak azonos talajtípusok, amelyek nem, azok az előfordulási helyükön sem túlnyomóak. Ezenkívül a falvak határvonalai sem olyan jellegzetesek, nem választanak el egymástól karakterisztikusan különböző területeket. A talajtípusok tehát befolyásolják ugyan a területhasznosítást és a gazdálkodást, de nem településekhez köthetően.

A természetrajzi és települési jellemzők közötti összefüggés sem igazán határozott. Ennek oka az lehet, hogy sem a domborzatban, sem a meteorológiai viszonyokban a terület egészén nincs nagyon jellegzetes különbség. Az is inkább véletlenszerűnek tekinthető, hogy a község a folyó mely részén települ meg. Az egyedüli határozott kapcsolat a homokdombos terület és az ottani községek gerinci helyzete és utcás struktúrája közt fedezhető fel.

Mindebből az a következtetés vonható le, hogy a csoportosításhoz célszerű az összes természetrajzi tényezőt alapul venni, mert csak így remélhető az, hogy az egymáshoz legközelebbi tulajdonságú települések kerülnek egy csoportba és ezek a csoportok aránylag jellegzetesek lesznek.

A területhasznosítás térbeli eloszlása

A következőkben a helységeket a kialakult természetrajzi clustereknek (1. ábra) megfelelően csoportosítva elemzem a kataszteri és úrbéri térképek alapján a területhasznosítás és a természeti környezet kapcsolatát.*

1. csoport. Ebbe a csoportba a többi helységtől aránylag elzárt három bodrogzugi falu: Viss, Kenézlő és Zalkod, valamint a Tisza mentén Agárd és a rozvágyi dombok között Cséke tartozik.

A bodrogzugi falvak természeti és művelési hasonlósága térképeken is jól látható. A kissé kiemelkedő homokos lösz halomvidék sarkain, szinte szabályos háromszög alakzatban települtek. A köztük eső magasabb terület szántóként, a háromszögön kívüli részek pedig rétként és legelőként hasznosulnak. A löszplató alacsonyabb részein fekvő – valószínűleg szélkifúvás nyomán keletkezett – tavak is szántók közé ékelődnek. A szántó-rét határ egyértelműen a löszplató peremének szabálytalan háromszög vonalát követi. Ez a magasságkülönbségen alapuló határ különösen szépen kirajzolódik a kenézlői határban levő Sziget szántója és az azt körülölelő Bikazug legelője között. A Tisza menti részek itt – noha nevükben szerepel a Tiszahát kifejezés (Zalkod) – alacsonyabbak a löszplatónál, s ezért ezt a holtágakkal, tavakkal tagolt területet Zalkod és Kenézlő határában egyaránt rétként, legelő-

* Eredeti birtokvázlat vagy kataszteri térkép, vagy úrbéri térkép szerencsére minden faluról maradt fenn, de nem mindig maradt fenn kataszteri és úrbéri térkép. Az úrbéri térképek méretaránya igen különböző és sokuk megtartási állapota is igen rossz. Ez, sajnos több esetben nem tette volna lehetővé, hogy e leíráshoz (mely az eredeti térképek és fénymásolatok, valamint az összesítő térképek együttes felhasználásával készült) felismerhető fényképeket is mellékeljek. Mivel e dolgozatban valamennyi falu összehasonlító elemzésén van a hangsúly, úgy gondoltam, nem szerencsés, hogy a mellékletben néhány faluról úrbéri térkép, néhányról kataszteri térkép, néhányról birtokvázlat, néhányról pedig semmilyen térkép ne szerepeljen. Az elemzés eredményét viszont jól szemlélteti a kataszteri térképek alapján készült A Bodrogköz földhasznosítási térképe 1855, igaz sokkal nagyobb léptékkel, mint az eredetiek voltak.

ként hasznosítják, s e földdarabok alakja a vizek alakjához igazodik. Kenézlő esetében az 1853-as kataszteri felmérés térképén még a határ déli részén az ártéri ligeterdő maradványát is felfedezhetjük. Vissnek a Bodrog felé eső része szintén legelő és rét, de itt kevésbé holtágakat és tavakat, inkább kisebb ereket találunk, amelyek az egyes legelőket, réteket körbefolyják (Érközi, Viss). Vályi András ezt a három falut nem tartja sokra, leírásban ilyenek szerepelnek: „rétye, legelője meglehető” (Kenézlő), „határja középszerű” (Viss), „határja nem egyenlően termő” (Zalkod).⁹ Fényes erről másképp vélekedik: „(Kenézlő határa) felette termékeny volna, különösen sok szénát teremne, ha néha a Tisza árvizei nem károsítanák.” És megemlíti Viss szép marhatartását és Zalkod kövér rétjeit is.¹⁰

Agárd és Cséke földhasználat szempontjából inkább egymásra, s nem a szigetközi falvakra hasonlít. Mindkettőre jellemző az É–D-i irányban aránylag megnyúlt határ, amely a szántókat hordozó magasabb térszínnek hasonló irányultságához igazodik. A szántó kiterjedése a magasabb rész alakját jelzi. Csékén például, amelynek „határja néhol homokos és vizekkel is szorítottatik”,¹¹ a falutól keletre fekvő Szigeti rét mocsarából kiemelkedő magaslaton húzódó szántó alakja olyan, mint egy hegedű, amelynek dereka a két homokdomb közötti keskenyebb nyeret jelenti. A nyereg egy dombbal délebbre már olyan alacsony, hogy az ide tartozó utolsó szántórész már különálló, réttel körbevett dombocskán van. Agárdon a tavak, lápok és mocsarak világából egészen keskeny és hosszúkás szántócsíkok emelkednek ki, amelyeket – főleg a Tisza mellett – rétek kereteznek. A szántórét szabályos magassági elkülönülésére szép példa a falutól délre levő Csortos- és Kabolászug, amelyeknek teteje szántó, oldala rét. A falutól délre eső szántósor és a Tisza közötti, az övzátornál alacsonyabb téren vannak az ártéri ligeterdők, legelők és kaszálók, valamint a gyümölcsösök: a Tisza-kert. Ez utóbbit például az átmetszések után a Tisza már teljesen körbekeríti. Vályi szerint minden kellő mezőgazdasági javnak bővében vagon, s ezért „...szép tulajdonságaira nézve, az első Osztyálybéli helységek közzé számláltott.”¹²

2. csoport. Ide két, földrajzi helyzetét illetően különálló faluegyüttes tartozik, a Bodrog-balpart utolsó három falva a Bodrogzug előtt (Felső-, Alsóberecki, Vajdáccka), valamint a Hosszúrét legkeletibb csücskét, a Ludas rétet körbefogó falvak (Láca, Leányvár, Ricse, Semjén).

A két Berecki határa egymásra nagyon hasonlít,¹³ a Bodrog mentén húzódó magasabb területeken vannak a szántóik, szinte egy tagban, míg a folyótól távolabb, de mélyebben, a Karcsa elmoszarasodott, erekre bomló vízének két partján a rétjeik, legelőik. Alsóbereckit „...dél felől pedig gyümölcsös kertyei kerítik.”¹⁴ Ennek az elrendeződésnek az az oka, hogy nincs a parti övzátornál magasabb homokdomb vagy löszplató, ezért mind a helység ide települt, mind a szántók itt voltak többé-kevésbé biztonságban a víztől. A rétek helyén is valaha erdő volt, ami az 1841-ből származó úrbéri térképen még látható is, míg a 13 évvel később kelt kataszterin ez a terület már rét. Az is jellemző, hogy a községek közti határ sok helyen a keskenyebb vagy szélesebb erekben húzódik, s a keleti rész rétjei lefűződött erekből maradt tavakat vesznek körül. A Bodrog épülő partjai nem olyan magasak, mint a

9 Vályi A., 1799. II. 337.; III. 639., 659.

10 Fényes E., 1839. IV. 242. és 245.

11 Vályi A., 1796. I. 395.

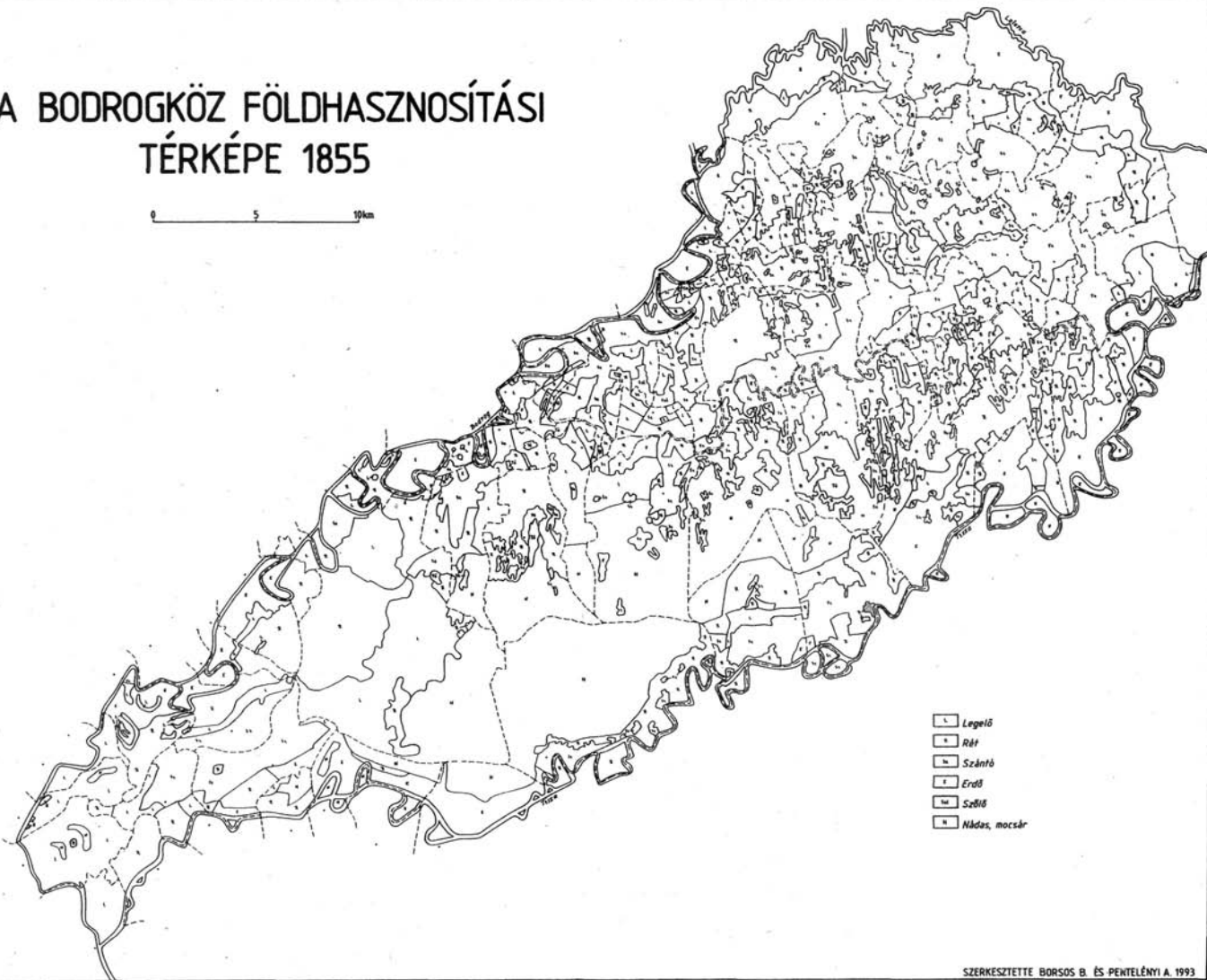
12 Vályi A., 1796. I. 17.

13 Vályi A., 1796. I. 179.

14 Vályi A., 1796. I. 179.

A BODROGKÖZ FÖLDHASZNOSÍTÁSI TÉRKÉPE 1855

0 5 10 km

- Legelő
- Rét
- Szántó
- Erdő
- Szőlő
- Nádas, mocsár

pusztulók, ezért egy-egy ilyen kanyarban legelő (Mogyorós), vagy keskeny rétcsík (Molnárfogás) található.

Az Alsóbereckihez tartozó Agócpusztá már jobban hasonlít a Hosszúrét felé átmenetet képező Vajdácška határához. A szántók itt is a Bodroghoz közeli magasabb részeken találhatóak, de már nem annyira egy tagban, tavak, illetve a ligeterdő fogja őket körbe. Az erdővel borított rész itt is inkább a domború partokhoz kötődik, a homorú parthoz a szántó kiér.

Vajdácška határán egyszerre láthatók a Bodrog mente és a Hosszúrét jellemzői. A Hosszúrétbe mélyen benyúló, keskeny É–D-i irányú terület északi részén a falu körül szinte egy tagban csoportosulnak a magasabb parti szántók, s ezeket a mocsár felé átmenetként veszik körbe a kaszálók. A mocsár a határ keleti részén mélyen benyúlik a kaszálók közé, de a szántók határát még nem éri el, az átmeneti rét-zóna – ha keskenyebben is –, de megmarad. A vajdácskai földszükére jellemző, hogy a kaszáló peremén, sőt már bent a mocsárban levő apró homokdombok (pl. Kis Homok, Nyerges, Rókás, Janka) a falutól igen távol még szántóként műveltetnek. „... a vizektől néha soványítottak földgye, szénája, rétye bőven van, halászó vizei és tsikászó helyei is vagnak” – jegyzi meg Vályi András.¹⁵

A Ludas réti helységek közül Ricse és Leányvár hasonlít jobban egymásra. Mindkettő a Tisza mentén van, de nem a partra, hanem a Rozványi-dombok egy előretolt darabjára települt. Leányvár határa a mocsárba nem is nyúlik bele, csak Agárd felé vannak nádas rétjei. A határ nagy része ártéri erdő, a falunak is helyet adó homokháton sűrűsödik össze a legtöbb szántó, rét és legelő. Az erdőben levő É–D-i irányú tavak között kis kiemelkedő gorondokon vannak még szántók (Magasgorond, Báróhomok) és legelők (Szénásláz), de a falutól északra levő nádasréten és az erdőben is akadnak kis, rétnek jelzett tisztások, amelyek neve kert: Remetekert, Várkert, Demekert.

A ricsei határ változatosabb, de egy jelentős része ennek is erdő. A falu aránylag kicsi homokdombra települt, ezért azok a szántók, amelyek a falu mellett vannak (s a könnyebb művelhetőség miatt vannak ilyenek) az alacsonyabb részen felgyülemlett vizek közé szorultak, s az egészet mocsár veszi körül: „E helységbe szárazon soha sem lehet bémenni: 400 v. 500 lépésnyi pallókon járnak a gyalog emberek; a marhák is három helyen úsztatva.”¹⁶ A falutól nyugatra levő, alig összefüggő homokhátsoron a magassági viszonyoknak megfelelően kaszálók ölelik körbe a szántókat. Általában a Ludas réthez közel eső, tehát az alacsonyabb mocsárban levő határrészre jellemző ez, míg a Tisza felé eső magasabb rész nagy kaszáló és legelőfoltokkal tarkított erdő. Kivétel itt is akad, pl. a Szőke gerind szántófoltja, vagy a határ keleti sarkában a Bábaláz. A Tisza mente itt is a kerteket jelenti, főleg a leányvári határhoz közeli sarokban (Tizsakert, Dernyikert). Az ártéri gyümölcsösöket szinte alig kellett gondozni, s az elárasztást is jobban bírták, mint a szántóföldi növények, ezért voltak a kertek ilyen messze a falutól.

Láca, Semjén, valamint az utóbbihoz tartozó Sárkánypuszta határa tipikus hosszúrétí jellemzőket mutat. Semjén olyan kicsi homokdombra települt, hogy ott szántó, rét már nem is fér el, azok az itt is É–D-i irányú homokdombok tetején, illetve oldalán vannak, melyeket a határ nagy részén mocsár vesz körül. Az 1864-

15 Vályi A., 1799. III. 579.

16 Vályi A., 1799. III. 197.

ből származó tagosítási térkép jól mutatja a földmérők nehézségeit is, hogy ezeken a szabálytalan hosszúkás foltokon mindenkinek egyforma minőségű részt mérjenek ki. A problémát végül úgy oldották meg, hogy egyik megnyúlt földdarabot hosszában, másikat keresztben parcelláztak fel. A határ északi része már nem hosszúkás homokgerinceket, hanem a Karcsa mentére jellemző, nagyobb, magasabb térszínek nagyobb szántó- és rétfoltját mutatja (Hosszúföld). Ricse és Semjén nemcsak a számítógép, Vályi András szerint is igen hasonlít egymásra. Azt is mondja róluk, hogy lakosaik „ábraháméletet” élnek.¹⁷ Sárkánypuszta fő része, az Őrhegy szélesebb homokdomb, ezért itt a szántók és az azokat körülvevő legelők alakja sem oly megnyúlt, csak a széleken vannak kisebb kiugrások. Láca is átmenetet képez a Karcsa mente falvai felé. A Pocsola láp dombjára települt helység körül és tőle délre még szabálytalan alakú homokdombokon vannak a megművelt részek, míg az északi részen levő legelő és szántó jóval szabályosabb.

3. csoport. A közvetlenül a Tisza mentére települt három hosszúrési falu (Kis-, Nagycigánd, Karád) és a Hosszúrét északkeleti felének falvai (Kis-, Nagyrozvány, Pácín) tartoznak ide.

Az első hármat Vályi is egymáshoz hasonló határúnak tartja. Érdemes megjegyezni, hogy az egész Bodroghözben Vályi csak a bodrogzugi és itteni 3-3 falu, valamint Szentmária és Luka földjeit mondja nagyon vízjártának vagy rosszabbnak, a többi 44 (mert Leányvárt kihagyta) határát általában dicséri. Tehát a teljes területre vonatkoztatott, gabonát nem ismerő bodroghközi vízi világ képe már csak ez egy korabeli forrás alapján is átértékelésre szorul. Karádra azonban igaz: „(Luka és Karád közt) tiszta nádas és gyékényes tók, s járhatatlan sok ingadozó lápok vagynak, őszi vetése semmi sint, mivel szántó földgyei tavaká váltak, tavaszi kevés, kaszállókc tsátés helyeken bőven vagyon, a kenyérnek megszerzésére való földeket N. Szabolcs Vármegyében szokták bérelni, a marha tenyésztést szeretik...”¹⁸ Karád lakosai azonban óriási kiterjedésű határuk minden lehető részét megpróbálták művelésbe vonni. Akárcsak a többi, a Hosszúrétbe benyúló határú falu esetében, itt is az összes apró, de kicsit is kiemelkedő rész teteje szántó, oldala kaszáló, s ilyenekkel, különösen a három nagy tótól északra és a Szt. István Palástyától egy keletre nyúló övben szám-talannal találkozunk. A szántók túlnyomó többsége azonban Karád határában is a folyóparti falu körül és a magasabb parton tömörül. Körülöttük a lejjebb fekvő részen mind a Tisza, mind a láp felé terülnek el a kaszálók. A falu a határ nyugati sarkában, a folyópart domború kanyarulatában foglal helyet, a Tisza mentén, kelet felé ártéri ligeterdők húzódnak. Az erdő és a mocsár közti, még nem annyira mély részen széles sávban legelő található. A parti erdő és a legelő magasabb részein, egészen a cigándi határig akadnak kis szántófoltok, amelyek a valószínűleg magasabb cigándi partrészekben széles szántócsíkká változnak át.

Nagy- és Kiscigánd összeépült helysége, amelyet egy volt ér vagy Tisza-ág választott el egymástól a magasabb partokon és az övzáttonyok kiemelkedő részén települt. A Tisza menti alacsonyabb árteret az 1836-os tagosítási térképen még erdő borítja, amely az 1864-ben készült már nincs feltüntetve; helyét legelő, kaszáló, illetve szántófoltok foglalták el. A szántók még az átvágot Tiszán túlra került szögekben is megjelentek (Ligetszög, Orsósözög): az ártéri erdőt hamarabb lehetett szántóvá alakítani, mint a Hosszúrét mocsarait. A Tisza menti legelőben feltűnő tavak azonban jelzik, az övzáttonyoknak és az ártérnek is voltak a művelésbe be nem von-

17 Vályi A., 1799. III. 197. és 252. Az ábrahámélet valószínűleg egyrészt a kánaáni, másrészt az ősi szinonimája.

18 Vályi A., 1799. II. 228.

ható alacsonyabb részei. A határ északi felébe eső nádasban itt is vannak „szántó tetejű – rét oldalú” homokdombok (Gorsóhomok–Nagycigánd, Korong–Kiscigánd) és vannak a csak kaszálónak használható, a nádasból, gyékényesből kiemelkedő lápok (Nagyláp, Felégerláp–Nagycigánd). Kiscigánd körül egy érrel elválasztott kettős korongcikkelyben helyezkednek el a szántók a parton, ettől a nádas felé eső mélyebb területen a kaszálók, köztük kis szántófoltokkal. A falutól messze eső magasabb részek a parton mind szántóként hasznosulnak, csak a szabálytalan alakú, mélyebb földek kaszálóként.

A két Cigándot északról határoló Kis- és Nagyrozvágy északi felén a Karcsa mentére jellemző nagyobb tagú szántók, erdők, a déli felén a Hosszúrétre jellemző megnyúlt homokdombokon levő szántók és rétek találhatóak. Mindkét falu a magasabb Karcsapart kiugró nyúlványán ül, amelyeket már a mocsár környékezi. Nagyrozvágy határában a halászó víz, „... egy Paloktsa nevezetű nagy tó, melly hallal bővelkedik,”¹⁹ környékén nagyobb kaszáló- és legelőfoltok is találhatóak, de ezek szabálytalan alakja a mocsárból kevésbé emelkedik ki.

A szomszédos Pácin határa „... száraz esztendőben mindent megterem, szénával bővelkednek, de többnyire széles sásat terem réttyek, tölgyes erdőjét a víz rongálja.”²⁰ Ennek oka pedig az lehet, hogy a Karcsa partja a valószínűleg itt már lecsökkent hordalék-utánpótlás miatt nem olyan magas, és a természetes kiszakadások vagy mesterséges átvágások miatt vize ki-kiszalad a környező területre. A Karcsa mentén tehát nem olyan egységes a szántótagok helyzete, alakjuk is szabálytalan, legtöbbször már itt is É–D-i irányban megnyúltak, gyakran rétekkel váltakoznak, s a bizonytalan művelési helyzet miatt a folyó igen kanyargó partját kísérő erdők közül is több maradt meg a múlt század közepéig. A határ déli részére, mint mindennél a Hosszúréten az É–D-i homokdombok szántói, kaszálói jellemzőek, de Nagyrozvágy határához hasonlóan itt is vannak nagyobb szabálytalan rétfoltok a mocsárban.

4. csoport. Két, földrajzilag igen elkülönülő faluegyüttes tartozik ide. Valamennyi településre jellemző, hogy igen kanyargós folyószakaszok mentén helyezkedik el: Kis- és Nagytárkány a Tisza, Ágcsernyő és Bacska, valamint Boly a Tice, Pálfölde, Szomotor, Újlak és Vécs a Bodrog felső folyásánál.

A két Tárkány környékén szakad ki a Tice a Tiszából. Itt a folyó mentét nem a magasabb part, inkább a holtágak és tavak, vizek világa jellemzi, s a belső, az Ágcsernyő és Bacska felé eső, a Tice által már feltöltött részek a magasabbak és ezért a szántók hordozói. Ez a föltöltött magasabb síkság meghatározza a Tisza útvonlát is, de ezen (a szemközti, szabolcsi magasabb part által is) szűkre szabott mozgástérben a folyó pályája sokkal „lengedezőbb”, amit a számos holtág is bizonyít.

Nagytárkány a Tisza mente kevés homorú magaspartja egyikére települt, de tőle délre a tavakkal, holtágakkal behálózott ártér a folyóhoz közelebb erdőként, attól távolabb rétként és (Nagykert néven) ártéri kertként hasznosul. A falu körül félholdban, s egészen az északi határig szabályos alaprajzú szántók húzódnak, nyugat felé azonban, ahol az értoredékekből később a Karcsa vize áll össze egy-egy kisebb, de a legtávolabbi sarkokban is fellelhető szántófoltok kívül csak réteket találunk.

Ugyanez érvényes, csak még szabályosabb elrendezésben Kistárkányra. A község a Nagytárkányhoz közeli magasabb partrésze települt, egy morotva mellé

19 Vályi A., 1799. III. 212.

20 Vályi A., 1799. III. 1.

(amelynek léte szintén a Tisza itteni, szeszélyes pályájára utal). A két falu közti par-
ton, falutól a morotva homorú partja mentén egészen a záhonyi határt képező holtág
szintén homorú partjáig és ettől észak felé helyezkednek el a szántók, amelyeket
csak egy-két helyen vált fel rét. A vízjárta ártér nagyobb része még erdő, csak a
faluhoz közeli tavak közt lehetők föl rétek, illetve szorosan a Tisza partján húzódik
egy keskeny rétcsik, amely viszont a gyümölcsösként hasznosított Tiszakert.

Noha a Tiszától távolabb van, ugyanez a szerkezet jellemzi Ágcsernyőt is.
A saját határának szinte mértani közepén található falutól keletre, a Tisza holtága
felé sorakoznak széles csíokban a rétek, s rajtuk túl az erdő. A másik irányban, a
Bodrogköz belseje felé egységesen szántó az egész határ, amelyet csak kisebb erek,
egy-egy régi Tice-holtágból keletkezett keskeny, görbe tó, illetve azok kiszáradása
után kaszálóként használt hasonló alakú vízfénék, valamint a falu kenderföldje és a
szántók közt egy kisebb rét szakít meg.

A fentiekhez hasonlít Bacska határa is, azzal a különbséggel, hogy itt a jóval
kisebb vízhozamú Latorca folyik a határ keskeny, távoli, északi végén, s emiatt a
rétek, illetve a folyómenti erdők kisebb területet foglalnak el, s a határ legjelentő-
sebb részét a falu körül legyezőszerűen szétterülő nagy szántók alkotják. Azt, hogy
a Tice, illetve a környező tavak kisebb veszélyt jelentenek a feltöltött magasabb ré-
szen zajló földművelésre, jelzi, hogy a tavakat nem veszik körül rétcsíkok, hanem
rögtön a szántók következnek, csak a Tice mentén van a falu közelében egy kes-
keny rétcsik. Az alacsonyabb fekvést és ezért a vízelárasztás veszélyét a szántók
osztályba sorolásánál vették csak figyelembe, ahogy az 1841. július 5-i határbejárás-
son írták: „1. Nagy Szálás dűlő, mind azért, mivel a helységhez közelebb van, mind
pedig a kiázástól ment 1ső osztályúnak (...) a helmecci járó nevű dűlő mind
messzesége, mind aljabb fekvése miatt 2ik osztályúnak, 5. A Dinnyés homok
mind biztossága, mind könnyű művelhetése miatt 1ső osztályúnak, (...) 17. A Bélyi
út mentébe levő Tábla víz állásos volta miatt 2ik osztályúnak találtatt.” Mivel
Bacska szántónak bővíben volt, ha a vízveszély igen nagy lett volna, a II–III. osz-
tályú földeket meghagyhatták volna rétnak. A magasabb fekvés sem volt azonban
biztosítéka az I. osztályba sorolásnak: „...mivel a barázdák a földek hátsó volta mi-
att a nagyobb esőzések idején ki áznak 2ik osztályúaknak (találtattak)”²¹

A Tice menti Boly határa, Ágcsernyő és Bacska tulajdonságait egyesítve a Tice
menti falvak jellemzőit is magán viseli. Közvetlenül a Tice igen kanyargós partján,
a domború, épülő részeken egy vékony rétcsik választja el a szántókat a folyótól,
a homorú partokon viszont közvetlenül a víz után következik a szántók sávja, a folyó
jobb és bal partján egyaránt. A bal parton levő tavakat itt sem kíséri rétöv. A jobb
parti falutól, a Latorca felé eső mélyebb részek előbb egy nem túl széles csíokban
rétként, majd a Latorca partján erdőként használtatnak.

Pálfölde a Bodrogtól nem messze, a Tice domború szögébe települt, s határát
nem annyira a vízviszonyok, mint inkább a tábláknak a falutól való távolsága hatá-
rozza meg. A falu alatt egymás mellett van egy erdő és egy szántórész, majd egy
szántóöv következik. A másik erdőrész és a falu rétjei a határ távolabbi részén van-
nak, s hogy itt van a rét, azt az is befolyásolhatta, hogy e terület már közelebb fek-
szik a Helmecci-dombság és a Tarbucka közti süllyedékhez.

Újlak, Vécs és Szomotor határa igen hasonlít egymáshoz. Jellemző rájuk az
aránylag széles Bodrog menti szántóöv, amelyeket a domború partokon, a folyótól
Vécsnél keskeny, a másik két település határában szélesebb rét vagy legelő rész vá-

21 B.-A.-Z. Megyei Fióklevegtár, Sátoraljaújhely. VII. 2/c. 4.

laszt el. Egy-két ér, holtágmaradvány itt is van a szántók között, vagyis ez a part nem olyan magas és emiatt a „Bodrog, melynek bal partján fekszik (Szomotor), áradásaival gyakran kártcsinál.”²² Vécs határának a süllyedék felé eső része már rét, de a falu és a süllyedék közti terület is igen változatos, a nagyobb szántótagokat legelők, erdőrészek választják el. Mivel a parti szántókat a Bodrog veszélyezteti, a süllyedékbe eső részen megjelennek a kiemelkedő hátakhoz kötött szántók is, különösen Szomotor keleti határában (Szénáshomok, de főleg Katushomok, ahol a Hosszúrétre jellemző felül szántó, oldalt rét tagolás is megfigyelhető).

5. csoport. Ide tartozik Zétény és Boly kivételével a Tice és a Latorca közé eső valamennyi település (Kaponya, Lelesz, Lelesz-Polyán, Szolnocska és a Tice-Bodrogzugban Szentmária), a Tice bal partjáról az egymással szomszédos Véke, Szinyér és Rad, valamint Szög és Nagykövesd.

Az első négy falu határa igen hasonlít egymásra, azzal a különbséggel, hogy Lelesz kivételével egyik sem települt közvetlenül a Tice partjára. Általában jellemző, hogy a partos, illetve homokdombos Tice mentén vannak a szántók, amelyek a domborzatnak megfelelően ki-kinyúlnak észak felé a rétvöbe. A rétvet a Latorcáig tartó széles erdősáv zárja le.

A Csiz-ér parti Kaponya határa az 1858-as tagosítási térképen az erdők alatt ér véget, holott Vályi A. még azt írta: „Erdője tölgyes jó makk termű.”²³ Itt az első nyomásba eső szántók egy tagban vannak, míg a második nyomásé a falutól keletre sorakozó homokdombok tetején elnyúlva, amelyek között még tavakat is találunk. A két nyomás a falu alatti „pazsitot”, vagyis a legelőt zárja körbe. A keleti határnál levő különálló homokdomb, a Molyva is szántó.

A Kaponyán hiányzó erdő a szomszédos Lelesz birtokába kerülhetett, az 1865-ös tagosítási térképről ugyan lemaradt, de kikövetkeztethető részen. Lelesz határában a Tice igencsak kanyarog; elhagyott holtmedrei gyakran szélesebbek, mint a főág. Ennek ellenére a Tice mentén a domború parti réteket (amelyek itt szinte példatárba illő szabályossággal minden domború parton megjelennek), és a kiszáradt tóból lett legelőket leszámítva csak szántóval találkozunk. A határ középső részén a várostól északra már csak hatalmas legelőket és réteket találunk, amelyek között elszórva egy nagyobb (Füzerő) és számtalan apróbb homokdomb található szántóval a tetején. A mélyebben fekvő erdőt rengeteg ér szabdalja, amelyek egymással és a Latorcával is összeköttetésben vannak.

Lelesz-Polyán „határja olyan, mint Leleszé”,²⁴ csak ismételni tudnánk az előbbi leírást. Szolnocska határa pedig a fentiekől abban különbözik, hogy a keskeny határban a Tice menti szántókat hamar követi a rétsáv és a kataszteri térkép készítése idejére (1851) a Latorca menti erdőket már kiirtották, s éppen legelőként használták. Szentmária határát ezzel szemben 1852-ben (és később is) főleg erdő alkotta és a Tice-part itt, a Bodrog közelében nem lehetett olyan magas: a rét és szántó-táblák holtágakkal váltakoztak.

A Tice bal parti községek határa a fentieknek szinte a folyóra, mint szimmetriasíkra vonatkoztatott tükörképe, azzal a különbséggel, hogy itt délen hiányzik a széles erdősáv. Véke déli határában azonban a rétvben még vannak a kiemeltebb helyeken szántófoltok és a falu alatti homokon szőlőskert is, Szinyéren pedig a hosszan elnyúló szántók a határ déli részén levő homokdombokon folytatódnak, míg körülöttük erdő és rét van.

22 Fényes E., 1837. III. 418.

23 Vályi A., 1799. II. 284.

24 Vályi A., 1799. III. 109.

Rad teljesen beleépült a Tice egy zugába, s emiatt a falu kettéosztódott, a keskeny és alacsonyabb nyakon található községi legelőtől dél felé települt a helység másik része. A szántóöv itt egy-két tó és rét közbeékelődésével egészen a déli határig tart; csak itt vannak vizes rétek. A szántóövben és a rétek közt egyaránt homokdombok emelkednek, amelyek a rétek közt is szántók maradtak. A Radhoz tartozó Körvtélyespusztán a Ticét eddig keskenyen kíséző rétsáv kiszélesedik és itt szántó már csak a homokdombok tetején található.

Bély határa a fenti három helységéhez igen hasonlatos, csak itt nem a Tice, hanem a Karcsa mentén vagyunk. A falu nem közvetlenül a partra települt, ott, a Bélynél még nem igazán határozott medrű Karcsa mentén az úrbéri térképen (1857) legelők találhatók, s csak ez és a helység közt van a szántóöv. A kataszteri felméréskor készült birtokvázlaton (1854) az egész területet szántónak vették, s Vályi A. is azt írja: „... elegendő legelője nintsen...”²⁵ Dél fele a Szőlőhomok után következnek a rétek. A szántót számtalan tó tarkítja, de csak a községtől délre levők közül néhánynak a partját keríti rét. Az egész határra a dombok és tavak szabálytalan együttese jellemző.

Szög, akárcsak Rad, egy folyó (a Bodrog) zugába települt, de nem a domború partra, hanem a nyakra. Körülötte nincsenek is szántók, azok a Bodrog magasabb homorú partján húzódnak végig, a zug alacsonyabb partját erdő fedi.

Nagykövesd a többi helységtől igen különbözik. A Bakhegy keleti lankáit szőlők fedik, „(mely) középszerű bort terem”,²⁶ lábánál, illetve a falu északi határrészében sorakoznak a szántók és a rétek egymást váltó, szabályos tagokban. Csak a Helmecei-dombság irányába eső süllyedék felé jelenik meg a magasság szerinti övezetesség. Itt a faluhoz közelebb, illetve a Karcsa magasabb partján vannak a szántók, a közből eső részt középütt erdők, északon és délen rétek és egy kisebb legelő tölti ki.

6. csoport. Ide a Karcsa felső folyása (Dámóc, Kisdobra, Kisgéres, Perbenyik) és alsó folyása menti helységek (Karcsa, Karos és kissé messzebb Luka), valamint a Tice menti Zétény és a Helmecei-dombság keleti peremén ülő Szentestartozik.

Dámóc a rozvágyi dombok és a Karcsa mente falvai közti átmenet. A többiek-től eltérően egy K-Ny-i dombon található és ilyen irányúak a középső rész szántói is. Északon szabályos tagokban váltják egymást a szántók és rétek, míg a határ déli felén, amely a Ludas réthez van közel, a többi itteni faluhoz hasonlóan É-D-i homokdombokhoz kötődnek a szántók, amelyek kiemelkednek az itt még kevésbé vienyős rétből.

Perbenyik települése még szintén a rozvágyi dombokhoz kapcsolódik, de a déli fertály rétjeiből már csak két nagyobb homokdomb emelkedik ki, és a falu környékén is főleg rétek vannak. A határ északi része ellenben a Karcsa olykor igen tekervényes kanyarulatai között is, magasabban fekvő terület lévén egyedül, szántóként műveltetik.

Kisdobra a Karcsa vize mentén fekszik és emiatt a falu környéke a szántó, amely egy, a falu alatti legelőn túl a folyó másik partján is folytatódik. Perbenyik középső, és Dámóc északi rétjei mellett található rétjei mélyedéseit sok tó ékesíti.

A Karcsa két partján fekvő Kisgéres (az egyetlen olyan falu a Bodrogközben, amely egy folyó mindkét oldalára települt) a fentiek-től abban különbözik, hogy a Karcsa menti szántóövtől messzebbre nem rét, hanem az eredeti növénytakaró maradványát képviselő Gyakar erdő, illetve a helmecei hegyet ölelő erdőtakaró találha-

25 Vályi A., 1796. I. 170.

26 Vályi A., 1799. II. 448.

tó, ez utóbbit azonban néhány szántótag is megszakítja. Rétje csak a Gyakar és a falu közti kisebb tagban van.

Karcsa és Karos határa a Karcsa mocsarasabb alsó folyása mellett egymásra és a többi hosszúréti falura igen hasonlít. A déli határ hosszan benyúlik a Hosszúréttbe, amelyben csak egy-két művelhető homokdomb akad (Kígyóhomok [Karcsa], Apáhomok [Karos]), s dél felé egyre vízenyősebb, míg a falu környékén még legelőként hasznosítható. A szántók nem köthetők az itt több ágra bomló (bomlasztott?)²⁷ Karcsa partjához, a szabálytalan alakú foltok a magasabbnak megmaradt partrészekén vannak, s a folyó mentén erdőrészetekkel váltakoznak. A parton kívül a kiemelkedő homokdombok is hordoznak szántókat, s a Karcsa menti lentesebb, de még nem vízenyős részeket rétként hasznosítják.

Luka, az egyetlen igazán hosszúréti falu, Karcsa menti jellegzetességeket is mutat. Északi része ugyanis még rétként használható, de a falu és szántói csak a Hosszúrét északi felén fellelhető É-D-i irányú homokháton tudtak helyet kapni. A hátaik közt tavak és lápos kaszálók vannak, míg a déli határ erekkel, tavakkal sűrűn szabdalt nádas rét, melyből kaszálóként használt lápok emelkednek ki (Nyúgesláp, Kőkényláp). A földszükére jellemző, hogy még a határ legtávolabbi sarkába eső apró homokdombok (Alsó és Felső Havas, Cikora) hátát is megművelik.

Szentes körül is megfigyelhető a magassági övezetesség, s ily módon Nagykövesd párjának tekinthető. A helmeci dombok keleti lejtőin apróbb tagokban szőlőt is művelnek a szántók mellett. A falu körül széles félkörben húzódnak a szántók, s a határ keleti és déli szélén, kis szántófoltokkal megszakítva következnek az erkekkel, tavakkal szabdalt rétek.

Zétény tipikus Tice menti falu: a folyó menti (a domború partok egy részén és egy pusztuló parton (!) rét-, illetve legelőcsíkkal határolt szántóövet követi a rét, amely Eszenkepusztánál egészen a Latorcáig terjed. A zétényi határban a Latorcát széles erdősáv kíséri.

7. csoport. Ide a Helmeci-dombság és a Tarbucka közötti süllyedék falvai (Őrös-Gerepsepuszta, Nagygéres és a Kisgéreshez tartozó Pusztakeresztúr), valamint Kiskövesd tartoznak.

Kiskövesd határa a tipikus hegylábi övezetességet mutatja. A falu déli oldalán széles szántósáv után a Karcsa mentén találjuk a réteket, mely terület nagyobb része az 1839-es tagosítási térképen még „levágott erdő” néven szerepel. Ez már a folyó alsó folyása, itt már nem olyan magas a part, és a kövesdi hegy lába biztosabb a földművelés számára. A határ nyugati részén szabályos alakú, nagy legelő- és rétblák váltják egymást.

A másik két falu a Karcsa középső folyásának jellegzetes vonásait tükrözi. A folyó meanderei között és a süllyedék felé széles sávban húzódnak a szántók. Őrös esetében a szántók egy másik, szélesebb Karcsa-ágig tartanak, ide települt a falu is. Közvetlenül a part mentén már csak három szántóábla van, a többi részen legelő és rét váltja fel. Az ágon túli, a süllyedékbe eső terület már vizes, kisebb-nagyobb tavakkal szabdalt rét és legelő, de a tavak közt itt is találunk apró magaslatokat, amelyek tetejét szántóként, oldalát rétként művelik.

Az Őröshöz tartozó Gerepsepuszta kataszteri térképén nem szerepel művelésre utaló jel, az összesítésben vizes rétként jelenik meg. Az 1869-ben készült tagosítási térképen, aminek művelési állapotát csak fenntartásokkal vetíthetjük vissza a szabályozás előtti időkhöz, a széles Karcsa menti terület egy része már szántóként szerepel, amelyet benyúló erek, tavak tagolnak. A zömmel még rétként nyilvántartott

27 Vö. Kántor M., 1933. 160.

puszta területét apró tavak, erek és a kicsit is kiemelkedő területeken szabálytalan alakú, de legtöbbször itt is É-D-i irányban megnyúlt szántófoltok tarkítják.

Nagygéres faluja nem a Karcsa partján, hanem a szántósáv peremén épült. Itt a folyó és a település között is vannak rétek. A süllyedék peremén a magassági viszonyoknak megfelelően a rétek szabálytalan alakúak. Ezeket a még lejjebb fekvő legelő veszi körül. A kissé kiemelkedő részeket még a süllyedékben is szántóként művelik, így az erdő kivételével minden művelési ág egyformán megtalálható: „... határja barom tartására alkalmas, mindent megterem, szénája elég gyíkinnye, nádgya tsíkászó tava is vagyon, erdeje tsekély.”²⁸

A Kisgéreshez tartozó Keresztúr a süllyedék mélyebb részén található, melynek ábrázolásában a kataszteri összesítés és az 1866-ban hitelesített tagosítási térkép között még nincs nagy különbség. A tavak, erek és vizenyős rétek világából csak néhány magasabb, szántóként használt (legtöbbször itt is É-D-i irányú) homokdomb emelkedik ki, főleg a határ nyugati és keleti felén, míg északon a szántófoltok mellett egy nagyobb erdő található. A Szentés felől jövő, és a kövesdi hegy alatt a Karcsa felé tartó, csapadékot, vadvizeket gyűjtő erek mentén a középső és déli részen csak vizes réteket találunk.

8. csoport. A számítógép három helységet nem sorolt egyik korábbi csoporthoz sem. Ezek közül egyedül Battyán az, amelynek határa hasonlít más helységekre is. Ez a falu tipikus Tice menti település, noha a folyóból csak értoredékek kanyarognak határában. Az erek közt levő falut körbeveszik a szántók, amelyek közé csak a helység északi sarkán ékelődik egy legelő. A Latorca felé eső határrészben előbb a rétek, legelők sávja, majd a folyó partján az erdő következik.

Királyhelmecc határa egészen sajátos, hegylábi és Tice menti jellemzőket egyaránt mutat. A helységtől nyugatra emelkedik a Nagyhegy, amelyen szőlőt termesztenek. A helységtől keletre azonban nem félkörben rendeződnek magasság szerint a művelt területek, ahogy más hegylábi községeknél, hanem északon, a Tice mentén vannak a szántóföldek, középtől és délen, a folyótól távolabbra a rétek, és a déli sarokban a Karcsa mentén a még megmaradt erdők. Mindenütt számos tó színesíti a képet. Az általános elrendeződés csak néhány helyen módosul: a szántóövekben vannak az egyes tavak körül (pl. Döbönyös) rétfoltok, illetve a rétek közti kissé kiemelkedő hátakon (Rozsos-hegy, Beregközi-hegy) szántók. Szántók vannak a Karcsa mentén a helységtől délre, az erdő előtt is.

Szerdahely kissé emlékeztet a helmecci határra, de itt a művelési övek magassági eloszlása még sajátosabb. A kövesdi hegy (Tarbucka) a határ keleti oldalán emelkedik, s előnyúlványai (Kenyereshomok, Akasztóhomok, Kis és Nagy Bakhegy, Bálvány-hegy) csaknem a Bodrogig érnek. A Tarbucka egy részét szőlőként, a hozzá tartozó Nyergest és a fenti dombocskákat „hegyi” vagy inkább homokdombi legelőként hasznosítják. Az alacsonyabb dombok (Szélfútta homokok, Zompod) már a szántóföldi művelés részei. A Bodrog magasabb partja az északi határtól a helységig, majd azon túl is a többi Bodrog-parti településhez hasonlóan szántó, amelyet csak a domború partokon vált fel keskeny sávban a rét, illetve a legelő. A határ déli része különös képet mutat. Mivel a Bodrog Szög felé szinte Ny-ÉNy-i irányba folyik tovább, a határ DNy-i része már a folyótól távolabbi, alacsonyabb rétévezetbe tartozik. A tavakkal, erekkel szabdaló rétek közötti keskeny É-D-i homokhátakon itt is szántókat találunk. A déli határt képező Karcsa mente is legelő vagy rét. Ami miatt a szerdahelyi határ eltér az összes többi településtől, az egy, a Tarbucka nyu-

28 Vályi A., 1799. II. 29.

gati oldala előtt, egészen a helységig benyúló rétöblözet (Nagyréti), amelyben a Bodrogtó egyik legnagyobb tava is található (Nagyréti-tó). (Ez a rét alkotja Kis-kövesd határának nyugati réteit is.) Érdemes megjegyezni, hogy a szőlőhegy és a rét közti átmeneten található egy egészen keskeny szántócsík, tehát a hegylábi jelleg, ha csökevényes formában is, de kimutatható! A Bodrog mögötti rétek és a Nagyréti között van azonban még egy széles szántóöv. Ez egy valószínűleg megmaradt övzatonnyal és apróbb homokdombok együttese; utóbbiak a széles nagyréti föld nyugati (Templomhomok, Nagyhomok, Véghomok) és keleti oldalán (Felső és Alsó Vincehomok) húzódnak. Vagyis a határ a jellegzetes Bodrog-parti (keskeny rét, széles szántó, széles rét) és hegylábi (szőlő-legelő-erdő, széles szántó, széles rét) besztástól egyaránt különbözik, és sajátos formát mutat (szőlő, keskeny szántó, széles rét, széles szántó, széles rét). Ez az egyéni határ nem vált a helység kárára: „a természetnek csak nem minden ajándékaival bír; folyó és álló vizében van halászó, és tsikászó helye, malma, erdeje, szőlője, épületre alkalmas köve van, (...) barmokat is nevelnek.”²⁹ Királyhelmecknek sem: „mindenféle gabonát, kukoriczát, káposztát, dohányt bőven terem; szép tölgyes erdeje, szőlőhegye, híres cseresznyéje, sok gyümölcse és egy kerek hegy tövében szép fekvése van.”³⁰

9. *csopot*. Azok a Bodrog jobb parti helységek tartoznak ide, melyeknek határa átnyúlik a Bodrogtóba. A Bodrog „eredete” alatt nem sokkal Zemplén mezővárosa határa kiterjed a bal partra is Pálköve és Újlak között.³¹ Ezek a többi helységhez hasonlóan szántók, egy nagyobb réttel. Innentől egészen Alsóberecki-Agópusztáig a falvak határa a Bodrog közepén húzódik. Itt azonban egyszerre megszűnnek a bal parti helységek és a torkolatig (a Sárospatakkal szemközti Kispatok kivételével) nem találunk többet, mint ahogy a parti szántósáv is eltűnik. Ezt a jelenséget többféleképpen is magyarázhatjuk, s valószínűleg ezek együttesen hatottak.

1. Közelebb vagyunk a Tisza torkolatához, a Tisza visszaduzzasztja a Bodrog vizét, s emiatt az alsó szakaszon könnyebben kilép a medréből, ereket, mocsarakat töltve fel.

2. A folyó esése Sárospatak alatt a felső szakaszhoz képest jelentősen megnő (0,86 cm/km-ről 5,6 cm/km-re), ugyanakkor mélysége csökken és medre keskenyebb lesz.³² Emiatt munkavégző képessége nő, s mivel a hordaléka nagy részét még a felső szakaszon lerakta, a maradékot könnyebben elszállítja, s még pusztítja is a bal partot. A felső szakaszon levő magasabb part az eredő öt folyó beszállított hordalékból származik.

3. A Tokaji (Zempléni)-hegységben lerohanó patakok hordaléka a jobb partot építi és annyira megemeli, hogy csak a bal partra tudnak az árvizek kifolyni. A patakok (pl. Vámosújfalunál) akkora hordalékkúpot halmozhatnak föl, hogy a Bodrog maga is eltérül miattuk és a Bodrogtó belseje felé meanderezni kezd. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a Ronyva hordalékkúpján Sátoraljaújfalunál is.

A jobb parti magasabb rész és az emiatt itt elterülő szántók különösen jól megfigyelhetők a Tokaji (Zempléni)-hegységhez közeli kanyaroknál, míg a Bodrogtóba beforduló kanyarok (domború part) esetében a jobb parton is rétet, legelőt, vagy az ártéri erdők maradványait láthatjuk. Szántó foltokat a bal parton csak Ardó és Olasz határában találunk, apró homokdombok, illetve partmaradványok tetején. Sárospatak határának nagyobb része a Bodrogtóba esik, de ezt az erek barázdálta mo-

29 Vályi A., 1799. III. 401.

30 Fényes E., 1837. III. 412.

31 Zemplén adatai, mivel az átnyúló rész igen kicsi és nem tartozik az Ardótól lefelé eső, jellegzetesen átnyúló határu helységek közé, a statisztikai vizsgálatban nem szerepelnek.

32 Dóka K., 1977. 106.

csarat csak egy nagyobb (Páterhomok) és több apró foltban tarkítja szántókat hordozó homokdomb. Van egy kisebb szántó az utolsó magasabb bal parti részen, Kis-patak mögött is. Pataktól lejjebb az általános kép szerint a bal parton, a part mentén vagy ártéri erdőket találunk vagy, ha ezt már kiirtották, akkor helyén, illetve egyes tavak medrében legelőket. Long és Petrahó esetében a parton is megjelennek a rétek, illetve az egész tokaji részt rétként tartották nyilván. A területet sűrűn behálózták az erek, holtágak és tavak. A bal parti helységek többségének Sára és Vámosúj-falu kivételével (de az utóbbinak nincs is bodrogi része) a jobb parton főleg szántói, szőlői voltak, s a bal partot és az ide beforduló kanyarok öblét használták rétnak, sőt, többször (Olaszliszka, Olaszi, Zsadány, Petrahó) erdőnek is.

10. csoport. A Tisza bal parti helységek közül a holtággá vált Tisza-medreken húzódó határok leszámításával csak négynek a határa nyúlik be a Bodrogi közbe. E falvak bodrogi határrészén szántók sehol sincsenek, a partokon sem, csak rétek, nádasok, legelők és tavak. Ennek oka lehet az, hogy a kenézli „szoros” miatt kissé összeszűkült az ártér, s a víz könnyebben kilépett a parton át, illetve a szoros után a Tisza és a Bodrog vize egyesülve, és kölcsönösen visszaduzzasztva egymást a Bodrogi közet elárasztotta. Erre utal az is, hogy nagyvízkor az egész folyó mentén Tokajnál a legkisebb a víz sebessége.³³ Az itteni falvak bal parti része a szabolcsi homokháton már mind szántóként művelt, de az ártérben a bal parton is a folyót keskenyebb-szélesebb legelőv kíséri, amelyet néhol erdő (pl. Tímár), illetve rét (Tímár, Vencsellő) vált fel.

Következtetések és összefoglalás

A fentiek alapján megállapítható, hogy a Bodrogi közben a folyószabályozási munkálatok előtt a gazdálkodást és főleg annak térbeli eloszlását, a figyelembe vett természeti tényezők közül jelentősen csupán három (egymással részben összefüggő) tényező befolyásolta:

1. a különböző tengerszint feletti magasságú, és ebből következően különböző vízborítottságú területek eloszlása a Bodrogi közben, illetve az adott település határán belül;
2. a település domborzati helyzete;
3. a földrajzi kistájhoz tartozás.

Az első kettő alapján a gazdálkodás földrajzi eloszlását illetően három fajta települést különböztetünk meg: *szigettelepülést, folyóparti települést és hegylábi települést*, amely típusokon belüli felosztást a kistájhoz tartozás segítségével végezhetjük el. E három típus (az utolsó kivételével) megfelel Gönyey S. településföldrajzi felosztásának is, ami a folyópartiaknál magától értetődő, és a szigeteken is logikus, mert a település is a száraz, biztos részen kell, hogy elhelyezkedjen. Mindhárom típusra jellemző a magasság szerinti gazdálkodási övezetesség, bizonyos különbségekkel.

A *szigettelepülés* a legmagasabb övezetet, a szántót a homokdombok hordozzák. A rétek a dombok oldalában, illetve a mocsári legelőből, vagy nádasból még kissé kiemelkedő, de gyakrabban vízzel borított hátakon vannak. A legelőként vagy rétként is használt lápok nem domborzati okokból, hanem az elhalt növényi részek felhalmozódása miatt szintén kiemelkednek a mocsárból.

A *folyóparti településeken* a szántóv a folyó partján található, amelyet keskenyebb vagy szélesebb ártéri legelő-, erdő- vagy rétöv választ el a folyótól. A folyótól távolabb levő részek általában alacsonyabb térszínek, itt vannak a rétek és legelők, de

33 Lászlóffy W., 1982. 90.

ezek legtöbbször kevésbé mocsarasak, mint a szigettelepülések esetében. Ez a csoport több altípusra osztható attól függően, hogy melyik folyó melyik partján vannak:

– *Tice, északi part* (és Bacska): az igen keskeny parti rétság, majd a szántóövet kísérő rétság után a Latorca mentén erdőöv következik. Érdekes, hogy a Latorca mentén egyetlen település sincs, tőle északra sem. Ezt valószínűleg a Latorca rendkívül szeszélyesen, de csak kis sugarú körökben kanyargó folyása, keskeny partja és ingadozó vízhozama okozza. A vízügyi szakirodalom szerint ugyan a kisebb sugarú kanyarok és inflexiók pontjaik közelsége a folyó nagyobb esésére utal,³⁴ de a Latorca esése csak Ágcsernyő és Battyán között nagyobb (11 cm/km), Battyán alatt csupán 1 cm/km,³⁵ vagyis hordalékát még a csapi szűkület után lerakja, lejjebb már nem tud annyit szállítani, s nincs mivel a partját feltöltse. Ez azonban a szántóban aránylag bő és magasabb Tice-parton (e folyó esése ugyanis nagyobb lehetett, mert a Tisza és így a belőle kiszakadó Tice is magasabban van Csapnál, mint a Latorca) a szabályozás előtt nem jelentett akkora problémát. A Latorcát, noha gyakran elárastotta a partvidékét és vízrendezésére is gondoltak,³⁶ végül csak századunk 60-as éveiben szabályozták.

– *Tice, déli part*: a parti szántók után következő rétöv kicsi és szabálytalan, a gerezpesusztai süllyedék felé irányul.

– *Karcsa, északi part*: a szántóövet a folyó felől sokszor nem kíséri rét- vagy legelőcsík. A rétság széles és a gerezpesusztai süllyedékben feltűnnek a szigettípusra jellemző homokdombok.

– *Karcsa, déli part*: Nagyrozvágytól nyugat felé a szántóöv egyre keskenyebb. A rét- és legelőöv a perbenyiki kisebb süllyedék, illetve a Hosszúrét keleti fele irányába húzódik. A Karcsa alsó folyása menti helységek már inkább szigetek.

– *Bodrog-part*: szélesebb parti rét- és legelőcsík és változatos szélességű szántóöv jellemzi. Rétszírei Szerdahelytől északra a gerezpesusztai, attól délre a Karcsa menti süllyedék felé esnek. Vajdácská már inkább szigettelepülés.

– *Tisza-part*: a legkevésbé jellegzetes. Általában széles erdő-, rét (kert)-, vagy legelőcsík kíséri, de található szántók közvetlenül a parton is (Kiscigánd). Ennek oka a part állandó vándorlása, a folyó egyes darabokat épít, másokat pusztít, mert az igen laza hordalékba a meder nem képes úgy beágyazódni, mint például a Bodrog az ottani keményebb hordalékba. Emiatt a Tisza-parton nem alakulhat ki a Bodrog felső folyása mentéhez hasonló hosszabb ideig és nagyobb területen megmaradó partrezs, amely több települést és annak szántóit is hordozni tudná.

A *hegylábi településen* a legmagasabb öveget a hegyi legelő és/vagy a szőlő. Ezután a hegyláb alakját követve szántófélkör, majd a rétek húzódnak a megfelelő süllyedék felé (Karcsa menti, gerezpesusztai, helmeci).

A tiszta típus aránylag ritka. Szigettelepülés például Luka (ide sorolható az egységként kezelt 3 szigetközi falu is), folyóparti például Szomotor, hegylábi Sentes. A legtöbb település határa több típus sajátosságait is hordozza, hol egyik túlsúlyával, hol majdnem azonos arányban.

Végezetül megállapítható, hogy a legtöbb szántó a legjobban feltöltött területhez kötődik. Ez pedig a Nagytárkány és Bacska közti vidék, ahol a Tisza hordalék-kúpján három folyó is kanyargott és lerakta hordalékát. Nagyobb szántófolt van még Kisgéres és Nagyrozvágy között, ahol a rozvágyi dombok a Karcsa feltöltött partjával találkoznak, a Tice mentén Radig és a két Cigánd körüli határban.

34 Lászlóffy W., 1982. 89.

35 Révy G. V., 1896 b. 67.

36 Révy G. V., 1896 a. 35. 39.

*Természeti tényezők clusterézése: a változók értékei
(A számok magyarázata a szövegben)*

Helységnev	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Kenézlő	1	2	7	2	3	2	2
Viss	1	2	7	2	3	2	2
Zalkod	1	2	7	2	3	2	2
Agárd	3	5	9	4	2	1	6
Ágcsernyő	6	2	1	3	1	2	1
Bacska	6	2	1	3	1	2	1
Battyán	6	2	5	12	1	2	1
Bély	4	4	8	3	2	2	3
Berecki (Alsó)	5	1	2	12	3	1	2
Berecki (Felső)	5	1	3	7	3	1	1
Boly	6	2	5	3	1	1	3
Cigánd (Kis)	2	3	8	1	3	1	2
Cigánd (Nagy)	2	2	3	2	3	1	3
Cséke	3	4	9	4	2	1	3
Dámóc	3	3	9	4	2	1	5
Dobra (Kis)	4	4	9	4	2	2	2
Géres (Kis)	4	2	1	3	2	1	6
Géres (Nagy)	4	3	9	4	2	1	3
Kaponya	6	4	8	6	1	2	5
Karád	2	3	4	1	3	1	2
Karcsa	4	3	9	4	3	1	2
Karos	4	5	9	4	3	1	5
Királyhelme	7	6	10	5	1	1	6
Kövesd (Kis)	4	5	10	5	2	1	6
Kövesd (Nagy)	4	5	10	5	2	1	6
Láca	3	3	9	4	2	1	4
Leányvár	2	3	5	11	2	1	4
Lelesz	6	4	5	5	1	2	3
Lelesz-Polyán	6	2	5	11	1	2	3
Luka	8	4	9	4	3	1	4
Óros	4	1	6	3	2	1	3
Pácin	4	1	5	7	3	1	3
Pálfölde	6	1	4	8	1	2	1
Perbenyik	4	3	9	4	2	1	3
Rad	6	2	4	8	1	2	3
Ricse	3	3	9	4	2	1	3
Rozvány (Kis)	3	3	9	4	2	2	3
Rozvány (Nagy)	3	3	9	4	2	2	3
Semjén	3	3	9	4	2	2	2
Szentes	7	5	10	5	2	1	6
Szentmária	6	1	5	12	1	2	1
Szerdahely	5	3	5	7	2	1	6
Szinyér	6	2	5	9	1	1	2
Szolnocska	6	5	8	5	1	1	3
Szomotor	5	4	5	2	2	2	6
Szög	5	3	5	12	2	1	2
Tárkány (Kis)	2	4	2	2	1	2	2
Tárkány (Nagy)	2	2	5	2	1	2	2
Újlak	5	2	5	7	2	2	1
Vajdác	5	4	9	4	3	1	3
Vécs	5	2	2	2	2	2	6
Véke	6	2	5	10	1	1	3
Zétény	6	2	5	2	1	1	2

*Talajtípusok clusterezése: a változók értékei (%)
(A számok magyarázata a szövegben)*

Helységnév	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
Kenézlő	42	0	10	0	0	0	0	0	0	48	0
Viss	7	0	34	0	0	0	0	0	0	59	0
Zalkod	43	0	30	0	0	0	0	0	0	27	0
Agárd	52	24	0	0	0	0	0	0	0	24	0
Ágcsernyő	46	0	51	3	0	0	0	0	0	0	0
Bacska	47	0	46	2	0	0	5	0	0	0	0
Battyán	14	0	43	44	0	0	0	0	0	0	0
Bély	7	0	72	1	0	0	20	0	0	0	0
Berecki (Alsó)	0	87	11	0	0	2	0	0	0	0	0
Berecki (Felső)	0	56	39	0	0	0	5	0	0	0	0
Boly	50	0	48	0	0	0	2	0	0	0	0
Cigánd (Kis)	54	0	29	0	0	0	0	0	0	0	17
Cigánd (Nagy)	15	0	65	0	0	0	0	0	0	0	20
Cséke	0	46	20	0	0	0	0	0	0	34	0
Dámóc	0	17	74	0	0	0	0	0	0	9	0
Dobra (Kis)	8	10	82	0	0	0	0	0	0	0	0
Géres (Kis)	15	0	64	0	0	0	0	0	21	0	0
Géres (Nagy)	2	0	36	5	51	0	5	0	1	0	0
Kaponya	32	0	58	0	0	0	10	0	0	0	0
Karád	9	0	63	0	0	0	0	0	0	0	28
Karcsa	0	13	87	0	0	0	0	0	0	0	0
Karos	0	0	97	0	0	2	1	0	0	0	0
Királyhelmecc	3	0	44	0	2	0	9	10	32	0	0
Kövesd (Kis)	37	0	18	19	23	1	2	0	0	0	0
Kövesd (Nagy)	54	0	15	5	0	0	24	2	0	0	0
Láca	6	59	26	0	5	0	2	0	0	2	0
Leányvár	42	53	5	0	0	0	0	0	0	0	0
Lelesz	25	0	65	0	0	0	10	0	0	0	0
Lelesz-Polyán	21	0	66	7	0	0	6	0	0	0	0
Luka	0	3	81	0	0	3	13	0	0	0	0
Őrös	4	0	43	3	50	0	0	0	0	0	0
Pácin	0	24	51	0	0	0	0	0	0	0	25
Pálfölde	95	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0
Perbenyik	26	6	54	0	4	0	1	0	0	9	0
Rad	21	0	64	0	0	0	15	0	0	0	0
Ricse	13	58	26	0	0	0	0	0	0	0	3
Rozvány (Kis)	0	0	75	0	0	0	0	0	0	0	25
Rozvány (Nagy)	0	28	23	0	0	0	0	0	0	0	49
Semjén	0	49	5	0	0	0	0	0	0	10	18
Szentes	0	0	76	11	0	0	3	0	10	0	0
Szentmária	9	0	88	0	0	0	3	0	0	0	0
Szerdahely	21	0	27	0	22	5	12	13	0	0	0
Szinyér	5	0	69	16	0	0	10	0	0	0	0
Szolnocska	14	0	80	0	0	0	6	0	0	0	0
Szomotor	66	0	34	0	0	0	0	0	0	0	0
Szög	34	0	64	0	0	0	2	0	0	0	0
Tárkány (Kis)	51	0	49	0	0	0	0	0	0	0	0
Tárkány (Nagy)	36	0	56	0	0	0	8	0	0	0	0
Újlak	81	0	15	0	0	0	4	0	0	0	0
Vajdác	0	42	54	0	0	0	4	0	0	0	0
Vécs	36	0	53	0	2	0	9	0	0	0	0
Véke	28	0	57	0	0	0	15	0	0	0	0
Zétény	12	0	88	0	0	0	0	0	0	0	0

Az összes természeti tényező clusterezése,
a clusterezés menete

1.	26	36	5 269
2.	5	6	5 349
3.	19	28	5 588
4.	35	52	5 786
5.	33	49	6 102
6.	16	21	6 704
7.	13	20	6 750
8.	18	31	8 145
9.	15	34	8 907
10.	5	11	9 474
11.	19	44	9 809
12.	29	41	9 811
13.	1	2	10 496
14.	47	48	10 595
15.	29	46	10 927
16.	26	50	11 077
17.	13	37	11 311
18.	16	53	11 416
19.	5	47	12 011
20.	15	16	12 729
21.	45	51	13 110
22.	13	32	13 731
23.	10	26	14 378
24.	8	35	15 348
25.	3	4	15 640
26.	22	30	16 511
27.	5	45	17 392
28.	10	27	17 529
29.	12	13	18 009
30.	8	19	18 645
31.	3	14	18 695
32.	29	43	20 101
33.	10	39	20 998
34.	17	40	22 648
35.	8	25	27 867
36.	5	33	28 429
37.	1	3	28 763
38.	12	38	29 383
39.	9	10	31 526
40.	18	24	34 758
41.	8	29	36 121
42.	15	17	46 042
43.	15	22	46 216
44.	5	8	59 240
45.	7	18	60 500
46.	23	42	61 171
47.	5	15	65 213
48.	1	9	89 594
49.	7	23	95 557
50.	1	12	99 268
51.	1	5	130 850
52.	1	7	131 698

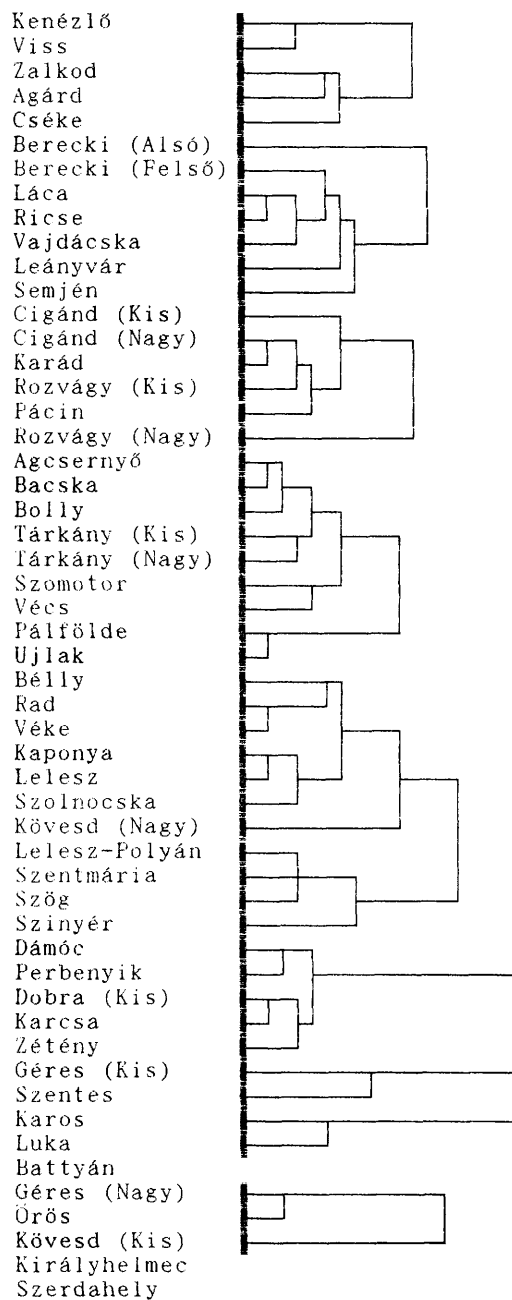
*Természeti tényezők clusterezése,
a clusterezés menete*

1.	1	2	0 000
2.	1	3	0 000
3.	5	6	0 000
4.	18	34	0 000
5.	24	25	0 000
6.	37	38	0 000
7.	15	26	2 034
8.	18	36	2 069
9.	7	41	2 276
10.	11	53	2 372
11.	43	52	2 372
12.	8	16	2 593
13.	37	39	2 713
14.	4	24	2 979
15.	14	18	3 376
16.	21	50	3 425
17.	13	20	3 450
18.	29	35	3 807
19.	23	40	4 165
20.	33	49	4 726
21.	10	32	4 832
22.	8	37	5 267
23.	19	28	5 282
24.	17	51	5 301
25.	47	48	5 530
26.	12	13	5 759
27.	4	22	5 764
28.	14	15	6 045
29.	27	46	6 303
30.	11	31	6 612
31.	19	44	6 895
32.	17	45	7 305
33.	21	30	7 422
34.	9	10	7 616
35.	29	33	7 684
36.	17	42	8 734
37.	7	29	8 931
38.	27	43	9 622
39.	4	23	11 411
40.	14	21	13 178
41.	5	47	13 213
42.	1	12	14 517
43.	9	27	15 192
44.	5	11	15 953
45.	8	19	18 018
46.	7	9	20 584
47.	8	14	22 540
48.	5	17	26 645
49.	4	8	34 711
50.	1	5	37 083
51.	1	4	53 616
52.	1	7	87 507

Talajclusterezés
A clusterezés menete

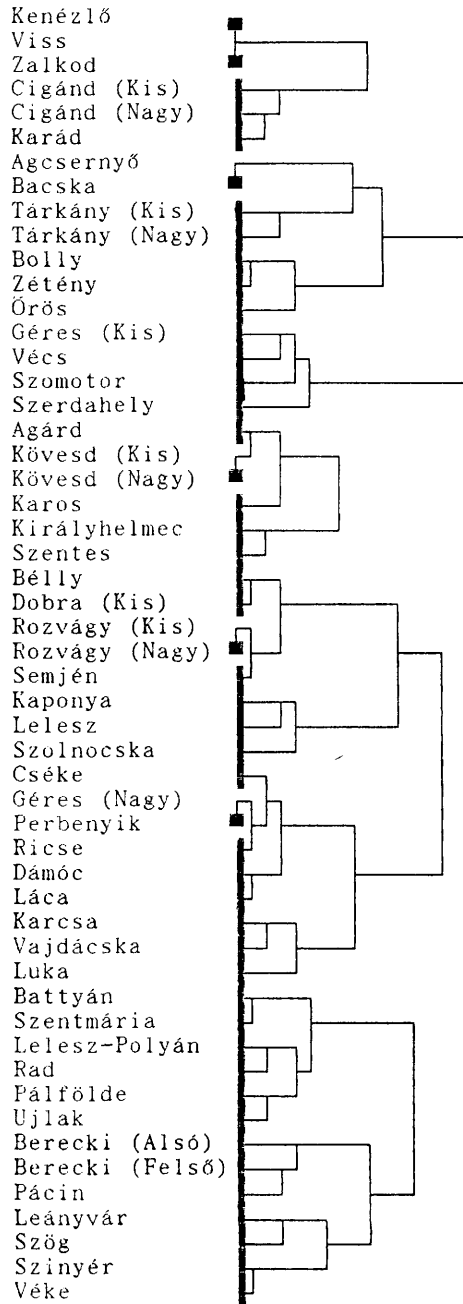
1.	13	17	1 263
2.	11	47	2 449
3.	48	51	3 741
4.	41	53	4 242
5.	19	52	6 480
6.	28	35	6 480
7.	5	6	7 211
8.	5	11	7 557
9.	13	20	7 892
10.	26	36	8 888
11.	18	31	9 110
12.	16	21	9 899
13.	3	12	11 060
14.	37	40	11 461
15.	19	48	11 545
16.	28	29	11 593
17.	41	44	11 984
18.	8	30	14 071
19.	2	23	14 268
20.	15	16	14 638
21.	34	46	14 731
22.	14	39	15 306
23.	37	43	17 910
24.	32	50	18 688
25.	19	34	18 946
26.	10	26	20 307
27.	33	49	20 542
28.	3	45	20 549
29.	22	41	21 381
30.	8	37	25 239
31.	14	38	25 531
32.	1	25	27 761
33.	24	42	28 565
34.	4	27	31 083
35.	13	28	31 923
36.	15	22	35 714
37.	1	3	38 193
38.	10	14	45 266
39.	8	15	45 813
40.	9	10	55 229
41.	2	7	56 426
42.	13	19	58 364
43.	2	24	59 140
44.	1	5	74 587
45.	9	32	77 760
46.	4	33	90 279
47.	2	18	94 388
48.	1	4	129 774
49.	2	13	188 451
50.	2	8	255 476
51.	1	9	470 504
52.	1	2	554 522

*Az összes természeti tényező clusterezése,
dendrogram*

1. ábra

*Természeti tényezők clusterezése,
dendrogram*

2. ábra

*Talajclusterezés,
dendrogram*

3. ábra

IRODALOM

Andrásfalvy Bertalan

1965. A sárköziek gazdálkodása a XVII–XIX. században. Dunántúli Dolgozatok 3. Pécs
1973. A Sárköz és a környező Duna menti települések ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. Vízügyi Történeti Füzetek 6. Bp.
1975. Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből. VII. Szekszárd, 476. p.

Atlas

1980. Slovenskej Socialistickej Republiky. (Bratislava)

Bacsó Nándor

1959. Magyarország éghajlata. Bp. 302. p.

Balassa Iván

1975. Lápok, falvak, emberek. Bodrogek. Bp. 303 p.

Bárth János

1974. Kalocsa környéki ártéri kertek a XVIII–XIX. században. Agrártörténeti Szemle. XVI/1–2. 213–233.

Bellon Tibor

1989. Ártéri gazdálkodás a Latorca mentén. In: Néprajzi tanulmányok az Ung vidékről. Néprajzi Közlések. V. (szerk.: Barna Gábor). Bratislava. 19–26.

Benda Gyula

1973. Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. Számok és történelem 1. Bp. 457. p.
1981. Fényes Elek forrásai. Agrártörténeti Szemle. XXIII/3–4. 365–380.

Bendefy László

1966. A kataszteri térképek forrásértéke. Magyar Könyvszemle, 178–182.

Bernard, Harvey Russel

1988. Research methods in cultural anthropology. Newbury Park, California, 520. p.

Bogoly János

1984. A Bodrog és Latorca vidékének természetrajza. Új Mindenes Gyűjtemény 3. Bratislava. 7–51.

Dankó Imre

1964. A bodrogekői Hosszúrét települése. Herman Ottó Múzeum Évkönyve. IV. 143–163.
1986. A Bodrogeköz régi vízrajza és vízi élete. In: Fejezetek a Bodrogeköz néprajzából. Néprajzi vidékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. V. Miskolc, 21–28.

Dóka Klára

1977. A Bodrog szabályozása. Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XVI. 105–131.
1982. Gazdálkodás a Tisza árterein a XIX. század első felében. Agrártörténeti Szemle. XXV. 3–4. 277–303.

Fényes Elek

- 1836–40. Magyarországnak és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I–VI. Pest
1851. Magyarország geographiai szótára. Pest. I–IV.

Frisnyák Sándor

1985. Történeti földrajz. Nyíregyháza.

Góczán László

1984. A természeti környezet tényezőinek relatív értékelése. Bp. MTA FKI. 95. p.

Gönyey (Ébner) Sándor

1925. A Bodrogeköz lápi községeinek településföldrajzi vázlata. Föld és ember. V. 65–102.

Hőgye István–Seresné Szegőfi Anna–Tóth Péter

1983. Borsod-Abaúj-Zemplén megye történeti helységnévtára 1870–1983. B.-A.-Z. Megyei Levéltári Füzetek. 16–18. 504. p.

Kántor Mihály

1933. A Bodrogek. In: Sárospatak és vidéke, Magyar Városok Monografiája (szerk.: Gu-lyás József–Kántor Mihály). Bp. 158–200.

Károlyi Zsigmond–Nemes Gerzson

1975. Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (846–1846). Vízügyi Tör-téneti Füzetek 8. Bp. 114. p.

Kiss Károly

1896. A Bodrogek köz- és mezőgazdasági szempontból. In: A Bodrogekői Tisza-szabá-lyozó Társulat monographiája 1846–1896. (szerk.: gr. Mailáth József). Bp. 45–60.

Konkolyné Gyuró Éva

1989. A területhasznosítás optimalizálása a Zempléni-hegység térségében. Gazdálkodás XXXIII/11. 39–50.

Kósa László–Filep Antal

1975. A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp. 231. p.

Lászlóffy Woldemár

1982. A Tisza. Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszerben. Bp. 610. p.

Lovász György

1981. A földrajzi környezetkutatás elméleti és módszertani kérdései. Földrajzi Értesítő. XXX. 159–164.

Magyarország

1989. Nemzeti Atlasza. Bp.

Marosi Sándor

1981. Táj és környezet. Földrajzi Értesítő. XXX. 59–72.

Marosi Sándor–Somogyi Sándor

1990. Magyarország kistájainak katasztere I–II. Bp. MTA FKI. 1023. p.

Mendöl Tibor

1963. Általános településföldrajz. Bp. 567. p.

Meur, Gisèle de (ed.)

1986. New trends in mathematical anthropology. London, 315. p.

Molnár Endre

1992. A talaj fontosabb tulajdonságai és azok időbeli változékonysága (kézirat).

Patay Pálné–Plihál Katalin

1984. Kéziratok térképek az Országos Széchenyi Könyvtár Térképtárában I. Önálló kéz-iratok térképek 1–2. Bp. 831. p.

Réfi Oszkó Magdolna

1986. A Rétköz földhasznosítása a XIX. századi vízi munkálatok előtt. Agrártörténeti Szemle XXVIII/1–2. 221–261.

1987. Gazdálkodás a Rétközben a XVIII–XIX. században. Kand. ért. Bp., MTA Kézirattár, 295. p.

Révy Géza Victor

1896a. A bodrogekői Tisza-szabályozás története. In: A Bodrogekői Tisza-szabályozó Tár-sulat monographiája 1846–1896. (szerk.: gr. Mailáth József). Bp. 19–44.

1896b. A Bodrogekői Tisza-szabályozó Társulat védművei. In: A Bodrogekői Tisza-szabá-lyozó Társulat monographiája 1846–1896. (szerk.: gr. Mailáth József). Bp. 61–112.

Siska József

1986. A bodrogekői termelő gazdálkodás évszázadai. Széchalom. I. 199–222.

Somogyi Sándor

1967. Az ármentesítések és folyószabályozások (vázlatos) földrajzi hatásai hazánkban. Földrajzi Közlemények XV. (XCI.) 2. 145–158.

Stefanovits Pál

1963. Magyarország talajai. Bp. 442. p.

1981. Talajtan. Bp. 380. p.

Szabolcs István

1959. Vita a lecsapolások és vízrendezések hatásáról a tiszántúli talajképződési folyamatokra. Agrártörténeti Szemle. II/1–4. 63–87.

Szilágyi Miklós

1982. Az „ősi ártéri gazdálkodás” elméletéhez. Bérei Balogh Ádám Múzeum Évkönyve. X–XI. 1979–1980. 299–312.

1992. Halászóvizek, halásztársadalom, halászati technika. (A tiszai halászat történeti-néprajzi elemzése.) *Studia folcloristica et ethnographica* 29. Debrecen. 246. p.

1993. A rétség gazdasági jelentősége a 18–19. század fordulóján. In: *Túrkeve földje és népe*. Túrkeve. 1992. 219–269. (utánnnyomás).

Takács Lajos

1966. Lápi gazdálkodás és irtás a Kis-Balatonon. *Néprajzi Értesítő* XLVIII. 167–196.

1978. A Kis-Balaton és környéke. *Somogyi Almanach* 27–29. Kaposvár. 207. p.

Valter Ilona

1974. A Bodroghköz honfoglalás kori és középkori településtörténete. *Agrártörténeti Szemle*. XVI/1–2. 1–55.

Vályi András

1796–99. Magyarország leírása. I–III. Buda

Várallyay György

1985. Magyarország 1:100 000-es méretarányú agrotopográfiai térképe. *Agrokémia és talajtan* XXXIV/1–2. 243–248.

Várallyay György–Szűcs László–Murányi Attila–Rajkai Kálmán–Zilahy Péter

1979–80. Magyarország termőhelyi adottságait meghatározó talajtani tényezők 1:100 000-es méretarányú térképe. *Agrokémia és talajtan*. XXVIII/3–4. 363–384. és XXIX/1–2. 35–76.

1981. Magyarország agroökológiai potenciálját meghatározó talajtani tényezők 1:100 000-es méretarányú térképe. *Földrajzi Értesítő*. XXX/2–3. 235–250.

A FELHASZNÁLT TÉRKÉPEK JEGYZÉKE ÉS LELŐHELYEI*
Átnézeti térképek

A debreceni

kb. 1880 kataszteri terület átnézeti térképe 1:144 000. OSZK TM 1880.

East-Slovakian

é. n. Lowland-South. Soil map 1:200 000.

III. Katonai

1884. felmérés térképe. 1:25 000. Hadtörténeti Múzeum, B. IX. a. 397.

A helytartótanács térképei OL S12,

Magyarország

1981. termőhelyi talajadottságait meghatározó talajtani tényezők térképe 1:100 000. (Várallyay Gy. et. al.)

1985. agropográfiai térképe 1:100 000. (Várallyay Gy.)

A kassai

kb. 1880 kataszteri terület átnézeti térképe 1:144 000. OSZK TM 1896.

Szabolcs

1871. vármegye és a hajdúvárosok átnézeti térképe 1:144 000. OSZK TM 3119.

Übersichts-Karte

1856. des Kaschauer Districtes 1:144 000. (Lokarner, Josef). OSZK TK 2079.

Zemplén

1871. vármegye átnézeti térképe 1:144 000. OSZK TM 3135.

A vízrajzi intézet térképei OL S80.

*A jegyzékben részletezve csak azok a térképek szerepelnek, amelyek lelőhelyére, jelzetére a jegyzetekben külön nem hivatkoztam.

Falutérképek és földkönyvek

Rövidítések = bv.: birtokvázlat; fk.: földkönyv; kt.: kataszteri térkép; út.: úrbéri térkép; OL.: Országos Levéltár; OSZK.: Országos Széchényi Könyvtár; ZL.: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Zemplén megyei fiókleveletára, Sátoraljaújhely.

Bodrogi közeli helységek

Agárd

kt.: 1854 / OL. S78 – 338. t.;
út.: 1868 / ZL. U162, 1871/ZL. U613;

Ágcsenyő

kt.: 1854 / OSZK. K23;
út.: (1865) / ZL. U168;

Alsóberecki

kt.: 1854 / OL S78 – 329. t.;
út.: (1841) / ZL. U1, 1843/ZL. U2;

Bacska

fk.: 1841 / ZL. VII. 2/c. 4.;
kt.: 1854 / OSZK K80;
út.: 1862 / OSZK TK1588;

Battyán

kt.: 1854 / OSZK K130;

Bély

bv.: 1854 / OSZK Bv/4483;
fk.: (1857) / ZL. VII. 2/c. 4.;
út.: 1857 / ZL U8;

Boly

kt.: 1854 / OSZK K183;
út.: 1844 / ZL. U171, 1845/ZL. U172;

Cséke

kt.: 1854 / OSZK K247;

Dámóc

kt.: 1854 / OSZK K289;

Dobra

fk.: (1859) / ZL. VII. 2/c. 23.;
kt.: 1854 / K686;
út.: 1861 / ZL. U210;

Felsőberecki

kt.: 1854 / OL S78 – 330. t.;

Kaponya

kt.: 1854 / OSZK K807;
út.: 1858 / OSZK TK1814;

Karád

kt.: 1854 / OL. S78 – 337. t.;
út.: (1860) / ZL. U 143, 1863/ZL. U144;

Karcsa

kt.: 1852 / OL. S78 – 331. t.;
út.: 1839 / ZL. U48, (1863)/ZL. U49;

Karos

kt.: 1851 / OL. S78 – 332. t.;
út.: 1839 / ZL. U50, 1862/ZL. U51;

Kenézlő

kt.: 1853 / OL. S78 – 216. t.;

Királyhelme

fk.: 1869 / ZL. VII. 2/c. 22.
út.: (1867) / ZL. U216, 1869/ZL. U57;

Kiscigánd

út.: 1836 / ZL. U58/1, 1864/ZL. U58/2;

Kisgéres

kt.: 1854 / OSZK. K688;
út.: (Pusztakeresztúr) (1866) / ZL. U54;

Kiskövesd

kt.: 1854 / OSZK K702;
út.: (1839) / ZL: U206;

Kisrozyágy

kt.: 1854 / OL S78 – 332. t.;

Kistárkány

kt.: 1854 / OSZK K735;
út.: 1845 / ZL. U62;

Láca

bv.: 1854 / OSZK bv/4554;
fk.: 1883 / ZL. VII. 2/c. 25.;
út.: 1887 / ZL. U71/1–2;

Leányvár

kt.: 1854 / OL. S78 – 334. t.;út.: (1861) / ZL. U72;

Lelesz

fk.: 1856 /, 1865 / ZL. VII. 2/c. 28.;út.: 1865 / OSZK. TK1476;

Lelesz–Polyán

fk.: 1857 /, 1858 /, 1864 / ZL. VII. 2/c. 29.;út.: 1864 / OSZK. TK1473;

Luka

kt.: 1854 / OL. S78 – 329. t.;út.: (1844) / ZL. U73;

Nagyigánd

kt.: 1852 / OL. S78 – 330. t.;út.: 1865 / ZL. U59/1, 1865 / ZL. U59/2;

Nagygéres

kt.: 1854 / OSZK K911;

Nagykövesd

kt.: 1854 / OSZK. K925;
út.: 1839 / ZL. U98;

Nagyrozyágy

kt.: 1854 / OL. S78 – 333. t.;

Nagytárkány

kt.: 1854 / OSZK. K951;

Őrös

kt.: 1854 / OSZK. K1008;
út.: 1847 / OSZK. TK798, (Gerepsepusztá) 1869 / OSZK. TK1732;

Pácín

fk.: 1860 /, 1863 / ZL. VII. 2/c. 36.;kt.: 1854 / OL. S78 – 333. t.;

Pálfölde

fk.: 1844 / ZL. VII. 2/c. 36.;kt.: 1854 / OSZK. K1020;
út.: 1845 / OSZK. TK1721;

Perbenyik

kt.: 1854 / OSZK. K1048;

Rad

fk.: é. n. /, 1806 / ZL. VII. 2/c. 36.;

kt.: 1854 / OSZK. K1103;

út.: 1840 / ZL. U234;

Ricse

fk.: 1865 / ZL. VII. 2/c. 36.;

kt.: 1854 / OL. S78 – 334. t.;

út.: 1864 / ZL. U108, 1867/ZL. U109;

Semjén

fk.: 1864 / ZL. VII. 2/c. 47.;

kt.: 1851 / OL. S78 – 334. t.;

út.: 1864 / ZL. U134;

Szentes

kt.: 1854 / OSZK. K171;

út.: (1863) / ZL. U20;

Szentmária

kt.: 1852 / OSZK. K172;

Szerdahely

fk.: 1853 / ZL. VII. 2/c. 6.;

kt.: 1854 / OSZK. K173;

út.: 1839 / OSZK. TK1339, 1853/ZL. U21;

Szinyér

kt.: 1854 / OSZK. K1263;

út.: 1838 / ZL. U241;

Szolnocska

fk.: 1863 / ZL. VII. 2/c. 48.;

kt.: 1851 / OSZK. K1271;

út.: 1864 / ZL. U135;

Szomotor

fk.: 1866 / ZL. VII. 2/c. 48.;

kt.: 1854 / OSZK. K1275;

út.: 1844 / ZL. U243, 1864/ZL. U244;

Szög

kt.: 1854 / OSZK. K174;

Újlak

kt.: 1854 / OSZK. K743;

Vajdácska

fk.: 1859 /, 1866 / ZL. VII. 2/c. 54.;

kt.: 1851 / OL. S78 – 338. t.;

út.: 1859 / ZL. U151;

Vécs

kt.: 1854 / OSZK. K175;

Véke

út.: 1855 / OSZK. TK1789;

kt.: 1858 / OSZK. K1463;

Viss

fk.: 1867 / ZL. VII. 2/c. 56.;

kt.: 1854 / OL. S78 – 227. t.;

Zalkod

kt.: 1854 / OL. S78 – 227. t.;

Zétény

fk.: 1847 / ZL. VII. 2/c. 57.;
kt.: 1854 / OSZK. K1501;
út.: 1847 / OSZK. TK1780.

Bodrogközön kívüli települések

Zemplén megye

Ardó

kt.: 1851 / OL. S78 – 338. t.;

Józseffalva

fk.: 1859 / ZL. VII. 2/c. 18.;
kt.: (Józseffalva, Petrahó) 1854 / OL. S78 – 329. t.;

út.: (1860) / ZL. U46;

Keresztúr

fk.: 1860 / ZL. VII. 2/c. 5.;
kt.: 1854 / OL. S78 – 329. t.;

út.: 1843 / ZL. U14, 1862 / ZL. U18/2;

Kisfalud

fk.: (Kisfalud, Szegi, Long) 1884 / ZL. VII. 2/c. 7.;
kt.: (Kisfalud, Szegi, Long) 1852 / OL. S78 – 329. t.;

út.: 1898 / ZL. U19;

Liszka

fk.: 1866 / ZL. VII. 2/c. 35.;
kt.: 1851 / OL. S78 – 334. t.;

út.: 1877 / ZL. U104;

Olaszi-Zsadány-Sára

kt.: 1854 / OL. S78 – 330. t.;

Petrahó

kt.: (Józseffalva, Petrahó) 1854 / OL. S78 – 329. t.;

út.: é. n./ZL. U106;

Sárospatak

kt.: 1854 / OL. S78 – 335. t.;

Tokaj

kt.: 1852 / OL. S78 – 338. t.;

Szabolcs megye

Balsa

kt.: 1854 / OL. S78 – 213. t.;

Bercel

kt.: 1852 / OL. S78 – 225. t.;

Tímár

kt.: 1854 / OL. S78 – 225. t.;

Vencsellő

kt.: 1854 / OL. S78 – 227. t.;

GEOPRAPHICAL AND LANDUSE TYPES OF SETTLEMENTS IN BODROGKÖZ IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY

In adherence to the recognition published in certain studies in ethnography in the last two decades that culture, especially agriculture can not be interpreted without taking into account the natural environment, the present article intends to contribute the research of flood-plain economy with new results. Using geographical, cartographical and mathematical methods, it sets up a categorization of the flood-plain settlements in Bodrogeköz in North-East Hungary. This region is bordered by three rivers (the Tisza, the Bodrog and the Latorca). Today its northern part belongs to Slovakia.

The author characterizes the territory of 53 settlements in Bodrogeköz according to 8 geographical features: geographical subregion, altitude of the village center, orography (relative relief of the territory and location of the settlement), structure of the settlement, average temperature and rainfall, and distribution of soil-types. Using these features as mathematical variables, a cluster analysis renders the settlements into 10 geographical types.

The land use of the settlements is characterized on the basis of the above geographical groups, with the help of analyzing the survived land-tenure and land-use maps of the last century. The summary of the conclusions is the following:

Before the channelization of the rivers in the second part of the last century the territorial distribution of land-use was influenced mainly by three (partly connected) features only: the belonging to a certain geographical subregion, the geographical location of the settlement and the distribution of territories of different altitudes within the borders of the village. The land-use of the settlements could be characterized on the basis of the last two features. Consequently, in Bodrogeköz we could identify three settlement-types: riverside, island and pediment settlements. A subdivision of riverside settlements could be done on the basis of the first feature, as the geographical structures of the land-use of the riverside settlements in certain subregions are very different. All three settlement types were characterized by the zonation of altitude in landuse, with special differences.

In island-settlements the highest zone, the plough lands – as the village itself – were on the top of sandhills. The meadows were on the hillsides and on the lower, sometimes overflowed hills, while the lowest, sometimes wet areas were used as pastures.

In the territory of riverside settlements the plough-lands were on the highest riverbanks separated from the river by a narrow meadow or pasture stripe. The main meadows and pastures were far from the river, in a lower area. The meadows were still less wet than those of the island settlements. The six subgroups were: settlements on the bank of the River Bodrog, the River Tisza, and the northern and southern bank of the two former Tisza-branches: the Tice and the Karcsa.

In the case of pediment settlements the highest part – on the top of the mountain – was pasture and/or vineyard, sometimes wood. On the pediment, close to the villages were the ploughlands, following the shape of the mountain, and in the lowest part were the meadows and the rest of the pasture-lands.

Pure types were relatively rare. The territory of most villages had the characteristics of two or more types.

Balázs Borsos

A MAGYARORSZÁGI PARASZTSÁG ÉLETMÓDJÁNAK VÁLTOZÁSA 1945-TŐL NAPJAINKIG

SZUHAY PÉTER

Előljáróban

Ezt a tanulmányt egy tervezett, ám mind a mai napig meg nem jelent agrár-történeti kézikönyv számára írtam még 1988-ban. Évekig bizonytalan volt, azonban mára már kiderült, nem is kerül napvilágra e kézikönyv. Úgy ítélem, érdemes az abba írt rövid szöveget önállóan is közreadni a többi tanulmánytól függetlenül, melyek összességükben kiadták volna a II. világháborút követő közel fél évszázad több szempontú – demográfiai, szociológiai, agrártörténeti és néprajzi – megközelítésű rendszerét. Tanulmányom nem annyira összegző, mint inkább problémafelvető. Nem konkrét műveket és szövegeket citál, mint inkább a társadalmi és kulturális változásokat általában elősoroló esszé. A források és irodalom a tervezett kézikönyv különböző tanulmányainak, illetve fejezeteinek végén egységesen szerepelt volna.

E próbálkozás egy olyan szerző vállalkozása, aki a jelen kor falusi, egykori mezővárosi társadalmának életét, társadalmi viszonyait néprajzi és antropológiai eszközökkel továbbra is leírhatónak gondolja, s módszertanilag fontosnak tartja a jelenkor pontos dokumentálását.

1945 után már a korábbi időszaknál is erőteljesebben különbözik a falusi, illetve mezővárosi lakos a szigorúan foglalkozási értelemben vett paraszttól. E településtípusokat egyre kevésbé lakja tisztán mezőgazdaságból élő népesség, mezőgazdaságban dolgozó családfő és annak családja. Ez különösen az 50-es évek elejétől, majd a mezőgazdaság szocialista átszerveződése utáni időszakban mondható el. Noha a 60-as évekre a keresők több mint fele már nem mezőgazdasági főfoglalkozású, a falu, illetve a mezőváros kulturális homogenitásából számtalan elem fennmaradt, s az e településeken élő népesség alapvetően a vonatkoztatási csoportnak lokális elemét tartotta elsődlegesnek, és a foglalkozási hovatarozás ennek alárendeltje maradt. A tényleges társadalmi rétegződést e településtípusokon belül sokkal inkább a vagyoni helyzet, a kulturális szokások rendszere, azok hasonlósága adta. Egyfelől az itt élő népesség majd minden tagja – még az ipari munkásság is – szoros kapcsolatban áll a mezőgazdasággal, másfelől a társadalom egyes tagjai szorosan kapcsolódnak a vegyes foglalkozású családokhoz, rokonsági rendszerekhez. Az elmúlt több mint négy évtized során a települések továbbra is olyan erős közösséget jelentenek, hogy a benne élő foglalkozási csoportok közelebb állnak egymáshoz, mint a velük azonos foglalkozási csoportba tartozó városi társaikhoz. A falusi, egykori mezővárosi közösségek továbbra is erős ellenőrzést gyakorolnak tagjaik fölött, illetve a társadalom tagjai mintegy önként alávetik magukat egyfajta lokális, regionális köznormának.

Ezekből a megfontolásokból következően a parasztság életmódját, életformáját,

a parasztság mindennapjait sokkal inkább a falura, az egykori mezővárosra vonatkoztatva tárgyaljuk. Ennek kapcsán fontos kérdésként merült fel, hogy a falusi és a városi társadalom kultúrája és életmódja az elmúlt évtizedekben inkább egymáshoz közeledik, avagy egymástól távolodik, vagy netalán a kettő közötti távolság a korábbi időszakéval azonos. Kétségtelen, hogy számos kulturális intézmény – mint az állami, politikai szféra által szervezett társadalmi jelenség – egyszerre megjelenik mind a két településtípuson, és az is kétségtelen, hogy a társadalmi kis csoportok, a háztartás, a család szintjén megjelenő kulturális szokások először a városi közegben válnak népszerűvé, s mindennapi használatuk, innen terjed el a falura. A társadalmi munkamegosztásból következően általában a város az újítás, a modernizáció terepe, míg a falu a mintakövető. A mintakövetés mellett azonban a falu természetesen hosszabb időn keresztül őriz meg korábbi kulturális elemeket, társadalmi szokásokat. Ez a magatartás azonban nem szükségszerűen jelent konzervativizmust, hanem azt a jelenséget takarja, hogy egyes kulturális intézmények és szokások élettartama hosszabb, több generációt „szolgál” ki. A városban a társadalmi csoportok életében a divatok, egyes kulturális szokások rövidebb életűek, s következésképpen azonos időszakon belül több változás érhető tetten. A falun élő népesség hagyományos magatartása azt jelenti, hogy egy-egy jelenség egyfelől általános érvényűvé válik, másfelől hosszabb életűvé lesz. A két településtípus életében tehát megfigyelhetünk időbeni különbségeket és számtalan azonosságot is. Mivel azonban a falusi életforma ökológiai helyzeténél fogva, településszerkezetéből: a ház, a telek, az udvar és a kert adta sajátosságából következően és a közösség erős ellenőrzése miatt továbbra is erősebben áll szemben a várossal, mint amennyi azonossági pontot alakított ki vele. Ebből következik, hogy a falusi kultúra nem szűnik meg. A falusi társadalom önmeghatározásában a falusi és a paraszt továbbra is egymáshoz közel álló fogalmakat jelentenek (egyres helyeken talán azonosságot is) és a fogalomnak elsődlegesen az életforma, az életminőség azonossága ad tartalmat.

Az elmúlt évtizedek magyarországi falusi, egykori mezővárosi társadalmi erősen regionális különbségeket mutatott és mutat ma is. Ezen erősen regionális tagolódásnak egyfelől mélyreható történeti gyökerei vannak – a mezőgazdasági áruterelésbe való bekapcsolódás, a földek mennyisége és minősége, a termesztett növények és tenyésztett állatok konvertálhatósága – másfelől a XIX. század második felének iparosodásából következik – a centrum/periféria elv gyakorlati megvalósulásából. Korszakunkra az átlagos területeknél fejlettebbnek minősíthető pl. Észak-Dunántúl – tehát Győr-Sopron, Komárom, Veszprém megye iparosodott területe –, az átlagosnál elmaradottabb Északkelet-Magyarország – tehát az egykori Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár megye területe – e két régió státusa az elmúlt 40 év során nem változott. Az Északi-középhegység nyugati területének kulturális színvonala – tehát Nógrád, Heves, s a történeti Borsod megye – az elmúlt évtizedekben erősen emelkedett, korábbi hátrányait jócskán ledolgozva erőteljes fogyasztói kultúrát alakított ki. Ezzel szemben az egykor módos Dél-Dunántúl nagy része – tehát Zala, Somogy, Baranya megye területe – fejlődésében megtorpant. Hasonló mondható el a Tiszántúlról is, míg a Duna-Tisza köze nagyjából azonos szinten mozog, mint a korábbi évtizedekben. Látható, hogy egyfelől az iparilag fejlett területeken és a nagyobb városok körzetében ott, ahol a falusi népesség jól kereső állásban helyezkedett el és ahol mezőgazdasági árutereléssel – elsősorban zöldség-, gyümölcsstermesztéssel – foglalkozik, ott a régió egésze előnyös helyzetbe került, míg az ipari centrumoktól távoli területek, ahol sem a népesség foglalkoztatása nem megoldott, sem az áruterelésnek nincsenek meg „ipari felvásárlói”, ott hátrányos helyzetbe kerülnek a régiók. Természetesen egyes nagyobb régiókon belül nem szükségszerűen egyformák

a települések, a gazdaságilag prosperáló területeken is lehetnek „szegényebb falvak”, míg az elmaradott területeken is lehetnek kisebb gazdasági, kulturális hatalomra szert tevő települések. A társadalom mindennapjait, az életmód és az életforma jellemzőit alapvetően meghatározzák ezek a kondíciók.

Természetesen ahogy területileg sem lehet egységesnek tekinteni az ország településeit, úgy időbelileg is éles határokat lehet megvonni a tárgyalt korszakban. Vizsgált témánk szempontjából a több mint négy évtizedet két fontos, egymástól lényegesen eltérő fő korszakra lehet szétválasztani. Az első korszak a mezőgazdaság szocialista átszervezését követő esztendő, nagyjából a 60-as évek második fele, amikor a termelőszövetkezetekben áttérnek a tagok pénzelszámolására, amikortól nagyjából emelkednek a mezőgazdaságban a keresetek, és a háztáji gazdálkodás a piaci feltételek között jövedelmezőbbé válik. Ezt az első korszakot talán a „naturál-gazdálkodás” időszakának nevezhetjük, amikor is mind az élelmiszer-termelésben és -feldolgozásban, mind számos iparcikk előállításában a háztartás, a családi gazdaság ismét önellátóvá válik. E két évtized alapvetően a szűkösség jegyében zajlik. E korszakot tovább lehet finomítani, alapvetően az agrárpolitika országos intézkedései nyomán: a háború utáni esztendő 1948-ig; a fordulat évétől a parasztság megszűnését gyakorló évekig, 1953-ig; a második térszervezési korszak kezdetéig, 1959-ig; a tsz-szervezés időszakára; és a mezőgazdasági termelés megszilárdulásáig, az említett nagy korszakhatárig. A második nagy korszakot jóval nehezebb ilyen finom határok mentén tagolni: egyik, határnak azonban mindenképpen kínálkozik az 1970-es évek elejének közigazgatási „reformja”, amikor is számtalan településtől megvonták a tanácsi székhely intézményét, településeket vontak össze közös tanácsok alá; amikor az iskolákat körzetesítették, s számtalan kisebb település elvesztette iskoláját, s amikor a tsz-eket összevonták, s megszűnt az egy falu egy tsz gyakorlata. Ezeknek következtében számtalan település egyik-másik vagy akár mindhárom ezen intézményétől kénytelen volt megválni, ami a normális élet esélyeit tovább csökkentette, s ezzel az elvándorlás újabb elkeseredett hullámát indította be. A további korszakhatárok megvonása nem annyira az egyes régiókra, mint inkább csak kisebb területekre, azoknak is gazdasági életére vonatkoztatható. A 70-es évektől bekövetkezett változások már nem annyira ilyen szigorú korszakhatárokhoz, hanem az újítások nyugatról keletre, illetve a központtól a peremterületekre való vándorlásában érhetők nyomon.

Az alábbiakban az életforma, az életmód változását a településszerkezet, az építkezés, a lakásberendezés, a táplálkozás, az öltözködés, a szórakozás, művelődés és a szokás – ünneplés témakörök tárgyalásával mutatom be.

Településszerkezet

A falu és az egykori mezőváros a településszerkezet és a határhasználat korábbi, több évszázados formáját lényegében az 1960-as évek elejére veszítette el, jóllehet, a változás, az átalakulás folyamata már korábban megindult. A problémakört tekintve elsősorban a település az azt körülvevő táj képe és kapcsolata változik meg. A paraszti gazdálkodás a határt művelési ágak szerinti nyomásokra, parcellákra szabdalta. A hegyvidékeken és dombságokon ez idáig uralkodó forma volt a feudallizmusból örökölt háromnyomásos, művelési kényszeres gazdálkodás. A határ szántóföldre, rétre, legelőre, erdőre és szőlőre, gyümölcsösre tagolódott. Az erdőt és legelőt kivéve különböző művelési ágakban használt földterületek apró parcellákra tagolódtak a bennük honos növényektől függően és az évvel változóan különböző szí-

nű határrészek szegélyezték a települést. Ez a festői kép a nagyüzemi gazdálkodással, a táblásítással egycsapásra megszűnt. Ez a változás az emberek időbeosztására alapvető hatással volt. Ez ideig ugyanis egy-egy gazdaság földterületei nem ritkán 20–30 darabban is lehettek és a munkavégzéssel majdnem azonos időt emésztett fel az egyes tagokba való kijutás, az onnan való hazaérkezés. Másfelől ez idáig a település lakói szinte az egész határt ismerték, ott gyakran megfordultak, tehát egy nagyobb térben mozogtak. A mezőgazdaság átszervezését követően a határ használata leszűkült az erdőre, a szőlőhegyre és a falu közelében kiosztott háztáji földre.

A településszerkezetben a leglátványosabb változást szintén a paraszti gazdaságok korábbi rendszerének megszűnése okozta. Több ponton még élt ekkor a szérűs-, ólas-, szálaskertek intézménye, melyek ezek után automatikusan felszámolódtak, helyüket általában újabb lakott részek, utcák foglalták el.

A települések általában centrális elrendezésűek voltak az 1960-as évekig. A falu központjában helyezkedett el a templom a lelkész lakásával, itt volt a bolt, a kocsmá, az iskola, a községháza és a falusi előljárók lakóháza. A központhoz közel eső területeken laktak a módosabb gazdálkodók, s mintegy körkörösén elhelyezkedve, a társadalmi hierarchiát leképezve a különböző vagyoni helyzetű emberek, a falu legszélére szorulva pedig a föld nélküli agrárproletárok és a cigányok. Az 1960-as évekig nagyjából ebbe a rendbe tagolódnak az új házat építő családok is. Ettől az időtől kezdve azonban ez a hagyományos centrális kép azokon a településeken, ahol a népesség dinamikusan nő, ahol nagymértékben kiépül az intézményrendszer és fejlesztik az infrastruktúrát, jelentősen megváltozik. Az egyközpontú, centrális település többközpontúvá, több egymással mellérendelő viszonyban levő alközponttá alakul. Az egyház, mint a korábbi legfontosabb társadalmi szervező erő, elveszti e szerepét, mint elvesztette az iskolák államosításával az oktatás felügyeletét is. Az új iskolák nagyobb területen emeletes épületbe kerülnek, ezzel új központot alakítva ki. Noha a bolt épülete megmarad, a 70-es évektől általánossá váló ABC-áruház szintén új helyet kap. Ez jellemző az ugyancsak ekkor divattá váló presszókra, amelyek mellett a régi központban megmaradnak a régi lerobbanó kocsmák. A művelődési otthonok 1948 után előbb államosított „kulák” házakba kerülnek, később azonban a település tehetőségétől függően új komplex épületet kapnak.

Azokon a településeken, ahol a népesség száma és a lakóházak száma a vizsgált időszakban stagnál, ott nem szükségszerűen alakulnak ki új központok. Esetleg az megfigyelhető, hogy ezek az egykori központok bizonyos intézményeket elvesztve elvesztik központi jellegüket is, s a bolt, kocsmán és a buszmegállón kívül semmi nem utal a hajdan volt „dicsőségre”.

Az intézményrendszer településképet meghatározó eleme mellett fontos tényező az új utcák és részek kijelölése. Az 1960-as évekig a legtöbb helyen arra törekedtek, hogy az új részeket a falu különböző részein azonos nagyságrendben alakítsák ki. Ezek a részek a 60-as évek elejéig rendszerint olyan lakóházakat kaptak, mint amilyen a faluban az uralkodó forma volt. A későbbi építkezési divatok azonban már messziről jelzik e településrészek fiatalságát. Az első és újonnan nyitott utcákban először az egykori agrárproletároknak juttattak telkeket. Ezek a telkek azonban már egyformák voltak, 300–600 négyszögöl köztiek, tehát kisebbek, mint a falu középső részének feudalizmus korában kialakított telkei. A későbbi telekosztások már ennél is kisebb telkeket juttatnak az igénylőknek, mindössze 200–400 négyszögöles nagyságban.

A 60-as évek közepéig az egykori módos parasztok („kulákok”) és középparasztok gyermekei ezért nem kerültek a külső, az újonnan kialakított részekre, mert vagy elkerültek a településről, vagy a falu központjában szülei telkén terjeszked-

tek. A 60-as évek közepétől kezdve azonban, ahogy a korábbi központok leértékelődnek, az egykori agrárproletárok elhelyezkedtek, s a közép- és módos parasztok leszármazottai ismét gazdasági hatalomra tehetnek szert, elfoglalják az új részeket, s ott kertváros típusú utcákat hoznak létre. Éppen ezeken a legújabb, a 60-as évek közepe óta kialakított részekben alakul át először a falu képe. A korábbi építkezési stílustól eltérően nyereg- vagy sátor tetős kockaházakat, majd a 70-es évek végétől kezdve emeletes házakat építenek. Nagyobb települések esetén ezek a részek a bolt és a vendéglátóipari létesítmények mellett iskolát, óvodát is kapnak.

Természetesen minél prosperálóbb a település, népességében mind jobban növekvő, annál nagyobb számú új rész épül ki, s annál kisebb lesz az aránya a régi típusú részeknek. És ez fordítva is igaz: a stagnáló, a népességében csökkenő települések jobban megőrzik homogenitásukat, a régi utcaképek uralkodó jellegét. A prosperáló településeken a régi központi részek nagyjából a 70-es évek végétől, a 80-as évek elejétől veszítik el korábbi egységes jellegüket, itt is a külső övezetben divatossá vált épületeket emelnek.

Má a legtöbb falusi település egyre jobban kiépülő pinceheggyel, pincesorral rendelkezik. Ez eredményez egyfajta kettős, osztott településformát.

A falvak és az egykori mezővárosok továbbra is megőrizték földszintes jellegüket. Ha egyre kisebbek is, de kertek övezik a lakóházakat, a házak között zöldövezet húzódik, ezzel is erősítve a település falusi jellegét. A település jellemző képe még az úthálózat. A kisebb településeken, főleg az útmenti falvakban az infrastruktúrának ez a része kielégítő, az egykori halmaztelepüléseken azonban, ahol a régi részek megőrizték a szabálytalan utcahálózatot, a zezugos közöket, ott nem épült ki az aszfaltozott úthálózat, s az elmúlt történeti korok sáros, kátyús utcái maradtak meg. Ugyancsak ez jellemző több, pl. a hódoltság után települt falu mellékúthálózatára is.

A települések nagysága, s a településhálózat a tárgyalt történeti időszakban a korábbihoz képest lényegesen nem változott, ezért ebben a fejezetben erről nem tesz említést. Két dologra azonban utalni kell. Egyfelől az Alföld szórványai, a XVIII–XIX. században kialakult tanyái e korszakban részben megirtultak – számos épületet elhagytak gazdái, s a közeli városokba költöztek, másfelől pedig egyes tanyakörzetekből közigazgatásilag falut hoztak létre. Ezekben a falvakban azonban nehezen alakultak ki szerves falusi közösségek, s a település képe is számtalan ponton eltér a több évszázados múlttal rendelkező falvak képétől.

Elsősorban a Dunántúlon számtalan – a településstatistika terminológiájával élve – külterületi lakott hely, egykori uradalmi központ maradt fenn. Lakói korábban a nagybirtok szolgálatában álló cseléd, béres, iparos emberek voltak, akik leszármazottaik közül többen itt rekedtek, s az egykori cselédlakásban élve az állami gazdaságok vagy termelőszövetkezetek szolgálatába szegődtek. Ezek a néhány tucat lakást, illetve háztartást magukba foglaló helyek gyakorlatilag semmiféle infrastruktúrával nem rendelkeznek, a település képe az 1945 előtti állapotokat tükrözi.

Építkezés és lakásberendezés

A magyarországi települések építészete a századforduló óta kezdett egységesülni, azonban természetesen korszakunk kezdetére nem érte el a teljes azonosság állapotát. A különböző régiók építészete részben megtartott egyes elemeket a korábbi hagyományokból, másfelől pedig az épületek nagysága tükrözte a régiók népességének anyagi tehetőségét. Az 1960-as évek elejéig az általános alapforma a nye-

regtetős, hosszú, legalább háromszatátú lakóház volt: szoba, konyha, szoba beosztással. Az e században épült házak már jobbára kéménnyel készültek, azaz építették már túllépték a füstös ház és a szabadkéményes ház építésének hagyományát. A háromszatú alapépülethez újabb helyiségeket, szobákat, kamrákat is építettek, s ennek folytatásában istállót, ólakat is emelhettek. A módosabb családok szinte az egész ország területén L alakú épületeket emeltek.

A XX. század első felében a strukturális azonosságok ellenére a különbségek elsősorban az épületek falazatának anyagában, a tetőszerkezet, s a tetőfedés módjában különböztek. (Az elmaradottabb vidékeken pl. vert falú vagy vályogtéglás épületeket készítettek, a tetőt rozsszalmával vagy náddal fedték, míg a módosabb parasztlakta régiókban követ és téglát használtak építőanyagként, a tetőt pedig cseréppel fedték.)

A tárgyalt korszak kezdetén a településeken különböző korú lakóházak álltak egymás mellett. Nem volt ritka a 100–150 éves épület, mellette pedig a két háború között emelt ház sem. Ezek a különböző korszakokban épült házak egymástól sokszor eltérő formai és strukturális jegyeket hordoztak. Azaz egymás mellett állhatott a borona falú füstös ház és a téglából épített mászókéményes lakóház, egymás mellett állhatott a szabadkéményes, szobát a konyhából fűthető, vert falú, nádtetős lakóház és a vályogtéglából emelt, minden közfalon kéménnyel rendelkező cseréptetős ház. 1945 után, körülbelül az 1960-as évekig ezeknek a különböző építési hagyományokat követő lakóházaknak a további egységesülését figyelhetjük meg. Az új házak építésének gyakorlata mellett rendkívül fontos tendencia volt a régebbi lakóházak modernizálása. Elsőként a tüzelőberendezés, illetve a füstelvezetés egységesítését kell említeni. Ebben az időben arra törekedtek, hogy mindenütt a szűk- vagy mászókéményes füstelvezetést váltsák meg, s ezzel egyidőben lepadlósolják az egykori szabadkéményt. Ezzel a korábbi konyha-pitvar terét megnövelték, s egy nagyobb méretű, immár nemcsak főzésre, hanem napközbeni tartózkodásra, lakásra is alkalmas konyhát hoztak létre. (Ezzel egyidejűleg a házon belüli élet tere átvándorlott a szobából a konyhába.) Időben ezzel a törekvéssel egykorú a tetőzet átalakítása, elsősorban ott, ahol a házak lakói még zsúpszalmát használtak – főleg Nyugat-Dunántúlon és Észak-Magyarországon. Az Alföldön, ahol elsősorban nádat használtak, valamivel később, a 60-as évek végétől alakítják át a tetőzetet.

A régi házak átalakításának második nagyobb korszaka a 70-es évek fordulójától kezdődik. Az ekkor épülő új házak mintájára, ahová már vizet vezetnek be építetők, a régi házak tulajdonosai is fürdőszobát, s WC-t építenek, s bevezetik a vizet. Nem volt ritka az a megoldás, hogy jóval előbb készültek el a vizes helyiségek, mint abba vizet vezettek volna. Területi egyenlőtlenséget jelentett a vízvezeték-hálózat kiépítése. Az iparilag fejlett régiókban, a városok közelében és azokon a területeken, ahol nagyobb települések helyezkedtek el, a vízhálózat kiépítése feltételt teremtett a lakóházak könnyebb és gyorsabb modernizálására. Elsősorban az aprófalvas területeken a népességnek önerőből kellett megvalósítani a víz kútból szivattyúval való bevezetését. Ez a tény jobban hátráltatta e vidékek házainak korszerűsítését.

A régi épületek átalakításának harmadik fázisát már a 70-es évek végétől a fűtés központosítása jelenti. A mintaadó ebben a folyamatban is az új házak megoldása. A 70-es évek végétől ugyanis az új épületeket már jobbára központi fűtéssel látják el, akár szénrel, akár olajjal működtetve. Ezek az épületek már kapnak egy kazánhelyiséget, ahonnan az épület majd minden helyisége fűthető. Ezt a megoldást alkalmazzák a régebbi házak fiatalabb lakói is. Ahogy a vízhálózat esetében, úgy a fűtés terén is területi egyenlőtlenséget okozott a gázvezetékek lefektetése. Azokon

a területeken ugyanis, ahol a település gázvezetékét kapott, a fűtés és a főzés rendkívül egyszerűvé vált. A fűtést illetően szinte az ország területén egységesen több korszakot különíthetünk el egymástól. A 60-as évek végéig alapvetően a fa- és a széntüzelés dominált. Ugyanakkor egyes „szegényebb részekben” régies ínségmegoldásokat alkalmaztak. A Jászságban például az 50-es évek végéig „tőzeggel”, azaz taposott marhatrágyával tüzeltek. A 60–70-es évek fordulójától szinte egysapásra elterjedtek az olajkályhák, illetve az olajjal való fűtés. Nagyjából ezzel egyidős a konyhában a gáztűzhelyek, illetve a gázpalackok megjelenése. E két apró technikai újítás rendkívül megkönnyítette a fűtés és főzés munkáját, mintegy időmegtakarítást adott a munka végzőjének. Az olajjal való fűtés során az olajkályhák kiszorították a szobákból a vas- és cserépkályhákat, az esetleg eddig megmaradt kemencéket. A 70-es évek végétől, ha általánosnak nem is mondható, de egyes háztartásokban elterjedt a hőtárolós villanykályha használata is.

Az új házak építésének első hullámát az 1950-es évekig számolhatjuk. Az ekkor épült házak formailag a régebbi házak mintájára, háromszatúnak épültek. Építetői a korábbi agrárproletárok köréből kerültek ki, olyan emberek voltak, akik családjukkal eddig szüleiknél éltek vagy házbérben laktak. Az építkezésnek ez a stílusa kb. a 60-as évek közepéig volt általános. Ez időtől kezdve kertvárosi példák nyomán a sátortetős, kockaháznak nevezett épülettípus terjedt el. Ez az alaptípus hamarosan továbbfejlesztve többféle formában lepte el a falut. A 70-es évek elejétől a földszintes megoldást félemeletes formára fejlesztették, azaz a szobákat 10–15 lépcsőfok magasságra emelték fel, az alsó szintet pedig néhány lépcsővel lesüllyesztették. Így alul néhány helyiséget nyertek, többek között konyhát. Korábban az a megoldás volt uralkodó, hogy a hosszú házban levő konyhát ősztől tavaszig használták, s nyárra kiköltöztek a házzal szemben lévő nyári konyhába. A szuterénos házakban ezt a kettős megoldást gyakorolhatták, miszerint volt egy alsó és volt egy felső konyha. Ezekben a kezdeti kockaházakban legalább 2-3 szobát, fürdőszobát, WC-t, kamrát és padlásfeljárót tudtak kialakítani. A ház felső szintje általában meghaladta a 80 négyzetmétert.

Ezeknek a házaknak az építőanyaga általában már téglá, tetőfedésre pedig cseprepet használnak. Természetesen az építőanyagban lehetnek kisebb eltérések, így pl. az Északi-középhegység területén előszeretettel alkalmaznak gázbeton falazóanyagot, az Alföld egyes körzeteiben továbbra is dolgoznak vályogtéglával, a tetőt pedig palával is fedhetik. A kockaházak építésének fázisában a 70-es évek végétől megjelenik a szabályos emeletes ház. Nagyjából ezzel egyidős a nyeregtetős, már nem kocka, hanem téglatest alakú, emeletes épületek divatja. Ezekben a házakon már gyakran alkalmazzák a tetőtér-beépítést is. Az ilyen házakban megjelenik a nappali szoba, a belső lépcsőház is.

Az építkezésnek ez a fajta új divatja azonban nem terjedt el egységesen az ország minden területén. Az épületek nagysága egyes részekben hűen tükrözi építetőik anyagi helyzetét. Más területeken viszont erőn felüli beruházásnak, a vagyon teaurálásának tekinthető. Így például Soltvadkerten és környékén az épületek valóságos anyagi tehetőséget szimbolizálnak, míg viszont Nógrád és Heves megye főleg bányásztelepülésein az egykori szegénységet, hátrányos helyzetet feledtetően, erőn felüli beruházásnak számít az építkezés. Az építkezés az értékrendszer egyik eleme, nem egységes helyet foglal el a különböző régiók, helyi társadalmak értékhierarchiájában. Az Alföld számos körzetében például jóval kisebb hangsúlyt fektetnek az építkezésre és a lakásberendezésre, mint pl. az említett nógrádi, hevesi részekben.

A ház és a lakás berendezésében könnyen lehet egymástól különböző korokat és stílusokat elválasztani. Adott pillanatban természetesen a lokális közösségekben

sem egy-egy típus uralkodik, hanem 2-3 generáció lakberendezési szokásai és normái élnek egymás mellett. A falusi társadalmakban a 70-es évekig az a norma uralkodott, hogy a házaspárok azon bútorok között élték le életüket, amelyet egybekeelésükkor kaptak, vagy a házasság első éveiben szereztek. Az 50-es évektől kezdve házasságot kötött emberek esetében ez a norma a 70-es évektől már megváltozhat, azaz a házaspár élete során több garnitúrát is vásárolhat, többször változtathatja környezete tárgyait.

Az 1960-as évek elejéig uralkodó forma volt a két háború között általánosan jellemző hálószoba-garnitúra. A kézműiparosok által készített bútorzat két szekrényből, két éjjeli szekrényből, toalett-tükörfőből, két ágyból, asztalból, s székekből állt. A bútorokat szimmetrikusan helyezték el: az ágyakat vagy párhuzamosan rendezték el, azaz a szélső falakra tettek egy-egy ágyat, mellé az éjjeli szekrényt, s az ágy végébe a szekrényeket, középre pedig az asztalt, vagy pedig centrálisan helyezték el, vagyis a két ágy egymás mellé, a szoba közepére került, végébe az asztal és a székek, s a fal mellé rendezték el a szekrényeket. Az előző megoldást jobbra akkor alkalmazták, amikor a szobát napközben is használták, míg az utóbbi megoldást akkor választották, amikor a helyiséget csak hálószobaként használták. Kisebb körzetekben, s a régebbi lakóházakban az idősebb és szegényebb embereknél korszakunk kezdetén egy korábbi állapotokra jellemző forma élt még. Itt a szobát napközben is használták, ezért a sarkos megoldást alkalmazták. A helyiség utcafronti sarkában, átellenben a kemence vagy kályha sarkával sarokpadot és asztalt állítottak, mögé sublótót vagy szekrényt tettek, míg a vele szemben levő falon kapott helyet két ágy. Ebben a megoldásban akár több generáció bútorai is egymás mellé kerülhettek.

Korszakunk kezdetén még egyáltalán nem volt általános gyakorlat a tiszta- vagy vendégszoba intézménye. Mindössze a módosabb területeken vagy a módosabb háztartásokban engedhették meg a parasztok, hogy külön helyiséget tarthassanak fel e célra. Ebben az időben – ha több generáció is élt egy fedél alatt – általános volt, hogy mindenki egy szobában lakik. Így van ez a sarkos és a párhuzamos elrendezés esetében egyaránt. Csak ott, ahol hálószobát rendezhettek be, s ahol több szoba volt, engedhette meg magának a fiatal pár, igaz hogy fűtetlen, de külön szobában aludjon. A helyiségek használatának megváltozását egyszerre két tényező is okozhatta. Egyrészt a konyhát a fűsttelenítéssel lakhatóvá tették, mely helyiség a korábbi lakószoba számtalan funkcióját átvette, így pl. magát a táplálkozás helyét is. Másrészt a házban élő generációk és személyek száma is lecsökkent, ezáltal az egy főre jutó tér nagysága növekedett. Ott például, ahol a házaspár gyermekei elkerülnek a faluból, automatikusan az egyik szobából vendégszoba lesz. Meg kell jegyezni, hogy ebben az időben a gyerekszoba intézménye még a módosabb parasztok körében is ismeretlen. Ha több generáció él együtt, de már a házaspárok külön szobába költöznek, a gyerekek vagy szüleikkel vagy nagyszüleikkel alszanak egy szobában.

A mai értelemben vett konyhai bútorok, tehát a konyhakredenc, a hokedli, a konyhai asztal a konyhai tér fűsttelenítésével együtt jelenik meg, s általánossá a második világháború utáni esztendőkből válik. A konyha nemcsak a táplálkozás helyét veszi át a lakószobától, hanem a mosakodását és számtalan házimunkáét is, mint pl. vasalását, varrását.

Az általunk tárgyalt időszak első felében még megfigyelhetjük az egy-egy háztartásban egymásra rétegződő korok bútorait, vagyis a szülők öröksége az aktív használat szintjén épül be a lakásba, igaz, hogy kevésbé kitüntetett helyeken és formákban. Így az anyai örökség pl. a kamrába kerül.

A bútorok jellegében és stílusában az első jelentős változást a 60-as évek má-

sodik fele hozza. Az új bútorok először az akkor házasságot kötött fiatalok háztartásában jelennek meg. E bútorok már gyáripari termékek. Legjellemzőbb darabjai a kihúzható kétszemélyes kanapé, két szekrény és négy, huzatában a kanapéval azonos mintájú párnázott szék.

Ez az együttes – mint hozományi bútor is – egy rövid ideig tartó átmenetet képez a korábbi és a 70-es évektől kezdve egyre inkább eluralkodó és általánossá váló szekrény soros bútor együttes között. Ez új forma, mint együttes kihúzható kétszemélyes kanapé tartalmaz, két fotelt és két széket dohányzó asztalkával és egy egész falat betöltő, 4-5-6 darabból álló szekrény sorral. Ez a legújabb garnitúra szintén a bútorgyárak terméke. A mindenkori választék szűkösségéből következően elég uniformizálttá váltak a 70-es évektől kezdve házasságot kötött emberek lakásai. Ezt követően hamarosan megjelenik falun is a franciaágy divatja.

Az új alaprajzú házakban, ahol átlagosan legalább 3 szobával számolhatunk, a lakás használatának új módja is kialakult. Noha a kockaház tulajdonosainak első generációjában még az az uralkodó elv, hogy a háznak csak kis részét lakják, a nagyobbik rész szépen berendezve csak a reprezentációt szolgálja, a későbbi tulajdonosok körében egyre inkább általánossá válik a ház nagy részének, vagy egészének teljes használata. A fiatal házaspár számára hálósobát alakítanak ki, külön szobába – gyermekszobába – helyezik el a gyermekeket, s a feleség hozományi bútorát – kanapé, szekrény sor, asztalkát – teszik a legnagyobb helyiségbe, amit egyaránt használnak tiszta és vendégszobaként. Később, mint semleges térben a televíziót is itt helyezik el.

Az emeletes házak megjelenésével növekszik a szobák száma, s növekszik az új funkcióval felruházható helyiségek köre is. Így alakul ki a korábbiaknál jóval nagyobb méretű, az alsó traktusban kiképzett „nappali”, ahol már italos szekrényke is helyet kap. Ebben az új házban az első szintre kerülnek a konyha, és mellette megint csak újítként az étkező, a fürdőszoba, immár külön WC, s az említett nappali. A felső szinten a hálósobák találhatóak, s ha a gyermekek különnek, külön-külön szobát kapnak.

A konyhában is nagyjából a 70-es évek elejétől jelenik meg a szekrény sor divatja. Ezzel egy időben az asztalt a sarokba helyezik, s a fal mellé sarokpadot állítanak. A 80-as évektől kezdődően, nagyjából az emeletes házak terjedésével egy időben, étkezőgarnitúrák kerülnek a falusiak háztartásaiba. Azoknak a családoknak a körében is, ahol külön étkezőt nem tudtak kialakítani, elterjedt az étkezőbútorok megszerzésének vágya. Az új házakban a konyhának rendszerint két bejárata van, egyik az utca felől az előszobán keresztül vezet, míg a másik bejárat az udvar felől nyílik, tehát a kapcsolat a jószágokkal és a kerttel közvetlen marad.

A nyolcvanas évek fordulójától kezdve lehet megfigyelni egy új jelenséget. Azok a háztulajdonosok, akik a 60-as években építették immár új alaprajzú házukat, benne 2-3 szobával, idősödve, gyermeküket kiházasítva, a hozzájuk kerülőnek átengedik a nagy házat, s maguknak akár a ház folytatásában, az udvar felé eső részen kis szoba-konyhát húznak. Napjainkra rendkívül ritkává vált a háromgenerációs családok egy háztartásban és egy házban való együttélése. Ahol ilyen fent állt, ott főleg átmeneti jellegű, amíg a fiatalok építkeznek. Gyakori azonban, hogy egy portán, de két külön háztartásban, s két külön házban, két konyhán élnek egyenesági leszármazottak és családjaik.

A lakás, elsősorban a vendégszoba, a nappali és a konyha díszítésében az elmúlt évtizedekben kifinomult megoldásokat dolgoztak ki a falusiak. A korábbi korszakkal szemben, amikor a falat szentképek és családi fotók díszítették, most elsősorban a háziak kézimunkája ékíti. Hímzett képek – elsősorban a mezőkövesdi és

kalocsai lokális stílusok általánossá válásával –, subázások, makramék, gobelinek kerülnek a falra, és a bútorokra, kovácsoltvas lámpák, gyertya- és virágtartók árulkodnak a népművészet továbbéléséről. A szekrény sorok díszes kompozícióknak kínálnak helyet. Kedvelt megoldás volt korábban is az álló bútorokra „képeket” készíteni, így pl. a sublóra bögrékből, csészékből, poharakból, porcelán- és gipszszobrokból, egyéb vásári csecsebecséből rendeztek kiállítást, a fennálló szekrényekre – hideg hálósobákban – különböző színű befőtteket helyeztek el. A szekrény sorokban a könyvsorozatok, a kávé- és pálinkáskészletek szolgálnak dekorációul, míg a szekrény tetején előbb üres italos üvegekből, majd később tele üvegekből – elsősorban ritka és drága külföldi röviditalok – rendeznek bemutatót. Ezek a törekvések ország-szerte általánosak, a falusi kultúrát egységesítik.

Táplálkozás

A bevezetőben említett korszakolás legpregnansabban a táplálkozás területén mutatható ki. Az ország területére az 1960-as évek közepéig szinte egységesen a falusiak és egykori mezővárosiak körében az a jellemző, hogy az élelmiszer-termelésben és -feldolgozásban egyaránt a feudalizmus klasszikus modelljéhez, a vegyes gazdaság működtetéséhez térnek vissza. E korszak másik jellemzője a táplálkozás szegényes, ínséges volta. E rendszerben alapvető változást az 1960-as évek második fele hoz, elsősorban az élelmiszer-termelés és -feldolgozás területén, és csak másodszorban a táplálkozás struktúrájában.

Az első korszak kereseti lehetőségei, a falu élelmiszerrel való ellátottsága egyértelműen arra ösztönözték mind a mezőgazdasági, mind a falun lakó ipari népességet, hogy erőteljes élelmiszer-termeléssel foglalkozzanak, mintegy önellátóvá váljanak. Az 1960-as évek második felétől, de különösen a 70-es évek elejétől a települések nagy részének közellátása erőteljesen javult. Ez azonban nem mondható el egyértelműen a hátrányos helyzetű, stagnáló régiókra. Ebből következően ezeken a területeken a mezőgazdasági termelést illetően ma is szinte a teljes önellátásra való törekvést figyelhetjük meg. Ez a törekvés az iparosított körzetekben és a városok közelségében változó, a mindenkori árviszonyok és az inflációtól való félelem függvényében alakul.

Az önellátásra való törekvés azt jelenti, hogy a népesség igyekszik az általa fogyasztott állatokat és állati termékeket, valamint növényeket megtermelni és feldolgozni. Az 1960-as évek közepéig a táplálkozás rendjét közösségi előírások szabályozták. A legtöbb területen még – az egyes régiókban és lokális közösségekben egymástól eltérően – a hétköznapi és ünnepi étkezésnek, a heti és ünnepi étrendnek kötött, előírt formái alakultak ki. Ez elsősorban a húsos és hústalan, főzelékes és tészta napok kijelölésében állt. A közösségek a napi étkezések számát is meghatározták. E korábbi rendszerektől való eltávolodást több tényezővel magyarázhatjuk. E rendszer már lazult a férfiak iparba vándorlásával, a nagyüzemi mezőgazdaság tagjai számára előírt, a korábbtól eltérő munkarenddel, majd a nők tömegesebb foglalkoztatásával, a munkahelyek által kínált étkezési lehetőségekkel. Mindezek következtében mára mindjobban elvékonyul azoknak a köre, akik a korábbi hagyományos étkezési rendet objektív okokból is képesek megtartani. Napjainkra leginkább a szombat-vasárnapi és az ünnepi étrend őrzi meg a korábbi társadalom által kidolgozott sajátosságokat.

A falusiak többsége napjainkig megőrizte a hústermelés gyakorlatát. Majd minden háztartásban évente legalább egy disznót levágtak, ezzel jórészt fedezték a csa-

lád sertéshússzükségletét. Alapvetően zsírral főztek, ezért arra törekedtek, hogy két-mázsás körüli jószágot ölhessenek karácsony táján. A disznó egy részét azonnali feldolgozták, hurkába, kolbászba, disznósajtba, töltött káposztába tüntetve el. Kölcsönös viszonyossági rendszerben a késztermékek egy részét elküldözgették, melyeket természetesen a téli hónapok során visszakaptak, így a disznótoros ételek fogyasztásának idejét hónapokra tudták kitolni. A disznó másik részét tartósították, melyet főleg a nyár során éltek fel. Így a kisütött zsír mellett nagy darab szalonnákat, sonkákat, oldalasokat sóztak be, majd füstöltek fel. A sertés feldolgozásának és elfogyasztásának ez a kizárólagos technikája lényegében a 80-as évek elejéig maradt fent. A hűtőláda – nevezhetjük korszakalkotó találmánynak – elterjedése egy új sertésfeldolgozást honosított meg. Egyes családok immár évente legalább kétszer váganak disznót, egyiket továbbra is télen, de már a húst nem füstölik fel, hanem a hűtőládába teszik, s innen veszik elő, amikor húst készítenek. A második disznót nyáron vágják le, kb. fél évvel később, de ennek szinte egészét a hűtőládába dolgozzák fel. Így szinte az év egész szakában „friss húst” fogyaszthatnak úgy, hogy nincsenek kitéve a helybeli hűskínálat ingadozásának. Ezeket a disznókat már nem szükség-szerűen hizlalják fel kétmázsásra, hanem a húsipar normáit követve 110 kg körülire nevelik.

A családi hússzükséglet másik részét a baromfinevelésével biztosítják. A baromfitenyésztésben két új elem bevezetése tudta alapvetően megnövelni a mennyiségi mutatókat. Egyrészt a falusiak a keltetők révén napos és előnevelt jószágokhoz juthattak, ezeket a jószágokat pedig táppal etethették. Ennek következtében – szemben a korábbi állapotokkal, amikor kb. az aratásra vághattak először idei csirkét – már a tavaszi, nem ritkán a húsvéti időszakban is ölhetnek baromfit. Ez a változás kb. az 1970-es évek közepére tehető. Nagyon sok helyen a jó gazdaasszony mércéje, hogy húsvétkétfőre tud-e saját nevelésű állományából csirkét rántani. A csirke és tyúk mellett kacsát, libát és pulykát is tarthatnak, de ezek meglete nem olyan általános, mint a sertés- és csirke-, tyúktartás.

A nyúl nevelése, szintén nem vált általánossá. Jóllehet, az 50-es évek elején sokan és sok helyen tartottak és fogyasztottak nyulat ínségeledelként. A nyúlhús ilyenformán nem strukturális, hanem csak színesítő eleme a táplálkozásnak.

Az 1960-as évek végéig az egyes régiókban eltérően az étrend két vagy három húsos napot írt elő, illetve engedélyezett. Ezek rendszerint kedd, csütörtök és vasárnap napok voltak. A 70-es évektől kezdve ezek a kötöttségek jobbára megszűntek, a korábbi rendszer előírásai lazultak. Egyre inkább az a jellemző, hogy a falusi népesség húsfogyasztása erőteljesen növekszik. A szalonna fogyasztása ugyanakkor az időtől kezdve visszaesett, és helyét felváltották a bolti hűskészítmények, elsősorban a konzervek. Így például az iparba járó munkásoknak a legkritikább esetben csomagolnak asszonyaik szalonnát. A 70-es évek óta a húsételek készítésében egységesülési folyamatot lehet megfigyelni. Elsősorban a korábban az Alföldre jellemző zsíros, erősen fűszeres ételek készítése terjedt el – pl. pörkölték, gulyásleves, pecsenyék stb. –, és ezek mentén egységesül az ízlés. Ettől az időtől terjednek el olyan ételek, mint pl. párizsi szelet, rántott húсок. A húsfogyasztás csúcspontját továbbra is az ünnepek jelentik. Az ünnep jelentőségétől, nagyságától, a vendégek számától függően 3-6 fogásos ebédet vagy vacsorát szolgálnak fel, s ezen fogások mindegyike húsos étel.

Az elmúlt évtizedekben legjelentősebb változást a tejtermelésben, s a tejtermékek fogyasztásában tapasztalhatjuk. A 70-es évek elejére az a paradox helyzet állt elő, hogy a háziasszony tejeskannájában elvitte a tejet a tejcarnokba, majd hazafelé menet a csarnokkal szembeni élelmiszerboltból tejfölt, túrót és vaját vitt haza.

Vagyis a tejleadás teljes kiépülésével és a bolti választék bővülésével lehetőség nyílt ezen korábbi önellátás feladására. Eddig az időpontig – részben húst pótlóan is – sok tejterméket, főleg vaját, tejfölt, túrót fogyasztottak, amit otthon készítettek el, viszont tejet alig ittak. Ettől kezdve egyre inkább sajt- és tejfogyasztókká válnak az emberek, s ugyanakkor kevesebb tejes, illetve tejtermékes ételt készítenek.

A gabonafélék lisztjéből készült ételek sorában először talán máig is a legfontosabb táplálékunkat, a kenyeret kell említeni. A 60-as évek elejéig lényegében mindenhol, és a 60-as évek végéig az elmaradottabb területeken még házilag készítették. A bolti kenyérré való áttérés azonban némi nehézséggel járt: egyrészt a népesség korábbi fizetőképtelensége, a bolti ellátás akadozása és a bizalmatlanság a pékséggel szemben. Végül is az, hogy a kenyeret nem házilag készítették, nagy energiákat szabadított fel. Addig ugyanis hetente egyszer, egyszerre több kenyeret sütöttek. A dagasztás, s maga a sütés félnapos munkát vett igénybe. A háború utáni ínséges esztendőkből a búzaliszt mellett kukoricalisztet, krumplit is beledagasztottak a kenyértésztába. Ettől eltekintve a kenyér korábbi regionális változatai eltűntek, az 50-es években mindenhol az alföldi típusú, nagy, kerek kenyeret sütötték. A kenyér ma is rendkívül kedvelt eledel, s már elérkeztünk oda, hogy az emberek mintegy tobzódni kezdnek benne. Főleg ott ahol jószágot is tartanak, szinte csak a friss kenyeret eszik meg. A kenyér, miként a húsfogyasztás is, egyféle jólét szimbóluma lett.

A falusi népesség a kenyér mellett igen kedveli a tésztaféléket is. A húsleves vastagon telerakják tésztaival, s szeretik a különféle ízesítésű főtt tésztákat is. A tésztát a mai napig szinte minden háztartásban maguk készítik az asszonyok, s ritka, hogy bolti tésztaival főzzenek. Több vidéken is napjainkig fennmaradt a közös levestészta-készítés – a csigacsinálás – gyakorlata.

A kelt és sült tészták szinte teljesen eltűntek a falusi konyháról. Ezek fogyasztását először a lakodalmakban szorították ki a sütemények és torták, majd a legtöbb ünnepi alkalomkor is átvették helyüket. A kelt tészták második lépésben a hétköznapi fogyasztásból is kimaradtak. Ennek oka egyfelől ezeknek, mint szegényes ételeknek megítélése – eddig étkezési fogásként ették –, másfelől a nők tömeges munkába áramlása – hisz ezek munkaigényes eledelképzetek voltak. A kelt tészták világában tájilag eltérő változatok alakultak ki. A helyükbe lépő torták és sütemények azonban, úgy tűnik, egységesítik a falut. Itt leginkább időbeli divathullámzásokat tapasztalhatunk. Az újításnak, a mintakövetésnek és a kreativitásnak végtelen terepét kínálja a 60-as évek vége óta egyre általánosabbá váló süteménykultusz.

A krumpli- és babfogyasztás mértéke nem csökkent az elmúlt évtizedek során, használatukhoz nem tapadt az ínség vagy szegénység eledelképzete. A káposzta, mint korábbi népeledel is megőrizte népszerűségét, jóllehet, kevesebbet fogyasztanak belőle, mint a 60-as évek előtt. Káposztasavanyítás gyakorlata ez ideig szinte mindenhol általános volt, ettől kezdve azonban az önellátásnak erről a területéről egyre több helyen lemondtak. A töltött káposzta, mint „az ételek királya” továbbra is a legfontosabb ünnepi alkalmak főfogása, fénypontja.

A falusiak a házilag termelt zöldségeiket főleg levesekben főzik meg. A korábbi időszakokkal ellentétben egyre kevesebb főzeléket készítenek, ezek fogyasztása korábban a szegénység fogalmához társult, s mai napig sem vette fel a modern táplálkozás jelentését. Paprikát és paradicsomot viszont egyre többet fogyasztanak. A zöldségfélék tartósításánál szintén meg kell említeni a hűtőláda egyre terjedő használatát, mellyel az év bármely szakaszában primört lehet az asztalra varázsolni. A süteményekhez hasonlóan a befőttek és savanyúk készítése a hazai konyhaművészet kitüntetett tevékenységévé vált. A gyümölcsfogyasztás mellett így jelen-

tősebbé vált azok télire való eltevése. Nem véletlen – hogy amint már utaltam rá – a befőttek és savanyúk gyakran kitüntetett helyre, közszemlére kerülnek.

Az italfogyasztásról szólva első helyen kell kiemelni a bor és pálinka szinte a legtöbb területre jellemző önellátó jellegét. Azokon a területeken, ahol hagyományosan nem termesztettek szőlőt és gyümölcsöt, ott is telepítettek akkora darabot, amekkoráról néhány hekto borhoz való szőlőt és 10–20 liter pálinkához szükséges gyümölcsöt szüretelhettek. Ebben az új telepítési mozgalomban az 50-es évek végétől, elsősorban az iparba került, a teljes mezőgazdasági munkától elszakadt népesség vett részt. Ez az elfoglaltság a szőlővel, gyümölcsösssel járó munkálatok a faluhoz, a parasztsághoz való kötődést erősítették, lelki indítékaikban mintegy a paraszti munkát helyettesítették. A falusi szőlő- és gyümölcstermelők saját boraikon az pálinkáikon kívül szinte más ilyen típusú alkoholt nem hajlandók fogyasztani, azt leszólják, csak a saját termékeiket dicsőítve. Az erőteljes pálinka- és borfogyasztás mellett 1945-től fokozatosan egyre nagyobb népszerűsége tett szert a sör és a sörözés. A közösségi munkák során, a kocsmázásoknál, majd pedig a 70-es évek elejétől a lakodalmakban legfőképpen sört ittak.

Az utóbbi évtizedekben a nők alkoholfogyasztása a korábbi időszakhoz képest megnövekedett. Elsősorban ünnepi alkalmakkor bolti édespálinkával kínálják őket. A lakodalmakon keresztül bevonult az üdítőitalok, „kólák” használata. Az üdítőitalokat először ünnepekre vásárolták a nőknek és gyerekeknek, majd fogyasztásuk teljesen bevonult a hétköznapi életbe is.

Öltözködés

Az 1950-es évek elejéig a falusi népesség viseletének két alaptípusa volt megkülönböztethető. Az egyik típus öltözetére a lokális közösségjelző funkció megléte volt jellemző. Ezt a néprajz szemlélete nyomán a köznyelvben népviseletnek nevezik. Ezzel a fogalommal olyan rendszert igyekeztek leírni, melynek konkrét megvalósulásai pl. a mezőkövesdi, a kalocsai vagy a sárközi viseletek voltak. Azaz olyan öltözetek, melyben készítők és viselők valóságos vagy csak vágyott vagyoni helyzetüket fejezték ki, vagyis az öltözetben teaurálták máshová el nem helyezhető vagyonukat, vagy a gazdag öltözet elérése és annak kiállítása jelentette a társadalmilag valamirevaló ember fogalmát. Ezek a viseletek finoman kidolgozott rendszerek voltak, ahol a használat során erőteljesen megkülönböztették az ünnepi, hétköznapi és munkaöltözeteket, jelölték a korcsoportozáshoz való tartozást, a vallási felekezethez való kötődést. Voltak települések, ahol az ünnepi öltözetben belül vagy 10-12 alkalmat is megkülönböztettek. Ezen öltözetek alapanyagának nagy részét a gyáripar állította elő, elkészítésüket azonban, a lokális normáknak megfelelően, helybeli specialisták vagy maga a viselője végezte. A teljes ruházat egyes öltözetei szabásukban és formájukban megegyeztek, azonban az alapanyagban, a színben különböztek. A nők öltözete ebben a rendszerben sokkal differenciáltabb volt. Egy-egy öltözet értéke, a korabeli értékrendnek megfelelően, akár egy borjú árával is vetekedhetett. A különböző lokális viseletek, látszólagos különbözőségük ellenére is, egy strukturális alaplómára vezethetők vissza. A nők felsőtestükön – különböző anyagú, színű, szabású – inget, rékilit, mellényt, blúzt viseltek, alsótestükön pendelyt, alsószoknyát, felsőszoknyát, kötényt hordtak. Ebben a struktúrában gyakorlatilag nincsenek olyan darabok, amelyek a test egészén végigérnének, hanem a rendszer alsó- és felsőruházati darabokra osztható. Alapvető különbözőségeket okoz a szoknyák száma és hossza, az egyes ruhadarabok hímzésének stílusa.

Korszakunk elejének másik viselettípusa – noha strukturálisan az első típussal megegyezik – jóval általánosabb volt. Alapjellegzetessége, hogy az öltözet nem árulkodik lokális, csak egy adott helyi közösséghez való tartozásról, hanem csak nagyobb régió tagjának mutatja viselőjét. Ebben a rendszerben az öltözet nem terrénuma az értékhalmozásnak. Ez a viselet egyszerű opozíciókkal dolgozik, mindössze az általában vett ünnepi viseletet különbözteti meg a hétköznapi és a munkában viselt ruhától. A mindenkor ünnepi öltözet a legújabb, a tiszta, s fokozatos elhasználódása során válik hétköznapi majd munkaruhává. Ebben a rendszerben egy-egy embernek csak néhány rend öltözete van. Az öltözet darabjait nem látják el lokális hímzések hitelesítő jelivel sem. Itt előbb jelennek meg a viseletben a konfekció kínálta ruhadarabok, elsősorban télikabátok.

A férfiak viselete mindkét típusban jóval egyszerűbb, mint a nőké. Kisebb területeken, kisebb zárványokban még hordhatnak vászongatyát, de általánosan az a jellemző, hogy már csizmanadrágot viselnek csizmával, házilag varrt inget, mellényt, felöltőt hordanak, hideg időben kiskabátot. Fejükön jobbára kalap van, télen esetleg kucsma.

A második világháborút követő esztendőkből a viselet fent leírt alaptípusában egyaránt az elszegényedés volt jellemző. Ezekben az esztendőkből több évtizeddel korábbi gyakorlatnak megfelelően ismét nő a ruházat előállításában a háziipar jelentősége. A nélkülözésből, az ínségből következően néhány esztendeig újból „divatba jön” a vászonruhák használata, vagyis a házi kendersizáלבól szőtt vásznak felhasználása. A meglevő öltözeteket nem tudják felfrissíteni, ezért azok szinte a lerongyolódásig elhasználódnak. Ez a folyamat elsősorban a felnőtteket – a már házasságok – és a gyerekeket érinti. A ruházatkódásra szánt pénzeket ekkor elsősorban a fiatal, házasodási kor előtt álló fiúkra és leányokra költötték.

A viselet rendszerében a változás első jelentős korszaka az 1950-es évek második felére tehető. Az ekkori fiatal generáció az első, akit már tisztán konfekcióruhába öltöztetnek, a leányok ettől az időponttól kezdve – az egyes régiókban természetesen nem egyidőben – levágatják a hajukat, s frizurát készíttetnek maguknak. Ez idáig az volt az általános forma, hogy a kisleányok haját utoljára 4-5 éves korukban vágták le, s attól fogva életük végéig növesztették azt. A leányságuk alatt befont hajukat leeresztve hordták, asszonsorba lépve pedig kontyba rakták. Ez a hagyományos értékrendet drasztikusan megsértő új norma hamarosan az idősebb korcsoportokban is általánossá vált. Kb. az első világháború után született nemzedék, ha néhány éves késéssel is, de követte a leányok példáját. Hasonlóképpen történt ez az öltözködés területén is. A női népességet durván két csoportra lehetett különíteni, az első világháború előtt születettekre, akik az öltözet egyszerűsített, de fent leírt formáját viselték életük végéig, és az első világháború után születettekre, akik már a konfekció kínálta öltözeteket választották, kezdetben a kosztümöt és az egyberuhát – azaz olyan öltözetdarabot, ahol a felső és alsó testi rész egy anyagból készült, egybeszabott volt.

Ettől az időponttól kezdve a falusi, első világháború után született nők jobbára a városon kialakult divatokat követik. Természetesen a divat változásának nem írható le minden apróbb hulláma a falusi nők körében. Az a jellemző, hogy kevesebb számú divatot néhány éves késéssel követnek, és e divatok körükben tovább is élnek. A falusi nők viseletében a második jelentős strukturális változást a nadrág „hordhatása” és viseletének elterjedése jelentette kb. a 60–70-es évek fordulóján. Ebben a folyamatban az akkori házasodási kor előtt álló fiatal leányok voltak az élenjárók. Az idősebb generációk hosszan tartó nemtetszése ellenére is sikerült végrehajtaniuk az öltözködés „helyi forradalmát”. Később némi elégtételnek érezhették,

hogy a náluknál idősebb generációk, ha csak munkaruhaként is, de előbb-utóbb nadrágot húztak magukra. Ez a generáció már végképp elhagyta a kendő viselését is, s megszűnt az az utolsó jól látható jel is, ami a falusi asszonyokat első pillantásra megkülönböztette városi társaiktól.

Ennek ellenére azonban a mai napig van valami sajátos rendszer, amely nyomán a 40 évesnél idősebb nőket különböző településen lakók sokaságából is meg lehet ismerni, mint falusiakat. Csak az 1960-as évek után született leányokra lehet elmondani, hogy „napra készek” egy egységes társadalmi divatban. A tendencia tehát egyértelműen az, hogy az 1950-es évek végétől kezdődően a falusi népesség viseletében kisebb-nagyobb lépések során folyamatosan integrálódik a városi népességhez. A folyamat első felében a falvak közötti integrálódás történt meg – amikor a „viseletes falvak” lakói „kivetköztek” –, második felében pedig a falvak népe kezdett integrálódni a társadalom egészéhez.

A viselet változásának és a divat követésének apróbb hullámain – mint pl. a bőrkabát, az orkáncabát, a melegítő ruha, a műszőrme, a jersey, a szabadidő ruha elterjedését – már nem is taglaljuk. A férfiak viseletében az integrálódás folyamata kevesebb konfliktussal járt, és hamarabb lezajlott. Itt lényegében a csizmanadrág, a csizma és a kalap viselése jelentette a falusi ember szimbólumát. Az 1950-es évek végétől felnövő generációk azonban ezeket a viseleti jelvényeket egycsapásra elhagyják. A férfiak viseletének egyik legérdekesebb mozzanata az egységes munkaruha elterjedése a 70-es évek második felétől. Ettől kezdve a szerelő öltönyben járó férfiakat már foglalkozásuk alapján sem lehet megkülönböztetni.

Napjainkra mindössze néhány tucat – főleg Budapesttől keletre eső – településen maradt fenn a viselet első, régies típusa – ott ahol a népesség nagy mértékben foglalkozik zöldségtermesztéssel, és azt a főváros piacain értékesíti – ezzel mintegy áruját és önmagát hitelesítve. Ez a viselet védjegyként és egyenruhaként szolgál, az áru termelője lokális hovatarozásának felismerhetőségét igyekszik nyilvánvalóvá tenni, és erősíti azt a vásárlói „tudást”, hogy a házi, a háztáji termék megbízhatóbb, mint a nagyüzemi. Ezek a településeken a viseletnek ez a formája a XX. század elején alakult ki akkor, amikor más helyeken ez a divat megszűnőben volt. E viselet már kezdetben egyaránt felhalmozó és a hitelesítő funkciójú volt.

Művelődés, szórakozás

A XX. század első felében a magyarországi falvak és mezővárosok kulturális élete jól szervezett intézményi keretek között – az egyház, az iskola, a különböző egyletek, körök és pártok felügyelete alatt – zajlott. Egy jól kiépült intézményrendszerben a falusi, mezővárosi társadalom tagjai ekkor politizáló, művelődő állampolgárokká lettek, s nagy lépéseket tettek a társadalom egészébe való betagozódáshoz.

A legtöbb helyen már a kisgyermek számára óvodát nyitottak, majd a gyerekek a felekezeti vagy az állami népi iskolában elvégezték a 6 osztályt, fiatal korukban az egyházi ifjúsági egyletek, felnőtt korukban gazdasági alapon szerveződő köröknek, egyleteknek lettek tagjai. A gazda- és olvasókörökben – ahol könyvtárat, ivót, kaszinót tartottak fenn – rendszeresen önművelődtek, a gazdálkodás kérdéseit, a napi politikát egyaránt megtárgyalva. Színjátszó köröket, dalárdákat tartottak fenn. Ezek az egyletek és körök a munkán túli időszak gyakori találkozóhelyei lettek. Erős társadalmi közélet bontakozott ki ebben az időben.

Ezt – nevezhetjük jól kiépült kulturális feltételrendszernek – zúzta szét az 1948 utáni politikai gyakorlat. Ahogy a viselet és a táplálkozás terén, azaz az anyagi kul-

túra szférájában egy visszafejlődést tapasztalhattunk, úgy a szellemi műveltség terén is időszakos leépülés tanúi lehettünk. Sőt, részben a „visszafejlődés” folyamatát is megfigyelhetjük. Alapvetően a XIX. századra jellemző informális megoldások visszatéréseivel, amit ugyanis a XX. század első felében az intézmények szerveznek és működtetnek, az most ismét visszakerül az egyéni kezdeményezés és működtetés szférájába. Közel két évtizedig, kb. a 60-as évek közepéig jól körülptapogatható rendszert tudunk leírni. Ezt az időszakot tekinthetjük most tárgyalt témánkban az első korszaknak. Az ezt követő második korszak egy erőteljesen felgyorsuló, nyitott és az új értékek iránt befogadó korszakká válik.

Ismeretes, hogy 1948-ban az egyházi iskolákat államosították, s kötelezővé tették a 8 osztályos oktatást. Az óvodák ugyanakkor, melyek addig közvetlenül a község alá tartoztak, bezártak, s a hálózat újbóli kiépülése majd csak a 60-as évek végére, a 70-es évek elejére tehető. 1948 után minden településen – a korábbi öngazgató egyletek és körök megszüntetésével – művelődési házat, illetve otthont, „kultúrházat” emeltek, mely azonban sohasem töltötte be azt a széles körű funkciót, és sohasé volt oly kedvelt, mint elődjei, amelyek helyébe lépett. A „kultúrház” nem tudott szervesen beleépülni a falusi társadalom testébe. A termelőszövetkezetek megerősödésüktől kezdve aktív támogatói lesznek a falusi intézményeknek, pl. a részben társadalmi munkából épülő óvodának, művelődési háznak.

1945, de különösen 1948 után az egyház, mint a helyi társadalmat erőteljesen szervező erő visszaszorult. Nemcsak az oktatás pozícióját veszítette el, hanem a középkorúak ellenőrzése és szervezése fölötti hatalmát is. A politikai gyakorlat azonban nemcsak az egyház ténykört nyirbálta meg, hanem az egyház tagjait is mintegy megfélemlítette, távol tartotta őket, azaz az egyház nem léphetett, tagjai pedig nem mertek lépni, egymás felé közeledni. Volt egy rövid időszak, amikor a falusi értékrend által vallott egyházi alapfunkciók – keresztelés, esketés, temetés – sem valósulhatott meg konfliktus nélkül. Máig érvényesen megállapíthatjuk, hogy az egyház elvesztette normát szabó ténykedését, s mindössze a hitélet, alapfunkcióit képes csak ellátni. Az egyháztól való elfordulás erőteljesebb a protestánsok körében, a fiatal és középkorú generációk tagjainál, valamint a nagyobb településeken. Az egyház szerepe erőteljesebbé vált a 70-es évek elejétől kezdve az elmaradt régiókban, az intézményrendszer-nélkülivé vált falvakban és az idősebb nők körében, ott, ahol egyáltalán még maradt a községnek lelkesze. Megfigyelhető az idősebb – 60 év fölötti – nők körében, hogy aktivitásukat elvesztve templomlátogatókká válnak. Korábban, amíg munkahelyükön, családjukban, háztartásukban dolgoztak, s „közösségben éltek” nem látogatták a templomot. Ahogy viszont perifériára sodródnak, újabb emberi közösséget találnak a templomban. E folyamat mellett megfigyelhető az emberek egy részének szintén növekvő vallásossága. Ennek terepe azonban nem a nagy vallások, hanem a fejlődőben levő kis egyházak vagy korábban üldözött szekták, vagy éppen a „beleszületett” egyháztól független népi vallásosság. Ilyen törekvésnek kell ítélni a rendíthetetlen búcsúba járás gyakorlatát. Igaz, hogy ennek van az utóbbi időben egy kirándulás jellegű funkciója is, mégis az a fontos, hogy ezeknek a hivatalos egyházi szervezésen túl öntevékeny jellege van, s az egyháztól független „szertartásrendje” alakult ki.

Az ünnepeken túli emberi érintkezések terepe 1948 után ismét nagy részben a közös munkavégzésekhez szorul vissza. Ilyen munkák a kukoricafosztás, a kényszerűen „fellendülő” háziipar-tevékenységben a fonás, a tollfosztás, a csigacsinálás.

A két világháború között szinte minden faluban vasárnaponként a kocsmákban bált szerveztek, ahol a középkorú generációk is megjelentek. 1948 után ezek az alkalmak – mint ahogy a kocsmák is – megritkultak. Korábban a helyi társadalomban

a vagyoni helyzet, a foglalkozás és a területi elv alapján szerveződő egyletek és körök rendeztek egymással párhuzamosan bálákat. Ezek a táncalkalmak ahogy megszűntek, a falusi fiatalok újból kiszorultak a csűrbe, a pajtába vagy pedig idős embereknél béreltek táncolásra alkalmas helyiséget. Érdekes, hogy míg a két háború között – a helybeli tánciskolák tanításai nyomán – sokféle polgári táncot táncoltak, most elsősorban a csárdáshoz tértek vissza. Természetesen a kultúrház is szervezett táncos alkalmakat, bálákat, de ezeket csak sátoros ünnepekkor, húsvétkor, május elsején, augusztus 20-án, szüretkor és karácsonykor rendezték. A megfogyatkozott táncalkalmakkor még elsősorban cigány zenekarok, vagy helybeli öntevékeny csoportok muzsikáltak. E csoportok hangszerei között már megtaláljuk a „forradalmi” zeneszerszámokat, mint pl. a tangóharmonikát és a szájharmónikát. Az önszerveződő táncos mulatságok a 60-as évek második felére megszűnnek, s csak kultúrházi bálók jelentenek – természetesen a lakodalmak mellett – az emberek számára táncalkalmat.

Ettől az időtől kezdve újabb radikális változás figyelhető meg, bevonul a kultúrházba az erősítővel felszerelt beat-zenekar. Ebben az időben a leányos anyák elkísérik gyermeküket a bálba, s a hangzavar ellenére a falak mentén végigbóvik az estét gyermekükre vigyázva. A lakodalmakban ez időben még főleg cigányzenekarok, s a Dunántúl több részén fúvószenekarok szolgáltatják a zenét. Hamarosan azonban kb. a 70-es évek közepére kialakul egy sajátos lakodalmis zenekar összetétel és ezeknek repertoárja. Olyan bandák szerveződnek, melyek egyaránt játszanak magyar nótát, csárdást, slágereket, kuplékat, beatzenét. A hangszerek között találunk elektromos orgonát, elektromos gitárt, szakszofont, klarinétot és hegedűt. Olyan zenét szolgáltatnak, melyben minden korosztály megtalálja a maga kedvenc dalát és táncát. E művészetet addig fejlesztették, hogy „konszenzus”-dalokat képesek játszani, azaz egyszerre mindenkit – egy új műfaj kialakításával – kielégíteni. A hetenkénti rendszerességű táncalkalmat a 80-as évek elejétől a diszkó falun való elterjedése teremtette meg újra. Ezeket szombat estéenként az újonnan kialakított presszóknak rendezték.

Az 1950–60-as években még több helyen működött egy intézményesített szórakozási forma a vasárnapi korzó és játszó intézménye. A falusi fiatalok a falu középontjában sétáltak fel és alá, a gyermekek pedig körjátékokat játszottak. Ez a szokás legtovább az Északi-középhegység régiójában élt.

A kocsmák már a két világháború között is a társasági élet egyik legfontosabb terepe volt. Az emberek nemcsak inni jártak kocsmába, hanem beszélgetni, politizálni és játszani. Egy-egy kocsmát jól felszerelt intézménynek tarthatunk, ahol kártya, sakk, biliárd, kugli és teke kínálkozott játékkul, az újságok várták a látogatókat. E kocsmák az 50-es években általában lezülltek, s egyszerű ivóvá, mint nevük is jelezte, italboltta váltak. Ugyancsak megszűnt, illetve átalakult a falusi, egykori mezővárosi vendéglők és fogadók hálózata, elsősorban azért, hogy tulajdonosaikat szinte automatikusan kuláklisára vették, és nem ritkán meghurcolták. A helyi vendéglátásban korszakunk kezdetén a földműves-szövetkezetek majd az áfészek kezelték a boltokat. A vendéglátásban a fellendülés kezdetét az 1970-es évek elejére tehetjük, ekkor jelennek meg a már felszerelésében és nevében is – eszpresszó, bisztró – modernizált intézmények. A falusi szórakozóhelyek hálózata azonban csak kb. a 80-as évek közepére érte el a második világháború előtti színvonalat, illetve vendéglátóhely-sűrűséget.

A poharazgatás másik kedvelt módja a pincébe járás, az ott való üldögélés, beszélgetés volt. Ebben is szinte kizárólag a férfiak vettek és vesznek részt. A falutól távol eső pincék akár szétszórva, akár sort alkotva helyezkednek el a szőlőhegyen,

kedvelt terepévé lettek a vendéglátásnak. A pincék felújításának, szobával való megtoldásának divatja az 1970-es évek elejétől napjainkig folyamatos. Nagyjából ettől az időtől kezdve a borozás mellett időnként már közös szalonasütést, főzést rendeznek az emberek, főleg gulyást, halászlét, pörköltet készítenek. Az italozás, illetve mulatozás harmadik formáját adják az ünnepi alkalmak.

A szórakozásnak és művelődésnek új formái alakultak ki a rádió és a televízió elterjedésével. Az előbbi kezdete az 1950-es évek közepére, az utóbbi kezdete pedig az 1960-as évek közepére tehető. Kb. öt-öt év alatt mind a két tömegkommunikációs eszköz elterjedt és használata általánossá vált. A rádió nem, de a televízió megjelenése egy ideig új közösségi formát teremtett. Előbb – a 60-as évek elején – a kultúrházban gyűltek össze az emberek közös televíziónézésre, majd az első egyéni televíziótulajdonosok lakásai váltak az esti társasági élet központjaivá. Ilyenkor a televíziónézésen túl az emberek még beszélgettek, borozgattak. A 60-as évek végére azonban, ahogy mind több családnak lett televíziója, megszűntek ezek a közösségi alkalmak is.

Az 1960-as évek végére tehetjük a kirándulások és az üdülések szokásának falusi elterjedését. A kirándulás előképeinek tekinthetjük a vásárokbá és búcsúkbá zárandoklást. Most a termelőszövetkezetek válnak a kirándulások kezdeményezőivé. Autóbuszt adnak vagy szereznek, s tagjait előbb a fővárosba, majd az ország tőlük távol eső híres pontjaira szállítják el. Előbb egynapos, majd 2-3 napos kirándulásokat szerveznek. Ezek a kirándulások egyrészt megismertetik az emberekkel az ország különböző részeit, másrészt népszerűsítik a fürdözést, s nem utolsósorban vágyat ébresztenek az egyénben, hogy nagyobb utat tegyen meg, s felkeltik az utazás igényét, mely megvalósulása hamarosan szokássá válik. Ez a folyamat a '70-es évek közepétől kezd kiteljesedni, amikor is a falusi háztartásokban megjelenik a személyautó. A '70-es évek végétől ennek következtében egyre kevesebb tsz-kirándulást szerveznek. Helyette az emberek családi összefogásban járnak kirándulni, elsősorban fürdőhelyekre. A hosszan tartó kirándulások és üdülések azonban jobbra csak az idősebb korosztályokat érintik, azokat, akik már aktivitásukban megfogyatkoztak. Számukra elsősorban a munkahely kínál, főleg a 80-as évek elejétől, egy-egy hetes pihenési alkalmat. A középkorúak és a fiatalok ha már önálló háztartásban élnek, a folyamatos munka miatt nehezen tudnak hosszabb időre otthonról elszabadulni, ezért továbbra is rövid, két-háromnapos utazásokat tesznek. Ezekben a kirándulásokban a helyi társadalomban az iparosok rétege volt a mintaadó. Az első utazások ürügyéül a fürdő mellett a Budapesti Nemzetközi Vásár, mezőgazdasági kiállítás, a budapesti tűzijáték szolgáltak. Az utóbbi esztendőkből a kirándulások már kiterjeszkedtek külföldi utakra is.

A közösségi együttlétek rendkívül fontos formája volt a „kispad”. A kispad a lakóház előtt, kerítés vagy az árok mellett elhelyezett ülőke, ahol meleg estéken és vasárnap délután a szomszédok összeültek, beszélgettek, a férfiak kártyáztak. A szomszédok kisszéket, sámlit hoztak, sokszor 10 ember is összeült, s társaságot alakított. Ez az informális intézmény jóllehet, 1945 előtt is működött, de nagyobb jelentőségre ezután tett szert, amikor más közösségi formákat háttérbe szorított. Virágzása kb. a 60-as évek végéig tekinthető. Jóllehet, napjainkig megmaradt e szokás gyakorlása, de jelentősége egyre kisebb lett.

Mint a legtöbb kulturális jelentőségénél, a mozinál és a moziba járásnál is a 60-as évek második fele egy jelentős korszakhatár. A televíziót megelőzően a falusi fiatalok körében már-már rituális szokássá vált, a filmtől függetlenül is, a moziba járás. A mozi a szórakozás lehetséges terepén túl egy társadalmi felvonulás alkalmává lett. Az új öltözet bemutatása, az ismerkedés, az udvarlás színhelyévé vált. A tele-

vízió elterjedésével és kb. erre az időszakra tehető városba járással – ami a buszhálózat kiépülésének, illetve a falut az ipari munkahellyel való összekötésnek köszönhetünk – magyarázhatjuk. Elsősorban a városi középfokú oktatásban részt vevő fiatalok és a már munkába járók harcolták ki a szórakozás lokális közösségen túli gyakorlásának jogát. A falusi ember életének ez a házasságát megelőző esztendőik időszaka a legnyitottabb szakasza. Az ismeretségi, baráti kör ekkor a legszélesebb, s ekkor kap jogot egy szabad pénzköltésre és utazásra is. A házasságot követően ez a kapcsolatrendszer és a lehetőségek korábbi köre szinte egycsapásra leépül, s helyét a családi kötelezettségek veszik át. A 60-as évek motoros fiataljai házasságkötésük után szinte sohasem ülnek már motorra.

A közös együttlétnek, amikor rokonok, barátok együtt lehetnek, egyik lehetséges formája a vendégség. A legutóbbi időig szinte ez az informális intézmény az ünnepi alkalmakhoz kötött, hétköznapi megvalósulása alig van, ezért a következő fejezetekben szólunk róla.

Szokás – ünnep

A szokásokat, illetve ünnepeket a tárgyalt korszakunkban a következő főbb csoportokra oszthatjuk: egyházi eredetű ünnepek, a gazdasági év szokásai, a különböző intézményekhez kapcsolódó megmozdulások – az államtól az iskoláig – és az emberi élet fordulóihoz kötődő, illetve periodikusan ismétlődő alkalmak.

Az ünnepekről általában elmondható, hogy a társadalom életének legkitüntetettebb alkalmainak számítanak, amikor a társadalom a kultúra különböző szféráit együtt és egyszerre működteti és közszemlére vonultatja fel. Az ünnep időmérő, a társadalom, az egyén életében határkő, állomásjelző, az embert dolgaiban és cselekvéseiben megerősítő, szentesítő, a közösség különböző értékeit bemutató.

Az egyházi év, a gazdasági év és a naptári év egymástól eltérő számításon alapulnak. Az egyházi év Jézus születését megelőző 4 vasárnapal előbb kezdődik, vagyis adventtel. A gazdasági év az őszi betakarítást követően, lényegében az őszi munkákkal, más számítások szerint a vegetáció tavaszi megindulásával kezdődik. A naptári év, mint legegyszerűbb időszámítás a keresztény kultúrákban január elsejére esik. A paraszti társadalom a mezőgazdasági termelés kizárólagosságának korszakában még e hármasságban élt. Ebben a rendszerben elsősorban az egyházi s a gazdasági év épültek egymásra. Korszakunkra az a jellemző, hogy e korábbi klasszikus modelltől nagymértékben eltávolodott, e rendszernek csak töredékeit tartotta meg. A gazdasági év szokásainak elmaradását egyfelől a természettől való függőség csökkenése, másfelől a korábbi vegyes gazdaság jelentőségének háttérbe szorulása okozta. Az egyházi ünnepek térvesztését egyrészt az egyház szerepének általános csökkenése – az állam megszorító intézkedései és a hívek elfordulása nyomán –, másrészt az a tény okozta, hogy az új társadalmi és termelési viszonyok között megszűnt ezzel adekvát kapcsolatban maradni. A társadalmi igények új ünneprendszer kidolgozását tették szükségessé.

A társadalom életében lényegében két egyházi eredetű ünnep maradt fenn napjainkig. E két ünnep, a karácsony és a húsvét a korábbi egyházi év fordulópontjai, a jézusi történet lényegét adó események, vagyis Jézus születése, illetve halála-feltámadása. A társadalmi gyakorlatban azonban mindkét ünnep szinte elvesztette egykori egyházi jelentését, és így vált talán napjaink két legjelentősebb ünnepévé. Az „értelmezésvesztésre” jó példa a pünkösöd esete. Pünkösöd, Jézus mennybemenetelének ünnepe, sarkalatos pontja az egyházi tanításnak, de Jézus életének is. Ennek el-

lenére ez az egykor fontos esemény mára szinte kiesett a falusi társadalom emlékezetéből és mindennapi gyakorlatából. Ez hasonlóképpen elmondható a jézusi élettörténet más, kisebb jelentőségű, de még a két világháború között a társadalom gyakorlatában élő eseményre, ünnepre is. (Például Jézus halálát megelőző időszak: jerezusálemi bevonulás – virágvasárnap, utolsó vacsora – nagycsütörtök.) Az egyházi év más alkalmairól, kötődjenek akár Máriához, Jézus anyjához, vagy egyéb szentekhez, ugyanez mondható el. Itt kell megjegyezni, hogy 1948 előtt több egyházi piros betűs ünnep számított munkaszüneti napnak, így pl. Nagyboldogasszony napja, augusztus 15-e. Szent István király napjára, augusztus 20-ára, az alkotmány és az újkenyér ünnepét helyezte a politikai vezetés.

A karácsony és a húsvétot, mint két egyházi eredetű, de alapvetően társadalmasított ünnepet emelhetjük ki. Az utóbbi 40 évben a falusi társadalom karácsony és húsvét modellje gazdagodott és kibővült egy városi eredetű szokásréteggel. Ez a folyamat, noha már az 50-es években elkezdődött, alapvetően az 1960-as évek második felétől teljesedett ki. A két háború közötti klasszikus modellben mindkét ünnep elsősorban közösségi eseménynek számított. A 60-as évek változása a karácsonyt egy befelé forduló, intimitásra törekvő, családi ünneppé tolta el, míg a húsvétban a közösségi ünneplés elemeit erősítette fel. A karácsony a két háború közötti modellben alapvetően Jézus születésének eljátszását, s a történet újraélését jelentette, és erre épült rá az örömmel és a tobzódásnak az alkalma. A betlehemes játékok, a katolikusoknál az éjféli misén való részvétel, a pásztorjáték, a protestánsoknál is kötelező templomlátogatás, úrvacsoravétel igazolják ezt. A katolikusoknál a december 24-i böjt szintén a jézusi történet elsődlegességét magyarázza. Minden felekezetenél a 25–26-i étrend egyrészt az ünnepet megelőző disznóölésre alapul, másfelől pedig olyan ételeket vonultat fel, melyek ünnepspecifikusak, előállításuk és étrendbe illesztésük a karácsonyt alapvetően megkülönbözteti más ünnepektől. (Így pl. a 24-i mákos guba, aszalt gyümölcsből főzött leves, a másnapi csigatészta tyúkhúsleves, töltött káposzta stb.) Az ünnepnapokon a templomozás mellett a testvérek, szülők, gyermekek felkeresték, meglátogatták egymást. Ez az alkalom tehát vendéglátás, a szűkebb rokonság összejövetelének terepévé is vált. Az 50–60-as évekkel kezdődő változás egyrészt a jézusi élettörténet eljátszásának elhagyását, a templomozási alkalmak ritkulását jelentette, s új elemként beépült a karácsonyfaállítás, és előbb csak a gyermekek, majd később a család minden tagjának megajándékozása. A 24-i nap elsősorban a szűkebb család intim ünnepévé lett, míg a következő napok megtartották korábbi jellegüket.

A húsvét ünneplésében szintén az egyházi mozzanatok háttérbe szorulását figyelhetjük meg. A két háború között a nagypéntek, mint tilalmas és böjtös nap szerepelt különböző egyházak előírásaiban, mely tükröződött a népi gyakorlatban is. A húsvét fénypontjának a katolikusok szombat esti feltámadási körmenete, a vasárnap reggeli ételszentelés számított. A klasszikus modell tehát a jézusi történet eljátszása, megélése és az ezt követő, ennek örömeire történő evés-ivás, mulatozás. A vasárnap a vendégeskedést, a hétfő a legények leányoknál való locsolkodását, a keresztanyák keresztgyermekük megajándékozását jelentette. A hétfőt bál zárta. Mindkét napon az étrend kötött, csak ez ünnepre jellemző menüt, illetve ételt írt elő, pl. tyúkhúsleves csigatésztaival, töltött káposztát, sonkát, főtt tojást, kocsonyát. Az 1950–60-as évek változása itt is a jézusi történet újraélésének elmaradását, a templomozó alkalmak ritkulását jelenti, ugyanakkor általánossá válik a mindenféle korosztályok mindenféle korosztályoknál való locsolkodása, a gyermekek megajándékozása, az ajándékot hozó nyúl meséjének elterjedése. Húsvéthétfőn a locsolkodással a társadalmi kapcsolatok köre kiszélesedik – jóval nagyobb kört érintve, mint a ka-

rácsonyi vendégeskedés –, s e cselekvés e kapcsolatokat hivatott erősíteni. A locsolókodók korosztályuktól függően rokonsági körükben, korcsoportjukban, iskolai kiscsoportjukban, munkahelyük, szomszédságuk, baráti körük világában mozoghatnak.

A gazdasági év szokásai közül a tárgyalt korszak során – elsősorban az intézményrendszer buzgósa nyomán – két esemény jelentőségét kell kiemelni. Az első az aratást követő aratási felvonulás, aratói bál szokása. E szokást központi intézkedések nyomán a tanácsok, a termelőszövetkezetek, a kultúrházak szervezték. A két háború között elsősorban a nagybirtok területén a részes aratók számára rendezték e megmozdulást. Már ekkor sem illeszkedett bele szervesen a paraszti ünnepek rendszerébe. Ugyancsak sikertelen próbálkozás maradt az 1950–60-as évek során is. E szokást kezdeti formájában magyar ruhás legények és leányok felvonulásaként írhatjuk le, ahol búzából font koszorút hordtak a falun, s a határon keresztül. Később, amikor a falu határában levő gabonát már nem kaszával, hanem kombájnnal aratják le, a koszorút a kenyér, a felvonulást az ebéd váltja fel. Az egy tsz–egy falu általános modell meglétéig a tsz tagjainak az újkenyér felmutatása után közös és ingyenes ebédet adott augusztus 20-án. A rendszerint gulyásleves vagy pörkölt ebédet táncmulatság követte. A 70-es évek elejétől ez a nem szervesült ünnep a legtöbb helyen megszűnt.

Ennél sikerebb pályát futott be a szüret ünnepe. A szüreti felvonulások és mulatságok szintén felsőbb kezdeményezésre terjedtek el a falusi, mezővárosi társadalomban, ott is, ahol a népesség szőlőtermesztéssel nem foglalkozott. Az ünnep általános képlete rendkívül egyszerű: magyar ruhába öltözött legények és leányok, lóháton ülő bőgatyás csöszlegények, feldíszített szekerek járák körbe a szőlőhegyet és a falut, szőlőfürtökből koszorút készítenek. A népesség felvonulókra és nézőközönségre szakad. A felvonulást bál követi. Az ünnep népszerűsége a két háború közötti időszak óta napjainkig töretlen. Elsősorban a protestáns falvakban örvend nagyobb népszerűségnek, ahol a templomnak és így a falunak nincs „védőszentje”, tehát nem tartanak helyi búcsút. Ezekben a helyeken a szüreti mulatság, a helyi búcsú több funkcióját is átveszi. Így ez a nap válik a faluból elszármazottak hazalátogató napjává. Ez azt is jelenti, hogy ezen a napon, a vendégeskedés következtében többfogásos ebédet készítenek, s a vendégtárhoz a mulatozás párosul.

Itt kell szólni a templomi védőszent emléknapiján, illetve az ahhoz közel eső vasárnapon tartott helyi búcsúról. Jóllehet, az ünnep egyházi eredetű, de nem illeszkedik az egyházi évbe. Minden településen a védőszent napjától függően tartják. Társadalmiasult ünnep, jóval túllépte az egyház sugallta kereteket, s az utóbbi 20 évben a helyi közösségek legfontosabb, az egész közösséget egyszerre érintő ünnepévé vált. Az ünnep fokozódó jelentőségét az 1950-es évek második felétől nyerte el, attól az időponttól kezdve, amikor a népesség jelentős része az iparba, a városokba áramlott. Ez a nap vált ugyanis a lokális identitás és a faluból elkerültek egyseges hazalátogatásának napjává. A helyi búcsúkra jóval többen látogatnak haza, mint pl. húsvétra, karácsonyra. A helyi búcsú jobban fenntartotta a templomozás ünnepi szokását, mint az előbb említett két sátoros ünnep. A helyi búcsú általános modellje a délelőtti nagymisével, majd a körmenettel kezdődik. Ezt követi a többfogásos ünnepi ebéd, melyet sokszor három-négy városi vendégcsaláddal költenek el. Délután az emberek a „búcsúba” látogatnak, ahol árusok, mutatványosok serege kínál szórakozást. Itt a gyermekeknek ajándékokat vásárolnak, „sergőznek”, s mindenféle egyéb forgó masinákon játszanak. Este bált tartanak, de napközben is több cigányzenekar járhatja a falut, a házaknál rendezve kisebb mulatságokat. Az emberek erre a napra csinosítják ki leginkább településüket, szemben a korábbi húsvéti alkalommal. A kerítésfestés, árokpucolás, az esetleges látható festések és meszelések

munkáját ekkorra időzítik. A vendégek száma ekkor a legnagyobb, ekkor állítják össze a legtöbb fogásból álló étrendet, ekkorra sütik a legtöbb süteményt és tortát, s ez az alkalom a legelső a „dívatbemutatók” sorában is.

Az intézmények közvetítette állami-politikai ünnepek általában nem szervesültek a falusi társadalom kulturális rendszerébe. A falusi intézmények, a munkahelyek kötelékében megemlékezéseket tartanak április 4-éről vagy november 7-éről, a népesség szokás- és ünneprendszerébe azonban ezek az események nem kerülnek be. E napokat ajándék munkaszüneti napnak veszik, amit otthon munkával töltenek el. Az augusztus 20-a esete átmeneti állapotot képez a munkaszüneti nap munkanapja és az átlagos vasárnap között. E nap leértékelődése az 1970-es évektől kezdve figyelhető meg. Eddig a járási központokban munkás-paraszti találkozókat szerveztek, a községekben pedig a helyi tsz-ek gondoskodtak egy majális típusú ünnep megszervezéséről. A 70-es évektől kezdődően az ünneplés lehetséges helyszínei szűkültek. Az állami-politikai ünnepek közül úgy tűnik, hogy egyedül a május elseje épült be a falu ünnepeinek rendszerébe. Ha napjainkra kevesebb helyen rendeznek is felvonulásokat, majálist azonban majd mindenhol tartanak. Az aprófalvas régiókban a majálist kisebb központokban rendezik. A majálisokon – városi előképek nyomán – sportversenyeket, játékos vetélkedőket, ének- és tánccsoportok bemutatóját rendezik, az emberek a szabadban főznek, esznek-isznak.

Egyes foglalkozási csoportok, mint pl. a vasutasok és a bányászok az év egy-egy napját önmaguk megünneplésére jelölték ki. Így a majálishoz hasonló ünnepet rendeznek azokban a falvakban, ahol a kereső népesség nagy része vasutas vagy bányász. Ezek az ünnepek 1945 után alakultak ki, s mai napig jelentősek. Életben tartjuk a multság legális lehetőségén túl a foglalkozási identitást.

Hasonlóan ezekhez a napokhoz, de a népesség egészében karriert futott be a nőnap és az anyák napjának ünnepe. E két felülről szervezett ünnepnek sikerült beilleszkedni a népi ünnepek rendszerébe. A helyi intézményrendszerben a nőnapot a munkahelyek, az anyák napját az óvoda és az iskola szervezi. E napok elfogadását az jelzi, hogy azok, akiket e háló nem fed le, azok is virággal, édességgel köszöntik egymást, s így újabb alkalom nyílik a vacsorával, ebéddel egybekötött vendégeskedésre.

Az 1980-as évekre a legtöbb helyen megszűnt egy az 1960-as évek elejétől általánossá váló multság, a tsz zárszámadó közgyűlés utáni vacsora. Ez a megmozdulás nem érintette a falu egészét, csak a tsz-tagokat és családtagjait. A közgyűlés után a résztvevők gazdag vacsorát kaptak, majd táncmultság zárta az estét. Ez egy homogén foglalkozási csoport identitását erősítő ünnep volt, s körülbelül addig élt elevenen, amíg nagyobb jelentősége volt a gazdaságban a kézi munkának, és amíg nemigen vonták össze a tsz-eket.

Az ünnepek leggazdagabb csoportját az emberi élet fordulóihoz és az ember életének periodikusságához kapcsolódó ünnepek jelentik. Ezek az ünnepek természetesen nem függetlenek a társadalom intézményeitől, így pl. az iskolától, az egyháztól. A két háború között a falusi társadalom életében ezek az ünnepek négy, illetve öt elemre korlátozódtak. Ezek emberi élet fordulói közül a születés, az egyházi avatás, a házasság és a halál jelentették a csomópontokat, míg a periodikus ünnepek közül a névnapnak volt nagyobb jelentősége. Korszakunkban ez a modell erőteljesen gazdagodik. Az előző csoportba már a gyermekkortól kezdve belépnek új, avató típusú ünnepek. Ezek az óvodával és az iskolával kapcsolatosak. A periodikus ünnepek között megemlékeznek a születésnapról és a házassági évfordulóról is. Az utóbbi évtizedek tendenciája az tehát, hogy a személyiséggel, az identitással kapcsolatos alkalmak és ünnepek jelentősége nő meg.

A születéshez két intézményesült szokás kapcsolódik. Egyik a gyermek születését követi, s kitüntetettje az anya. Az anyával rokonsági, komasági, szomszédsági viszonyban lévők a 2–6 hetig gyermekágyas anyát élelemmel látják el. Ez a ritualizált forma a 60-as évektől kezdve számtalan ponton átalakult. Okaként a kórházi szülést, a nők munkába állását és a közösség gyengülő ellenőrzését említhetjük. A másik esemény már alapvetően gyermekhez kötődik, annak kereszteléséről vagy ritkábban névadásáról van szó. Főleg ez előbbi forma kidolgozottabb. A vasárnapi istentiszteletet követően keresztelik meg a gyermeket. A keresztelés napján a megkeresztelt gyermek szülei nagyobb ebédet adnak a rokonoknak. Ennek az ünnepnek méretei az utóbbi évtizedben nőnek meg. Ehhez fogható méretű mulatságot rendeznek a gyermek egyházi és mozgalmi avatásain, vagyis az elsőáldozás, a bérmlás vagy a konfirmáció, a kisdobos- és úttörőavatás során is. Ezek a megmozdulások a legszűkebb rokonságot érintik. Jóval jelentősebb és a mai társadalom egyik legfontosabb ünnepe a ballagás. Részben az általános iskolát kijárt, de különösen a középfokú képzésben részt vett fiatalokat jutalmazza a ballagás ünnepi rangra emelésével. A ballagásra már a rokonság szélesebb köre jelenik meg – tehát a diák szüleinek testvérei és azok családja. A ballagást többfogásos ebéd követi, s mintegy kötelezővé válik a ballagó diák komolyabb megajándékozása. (Az ajándékozási alkalmak sorában, ha az ajándék értékét tekintjük, korunkra a ballagás lépett a lakodalom után a második helyre.) A ballagás ünnepének jelentősége a tanulás értékének alapvető emelkedését mutatja.

Az egyén életének máig legfontosabb ünnepe a házasságkötés, a lakodalom maradt. A két világháború között gazdagabb szokásrendszer között, de kevesebb résztvevővel, vendéggel zajlottak a lakodalmak. A lakodalom elsődleges funkciója az ifjú pár a közösségnek való bemutatása, az azzal való elfogadtatása, mintegy a közösségi szentesítés volt. A mai nap e funkcióra alapvetően ráépült egy gazdasági szempont, az ifjú pár egzisztenciájának kezdeti megteremtése. A mulatság továbbélt funkciója mellett tehát az induló háztartás alapfelszereltségét biztosították a lakodalom során. A lakodalomba meghívottak köre és száma a különböző régiók szerint változik. A Dunántúlon és a nagyobb településeken általában kisebb lakodalmakat rendeznek, a szűkebb rokonságot, a baráti, munkatársi kört hívják meg, s a mulatságot előszeretettel rendezik kultúrházban vagy vendéglőben. A kisebb településeken, a periférikus régiókban általában több vendéget hívnak meg, a nagyobb rokonságot, a szomszédsági kört, barátokat, munkatársakat. A lakodalom legkidolgozottabb rendszere az utóbbi évtizedekben az Északi-középhegység területére jellemző. Itt a lakodalmat külön a vőlegényes, s külön a menyasszonyos háznál rendezik. Mindkét fél jogán több száz vendéget meghívnak. A vendégek számára sátrat építenek. A sátorépítés munkájával kezdve közel egyhetes előkészületet jelent a lakodalomra való felkészülés. A tényleges mulatságok az ajándékok elvitelével kezdődnek csütörtökön, pénteken. Szombaton délelőtt a polgári esküvőn még csak a tanúk vesznek részt. A vőlegényes ház küldöttsége délután a menyasszonyos házhoz vonul kikerőbe. Itt, miután megvendégelték őket, a menyasszony elbúcsúzik szüleitől, s mindenki a templomba megy. Az egyházi szertartás jelenti az ifjú pár tényleges egybekelését. Ezután a menyasszony a vőlegényes házhoz megy, rokonsága pedig szülei házához. Este mindkét kompánia számára többfogásos vacsorát adnak. Éjfélkor a vőlegényes háznál ismét egyesül a násznép a menyasszony- vagy menyecskétáncra. E tánc – a korábbi kontyolás funkcióját átvéve – avatja a menyasszonyt menyecskévé, azaz fiatalasszonnyá. A tánc során a legtöbb helyen pénzt gyűjtenek, mintegy a vendégek csak pénzért táncolhatnak a menyecskével. Az ajándékok és az éjfélti pénzszedés együttes összege jóval meghaladja a lakodalom befektetéseit, vagyis az

ételre, italra, zenekarra költött összegek nagyságát. A résztvevő vendégek ugyanakkor szintén befektetőnek számítanak. Ajándékukat ugyanis gyermekük esküvője során kamatostul, egy összegben kapják vissza.

Az emberi élet fordulói közül a lakodalom népeisége ellenére a temetés a legnyitottabb „ünnepe” a helyi társadalomnak. Legjelentősebb változások talán éppen a temetés szokásrendjében történtek. A két világháború közötti modellben a halottat még egykori házából temették. Itt ravatalozták fel, s temetése napjáig itt búcsúztak el tőle, itt virrasztottak fölötte, és itt siratták el hozzátartozói, rokonai, ismerősei. A sírt jobbra rokonai ásták ki. A temetés az egyházi szertartás keretei között zajlott. Az elföldelést rendszerint halotti tor, ebéd vagy vacsora követte. Ebben a rendszerben az élet és a halál mozzanatai épültek egybe, az élők közvetlen élhették át a gyászt, a temetéssel kapcsolatos „élményeket”. A halál minden személyre kiterjedő személyes ügynek, s rendkívülisége mellett is természetesnek számított. Az ezzel ellentétes tendencia korszakunkban, először a nagyobb és jobb infrastruktúrával rendelkező településeken kezdődött. A halottas házak megépítése, a temetői munkások alkalmazása, az egyre gyakoribb kórházi halál, a halált és a temetést egyre inkább eltolja az emberek mindennapi józan tudatától, s egyre inkább megbomlik az élet és a halál szemléletének egységes „filozófiai” képlete.

Az emberi élet periodikus ünnepei közül a korábbi modellben szinte csak a névnapnak volt jelentősége. Ez az alkalom a mai napig megmaradt a közösségi köszöntések terepének. Megmaradt olyan alkalomnak, amikor az egymással rokonsági viszonyban levőkön túl a barátok, a szomszédok is összejárnak. A születésnap, főleg a városi minták nyomán, korszakunkban válik népszerű ünnepé, főleg a szűkebb családi körben. Ez az alkalom egy új ajándékozási lehetőséggé vált. A házassági évforduló ünneplése hasonló gyökerekre vezethető vissza. Itt elsősorban a szülők leszármazottai, tehát gyermekei és unokái, és csak másodsorban oldalági rokonai, azaz testvérei jönnek össze ezen alkalmon. Jelentősége elsősorban azokban a családokban nagy, ahol a család egy része elköltözött a faluból, így e megemlékezés olyan alkalmat teremt, amikor az egy mástól távol kerültek „rituálisan” találkozhatnak.

Az ünnepek rendszere vizsgált korszakunk második felétől a minőségileg javuló életet magyarázzák. Sajátos módon azonban a társadalom két világháború közötti időszakától eltérően az ünnepek során nem annyira a társadalmi csoportokhoz való tartozást, hanem alapvetően – mint a klasszikus feudális modellben – a rokonsághoz való erőteljes kötődést példázzák. Egy korábbi polgári modellt az ünnepek rendszerében továbbra is egy feudális modell vált fel.

Összegzés

Tanulmányom az 1945 utáni időszakot több korszakra bontva azt állítja, hogy a kulturális szokások és az életmód a politikai, hatalmi és a mindenkori uralkodóréteg ideológiai premisszáitól és az általa biztosított jogokból következik. A két háború közötti időszakhoz képest, amikor a falusi társadalom már elég differenciált volt, az (agrárproletárság mellett kialakult egy masszív paraszt-polgári, árutermelő réteg, vagyis a hazai falusi, paraszti társadalomban egymás mellett többféle mentalitás és kulturális viselkedés volt fellelhető) a háború, illetve a háború utáni évektől egészen a hatvanas évek első feléig homogenizálták a paraszti társadalmat. Lényegében az elszegényedés, a beszolgáltatás és az osztályharc következtében újból megfigyelhetjük az archaikus piacról kivonuló, vegyes gazdaságot működtető, önelátásra törekvő parasztok alakját, ami azt is jelenti, hogy míg a két háború között

a falusi szolgáltatások bonyolult rendszere alakult ki, addig az 50-es években ezek gyakorlatilag felszámolódtak. Az 1940-es évek végétől a korábban polgárosult, árutermelőnek nevezhető módos paraszt polgárságot, majd a középparasztokat a permanens osztályharc jegyében „likvidálták”. A falu társadalmának stabilizálódása a tsz-szervezéseket követően a 60-as évek közepétől figyelhető meg. Részben ettől az időtől kezdve válik jellemzővé a kettős foglalkozású struktúra, mely szerint a háztartások munkavállalói egyaránt kötődnek az ipari és mezőgazdasági megélhetéshez. A valódi fellendülést a tsz segítségével működtetett háztáji gazdaságok adják. A háztáji gazdaság kicsiben leképezi a korábbi nagyobb birtoktesteken folyó gazdálkodást, vagyis lehetőséget teremt az intenzív kertkultúrák művelésére, az árutermelésre vagy a vegyes gazdaság folytatására.

A korábbi időszakhoz képest a fejlett és fejletlen régiók megoszlásában némi átrendeződést tapasztalhatunk. Egyes régiók a korábbi mezőgazdasági fejlettségükhöz az árutermelő lehetőségekhez képest lecsúsztak, míg azok a területek, melyek korábban hátrányos helyzetű mezőgazdasági övezetek voltak, a szocialista iparosítással párhuzamosan fellendültek, s a kulturális szokások és reprezentáció mintaadóivá váltak. Ez azt jelenti, hogy pl. az Északi-középhegység nehézipari vidékein, Salgótarján és Miskolc között a 60-as évek végétől kezdve nagyfokú felhalmozást, a viseletek és ünnepi szokások virágzását írhatjuk le. Ez a régió a radikálisan új építkezési formák területén is mintaadóivá vált.

A tanulmány egyik fontos megközelítési szempontja annak vizsgálata, hogy a falusi társadalom milyen szinten működik az egyének és közösségek kooperációjaként; az individuális egyéni és családi döntéseknek milyen szerepe és mekkora területe ismerhető fel, a modernizáció ellenére az egyes egyének mennyire viselkednek elfojtott individuumként, a falusi társadalom mennyire írható le differenciált vagy azonos értékrendű kiscsoportok terepeként, vagyis a hagyományos népi kultúra jelenléte nem archaikum, illetve modernizációfüggő, hanem alapvetően közösségfüggő. Ebből logikusan következik, hogy amennyiben az ember magát alapvetően „X” falusiként határozza meg, kötődésének és kulturális rendszerének alapvetően lokális keretét adja, mely továbbfejlesztve ezt nagyobb körökké bővítve, regionális dialektusokká fejleszti, melynek következtében a kultúrának számtalan olyan szimbolikus megnyilvánulási formája dolgozódik ki, mely alapvetően a lokális csoportok identitását másoktól való megkülönböztethetőségét fejezi ki.

Vagyis miközben a nemzeti kultúra tovább és továbbra is egységesül, addig a népi kultúra bármiféle központi intézkedések ellenére is lokális alapon tovább differenciálódik, él és virágzik, melyben nagyobb arányban élnek modernizációs és gyáripari eszközökkel és eljárásokkal. A látszólagos globalizálódás ellenére azonban továbbra is működik a lokális és osztálykultúra.

WANDEL IN DER LEBENSWEISE DES UNGARISCHEN BAUERNTUMS VON 1945 BIS IN DIE GEGENWART

Mit diesem Essay wird der Versuch unternommen, die kulturellen Aspekte der Geschichte der ländlichen Gesellschaft Ungarns nach dem zweiten Weltkrieg sowie die Veränderungen ihres kulturellen Systems aufzuzeichnen. Ursprünglich sollte diese Studie Teil eines agrarhistorischen Nachschlagwerkes werden, in dem Arbeiten sowohl aus demografischer, als auch soziologischer wie auch geschichtlicher Annäherung erscheinen sollten. Teils war es jedoch Geldmangel, teils aber auch das Versäumnis mehrerer Autoren, die das Erscheinen dieses Nachschlagwerkes verhinderten.

Die Zeitspanne nach 1945 in mehrere Epochen aufschlüsselnd, stelle ich in der

vorliegenden Studie die Behauptung auf, dass die kulturellen Bräuche wie auch die Lebensweise aus den ideologischen Prämissen der jeweils herrschenden Schicht, ausgehend von ihrer Politik und ihrer Macht, folgern. Verglichen mit der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen, als nämlich die Gesellschaft auf dem Lande schon recht differenziert war (Neben dem Agrarproletariat hatte sich eine massive bäuerlich-bürgerliche warenproduzierende Schicht herausgebildet, mit anderen Worten, in der ländlichen, bäuerlichen Gesellschaft Ungarns traten damals schon nebeneinander unterschiedliche Mentalitäts- und unterschiedliche kulturelle Verhaltensformen auf), machte die bäuerliche Gesellschaft angefangen von den Kriegsjahren bzw. von den Nachkriegsjahren an bis hin zur ersten Hälfte der sechziger Jahre einen Homogenisierungsprozess durch. Im wesentlichen heisst dies, dass in Folge der Verarmung, der Zwangsablieferungen und des Klassenkampfes erneut jene Bauerngestalt zu beobachten war, die sich vom archaischen Markt zurückzog, um eine Mischwirtschaft zu betreiben und sich selbst zu versorgen. Gleichzeitig bedeutete dies, dass während sich zwischen den beiden Weltkriegen ein kompliziertes System ländlicher Dienstleistungen herausgebildet hatte, dies im Laufe der fünfziger Jahre praktisch wieder aufgehoben wurde. Vom Ende der vierziger Jahre an wurde das Bauerntum, das in der Vorzeit einen Verbürgerlichungsprozess durchgemacht hatte und nunmehr als Warenproduzent angesehen werden durfte, und als solcher zu gewissem Reichtum gelangt war, „liquidiert“. Eine Stabilisierung der dörflichen Gesellschaft konnte, folgend auf die Organisierung von landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften, von der Mitte der sechziger Jahre an beobachtet werden. Teilweise von dieser Zeit an gerechnet wurde die Struktur der Doppelbeschäftigung charakteristisch. Das hiess, dass die Arbeitnehmer der einzelnen Haushalte gleichermassen an den Unterhalt aus der Industrie wie auch aus der Landwirtschaft gebunden waren. Einen wirklichen Aufschwung bedeuteten später dann die mit Hilfe der Produktionsgenossenschaften verwirklichten sog. „Privaten Hauswirtschaften“, eine Art verkleinerte Form der ehemaligen Grossgrundwirtschaften, die ausserdem eine intensive Gartenbewirtschaftung, die Warenproduktion oder eine Mischwirtschaft ermöglichten.

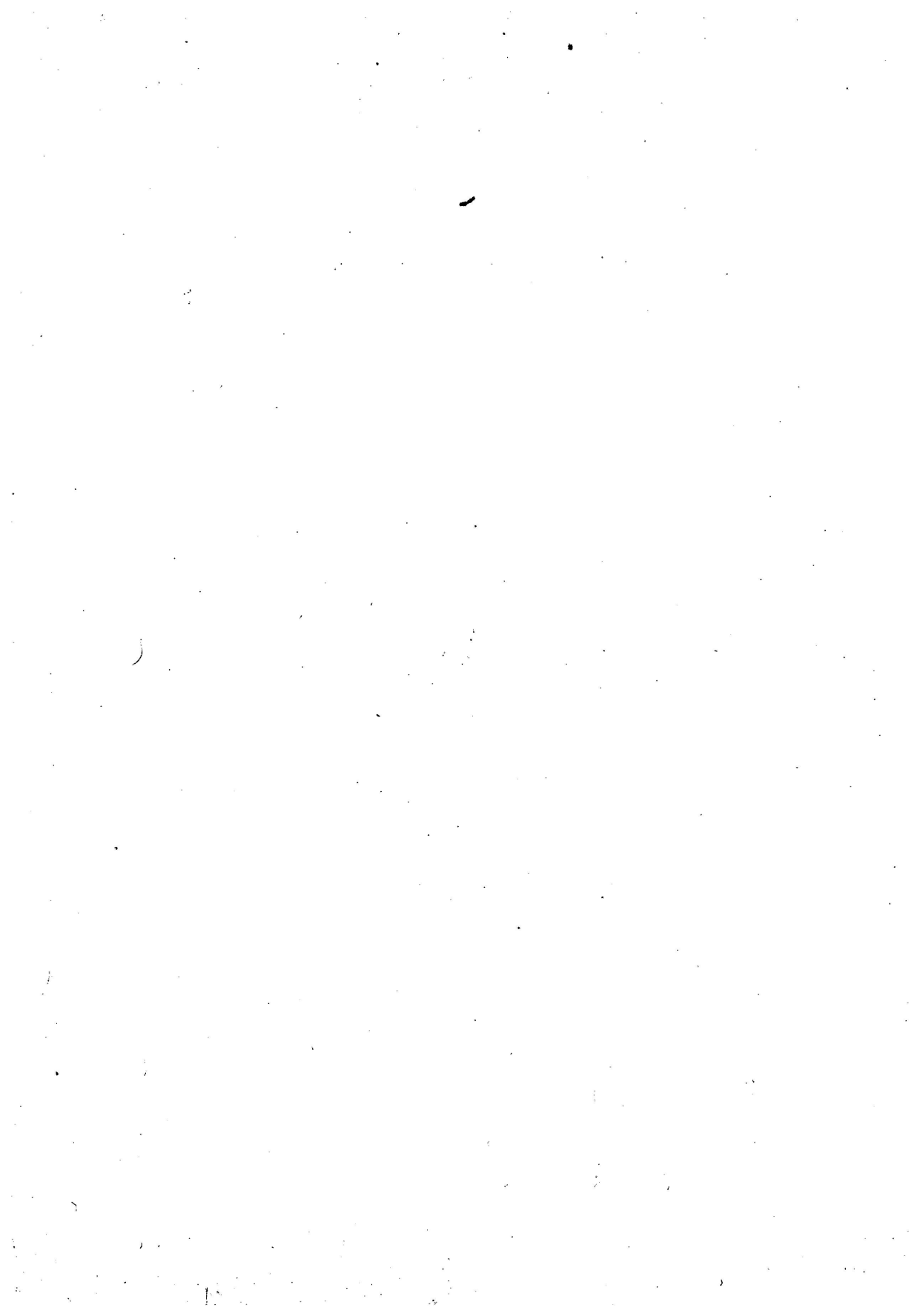
Im Vergleich zu der früheren Zeitspanne zeigte sich nun eine gewisse Umstrukturierung zwischen den entwickelteren und weniger entwickelten Regionen. Während einzelne Regionen gemessen an ihrer früheren landwirtschaftlichen Entwicklung und ihren Möglichkeiten in der Warenproduktion eine Rückentwicklung durchmachten, erfuhren jene Gebiete, die zuvor als weniger begünstigte Landwirtschaftsgebiete galten, parallel zur sozialistischen Industrialisierung einen Aufschwung und wurden beispielgebend für kulturelle Bräuche und Repräsentationen.

Ein wichtiger Annäherungsaspekt der vorliegenden Studie besteht in der Untersuchung dessen, auf welchem Niveau die dörfliche Gesellschaft zwischen den Individuen und den Kollektiven kooperierte, das heisst, welche Rolle und welches Ausmass den Entscheidungen von Seiten des Individuums und der Familie zukamen, inwieweit sich die einzelnen Individuen trotz der Modernisierung als unterdrückte Individuen verhielten, inwieweit die dörfliche Gesellschaft als ein Terrain mit Kleingruppen differenzierter oder gleicher Wertordnung beschrieben werden konnte, bzw. ob das Vorhandensein der traditionellen Volkskultur nicht vom Archaikum bzw. von der Modernisierung abhängt, sondern grundlegend von der Gemeinschaft. Logischerweise folgt hieraus, dass wenn sich der Mensch grundlegend als einer aus Dorf „X“ identifiziert, er grundlegend den lokalen Rahmen seiner Bindung und seines kulturellen Systems absteckt, und dies fortführend und zu grösseren Kreisen erweiternd, entwickeln sich die regionalen Dialekte, in Folge derer sich zahlreiche

symbolische Erscheinungsformen der Kultur herausarbeiten, die die Identität lokaler Gruppen wie auch ihre Unterscheidung von anderen zum Ausdruck bringen.

Anders ausgedrückt bedeutet dies, dass während sich die nationale Kultur weiter und auch weiterhin vereint, sich die Volkskultur entgegen allen zentralen Massnahmen auf lokaler Ebene auch weiterhin differenziert, blüht und gedeiht, und in ihr werden die Mittel und Verfahren von Modernisierung und Fabrikindustrie in immer stärkerem Masse genutzt. Trotz einer scheinbaren Globalisierung bleibt eine lokale und eine Klassenkultur auch weiterhin lebendig.

Péter Szuhay

A HANGONY-VÖLGYI BEJÁRÓ MUNKÁSOK A HETVENES ÉVEKBEN

Néprajzi változásvizsgálat

DÖMÖTÖR ÁKOS

A nagycsalád szétbomlása a századforduló előtt

A Hangony-völgyi munkáscsalád jelenkori változásait, régi elemeinek töredékes megmaradását és az új jelenségek felbukkanását a századfordulón szétbomlott nagycsalád egykori életének felelevenítésével érthetjük meg csupán.¹

Régen eltűnt a feudális természeti gazdálkodás, amelynek talaján magatartásformák szigorú rendszere, szemléletmódok és felfogások, rokonsági organizmusok hagyományosan működő láncolata alakult ki. A természeti gazdálkodás következtében létrejött *emberi természet* akármilyen szívósan őrizte az egységet biztosító régi kultúra egyre anakronisztikusabbá váló elemeit, az új termelési viszonyok kényszere könyörtelenül szétverte a feudális idillben ringatózó helyi társadalmak világát.

A palóc nagycsaládokban szigorúan megszabott rend uralkodott még a századfordulón, de a helyi társadalmak a feudális világ bomlását és a tőkés viszonyok erősödését mutatták már húsz évvel előbb.

A gazda a nagycsaládban mindenkinek parancsolt, és a gazdasszony, rendszerint a felesége a belső háztartás korlátlan kezelője volt. A paraszti telkek elaprózásának a megállíthatatlan folyamata miatt viszont a palóc községekből kora hajnalban munkát kereső emberrajok keltek vándorútra a múlt század nyolcvanas-kilencvenes éveiben.

A summásság, az időszakonként más vidékeken vállalt mezőgazdasági munka tulajdonképpen a mai bejárás korai előkészítője volt: kialakította a földhöz kötött és szoktatott egykori jobbágyokban a vándorlás képességét, majd szokását, és rákényszerítette őket, hogy munkaerejüket rendszeresen eladják.

A munkaerő eladása pénzben kifizetett bér ellenében döntően átformálta gondolkodásukat, mert ezután a saját maguk újratermeléséhez szükséges javak számszerűen kifejezhető módon jelentek meg tudatukban.

A kölcsönös segítség fejében végzett munka egyre inkább rokoni-ismeretségi kapcsolatokban érvényesült. A mezőgazdasági és ipari bérmunka megjelenésével a „munkával való fizetés vagy viszonzás” bizalmas ajándék jellegét öltötte fel. A bérmunkával szemben a „kölcsönös munka” a faluközösségekben élők rokonsági-ismeretségi viszonyainak erősítője maradt.²

Az országosan elterjedt rokonsági hagyományok sajátosan kapcsolódtak össze a kohászati munkavállalás, illetve a bejárás által kialakított helyzetben.

1 *Pintér Sándor*: A palócokról. Népismertető tanulmány. Bp., 1880. 16.

2 *Fél Edit*: A magyar népi társadalom kutatása. Bp., 1948. 33.

A nagycsalád belső rendje a szeniorátuson és a nők alárendelt helyzetén alapult.³ A rokonsági terminológia különösen az idősebbek körében ma is tükrözi a szeniorátus tiszteletben tartását, de az ipari munkavállalás új alapokra helyezte az öregek megbecsülését. A múlt ködbe vesző emlékei közé süllyedt a szeniorátus a családi előjogok megszüntetésével.

A művezetők, csoport- és brigádvezetők között sokan a 30 évesek korosztályából kerültek ki, tehát a műveltség, a szakmai tudás egyre nagyobb szerepet kapott a termelésben. A munkahelyeken megnyilvánuló elismerés a korszerű szempontok figyelembevételével fokról fokra átalakította az emberek magatartását a települések rokonsági hálózatában. Az öregség révén öröklött előjogok kényszerű elismerése a monogám kiscsaládok kialakulásával megszűnt. Az új családi intézmény az organikus helyi-táji rokonsági hálózattal való állandóan változó viszonyában az emberi értékek megbecsülésének új szempontjait is kitermelte.

Fokozatosan szűnt meg a nagycsalád másik alapja, a nők alárendelt helyzete. A bővült kiscsaládban, ahol a fiatal házaspárok a férj szüleiével éltek, makacsul megmaradt a fiatalasszony anyósától való függősége. A bővült kiscsalád a két világháború közti években még sok esetben a nagycsalád mintájára működött.

A bővült kiscsalád abban különbözött lényegesen a nagycsaládtól, hogy az anyagi javak (főleg a pénz) kezelése a feleség, illetve a fiatalasszony anyósa kezébe csúszott át. Új vonásként jelentkezett ebben a családfórmában a pénz őrzése és kezelése. A bérmunka számszerűen kifejezhető „eredménye” fokozatosan áthatotta a cselédek, zsellérek, kisparasztok családjainak gazdálkodását, és a gyári termelés behatolt magánéletükbe, átalakította a család szerkezetét, hagyományos funkciórendszerét.⁴

A nagyipari munka időszaki jellege miatt továbbra is megmaradt a „szezonmunkások” szoros kapcsolata lakóhelyük paraszti gazdaságaival. A cselédek, zsellérek részesmunkákat vállaltak, vagy summásként aratni jártak.

Munkájukban tehát a mezőgazdasági és az ipari tevékenység együtt élt, és ez a kettősség a családi gazdálkodás átmeneti formáját hozta létre. A pénzösszegben jelentkező munkabért a részesmunka fejében kapott terménybér egészítette ki, vagy az otthoni kis földről származó terményjövedelem. Két fizetési forma versengett egymással: a munkabér és a terménybér, amely az áruvá vált munkaerő kétféle értékelését hozta létre. Mivel a családfő mint bejáró munkás a tőkés termelési viszonyok következtében, az ipari munka kiszélesedésével munkaadójától való függőségi viszonyba került, a pénz őrzésének funkciója a családban az asszonyé lett. Az otthon ülő feleség bejáró dolgozó férjével szemben az „eladatlan” munkaerőáru birtokeosa maradt, és elmaradottsága révén közvetlenül nem vált a piac keresletének és kínálatának a függvényévé.

A bővült kiscsalád régi vonása a szülők és a kereső fiatal házaspárok jövedelmének együtt-tartása, összpontosítása volt. A családi összkereslet ilyen jellegű akkumulációja ideiglenesnek és kevésbé tartósnak mutatkozott, mert a kereső családtagok munkahelye, termelő eszközei gyakran különböztek egymástól, munkakörülményeik is eltértek. A családi pénztár rohamosan levetette magáról ezt a „nagycsaládi” vonását, és az önállóan gazdálkodó kiscsalád irányában fejlődött.

3 *Fél Edit*: A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. Bp., 1944. 79.

4 *Istvánffy Gyula*: A borsodi matyó nép élete. Ethnographia, 1896. évf. 170.

A Hangony-völgyi bejáró munkásság átrétegződése

A kiscsalád jelentőségét a völgy jelenkori társadalmában a bejáró munkásság átrétegződésének típusai világítják meg. Az átrétegződés helyi változatai ugyanis nemcsak a munkássá válás előretörő folyamatát mutatják, hanem a kereső családfő, rendszerint a férj, illetve az apa családi funkciójának esetleges változásait.

A szakmunkásság növekedésének lehetőségei szorosan összefüggnek a bejárók családi gazdálkodásával. Domaházán és Kissikátorban, a völgy Ózdtól távolabbi településein a kohászati dolgozók egy része nem törekedett arra, hogy szakmunkás legyen, hiszen elsősorban tsz-tagként nyilvántartott anyósának, feleségének vagy anyjának nyújtandó segítség teljesítését igyekezett megvalósítani.

A mezőgazdasággal való összefonódottság kétségtelenül lassítja az átrétegződés ütemét, az ipari munkássá válás folyamatát, és emellett megőrződik a patriarchális viszony a családtagok között. A helyzet éppen azért érdekes, mivel a domaházai-kissikátori helyi társadalmi változatban a tsz, vagyis a mezőgazdasági csoporttulajdon nem jelenti a munkáscsalád patriarchális vonásainak eltörlését.

A család hagyományos elemeinek megőrződése Domaházán és Kissikátorban magától értetődően a feleség helyzetéből fakadt. A reprezentatív kérdőíves felmérés adatai szerint a két községben a nők túlnyomó része háztartásbeli. A két település asszonyainak tsz-tagsága azt jelenti a bejáró dolgozók családjában, hogy az otthoni hagyományos munkamegosztás őrződött meg: az asszony a házban adódó „női” munkákkal foglalatzkodott, férje pedig a gyári termelés mellett végezte el a szükséges mezőgazdasági teendőket. Világosan látható tehát, hogy az átrétegződés, a munkássá válás folyamata és a régi családtípus megmaradása között szoros az összefüggés.

Míg a völgy mezőgazdasági proletariátusának helyzetét az Ózdtól távoli tanyákon és településeken a falusi elszigeteltség vagy a nyomasztó elzártság jellemezte, a népcsoport településközpontjában, Hangonyban és a gyárvárosba olvadt Szentsimonban meglazult a bejáróknak a mezőgazdasági tevékenységgel tartott szoros kapcsolata.

A két ruhagyár növekvő méreteken szívtá föl a női munkaerőt: így a feleség régi helyzete gyökeresen megváltozott, és a család funkciórendszere átalakult, elemeinek a jellege is teljesen más lett. A kohászati dolgozók átrétegződésének meggyorsulása azt mutatta, hogy a mezőgazdasági jellegű tevékenység a szabadidő-tevékenység részévé vált a gyárváros közelében, és a munkából a munkán kívüli regeneráció egyik eszköze fejlődött ki. A férj pedig olyan munkákat is elvégzett a családi háztartásban, amelyekre a korábbi családtípusban nem került sor.

Az újfajta kiscsalád funkciórendszere azt bizonyította, hogy a létrejött család-típus a patriarchális vonások gyengülését hozta magával.

A völgy lakosságának történelmileg bizonyítható folytonossága és jelenkori endogámiája a rokonsági hálózatok az ózdi vasgyárban való megmaradásához járult hozzá.

A történelmi adatokkal való összevetés alapján rögtön szembetűnik, hogy a jelenkori kohászati dolgozók ózdi társadalmában a Hangony-völgyi táj törzslakossága jelentős számban fordul elő.

Borsod vármegye 1587. évi jegyzőkönyve említi az armális nemesek sorában a Domaházán lakó *Kisbenedek* családot. A *Holló* család 1631-ben kapott nemességet II. Ferdinándtól. Szintén kisenemesek voltak az *Elek* család tagjai Domaházán.⁵

⁵ Csíkvári Antal: Borsod vármegye. Miskolc, 1939. 44.

A Hangony völgyének bejáró munkásai között ma is megtalálhatjuk leszármazottakat. A völgy összes kohászati dolgozóját feltüntető gyári statisztikában 1976 végén 31 Kisbenedek, 33 Holló és 46 Elek családnév fordult elő. Az említett családok tagjai zömmel a közlekedési üzemek fizikai munkásai voltak, és 7 kivételtől eltekintve, közvetlenül Domaházáról származtak. Lakóhelyükre való erős tömörülésüknek az oka abban rejlik, hogy az említett családok férfitagjai a földtulajdon és a régi szokások megléte miatt nemigen mentek vőnek még a Hangony völgyében levő községekbe sem. Ezeknek a családoknak rokonsági kapcsolatai úgy keletkeztek a táj községeiben élő lakossággal, hogy lányaik a környékre mentek el menynek.

A házasságok patrilocalitása a vőség elvetése következtében alakult ki a legények esetében, és felborult a nemek közti helyi egyensúly. Domaházán férfitöbblet jött létre a lakosságban, és a bejáró dolgozók közt magasra szökött a nőtlenek száma. (209 fő közül 47 volt nőtlen a községben végzett teljes felmérés adatai szerint a bejárók között.)

Kissikátorból a táj lakossága történeti folyamatosságának létre csupán egy családnevet említünk. 1753-ból származik egy levéltári adat, mely szerint a Medve család „a borsodi Sikátorban s Csépanyban élt”. Kissikátorban, a bejáró munkások között csak az acélmű gyárrészlegben 4 Medve nevű dolgozott 1976 végén: Medve Z. József üst-előműnkás, Medve István lakatos, Medve Géza FAM-bugarakó és Medve Vilmos félpályás darus. Ez az összefüggés azt jelenti, hogy a kistelepülés egykori jobbágysága szintén bekapcsolódott az iparosodás folyamatába, amely nem zavarta meg a táj lakosságának korábbi összetételét.⁶

Ugyanezt az összefüggést lehetett megfigyelni a hangonyi bejáró munkások esetében. A történeti dokumentumok az alsóhangonyi egytelkes, armalista nemsek közt említik 1724-ben a *Kanta* családot. A jobbágyság közt fordul elő legkorábbi említésképpen 1563-ban a *Czene*, 1565-ben az *Endrész*, 1635-ben a *Bartók*, 1673-ban a *Dul* családnév. Érdekes, hogy a *Szilágyi* család említése viszonylag késői a levéltári dokumentumok tanúsága szerint: 1773-ból való.⁷

A jelenkori házasságokban megfigyelhető népességkeveredés és a társadalmi topográfia megváltozásának nyomon követése szempontjából érdemes rámutatnunk néhány régi család legkorábbi történeti említésére Felsőhangonyban.

A helyi nemesség soraiban, az egytelkes, armalisták között 1668-ban tesznek említést a korabeli összeírások a *Kisgergelyekről*, 1737-ben a *Turcsányiakról*. A felsőhangonyi jobbágyok közül a *Lestál* 1551-ben, a *Bodor* 1671-ben, az *Illyés* családnév 1773-ban bukkan föl először a 17–18. századi dézsmajegyzékekben.⁸

Az összeállított gyári statisztika szerint az ÓKÜ különböző gyárrészlegeiben 16 *Kanta*, 2 *Czene*, 19 *Endrész*, 7 *Bartók*, 9 *Dul*, 3 *Szilágyi*, 4 *Kisgergely*, 3 *Turcsányi*, 6 *Lestál*, 2 *Illés* dolgozott 1976 végén.

A bejárás egységesítette a hangonyiak életmódját. Fokozatosan keveredett a közigazgatásilag összevont két község lakossága, és kezdett elmosódni az életmódban az alsó- és felsőhangonyi különbség. Az egykori jobbágy- és kismemesi családok leszármazottainak összeházasodási folyamatát elősegítette a telekaprózódás.

Szentsimon egykori jobbágyainak a leszármazottait is megtaláljuk a bejáró munkásság között. Már 1563-ban 4 *Kónya*, 1571-ben 5 *Bíró* családot említenek a korabeli összeírások. A *Bellér* családnevet a 16. sz. második felében, a *Varga* csa-

6 *Ila Bálint*: Gömör megye 1., Bp., 1976. 378.

7 *Ila Bálint*: Gömör megye 2., Bp., 1942. 36–37.

8 *Ila Bálint*: Gömör megye 2., i. m. 283–284.

ládnevet a 17. sz. elején említik a dézsmajegyzékek. A szentsimoni törzslakosságot az ÓKÜ-ben napjainkban 20 *Bellér*, 12 *Bíró*, 9 *Kónya*, 31 *Varga* nevű ipari dolgozó képviseli.⁹

Természetesen lehetne szinte vég nélkül sorolni a további családneveket, és aprólékos családtörténeti kutatással nyomon követhetnénk a 16–17. századtól napjainkig a leszármazások változatos útjait. Az említett néhány párhuzam véleményem szerint elegendő annak a bizonyítására, hogy *a munkássá válás a Hangony völgyében lényegesen eltért az iparosodás más területek, főleg a városok lakosságára gyakorolt hatásától.* Míg a nagyvárosokban *eltérő származású* proletariátus gyűlt össze új lakóhelyén a gyárak, ipari vállalatok szívóhatására, addig a Hangony völgyének bejárói megtartották eredeti lakóhelyüket. A nagyváros megtelepedett proletárjainak összezavarodott, szétszakított, kusza életmódelemek halmából kellett újjáteremteniük gyökeréig más, új értékeket jelentő kultúrájukat.

A bejáró munkásokat otthon jelenleg is a szívósan megmaradt hagyományvilág veszi körül, amelynek történelmileg létrejött belső logikájával számolniuk kell fennmaradásuk érdekében. Lassabban hömpölyögnek az életmódot megváltoztató társadalmi folyamatok a Hangony völgyében, mint a városokban, de az ózdi vasgyár, mint az urbanizáció helyi fő tényezője még a mai családi életmód kialakulásában is érezteti a hatását.

A Hangony-völgyi rokonságcsoportok gyárrészlegenként való elterjedésében a családnevek előfordulása alapján a következő típusok állapíthatók meg: 1. a rokonság egy gyárrészlegbe tömörülése (pl. a Kisbenedek család leszármazottainak „tömbszerű” megjelenése a közlekedési územekben); 2. a család egyenletesen szét-szórt elhelyezkedése a gyár különböző részlegeiben (pl. az Endrések szóródása legalább 7 gyárrészlegben); 3. A rokonság elhelyezkedése a munkamegosztás szerint azonos termelési helyeken (pl. a Lestál családok tagjai a karbantartást végző üzemszervezetekben); 4. Az átrétegződés meggyorsulása egyes családok esetében és egy-egy tagjuk megjelenése a gyár műszaki vezetési posztjain (Turcsányi, Bellér).

1945 után különösen meggyorsult az átrétegződés folyamata. A fokozott iram következtében nagyon megnövekedett a munkásság létszáma a Hangony-völgyi falvakban, ugyanakkor átalakult a bejáró dolgozók társadalmának szerkezete is. Az osztályon belüli társadalmi kategóriák kiterjedése és jellege teljesen megváltozott.

Domaházán a jelenlegi bejáró munkások apai nagyapjainak 46,7%-a volt földműves és csupán 3,1%-a kohászati segédmunkás. Az anyai nagyapák foglalkozásának aránya is a paraszti mezőgazdasági tevékenység túlsúlyát mutatja: 48,9%-uk földműves, 7,5%-uk ÓKÜ-segédmunkás. A munkásság méreteinek hirtelen növekedését mutatja az apák foglalkozása Domaházán: az ÓKÜ-be csak 50%-uk nem járt be, és 47,9%-uk már kohászati dolgozó volt.

A Hangony-völgy többi községében lényegében ugyanaz a helyzet. Az átrétegződés nagymérvű gyorsulását bizonyítják a kérdőíves gyűjtés alapján nyert adatok.

Kissikátorban az apai és anyai dédapák között még véletlenül sem fordult elő gyári munkás. A piciny településen az apai nagyapák 61,7%-a volt földműves és 2,1%-a segédmunkás. Az anyai nagyapák esetében a földművesek 57,4%-kal, a vasgyári segédmunkások 8,5%-kal fordultak elő. Ez azt mutatja, hogy *a bejárás már 1945 előtt megkezdődött, de csak később lett az egész faluközösség megélhetésének döntő tényezője.*

Természetesen nemcsak a fejlődés irama módosult, hanem a társadalmi kategó-

9 *Ila Bálint*: Gömör megye 4., Bp., 1969. 86–87.

riák korábban létrejött szerkezete is változáson ment át. Új jellegűvé vált a faluközösségekben kibontakozó embercsoportok egymáshoz fűződő viszonya.

Míg Hangonyban a bejáró dolgozók apjainak 34,2%-a volt szakmunkás, 7,1%-a betanított munkás és 21,5%-a segédmunkás, addig ugyanebben a községben a kohászati munkásság 52,4%-a szakképesítéssel rendelkezik, 26,8%-a betanított, valamint 14,3%-a segédmunkás.

Emelkedett a szakmunkások és a betanított munkások aránya az ÓKÜ-ben, a Hangony-völgyi bejárók között, viszont csökkent a segédmunkások mennyiségi viszonya a faluban élő összes kohászati dolgozóhoz képest. Régi tömörülések, egykori társadalmi csoportok foszlottak semmivé szemünk láttára, és elavult foglalkozások tűntek el a feledés homályában.

Juhászokat, cselédeket, napszámosokat, kisparasztokat, vályogvetőket, favágókat lehetett találni a hangonyi bejáró dolgozók apjai között. Foglalkozásaik és átmeneti munkatársulásaik egyre homályosodó emlékekké váltak jelenkorunkban.

Eltűnésük azonban mégsem nyom nélkül való. Lenyomatuk itt-ott megmarad, és hozzájárul a helyi társadalmi tudat sajátos színárnyalatainak a kialakításához. Mivel a hagyományok dinamikája a történelmi fejlődésnek csupán nagy vonalakban felel meg, hajlandók egyesek „időtlen”-nek tekinteni azokat a jelenségeket, amelyeket a szokásos történelmi források alapján nem lehet megmagyarázni.

Az átrétegződés Szentsimonban is gyorsulást mutatott az 1945 utáni korszakokban. A bejáró dolgozók apjainak csak 17,8%-a volt földműves, 18,6%-a pedig segédmunkás, 17%-a betanított munkás, 26%-a szakmunkás.

Ehhez hasonlítva a szentsimoni kohászati munkásság jelenlegi állományát, a fejlődés szembeütő: 25,2%-ra nőtt a betanított munkások rétege, 57,7%-ra emelkedett a szakmunkások aránya a szentsimoni bejárók társadalmában, és megjelent az alkalmazotti réteg is (3,9%-ot jelentő arányban).

A családlapos felmérés adatai azt bizonyítják, hogy az átrétegződés Szentsimonban előbb történt, mint a Hangony völgyének Ózdtól távolabb eső községeiben. A bejárók apai nagyapjainak 11,3%-a segédmunkás, 2,4%-a betanított munkás, 5,6%-a szakmunkás és 1,6%-a alkalmazott. Az anyai nagyapák között az említett munkásrétegek még nagyobb arányban fordultak elő (segédmunkás: 14,6%, szakmunkás: 7,3%, betanított munkás: 2,4%).

A szentsimoni munkásság viszonylag korai létrejöttét tanúsítja az a tény, hogy a mai bejáró munkások dédapjainak 1,65%-a segédmunkás, 0,7%-a időszaki munkás volt.

Nyilvánvalóan a közeli Ózd hatása Szentsimonban jobban érvényesült, mint a Hangony-völgy távolabbi községeiben. A szentsimoni fejlődés a többi völgyi településnek a haladásától egyrészt abban különbözött, hogy a helyi munkásság *előbb* jött létre, másrészt a városiasodás *még inkább* serkentette a mezőgazdasági dolgozókat a nagyiparban való elhelyezkedésre. Természetesen a város hatásaként is jelentkező társadalmi erők egyik eredménye, a munkások kiscsaládjainak kialakulása összefüggött ezzel a folyamattal.

A munkások kiscsaládjainak néhány fő vonása

A völgybe zárt faluközösségek népe régóta folytonosan egymás közt házasodik. Az endogámia szokása igen erős a bejáró munkások esetében is. Ezen a városiasodás sem sokat változtatott. „Mindenki mindenkivel rokon” – jegyzi meg mosolyogva, hiszen a rokon összefonódottság tudatában vannak a népcsoport iparosodó lakói.

Az endogámia mindig csak tendenciaként jelentkezett, és idők során rengeteget változott. A századforduló előtt 20 évvel Istvánffy Gyula leírása szerint még tilos volt a legénynek „más utcabeli lányhoz járogatni”.¹⁰ A „belső házasság” tartalma változáson ment át: a település egyes részeinek lakóit összetartó közösségi tendencia két világháború közti években az egész faluközösséget behálózó kapcsolatrendszerre fejlődött, és 1945 óta kialakult „táji endogámia” lassú felbomlásnak indult. Távoli vidékekről egyre többen egészítik ki a Hangony-völgyi falvak törzslakosságát. A megváltozott helyi társadalmi szerkezet erre lehetőséget ad. Az endogámia átalakulásában néhány fokozatot különböztethetünk meg. A bejáró munkások születési hely szerinti megoszlása a házassági kapcsolatok földrajzi arányainak fokozatos módosulásaira enged következtetni.

A bejáró munkások születési hely szerinti megoszlása %-ban

A születési hely megoszlása	A Hangony-völgyi községek			
	Domaháza	Kissikátor	Hangony	Szentsimon
A jelenlegi lakóhely	80	82,9	55	54,4
Ózd	3,1	8,5	19,3	22,7
Hangony völgye	2,1	6,3	1,1	4
Ózdi járás	3,1	–	4,9	1,6
Egyéb község	6,4	2,1	18,2	17

Ózd közelében csökkent a bejáró dolgozók között a törzslakosság aránya. A szocialista iparosítás megszüntette a községek beltenyészetét. Az egyéb községekből beszámrazottak aránya különösen Ózd közelében szökken magasra: Domaházán a helyi vasmunkás-társadalom 6,4%-át, Hangonyban 18,2%-át jelentette ez a réteg.

A gyárvaros hatása abban is érvényesült, hogy Hangony-völgyi terhes asszonyok szívesen mentek Ózdra szülni a városi kórházba.

Az ózdi szülés szokása 1945 előtt alakult ki – családi megegyezésre – a völgy asszonyaiban, pedig akkortájt a falusi bába volt általában divatban. Ennek a törekvésnek az oka abban rejlett, hogy a vasgyár kapitalista vezetői a válság éveiben először azokat a munkásokat bocsátották el, akik nem ózdi születésűek voltak. A Hangony völgyének szegény asszonyai a munkanélküliség fenyegető rémétől akarták azáltal megkímélni gyermekeiket, hogy nem lakóhelyükön, hanem egy-egy ózdi kvártélyon adtak életet porontyuknak, kínlódva és aggódva, a bába segítségével. A parányi újszülötteket a sztrapacska illata, az olcsó dohány füstje vette körül, no meg a „szegényszag”, amely az ütött-kopott kunyhók ágyrajáróinak bőréből, ruhájából és talán még a tekintetéből is kiáradt.

A Hangony-völgyi munkásfeleségek születési helyeinek a csoportosításából ugyanezt a tanulságot szűrhetjük le. *A város közelében csökken a helyi törzslakosság aránya az ipari dolgozók rétegében, és növekszik a távoli településekről származók állománya.* Mivel ezt a következtetést a helyi lakosság férfi- és nőállománya egyaránt alátámasztja, *a hagyomány életének szempontjából nem közömbös, hogy a bejárók között zömében eltérő földrajzi helyről származó családtagok a jelenlegi szo-*

¹⁰ Istvánffy Gyula: A matyó nép élete. Miskolc, 1897. 46.

káseggyüttesek hordozói. Az endogámia felbomlása és az exogám tendenciák erősödése együttesen a hagyományok fokozódó vegyülését hozza magával.

A bejáró munkások feleségeinek születési helyei %-ban

A lakóhely meghatározása	Domaháza	Kissikátor	Hangony	Szentsimon
A lakóhely	59,1	65,7	46,4	48,8
Ózd	10,2	2,6	19,0	20,2
A Hangony völgye	4,0	13,1	4,9	7,1
Az ózdi járás	10,2	10,5	9,1	5,9
Egyéb község vagy település	16,3	7,8	20,4	17,8

A családi állapotra vonatkozó adatok település szerinti megoszlásából figyelemre méltó kibontakozási irányokat vehetünk észre a bejárók völgyi társadalmában.

A gyári munkások között a Hangony völgyében a *házas* férfiak túlnyomó többségben vannak, de arányuk Ózd közelében egyre csökken. A *nős* férfiak a bejárók társadalmának több mint a felét teszik ki minden egyes vizsgált településen.

A *nőtlen* férfiak száma a gyári munkások közt legnagyobb Domaházán (22,4%), és legkisebb Hangonyban (13,4%).

A válások száma Ózd felé közeledve, abszolút számban és arányban is növekedést mutat: Domaházán 0,4%, Kissikátorban 1,1%, Hangonyban 2,3%, Szentsimonban 2,7% volt az elváltak számaránya a bejáró kohászati dolgozók sorában.

A válások oka különböző, mégis úgy tűnik, hogy az új összhang megteremtésére törekvő asszonyok szembenállása bújjik meg a válások tehetetlenségében a községek és a családok hagyományrendszere elleni tiltakozásként.

Két érdekes és jellemző esetet említek csupán. Domaházán Kisbenedek György Bálintot azért hagyta ott a felesége az ötvenes években, mert egyéni paraszt maradt, és továbbra is makacs odaadással művelte a földjét ebben az időben. Nem volt hajlandó az ÓKÜ-ben munkát vállalni. Olyan hatalmas megterhelést jelentett a beadási kötelezettség, hogy a család nehezen tudott boldogulni az egyénileg gazdálkodó paraszt jövedelméből.

Kissikátorban Gálík István 35 éves gyári munkástól vett búcsút felesége ezelőtt néhány évvel. Az Ózdról kiköltöző fiatalasszony nem tudta megszokni az életet a kistelepülésen. Az üzleti szolgáltatás szűk keretei, a háztáji mezőgazdasági munka kényszere idegen volt számára. Művelődési igénye anyósa és apósa szemében szálka maradt: lustaságnak tartották az öregek az elöttük érthetetlen emberi törekvést.

A bejáró munkások megoszlása családi állapot szerint a Hangony völgyében százalékos arányban

Családi állapot megnevezése	Domaháza	Kissikátor	Hangony	Szentsimon
Nős	72,7	60	65	63,8
Férjes	0,9	3,3	8,8	11,5
Nőtlen	22,4	16,8	13,4	16,2

Családi állapot megnevezése	Domaháza	Kissikátor	Hangony	Szentsimon
Elvált	0,4	1,1	2,3	2,7
Özvegy	–	–	0,3	0,9
Hajadon	1,9	2,2	2,6	4,6
Ismeretlen	1,4	15,7	7,3	–

A Hangony-völgyi munkáscsalád újratermelődését és a minták közti különbségeket a gyerekek számának alakulása világítja meg legjobban.

Az *egykes* családok számaránya különösen a völgy szélső pólusain erős: Domaházán a kohászati dolgozók 37,9%-ában, Szentsimonban 38,5%-ában van csupán egy gyermek. Az egykezés tehát semmi esetre sem városi hatásra jött létre.

Legerősebbnek mutatkozik reprezentatív felmérésem szerint a *kétgyermekes* családtípus: Hangonyban a kohászati dolgozók családjainak 33,9%-a, Szentsimon 40,9%-a tartozik ide. A régebbi korszakokra vonatkozóan a történeti-levéltári adatok tanúsága szerint ezzel szemben a három-négy gyermekes családtípus örvendett igen széles elterjedésnek.

A *háromgyermekes* család különösen Domaházán és Hangonyban tűnt föl viszonylag magasnak: az előbbi községben 15,1%-ot, az utóbbiban 17,8%-ot jelentett. Az említett településeken lakó cigányság nyilvánvalóan hozzájárult az arányok növeléséhez.

Összefoglalásul megállapítható, hogy a Hangony völgyében biztosított a munkáscsaládok újratermelődése. Az utóbbi években stagnálásról tanúskodik a lakosság száma a barkó népcsoport szóban forgó négy községében, pedig 1869-től 1965-ig népességgyarapodást mutattak a statisztikai adatok.

A gyerekek száma a bejáró munkások családjában (%-ban)

A gyerekek száma	Községek megnevezése			
	Domaháza	Kissikátor	Hangony	Szentsimon
0	10,1	–	6,4	7
1	37,9	20,8	21,5	38,5
2	25,3	41,6	33,9	40,9
3	15,1	11,1	17,8	12,2
4	5,6	5,5	5,5	1,1
5	3,1	–	2,2	–
Több	1,2	19,4	11,0	–

A gyári munkavállalás átformálta a barkó család korábbi funkciórendszerét. A kohászat jellege miatt főleg a férfiak kapcsolódtak be az ipari termelésbe. A hetvenes évek közepén a 804 Hangony-völgyi vasgyári dolgozó közül csupán 81 nő. Ez a táj négy településén élő bejáró kohászati társadalom 10%-át képezi. A kohászatnál dolgozó barkó nők 7,4%-a domaházi, 9,8%-a kissikátori, 38,2%-a hangonyi, 44,4%-a szentsimoni. Az arányok Ózd közelében való növekedése azt sejteti, hogy az asszonyok a várostól messzebb eső községekben megőrizték hagyományos szerepkörüket, és tevékenység szerkezetük lassabban alakult át.

A munkaerő-felhasználásnak az ózdi iparvidéken kialakult sajátos helyzetéből fakadt, hogy a férfiak túlnyomó része bejáró. Így a hosszú évtizedek eredményének tudható be, hogy a férfi lett a család dinamikus eleme, aki a társadalmi változások iránt fogékonyra vált. A bejáró munkás ugyanis 1945 előtt állandóan tapasztalta a kereslet és a kínálat ingadozásainak reá gyakorolt hatásait. A paraszttal szemben, bér munkája révén az iparosodó társadalom szakadatlanul változó talaján állt. Fokozottan kellett figyelmét összpontosítania, mert ezt követelte tőle az izzó acél kiömlő áradata.

A kereset, illetve a pénz beosztása az asszony kezébe került. A családi pénztár működése elmaradt a korszerű követelményektől, mert az asszony kényszerű módon beleragadt elavult helyzetébe, és műveletlensége miatt elmaradt férjétől. *Feszültség keletkezett a bejáró munkás ipari munkamegosztásban elfoglalt helyzete és a családi pénztár működése között.*

Ezt a diszkrepanciát úgy oldották fel a munkásférfiak, hogy általában jóval fiatalabb nőt vettek feleségül. A később született korosztályokba tartozók – köztük természetesen a lányok – később egyre inkább művelődhetek. A házastársak viszonylag magas korkülönbsége csökkentette a műveltségi szintek eltéréseit.

Vizsgálataim szerint az az eset, hogy a férj 6–9 évvel volt idősebb feleségénél, az összes többi korkülönbséghez viszonyítva legmagasabb arányban, 29,4%-ban fordult elő, ezen belül a 41–50 éves férjek 31,8%-os aránya mutatkozott feltűnően kiugrónak.

A régi endomágia hatására a rokoni összefonódottság igen erős most is a bejáró munkások körében. Keveset találtam köztük olyan embert, akinek egy vérrokona vagy affinális rokona sem dolgozott volna az ózdi vasgyár egyik-másik részlegében.

A rokonsági összefonódottság elemzése során számos lényeges jelenséget vettem észre, amelyet főként a városiasodás idézett elő a faluközösségek hagyományos családi életmódjában.

Megváltozott a rokonság fogalma, amelynek értelmezését ellentmondásos változatokban hallottam a Hangony völgyének lakóitól.¹¹

Lestál István Pásztor 75 éves hangonyi lakos magyarázata szerint a rokonságba elsősorban a szülők, gyermekeik és azoknak leszármazottai tartoznak, de bele kell sorolni a komákat, keresztszülőket és a bérma keresztszülőket. „Addig tart a rokonság, amíg tartják a kapcsolatot, és össze nem vesznek” – hangoztatta véleményét a tökéletes szellemi frissességnek örvendő öregember.

Bartók Jánosné 54 éves bejáró dolgozó nézete az volt, hogy a rokonságba csupán a testvér, az unokatestvér tartozik, és ebből a fogalomból ki kell rekeszteni az elődöket (a nagyszülőket, szülőket) és a leszármazottakat (a gyerekeket).

Berta Barnabás 57 éves telepkezelő, kétfajta rokonságot különböztetett meg. Szerinte a vérrokonsághoz a dédszülőkhöz visszavezethető leszármazottak tartoznak, a „lelki rokonság” tagjai pedig a koma, a sógor. „Jelenleg a rokonság fogalma szűkülően van” – állapította meg adatközlőm, és a rokonság megszűnését távoli községekbe való átköltözéssel magyarázta.

Átalakuláson ment át a rokonság köre: Ózdtól távolodva nagyobb embercsoportra terjedt ki, a gyárváros közelében pedig csökkent a tevőleges kapcsolatot ápoló hozzátartozók száma.

A vasgyárhoz közel eső településeken növekvő tendenciát mutatott az egy vér-

11 *Fél i. m.* 1944. 5.

rokonnal rendelkező bejáró munkások száma, Ózdtól távolodva emelkedett a több vérokonnal rendelkezők száma.

Így meg lehet állapítani, hogy az ózdi vasgyárban jellegét tekintve *különböző informális hálózatok* futnak össze, illetőleg haladnak egymással párhuzamosan. Ezeknek az informális hálózatoknak a léte a munkaerő organikus kiválasztását segíti elő.¹²

A rokonság érvényesülését egyes gyárrészlegekben mindenekelőtt a termelés indokolta: a rokonok nagyon jól ismerték egymást, értékelték egymás természetét stb. A termelés szempontjából igen fontos volt a kölcsönös magatartás ismerete, mert a technológia elsajátítása – főleg korábban – nem nyelvi közvetítés révén történt csupán.

A rokonsági összefonódottság foka (*rokonságnyalábok*, vérokonok és affinális rokonok „*pontszerű*” szóródása) következtében eltérő *informális zónák* alakultak ki az ózdi vasgyárban, amelyeknek „szubetnikai” légkörében a dolgozók minimális információból – mennyiségi és minőségi szempontból – maximális következtetést tudták levonni termelésükhöz és munkán kívüli tevékenységükhöz.

A Hangony-völgyi bejáró munkások rokonsági összefonódottsága az ÓKÜ-ben %-ban

	A rokonok száma	Domaháza	Kissikátor	Hangony	Szentsimon
Vérokonok	0	4,0	0	8,8	1,1
	1	33,3	41,3	40,7	51,0
	2	26,2	28,2	30,1	21,2
	3	12,1	10,8	6,8	14,8
	4	7,0	2,1	7,7	5,3
	5	2,0	0	1,2	4,2
	Több	2,0	2,1	0,6	2,1
Affinális rokonok	0	8,6	0	19,9	0
	1	39,1	42,1	51,1	54,5
	2	30,4	42,1	27,7	18,1
	3	17,3	10,5	3,3	5,4
	4	2,1	0	2,2	1,8
	5	0	0	-	1,8
	Több	2,1	0	-	3,6

A kiscsalád struktúrája és jellege hat a gyári rokonsági kapcsolatok kiterjedésére, tehát *a vállalat működésének informális oldala, ennek szerves hálózatrendszer nagyvonalakban függ az új család típus kialakulásától, fejlődéstörténetétől.*

A rokonsági kapcsolatok fejlődésében következő szakaszokat különböztethetünk meg: 1. Kapcsolatnyalábok tömörszerű megmaradása; 2. A kapcsolatok pontszerű szóródása; 3. A rokonsági kapcsolatok megszűnése más tájakról való betelepülés következtében; 4. A rokonsági kapcsolat tudatos felújítása az eltávolodott leszarma-

¹² Mayntz, Renate: Az ipari üzem társadalmi szervezete. In: Üzemszociológia. Bp., 1969. 122–125.

zottak között; 5. A rokonság és a rokonszenven alapuló barátság összefonódása az emberi kapcsolatokban.

A távoli rokonokkal való kapcsolat intenzitása egyrészt függ a rokonsági foktól, másrészt a földrajzi távolságtól, harmadrészt az ünnepi látogatás hagyományosan kialakult alkalmától.

A kapcsolattartás a távoli rokonokkal leginkább évenként egyszer vagy többször ismétlődő esetben valósult meg. Ez arra utal, hogy a látogatásnak „félparaszti” szertartásos jellege őrződött meg, a régi mezőgazdasági munka által kialakított normák hatása még tovább élt a völgy bejáró dolgozóiban.

A távol élő rokonokkal való kapcsolattartásnak hagyományos alkalmi köze tartozik ma is a *búcsú*, a *lagzi*. A várossal való ismerkedés a bejárók szórakozásában sajátos kettősséget teremtett: a hagyományos alkalmak mellett erősödött a „spontán”, újfajta egyéni igények kielégítésére irányuló rokoni találkozás. A bejáró munkások rokoni kapcsolatainak a fejlődésére jellemző, hogy a völgyön kívüli táji ismeretségek mellett szaporodott más megyékkel, sőt a fővárossal tartott organikus összefüggések száma. A mobilitás kétségkívül elősegítette a távoli rokoni kapcsolatok terjeszkedését. A közeli szlovákiai települések részben vagy egészben magyar ajkú lakosságával fenntartott rokoni viszonyok gyengülő tendenciát mutattak a jelenkori történeti szakaszban.

A távoli rokonokkal való kapcsolattartásnak néhány típusát lehetett megállapítani. A hagyományos alkalmakon (*búcsúban*, *lagziban*) táji csomópontok keletkeztek. A mobilitással való összefüggésben újfajta rokoni kötelek jöttek létre. Többen jártak pl. rendszeresen Budapestre időszakos vagy alkalmi munkára. Az összetartás hagyományos formájának gyengülését mutatta, amikor a rokonoknál csupán temetéskor jelentek meg a hozzátartozók. Végül a kapcsolatok megszűnését vehettük észre azokban az esetekben, ha tudtak a rokon létezéséről, de már megszakadt a látogatások sora.

A bejáró munkások rokonaival való kapcsolatai %-ban

A rokonság földrajzi elhelyezkedése	Domaháza	Községek a Hangony völgyében		
		Kissikátor	Hangony	Szentsimon
A Hangony völgyében	5,9	18,5	6,5	12,5
A környéken	16,8	20,3	20,5	17,5
Ózdon	7,9	7,4	8,7	7,5
A megyében	–	5,5	8,7	5,0
Magyarországon	18,8	16,6	20,5	24,1
A fővárosban	1,9	–	7,4	10,0
Csehszlovákiában	7,9	14,8	18,3	15,8
Külföldön	0,9	1,8	1,3	2,5

A rokonsági kapcsolat intenzitása (%-ban)

A látogatás gyakorisága	Domaháza	Községek a Hangony völgyében		
		Kissikátor	Hangony	Szentsimon
Gyakran	9,9	5,5	0,4	6,6
Hetenként	4,9	9,2	11,7	5,8
Havonta	20,7	16,6	–	7,5

A látogatás gyakorisága	Domaháza	Községek a Hangony völgyében		
		Kissikátor	Hangony	Szentsimon
Évenként	45,5	51,8	53,2	54,1
Kétévenként	0,9	–	8,7	1,6
Ritkán	7,9	3,7	12,6	19,1
Nem	54,4	9,2	4,3	5,0

A kiscsalád megerősödésével meglazultak a távoli rokoni kapcsolatok. Az etnosz összeköttetései kiszélesedtek a családi látogatások révén, és más népcsoportok elemeivel találkoztak.

A fővárossal és a megyeközponnttal való összehasonlítás folyamán erősödött a szembetűnő különbség az etnosz tagjaiban, és gyorsan emelkedett az igény szint a városi életmódminták ismeretével.

A távoli vagy elszármazott rokonokat következő fő csoportokba soroltam földrajzi megoszlás szerint: a) Hangony-völgyiek, b) környékiek vagy Ózd vidékiek, c) különböző magyar tájról származók, d) a fővárosba elkerültek, e) a szlovákiai magyar ajkú lakosság tagjai, a hajdani Gömör megyeiek, f) ózdiak vagy Ózdra települtek.

Az etnikai folyamatok irányai ennek megfelelően következőképpen alakultak. A barkó népcsoport hagyományos kultúrája az eredeti lakóhelyén maradt törzslakosság körében megőrződött, vagy lassabban alakult át (az „a” és az „e” csoport esetében). A különböző magyar vidékeken, tájakon és településeken az etnikai hagyományok fokozottan vegyültek egymással (a „c” csoportban), és az esetleg töredékeiben tovább élő kulturális elemeket nagyvárosi vagy provinciális hatás érte (a „d” és az „f” csoport tagjai esetében).

A település szerkezete és a családtípus között szoros a kapcsolat. A Hangony-völgyi települések egytől egyig *halmazfalvak*. Kialakulásuk abban leli magyarázatát, hogy a rokonsaládok, táji elnevezés szerint *hadak* a belsőség telkeit családtagjaik szaporodásával a többi hadra, vagy a közlekedésre való tekintet nélkül építették be.¹³ Így jött létre Domaházán az *Elek sor* (ma Kossuth út), Kissikátorban a *Csuhaj szög* (jelenleg Petőfi út), Felsőhangonyban a *Bodor szög* (Ságvári út), a *Lestál szög* vagy Szentsimon belterületén a zsákutcákat képező *udvarok* sora.

Az egykori Alsóhangonyban mind a *sor*, mind a *szög* előfordult. A *Kis sor* (ma Kossuth utca) folytatása a *Kacska sor* (most Ady Endre utca). A mai Rákóczi út egy része a *Dul szög*.

Az alsóhangonyi Kis soron egymást követték az udvarok: a Méhi-udvar, Fridrik-udvar, Matyi-udvar. (A Méhi és a Matyi az Endrész, a Fridrik a Hendrik család ragadványneve volt.) A Kis sor udvarai mind zsákutcákat alkottak.

A hadak által kialakított, *soros-szögös* település zsákutcaival akadályozta az élet korszerűsödő fejlődésének a kibontakozását, a munkaerő folyamatos szállítását a városba és a új kiscsaládok elhelyezkedését a községekben.

A bejárók úgy küzdötték le a falvak régi gazdasági viszonyaiból és a nagycsaládok feudális földfoglalási rendszeréből következő, történelmileg kialakult nehézségeiket, hogy a települések periferiáin kezdtek építkezni. Így keletkeztek a Hangony völgyének falvaiban az új *életmódövezetek*. A községek e részein a kohászati dolgozók kiugró számarányban települtek.

¹³ Istvánffy i. m. 1896. 66.

Domaházán, a Dózsa György úton a helyi bejáró munkásság 51,7%-a, Kissikátorban, a Táncsics Mihály úton (a régi *Puszt*a elnevezésű falurészben (59,4%-a, a több új életmódövezetet magába foglaló, egykori Alsóhangonyban 68,8%-a, Szent-simon Új telepén 29,4%-a, a Petőfi úton pedig 22%-a alapított korszerű otthont családja számára.

Bár 1945 után napjainkig megmaradt az a zezugos, csoportos falut jelentő településszerkezet, amelyet a századforduló előtt bomlásnak indult nagycsalád alakított ki, jelentősége rohamosan csökken az új életmódövezetek szomszédságában. Nem kétséges, hogy a társadalmi fejlődés a kiscsalád térhódítása felé mutat a települések városá tömörülése során.

Tanulságok a rokonsági terminológiából

A rokonsági terminológiákat L. H. Morgan kutatásai óta két nagy csoportra szokták felosztani a néprajzban: *osztályozó* és *leíró* rendszerre.¹⁴

A leszármazás vagy házasság által létrejött kölcsönösség két összefüggésének lényege az, hogy az első több vérségi-sógorsági köteléket von össze kifejezéseivel, a második pedig egy-egy elnevezéssel meghatározott családi vonatkozást fejez ki.

A Hangony völgyében a rokonsági elnevezések ellentmondásos halmazokat alkotnak, amelyekben mind az osztályozó, mind a leíró tendenciák együtt figyelhetők meg.

Az osztályozó terminológia a rokonsági viszonyok összevonásával növeli a szolidaritást, a hatékony csoport-erőfeszítés összpontosításához járul hozzá. A nagycsalád ilyen jellegű elemei csak egy részét képezik ennek a körnek.

A magázás-tegezés alá-fölé rendeltséget tükröző építménye a nagycsalád hajdani kiterjedésére mutat ma is, napjainkban. A magázás és a tegezés igen változatos formái a régi családsszervezet felbomlását bizonyítják, és a születesett régi családviszonyok töredékes módon való továbbélését tanúsítják.

Megfigyeléseim szerint a 40 évesnél idősebb asszonyok férjük megnevezéseként „*az uram*” megjelölést használták általában. Sőt, az 50–60 éves asszonyok szóhasználatában még a „*kisebbik uram*” elnevezés is élt: így nevezték férjük öccsét.

A 25–30 éves asszonyok többnyire nevetségesnek tartották, hogy férjüket „*uram*”-nak nevezzék. A fiatalasszonyok vagy lányok a „*kisebbik uram*” kifejezést egyáltalán nem ismerték. A patriarchális családviszonyok emlékei rohamosan pusztulnak jelenkorunkban. Az egyenjogúsítást követelő nők némelyike érzékeny módon válaszol a régi megszólításokra. Így számos kifejezés merül el az ósdi tartalmak súlya alatt a szándékos feledés sok értékét is elnyelő iszapjában.

Az osztályozó tendenciák célja és iránya, hogy az unokatestvéreket tömörítse, valamint a sógorok vérrokonait összekapcsolja a különben elszigetelődő kiscsaládok tagjaival. Az unokatestvérek láncolata a kiscsaládok biztonságot adó hátszárnya: a feleség és a férj ilyen jellegű kapcsolatai révén kiterjedt hálózatot jelent.

Az eltérő eredetű vérrokonságok összefonódása a sógorság leszármazáson alapuló csoportosulását, házasság által foglalja magába. A táj endogámiája miatt sok esetben a jelenkori affinális viszony feledésbe merült vagy távoli vérrokonsági összefüggést takar.

Az atyafiság köre és szolidaritási foka az unokatestvérek bevonásával nagyon erős a bejárók társadalmában. Elterjedt a „*bátya*” és a „*nene*” megszólítás. Általában

¹⁴ *Morgan, Lewis H.*: Az ősi társadalom. Bp., 1961. 31–32.

az illető apjának fiatalabb vagy idősebb fivérét, illetve a nála idősebb unokafivéreit „bátyá”-nak szólítja. A „nene” Ego szülei vér szerinti nőtestvérének (Ego nagynénjének), vagy a nála idősebb unokanővérenek megszólítása és megnevezése. Mind férfi-, mind női vonalon az unokatestvérek láncolata át- meg átszővi a Hangony-völgyi falvak kiscsaládjainak életét. Szerepük a különböző munkákban (a kapálásban, építkezésben, egyéb házimunkában) való részvétel.

Néhol a szomszédok lépnek fel a rokonok szerepében, és a disznóvágásban, a költözködésben segítenek, vagy jó szolgálatokat tesznek betegség esetén, pénzkifizetéskor. „Jó szomszédnál nincs jobb még a testvértől se” – így vélekednek a jámbor iparosodó barkók. Nem tévedünk talán, ha ebben a funkcióváltásban a helyi munkásság összefogásának éledezését véljük felismerni.

A barkó rokonsági terminológiában az *anya* fogalma sokkal terjedelmesebb, mint a megszokott köznyelvi elnevezés szerint. Az *édesanya* mellett ismeretes náluk a „*más anya*” vagy „*másik anya*” megjelölés is.

Különféle eltérő közléseket rögzítettem ezzel kapcsolatban. Pl. egyik feljegyzésem szerint Bellér Ernő Barta szentsimoni gyári munkás nagyanyját „*más anya*”-ként emlegette. A „*másik anya*” fogalma ellentmondásosan rajzolódott ki az adatközlők felvilágosítása nyomán. Következő jelentéseit sikerült feljegyezni: 1. Ego anyai nagyanyja, 2. Ego nagyanyjának a nővére, 3. Ego vejének az anyja, 4. Ego anyjának a férj nélküli vagy gyermektelen nővére. Ezenkívül találkoztam a „*másik mama*” szókapcsolattal, „Ego apósának az anyja” jelentésben. Feltehetően a „*másik anya*” analógiájára jött létre.

Az affinális kapcsolatok vérrokonságba való tömörítésének eszköze a *sógorság*, amely „Ego testvére házastársának összes testvére”-t jelenti. Az „*ángyo*”-k, mint „Ego szülei testvéreinek feleségei” és mint „Ego unokafivéreinek feleségei” tovább növelik a rokonság méreteit.

A *sógorság* intézménye és az „*ángyo*”-k hálózata a kiscsalád organikus kapcsolatrendszerét szinte az egész faluközösségre kiterjeszti, természetesen a rokonság élő tagjainak az irányában. Érdekes, hogy a barkó rokonsági terminológia a nagyapánál, nagyanyánál idősebb elődök (dédapa, szépapa, ükapa stb.) megnevezéseit nem ismeri, és ezeknek a kifejezésére szükség esetén, meglevő elemeiből hoz létre leíró tendenciájú meghatározásokat. Pl. „*atyusom apja*” a dédapát jelenti. Tehát *a halott elődök esetében a leíró tendencia, a házasság révén teremtett élő rokonság egybefogására az osztályozó elv érvényesült leginkább.*

A rokonság bővítésére szolgál a másik közösségi intézmény, a *komaság*. A „*komá*” a keresztszülő és a bérmaszülő megnevezése. A komákat még akkor is rokonnak tartják, ha nincsenek az illetővel vérrokonságban vagy semmiféle házassági kapcsolat sem fűzi őket össze.

Családi-közösségi mulatozások alkalmával az ún. „*öregkomák*”-at is meg szokták hívni, akik a kereszt- vagy bérmaszülők szülei. A rokonság bővítése azonban a komák vonalán csak szüleikig tart. A genetikai összefüggésben nem levő atyafiság köre tehát korán lezárul, mivel folytatódása szigorúan korlátozott, de ha a komaság a vérrokonsággal fonódik össze, akkor a már létező családon túli viszonyok erősödnek meg. A közösségi intézménynek két funkciója, a bővítés és az erősítés végeredményben összefügg egymással: ez képezi a *sógorság* és a *komaság* analógiás bázisának létezését.

A megszólítások egymásra hatásai számos terminológiai egyezést teremtettek a barkó családokban. Sok esetben a férj anyját és anyósát egyformán „*anyuká*”-nak, apját és apósát is „*apuká*”-nak szólította. Az *apa* szó kicsinyítőképzős alakja osztá-

lyozó tendenciát mutatott, és mint megszólítás az após jelentést is magában foglalta. Az „édesanya”, az „édesapa” az anyós és az após megszólítása lett ezen az alapon.

Az osztályozó tendenciájú elnevezések nem zárták ki az egyedi különbségtételeket, amelyek szintén változatosak.

Hangonyi adatközlőm egyik nagymamáját „Dul mamá”-nak, másikat „Pásztor mamá”-nak hívta. Az első esetben az öregasszony családnevét, a második esetben ragadványnevét használta megkülönböztetésül.

Domaházán Medve Alfréd bejáró dolgozó felesége anyai nagyanyját „*Tercsa mamá*”-nak, apai nagyanyját „*Pannu mamá*”-nak nevezte. A személynevek eltérése a tulajdonnévi kategóriák megegyezését hozta magával.

Néha a bizonyos földrajzi eligazítást nyújtó megkülönböztető nevet használták az egyének megjelölésére. Endrész Margit apai nagyanyját (Endrész Bódi Gézáné) „Alsó mamá”-nak, anyai nagyanyját (Kisgergely Andrásné sz. Szilágyi Máriát) pedig „Felső mamá”-nak nevezte.

Az egyéni különbségtevés a férfiak esetében többek közt úgy nyilvánult meg, hogy az apai nagyapa megszólítása „atyus” volt, az anyai nagyapát keresztnévén szólították („János atyus”), de az eltérő családneves forma is előfordult („Bartók atyus”, „Veres atyus”).

Különbözik egy meghatározott személyt hol „Mari mamá”-nak, hol „Mari nené”-nek szólítottak. Az egyén különböző családi viszonylatok gyújtópontjaként több megszólítást, elnevezést sűrített össze maga körül. Ezáltal a megszólítás egyedi különbségtevése ellensúlyozta a vérségre vagy a leszármazásra vonatkozó elnevezések osztályozó tendenciáit.

A rokonsági terminológia egyes elemei az interperszonális kapcsolatok változásait tükrözik. A kisgyermek nagyapját „papó”-nak szólítja. Az unoka növekedésével a nagyapa megszólítása „atyus” vagy újabban nagyapa.

Természetesen ezek az elnevezések és megszólítások a Hangony völgyében sem képeznek állandó rendszert. Elemei eltűnnek vagy átalakulnak. A régi „komám uram” lerövidült, és helyette „komá”-t mondanak. A korábbi „komám asszony” kifejezés helyett inkább a „komaasszony” van divatban.

Ugyanígy rövidült az elavult „ányom asszony” „ányom”-má, legújabbban a rövid szótő kicsinyítő képzős formáját lehet hallani („ányyika”). Újabban a fiatal asszonyok nemigen kedvelik azt sem, ha a kisgyerekek anyyikának szólítják őket. A bejáró munkások kiscsaládjaikban inkább bensőséges életre törekedtek, mint a „gyöngyösbokrétás” vagy „aranypávás” hagyomány felületes pompázására. Nem szólítja a vőlegény jegyesét „mátkám”-nak, de a régi megszólítás kivészése egyáltalán nem jelenti a köztük levő meleg emberi érzés csökkenését.

Családi-rokonsági hálózatok szerepe a bejáró dolgozók életmódjában

A Hangony-völgyi bejáró munkások két értékrend között „ingáznak”: községük belső rendje és az ózdi városiasodás között. Településük belső értékrendje nehezen alakul át, mert a falusi közösségek szívósan átnyúlnak a gyárvárosba, és a kötelező kölcsönösség akadályozza, nehezíti vagy lassítja az új életmódtípusok létrejöttét a családok egyes változataiban.

A rokonsági hálózatok kétségtelenül korlátozzák a régi értékekkel való szembefordulást, és a munkásrétegek városba települt tagjai számára ellenséges magatartásformákat elkülönítik a „hazai” környezetben.

A munkásdinasztia kiterjedése összefügg a család szerkezetével. A rokonság

olyan méretűvé is gyarapodhat, hogy nemcsak egy faluközösség kereteit tölti meg, hanem áterjed a táj más településeire.

A terjedelmes rokoni hálózatra igen jó például szolgált Lestál Beton István hangonyi lakos hozzátartozóinak családi-leszármazásbeli egymásba fűződése.

A szétterjedő rokonsági hálózat azt mutatta, hogy a bejáró munkások atyafisága, házassági-leszármazásbeli viszonyainak az összessége legtöbb esetben a település főbb családjait magába sűríti. Lestál Beton István általa felsorolt 165 rokona között ott lehetett felfedezni a régi hangonyi családok tagjait (Szilágyi, Kisgergely, Kanta, Endrész stb.), a domaházai Elek, Kisbenedek család leszármazottait vagy a szentsimoni Kónyákat és Vargákat. A szétterjedő családok településükön túli kapcsolatai a Hangony völgyében a barkó lakosság bonyolult összefonódását magyarázták.

Ezekben a tekervényes összefüggésrendszerekben a foglalkozások áttekintésének az útján számos funkcióváltozás rögzítésére nyílt lehetőség. Beigazolódott, hogy erősödött a szétterjedő rokonságban a földművesek helyett az ipari bérmunkások jelenléte. Lestál Beton István családi-rokoni hálózatának egyes példái közérthetően fejtették ki, hogy a férfiak esetében gyorsabb, a nőknél pedig lassabb ütemben folytak le ezek a társadalmi változások.

A családtagok foglalkozásbeli összefüggései részletesen tisztázták az átrétegződés folyamatát. A hagyományos kőműves foglalkozás egy-két nemzedéken keresztül öröklődött, majd új foglalkozások jelentek meg. A családtagok fokozatosan kerültek át a kőművesfaluból a nagyipari termelés keretei közé.

Ózd város tövében gyorsan kialakultak a munkások kiscsaládjai. A szolgáltatások hálózatának a kiépülése szervezetté tette a bejáró munkások életét. Az új családi életmód a hagyományos otthoni funkciórendszer módosulását vagy gyökeres megváltozását hordozta magában. Csökkent az osztályozó tendencia érvényesülése, szűkült a rokonság köre. Az élet dinamizmusának megfelelően a gyorsan változó emberi kapcsolatok kerültek előtérbe. A kiscsalád belső világa gazdagodott.

Szentsimonban Kiss Ernő 54 éves acélműi öntőkovács-darukormányos egy kicsiny, mindössze 15 főből álló rokonságot vázolt fel előttem. Tulajdonképpen ez a családforma a népességkeveredés és az átrétegződés folyamatát csupán töredékesen tartalmazta.

A foglalkozások változása nem jelenti minden esetben a régi hagyományok megszakadását, az előző anyagi kultúra teljes szétesését. Az előző foglalkozás több alkalommal előkészítette a gyári termelésbe való beilleszkedést.

A munkásrokonságok gyáron belüli köre és a településen való kiterjedése a hagyományátadás és kultúraátvétel gazdag változatsorait mutatja.

A gyári családi összefüggések domaházai példái arról tanúskodnak, hogy a földművescsaládok tagjaiban kifejlődött teherhordási képesség felhasználást nyert az ózdi vasgyárban. A domaházai földművesek leszármazottai gyakran kerestek és kaptak munkát a közlekedési üzemekben.¹⁵

Id. Kisbenedek Kispesta Béla földműves Béla fia tolatásjelző lett ebben a gyár-részlegben, Ernő fia darukormányosként helyezkedett el ugyanitt, és csupán Gusztáv fia maradt az ökor szarvánál, hogy folytassa apja hagyományos foglalkozását, a mezőgazdasági munkát.

A testvéri-unokatestvéri összefüggések kialakulását szépen ábrázolja Kisbenedek Kispesta Sándor domaházai földműves leszármazottainak vasgyárba való elhelyezkedése. A településen közismert és megbecsült öreg paraszt mindkét fia (Kál-

15 Bartha László: Teherhordó eszközök Domaházán. In: Hagyományok Borsodban. Miskolc, 1970. 45–46.

mán és Bertalan) a kohászatnál helyezkedett el. Kisbenedek Kispesta Kálmán két fia (Joachim és János) a durvahengermű dolgozója lett. Társadalmi tudatuk apjukhoz képest fejlődött, hiszen a nyersanyag-feldolgozó folyamathoz kerültek közelebb. *A kettőjük között levő testvéri viszony mint a gyári termelési szervezet egyik informális összefüggése létezett.* Ugyanakkor a közben elhunyt Kisbenedek Kispesta Bertalan fia, Sándor a finomhengerműben vállalt munkát. *Joachim és János Sándorral való unokatestvéri kapcsolata két gyárrészleg egyik informális, rokoni kötelékét teremtette meg.*

A települést behálózó atyafiság a vérségi és az affinális összefüggések gyűjtőmencéje lett. A domaházi Kisbenedek Hamir család rokonsági hálózata a kétfajta reláció keveredését bizonyította. Id. Kisbenedek Hamir Dezső földműves egyik testvére, Bálint a közlekedési üzemekben lett pályamunkás. Ennek Bálint fia mint blokkőr, István fia pedig mint tolatásvezető dolgozott ugyanebben a gyárrészlegben. Id. Kisbenedek Hamir Bertalan, a földműves fivér második testvére a finomhengermű kikészítő üzemének volt éveken át dolgozója, de Géza fia mozdonyvezető lett a közlekedési gyárrészlegnél. Bertalan vejei szintén a közlekedési üzemekben dolgoztak: Kisbenedek Kispesta Gellért kocsimester, Orosz József pedig tolatásvezető volt.

Hol a család, hol a sógorság összefüggéseivel lehetett találkozni az ózdi vasgyárban. Bartók János betanított munkás feleségével együtt az ÓKÜ energiaszolgáltató gyárrészlegénél helyezkedett el. Károly fia, kovács az ÓKÜ, Lajos fia, kőműves a KGYV alkalmazottja volt és László fia, a szerkezetlakatos korábban négy éven keresztül szintén az ÓKÜ-ben dolgozott.

A sógorság több esetben beépült az ózdi vasgyárba. Dul Emil, az acélmű karbantartó kőművesének három sógora is itt dolgozott: Székely Gyula, Lestál Kosár Gyula kőművesek és Dul Zoltán darukormányos. Hangonyban ezek a sógorok építették fel egymásnak családi házaikat közös erőfeszítéssel.

A munkások vérrokonsági összefüggései a települések szerves kapcsolatait teremtették meg. A Németh Csoszár testvérek elhelyezkedését az ózdi vasgyárban a bejárás fokozatos átalakulása vagy megszűnése kísérte a városba település folyamán.

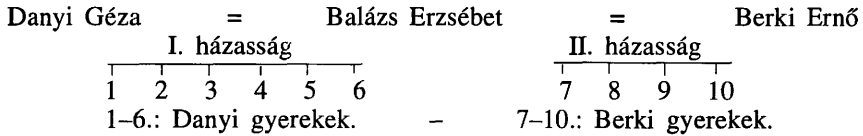
A Németh Csoszár testvérek foglalkozása, munkahelye és lakóhelye:

+ Németh Bálint kemencesegéd				=	Elek Piroska htb.			
István (1)	József (2)	Bálint (3)	Kálmán (4)	János (5)	Valéria (6)	Erzsébet (7)	Sarolta (8)	

1. Németh István téglafarmázó (tűzállótéglagyár). Kissikátor. – 2. Németh József fűrészségéd (durvahengermű), Kissikátor. – 3. Németh Bálint kemenceforrasztár (durvahengermű), Kissikátor. – 4. Németh Kálmán tolatásvezető (közlekedési üzemek), Tarnaleesz. – 5. Németh János téglafarmázó (tűzállóanyaggyár), Hangony. – 6. Harkályi Lajosné Németh Valéria (finomhengermű), Noszvaj. – 8. Varga Ágostonné Németh Sarolta (Debreceni Ruhagyár ózdi gyáregysége), Kissikátor.

Egyes esetekben a féltestvérek a környékre szétterjedő rokonságot alkotnak. Balázs Erzsébet két férjétől származó tíz gyermeke többségében az ózdi vasgyárban vállalt munkát. A nagy családból azóta többen kirajzottak a völgy központjából, Hangonyból. Gyári elhelyezkedésüket a következő ábra és a hozzá fűzött magyarázatok szemléletesen világítják meg.

A „Danyi gyerekek” és a „Berki gyerekek” foglalkozása, munkahelye és lakóhelye:

1. Béla olajfejtő (energiaszolgáltató gyárrészleg), Hangony. – 2. Vilmos katolikus pap, Strasbourg. – 3. Anna htb., Arló. – 4. Róza htb., Farkaslyuk. – 5. Katalin varrónő (Debreceni Ruhagyár ózdi gyárrészlege), Ózd. – 6. Ilonka takarítónő (acélmű), Hangony. – 7. Ernő hegesztő (acélmű), Ózd. – 8. Lőrinc karbantartási technikus (durvahengermű), Hangony. – 9. Erzsébet takarítónő (durvahengermű), Hangony. – 10. Attila csőszerelő (durvahengermű), Hangony.

A munkáscsalád összefüggései, városi szálai elősegítették a munkássá válás folyamatát a Hangony völgyében. A kissikatori Maruzsiak fiatal „gyári dinasztia”-jában az átrétegződés gyorsulását bizonyította, hogy a földműves apa fiai rögtön betanított munkások lettek.

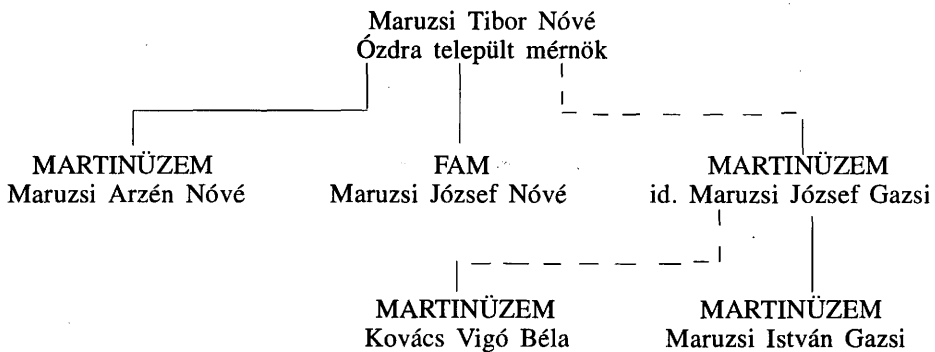
A Maruzsi család átrétegződésének ugrását készítette elő, hogy az egyik fivér, Maruzsi Tibor Nové darukormányos lett és Ózdra települt. A tehetséges fiatalember igyekezete hamarosan meghozta további gyümölcsét: megszerezte a mérnöki diplomát.

Tibor, a mérnök nem feledkezett meg testvéreiről. Egyik öccsét, Arzént, a gyár martinüzemébe, másik öccsét, Józsefet a FAM-hoz ajánlotta be. Sőt egyik falubeli-jének, id. Maruzsi József Gazsinak is segített: a martinüzemben jelenleg darukormányos az ő támogatásával.

Maruzsi József Gazsi példáján felbuzdult öccse. Bátyja ajánlásával a martinüzembe darukormányosnak vették fel.

A rokonság és a barátság összefonódását mutatja a gyári munkavállalás, az üzemekben való elhelyezkedés.

A Maruzsi Nóvák gyári rokonsága és baráti szálai:

Jelmagyarázat:

———— rokon kapcsolat
 - - - - baráti kapcsolat

A felelősségteljes munkához fontos volt a megfelelő emberek kiválasztása. 1945 után a munkaerő összetételének meghatározását részben vagy teljes egészben maguk a munkások végezték el. Szempontjaik között elsősorban a megbízhatóság, a munkaképesség, a rátermettség és az együttműködési képesség szerepelt, mint ahogy ezt a néprajzi gyűjtésen faggatással és tapintatos szemlélődéssel megállapítottam.

A barkó népcsoport gyáron belüli rokonsági összefüggéseinek elemzése azt is bebizonyította, hogy a bejáró munkások ezeket a képességeket vagy tulajdonságokat leginkább közvetlen környezetükben tudták megfigyelni. A rokonság táji értelmezéséből kitűnt, hogy ez a fogalom egyáltalán nem az „idegenek” kirekesztését jelenti, hiszen ebbe nem csupán a házasság vagy leszármazás alapján sorolják be az embereket. Mivel a faluközösség a rokonság, vagyis az egyén számára az alaposan megismerhető embercsoport földrajzi keretét jelentette, a gyári munkavállalásban nagy szerepet kapott a településhez való tartozás.

A munkásszolidaritás biológiai alapját az képezte, hogy az ember az élő természet részeként is létezett továbbra, fiziológiai bázisában az ember szervezetében végbemenő folyamatok törvényszerűségeinek az okai rejtettek. A bejáró munkások arra törekedtek, hogy társaikat már a folyamatos gyári termelés előtt empirikusan megismerjék, és tulajdonságaikat, képességeiket természetes adottságaiknak megfelelően illesszék egybe. A helyi családi-rokonsági hálózatok léte az ózdi vasgyárban bizonyítja a munkásszolidaritás biológiai-fiziológiai bázisainak az érvényesülését.

DIE PENDLER IM HANGONY-TAL

Ethnographische Veränderungsuntersuchungen über die Lebensweise der metallurgischen Arbeiter auf der Umgebung der Stadt Ózd

Auf Grund einer langdauernden Feldarbeit wird die Lebensweise der Pendler des Hangony-Tales vom Autor dieses Aufsatzes demonstriert. Auch die fachliterarische Übersicht hat geholfen, das Zerfallen der Großfamilie in der historischen Periode vor der Jahrhundertwende exakt darzustellen.

Der Zusammenhang zwischen der Umschichtung und der späteren Aufbewahrung der Großfamilie wurde durch die namensstatistische Analyse von Dorfgemeinschaften dieser Landschaft präsentiert und erklärt.

Im Aufsatz spielt die statistisch-soziologisch-volkskundliche Untersuchung der gesellschaftlichen Schichten des Pendlertums und die Bestimmung der charakteristischen Hauptzüge von metallurgischen Arbeitern in ihren Kleinfamilien (Endogamie, Familienstruktur) eine wichtige Rolle.

Die verwandschaftliche Vertflechtung innerhalb des Betriebes, die Siedlungsstruktur und die verwandschaftlichen Beziehungen beleuchten charakteristisch die historisch-volkskundliche Komplexität der Lebensweiszonen.

Die Folgerungen aus der verwandschaftlichen Terminologie führen zur Erkenntnis des Klassifikationsprinzips, dessen Ziel das Zusammenhalten der zerstreuten Verwandtschaft gewesen ist. Die blutverwandschaftlichen Zusammenhänge der Arbeiterschaft erschaffen die organischen Verbindungen von Dorfsiedlungen. Die genealogischen Tabellen verweisen auf die informelle Struktur von Arbeitergenossenschaften in der Fabrik.

Ákos Dömötör

STÍLUSHATÁROK DÉL-BORSOD XIX. SZÁZAD VÉGI FAZEKASSÁGÁBAN

VIDA GABRIELLA

Az 1870-es, 1880-as években Borsod megyében is lezajlott az az alapvetően gazdasági indíttatású folyamat, melynek következtében a nagyobb városok kézművesei a vidék kisebb centrumaiba, fénykorukon több száz évvel túljutott mezővárosokba települtek. A kiegyezést követő gazdasági fellendülés megváltoztatta a városi lakosság fogyasztási szokásait: az olcsó, de jó minőségű gyári termékek kiszorították a piacról a legtöbbször középkori technológiával előállított árukat. Ez az ipar minden ágazatát érintő változás törvényszerűen elérte az 1872-es céhes keretek közt működött fazekasságot is: még a szegényebb polgári háztartásokban is általánossá vált az olcsó porcelán, de legalábbis a keménycserép használata. A városi konyhák zárt tűzterű, platnis tűzhelyei a kevésbé sérülékeny, széles fenekű, vas és pléh sütő- és főzőedényeket igényelték.

A nagyobb városok ekkor már differenciált iparcikkszükségletével szemben a falusi lakosság igényeit továbbra is a háziipar elégítette ki. Ez nemcsak a parasztságnak a városi lakosságtól eltérő ízlésével magyarázható. A falusi házak többségében a 19. század vége felé még nyitott tűzhelyeken főztek, az osztrák és a cseh ipari tömegtermékek vásárlása majd csak a századforduló körül kezd általánossá válni a falvakban.

Azok a gazdasági és társadalmi változások, amelyek kiszorították a kézműves termékeket a nagyobb városokból, hatottak a falusi lakosságra is, jelentősen módosítva a fogyasztási szokásait, értékrendjét, a vásárlásnál érvényesített szempontjait. Az árutermelésbe bekapcsolódott parasztságnak megnőtt a vásárlóereje, és ez a megnövekedett kereslet a népi díszítőművészet nagymértékű, egyben utolsó fellendülését eredményezte. A vásárlásnál alkalmazott szempont már nemcsak a szükség és a célszerűség volt, hanem pl. a presztízs, a díszítés utáni vágy.¹ A városból kiszorult fazekasok számára a falusi lakosság ugrásszerűen megnőtt cserépedény-szükséglete teremtett piacot. A 19. század utolsó harmadában a parasztasszonyok már nemcsak a mindennapi élethez szükséges mennyiségű tálát és tányért vásárolták, hanem annál kimutathatóan sokkal többet. A kerámia szerepet kapott a lakások díszítésében, s ez egyrészt számszerűen megnövelte a keresletet, másrészt befolyásolta a díszítést. Ugyanebbe az irányba hatottak az étkezéshez kapcsolódó szokások változásai is. A lakodalmakban kb. ekkor jött divatba, hogy a terítésnél mindenki saját tányért kapott, és minden férfi a saját butykosából ivott. Korábban egy-egy középre helyezett tálból ettek közösen.²

1 Hofer T. 1977., K. Csilléry K., 1977., Kresz M., 1972.

2 Kresz M., 1991. 62.

A népi díszítőművészet utolsó felvirágzása egy időre esett a céhek felbomlásával, aminek következtében a minőség belső, szakmai ellenőrzése megszűnt, az egyetlen mérce a vásárlók ízlése lett. A fazekastermékek színvonala rohamosan csökkent, kevés a szép arányú forma, a harmonizáló díszítés. Ezek a kései fazekasközpontok szegények voltak fazekas egyéniségben, ezért sem tudott a többségük túllépni a szomszédos, magas színvonalú edényeket készítő fazekasgócok díszítményeinek szolgai utánzásán.

Ezt a megnövekedett falusi keresletet egy átstrukturálódott kézművesipari és kereskedelmi hálózat látta el. Amíg korábban egy nagyobb központ céhes kézművességének egy-egy tájegység, több faluból álló körzet volt a piaca, addig a körzetek feldarabolódtak: kisebb, néha alig néhány falut magába foglaló vásárcörzetek jöttek létre. Természetesen együtt járt ez a folyamat a kézművességhez kapcsolódó díszítőművészet stílusának, stíluscsoportjainak is a vásárcörzetek határaihoz igazodó feldarabolódásával, lokalizálódásával. A már korábban kialakult, kiérlelt díszítményvilággal rendelkező kézműves centrumok vásárcörzetei több helyen fedték egymást, illetve egy-egy kisebb tájegység több stílus piacörzetei is lehetett. A kézművesek vidékre költözésekor a falvakban megszületett háziipar díszítőművészete ezeknek a már kialakult díszítőstílusoknak a hatása alatt formálódott.

Az 1820–1870 közötti fél évszázad alatt Észak-Magyarországon több nagy piackörzetet ellátó fazekasközpont létezett. Dél-Borsod a földrajzi fekvése miatt minden fazekashelyek vásárcörzete volt, mint ahogy jártak ide árulni a miskolci fazekasok, de az alföldiek, pl. a mezőtúriak is. *Morvay Judit* 1955-ben megállapította, hogy a mezőkövesdi háztartásokban 12 fazekascentrum termékei voltak megtalálhatók.³ Természetes, hogy az a fazekasság, amely ezen a vidéken az 1870-es évektől született meg, ezeknek a fazekasközpontoknak a díszítményeit vette át. A dél-borsodi edények jó példái annak, hogyan variálták, kombinálták a fazekasok a tanult vagy látott elemeket, illetve hogyan született – ha született – valami egészen új belőlük.

Dél-Borsod fazekasai nem tudtak főzőedényeket csinálni, mert nem volt magas hőfokot bíró agyagjuk. Az alapanyagot az ónodiak kivételével mind a Bükk hegység dél felé, az Alföldre futó völgyeiből szerezték be. Az itteni fazekasság tehát alföldi jellegű, vagyis a használati funkció mellett hangsúlyozott jelentőséget kapott a díszítés. A többi fazekasgócához képest feltűnő arányban maradt ránk feliratos, datált és szignált edény. E vidék lakossága – ezt a mezőcsáti és a tiszafüredi butellák is bizonyítják – különösen szerette a név szerint ajánlott italtartókat. Valósággal új irodalmi műfaj jelent meg: a butellák falába karcolt „kulacsköltészet”.⁴ Ezeknek a megrendelésre készített tárgyaknak különleges helyük volt a közösségben, óvták őket, gyakran alig, vagy egyáltalán nem is használták, a lakószoba díszeként funkcionáltak. A legtöbb épen maradt – és így gyűjteménybe került – fazekastermék ilyen féltve őrzött, egyedileg készített darab. Jellemző, hogy többségük butella, cserépkulacs, esetleg butykoskorsó, ritkán különleges célra (úrasztali, céhesedény) készült kancsó.

A négy fazekashely díszítőstílusa nem egységes, hanem markáns különbség van az ónodi és a tőle délnyugatra, egymáshoz közel fekvő három település edényei között. Ez az eltérés szembeötlő mind a forma, mind az alkalmazott színek, díszítménykincs, valamint a kompozíció tekintetében. Mezőkövesd, Mezőkeresztes és Szomolya stílusa egységesebb, karakteresebb, Ónodé nem ennyire az, sőt, éppen az jellemző rá, hogy több fazekasközpont termékeit is megpróbálta utánozni. Olyany-

3 *Morvay J.*, 1955. 32.

4 *Bodgál F.*, 1965. 73–78.

1. kép. Kerámiaközpontok a XIX. század végén Észak-Magyarországon

nyira, hogy egyik-másik darabot csak a felirata alapján tudjuk lokalizálni, mert a stílusjegyei alapján fenntartás nélkül helyeznénk pl. a tiszafürediek, a mezőcsátiak vagy a sárospatakiak közé. Abban azonban mégis egységes az ónodi díszítés, hogy nem vette át a legjellemzőbb díszíténelemeket a másik három fazekashelytől. E három településen eltérő technikával készült, más-más ízlést képviselő stílust alkalmaztak az edényeken: egyrészt zöld máz alá karcolt (Mezőkeresztes) vagy festett (Mezőkövesd) kulacsokat és butellákat, valamint stílustiszta ún. *gyöngyösi*, tehát hideg krétafehér alpra kékszöld-vörösbarna és mangán, ecsetes díszítésű edényeket készítettek. Az elnevezés azonban nem pontos, hisz Gyöngyös mellett Pásztón és Egerben is hasonló fazekasmunkák születtek, tehát ez a díszítés – hasonlóan a gömörihez – nem egyetlen településhez, hanem egy nagyobb tájegységhez köthető. Ezért a következőkben *hevesi* stílusnak fogom nevezni. Megállapítható, hogy a Bükk hegység a népi kerámiában stílusválasztó határként fogható fel. Megvizsgálva Ónod, illetve Mezőkeresztes, Mezőkövesd és Szomolya piackörzeteit és vásároló helyeit, a lakosság társadalmi és vallási összetételét, magyarázatot kapunk az elkülönülésre (1. ábra).

Ónod egykor virágzó, református többségű mezőváros, fontos vásároló hely volt. A 19. század közepén még évi 5,⁵ 1939-ben 4 országos állatvásárt és 8 országos állat- és kirakodóvásárt rendeztek.⁶ A piac körzetébe tartozó települések jó része

5 Fényes E., 1859. 163.

6 Csikváry A., 1939. 110.

református többségű, nem egy közülük elszegényedett kismemesi falu. Három folyó – a Sajó, a Hernád és a Tisza – találkozásának közelében fekszik, így kisebbfajta csomópontjává válhatott a folyó völgyeken, mint kultúrákövetítő folyosókon északról és délről érkező műveltségi, díszítőművészeti áramlatoknak. *Román János* a sárospataki fazekaslegények vándorlásait nyomon követve megállapította, hogy dél felé az Abaujszántó–Miskolc–Mályi útvonalon Ónod volt az utolsó állomás.⁷ Az első fazekasok is Miskolcon tanulták a mesterségüket. Szívesen alkalmaztak sárospataki, mezőcsáti vagy tiszafüredi stíluselemeket a munkáikon, hiszen ezen városok lakosságának vallási, társadalmi összetétele, ízlése közel azonos volt az ónodival.

Szomolya lakossága szintiszta római katolikus, piacai *Mezőkövesd* és *Eger. Mezőkövesd* szintén egynemű római katolikus település, piacai, vásárai mindig népesek voltak. A város élénk gazdasági kapcsolatot tartott a közeli Egerrel. Matyó lakosságának cifraság utáni vágya a népművészetben önállót csak a hímzés és a viselet terén alkotott, viszont parancsoló módon determinálta a körülötte levő más ízlésű közösségek díszítőművészetét is. Nem véletlen, hogy éppen a mezőkövesdi piacra készített háztartási faeszközökön teljesedett ki a cserépfalui finomrajzú parasztabrokk ffaragás. A tiszafüredi fazekasok díszítmény- és színhasználatát is alakító matyó ízlés befolyásoló hatása minden kétségen felül áll.

Mezőkeresztes egykor mezővárosi jogállással bíró alföldi jellegű település. A 19. század közepén lakosságának mintegy 90%-a református vallású, és az 1786-os népszámláláson népességének 28,1%-a nemes volt.⁸ Nagy határának többsége a 19. század közepén a tekintélyes telkes gazdák tulajdonát képezte, akik a város életében később is megtartották a befolyásukat. Ez a református többségű, nemesi származású kisváros fontos vásáros helye volt úgy a tőle délre és keletre fekvő, hasonló társadalmi összetételű falvaknak, mint az északra és nyugatra lévő, többségében katolikus lakoságnak. Ez utóbbival fenntartott szoros kapcsolatát erősítette, hogy 1868-ig a közeli Eger székhelyű egri járáshoz tartozott,⁹ majd mintegy fél évszázadon át a mezőkövesdi járás része volt. Az egyik fazekas visszaemlékezése szerint „aratáskor, mikor jöttek ide ezek az egriek, nem győztük a butykosokat csinálni”.¹⁰ Az „egriek” alatt nyilvánvalóan az Eger felől, tehát észak és északnyugat irányból érkezett idénymunkás-csapatokat, aratóbandákat kell érteni. Megállapítható, hogy a Mezőkeresztesen készített edények többsége a hevesi stílusba tartozik. A Herman Ottó Múzeum Néprajzi Gyűjteményében található nagyszámú ilyen stílusú edény származási helye az Egerrel szomszédos Bükkalja, döntően a három matyó település. A Mezőkeresztestől délre és keletre fekvő, elszegényedett nemesi falvakból elenyészően csekély számú ilyen kerámia került a gyűjteménybe. Ezt az arányt megerősíti az egri, a mezőkövesdi, valamint a Néprajzi Múzeum anyaga is. *Kresz Mária* az ezen a vidéken nagyon kedvelt kék színnel kapcsolatban megjegyezte: „Azt is érdemes megfigyelni, hogy a kék színezést főleg a katolikusok csinálták, Csákváron, Hódmezővásárhelyen és Gyöngyösön egyaránt és ezzel főleg a katolikus matyók ízléséhez alkalmazkodtak.”¹¹

Szomolya, Mezőkeresztes és Mezőkövesd fazekasai tehát egyértelműen a nagyon intenzív díszítettségre vágyó matyó, bükkaljai (Cserépváralja, Cserépfalu, Bogács, Noszvaj, Novaj, Andornaktálya stb.) és az egri piacra dolgoztak. Az utóbbi száz év statisztika-

7 *Román J.*, 1955. 15.

8 *Fényes E.*, 1859. 271., *Danyi D.–Dávid Z.*, 1961. 44–47.

9 *Danyi D.–Dávid Z.*, 1961. 45.

10 Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattár (továbbiakban HOM NA) 2780.

11 *Kresz M.*, 1991. 33.

2. kép. Dél-borsodi butellák. a) Mezőkeresztes, hevesi stílusú, HOM: 53.97.1. ltsz.
 b) Mezőkövesd, HOM: 53.162.1. ltsz. c) Szomolya, HOM: 53.248.1. ltsz.
 d) Mezőkeresztes, zöld máz alá karcolt, HOM: 53.25.1. ltsz. (Rajzolta: Kiss László)

tikai ezen a vidéken a római katolikus lakosság arányának folyamatos növekedését mutatják.¹² Minden bizonnyal ez a dinamikus gyarapodás járult hozzá a népművészet fellendülésének korszakában a hevesi stílus térhódításához ezen a vidéken. E három település kerámiaművészete egyöntetű úgy a formák, mint az alkalmazott díszek tekintetében. Példának kiemeljük az erre a vidékre olyan jellemző cserépkulacsot. Míg Ónodon kerek, egyenletesen domborodó, vagy ún. szilvماغ alakúakat készítettek, addig e három fazekashelyen négyszögletes alapon álló, majdcsak hasáb alakúakat. Formájuk egységes, a három településre jellemző és hasonló a díszítmény szerkezete is: egy töből kiinduló, tömött, nagy levelű, szimmetrikus virágcsokor (2. ábra).

Felmerül a kérdés, hogy mennyire éles a stílusválasztó határ. Valóban nincs-e semmilyen díszítmény, ami összekötné Ónod fazekasságát a három másik helységével? Szomolyával nem találtunk ilyen elemet, de könnyen lehet, hogy ennek az adatok elégtelensége az oka. Mezőkeresztes és Mezőkövesd zöld máz alá karcolt, illetve festett butellái és kulacsai azonban összekötő kapcsok a tőlük északra és északkeletre lévő műhelyek felé. Ha a hevesi stílusú díszítést a római katolikus valláshoz kapcsoltuk, felvetődik a kérdés, hogy vajon a zöld máz alá karcolt díszítés gyakori használatában Hódmezővásárhelyen, Göncön, Karcagon, Mezőtúron vagy éppen Mezőkeresztesen nincs-e szerepe a módosabb református mezővárosi ízlésnek? Véletlen-e, hogy a szintén híres mezőkeresztesi és a közeli geleji (Gelej elszegényedett református kisnemesi falu) szücsbűvészek egyszín fekete, míg a szomszédos, de más vallású és társadalmi összetételű Mezőkövesd bundáin és szüerein meghatározó a piros és a zöld szín? Valamint véletlen-e, hogy a zöld máz alá karcolt tömött virágtövek felidézik a szemléltetőben a mezőkeresztesi bundák hímezett virágdíszét? Semmiképpen nem lehet azonban véletlen az a hasonlóság, ami e sűrű, sásos levelekből álló tömött virágtövek és az ún. miskolc-gömöri festőasztalos díszítőstílus között mutatkozik. Tombor Ilona gazdag példatárra hivatkozva feltételez egy ilyen önálló stíluscsoportot a templomok festett berendezéseit elemezve. „Jellemzőjük a közép-tengelyt alkotó növényzárból szétágazó, nagyon dús, zöld színű levéldísz, melynek végződésénél tulipánok, rózsák, napraforgók nyílnak”.¹³ Legszébb példái a miskolci avasi templom ma is meglévő padtámlái, előlapjai. Kevésbé ismert, hogy a mező-

12 Fényes E., 1859. 163., 152., 271., Csíkváry A., 1939. 90., 110., 59.

13 Tombor I., 1967. 31.

3. kép. Mezőkeresztes, templomkarzat
a református templomból

keresztesi református templom karzatát is ilyen stílusú virágcsokrok ékítik (3. kép). Kézenfekvő a feltételezés, hogy a kizárólagosan Mezőkeresztesre jellemző, karcolt, tömött virágcsokrok előképei ezek a karzatot díszítő, festett bokréta-k voltak. A motívumot aztán – kisebb módosulásokkal – átvették a szomszédos települések fazekasai is. Mezőkeresztes központi szerepe a fazekasságot tekintve vitathatatlan a másik két közeli fazekashelyhez viszonyítva, s ez megmagyarázza a motívum elterjedtségének határait is. Meg kell azonban itt jegyeznünk, hogy ezekből a pálinkatartó butellák-ból több szép darab éppen a katolikus matyó településeken maradt ránk, s hogy a nagyon kevés mezőkövesdi edény többségén is ehhez hasonló díszítés látható. A zöld máz alatti sgraffitó dísz tehát nem sajátosan dél-borsodi jelenség, szembetűnő viszont az alkalmazás gyakorisága, valamint a díszítmény stílusis egysége.

Statisztikai adatok a 19. század utolsó harmadából és e század elejéről állnak rendelkezésünkre. Legfontosabbak a megyei címtárak, ahol a mesterek névvel együtt szerepelnek. Az országos népszámlálások általában nem adják meg községenként az ott lakó iparosok számát, illetve többnyire csak az iparendéellyel rendelkező mestereket vették figyelembe. A fazekasok többsége pedig a céhek felbomlása után csupán kiegészítő foglalkozásként űzte a mesterséget, még a gömri fazekasfalvakban is. A konkrét települések fazekasságának történetét kutatva visszaemlékezések, vagy feliratos tárgyak segítségével szinte mindenhol kimutatható, hogy a hivatalos statisztikákban szereplő mestereknél jóval többen foglalkoztak agyagiparral. Jellemző, hogy az összeírások alapján pl. nem mutatható ki Mezőkövesden fazekasság.

Az 1890-es népszámlálás iparosokra vonatkozó adatai körülményesek és nehezen használhatóak. Nem egyértelmű kritériumok alapján különítették el pl. a segéd-dolgozó önálló fazekasokat a segéd nélküli, egyszemélyes vállalatoktól. Az összeírás egyik táblázata alapján pedig sem Borsodban, sem Abaújban, se Zemplénben nem dolgozott egyetlen főfoglalkozású fazekas sem.¹⁴ A népszámlálás adatainak értelmezéséhez *Matlekovits Sándor* két munkáját használtam. A számokból ugyanis egyértelmű, hogy ezeket az adatokat vette alapul két statisztikai munkájához. *A magyar háziipar törzskönyvében* a fazekasságot taglaló fejezetben Borsodot meg sem említette.¹⁵ A nyolckötetes, millenneumra készült statisztikai felmérés *Agyagipar c.* fejezete pedig az 1890-es népszámlálás adatait figyelembe véve a következő összeítést mutatta a térségről:

14 Magyar Statisztikai Közlemények. 1893. II. kötet. 541.

15 *Matlekovits S.*, VIII. 1898.

Megyék	Fazekas	Köztük önálló ¹⁶
Zemplén	100	64
Gömör	94	63
Abaúj-Torna	59	32
<i>Borsod</i>	43	23

Megyék	Kályhás	Köztük önálló
Abaúj-Torna	24	8
Gömör	21	8
<i>Borsod</i>	4	3
Zemplén	5	3

A statisztikák egyenetlenségeit, pontatlanságait mutatják, hogy az 1895-ös megyei címtár Ónodon és Mezőkeresztesen is 4-4 mestert említ, az 1890-es népszámlálás viszont Ónodon egyet sem jelöl.¹⁷ Borsod megye fazekassága e a 1990-as népszámlálás utóbbi alapján Miskolc kivételével.¹⁸

Alsóábrány	1
Mezőkeresztes	14
Szomolya	1
Mezőcsát	5
Tiszatarján	3
Diósgyőr	1
Mályi	1
Szalonna	2
Répáshuta-Gyertyánvölgy	10

„Városi fazekasaink, már-már alig maradnak” állapította meg az Iparkamara 1904. évi jelentése.¹⁹ Ha lehet, még nehezebb eligazodni az 1910-es népszámlálás foglalkozás szerinti táblázatain. Külön tárgyalja az önálló mestereket, nem tudni mit ért segéd nélküli egyszemélyes vállalaton, sőt, elkülöníti a népi háziipart, nem jelölve, mit vont be az értelmezésébe. *Borsodban* ekkor 12 önálló fazekasmestert írtak össze 5 segítővel, 4 segédet és egyetlen tanoncot. 1911-ben *Mezőkeresztesen* 2,²⁰ *Ónodon* 3 fazekasnak volt iparendélye, Szomolyán, Mezőkövesden senkinek.²¹ Az 1930-as megyei címtár szerint fazekas csak Ónodon élt.²²

A borsodi népi fazekasság vizsgálata közben a legnagyobb meglepetést *Mezőkeresztes* okozta.²³ Termékei közül a szakirodalom egyetlen típust ismer: a zöld máz alatt fehér angob alapba karcolt, kissé szögletes formájú butellákat. A meglepetést

16 *Mattekovits S.*, II. 1898. 259.

17 *Mattekovits S.*, II. 1898. 260.

18 Borsodvármegye és Miskolc város név- és címjegyzéke. 1895. 81.

19 Magyar Statisztikai Közlemények, 1904. II. kötet.

20 A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara 1904. évi jelentése. 1904. 128.

21 *Sassy Cs.*, (szerk.) 1911. 139. *Tóth K.*, 1928. 194.

22 *Sassy Cs.*, (szerk.) 1911. 147.

23 *Kalotay L.*, (szerk.) 1930. 72.

egyrészt a minden kétséget kizáróan Keresztesre lokalizálható tárgyak nagy száma (mintegy 70 darab) okozta, másrészt, hogy ezek – éppen az említett butellákat kivéve – mind az ún. hevesi stílusba tartoznak.

A fazekasság kialakulásáról pontos adataink nincsenek, az első évszámos tárgy – egy zöld mázas kulacs – 1869-ben készült. Sokkal korábban nem alakulhatott ki a mesterség, amit az is valószínűsít, hogy edényformálásra alkalmas agyag a város határában nem volt, *novaji* fuvarosokkal *Ostorosról*, Eger mellől hozatták a mesterek a szükséges mennyiséget. A miskolci céh irataiban 1767 és 1877 között egyetlen említés nincs *Mezőkeresztesről*. Sem legény nem járt Miskolcon, sem miskolci mester nem származott onnan.²⁴ A sárospataki fazekaslegények vándorlási útvonalá²⁵ között nem sorolja fel *Román János* sem.²⁶

A statisztikai adatokon túl visszaemlékezésből tudjuk, hogy mindenfajta edényt készítettek *Mezőkeresztesen*, közülük azonban megkülönböztethető stílusjegyekkel csak az italtartó díszedények és tányérok, tálak rendelkeznek. Jellemző, hogy rajtuk kívül közgyűjteményben nem is találunk köznapi edényt. Az utolsó fazekas, az 1946-ban elhunyt Demeter János felesége szerint: „Volt azelőtt *fekete fazekas* Nagy János, meg Négyesi. Azok nem festettek, befojtották a tüzet és a füsttől feketedett meg.”²⁷ Más adatunk *Keresztesen* készült fekete edényről nincs. Tőle tudjuk, hogy *Négyesiek kályhát* is készítettek, de erről nincs több információnk.

Az adatainkból valószínűsíthető, hogy *Mezőkeresztesen* is öröklődött családon belül a mesterség. Három családról van információnk, és műhelyeikhez kapcsolható tárgyak is. Kiemelkedik közülük a három generációt képviselő *Rem* család. Idősebb *Rem Lajos* olyan magas színvonalú, kiérlelt formájú edényeket készített, hogy bizonyosra vehetjük, hogy céhes mesternél tanult. Datált kulacsai a múlt század '70–'80-as évekből maradtak ránk. Feltehetően a fia volt az 1890–1900-as években dolgozó fiatalabb *Rem Lajos*. Tálait, több butelláját ismerjük, ezek azonban forma és díszítmenyi szempontból is messze elmaradnak id. *Rem Lajos* munkáitól. A harmadik generációt képviselő *Rem Károlynak* a statisztikákból ismerjük a nevét, készítményével nem találkoztunk. A névazonosság és a visszaemlékezések alapján még a *Négyesi* és a *Tóth* családokban öröklődött a fazekasság.²⁸ Sajátos virágmotívuma és egy feliratos kulacsa alapján *Négyesi Imre* műhelyének stílusát tudjuk azonosítani.

A *zöld máz alatt karcolt* virágsokrot ábrázoló *butellák* (mintegy 20 db) között nagyfokú a formai, feliratszerű és ornamentális hasonlóság. Jellegzetes alakú butykosaik összetéveszthetetlenek: meglehetősen szögletesek, az éleik erősen kerekítettek, lefelé kissé szélesednek. Négy lapból állanak. Fenekük kerek, a mezőcsáti és a tiszafüredi szilvماغ alakú butelláktól szélesebbek. Többségük 21–25 cm magas, a kisebbek között előfordul a szilvماغ alakúhoz közelítő is. Ez a formai megoldás kapcsolja a tiszafüredi butellákhoz. A nagyobbak 4, szíj felfüggesztésére szolgáló fület kaptak. Kissé totyakosak, nem arányos formájúak. *Domanovszky György* szerint: „több rokonságot mutatnak a hódmezővásárhelyi hasonló butellákkal, mint a középtiszaiakkal.”²⁹ Valamennyin ugyanaz a növényi motívum található: egy többlévelelű sásos, hosszú levelekkel tömött virágszokor. Rendszerint 2-2 tulipán, vagy 1-1 tulipán és 1-1 oldalnézetű rzsza alkotja a bokrétát. A levelek, a szirmok belse-

24 *Vida G.*, 1992.

25 Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Gyűjteménye (a továbbiakban HOM HTGY): 79.4.1.3., 79.4.1.2.

26 *Román J.*, 1955. 15.

27 HOM NA: 5324.

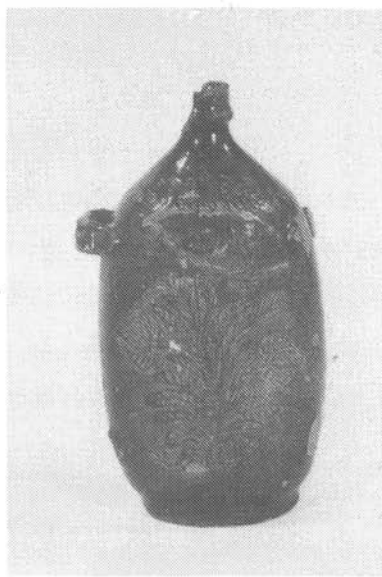
28 HOM NA: 2780.

29 *Domanovszky Gy.*, 1968. 33

jében karcolás van, mely vagy az erezetet utánozza, vagy egyszerűen párhuzamosan vonalkázott. A díszítmény felirat nélkül is összetéveszthetetlenül lokalizálja a tárgyakat. (4. kép.) A butykosok divatjának idején – 19. század utolsó évtizedei – ez a tömött virágtő butykosorsókon is megjelent. Többségük oldalt erősen lapított, alul keskeny, széles vállú forma.

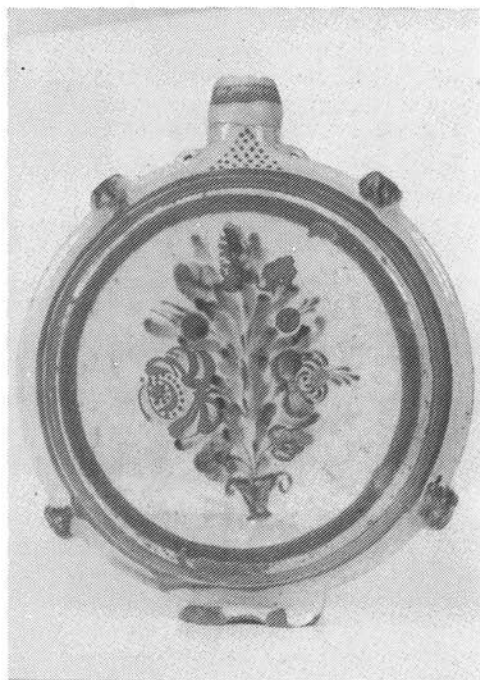
A hevesi stílusú keresztési edények négy alaptípust képviselnek. Legrégebbiek közülük a fekve, laposan korongolt kulacsok, valamint a butykosorsók. A második fazekas generáció kedvelt formája volt a zöld mázas butykosoknál leírt négy lapból álló, széles oldalú, kissé bumfordi pálinkatartó butella. Szépszámú tányér és tál gazdagítja még a kialakult képet. Mindegyiknek hideg krétafehér az alapszíne. Erre vízszintesen futó koszorúmotívumot festettek ecetes zöld, vagy kék levelekkel, barnászörös és középkék oldalnézetű rózsákkal, fürtös levelekkel. Az oldalnézetű rózsák középebe gyakran kerültek pöttyök. A tömött, szimmetrikus levélfürtöket szívesen festették felemás színűre. A kulacsok álló virágbokrai tömöttek, alul szélesek és fölfelé keskenyedőek. Általában elmondható, hogy a koszorúk szerkezete nagyon emlékeztet a sárospataki kompozícióra, de annál a motívumok rendszerint kisebb méretűek, nem hulltak elemeikre, tömöttebbek (5. kép). A Néprajzi Múzeumban és a Herman Ottó Múzeumban van pl. egy-egy tányércsoport, amelyikről nem könnyű eldönteni, hogy hevesi, vagy világos alapszínű sárospataki készítmény-e. A kedvelt zöld, kék és vörös mellett mangánfeketét is használtak, ezt a színt azonban mindig írókával vitték az edény felületére: szárazakat, vékony csíkokat, pontsorokat, pontrozettákat rajzoltak vele.

A fekve, laposan korongolt, kerek kulacsok közül 7 darabot ismerünk: kettő a Néprajzi Múzeum, egy a mezőkövesdi Matyó Múzeum, négy pedig a miskolci Herman Ottó Múzeum gyűjteményében található. Formájuk, díszítményeik szerkezete megegyezik. Két oldalukon teljesen lapos, szabályos, kerek formák. Két, szájukkal összefordított, sinc nélküli, egyenes oldalú tányért egy keskeny agyaglappal illesztettek össze. Éleik rendszerint nem tompítottak, rajtuk kék, barna és mangánfekete koncentrikus körök vannak. Ha a peremen koszorú fut körbe, akkor a lapos oldalon egy-egy oldalnézetű vagy forgórózsza a dísz. Ha nincs koszorú, akkor a középső, kör alapú mezőben egy szerényebb, néha csak levélsor alkotta koszorú és középen egy egyszerű pontrozetta van, vagy egy kosárból kinövő virágcsokor díszlik. A másik oldalon minden esetben karcolt, verses, ajánló felirat olvasható. Az 1870-es években készült 6 kulacs valószínűleg egy műhelyben, három közülük egy kéz által készült.³⁰ Azt a szöveg szó szerinti azonosságán túl a felirat szerkesztésbeli, helyesírási, kézírási megegyezései is bizonyítják. Készítőjük Rem Lajos volt. (5. kép)

4. kép. Mezőkeresztési kulacs, zöld máz alá karcolt virágbokorral, 1902. (MN: 129.658.)

30 Herman Ottó Múzeum (a továbbiakban HOM): 53.307.1., 53.3.28., 53.154.1., 53.155.1., valamint a Néprajzi Múzeum (a továbbiakban NM): 153.34., 54.40.147. leltári számú (a továbbiakban ltsz.) tárgyak.

5. kép. Mezőkeresztes, id. Rem Lajos kulacsa
1871-ből (HOM: 53.3.28.)

egyeznek a zöld máz alá karcoltakéval. Ezek között is találunk igényesebb hevesi stílusút,³⁴ többnyire azonban az igénytelen formát még igénytelenebb díszítéssel látták el. Többön felirat van, innen tudjuk, hogy ifjabb Rem Lajos mit se örökölt apja ügyességéből, szaktudásából, mívségéből. Ecsetes vonalai, pontsoros, néhol szivaccsal nyomkodott díszítése bántóan igénytelen. Készült a műhelyében a századfordulón palack alakú, világos alapra zöld, berázott díszű butella is (7. kép).³⁵

A legnehezebb a tálak, tányérok elkülönítése a többi hevesi központ, legfőképpen Szomolya termékeitől, hiszen ehhez formai fogódzóink egyáltalán nincsenek, ornamentális is alig. Meglepő stiláris egységet mutatnak a Bükkalján és a matyó falvakban gyűjtött tálasedények. Kihajtott peremük gyakran nyomkodott, rajta hullámos vonal, ún. futó kutya látható. Alatta egy szélesebb csfk fut körbe, hasonlóan vastag vonal választja el a közép-motívumot a peremdíszről. A leggyakoribb peremdísz körbefutó koszorú, ami 6, vastag szirmú virágban végződő leveles ágból tevődik össze. Nem ritka a mangán-szuperoxidos, spongyázott perem sem. A közép-motívumoknak három alaptípusa van: alul széles, felfelé keskenyedő, tömött virágcsokor; virágos ágon ülő kövérkés madár vagy egyetlen, nagyméretű rózsza, néha forgórózsza (8. kép). A Néprajzi Múzeum munkatársai Rem Lajos sógornőjétől vettek 3

A mezőkövesdi Matyó Múzeum Négyesi Imre által 1893-ban készített kulacsának egy motívuma több, korábban szintén Gyöngyösre lokalizált cserépedény meghatározásához adott kulcsot.³¹ Egy sajátosan megrajzolt, oldalnézetű rózsza, általában kék színrel festve (6. kép). Ezek a rózsák hullámos száron ülnek, a szár mellett a levelek közt mangánfekete pontsorrall. Öt olyan edényről van tudomásunk, amelyiken ilyen rózsza és ilyen füzér virít. A kövesdi múzeumban lévő, említett, datált és szignált kulacson kívül kettő közülük a formájával, egy tányér pedig az alján lévő kés-kanállvilla motívum révén erősíti azt a feltevést, hogy Dél-Borsodban készült. A tányér aljára festett evőeszközök ugyanis a mezőcsáti fazekasok kedvelt motívumai voltak. Nyilvánvaló, hogy onnan vették át őket.³²

A keresztesi butellák divatja a 19. század utolsó két évtizedében élt. Néhány mandula alakú,³³ kisebb méretű mellett többségük 20–30 cm közötti magasságú és formájuk meg-

31 Matyó Múzeum, Mezőkövesd (a továbbiakban MMM): 83.104.1. ltsz.

32 NM: 54.40.145. ltsz.

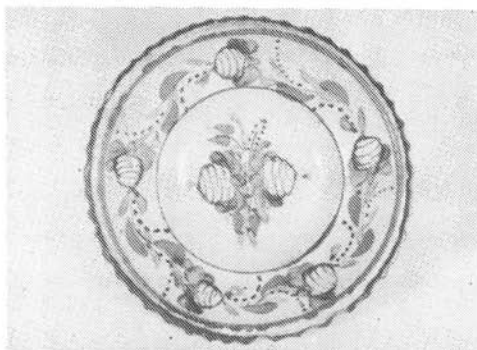
33 HOM: 53.31.1. ltsz.

34 NM: 20320., 54.40.148., HOM: 53.97.1. ltsz.

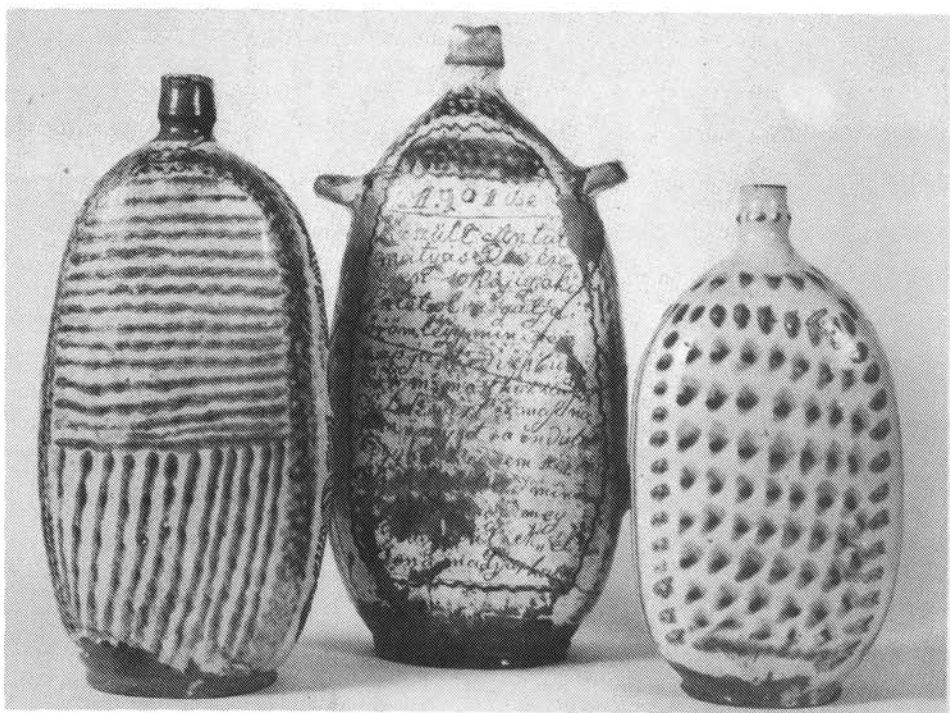
35 HOM: 66.14.1., 59.26.2., NM: 141.670. ltsz.

tányért.³⁶ Díszítésük a peremen tömött koszorú, alul felülnézeti rózsza. Ezek a tányérok is jelzik, hogy a Bükkalján és a matyó falvakban gyűjtött, rendre Gyöngyösre lokalizált hevesi stílusú cserépedények között számos keresztesi vagy szomolyai is lehet.

Mezőkövesd nem volt kerámia-készítő központ. Olyannyira nem, hogy egyetlen iparos összeírás sem említ ott fazekasokat. Egy-két mesternél több nem élhetett egyszerre a városban, nevét is csak egynek ismerjük. Az 1880-as években formázta edényeit, több szignált és datált butykoskorsóját őrzi a Matyó Múzeum. Ezek alapján *Demkó Lajost* középes képességű mesternek tartjuk: formakésztsége jó, díszítésben nem tudott egyedít alkotni. Egyetlen 1882-es kulacsán kívül nem ismerünk összefüggő koszorú, vagy szerves virágcsokor ábrázolását. Jobban kedvelte a pontokból és rövid pálcikákból álló, frókázott, kisebb szerkezetlen díszítést. A fenti kulacs kivételével minden ismert edénye

6. kép. Mezőkeresztes, hevesi stílusú tányér (HOM: 53.217.2., fotó: Kulcsár Géza)

7. kép. Ifj. Rem Lajos edényei. HOM: 53.27.2., 53.147.1., 53.5.1. (fotó: Kulcsár Géza)

36 NM: 141.671., 141.669., 141.67. ltsz.

8. kép. Hevesi stílusú tányérok alaptípusai (HOM, rajz: Józsné Homola Krisztina)

kevésbé hasas, közepén szélesedő, két oldalán enyhén lapított *butykoskorsó*.³⁷ Formai tekintetben, de világosabb zöld máza miatt is közelebb állnak Gönc hasonló butykoskorsóihoz, mint a merészebb formájú, felül vállasodó, kétoldalt erőteljesebben lapított mezőkeresztesiekhez. Legtöbbször tojáshejszín alapon, világoszöld berázott díszítőtechnikát alkalmazott. Feliratait, kevés festett díszét, mangán-szuperoxidos feketeivel vitte fel az edényre.

Demkó Lajos életéről mit sem tudunk. Valószínűleg ő lehetett az 1950-es évek elején Morvay Juditnak emlegetett „bevándorolt fazekasmester”.³⁸ Erre a nevéből következtetünk. Demkó István fazekas dolgozott ugyanis 1890 után Hejőcsabán. Egy Demkó Lajos nevű fazekas három gyermekével valamikor a századforduló kör-

37 MMM: 72.1.59., 66.5.7., 68.2.61., 68.2.62., 68.2.60., 66.4.69., 68.2.64. ltsz.

38 *Morvay J.*, 1955.32.

nyékén a Felvidékről költözött Szomolyára – legalábbis visszaemlékezések szerint. 1940-ben halt meg ugyanott öregségi végelgyengülésben 78 évesen. József nevű fia örökölte a mesterségét.³⁹

A statisztikákban kimutathatatlan mezőkövesdi fazekasság két edénytípus díszítésében alkotott egyedit. Kétségkívül a legsajátosabbak az 1870–80-as években készített, zöld máz alatt fehér angobra festett, mangánszuperoxidos, virágtövet ábrázoló butellák. Formájuk, a motívum kompozíciója egyértelműen Mezőkereszteshez, az ott készült zöld mázas butykosokhoz köti őket. Alapvető különbség, hogy míg a keresztesiek sgraffito technikával vitték fel a díszet, a kövesdiek feketével felfestették azt. Megfigyelhető, hogy az álló, egy tőből kiinduló virágtövek szerkezete ugyan egyértelmű hasonlóságot mutat a keresztesi butykosokéval, azonban azoknál lazább, és a motívumelemek sem azonosak. Különösen érdekesek a széles, hosszú levelek, melyekből 3–5 mm hosszú vonalak, tüskék ágaznak

szét. Ez a díszítőelem *Szomolyán* tűnik még fel, de más színezésben. A kisebb, szilvamárg alakú példányok oldalán lévő írókázott „futó kutya” vagy „ökörhugyozás” pedig a tiszafüredi fazekasság hatását mutatja rajtuk.⁴⁰ Hátoldalukon karcolt, verses felirat olvasható, amely datált és helymegjelölést is tartalmaz, azonban egyik sem szignált. Éppen innen tudjuk, hogy nem Demkó Lajos készítette őket, hiszen ő szívesen szignálta az edényeit, ezeken a zöld mázas butellákon pedig sehol sincs az ő neve vagy névjele. Demkó Lajos szignált butykoskorsói és butellái között egyetlen ilyen darab sincs (9–10. kép).

Holló Valéria, aki Mezőkövesden sok tárgyat vásárolt a negyvenes években, megjelölt az ún. kásás tálak között egy típust, amely szerinte helyi készítmény. A kásás tálakban tálalták a lakodalmakban a cukrozott, fahajazott kölest. Az első látásra tiszafüredinek vélhető tálak leltározásakor hangsúlyozta kövesdi eredetüket. A Dobó István Vármúzeum 53.1.281. ltsz. kartonján meg is jegyezte: „Bizonyíthatóan mezőkövesdi munka.” A tálak többsége mély, széles peremű, alapszínük vörösbarna. Az aljukon gyakran füredies forgórózsák,⁴¹ egy tőből kiinduló, fürediehez hasonló virágbokrok,⁴² egynél pataki stílusú virágtő,⁴³ másikon barna, fehér, vagy zöld csiga-

9. kép. Mezőkövesdi kulacs
(HOM: 33.99.1., fotó: Kulcsár Géza)

39 Tóth L., 1992. Az adatok rendelkezésemre bocsátását ezúton köszönöm.

40 HOM: 53.1611., 53.99.1., 53.96.1. NM: 20.319., 53.1.142. Dobó István Vármúzeum, Eger (a továbbiakban DIVM): 53.1.178. ltsz.

41 DIVM: 53.1.31., 53.1.281. ltsz.

42 DIVM: 53.1.439. ltsz.

43 DIVM: 53.1.322. ltsz.

10. kép. Mezőkövesdi butella.
(HOM: 53.162.1., fotó: Kulcsár Géza)

vonal van.⁴⁴ Holló Valéria mindegyiket 1890–1900 közé datálta. Közös díszítőelemük a peremen körbefutó vékonyabb, vastagabb, néha hullámos zöld-sötétbarna-fehér csíkozás. A tárgyak felirat nélküliek, Holló Valéria mestert nem nevez meg, ezért csak az alapossága, lelkiismerete, a terepen szerzett információi hitelesítik a tárgymeghatározást.

Szomolya a legkisebb fazekashegyek közé tartozik. Egy-két mesternél több nem dolgozott egyszerre, de a fennmaradt edények szerint a 19. sz. utolsó harmadától folyamatosan élt ott fazekas. Az adataink is rendkívül gyérek. 1900-ban a népszámlálás egyetlen egy fazekast rögzített,⁴⁵ más megyei iparoslista sem említi szomolyai fazekast, tárgy sem sok tanúskodik a mesterségről. Az a néhány darab, ami hitelesen szomolyai készítésű, meg is magyarázza ezt a kevés számot: nehezen azonosíthatók a helyi termékek, mert nincs önálló stílusuk, a mesterekről pedig túl keveset tudunk ahhoz, hogy műhelyenként ismerhessük fel őket.

A szomolyai mesterek ritkán szignáltak. Kedves és érdekes, hogy az egyetlen szignált edényt egy gyerek készítette.⁴⁶ Ez a legkorábbi helyi munka is. Egy egészen kicsi, négy lábon álló, négy szíjtartóval rendelkező kis kulacs, amelynek a formája és a díszítése is jelzi, hogy „mestere” még nem mestere a szakmájának. Fehér alapon zöld, vörös, kék színű a díszítése. Egyik oldalán ügyetlen kék címer van, koronával. Karcolt felirata alá vízszintes írást segítő vonalakat húzott, melyek még a koszorúval körülvevett címerábrázolás alatt is látszanak. 1887-ben ajándékba készítette – talán éppen nászajándékba – *Bukovics János*. Felirata: „Marton György-é / Isten éltesse Mar / on Györgyöt ked / ves nénémmel / Tót Margitkával 1887 /”. Nyilvánvaló a hevesi hatás, a címer ábrázolása emlékeztet a mezőkeresztesi címert ábrázoló pálinkás edényekre.

A mezőkövesdi fazekasság bemutatásakor említést nyert a szomolyai Demkó család. Ezek szerint a falu Tobán nevezetű részében egy barlanglakásban élt Lajos, Erzsébet és József nevű gyerekeivel Demkó Lajos, aki elszegényedve, a falu által eltartva, edénydrótozóként halt meg 78 évesen. A falu „kalapos tót”-nak nevezte. Hogy hol született, honnan és mikor költözött oda, nem tudjuk. Gyermekei közül kettő fiatalon elhalt, József fia egy ideig fazekaskodott. Őt ismerő egri mester

44 DIVM:53.1.298. ltsz.

45 Magyar Statisztikai Közlemények II. kötet. 1904.

46 NM: 67.203.8. ltsz.

visszaemlékezése szerint nem volt jó kezű, ügyes mester,⁴⁷ ezért inkább csak virág-cserepeket és azok alátéteit készítette. Előbb fuvarozni kezdett, majd családotul a Dunántúlra költözött.

Szignált és datált edények alapján közel egy időben élt és dolgozott egy-egy Demkó Lajos nevű fazekas Gömör megyében Otrókocson és Mezőkövesden, ugyanakkor elég részletesen ismerjük egynek közel az életét Szomolyáról, viszont annak egyetlen szignált edénye sem maradt ránk. Az egri múzeumba került otrókocsi együttes azért is érdekes, mert a színeik, a technika, a díszek és a forma mind a hevesi stílushoz kapcsolják őket. Hogy az 1879-ben készült kulacsot az akkor 17 éves későbbi szomolyai fazekas készítette volna, mielőtt délre költözött, annak kicsi a valószínűsége, de nem zárható ki. Ezt a stílus azonossága alátámasztja. Mivel nem tudjuk, hogy az egyik mikor költözött Szomolyára, illetve, hogy a mezőkövesdi mester mikor hagyta abba a fazekasságot és miért, az sem zárható ki, hogy a mezőkövesdi és a szomolyai mester egyazon személy lenne. Kétséget támaszt ez iránt az, hogy a kövesdi mester szívesen szignálta az edényeit és könnyen felismerhető egyéni díszítőstílusa volt. Ilyen edény egy sem került elő Szomolyáról. A 20. század elejéről maradt ránk néhány datált és feliratos, egy mester által készített egyéni stílusú szomolyai kulacs, amelyeknek a motívumai egyértelmű rokonságot mutatnak a mezőkövesdi, de nem Demkó-féle motívumokkal. Ezeknek a mestere azonban egyiket sem szignálta, amit a kövesdi Demkó szívesen megtett, s nem azonosak a színek és az alkalmazott technika sem. Egy alapos anyakönyvi és grafológiai vizsgálat ki tudná mutatni, hogy van-e kapcsolat a három, nagyjából egy időben dolgozó Demkó Lajos között.

Tóth László, aki az egri Esterházy Károly Tanítóképző Főiskolán készített szakdolgozatot a szomolyai fazekasokról, a következőket írja róla: „A falu idős lakóinak elmondásaiból kiderül, hogy melyek voltak azok a termékek, amit korongozott. Ezek szerint elsősorban a mindennapi használatra készített tejesköcsögök, tejeles szilkék, rózsások vagy mázatlanok kerültek ki a keze alól. Özvegy Somogyi Imrénétől megtudtam, hogy 30 literes lagzis fazekat is készített, drótos fonattal saját maga drótozta. A vizes korsóit a határba hordták. A fogantyúnál lévő nyílás volt a csecs, abból itták a hideg vizet. A gyerekeknek is készített kisebb méretben. Ezt máig is csak *Demkó-korsónak* nevezik. Jellegetesebbek viszont azok a leveses tálak, tányérok, korsók, amiket lefotóztam. Ezeket a díszesebbeket azonban csak ritkán, hétvégén vagy ünnepnapokon használták.”⁴⁸ Nem tudjuk, milyenek voltak az emlegetett Demkó-korsók, a Tóth László által fotózott butykoskorsók nincsen ivőcsacs. A faluban fellelhető néhány edény hevesi jellegű, de datálatlan és szignálatlan, ezért a rendelkezésünkre álló adat ma még elégtelen annak megállapításához, hogy ki és mikor készítette őket.

Talán az apa, Demkó Lajos lehetett az, aki azt a 4 butellát formázta, amelyek ha nem is magas rajzkészségről vagy formabiztonságról, de mindenképpen egyéniségről tesznek bizonyosságot.⁴⁹ Mindegyiknek azonos a formája: ovális, lapított tojás. Éleik kerekítettek. Széles, szíjtartó füleik is kerekdedek. Nyakuk rövid, az ajkuk felhajló, egyik közülük – a legkorábbi 1902-ből – emberfejet formáz. Ennek az egri múzeumban lévő butellának az elülső oldalára ráírta a mestere az edény nevét is: Matyi bácsi. Oldalukon mangános, írókás vonalkázás, ami dél felé, Tiszafüred felé mutat. A fehér alapszínre mangán szárossal festett, egy tőből kiinduló virágtó virít.

47 Tóth L., 1992.4.

48 Tóth L., 1992.9.

49 HOM: 53.232.1., 53.248.1, NM. 57.50.1. DIVM: 81.5.1. ltsz.

11. kép. Szomolyai kulacs.
(NM: 57.50.1. ltsz.)

Szerkezetük egyértelműen a mezőke-resztesi és a mezőkövesdi hasonló típusú edényekhez köti őket, fontos különbség, hogy teljesen hiányzik róluk a kék szín, valamint a fehér alap melegebb, sárgásabb árnyalatú a hevesieknél (11. kép).

A többi szomolyai edény közt van patakias és csátihoz hasonló,⁵⁰ a legtöbb azonban kétségtelenül hevesi stílusú. Egyetlen fazekas nevét ismerjük még, *Csoma József*, aki nagyon alacsony színvonalú edényeket készített.⁵¹ Meglehetősen durva rajzú, nehéz kéz által festettek a szomolyai edények. Az mindenesetre bizonyos, hogy az ún. hevesi stílus legkeletibb fazekasközpontja volt ez a bükkalji kis falu.

A miskolci fazekascéh iratai szerint 1794-ben felvételt nyert a legény-társaságba Varró János „Ónod várossábul Származott Miskolczi Tanítvány.”⁵² Ha egy ónodi gyerek az inaséveit is Miskolcon töltötte, jelentős fazekasság nem létezhetett akkor a szülővárosában. Nem is költözött vissza, Miskolc-

con telepedett le, és ott alapított családot. A legrégebbi datált itteni edény egy kancsó 1857-ből, az utolsó fazekas 1952-ben halt meg. A fazekasság története Ónodon tehát mintegy 80 évet ölel fel. Nem volt népes és nagy fazekasközpont. Lehet, hogy nem is tudnánk a létezéséről, ha egy lelkes helyi gyűjtő Udvarý Sándor nem szedgette volna össze még 1940 után a megtalálható darabokat. Ő ajándékozta az 1950-es években a Herman Ottó Múzeumnak az ónodi kerámiákat, s a fia tulajdonába került magángyűjteménye máig a legteljesebb ónodi együttes. Neki köszönhetjük, hogy nemcsak a díszedények maradtak ránk, hanem tejescsuprok, fazekak, mindennapi használati edények is. Ezek többsége ma a helyi tájházban látható és azt sugallják, hogy megfelelő számú, pontosan adatolt edény esetében ezeket a kerámiákat is lehetne lokalizálni.

Két forrás tanúsága szerint is *fazekas negyednek* hívták azokat az ónodi várhoz közel eső utcákat, ahol a fazekasok laktak.⁵³ Ez az elnevezés az általunk kimutatható mesternél többet feltételez. „E települések helyén ma új házak épülnek, építésük során rengeteg cserépmaradvány, égetőkemence darabjai kerülnek elő, melyek bizonyítják a fazekasok hajdani ittlétét.”⁵⁴ Selejtöredékeiket állítólag a vár árkába borították. Reméljük, a vár régészeti feltárása arra a területre is ki fog terjedni.

A várat körülfolýó Sajó hordalékából ülepedett le az az agyag, amit a református temető mellett bányásztak. A terület községi tulajdonban volt, keveset kellett

50 HOM: 53.214.1. ltsz.

51 HOM: 84.27.1. ltsz.

52 HOM HTGY: 79.4.1.2.

53 Udvarý S., 197.110.

54 Ethnológiai Adattár: 2026268.

érte fizetni az előjárásnak. Itt kb. 2 m mélyen ún. kék agyag található, az ebből készült finom edényeket a helyi mesterek a mezőtúrihoz hasonlították. Áfra Károly, az utolsó miskolci fazekas szerint „Az ónodi agyag is olyan, azt se lehet szárítani napon, azt is padra szokták rakni, ott száradt.”⁵⁵ Egetés után fakóbb, bágyadtabb vörös a színe, mint pl. a göncié, vagy a patakié. Valószínűleg az alacsony vasoxidtartalom is oka, hogy több adat szerint akár a tüzet is állták a belőle készült edények, és készítették lakodalmas fazekat is. Ezen szórványadatok ellenére sem tekinthetjük Ónodot főzőedény-készítő központnak.

Az égetéshez szükséges fát 1910–12-ig, amikor a környező erdőt kivágták, az uradalomtól kapták. Cserébe virágcserepet és más készítményt adtak. Az erdő kivágása nagy mértékben megnövelte az égetés költségeit. Ez azonban – úgy tűnik – nem rendítette meg a mesterséget, mert a híres ónodi vásárok keresett árusai voltak a helyi fazekasok. Olyan nagy volt a piaca a termékeiknek, hogy magas áraikról a vásárleírások is megemlékeznek.⁵⁶ Jómódú iparosoknak számítottak a faluban.

Az ónodi edények többsége pálinkáskulacs és pálinkásbutykos, amiknek érdekes helyi összefoglaló neve: *butelláskulacs*. De mindenfajta edényt készítettek, amit agyagból formázni lehet. Alapszínnek leginkább a sárgásfehéret alkalmazták, de gyakori a sötétbarna is, különösen a butellák esetében. Tarkázó színnek a barna minden árnyalatát, néha a zöldet használták. Ritkábban festettek sárgával, kékkel és feketével, de pirossal soha, inkább világosbarnával.

Az ónodi fazekasság története tulajdonképpen négy fazekascsalád tevékenykedése. Ez nem azt jelenti, hogy rajtuk kívül más mester nem dolgozott ott, de meghatározó szerepe nem volt. A négy család közül egyiknek sem volt önálló, felismerhető stílusa. A kedvelt feliratozás és szignálás miatt egy aprólékosabb vizsgálattal talán az egyes mestereknek megállapítható lenne a saját forma- és díszítőtechnika eszköztára, díszítményköre. Ezt azonban meg kell előznie egy anyakönyvi kutatásnak, ugyanis a nevek az emlékezetben keveredtek és a családon belüli rokonsági viszonyok sem tisztáztak.

Hasonlóan ismeretlenek a Baradnay családon belüli rokonsági viszonyok, mert az anyakönyvek, megyei címtárak adatai, valamint a személyes visszaemlékezések nem erősítik meg egyértelműen egymást és azt valószínűsítik, hogy nemcsak apa-fiú egyenesági leszármazást kell feltételezni a mesterek közt.

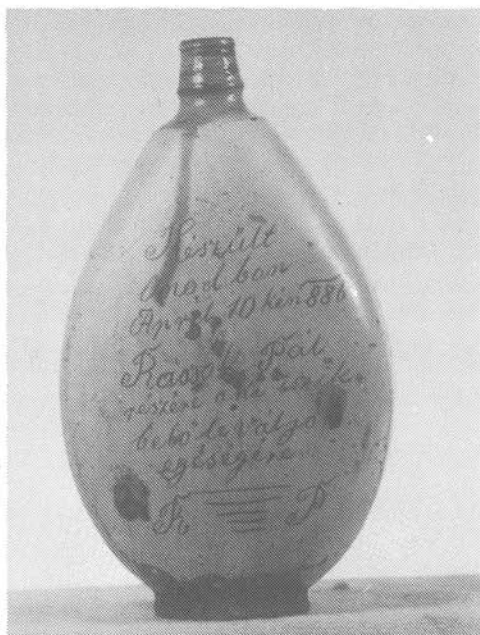
1857		Árvey József		
1881		Árvey József		
1895	Baradnay János	Árvey József	Rusznák József	Pocsai István
1911	Baradnay János	Árvey József	Rusznák Gyula	Pocsai Sámuel
1930	Baradnay János	Árvey József	–	–
		Árvey Béla		

A visszaemlékezések szerint: Pocsai Sámuel főleg kulacsokat, butykosokat tudott szépen formázni. Rusznák Gyuláról tudjuk, hogy tréfás, víg kedélyű ember volt, aki a butelláit szerette „kipróbálni” a vásárban, eladás előtt egy kis „üstön főtelt”. Mindenki butykos- és kulacskészítő-, rigmusfaragó-mesternek emlegette. Az emberfejes dohánytartókat formázó Árveyakról, mint „szobrász-fazekasokról” beszéltek. A Baradnayakról is azt tudjuk, hogy legszívesebben butellát készítettek.

A legrégebbi típus a 4 kis agyaglábon álló, szabályos kör alakú kulacs, többnyire 4, szíjnak való agyag bújatóval. Kisméretűek, zsebbe beleférnek, fekvő ko-

55 HOM NA: 2780.

56 Udvary S., 1977. 110–111.

12. kép. Ónodi butella, 1886.
(NM: 53.60.44.)

inkább csak valószínűsíteni lehet, hogy a három Mezőkövesden vásárolt, az egri múzeumban található nagyon szép darab, illetve a Mezőcsáton vett negyedik Ónodon készült.⁵⁷ De megmaradt a kerek kulacsforma és a koncentrikus körök alkotta dekoráció is, csakhogy világos alapszín. Az is előfordult, hogy felirat egyáltalán nincs rajtuk, hanem középre pontrozetta, vagy forgórózsza írókás rajza került. Közvetlen párhuzamaikat csáti mesterek készítették (12–13. kép). A többi kissé csapott vállú, mandula alakú butella között akad olyan, amelyen babérkoszorú közé karcolt és olyan, amelyen papírsablon köré berázott negatív ábrázolású koronás címer látható.⁵⁸ Némely butella megtévesztően füredies,⁵⁹ több pedig kicsi, kevésbé sikerült, egyszerű fehér angoban zöld mázzal bevont.⁶⁰

Ha lehet, a tálak még kevésbé foghatóak össze, még kevésbé mutatnak egységes díszítő hagyományt, mint a butykosok. Vannak köztük vízszintes akasztófüles, régies, karima nélküliek és kihajló, rámás szélűek egyaránt. Általában mély, sinc nélküli formák. Sötét színűre tálat és tányérot nem alapoztak: fehér, sárgás, ritkán zöld alapon tarkázták őket. Hol jellegzetes pataki, hol alföldies virágos, hol sablonos mezőcsáti motívumot festettek, de akad köztük hevesi stílusra emlékeztető is. Kedvelt volt a pirosas-barna alapra festett kék közepű, fehér szirmú margaréta. Ezek a fenekükön akasztólyukas tálak és tányérok ha formában kevésbé is, díszítményük szerkezetében, színharmóniában, de főleg rajztechnikai színvonalban meglehetősen sok kívánni valót hagynak maguk után.

Többnyire világos alapszínt kaptak a szilkék is, melyek álló peremű, középen

57 DIVM: 53.1.52, 53.1.179., 53.1.380.; NM: 59.150. 57. ltsz.

58 NM: 53.60.44. ltsz. *Baradnay János* munkája 1897-ből, *Udvarly Sándor* magángyűjteménye.

59 HOM: 53.200.2. ltsz. *Pocsai Sámuel* készítménye, *Udvarly Sándor* magángyűjteménye.

60 HOM: 78.7.25., 78.7.23., 53.97.1. ltsz.

rongolt pálinkatartó edények, amelyeket minden esetben megrendeltek. A pálinkásbutella – hasonlóképpen a pipához, kalaphoz – a férfiak legszemélyesebb tárgyai közé tartozott. Ezért volt jó ajándéktárgy. Díszét sötétbarna mangános alapszínen váltakozó színű (zöld, sárga, fehér) és vastagságú koncentrikus kör alkotja, melybe középen bekarcolták a megrendelő nevét és a készítés évszámát. Az egy-többől kiinduló virágtő döntően az 1880-as évekre lesz jellemző. Ezekben a virágtöveken a száruk és a gyakori pontrozetták fehérek és írókázottak, a levelek zöldek, a nagyfoltú, ecsetes, gyakran csak foltszerű virágok pedig világosbarnák, drapposak, sárgásfehérek. Később ez a virágcsokor átkerült a mandula alakú formára. A butelláknak ezt a csoportját nagyon nehéz pontosan lokalizálni. Ugyanebben a korban hasonlókat készítették a sárospataki mesterek is, a Néprajzi Múzeum pedig feliratos, datált példányát őrzi Miskolcraól. Ezért

hasas formák. A peremen levélkéek ülnek – ellentétes árnyalatú színből – fülük a peremből indul. Díszük vízszintesen körbefutó, egyszerű levél-fűzér, vagy oldalnézetű virág. Különösen Sárospatak stílusa érezhető rajtuk.

Meglepően nagy számban rendeltek Ónodon figurális edényeket. A legrégebb köztük 1880-ból egy ember alakú butykos, amelynek sajnos hiányzik a feje. Belül szintelen mázas, kívül a máz alatt sötétbarna az alapozása. Korhú, polgári öltözetű férfialak, hosszú kabátban. Két karja vízszintesen indul a vállából, a kezek zsebbe nyúlnak. A figurális tárgyak közül legmagasabb színvonalúak idős Árvay Béla török férfejet mintázó dohánytartói.⁶¹ Mindkettő nyitott szájjal, szélesen nevető, markáns bajszos férfiarc. Egyik egy levehető sapkás férfeje. A másik tulajdonképpen egy mellszobor, hiányzó sapkával.

Jó formai készségről, szakmai ismeretről és kísérletező kedvről tesznek tanúságot Pocsai Sámuel munkái: egy hordó, melyen karcolt kontúrok közt

zöld-sárga színnel jelölték a dongákat, a két abroncs pedig fekete. Különös figyelmet érdemel egy fekvő kost ábrázoló kulcsa, amelynek párja Mezőcsátról került a Hermann Ottó Múzeum Néprajzi Gyűjteményébe.⁶² Ezek a szép, igényes kidolgozású butellákon kívül formáztak még az ónodi mesterek tejescsuprot, köpülőket, *ket-tős fazekat* – aminek kicsinyített megfelelője egy falra akasztható sótartó – gyufatartót, szenteltvíztartót és domborművet „Pieta” címmel. A Pocsai Sámuel által préselt lapokból összeállított gombtartó megfelelőjét Göncön és Hejőcsabán is csinálták. Domborműves díszítésű az alján áttört díszű, fonott fülű kosárka is.

Az ónodi fazekasok termékeiről általánosságban három dolog állapítható meg:

1. Készítményeik paraszti igényt elégítettek ki. Edényeik viszonylag vastag falúak, sokuk a díszítés szerkezetében, technikai kivitelezésben is gyegne színvonalú.

2. A többi kerámiaközponthoz képest feltűnő arányban kedvelték a figurális ábrázolást, a szokatlan formákat. Ezek az edények a technikai kivitelezésben általában magasabb szintűek a köznapiaknál.

3. Az ónodi kerámiának helyi, egyedi arculata nincs. A legelső fazekasgeneráció által készített kerek cserépkulacsok – a legmagasabb színvonalú igényes darabok – igen karakteresek és jellemzőek, de ugyanekkor hasonlókat készítettek Miskolcon és Sárospatakon is, ez a típus tehát nem kizárólagosan ónodi. Mint említettük, nemcsak a településen belül nem mutatható ki saját díszítőhagyomány, de a négy fazekascsalád, sőt azok tagjai között sem. Alkalmazott díszítményeik egyértelműen Mezőcsát, Sárospatak, Tiszafüred stílusának utánpótlását tanúsítják.

13. kép. Ónodi butella.
(HOM: 90.1.1., (fotó: Kulcsár Géza)

61 Udvary S., 1977. 11.12.

62 HOM: 53.1.1. ltsz.

Mind a Néprajzi Múzeumban, mind az egri és miskolci múzeumban vannak olyan, a Bükkalján gyűjtött tányérok, amelyek külön figyelmet érdemelnek. Formájuk tipikus tiszafüredi: nyomkodott szél, a peremet hat, gyakran több ív bontja fel. Érdekes, hogy a perem külső oldala szinte minden esetben barna. Az edény alja és oldalának alsó része viszont fehér, benne jellegzetes hevesi kék-zöld-vörösbarna korszorú, vagy virágos ágon ülő madármotívum.⁶³ A Néprajzi Múzeum 59.150.73.71. számú tányérján a füredies ívek alatt koncentrikus körök futnak, alján mangánfekete alapon jellegzetes sárospataki virág van. A század elején került az egri Dobó István Vármúzeumba Novajról egy tányéregyüttes.⁶⁴ Mindegyik tányér formája füredies, oldala ívelt, az ívek találkozásához zöld levelet helyeztek. Aljukon a motívum vagy hevesi, vagy füredies, de annak durván utánczott variánsa. A gyűjtő, Megay Géza szerint Mezőkeresztesen készítették őket. Mint tudjuk Novaj határában, Ostoroson bányászták az agyagot, amit a mezőkeresztesi fazekasok használtak, és az is ismert, hogy ottani fuvarosok is szállították Keresztesre. Ezért elképzelhető, hogy ezek az edények valóban mezőkeresztesi fazekastermékek. Azonban Áfra Károly fazekasmester szerint a századfordulón Novajon is éltek fazekasok.⁶⁵ Ezért nem zárható ki az sem, hogy ottani készítmények. Mindenesetre nagyszerű példák a különböző fazekasközpontok stílusainak keveredésére, kombinálására, a motívumok vándorlására. Összegzésül Dél-Borsod fazekasságának jellemző tulajdonságait az alábbi táblázatba foglaltuk.

	Mezőkeresztes	Mezőkövesd	Szomolya	Ónod
Edénytípusok	butykoskorsó butella tál, tányér	butykoskorsó butella tál, tányér	butykoskorsó butella tál, tányér	butykoskorsó butella tál, tányér tejesköcsög szilke ember-állat alakú figurális (tárgyak)
Jellemző díszítés és technika	zöld máz alá karcolt ecsetes festésű hevesi stílusú	zöld máz alá festett ecsetes festésű hevesi stílusú írókás vonal- díszes tányér	ecsetes festésű hevesi stílusú	zöld máz alá karcolt világos alapra írókázott dísz sötét alapra írókázott dísz világos alapra festett színes ecsetes dísz sötét alapra ecsetes festésű színes dísz

63 HOM: 53.265.1., 60.16.7.; NM: 129.133., 129.137. ltsz.

64 DIVM: 54.171.1., 54.173.1., 54.174.1., 53.1785.1. ltsz.

65 Észak-Magyarország, 1958. jan. 19., *Bodgál F.*: Beszélgetés Áfra bácsival.

Rokonítható központok	Gyöngyös Pásztó	Tiszafüred Mezőkeresztes Eger	Gyöngyös Pásztó	Sárospatak Mezőcsát Eger, Tiszafüred
	alföldi nagy központok (zöld mázas edényeknél)		Mezőkeresztes	Miskolc alföldi központok

IRODALOM

- Bodgál Ferenc,*
1958. Beszélgetés Áfra bácsival. Észak-Magyarország, 1958. jan. 19.
1965. Borsodi „kulacköltészet”. In: Borsodi Szemle, IX. 3. sz. 73–78.
1895. Borsodvármegye és Miskolc város név- és címjegyzéke. Miskolc.
- K. Csilléry Klára,*
1977. A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. Ethnographia LXXXVIII. 9–29.
- Danyi Dénes–Dávid Zoltán,*
1961. Az első magyarországi népszámlálás. Bp.
- Domanovszky György,*
1968. Magyar népi kerámia. Bp.
- Hofer Tamás,*
1977. XIX. századi stílusváltozások: az értelmezés néhány lehetősége. Ethnographia LXXXVIII. 62–77.
- Kresz Mária,*
1972. A Borsod megyei fazekasság. Herman Ottó Múzeum Közleményei. 11.157–167.
1991. Magyar fazekasművészet. Bp.
1913. A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 2. rész. A népesség foglalkozása. Magyar Statisztikai Közlemények. 53.
- Matlekovits Sándor,*
1898. Magyarország közigazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredményei. V. Bp.
- Sassy Csaba (szerk.),*
1911. Miskolc város és Borsod vármegye teljes címtára. Miskolc.
- Sz. Morvay Judit,*
1955. A cserépedény a mezőkövesdiek kultúrájában. In: Néprajzi Értesítő, XXXVII. 31–65.
- Román János,*
1955. Sárospataki kerámia. Magyar Népművészet. XXI. Bp.
- Tombor Ilona,*
1967. Régi festett asztalosmunkák a XV–XIX. században. Bp.
- Tóth Kálmán,*
1928. Mezőkeresztes története. Miskolc.
- Tóth László,*
1992. A szomolyai kerámia, kézirat.
- Udvary Sándor,*
1977. Az ónodi fazekasok. A Herman Ottó Múzeum Közleményei. 16.110–123.
- Kalotay László (szerk.),*
1930. Vármegyei címtárak. Miskolc thjf. város, Borsod-Gömör és Abaúj-Torna vármegyék címtára. Miskolc.
- Vida Gabriella,*
1992. Mezőkeresztes italtartó cserépedények. A Herman Ottó Múzeum Közleményei. 27.
1991. 294–305.

ABGRENZUNGEN UND VERMISCHUNGEN IN DEN STILRICHTUNGEN DER TÖPFERARBEITEN AUS SÜDBORSOD AM ENDE DES 19. JAHRHUNDERTS

Die wirtschaftlichen Veränderungen um die Mitte des 19. Jahrhunderts führten zu einem Wandel in den Verbrauchergewohnheiten aller Gesellschaftsschichten sowie bei den Kaufabsichten. Während aus den kleinstädtischen Küchen die Produkte der auch noch gegen Ende des 19. Jahrhunderts mit mittelalterlichen Methoden arbeitenden Töpfer nahezu ganz und gar durch billige Massenartikel der Industrie verdrängt wurden, wuchs in den bäuerlichen Haushalten die Nachfrage nach bleiglasierten Töpferwaren in nie gekanntem Ausmassen. Diesen auf wirtschaftlicher wie auch auf gesellschaftlicher Ebene ablaufenden Prozess bis ins Einzelne zu analysieren und all seine Nuancen aufzuzeigen, war nicht unser Ziel. Wir sind von dem Punkt ausgegangen, als im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts – den Bedürfnissen der ländlichen Bevölkerung nachkommend – die Töpfer ihren Wohnsitz in die kleineren Landeszentren und in die Dörfer verlegten.

Wir haben uns dabei die folgenden Fragen gestellt: Was für Stilmerkmale haben die über einen ausgereiften Formenschatz verfügenden, an Traditionen reichen Töpferzentren in ihrem Vermarktungsbereich und ihrer Umgebung weitergegeben und übernommen? In welcher Weise wurden diese von einer ihre eigenen Ausdrucksformen suchenden neuen Töpferwerkstatt genutzt? Konnten sie eine eigenständige Formensprache bilden? Besaßen sie Individualität, und wenn ja, wie konnte diese dann charakterisiert werden? Bestanden Beziehungen unter den Töpferdörfern des hier untersuchten Gebietes?

Die getöpferten Gefässe von vier Siedlungen aus dem Gebiet von Südborsod, namentlich von (Szomolya, Ónod, Mezökövesd und Mezökeresztes) wurden hier untersucht. Es konnte festgestellt werden, dass diese Gefässe aus diesen späten, kleinen Töpferzentren oder eher nur Orten mit Töpfereien qualitativ bescheidener sind als die Produkte des Töpferhandwerks in den grossen Städten der vorhergehenden Epoche. Beliebte waren die auf Bestellung angefertigten, mit Inschriften, Jahreszahlen und Namenszügen versehenen Bouteillen und Schnapflaschen. Diese wiesen von Form und Komposition her starke Ähnlichkeiten auf.

Bei der Untersuchung der Gefässe stellte sich eindeutig heraus, dass die vier Töpferwerkstätten trotz ihrer geographischen Nähe in zwei Stilgruppen eingeordnet können: Der Stil von Ónod weicht von dem der anderen drei Dörfer ab. Grund dafür war der unterschiedliche Geschmack der Käufer, was sich wiederum durch eine Untersuchung zu den Besitzverhältnissen, der religiösen Zugehörigkeit sowie den gesellschaftlichen Verhältnissen der Bewohner dieser vier Siedlungen bzw. durch Recherchen an ihren Marktorten beleuchten lässt. Ónod war ein Marktflecken mit vorwiegend reformierter Einwohnerschaft, ebenso gehörten die Einwohner der umliegenden Dörfer zumeist dem reformierten Glauben an. Unter ihnen gab es – auf Landesebene – verhältnismässig viele Adelige, die über Privilegien verfügten, aber verarmt waren. Diese kleine Stadt liegt am Zusammenfluss mehrerer Flüsse und somit am Schnittpunkt kultureller Einflüsse, zu deren determinierenden Zügen die Kultur einer privilegierten, wenn auch nicht reichen, protestantischen Einwohnerschaft gehörte.

Die Einwohnerschaft der Orte *Szomolya* und *Mezökövesd* war eindeutig römisch-katholisch und sehr arm, viele unter ihnen besaßen kein Land. Ihr Marktort ist bis auf den heutigen Tag Mezökövesd und Eger, der nahegelegene Bischofssitz. Charakteristisch für die in den südlichen und westlichen Tälern des Bükkgebirges gelegenen Siedlungen ist ausserdem, dass die katholische Religion im 19. Jahrhundert

über eine starke Dynamik verfügte. So wuchs in Dörfern mit gemischter Religion die Anzahl der römisch-katholisch Gläubigen im Verhältnis zu den Reformierten ungleich stark an.

Interessant ist auch das Beispiel *Mezőkeresztes*. Seine Einwohnerschaft war bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts hin nahezu homogen reformierten Glaubens. Ende des 18. Jahrhunderts besass mehr als ein Drittel seiner Einwohnerschaft den Adelstitel. In der Verzierungskunst zeigt dieser Ort ein Doppelgesicht. Während in den umliegenden katholischen oder aber gemischt gläubigen Dörfern die farbigen Filzmantelstickereien überwogen, waren diese in *Mezőkeresztes* und in den meisten der südlich davon gelegenen reformiert gläubigen Dörfern schwarz. In ihrem Aufbau erinnert diese volle schwarze Stickerei einerseits an die für diese Gegend typische in den reformierten Kirchen an der Empore vorkommende Verzierung, die auch auf ihren Töpferwaren wiederkehrte. Die Feldflaschen und Bouteillen aus *Mezőkövesd* mit ihren Einkratzungen unter grüner Glasur sind unverwechselbar. Dennoch weist die Mehrheit der hiesigen Produkte einen anderen Geschmack auf. Dieser Stil erblühte während des letzten Drittels des 19. Jahrhunderts eben im Einzugsbereich des Bischofsamtes von Eger und der Stadt Eger, und darf somit zu Recht mit der ärmeren katholischen Einwohnerschaft in Verbindung gebracht werden. Die Marktorte von *Mezőkeresztes* waren Eger und *Mezőkövesd*, die Käufer waren die katholischen *Matyóer* und die Einwohnerschaft der Dörfer am Fusse des *Bükkgebirges*. Die Töpfereien von *Mezőkeresztes* sind ein gutes Beispiel dafür, in welcher Art und Weise der Geschmack der Käufer die Formensprache der Verzierungskunst beeinflusste. Es stellte sich die Frage, ob die hier schon erwähnten unter grüner Glasur eingekratzen Beumenstochverzierungen nicht eine Erscheinungsform des Geschmacks von wohlhabenderen reformiert Gläubigen sei. Untermauert wird diese Annahme dadurch, dass dies die Verzierungs-technik und Farbenwelt ist, die *Mezőkeresztes* mit *Ónod*, aber auch mit anderen, zumeist reformierten Töpferzentren in der Grossen Ungarischen Tiefebene, wie zum Beispiel *Hódmezővásárhely*, *Mezőtúr*, *Debrecen* oder *Karcag*, verbindet.

Szomolya ist neben *Mezőkeresztes* der am weitesten östlich gelegene Töpferort, der zu jenem Stil gehört, in dem die hellblaue, rotbraune, etwas grüne Blumenornamentik auf kaltem, kreideweissem Untergrund dominiert. Von der Fachliteratur wird diese Ornamentik mit der Stadt *Gyöngyös* in Verbindung gesetzt. Da jedoch gerade diese beiden Töpferorte ebenfalls ein Beweis für eine breiteres Produktionsgebiet sind, wäre es vielleicht genauer, dies als *Heveser Stil* zu benennen, denn die meisten der Käufer wohnen im Komitat *Heves*.

Auch *Mezőkövesd* darf nicht als Töpferzentrum angesehen werden, allein als Ort mit Töpferhandwerk, wo einzig und allein ein paar Töpfermeister tätig waren. Die Gefässe mit Inschriften und Namenszügen von hier zeigen die Einwirkungen von *Mezőkeresztes*.

Gabriella Vida

A GÖDÖLLŐI MŰVÉSZTELEP ÉS A MATYÓ NÉPMŰVÉSZET

FÜGEDI MÁRTA

Bár a háziipar, a népművészet felfedezése már a múlt század közepén megkezdődött, de igazán a millennium után, a századforduló gondolkodásában teljesedett ki.¹ Ekkortól épült be a hivatalos ideológiába, a kultúrpolitikába, a művészetbe is. A korszak egyik jellemzője néhány tájegység hirtelen ismertté válása, felfedezése, továbbá az egyes lokális népművészetek esztétikai normává, a nemzeti kultúra reprezentánsává emelése. Különösen három terület került reflektorfénybe és ebbe a sajátos szerepkörbe: Kalotaszeg, Matyóföld és Sárköz. Nem azonos típusú kultúrák, eltérő gazdasági-történeti fejlődés eredményeként alakult ki sajátos, látványos tárgyi világuk és díszítőművészetük, a kortársak mégis alig tettek különbséget köztük, mindegyikben a parasztság alkotóerejének, valamiféle idealizált értéknek és szépségnek a megnyilvánulását látták.²

A népművészet feltárásának, művészi adaptálásának egyik legsajátosabb útja és programja a magyar szecesszió kiemelkedő műhelyéhez, a gödöllői művésztelephez kötődik. Bár a Gödöllőhöz kötődő művészek a népművészet példáját és értékeit elsősorban Kalotaszeggel azonosították, de szellemi műhelyükre jelentős hatással volt a matyó népművészet is. Magyarazza ezt természetesen a földrajzi közelség is, de mindenekelőtt a matyó népművészet hírnevének, idegenforgalmi jelentőségének emelkedése, amely egybeesik a gödöllői telep virágkorával. Tanulmányomban a gödöllői műhely meghatározó egyéniségeinek matyó népművészet-élményét, műveikben való megjelenését mutatom be.

A gödöllői műhely a magyar szecesszió egyetlen szervezett társulása volt, amely baráti társaságból, családi kapcsolatokból szerveződött művészteleppé.³ Az alkotótelep szerveződése 1901-ben kezdődött meg, amikor Kőrösfői Kriesch Aladár Gödöllőre költözik. Az Iparművészeti Társulat tagjaként a feloszlott pozsonyi szőnyegszövő iskola, valamint a csödbe került torontáli szőnyeggyár hagyományait megmentendő alkalmas feltételeket teremt a munkához. 1904-ben 50 résztvevővel indult meg a szőnyegszövés Gödöllőn. A szövönők között volt Undi Carla és Jolán, valamint a Boér lányok. 1905-ben a Magyar Iparművészeti Társulat Koronghi Lipich Elek kezdeményezésére anyagi támogatást szavazott meg a gödöllői iparművészeti telepnek. Első jelentős bemutatkozásuk a Múbarátok Körének lakáskiállítása volt 1905-ben, ahol a népművészet formavilágát feldolgozó lakásenteriorökkel jelentek meg. 1906-ban részt vettek hasonló lakásberendezésekkel a milánói világkiállításon is. A tanulmány OTKA támogatással folyó kutatás keretében készült.

1 Vö. Kresz M., 1968. 1–33., Bellák G., 1986. 21–27.

2 Vö. Fügedi M., 1989. 313–328., Fejős Z., 1991. 143–158.

3 A gödöllői művésztelep történetéről és szerepéről lásd: Petrovics E., 1909. 26. és Gellér K.–Keserű K., 1981. 418–438.

Az első sikerek után többen csatlakoztak a gödöllőiekhez, így 1907-ben oda-költözött Kriesch sógora, a hosszabb római és párizsi tanulmányút után letelepedő Nagy Sándor. Példáját követte Zichy István, Juhász Árpád, 1908-ban pedig Mihály Rezső, Sidló Ferenc, Remsey Jenő. Így vált az iparművészeti műhely művészteleppé. A letelepedettek mellett többen időszakosan kötődtek ide. 1909 a teljessé vált művésztelep fontos dátuma, a londoni magyar kiállítás mellett a Nemzeti Szalonban történt bemutatkozás működésük teljes képét nyújtotta. Sorra kapták a jelentős megbízásokat, oktattak az Iparművészeti Iskolában. Az induláskor meghirdetett programot azonban nem tudták a gyakorlatban következetesen végigvinni, stílusuk is megmerevedett, rangjuk lassan visszaszorult, az első világháború pedig végleg szétszórta a telep tagjait.

A gödöllőiek is a korszakban nagyhatású ruszini szemléletet vallották, a művészet és a mindennapi élet közelítését szorgalmazták, s a kézművességet az élet minden területére igyekeztek kiterjeszteni. A szecessziós összművészet jegyében szinte minden műfajban dolgoztak. A telep létrehozásában alapvető szőnyegszövés mellett más iparművészeti ágakat is műveltek, bútorokat, lakásbelsőket terveztek, de freskófestéssel, üveglakok tervezésével is foglalkoztak, és bőrmunkák, kézi hímzések, gyerekjátékok, továbbá könyvillusztrációk és grafikák sora is kikerült a műhelyből. Mind Kőrösfői, mind társai mesterséges kategóriának tartották a képző- és iparművészet közötti különbséget, mert nem az a fontos, hogy valaki monumentális freskót vagy díszpárnát tervez, hanem az, hogy ki mit ad a munkájába.

A gödöllői műhely alkotói a ruszini és morrisi kézműipar-centrikus élet- és művészetszemléletet a magyar néphagyományok, a népművészet emlékeinek az „összművészetbe” emelésével egészítették ki. A gödöllőieknek a háziiparhoz, kézművességhez való viszonya tehát speciális volt, művészi programjuk komplexebb, benne a háziipar csak lehetőség volt ahhoz, hogy népművészet iránti érdeklődésüknek és áhítatuknak formát adjon.⁴ A népművészetben ugyanis a művészet újraértelmezésének, megújításának lehetőségét látták és találták meg, azt a harmóniát, amelyben a művészet az élettel válik egyenlővé. Ennek alapján, ilyen szellemben kívántak nemzeti művészetet teremteni. A népművészetben alapuló nemzeti művészet eszméjét propagálják: „a népművészet éltető talaját, elevenítő kútforrását képezi minden leendő magyar művészetnek” – fogalmazza meg Kőrösfői.⁵

Az „önálló, nemzeti jellegű iparművészet” szinte állandó szókapcsolata volt a kor művészi irodalmának.⁶ Ennek forrásául választották a népművészetet, s a népi motívumkincset ötvözve a szecesszió formaelemeivel, egy jellegzetes gödöllői stílus alapjává tették.⁷ A hivatalos kultúrpolitika, mivel maga is a nemzeti karakter érvényesítését szorgalmazta, jelentős támogatásban részesítette a gödöllőieket, s megrendelésekkel látta el őket. Koronghi Lippich Elek, a kultúrpolitika egyik vezető személyisége, maga is közel állt Kőrösfőihez, így fogalmazta meg a korszerű művészetről vallott nézetét:⁸ „Emlékezetbe akarom idézni, hogy megvan még a nép, kihez egykor lebecsátkoztak a poéták, s eredményül láthatjuk az újjászületett, örökéletű magyar költészetet, és amelyhez ha lebecsátkoznak művészeink, bizonyára ki fog

4 A gödöllőiek és a népművészet kapcsolatához lásd: *Keserű K.*, 1977. 86–87. és *Bellák G.*, 1986. 21.

5 *Kőrösfői Kriesch A.*, 1913. 352.

6 *Vö. Németh L.*, 1986. 9.

7 A gödöllői műhely esztétikai nézeteiről lásd: *Gellér K.*, 1976. 227–241.

8 *Koronghi Lippich E.*, 1903. 247.

fejlődni e találkozásból a magyar művészet, hogy aztán éreztesse nemesítő hatását a magyar munka összességével.”

A népművészet a gödöllőiek számára erkölcsi példa, tiszta forrás. „Népművészetszemléletük esztétikai tartalmú, ahistorikus, ún. ornamentális népszemléleten alapul” – állapítja meg Bellák Gábor.⁹ Morális elveken nyugvó esztétikájuk alappillére tehát, hogy a művészet megújulása és kiteljesedése a népművészeti példa beépítésével érhető el. 1913-ban Kőrösfői így fogalmazta ezt meg: „... az emberi élet nem lehet el művészet nélkül. S ha veszni indul annak valamelyik előbbi formája, akármilyen küzdelem és erőfeszítés árán, de teremt magának újabb, a jelennek megfelelőbb formát. S itt aztán, mint igazi nagy tanítómesterünkhöz, úgy fordulhatunk mi a népművészethez... a harmóniának s tisztaságnak azt a fokát, amely a népművészetnek éltető erejét és szépségét teszi ki”.¹⁰

A gödöllői telep alapítója és vezéregyénisége Kőrösfői Kriesch Aladár (1863–1920) volt.¹¹ Első sikereit a milennium idején érte el, majd sorra kapta a jelentős megbízásokat. Részt vett a Malonyai szervezte erdélyi gyűjtőutakon. Kalotaszeg iránti tiszteletként vette fel családi neve elé a Kőrösfői nevet. A kalotaszegi népművészetről, mintegy elmélete és művészi törekvései igazolójáról tanulmányt is írt.¹² Ideáljának tekintette azt, mert véleménye szerint Kalotaszegen az élet és a művészet még nem vált szét, „a népművészet az őt körülvevő élettel azonos. Ott az embernek minden fűrése-faragása, varrása és szövése az igazi, az istenadta művészet bélyegét viseli magán” – írja a Magyar Iparművészet hasábjain.¹³ Kalotaszeg tehát a művészettel átítatott erkölcsös, munkás élet példája Kőrösfői világképében, s így szemben áll a kapitalizmus embert géppé süllyesztő világával. A gödöllői művésztelep programját is ez a Kalotaszeg meghatározta idealizált népművészetkép alakította: „... a modern művészetnek le kell vonnia a népművészet tanulságait, formakincsét lehetőleg megőrizni és továbbfejleszteni, majd módot keresni arra nézve, hogy továbbélhessen... ez a mi feladatunk, gödöllőieknek!”¹⁴

1. kép. Kőrösfői Kriesch Aladár: Matyó lány. Olaj, 1916. (Az 1., 3., 7., 8., 9., és 11. számú reprodukció Kulcsár Géza felvétele)

⁹ Bellák G., 1986. 22.

¹⁰ Kőrösfői Kriesch A., 1913. 353.

¹¹ Kőrösfői művészetének monografikus feldolgozásához lásd: Dénes J., 1939. és Keserű K., 1977.

¹² Kőrösfői Kriesch A., 1903. 250–256.

¹³ Kőrösfői Kriesch A., 1903. 252.

¹⁴ Kőrösfői Kriesch A., 1909. 1.

Kőrösfői 1901-ben költözik családjával Gödöllőre. Mint a telep szellemi vezetője, az elvi közösséget tartotta a legfontosabbnak, a társadalmi és morális küldetésre sokkal inkább figyelt, mint az esztétikai szempontokra. Alkotásainak jelentős része is eszméinek illusztrációja, teoretizáló alkatának tükröződése. Népművészet-höz való vonzódását egyértelműen Kalotaszeg bűvölete határozza meg, de természetesen ő is megfordult Mezőkövesden, és ismerkedett a matyó népművészetrel is. Matyó lány című olajképét 1916-ban festette.¹⁵ A frontális portré – más hasonló műveihez hasonlóan – a népművészet időtlen értékét sugallja, elsősorban a fiatal lány viseletének dekorativitását hangsúlyozza, melyet a háttér, a környezet ábrázolásának hiánya csak kiemel (*1. kép*).

A gödöllőiek másik vezéregyénisége Nagy Sándor (1869–1950) volt.¹⁶ Nemcsak családi szálak fűzték Kőrösfőihez, hiszen felesége Kriesch Laura volt, hanem eszmerendszerük is közel állt egymáshoz. A gödöllői telep arculatát leginkább kettőjük erőfeszítései és elképzelései alakították. Hét évi párizsi tartózkodás után telepedett haza 1900-ban. Ekortól követhető nyomon a magyar szecesszió szemléletéhez való közeledése. Hosszú élete során ő is szinte minden művészeti ágban, műfajban és technikával dolgozott, bár a művészettörténet elsősorban kiemelkedő grafikus tehetségét emeli ki. A művészet megújításának vágya nála is összekapcsolódott az élet „esztétizálásának”, azaz a mindennapi tárgyak művészi alakításának igényével. A művészet határába vetett fanatikus hit a gödöllőiek mindegyikében élt, de leginkább éppen nála érezhető a szinte prófétikus színezete.

A népművészet ihletése központi szerepet játszott Nagy Sándor munkásságában is. Nem elsősorban a népművészeti ornamensek beépítése jellemzi, hanem inkább dekoratív felfogásban előadott életképek mutatják népművészet-élményét. Eszmei orientációjában nagy szerepet játszó tolsztojanizmusa a népelet iránti fogékonyságát szociális kérdések felé is kitágította, mindez azonban bonyolult, szimbolikus formákban jelent meg.

Mezőkövesdi élményeinek legsikerültebb emléke a Matyó néne bibliát olvas c. rajza, mely az Új Időkben is megjelent. A megragadó hangulatú bensőséges mű mind grafikus tehetségét, mind kompozíciós készségét, mind pedig népelet-élményének sajátosságait felvillantja (*2. kép*).

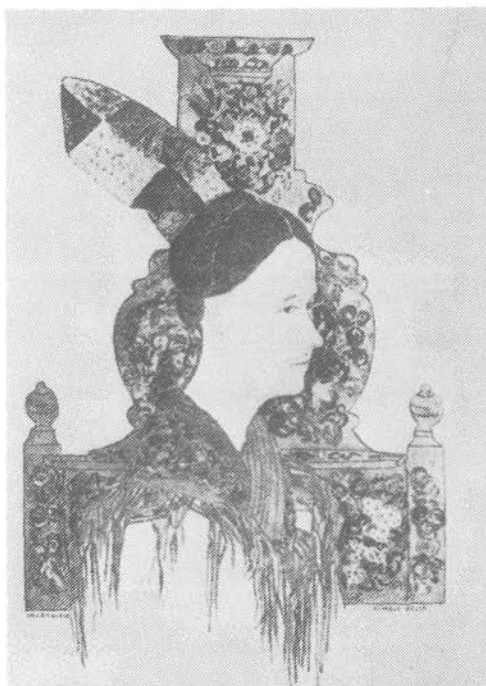
A gödöllői műteremvillákat *Medgyaszay István*, a bécsi művészeti akadémia

2. kép. Nagy Sándor: Matyó néne bibliát olvas. Grafika

¹⁵ A magántulajdonban levő képet közli *Keserű K.*, 1977.

¹⁶ Nagy Sándor művészetéről lásd: *Gellér K.*, 1977. és *Gellér K.*, 1979. 251–266.

3. kép. Mihály Rezső: Mezőkövesdi nő portréja.
Akwarell, 1909

túlzásával, mind az emberalaknál, a főkötő méreteinek, „gótikus formájának” megnövelésével a népművészetben felfedezett tárgy és ember közötti harmóniát igyekszik hangsúlyozni. Hasonlóan szimbolikus jelentésűnek érezhető egy befejezetlen önarcképén az a gesztus, hogy nagy matyó kendővel ékesítve festette meg magát. „A népművészet vállalásáról vall ez a portré” – állapítja meg Keserű Katalin.¹⁷

A gödöllői telephez külső tagként csatlakozott gróf Zichy István (1879–1951). Művei már a századfordulótól a magyar táj és népelet iránti érdeklődését mutatják. Figurális kompozícióit a tájba, álomszerű hangulatba merülő alakok stilizáló megjelenítése jellemzi. Részt vett ő is a Malonyai-kötetekhez készült néprajzi felmérésekben, gyűjtésekben, s figyelme különösen a népviselet felé fordult. Élete végéig dolgozott nagy tervén, a magyar viselettörténet feldolgozásán. 1908-tól többször megfordult Gödöllőn, ahonnan szívesen kirándultak Mezőkövesdre. 1908-ban készült a Matyó parasztok c. litográfiája (4. kép), a sajátos kompozíció középpontjában egy sátoros kendős menyecske dekoratív portréjával, melyet a háttérben utcarészlet és népviseletes alakok hátulról ábrázolt sziluettje egészít ki. Más mezőkövesdi témájú rajzain is a népviselet alapos megfigyelése és jellemzőinek megörökítése dominál.

A gödöllői műhely külső tagja volt, mégis sok szállal kapcsolódott a telep tevékenységéhez és szellemiségéhez Undi Mária (1887–1959).¹⁸ Testvére, Carla az ál-

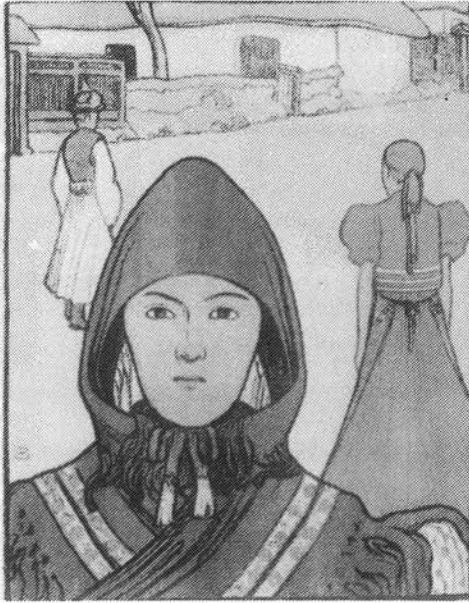
mesteriskoláján frissen végzett építész tervezte. Ő is többször megfordult Mezőkövesden, a népi építészet sajátosságainak tanulmányozása céljából.

Mihály Rezső (1889–1972) 5 évig tartózkodott Gödöllőn, bár kötődött a Kéve művésztszűlathoz is.¹⁷ A Kalotaszeg-kultusz őt is hatása alá vonta, részt vett azokon az utakon, amelyeknek célja a népművészet állapotának feltérképezése volt, s amelyeket a népművészet bővölete inspirált. 1908-as gödöllői letelepedése után hamarosan megfordult Mezőkövesden is, és rendszeresen visszajárt oda. Számos akwarellje őrzi mezőkövesdi élményeit és benyomásait az 1909–1912 közötti évekből, ezek főleg életképszerű jelenetek. Művészetének jellemző alkotása az 1909-ben készített Matyó nő portréja c. akwarell (3. kép), egy díszesen festett ágyvég és egy „féketős” matyó menyecske portréjának sajátos kompozíciója. A tárgy és az alak egybeolvadása, szinte azonosítása szimbolikus erejű. Mind a tárgynál, az ágyvég díszítési arányainak el-

¹⁷ Mihály Rezső művészetéhez lásd: Keserű K., 1979. 105–116.

¹⁸ Keserű K., 1979. 112.

¹⁹ Undi Mária művészetéhez lásd: Gellér K., 1982. 35–40.

4. kép. Zichy István: *Matyó parasztok*.
Litográfia, 1908

vészetet a legkorábban felfedezték, és saját művészetükbe emelték. 1904-ben az Iparművészeti Társulat gyermekjáték-pályázatán díjat kapott karakteres, népi fajtékot idéző játékkerveivel, melyek között számos matyó figura is volt. Figurái a matyó népviselet dekoratív vonásait és arányait hangsúlyozzák.

Fő művét, a Népszálló ebédlőtermének freskódíszzeit 1911-ben fejezte be.²⁰ A trapéz alakú falmélyedésekben dekoratív, stilizáló ábrázolásmódjával népi alakokat, népszokásokat, falusi életképeket mutatott be. A népművészet színességét, ornamentális gazdagságát elvenítette fel a szokatlan adottságú térben. „A képek Magyarország legfestőibb népviseleteit mutatják be az illető tájék népének foglalkozását jellemző jelenetek alakjában. Alakjai inkább csak típusok: ruhatípusok, formatípusok, színtípusok” – írja Undi Mária művészetének elemzésekor Elek Artúr. A legismertebb népcsoportok bemutatásának sorában természetesen található matyó életkép is. (5. kép.) A mezőkövesdi almavásár c. falfestményen sajátosan stilizált formában sorakoztatja fel egy piaci jelenetben a női népviselet különböző változatait, az egyes alakok mozdulatának kiválasztásával is a dekorativitást hangsúlyozva. Undi Mária néprajzi gyűjtőútjainak legjelentősebb eredménye azonban a hímzésgyűjteménye volt. A különböző tájegységek hímzésmintáit több kötetben mutatta be a Magyar hímvarró művészet (1934) és A magyar kincsesláda füzetei (1933–36) c. munkáiban. Természetesen sokat foglalkozott a matyó népművészettel, a matyó hímzéssel is, a

landó tagok közé tartozott, Mariskát ez is kötötte a telephez. Azon művészek közé tartozott, akik a legátfogóbban próbálták megvalósítani az összművészet elvét: a freskófestésztől a divattervezésig, a könyvillusztrációktól a gyermekjátékokig a művészet minden ága foglalkoztatta, s minden műfajban legfőbb inspirálója a népművészet volt. Undi Mariska a népművészet egyik lelelkesebb gyűjtője és feldolgozója volt. A század elején, 1905-ig a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályán is dolgozott. Malonyai erdélyi népművészeti köteteinek anyaggyűjtésében is jelentős munkát végzett. 1903-tól járta az országot, gyűjtötte és rajzolta a népművészet tárgyait, elsősorban a viseleteket és a hímzéseket. 1901-től jelentek meg alkotásai kiállításokon: applikációs párnák, hímzett falvédők, terítők, 1906-ban pedig népi hímzéssel díszített ruhatervei is megjelentek az Új Időkben. Azok közé tartozott, akik a kalotaszegi mellett a matyó népmű-

²⁰ Vö. Elek A., 1912. 41–46.

5. kép. Undi Mariska: Mezőkövesdi almavásár. A Népszálló falfreskója (elpusztult) 1911

„kincsesláda” sorozatban önálló kötetet szánt a matyó hírmzések mintagyűjteményének.

A népművészettel való kapcsolatának érzelmi mélységét, a népelet iránti fogékonyságát és aggodását mutatja, hogy 1923-ban cikket ír a Magyar Kincsesládában a népművészet válságáról, éppen a matyó népművészet romlásának okait boncolgatva:²¹ „...A népművészet virágai csodálatosan érzékenyek. A nép lelke, a talaj, amelyből fakadnak, csalhatatlan biztossággal termi meg őket, ha saját ösztöneire hagyják, de rögtön megzavarodik, és félszeg lesz, ha üzleti szempontból befolyásolni akarják. Így történik aztán, hogy az olyan tehetséges nép is, mint a mezőkövesdi matyó – megbomlott rajzú és színezésű új munkákat szállít ...népművészete gyökerét is aláírja a pénzszerezés céljából berendezett, jelenleg kiterjedt és jövedelmező háziipar” (6. kép).

A gödöllői művésztelep egyik legszerényebb és a népművészethez

6. kép. Undi Mariska: Mezőkövesdi vőlegény. Akvarell, 1923

21 Undi M., 1923. 112–114.

7–8. kép. Juhász Árpád matyó viseletrajzi

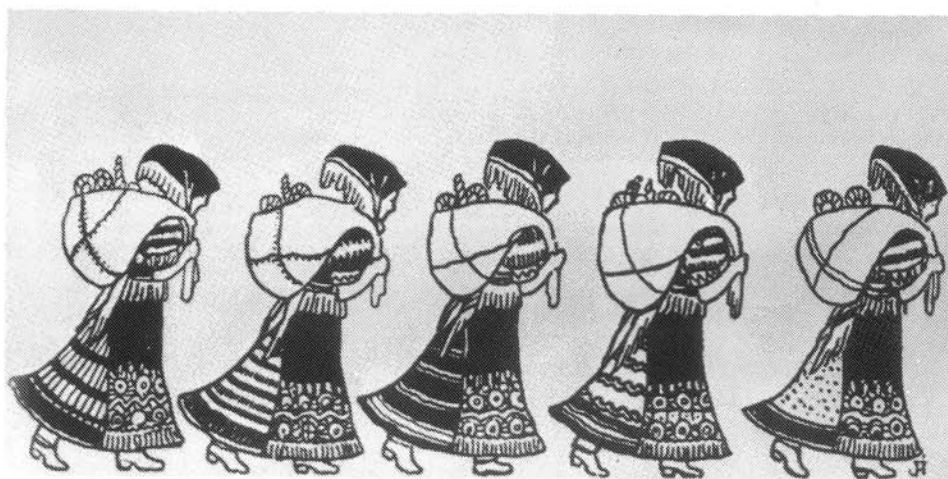
legalázatosabban közelítő egyénisége volt Juhász Árpád (1863–1914).²² Kőrösfőivel együtt Lotz Károly festészeti osztályának növendéke volt. Mint a Malonyai-kötetek fő illusztrátora, rengeteget járta az országot. 1905-ben telepedett le Gödöllőn, s korai haláláig ottani lakos maradt, innen utazgatott. A gödöllőiek közül a legmélyebben ő kötődött a matyósághoz, élete utolsó éveiben szinte állandóan Mezőkövesden tartózkodott. „Különösen megkapta a matyó művészet eredeti és tüzes szépsége, s művei élénk dokumentumai mindannak az artisztikus gazdagságnak, amely Mezőkövesd vidékén született” – írták róla a Magyar Iparművészet hasábjain 1914-ben.²³ Keserű Katalin így jellemzi Juhász Árpádot:²⁴ „...nem volt nagy művész..., de jelentős volt közvetítő szerepe a gödöllői művészet vagy életfilozófia kialakításában, és élete végéig nem szűnt meg alázatos és áldozatos szolgája lenni azon célnak, ami a gödöllőieket elsősorban összekapcsolta: a népművészet »felfedezésének«, megörökítésének, s mindenekelőtt a nép, »a vidék ébredése« előkészítésének, a kultúrában eddig ismeretlen értékek és készségek például állításának”. A népművészet divatja, piaca helyett annak és alkotójának megbecsülésére, jelentőségére, majdan lehetséges szerepére hívta fel a figyelmet: „A nép ismeretlenül, titokban, méltánylás nélkül faragta, festette, hímezte a tulipánt, még mielőtt felfedezték azt Pesten, hogy gomblyukukba tűzzék ideig-óráig.”

Juhász Árpád a többiekől eltérően, nem vallotta határozottan a népművészet nagyművészetbe ültetésének elvét. Munkáit is elsősorban a néprajzi alaposság, a do-

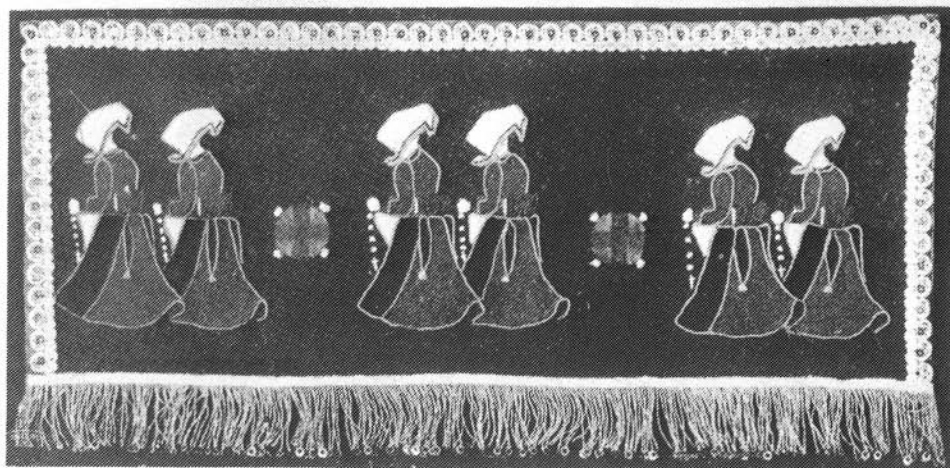
²² Juhász Árpád művészetéről lásd: Lyka K., 1914. és Keserű K., 1982. 41–49.

²³ Lyka K., 1914. 262.

²⁴ Keserű K., 1982. 44.

9. kép. Juhász Árpád: Asszonyok viszik a lakodalmal kalácsot

10. kép. Juhász Árpád: Falikép. Posztóapplikáció

kumentálás, a hiteles ábrázolásra törekvés jellemzi. Malonyainak talán legfáradhatatlanabb munkása volt ő. Önmagában is olyan teljesnek tartotta a népelet ábrázolását és tárgyait, hogy nem törekedett sem egyéniségéből, sem egyéb művészi kifejezőmódokból a látványhoz hozzáadni. Mezőkövesd és a matyóság különösen közel állt hozzá, erről nagyszámú mezőkövesdi témájú munkája is tanúskodik. A matyó népművészet ihlette Juhász Árpád egyetlen írását is, „A matyó viselet dekoratív szépségéről” címmel.²⁵ Ebben szakszerű, szemléletes leírást ad a viseletről, a mozzulatokról, jó szemmel megfigyelve és hangsúlyozva a matyó viselet azon részleteit, amelyek valóban dekorativitását és egyedülálló karakterét adják: „a hosszúrojtú csa-

²⁵ Juhász Á., 1913. 190–192.

varintós kendő színes keretként veszi körül a fejet... a sátoros kendő mint valami tető, fedi be a fejet,... a szabályosan szedett reddőjú szoknya lefelé harangosan kiszélesedik, a járásnál szép hullámjátéka van a szoknya alól felvetődő fodroknak, a kötény alapszíne a fekete, mely mintegy basszusát képezi a sok élénk magasabb hangoknak megfelelő színeknek stb". Mondanivalóját rajzokkal illusztrálja (7–8. kép).

Gazdag ismeretanyaga és néprajzi megfigyelései szolgáltak alapul Juhász Árpád iparművészeti és festői munkásságának is. Az Asszonyok c. rajz batyuval vonuló oldalról ábrázolt nőalakjainak sorát applikációs posztó faldíszben is megismételte, s rokon ezzel az 1912-ben kiállított Templomba menő asszonyok c. kép hasonló ritmusú sora is (9–10. kép). Jellegzetesek mezőkövesdi viseleteket megjelentető festett fabábui, melyet 1913-ban kiállításon is bemutatott. Ezeket felesége festette ki, s szintén az ő keze munkáját dicsérik a hímzett faldíszek és selyemhímzések. Közös jellemzőjük, hogy jellegzetes mozdulatok megragadásával varázsolják élővé a viseleteket (11. kép).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a legjelentősebb gödöllői alkotók mind-egyikének életművében megjelenik a matyó népművészet élménye. Mindez igazolja, hogy eljutott hozzájuk a matyó népművészet híre, és megérintette őket az eszmerendszerükbe jól illeszkedő látványos matyó népművészet és a Mezőkövesden megismert népelet. A legmélyebben és legárnyaltabban Juhász Árpád és Undi Mariska művészetét befolyásolta a felfedezett matyó népművészet, de eltérő módon. Őket személyes kapcsolatok is kötötték a matyósághoz, hosszabb ideig visszatértek Mezőkövesdre.

A matyó népművészetnek a századelő művészetére gyakorolt hatása még újabb kutatásokat igényel, és árnyaltabbá teheti a magyar szecesszió és a népművészet sajátos kapcsolatáról szóló ismereteket, de a néprajztudomány számára is új aspektusból világíthatja meg a századelő kiemelt népcsoportjainak népi kultúráját. A gödöllőiek eszmevilágában tehát a népelet és a népművészet önmagán túlmutató helyet kapott. A népet és a művészetet azonban nem történeti-társadalmi aspektusból tartották fontosnak és tanulságosnak, hanem erkölcsi-esztétikai példaként állították maguk elé. Népi életképek a népelet vállalását, a népművészet tanítómesterként való tiszteletének és folytatásának igényét sugározzák. A képek a mindennapi vagy ismétlődő falusi jeleneteket öröközték meg, de az időtlenségbe vetítve azokat. Céljuk a népművészet és a népi életmód általuk elképzelt ideális szépségének, harmóniájának érzékeltetése, a „teljes élet” szimbólumává emelése.

A gödöllőiek szerepe sajátos, ugyanakkor felemás is a magyar művészet történetében. A népi forrásból nyert ihletet, a formai, szerkezeti és szemléleti tanulságo-

11. kép. Juhász Árpád: Mezőkövesdi menyecskek. Posztó alapon selyemhímzés

kat nem tudták igazán összekötni a modern művészet tartalmi és formai problémakörével – állapítja meg Németh Lajos.²⁶ A népművészet felfedezésében játszott szerepük, a művészet és a mindennapi élet közötti szakadék áthidalására tett kísérletük azonban progresszívnek tekinthető, s ebben Kalotaszeg mellett jelentős szerepe van a matyó népművészetnek is.

IRODALOM

Bellák Gábor

1986. A historizmus és a szecesszió népművészetfelfogása. In: Lélek és forma. Magyar művészet 1896–1914. A Magyar Nemzeti Galéria kiadványa 1986/2. 21–27.

Czakó Elemér–Györgyi Kálmán

é. n. A magyaros fzlés. Szemelvények a magyar háziipar, népművészet és iparművészet formakincséből. Bp.

Dénes Jenő

1939. Kőrösfői Kriesch Aladár. Bp.

Elek Artúr

1912. Undi Mariska művészete. Magyar Iparművészet, 41–46.

Fejős Zoltán

1991. Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn. In: Népi kultúra és nemzettudat (szerk.: Hofer Tamás) Bp. 143–158.

Fügedi Márta

1989. A matyó lakodalom néprajzi látványossággá válása. Ethn. C. 313–328.

Gellér Katalin

1976. A gödöllői műhely esztétikai nézete. Ars Hungarica, 2. sz. 227–241.

1977. Nagy Sándor üveglak-művészete és történeti előzményei. Ars Hungarica, 2. sz. 251–266.

1978. Nagy Sándor. Bp.

1982. Az Undi testvérek Gödöllőn. In: Gödöllőiek, szentendreiek. Studia Comitatus 10. Szentendre, 35–40.

Gellér Katalin–Keserű Katalin

1981. A szecesszió magyar művésztelepe: a gödöllőiek. In: Magyar művészet 1890–1914. (szerk.: Németh Lajos) I. k. Bp. 418–438.

Juhász Árpád

1913. A matyóviselet dekoratív szépségéről. Magyar Iparművészet, 190–192.

Keserű Katalin

1977/a. Kőrösfői Kriesch Aladár. Bp.

1977/b. A népművészeti motívum metamorfózisához a képzőművészetében. Ethn. LXXXVIII. 120–135.

1977/c. A gödöllői művésztelep és a népművészet. Forrás, 10. sz. 86–87.

1979. Mihály Rezső grafikus, a gödöllői művésztelep tagja. Művészettörténeti Értesítő, 2. sz. 105–116.

1982. Juhász Árpád szerepe a gödöllői művésztelepen. In: Gödöllőiek, szentendreiek. Studia Comitatus 10. Szentendre, 41–49.

Koronghi Lippich Elek

1903. Beszélgetés a művészetről és Kalotaszeg. Magyar Iparművészet, 245–250.

Kőrösfői Kriesch Aladár

1903. Mit jelent hát a kalotaszegi művészet? Magyar Iparművészet, 250–256.

1909. Művészi program. Magyar Iparművészet, 1.

1913. A népművészetről. Magyar Iparművészet, 351–355.

²⁶ Németh L., 1986. 10.

Kresz Mária

1968. A magyar népművészet felfedezése. Ethn. LXXIX. 1–36.

Lyka Károly

1914. Juhász Árpád. Magyar Iparművészet, 261–262.

Németh Lajos

1986. A századforduló művészetéről. In: Lélek és forma. Magyar művészet 1896–1914. A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 1986/2. 9–12.

Petrovics Elek

1909. A gödöllői telep kultúrtörékvéseiről. Magyar Iparművészet, 26.

Undi Mariska

1912. Művészi fejlődésem – tanulságaim. Magyar Iparművészet, 48.

1923. A magyar népművészet válsága. Magyar Kincsesláda, 112–114.

1948. Mezőkövesdi hímnzés. Magyar Kincsesláda. Bp.

DIE KÜNSTLERKOLONIE VON GÖDÖLLŐ UND DIE VOLKSKUNST DER MATYÓS

Eine hervorragende Kunstwerkstatt der ungarischen Sezession war die Künstlerkolonie von Gödöllő, die in den ersten zwei Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts tätig war. Die „Gödöllőer“ waren die einzige organisierte Gesellschaft in der ungarischen Kunst dieser Zeitperiode. Ihre zusammenhaltende Kraft waren einerseits die Familienverbindungen, andererseits aber die geistige und künstlerisch Gemeinschaft. Sie folgten den Prinzipien von Ruskin und Morris, die die Annäherung des Alltagsleben und der Kunst betrieben, und das Handwerk auf alle Gebiete des Lebens erweitern wollten. Im Namen der „Gesamtkunst“ arbeiteten sie in allen Gattungen: Architektur, Wohnungseinrichtungen, Malerei, Skulptur, Graphik, Weberei, Illustrationen, Plakate, Kunstgewerbe, usw.

Ihr Hauptziel war das Einfügen und Aufheben der Volkskunst in die Gesamtkunst. In der Volkskunst haben sie nämlich die Möglichkeit zu der Neuinterpretation der modernen Kunst gefunden. Die Volkskunst bedeutete für sie die Harmonie, wo das Leben und die Kunst gleich sind. Dieser Mentalität nach wollten sie eine neuartige Nationalkunst schaffen.

Im Mittelpunkt der Volkskunstverehrung stand zu dieser Zeit Kalotaszeg, die früh entdeckte Volksgruppe in Transsylvanien. Daneben kam aber auch die Volksgruppe Matyó von Nordostungarn schnell ins Reflektorslicht. Die geographische Nähe von Gödöllő und Mezőkövesd, weiterhin der wachsende Ruf von der Volkskunst der Matyó erklären es, dass das Thema „Matyó-Volk“ in den Kunstwerken der Meister von Gödöllő oft vorkommt, Vor allem war es die Dekorativität der Volkstracht, die die Künstler beeinflusste, die gern in einer idealisierten Darstellungsweise und oft mit symbolischem Inhalt geschildert wurde.

Márta Fügedi

IGAZ HÍVED: HERMAN OTTÓ

Herman Ottó és Kovács Lajos politikai vonatkozású levelezéséből

RÉMIÁS TIBOR

1. A köztudat Herman Ottót általában mint természettudóst és a magyar őskor-kutatás megalapozóját tartja nyilván. Pedig a múlt század utolsó évtizedeiben csaknem húsz éven át aktív politikus is. Kossuth Lajos egyik leghívebb tanítványa, a kossuthi eszmék rendíthetetlen szószólója. Politikusi pályafutása alatt elveiből nem adott fel egy jöttányit sem. Következtesen harcolt az önálló és független Magyarország mielőbbi megvalósulásáért, így többek között az önálló külképviselet és vámterület kialakításáért, követelte a magyar bankot, de figyelmét nem kerülhették el a haladás gátjainak tekintett hitbizományok megszüntetése sem. Kulcsfontosságúnak tartotta az egyházi kérdések tisztázását, mely részéről egyet jelentett a polgári házasság és az állami anyakönyvezés kötelezővé tételével, a szabad vallásgyakorlással, ide értve a zsidók egyenjogúsítását is, sőt a papi vagyonok állami tulajdonba vételével.¹

A politizálás színteréül a „radicalisan függetlenségi s ugyanily liberális” – ahogy ezt magáról többször is leírta – Herman Ottó a kor két ellenzéki pártjából alakult „Függetlenségi és 48-as Párt”-ot választja. Az 1884-es egyesítést megelőzően, de a pártján belüli széthúzások, elvi ellentétek folytán azt követően is az 1874-ben alakult „Függetlenségi Párt” szimpatizánsa, programjának elvhű követője és továbbvivője. Az atyamesterrel, Kossuthal kapcsolata az 1875. február 20-án keltezett „bemutatkozó levelével” vette kezdetét. Az első levélváltástól kezdve Herman és Kossuth kapcsolata nemcsak mindvégig – „a szent öreg” 1894-ben bekövetkezett haláláig – megmaradt, de fokozatosan el is mélyült.

Herman 1877-ben látogatta meg első ízben Kossuthot. 1879 októberében Kossuth javaslatára és tanácsa alapján választják meg Hermant képviselőjükké a Szeged Alsóvárosiak.² 1893 júniusában Miskolc déli kerülete teszi meg Hermant országgyűlési képviselővé. S nem sokkal később, 1893 októberében másodszor – a turini száműzött halála előtt egy évvel –, mint az új pártot alakítani akarók megbízottja feleségével jár Kossuthnál. Politikai útmutatást és pártalakítási tervének megerősítését Kossuthtól remélő Herman Ottó hazatérve ilyen irányú elképzeléseiről azonnal lemond.³ Tiszavirág-életű pártjának bukása ellenére parlamenti mandátumainak egész ideje alatt „nyakasan” kitart határozott függetlenségi elképzelései mellett, aminek programbeszédeiben, „törvényhozásban való fölszólalásai”-ban következetesen hangot is ad.

1 A Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentációja (a továbbiakban: HOM HTD) 70.40.1.

Thurzó Nagy László: Miskolci Lexikon VI. kötet 46. p.

2 H. Szabó B., 1964. 12. p. (HOM HTD 76.713.5.)

3 Sáfrán Gy., 1960. 429–430. p. (HOM HTD 70.46.1.13.)

Budapestem 1894 január 4.

Édes Lajosom!

A Kossuth Könyvtárban befolyt 20,000 ez egynehány forint s ma már kezem. Mel' vannak Kossuth eredeti nyugtái is, mel'adár 32,130 arany líráról. A fölölök a tá. Károlykörtárban van s való. némileg mekkinyeshe fog fr. vittatni.

Igen igen kérem öled a miskolci adakozót névsort részben az alapító ohmány márnak, részben azért, mert megigértem a Kormánynak.

hogy a névsort Körtvén mel' is.

Igen igen oké dolgot mind. ténst s fogalmad nincs arról a meggyűgösvöröl, a mely Körtvén leveleket sugárzik. Hosszú az, hogy egy nényi hírlapi s. clam nélkül 10 nap alatt 1/5 déi korbuk össze ammal az örségnek, a melyet Tóka'snak adnak át, mel' a leg. nagyobb reklám is pressió eredményét.

De indoklet is mis. De jót!

Igaz híved
Herman Ottó

1. kép. Egy a most előkerült 18 db hermani levélből

A fentiek, vagyis Herman Ottó politikai nézeteinek és tevékenységének minél alaposabb és sokrétűbb megismerése végett újabb és újabb források kerülnek vizsgálat alá. Olyan szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az utóbbi időben Kovács Lajos leszármazottainak hagyatékából eddig ismeretlen Herman Ottó-levelek kerültek elő. A 18 darab „eredeti Herman levél” szinte kivétel nélkül politikai tartalmú (1. kép). Az elvbarátnak, Kovács Lajosnak Budapestről Miskolcra küldött levelek keltezési időintervalluma: 1890. június 15. és 1896. november 7. Ahogy a vizsgálatok is igazolni látszanak, sajnos, még ezen időszak fennmaradt levélváltásai sem mondhatók teljesnek. Arról pedig nincs átfogó képünk, hogy ezt megelőzően vagy ennek utána kettőjük postai információcseréjéből hány levél őrződött még meg, s ebből mennyi a hasonlóan politikai tartalmú?

Ismeretes, hogy Herman Ottó 1893 júniusától 1896 novemberéig volt Miskolc város országgyűlési képviselője. Következésképpen a fent jelzett időszak alatt szü-

letett és felkutatott levelek⁴ kiváló forrásként használhatók a tudós-politikus miskolci képviselői tevékenységének jobb megismeréséhez, arra való felkészüléséhez, de a pártján belüli és kívüli politikai fordulatok hermani értékeléséhez, látásmódjához is. A levelek témáit tekintve három csoport tisztán kirajzolódik. Egyrészt tudósítások, értékelések az *országos politikai állapotokról*, másrészt a *helyi, miskolci vonatkozású társadalmi megmozdulások* koordinálásával, szervezésével kapcsolatos információk, harmadrészt a párt vagy személy szerint a képviselőúr viszonya politikusokhoz, illetve neves személyiségekhez, itt elsősorban *Kossuth Lajosra* és magyarországi körútján részt vevő *fiára*, valamint *ismert miskolci közéleti emberekre* gondolunk.

Az előkerült értékes hagyaték korántsem merül ki a 18 hermani levéllel. Tartalmazza még *Kovács Lajos* személyes dokumentumait, és ami témánkhoz szorosabban kapcsolódik, azt a 10 darab „beszámoló levelet”, melyet Kovács Lajos első feleségéhez – Kedves Adélem! megszólítással – írt *Kossuth Lajosnak* Turinban 1881. november 10. és december 4. között történt meglátogatásáról. Vagyis itt is találkozhatunk politikai színezetű levelekkel egy miskolci polgár tollából, aki nem más, mint *Herman Ottó* elvbarátja.

2. Kovács Lajos személyével kapcsolatos ismereteinket elsősorban a hagyaték-ból előkerült dokumentumokból kaptuk, másrészt a róla megjelent újságcikkekből.

Mindezek tudatában foglalkozását tekintve az alábbi tisztségeket töltötte be: miskolci ügyvéd, Borsod megye törvényszéke kiadó hivatalának vezetője, a miskolci ügyvédi kamara elnöke, a miskolci Függetlenségi és 48-as Párt elnöke, Borsod vármegye tisztifőügyésze, Miskolc város törvényhatósági bizottsági tagja, fél éven át Miskolc város polgármestere, a Miskolczi Göztéglagyár igazgatósági és a Miskolczi Takarékpénztár felügyelő bizottsági tagja, valamint a református egyház lelkes vezérfia⁵ (2. kép). Témánkat érintően ebből a felsorolásból kiemelendő számunkra, hogy hosszú éveken át pártelnök volt. Tudva lévő, hogy 1877. január 1-jén Miskolcon is megalakult a Függetlenségi Párt. Elnökévé *Dr. Bódogh Albertet*, vármegyei tisztviselőt, megyei főorvost választották meg, ki két éven át 1879 márciusáig töltötte be posztját. Elnöki tisztségét képviselővé választása miatt volt kénytelen feladni. Ettől kezdve – bár erre vonatkozólag pontos dátum-megjelölést eddig sehol sem sikerült

2. kép Az elvbarát. Kovács Lajos portréja
(Kulcsár Géza reprodukciója)

4 A 18 db politikai tartalmú hermani levél „mindezidáig” csak fénymásolatban tekinthető meg a Herman Ottó Múzeum történelmi dokumentáció-gyűjteményben. Eredetije a jogos örökösöknél van: özv. dr. Kovács Lajosné, Nyékládháza, Viola u. 9.

5 Lásd Kovács Lajos gyászjelentését: HOM HTD 94.106.1.

3. kép. Szmrekovszky Adél, Kovács Lajos első felesége (Kulcsár Géza reprodukciója)

felkutatni – dr. Kovács Lajost, miskolci ügyvédet bízták meg a pártelnöki teendők ellátásával. Ezt a feladatot csaknem két évtizeden át, 1895. december 23-ig becsülettel látta el. Innen tehát Herman Ottó és Kovács Lajos elvbarátsága.

1839. augusztus 11-én született Tállyán. Édesapja Kovács Lajos földbirtokos Élesden született 1803. szeptember 21-én. Édesanyja Magyar Zsuzsanna 1809. november 20-án született. Nagyszülei apai ágon élesdiek, Nemes Kovács István és Dávid Erzsébet. Az anyai ág származása ismeretlen, de tudjuk, hogy Nemes Magyar Pál és Göndör Mária 1808. október 19-én kötöttek házasságot. Kovács Lajos első felesége a Bánhorváton 1847. április 8-án született *Szmrekovszky Adél*. (3. kép). A feleség édesapja Szmrekovszky Lajos, édesanyja Szedliczky Erzsébet.

Az élesdi református és a bánhorváti római katolikus anyakönyvek tanúsága szerint házasságuk vegyes házasságnak tekintendő, amely Egerben 1868. november 26-án kötött.

Megértő és boldog házasságukból két lánygyermek (Róza és Margit) és öt fiúgyermek (Dezső, Kálmán, Zoltán, Miklós és Béla) született.⁶

Iskoláiról megmaradt bizonyítványai alapján kapunk pontos információkat. A Tállyán elvégzett négy elemi (1845–1850) után szülei nyolcosztályos gimnáziumba Sárospatakra írták be fiúkat. A gimnáziumot az érettségi bizonyítvány tanúsága szerint „példás erkölcsi viselettel, feszült figyelemmel és ernyedetlen szorgalommal” végezte el. Első volt latin, görög és magyar nyelvből továbbá földrajz, történelem, természetrajz- és természettan, mennyiségtan, lélek- és gondolkodástan tantárgyakból, német nyelvből és vallástudományból kitűnő, az írásbeli dolgozatokat pedig dícséretesen írta meg éveken át. „...bevégezte folyó 1858 év július hó 3–10 napjain a sárospataki iskolai előljáróság és gimnázium tanárok előtt a gimnáziumi tantárgyakból első osztályzatú írás- és szóbeli érettségi vizsgát tévén le, az *akadémiai tudományok* hallgatására érettnek ítéltetett.”⁷

Kovács Lajost a kitűnő tanulmányi eredmény feljogosította arra, hogy a Sárospataki Református Kollégium Jogakadémiájának kétéves jogi tanfolyamára iratkozzon be. A kétéves jogi tanfolyamot, az 1861/2 és 1862/3 iskolai években tőle nem meglepő vasakarata folytán, ugyancsak kitűnő szorgalommal és példamutató erkölcsi

6 HOM HTD 94.105.1.17. és 18. Kovács Lajos egyik fia, Kálmán 1941. évi folyamodványa a belügyminiszterhez a magyar állampolgársági bizonyítvány kiadása ügyében. Hivatali száma: 12.192/1941. valamint Melléklet az állampolgársági bizonyítványhoz (1941)

7 HOM HTD 94.105.1.1. Érettségi bizonyítvány (1865. jún. 5., Sárospatak)

viselettel végezte el. Joghallgatónk hét tantárgyból lett első és kilencből kitűnő az 1865. június 5-én keltezett Sárospataki Jogacademiai Bizonyítványa tanúsága szerint.⁸ Még a bizonyítványa kiállításának évében Pesten „bíróági államvizsgálatot letéven... képesítettnek ítéltetett”.⁹ Joggyakorlatát Egerben Ecsedy László, köz- és váltóügyvédnél végezte 1865. augusztus 1. és 1866. május 1. között. „... ez időszakban a jogtudomány s törvénykezés terén a legnagyobb szorgalommal iparkodva gyakorlati ismereteket s jártasságot szerezni; s gyakorlatilag is kitűnőleg alkalmaztatta magát úgy a köz mint váltójogi eljárás minden szakában...”¹⁰ Kovács Lajos végzett jogász joggyakornokoskodását Heves-Szolnok t.e. vármegyék másod alispánja, Gál János is megerősítette.¹¹ Megőrződött ügyvédi oklevelének másolata is, amelyet Lévy József Borsod megye főjegyzője állított ki 1867. július 2-án. Ez az irat adja közre Kovács Lajos ügyvédi esküjét is, amelyet itt terjedelmi okok miatt nincs módunk ismertetni, bár érdekes és tanulságos dokumentuma a kor jogtörténetének.¹²

A kitűnő tanulmányi eredmények és az elismert joggyakorlati munka bizonyítványa mellé 1867. november 6-án alispáni ajánló levelet szerzett. „Mocsáry Lajos, Borsod megye első alispánja hivatalos hitelességgel bizonyítom, hogy Kovács Lajos hites ügyvéd s Borsod megye Törvényszéke kiadó hivatalának vezetője, úgy hivatalos minőségében kifejtett szorgalma, mint fedhetetlen erkölcsi önviselete által tetszésünket kiérdemelte”.¹³

A méltán kiérdemelt sorozatos szakmai elismerések együtt jártak jobbnál jobb állásokra való felkérésekkel. Így, hogy csak egyet említsünk a sorból. Például R. Eötvös Károly budapesti ügyvéd 1890. április 22-ei levelét. „Én ugyan nem tudom, hogy táblabírói állást Kassán, vagy... bírói állást itt Budapesten fogadnál-e el, arról nem állok jót..., hogy Szilágyi Dezső (miniszter) kinevez-e, de miután ő engem ily állásokra alkalmas ügyvédek iránt ismételve megkérdezett, én téged melegen ajánlottalak. ... Mondhatom, fene kevés ügyvédet ismerek, kiért tökéletes felelősséget vállalnék... De 8–10-et mégis csak találtam öt ezer közt”.¹⁴ A megtisztelő állásajánlatok csúcsát jelentette számára, amikor Borsod vármegye főügyészévé nevezték ki, amiről még polgármesteri kinevezése miatt sem volt hajlandó lemondani.

A család vagyoni helyzetéről, ami „az adás-vevési szerződések” alapján elmondható, ezek az alábbiak: 1876. április 24-én néhai Alvinczy Mária Pál úr örököseitől Kovács Lajos és neje 5400 frt-ért (1/3 részben előleg és 2/3 részben 6 havi részletre 6%-os kamattal) megvásárolnak egy „Hunyad utcai egész ház, kert és melék épületeit minden azon – akkor – lévő tartozékokkal, a tagosítás folytán az után járó föld és legelő illetőséggel”.¹⁵ Három évvel később a Bábonyi bércen pincét vásárolnak 100 frt-ért Buday Antal volt tulajdonostól.¹⁶ Rá egy évre Mikuleczky István miskolci lakostól 1000 frt-ért megvásárolták „görömbölyi szőlőjét tartozékaival együtt egészben”.¹⁷ Mindezt kiegészítette egy újabb görömbölyi ingatlan „minden

8 HOM HTD 94.105.1.2. Sárospataki Jogacademiai Bizonyítvány (1865. jún. 5.)

9 HOM HTD 94.105.1.7. Államvizsgálati Bizonyítvány (Pest, 1865. máj. 12.) és HOM HTD 94.105.1.4. Engedély a bírói államvizsga letételéhez (Buda, 1865.)

10 HOM HTD 94.105.1.5. Joggyakornoki bizonyítvány (Eger, 1866. máj. 1.)

11 HOM HTD 94.105.1.3. A joggyakornoki bizonyítvány Heves és Szolnok t.e. vármegyék polgári törvényszéke általi megerősítése (Eger, 1866. máj. 8.)

12 HOM HTD 94.105.1.6. Ügyvédi oklevél hivatalos másolata (Pest, 1866. jún. 28.)

13 HOM HTD 94.105.1.8. Alispáni ajánló levél (Miskolc, 1867. nov. 6.)

14 HOM HTD 94.97.1.1

15 HOM HTD 94.105.1.11. Adás-vevési szerződés (Miskolc, 1876. máj. 15.)

16 HOM HTD 94.105.1.9. Adás-vevési szerződés (Miskolc, 1879. máj. 11.)

17 HOM HTD 94.105.1.12. Örök adás-vevési szerződés (Miskolc, 1880. nov. 25.)

hozzá tartozandókkal”, amelyet nejjével együtt 500 frt-ért kapott meg Gonda Sámuel miskolci lakostól 1881. április 27-én.¹⁸ Ezen ingatlanok birtokában felzárkózott a miskolci polgárság elvárásaihoz. Vagyis saját ház, szőlő és pince tulajdona lett, amely elengedhetetlen volt a város átlagpolgárainak sorába történő bejutáshoz, sőt hivatalok vállalásához is. A fentiekén túl, a kapott levelei a Miskolc, Verbőczy utca 9. szám alatti címre érkeztek, ahol ügyvédi irodája volt.

Kovács Lajos a fentiek ellenére – véleményünk szerint – nagyban különbözött a többi átlag miskolci polgártól abban a tekintetben, hogy gyakorta részese volt a „külhon” tapasztalásainak. Amiről a dokumentumok árulkodnak az *két körút*, de a Kovács család leszármazottjainak birtokában féltve őrzött múlt századi és század eleji képeslap- és fotóalbumok annak bizonyosságai, hogy a család anyagi helyzetéből adódóan több külföldi utat is megengedhetett magának. Tudomásunk van egy *Alexandriai–Kairó–Jeruzsálem* utazásról, ahol Kovács Lajos 1887. szeptember 17. és október 11. között egy – eddig ismeretlen összetételű – társaság tagjaként vett részt. Feleségéhez címzett leveleiben megtett útjaik leírását adja a piramisok árnyékából, illetve a Szentföldről. Gyönyörű és felejthetetlen élményekkel tér haza, de ennek ellenére a negyedik levélben már honvágya miatt panaszodik, s így ír: „Nem bántam meg, hogy megláttam ezt a Szentföldet, de annyi kín, gyötrellemmel van összekötve – nagy kincsért sem térnék ide vissza. –” vagy „Van itt minden csak a Borsod Miskolczi Közlöny hiányzik. –” vagy „Alig várom, hogy Konstantinápolyt elérjük, hogy hazulról is halljak valamit. –”¹⁹

A továbbiakban kissé részletesebben kitérnénk az ekkor 42 éves *Kovács Lajosnak*, a miskolci Függetlenségi Párt két éve megválasztott elnökének és a város ismert politikusának, *Mocsáry Lajosnak* turini útjára. Az 1881. november 10. és december 4. közé eső utazásuk részleteit feleségéhez (Adélmohoz) írt tíz darab Kovács Lajos-i levélből tudhatjuk meg. Ez a levélcsoomag valójában egy örökség, hisz Turinba, „az öreg úr”-hoz – ahogy ő is nevezi *Kossuthot* – megérkezvén, az alábbiakra hívja fel felesége figyelmét: „Mindig elfeledtem megírni, hogy leveleim teljes leírását képezvén utazásunknak, szeretném, ha teljes összefüggésben megmaradna, mert írni itt többet nincs időm, s leveleim képeznék majd otthol *utazásom vázlatát*, melyből esetleg az egészet dolgozom ki. –”²⁰

Budapesten egyik lányánál (Rózáéknál) tölti az indulás előtti éjszakát. „Holnap azaz csütörtökön reggel indulunk innen Olaszországba Székesfehérváron át. – Első nap *Marburgban* hálunk, másodnap *Veronába* megyünk, onnan pár nap múlva *Milánóba*, aztán *Turinba*, hová *Kossuth* már vár, írt..., hogy míg ott mulatunk minden délre ebédre vendégei legyünk. – Csak ketten megyünk *Mocsáry Lajossal*. Turinban a „Hottel Trombettába”; oda kérem írjon e cím alatt „Mr. Louis Kovács, Turin Hottel Trombetta (:Itália:)...” „A fenti címzésre küldjön egy 140 literes hordó 1878-diki bort... a tetemvári miskolczi – (görömbölyi) borból”²¹

A vonatkozás az utasokat kissé fárasztja, de a változatos látvány lenyűgözi mindkét miskolci polgárunkat. A magyar tenger festői szépsége megbűvöli őket. S akkor a határt elhagyják: „... a külföld utcáinak példás tisztasága gyanítatja, hogy Magyar Országot hátunk mögött hagytuk, nem hull a szekérről a trágya: s ha nincs

18 HOM HTD 94.105.1.10. Adás-vevési szerződés (Miskolc, 1881. ápr. 27.)

19 HOM HTD 94.103.1.1–3.

20 HOM HTD 94.102.1.5.

21 HOM HTD 94.102.1.1.

is nagy szalma kazlaik; a jólét külső jeleiről vélni lehet, gyáraikban is okosan folytatván... üzleteik meggyőznek vagyoni helyzetük csalhatatlan rendezettségéről”.

Két utasunk nem tagadhatja meg önmagát, hisz mindketten a politika szolgáloi. „... s mentünk azon *Klagenfurt* felé, hová a forradalom után az *áruló Görgeyt* az osztrák kormány száműzte s hagyta túrni azt az átkot, melyet nevééről még az a *Klagenfurt-Wörtni* nagy tó vize sem mosott le –...” Kovács Lajos részletes úti beszámólót ad a látottakról, amire itt nem kívánunk kitérni, de meg kívánjuk jegyezni, hogy útjuk nem lehetett sietős, hisz sort tudtak keríteni az Alpések között egy „hét órai összvérézésre” is, amikor lehetőségük nyílik Mocsáry Lajos kögyűjteményének bővítésére.²²

Verona után Milánó a következő állomás ahonnan két levél is érkezik. Kitér az olasz festmények, szobrok monumentalitására és szépségére a könyvtári ritkaságokra, a vásárolt képeslapjaira, Villa Franco, a veronai börtön és Brestia magyar vonatkozásaira.²³ S végre Turinban, ahol az utcakép szinte más hatást tesz rá, mint az eddig meglátogatott olasz városokéiban.

Valóban hihetetlen volt a két miskolci függetlenségi politikus számára is, hogy elérkezik valamikor is a várva várt pillanat, találkozás Kossuthal a mindkettőjük által képviselt eszme letéteményesével. A csodálat jelei adják Kovács Lajosnak az ihletett, hogy 11 levéldoldalon át számoljon be a turini látogatásról, Kossuth személyes megismeréséről. Az alábbiakban ebből a páratlan levélből idézünk, bár a hitelesség kedvéért eljátszozunk azzal a gondolattal, hogy milyen nagyszerű lenne, ha megmaradtak volna az útitárs, Mocsáry Lajos által írt levelek is. Így összevethetők lennének a kovácsi levelekben Kossuthnak tulajdonított nézetek vélemények.²⁴

„...megérkezésünk után tudósított *Gunst, Kossuth Lajos magyar titkárja*..., hogy Kossuth már vár bennünket azonnal látogassuk meg; ... Amint felvezettek bennünket Kossuthhoz, az *öreg* emlékiratainak dolgozásában mélyen elmerülve találtuk, lépteinktől ruganyosan felugrott székből s meleg kézszorításokkal üdvözölve mindennek előtt szóval is fölkért, hogy még Turinban leszünk tekintsük magunkat vendégeink s megvárja és kikéri, hogy minden ebédre – mely az itteni szokás szerint nálla is este 7 órakor van – nálla legyünk. ...Az *első találkozás* részünkről alig egy jó fél órára terjedt, s nagyobb részt az *öreg úr* beszélt, jókedvvel, érdekesen, hogy mi elfoglaltságunkat teljesen elosztatva. –

E nagy ember előtt, ki maga csinált egy oly történetet hazánknak, melyet mások le írni sem tudnak, csak meghamisítani, nincs ember ki megilletődés nélkül állna meg s ily találkozásokról jó érdekes dolgokat beszélt.

Említette, hogy évek óta alig találkozik személyesen másokkal, mint akik házából néha-néha felkeresik, s az néki mindig öröme, másokat nem fogad, bár alkalma sok volna. – Beszélt Turinról mily... lett az ipar által s bánatosan említi hű társát *Ihász Dánielt*, barátját és társát a számkivetésben. –

Bámulatos dolog, hogy Kossuth még csak nem is hasonlított egyik festett és lefotografizott képéhez sem, ezen ő maga is csudálkozik mondta, mikor ezt neki mondtam. – ... Ebédre 6 óra után estve jelentünk meg Kossuthnál; mindjárt eleve nedett társalgásunk, s aki nem hallotta e most is teljes férfi erejében és szellemi fönségében lévő emberóriást, nem lehet fogalma sem milyen az! –

22 HOM HTD 94.102.1.2.

23 HOM HTD 94.102.1.3–4.

24 A kossuthi látogatások összevetéséhez lásd *Herman Ottóné* „Turini napló”-ját, amiből részleteket közzétesz *Sáfrán Gy.* is i. m.-ban.

Ő ugyan azt mondja, hogy egyetlen nagy embert tart most a világon, s ez – *jappani császár*, mely szakítva népének százados előítéleteivel a civilizációnak minden kellékeivel látja el birodalmát. –

Beszélt hazánk állapotjáról, melyet fájó érzéssel lát mindinkább elmerülni adóságaiban, s eltérni arról az útról, mely által nagy nemzeté és függetlenné lehetne. – ... nem nagyon rokonszenvezik az olasz nemzet egyéni jellegével; de elismerését nem tagadhatja meg e néptől, mely feláldozva mindenét, hogy egy nemzet legyen conspirált ... Szólott a haza iskola ügyéről, ...

Már tíz óra múlt midőn szállásunkra tértünk, s ma elmentünk helyi vasúton *Boralonéba* – hol ezelőtt Kossuth lakott –, kertjét megnézni, honnan emlékül egy rózsát és cziprus ágat hoztam, ez utóbbit azon fáról, melyről egy ágat a Deák Ferencz koporsójára küldött.

Haza jövet felkerestük az *Ihász Dániel* sírját, később a királyi várkastélyban voltunk, ...

Délután 2 óraker ismét meglátogattuk *Kossuthot*, s most 6 óraker, melyet mindjárt üt az óra megyünk hozzá ismét ebédre. – Egy negyed 11-re, s most jöttünk haza.

Kossuthtal az ebédéről. – Nagyon eleven, vidor volt, sok érdekest mondott a régi s újabb politicalai életből.

Beszélt egy olyan dolgot is, melyet papírra nem tehetek most annak szennyest tartalma miatt, ... *Zrínyi* és *Wallensteint* egy levélbeli hasonlót, s egy mérgezett szivar szerepeltek. Majd elmondom otthol. –

... Szollott arról, hogy mi okozta *Széchenyinek* megőrülését. Mindig hordott egy veres bársony *bajolit* a karján még a gyűlésekre, és miniszter tanácsba is; egyszer ez elveszett, s *Széchenyi* nagyon meg volt ijedve, mert állítólag ezen bajoliban azon iratok voltak, melyeket neki ... írt a bécsi titkos dolgokról, hol már a magyar miniszterium kinevezésekor elhatározták a háborút. – Később e levelek megkerültek ugyan, de *Széchenyi* nem volt bizonyos, hogy nem olvasták-e el azt. Ezután történt, hogy *Széchenyi* egyszer megjelent a miniszter tanácsban; akkor midőn *Kossuth* már látva a Bécsben készülő kamaraila működését, puskákat hozatott egy biztos embe- rével külföldről.

Midőn *Széchenyi* *Kossuth* előszobájában várakozott megjelent ott *Kossuth* is, s látva a fegyver egy példányát, kezébe vette, s az üres cső történetesen *Széchenyi* felé állt. Ezt látva *Széchenyi* megijedve kérdé *Kossuthot*; talán nem akar Ön meg- lőni, mire *Kossuth* azt felelte, hogy az attól függ, hogy *Széchenyi* hol áll, mer ha egymás mellett állnak, akkor csaknem löheti meg; de ha *Széchenyi* szemközt áll; akkor az is megeshetik. Ez a politikára tett célzás volt, habár *Kossuth* *Lajos* elis- meri, hogy mint miniszterek egymás iránt kifogástalanul viselték magokat. *Széche- nyi* ekkor azzal ment el a miniszteri tanácsból, hogy nagyon rosszul van, és a *Kos- suthnak* nyújtott kéz rettentő lázas volt, és *Kossuth* *Lajosra* bízta ügye előadását; később megjelent *Kossuth* *Lajosnál* *Széchenyi* orvosa, és kijelentette, hogy *Széche- nyi* *István* megőrült, s nem akarja addig magát elvitetni, míg *Kossuth* *Lajostól* en- gedélyt nem visznek hozzá, hogy elbocsátja. – Mit *Kossuth* *Lajos* az orvos kérel- mére írásban ki is adott. –

Sajnálta, hogy a fő rendi házat 1848-ban nem rendezve, de a szabad elvű mág- násokat nem akarta megsérteni, kik nagyrészt elvesztették volna törvényhozói jogu- kat, miután a rendezést akként akarta, hogy a megyék küldjenek követeket a felső házba. –

Párhuzamot vont az angol és francia közt, ... – ott az ember minden, itt az állam! –

Pompás borokat adott, többek között a lipcsei fuggerektől is igen jót, de miután tegnap kérdésemre azt jegyeztem, hogy a *hegyaljai aszú* erősebb; olyat is hozott; de hát az nem volt egy minőségű. –

Holnap még egész délután Kossuthnál leszünk ebédre is éjjeli tízig s onnan *elbúcsúzunk tőle, azt hiszem örökre*, mert ő többet nem jön Magyarországra, mi pedig bajosan ide, a roppant távolságra.

Holnap után reggel megyünk Genovába, mely a középtenger mellett fekvő nagy kikötő-város; *először fogok látni tengert*, melyre oly régen kíváncsi vagyok – és előbb idegen tengert, azután haza menőben a mi tengerünket, az Adriát. –

Sietve írok, s a *politikai részt* talán nem is fogja tudni elolvasni, de ezt is sietve teszem, minden időnket igénybe veszi a tapasztalás vágya, s csak 10 órától írhatok legtöbbszörre éjjel.”²⁵

Turini tartózkodásuk utolsó napjáról következő, 1881. november 19-én már Genovában keltezett levelében²⁶ ad rövid beszámolót. Így kezdi: „Kedves Adélem! Amint mindennek, úgy a mi turini gyöngy életünknek is vége van.” A harmadik nap délelőttjén ellátogattak a királyi fegyvermúzeumba és az egyiptomi múzeumba is. A városnézés alatt Kovács Lajosnak a következő ötlete támadt: „... s vettem egy álló képi ráámát, melyet postán a kereskedő küld Miskolcra, – ez a Kossuth képének lesz. –” Majd így folytatja: „Kimerülve a sok járás-kelésben, jólesett a villás reggeli, melyet rendesen délután 1 órakor költünk el – midőn annak végeztével szalad be a terembe fő Kellner, mondva franciául, hogy Kossuth úr jön Önökhöz; még ki sem mondta, az öreg előttünk állt azzal a mosolygó jóságos arczával, melynél csak bölcsessége hódítóbb. Turinban tudják általánosan, hogy Kossuth senkivel, még diplomáciai követekkel sem akar érintkezni, habár sok kísértésnek volt is kitéve már; azért volt meglepve a Kellner, s volt is most respectusunk előtte. Az öreg egy órai beszélgetés után hazament, kérve, hogy mi is kövessük (ebédre); mit szívesen tettünk meg, – én előbb a nálla lakó nővére, Rutkaynénál tisztelegvén... Ez úttal majd egész délután Kossuthal töltvén nálla voltunk mint rendesen 7 órakor ebédre, s miután reggel 5 órakor a továbbutazás miatt fel kellett (korán) kelnünk, 10 órakor érzékenyen elbúcsúztunk Kossuthtól, ki mindkettőnket kétszer megcsókolván, igen köszönve, hogy felkerestük, s *emléküül egy cabinet arczképet saját aláírásával adta át, melynek lesz a küldött ráma. –*” (4. kép).

Firenze „milliókat erő szobrainak” káprázata után, november 24-én érkeztek meg Rómába. „Elértünk hát utazásunk

4. kép. A „szent öreg” portréja

25 HOM HTD 94.102.1.5.

26 HOM HTD 94.102.1.6.

végpontjára, az örök városba...”, ahonnet csak harmadnap vonatoztak tovább Velen-
cébe, majd onnan Fiuméig hajón, – s haza. „... már többet nem írok, s innen Dec-
zember 1-én indulunk Trieszten, Fiumén át haza, hová, ha jól tudom előre legké-
sőbb vasárnap a hajnali 3 órai:) vonattal érkezem meg, – ... Bizony most már meg-
szállott a honvágy!!”²⁷

Végezetül a turini út utóéletéhez tartozik *Gunszt Bertalan*, Kossuth titkárának két levele Kovács Lajoshoz. Az 1882 január 16-ai levelében némi kölcsönként összeg eljuttatásáról van szó, meg a szokásos jókívánások. „Jó szerencse, hogy nem nagy összegről van szó... De még e kis összegnél is meg kell magyaráznom a késedelmet, mely egyáltalán nem az én hibámból eredt... Rómába már nem írhattam Önnek... egy számomra ottani (budapesti) szerkesztőktől felveendő összegből küldetek ügyvéd úrnak 2 oszt. frt-ot... bocsássa meg nekem, szegény ideiglenes hontalan-
nak, ezt az illetlenséget, mely más körülmények között egyenesen menthetetlen volna.

Itteni dolgokról annyit mondhatok, hogy hála a sorsnak, úgy *szeretett öregünk*, mint Kossuth húga és fiai jó egészségben vannak... Remélem, kívánom, hogy ügy-
véd úr jó egészséggel, kedéllyel s meglegedve tért vissza Magyarországra az olasz útról... hiszem, hogy még ez év nyarán, mikorra körülbelül magam is haza megyek, élő szóval fogja nekem elbeszélni élményeit.”²⁸

Kovács Lajos válaszelevelét követően Gunst április 20-ai levelében ígéretet tesz, hogy ellátogat Miskolcra. „Vettem szíves sorait március 28-ról s ismételten köszö-
nöm felszólítását, mellyel oly barátságosan hív Miskolcra... június elejére számítok otthon lehetni. Akkor aztán csak egy jó alkalom kérdése, hogy a Kedves Borsod metropolisába felránduljak. Különben itt mindnyájan meglehetősen jól vagyunk. *Imá-
dott kormányzónk*, valamint Kedves húga – s (Lajos) fia is, ki váltig sajnálja, hogy Önöket már nem láthatta – a legszívesebben viszonzózik a nekik küldött üdvözetet, s gyakran emlékeznek vissza örömmel az Önök ittjártára.”²⁹

3. A továbbiakban válogatott részleteket teszünk közzé Herman Ottó ország-
gyűlési képviselőnek Kovács Lajoshoz, a miskolci Függetlenségi Párt elnökéhez, kedves barátjához intézett politikai tartalmú, eddig publikálatlan 18 db előkerült le-
veléből. Követjük azt a témafelelőtlést és – bontást, ami a levelek tartalmából ma-
gából adódik. Vagyis az *anyapárt*, a *miskolci szervezet* és a kettő valamelyikében, esetleg mindkettő összefüggésében *érintett személyek* – hármass felosztását. Ahol szükségét érezzük – a jobb és pontosabb megértés végett – kiegészítő vagy beve-
zető magyarázatokat adunk más dokumentumokból.

A fontos információkat, politikai helyzetértékeléseket magukban rejtő hermani levélrészletekben 4 korabeli periodika írásaira történik reagálás. A *Szabadság*, mis-
kolci politikai hetilap és 3 országos lap: *Egyetértés*, *Hazánk*, *Magyar Állam* vonat-
kozó cikkeire. A fenmaradt levelek egyben az országos és helyi politikai életben magukról gyakorta hallatott személyek tárháza. Előfordulnak itt miniszterekre, kép-
viselőkre, a politika egyéb művelőire történő utalások. Találkozhatunk – a levelek keletkezésének és azokban történő hivatkozásoknak kronológiai sorrendjében – Lud-
wigh Gyula, Lifkovits József, Károlyi Gábor, Eötvös Károly, Polónyi Géza, Helfy Thaly, Irányi, Ugron, Ráczffy, Lukács miniszter, Weckerle miniszter, Justh Gyula, Dr. Halász, Debreczeni Dániel, Kossuth Lajos, Vadnay, Horváth Lajos, Mocsá-
ry Lajos, Horváth Ada, Sturman György, Hentaller, Herman Ottóné, Szütsné, De-
leschall Gabriella, Mrenyó, Dr. Kelemen Adolf, Perl Soma, Bulyovszky, Szilágyi,

27 HOM HTD 94.102.1.7–10.

28 HOM HTD 94.100.1.1.

29 HOM HTD 94.100.1.2.

Dr. Szabó Gyula, Pázmándy, Nagy Gyula, Meszlényi Lajos, Tóth Ernő, Uray Imre, Visontai Soma, Papp Elek, Okolicsányi László, Jókai Mór, Bethlen miniszter, Kossuth Ferenc, Apponyi, Kiss Albert képviselő, Palóczy László személyének az éppen érintett ügy kapcsán történt említésével. Olvassunk hát bele a száz évvel ezelőtti levelekbe.

I. Függetlenségi és 48-as Párt központi helyzete

a) Az anyapárt politikája és a sajtó

1890. június 15.: „Ami a lapot illeti, Eötvös azon van, hogy az »Egyetértést« nyerje meg; ha nem lehet, új lap indul július első hetében, amely irgalom nélkül leleplezi a leleplezendőket...

...Helfy... Arra nem tudott mit mondani, hogy az »anyakörben« nemcsak más nézetűek vannak, hanem vannak a clericálisoknak és feudálisoknak megbízottjai is, hogy a romlás akkor következett be, amikor a tiszta 1874-ki programot Irányi kedvéért magyarázni kezdték (1884) és engedték; most azután ahány fej, annyi magyarázat és töredék.

Úgy is látom a dolgot, hogy az új alakulás csak az 1874-ki alapon sikerülhet s ekkor a jelszó iránt semmi kétség.³⁰

1893. augusztus 8.: „Mi a párt ügyében várunk. – ... Várjunk még, míg a király a reform törvények fölött dönt s azoknak szövegét megismerjük: azután indulunk”³¹

1893. augusztus 21.: „Az a »muszka barátság« egy nagy számárság; csak Pázmándy tudta, hogy mi kell neki, a többi balekje volt. Benne voltak: Pázmándy, Hentaller, Károlyi Gábor, Nagy Gyula, Polonyi Géza, Meszlényi Lajos, Tóth Ernő, Sturman Gyuri, Uray Imre, Visontai Soma. A legbámulatosabb az, hogy kibírták a titoktartást!... De az is igaz, hogy elleneink jó fegyvert kaptak, kivált a választók körébe valót, hol a »muszkabarát« épp oly könnyen érthető, mint nagyon ártalmas dolog. Én csak annyit mondtam nekik: ha engem nem avattak be a dologba akkor, most rajtam a sor, hogy ne kérjek részt a felelősségből. Beteg állapot, beteg szellem! Erős akció kell hozzá, hogy ebből kiépüljünk”³²

1893. október 6.: „A krízis tetőpontján állva, most csak a következő értesítéssel szolgálunk neked és nektek. Megkísértjük 11-en a pártalkotást tiszta függetlenségi alapon, minden kétséget kizáró program mellett. A program ma szövegezzve lesz s azt én viszem vasárnap este Kossuth Lajoshoz megbírálni illetőleg megerősítés végett. A pártnak végleges megalakítása e misszió sorsától függ. Mi nagy szerencsétlenségnek tartanók, ha a törvényhozásból merőben kikapusztulna az a párt, mely a nemzet jogos aspirációját tisztán és komolyan képviseli. Meggyőződésünkön kívül ez a tekintet döntő. Az anyapárt egy képtelenség. Lehet kaszinó, börze; de párt nem. Ott van a fokozatosság szemben a teljességgel, a delegáció az anti-delegációval; a liberalizmus a reakcióval, a kinevezési rendszer a választási rendszerrel, Kossuth tisztelete a Kossuth kultusz megtörésével. Ha így is lehet egyetérteni, úgy bűn az alapja s ami bizonyos: ily *quodlibet* (egyveleg- a szerző) nem adhat irányt sem egyénnek sem a választóknak”³³

30 HOM HTD 94.96.1.1.

31 HOM HTD 94.96.1.6.

32 HOM HTD 94.96.1.7.

33 HOM HTD 94.96.1.8.

1894. január 18.: „... szükségesnek tartom a törvényhozásban való fölszólalást. Ettől a »vakmerőségtől« sok függetlenségi 48-asnak égnek meredt minden hajszála; a vége azonban az, hogy minden igazi férfi helyeslé tettemet és sok ijedező ember visszanyerte bátorságát.

A »Magyar Állam« ebből az alkalomból mindössze „a londoni zsebmetszők protektora” címmel tisztel meg, amiért alkalmasint sajtópert kap, amidőn a modern sajtót kissé tüzetesen világitjuk meg...

Egy napon át feküdnöm kellett, mert meghültem: nagy volt a megrökönyödés még a kormánypárton is; azt mondták: *az egyetlen bátor ember – most itt kell lennie.* Lelkületemmel ugyan állott mint a Sion hegye – kivált, ha reátok támaszkodhatok!”³⁴

1894. május 23.: „A legbizalmasabb alakban vedd tudomásul, hogy Bécsből igen rossz híreink vannak. Erdélyből jövő bizalmas értesítéseim leghatározottabban állítják, hogy az oláhságot valaki biztatja, innen elszemtelenedése”.³⁵

1894. június 1.: „Rövid távsürgönyöm kiegészítéséül fogadd kegyesen részemről a következő rövid commentárt. Én a Wekerle kormányát az *egyházpolitikai kérdésekben* addig támogattam, amíg e tekintetben eljárása teljesen correct volt s megegyezett avval a programmal, amelyet előttem kifejtettem.

De oda már nem követtem volna Wekerlét, hogy elfogadjam egy sereg új *mágánásnak* kinevezését, pláne az öröklés formájában.

Egy liberális úgy keresztülvitelét egy reactionárius föltételhez kötni, az nem járja! – Gondolom egyetértek veled, hogy hazánknak legsürgősebb dolga a feudális maradványoktól szabadulni s helyökbe munkás polgárságot állítani.

Ez a feltétel, amely miatt Wekerle bukott, sokat von le abból a prestigéből, amelyet szerzett. Szerintem föl kellett volna venni a *nuntium* (hivatalos jegyzék – a szerző) és *renuntium* (ellenjegyzék – a szerző) harczot, akárcsak egykoron a magyar nyelv ügyében, melyet a felső tábla vagy 15-ször utasított el illetőleg vissza.

Kérlek vedd e sorokat bizalmasan. Most már kevés idő múlva lehet beszámolni”.³⁶

b) Herman Ottó helyzete a párton belül

1890. június 15.: „Ami az én helyzetemet illeti, úgy az nehéz ugyan, de föltétlenül tiszta, amit mindenki elismer. Helfyvel szemben azt mondtam, hogy *én mindég radicálisan függetlenségi voltam s ugyanily liberális is*, tehát nem csatlakozhattam másokhoz, mint azokhoz, akik függetlenségieknek és liberálisoknak vallották magokat (5. kép).

Várjuk meg a turini eredményt, amelyről legott tudósítlak.

A mandátumot tegnap adtam be, Ráczffy személyesen vette át”.³⁷

1890. július 24.: „Ami a párt ügyét illeti, a huzavona rettenő, az én helyzetem nem könnyű, mert álláspontom előrehaladt, itt pedig sokan hátrafelé kezdenek nézni... a békéltető tanácskozáson... a mieink bizonyos fokig engedtek az egész soron, főképpen pedig a párt elnevezés, a *personálunió terminus* dolgában... Az egyházpolitikai kérdésekben Justhék arra fektették a fősúlyt, hogy a clericálisok a pártban maradhassanak. A mieink alapján véve nem concedáltak semmit, de nem ál-

34 HOM HTD 94.96.1.12.

35 HOM HTD 94.96.1.13.

36 HOM HTD 94.96.1.14.

37 HOM HTD 94.96.1.1.

5. kép. Herman Ottó,
a radikális függetlenségi képviselő
(Reprodukció: Kulcsár Géza)

hajtása ez : a »Hazánk« agrárius lap, programja az 1867-ki alapot hirdeti, mellette...

Én telhetőleg azon voltam, hogy régi parlamenti posztomat megtartsam s megerősítsem, azon túl bebonyolítsam Justhénak, hogy én nem szorulok rájuk, s arra is van elég erőm, hogy bizonyos elfajulásoknak útját álljam.

Kieszközöltem a bizottságokban egy-egy helyet, kapunk jegyzőt is a házban s így oly pártot alkotunk, amelyhez majd azok csatlakozhatnak, akik a vegyespártiságot ki nem bírják a reakció terjedése miatt...³⁸

c) Az ezredéves kiállítás ügyében mint természettudós

1893. augusztus 21.: „Honap indulok az Alföldre az ezredéves kiállítás érdekében, egyelőre Túrkevébe. Hogy mehetek é tovább és meddig, azt nem tudom, mert a kolera sokfelé és komolyan állja az ember útját. A Hortobágy, Csege már el vannak zárva. Itt Budapesten már megvan a nyavalya; de titkolják ameddig csak lehet. Vigyázzatok!...⁴⁰

1893. december 9.: „Ami a karácsonyi ünnepet illeti, igen-igen szeretném, ha szabadulhatnék; de Szeged az ő múzeumával lekötött...⁴¹

lítottak eléje sem semmit szóval, azt akarják kikerülni, hogy az ódium ránk ne háruljon, ha a szakadás elkerülhetetlen...

Arra teljesen elvagyok határozva, hogy egy betűt sem adok fel abból, amit Szegeden, Török-Szent-Miklóson és Miskolczon kimondottam. Nem vagyok számár, aki elhiszi, hogy a personálunió hangoztatásával a bécsi burguak bárcsak egyik kályhafűtőjét is meg lehessen nyerni.

Ez a kurta vázlat némi fogalmat adhat neked arról, hogy mit tesz az most exponált helyzetben itt a központban képviselősködni, különösen nekem, aki igen igen nehezen élek. Egész akaraterőmre van szükségem, hogy el ne keseredjem. Arról, hogy a Hámorba szabaduljak, szó sincsen... Boldog leszek, ha valamikor szeptember első napjaiban megszökhetek pár napi fürjezésre...³⁸

1893. december 9.: „De már én legyőzhetetlen modorral viseltetem az elvtelenség – vagy inkább sokelvűség azon fokával szemben, amely Justhénál megvan s amelynek legújabb

38 HOM HTD 94.96.1.3.

39 HOM HTD 94.96.1.10.

40 HOM HTD 94.96.1.7.

41 HOM HTD 94.96.1.10.

és belélem, meg a vasúti
intó közlő f. ki 24-én dél-
ben kezdődik.

A befűt megparancsi
kezéim, a „Korona” jelle meg
szémet megad fel, ott van
a párt irodája is, és este
ott lesz egy kis vacsora
valószínű is.

Csak annyit szeretnék még
hogy a Herman Ottó jelölés
nagy megelégedést és örömet
keltett s lelkesedést a
kitartó küzdelemre.

A vízfűvelés is kíván-
ló s a cipővelés is nagy

Miskolc 1892. január 18.

Kovács Lajos
Kovács Lajos

6. kép. Kovács Lajos
Herman Ottóhoz írt egyik levele

II. A miskolci függetlenségek

a) Miskolc város képviselője

1892. január 18. (Levél Kovács Lajostól): „Igen tisztelt Képviselő jelölt úr! Becses sorait közölve elvbarátaimmal is, azok megbízása folytán is írhatom, hogy nekünk csak egy speciális érdekünk van: Vadnay-t megbuktatni;...

Tegnap tartotta Horváth Lajos is beszámolóját. – Olyan limonád dictiót még nem hallott itt sem senki, azért jól fog esni egy kis *radicalis igazság* hallása az ezután szomjazó miskolcziaknak. – Minden lehető megteszünk a 24-iki fogadtatás érdekében, mely a vasúti indó bodénál f. hó 24-én délben kezdődik. – A beszéd megtartási helyéül a »Korona« szálló nagy termét vettük fel, ott van a párt irodája is, s este ott lesz egy kis pártos vacsora is.

Csak annyit írhatok még, hogy a Herman Ottó jelölése nagy megelégedést és örömet keltett s lelkesedést a kitartó küzdelemre⁴² (6. kép).

1894. január 18.: „...itt a helyzet vesztetül bonyodalmas s Bethlen azt mondta nekem, siessenek a halásza-ti ügygel, mert nem tudja nem buknak é már holnap”.⁴²

d) Herman Ottó képviselősege a mindennapi kenyér záloga

1890. július 24.: „Látszólagos hanyagságomért akár meg is neheztelhetnél, ha valóban az volna; de csak látszólagos s ami a levélírástól elütött,... Egyfelől a megélhetés erős küzdelme, mely egyértelmű arra, hogy ősszel teljesíthessem képviselői kötelességemet is, másfelől a helyzetnek teljes bizonytalansága, s ez utóbbi főképpen, ütötte ki a tollamat nem egyszer a kezemből. Mi kiléptek, csak tegnap előtt jutottunk bizonyos megállapodásra s így már írhatok”.⁴³

1896. november 7.: „Én rettenetes tusát vívok önmagammal – okát sejtethed: a kenyér kérdés, és az, ami a sást készlet ellenállásra, amikor a kalitba tuszkolják – rettentő!

Baráti, igaz érzülettel mond Te neked és Tiédnek hálát és köszönetet barátod Herman Ottó”.⁴⁴

42 HOM HTD 94.96.1.12.

43 HOM HTD 94.96.1.3.

44 HOM HTD 94.96.1.18.

45 HOM HTD 94.101.1.2. (Eredetije: MTA Könyvtár Kézirattára – Ms 264/219.)

1892. január 29. (Újabb levél Kovács Lajostól): „Igen tisztelt Barátom! Nem írnék valót, ha arról értesítenélek, hogy elbuktunk. –

Az olyan párt, mely jelöltje is az ügy iránt annyi kitartást, lelkesedést és önzetlenül küzd, csak kisebbségben maradhat. – Ez megtörtént velünk, 18 többséggel Vadnay lett a képviselő. – Egész nap kevés többségünk volt, dacán annak, hogy még Fiuméből is ide rendelték a vasúti alkalmazottakat. Semmi etetés és itatás nélkül ezen eredmény még magunkat is meglepett; mert csak úgy győztek, hogy nagy pénzen vették a kormánypárti szavazatokat –”⁴⁶

1893. február 11. (Eötvös Károly levele Kovács Lajosnak): „Mint értesülök, holnapután megyei közgyűlések lesz s ott az egyházpolitikai kérdések esetleg szőnyegre kerülnek. Rég nem találkoztam ugyan se veled, se Mocsáry L. barátunkkal, tehát nem tudom, hogy e kérdésekről a kormány által fölvetett konkrét alakjukban mint vélekedel... a liberális és nemzeti irányokat ez idő szerint még annak dacára is támogatnunk kell, hogy ezeket a kormány tűzte ki programjává... Én a magam részéről itteni pártegységünk érdekében is óhajtánám, hogy efféle mozgalmak az ország különböző vidékén jöjjenek létre.

Vadnay lemondásáról semmi szó”⁴⁷

1893. május 27.: „Károlyi Gábor pedig úgy intézkedett, hogy a miskolci alkalomhoz képest vagy 28-kán, vagy 1-jén megyen Czeglédre, így szükségünk volt a miskolci határozatra, hogy Czegléd pozitív hírt kaphasson...

A lista e perczben így áll: Károlyi Gábor, Eötvös Károly, Horváth Ada, Sturman György. Hentaller orvos kezében van, nem hiszem, hogy jöhetne. Hozom a feleségemet is...

Úgy veszem észre, hogy itt még a kormánypártiak is kívánják a sikert, amellyel szemben én – már foglalkozásomnál fogva is – skeptikus vagyok; de az erős föllépésnek most minden esetre értelme van, mert irányt adhat ebben a szakadáros időben”⁴⁸ (7. és 8. kép).

1893. október 24.: Arra, hogy én föl akarom vetni nálatok a *bizalmi kérdést*, azt mondta (itt Kossuthról van szó – a szerző), hogy ezt sajnálná, mert én alapjában

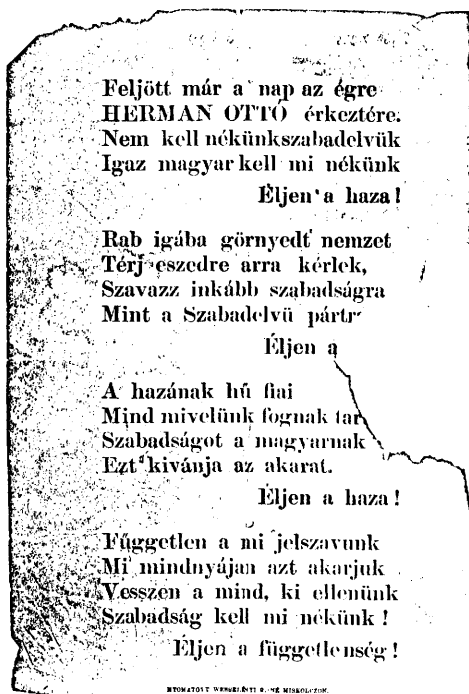

7. kép. Herman Ottónak korteskedő lányok
(Reprodukció: Kulcsár Géza)

46 HOM HTD 94.101.1.1. (Eredetije: MTA Könyvtár Kézirattára – Ms 264/220.)

47 HOM HTD 94.97.1.2.

48 HOM HTD 94.96.1.5. Lásd még: HOM HTD 74.665.1. Herman Ottó miskolci beszámoló beszéde 1894. október 1-jén.

8. kép. Kortessers
(HOM Helytörténeti Dokumentáció 77.99.1.)

Lifkovits József főnököt mégis azon a címen helyezték át, mert állítólag megtörte azt a kifejezett »óhajtást,« hogy nyilvánosan ne korteskedjék. Minket ez a felfogás nem zavarhat meg abban, hogy ellene mindent el ne kövessünk s én ezt a végrehajtó bizottság ma esti értekezletén elő fogom adni, ... A megállapodásról rögtön tudósítlak».⁴⁹

1890. június 17.: „A 15-ki értekezleten előadtam a *miskolczi esetet* oly formán, hogy az egész város most méltán kérdi, mennyi értéke volt azoknak az ünnepélyes kijelentéseknek, amelyeket Károlyi Gábor és Eötvös Károly tett, különösen az előbbi, mondván, hogy a miniszter becsületszavát bírja, hogy a vasutasok szavazatának nem lesznek következményei?

A megállapodás az volt, hogy Károlyi és Eötvös tegnap felkeresték Lukács minisztert, ... – Megmutatta nekik annak a rendeletnek a conceptusát, mely Miskolczra ment s nem állva útját annak, hogy a tisztviselők meggyőződésüket kövessék, csak a nyilvános korteskedéstől tiltja őket el szigorúan. Végül biztosította mind a kettőt, hogy másoknak megbolygatásáról szó sincsen.

Ez nem rontja le meggyőződésemet..., hogy Lifkovics és még egy a választás ötletéből lett áthelyezve, az előbbi valószínűleg azért, hogy a választás után a Ko-

csak azt jelenthetem ki, hogy megmaradok amellet a program mellett, amelynek alapján megválasztottatok. Leghatározottabban kívánja, hogy helyemen maradjak...

Veleték szemben úgy állok, amint a választás után mondtam: abban a percben, amelyben állást foglaltok, mely az enyémmel nem talált: *a kezetekben van a mandátum: Megfogadtam, megtartom*”.⁴⁹

1893. december 9.: „Reám nézve nemcsak megnyugtató, hanem fölemelő az a tudat, hogy *fő parlamenti működésemmel meg vagytok elégedve*, s hogy együttéreztek velem; nagy szükségem is van reá, mert helyzetem az »anyapárttal« szemben nem kellemes, minthogy most már nem Eötvöst, hanem engem okolnak avval, hogy *útját állom az egyesülésnek, ami különben úgy is van*”.⁵⁰

b) *Herman Ottó „magas protectió”-ja a miskolciak érdekében*

1890. június 15.: „Én már tegnap vettem híret annak, hogy Miskolczon áthelyezések vannak folyamatban...

49 HOM HTD 94.96.1.9.

50 HOM HTD 94.96.1.10.

51 HOM HTD 94.96.1.1.

ronában megjelent s nyilvánosan a vasutasoknak tulajdonította a győzelmet, amit valami spitzli nyomban föl is jelentett.

Nektek ebben hangot kell adni, legerélyesebb formában s örködni, hogy a többiek ne legyenek zaklatásnak kitéve...”⁵²

1893. augusztus 8.: „Eddig 86 »miskolczi születésű« kérte »magas protectiómat,« hogy hivatalban juthasson (sőt Deleschall Gabriella Ó Nagysága Mrenyó urat úgy ajánlotta nekem, hogy az miattam vesztette el összes kuncsaftjait!) – a helyzet azonban mintha változni készülne, mert íme az elsőt, aki nem miskolczi születésű, de Miskolcra vágyik, a Te protekciódra bízom; maga is így kívánja. Dr. Kelemen Adolf nagy-atádi főrabbirol van szó, ki Miskolcra magyar hitszónoknak pályázik, s arra kért, hogy neked ajánljam... a somogyiaktól tudom, hogy pártunk embere is”.⁵³

1893. augusztus 21.: „Én megmondtam B.-nak (itt Bulyovszkyról van szó – a szerző), hogy az ajánlgatás kétélű dolog, nevezetesen Szilágyinél tőlem, mert mi erős ellenzések vagyunk ám egymással szemben, ergo vigyázni kell, hogy az ajánlattal az ember ne ártson – ez is lehetséges... Különben úgy tudom, hogy a »Kinek« Dr. Szabó Gyula az ipja, az bátran nélkülözheti a függetlenségi képviselők ajánlatát; sőt okosan teszi ha kerül: sapienti sat! (okos ember kevés szóból is ért ill. a bölcsnek elegendő – a szerző)”.⁵⁴

1890. július 24.: „Mindenekelőtt tudatom veled, hogy a *Debreczeni Dániel ügyében* eljártam,... Weckerle a tábla ítéletét feloldatja s egy könnyű rendbírságot szabhat ki. Ettől nem akart elállani s azt vetegette, hogy nincs polgár bírság nélkül,... Szóval, a pénzügyminiszter felülkerekedett benne. Megvallom, hogy engem is megbírságotak már azért, hogy a kutyámról lelopták a szájkosarat. Én nagyon belé tudom magamat képzelnéi egy régi szabású öreg miskolczi polgár gondolataiba s tudom, hogy a tisztes öregnek a bírság is bírság, de már csak vigasztal meg”.⁵⁵

1890. december 9.: „Lehetetlen volt rögtön felelnem, mert igen-igen sokfelé kell vágnom, s a szegény öreg úr dolgában sem járhattam el rögtön... Ami Debreczenyt illeti, újból meggyőződtem, hogy Wekerle nagy *beamter* (hivatalnok – a szerző); de szívtelen ember. Mindent megígér, de még sohasem váltott be velem szemben semmit, noha mindig csupán humanitárius kéréseim voltak... Szentül hittem, hogy rég elintézte...”.⁵⁶

1894. január 8.: „...Wekerle miniszterelnök ma önkénytelenül szólított meg s azt mondta, hogy Debreczeni bátyánk ügye rendben van...”.⁵⁷

c) *Politikai hetilapjuk: a „Szabadság”*⁵⁸

1890. június 15.: „A »Szabadság,« szerintem, legjobb ha azt az irányt követi, hogy az igazán függetlenségi és ezen felül kifejezetten liberális elemek egyesüljenek, azon az alapon, amelyet Kossuth 1874-ben ajánlott, mely mellett a párt folyton hódított és erősködött, mert a program tiszta, határozott és közérthető volt.

52 HOM HTD 94.96.1.2.

53 HOM HTD 94.96.1.6.

54 HOM HTD 94.96.1.7.

55 HOM HTD 94.96.1.3.

56 HOM HTD 94.96.1.10.

57 HOM HTD 94.96.1.12.

58 HOM HTD 68.4.3.4. *Dr. Thurzó Nagy László*: Miskolci Lexikon II. kötet B. könyv 153. p. „A miskolci Függetlenségi és 48-as Párt teremtette meg a „Szabadság” (1892. márc. 15. – 1903. márc. 28.) politikai hetilapot. 1892. márc. 15.-én mutatványszámban harangozták be jöttét. Az első oldali „Felhívás az olvasóhoz” című cikket a párt végrehajtó bizottságának tagjai írták alá: Bársony János, Bizony Ákos, Cseh István, Debreczeni Dániel, Debreczeni Imre, Fejes Gergely, Gyöbe József, dr. Küröz Jakab, *Kovács Lajos*, Karla Bertalan, Mikuleczky István, Máthé Ferenc, Majercsik József, dr. Neumann Bertalan, Nozdroviczky Jenő, Pongor Lajos, dr. Sassy János, Soltész Nagy Albert, Soltész János, Szinay István, Wächtler Vilmos és Varajthy István”.

Az 1884-ki alapon való egyesülés nem sikerülhet, mert ez kiszóltja a magyarokat s ezekkel a visszavonást; ezt bizonyítja *Ugron kiválása és a mostani szakadás* közjogi háttere is”.⁵⁹

1890. június 17.: „Hálás és szép tárgy Kossuth leveleinek okos commentálása s kidomborítása annak, hogy nála is a *függetlenség mindenek fölött áll*, a többiekben pedig a demócrata szabadelvűséget követeli. – Ingadozó czikkek s a személyeknek előtérbe való helyezése árt a fejlődés jó irányának”.⁶⁰

1890. november 9.: „A »Szabadság« tegnapi számának vezérczikke igen nagy szerencsétlenség reám nézve, mert abban olyanok is foglaltatnak, amiket *Kossuth Lajos nem mondott*.

Nem ő mondta azt, hogy az általam felsorolt, egymást kizáró elvi ellentétek miatt komolyan függetlenségi párti embernek a pártkörben visszatérni nem lehet, mert *ez az eszmemenet az enyém volt*. ...

A Kormányzó úr gondosan kerülte mindazt, ami a pártkör és a kiléptettek közötti ellentétet élesbíthette volna...

Légy oly kegyes és találd ki a formát, amelyben ez a lapban kinyilatkoztatható, nehogy helyzetem összetörjön”.⁶¹

1893. október 6.: „Ha lehet, maradjon a »Szabadság« reservában, amíg megjövök, ami hamar lesz meg. Gondom lesz, hogy a véglegest megkapjátok, hogy állást foglalhassatok”.⁶²

d) *Miskolc első polgári házasságkötése*⁶³

1894. január 18.: „Szorítani kell a végsőig, mert ha az egyházpolitikai javaslatok buknak, a reakció az egész vonalon üti föl a fejét s ha ebből az ötletből történik, az *öreg Palóczy* megfordulhat sírjában”.⁶⁴

III. *Irányadónk: Kossuth*

a) *Kossuthnál új párt alapítása ügyében*

1890. június 15.: „Nagy-körös helyett menjen Eötvös *Turinba*, teljes fölszereléssel, hogy minden tételét bebizonyíthassa s Kossuthot meggyőzze.

Eötvös és Károlyi szombaton indulnak, erre Eötvös kezét és szavát adta. A helyzet fejlődése tehát most a turini út eredményétől függ”.⁶⁵

59 HOM HTD 94.96.1.1.

60 HOM HTD 94.96.1.2.

61 HOM HTD 94.96.1.4.

62 HOM HTD 94.96.1.8.

63 HOM HTD 69.4.3. *Dr. Thurzó Nagy László*: Miskolci Lexikon V. kötet (A város krónikája 1850–1900 között) 252–253. p. „Az első polgári házasságkötés Miskolcon 1895. október 8-án történt sok érdeklődő jelenlétében. A házasságkötésen részt vettek: *Lévay József* még fungáló alispán, *Molnár Bertalan* vármegyei főjegyző, *Kovács Lajos* vármegyei főügyész, *Szaffka Pál* és *Eder Elek* közjegyzők, *dr. Gencsi Samu*, az izraelita hitközség elnöke. A fiatal párt *Gedeon András* kat. vallású nyomdatulajdonos és *Patzauer Róza* izr. vallású leányzót magasztos hangulatú beszéd kíséretében *Soltész Nagy Kálmán* polgármester adta össze. A polgármester főleg a házassági törvényt dicsérte.”

64 HOM HTD 94.96.1.12.

65 HOM HTD 94.96.1.1.

1893. október 24.: „Negyednapja itthon vagyok. Szerencsésen jártam meg Turin-t s 5 napot töltöttem a szent öregnél,⁶⁶ ki avval fogadott, hogy ameddig Turinba leszünk, t. i. én és a feleségem – legyünk kis családi körének tagjai.

A programot, amelyben a kiléptettek meg tudtak egyezni, a maga részéről *nem fogadta el*, mert ott van az „állunk az alkotmány alapján”, ő pedig, mint mondja Turinban van, ez az ő helyzete. Daczára annak, hogy a program messze megyen, egy darabig azt vitatta, hogy nem különbözik lényegesen az anyapártétól, csupán abban, hogy fölvtük a *munkáskérdést* is; de amikor felsoroltam az *egymást kizáró elvi ellentéteket*, amelyeket az anyapárt ma egybe foglal, elismerte, hogy oda visszatérni, komolyan függetlenségi embereknek csakugyan nem lehet.

Új párt alakítását ő – a távolból mérve és ismerve a dolgokat – *nem tartaná célszerűnek s legjobbnak látja, ha a pártkörön kívül állva, függetlenségiek maradunk*. Az én működésemet külön is a leginkább megfelelőnek találta.

Kossuth leghatározottabban vallja, hogy a *mostani dynasztia* merőben alkalmatlan arra, hogy Magyarország jogainak teljes élvezetéhez jusson; a *dualizmus* pedig pusztá formalitássá süllyeszti a parlamentarizmust, s a két államfél érdekeinek összeütközése fölött, mindég az uralkodó abszolutisztikus akarata dönt – ami úgy is van.

Ő megmarad emellett: „a függetlenségnek mindent, ezt semminek alárendelni, egyebekben a demokraczia és liberalizmus az irányadó.

A 49-re azt mondja, hogy ez ma is zászló, amelyet most lobogtatni nem tanácsos, de elejteni sem szabad: be kell várni az időt, mely be fog következni. ...

Ötödnapon úgy nyilatkozott, hogy ő a pártalakításba nem folyhat be, mert nem ismeri a helyzet részleteit és az embereket. Én kénytelen voltam bevallani, hogy én sem látom a kiléptettekben azt az intellektuális erőt, mely alkalmas arra, hogy egy nagy eszmét a parlamentben kellő erővel és kitartással képviseljen. A facit (a lényeg – a szerző) az, hogy *várnunk kell a színvallásra*, mely akkor fog bekövetkezni, amikor a polgári házasság sorsa eldől. Hát várjunk!...

Nálunk a döntő összejövetel jövő szombaton lesz meg, s *természetes, hogy én nem tartom meg az elnökséget*; a pártkörbe nem megyek vissza semmi módon és semmi áron”.⁶⁷

b) Kossuth könyvtára és a miskolci adakozók⁶⁸

1893. december 13. (Kovács Lajos miskolci felhívása): „Kossuth Lajos hazánk legnagyobb élő fia anyagi zavarral küzd, hogy azon segítsen könyvtárát áruba bocsátotta; ezt írta saját kezüleg néhány nap előtt városunk egyik képviselőjének, Herman Ottó úrnak.–

Ezen nemzeti kincs megszerzésére Budapesten egy bizottság alakult, mely en-

66 Lásd Sáfrán Gy., 1960. 432–435. p.

67 HOM HTD 94.96.1.9.

68 HOM HTD 94.105.1.14. – Az aláírt fizetési lista tanúsága szerint a miskolci adakozók száma: 61 fő. Összesen 725 frt gyűlt össze. Az adakozók első helyein találjuk: Kovács Lajos ügyvéd (20 frt.), Debreczenyi Dániel (100 frt.), Horváth Lajos orsz. képviselő (30 frt.), dr. Kürcz Jakab ügyvéd (10 frt.), dr. Szabó Gyula (10 frt.). Utána többségében nehezen olvasható aláírások, de felismerhető: Lévay József (5 frt.), dr. Glós Károly (10 frt.), Lishtenstein József (25 frt.), Petró József (5), Koós Soma (10), özv. Kun Jánosné (5), Kun Bertalan (10), Diószeghy György (20), Soltész-Nagy Kálmán (20), Melczer Gyula (50), Melczer Béla (10) és dr. Frank (1 frt.), kinek szignója a megmaradt eredeti dokumentum bal felső sarkában jól látható, így valószínű, hogy csak ennek a másolata került el a Kormányzóhoz.

gem hívott fel arra, hogy a *Nemzeti Múzeum* részére adandó könyvtár megvételére itt gyűjtést eszközöljek. –

A nagy hazafi személye iránti hála és tisztelet érzetével hívom fel t. polgártársaimat, járuljanak adományaikkal a nagy nemzeti és hazafias cél megvalósításához –”.⁶⁹

1894. január 4.: „A *Kossuth Könyvtár*ra befolyt 20 600 és egynehány forint, s ma már kezemenl vannak Kossuth eredeti nyugtái is, mindössze 32 130 arany líráról. A fölösleges a takarékpénztárban van, s valószínűleg szekrényekre fog fordíthatni.

Igen-igen kérem Tőled a *miskolczi adakozók névsorát* részben az alapító okmány számára, részben azért, mert megígértem a *Kormányzónak*, hogy a névsort közlöm vele is.

Igen-igen szép dolgot műveltünk s fogalmad sincs arról a megnyugvásról, amely Kossuth leveléből sugárzik. Hozzá az, hogy egy szőnyi hírlapi reclam nélkül 10 nap alatt 1/5-ét hoztuk össze annak az összegnek, amelyet *Jókainak* adnak át, mint a legnagyobb *reclam és pressió* (erkölcsi nyomás – a szerző) eredményét”.⁷⁰

1894. január 18.: „Mindenek előtt megnyugtatlak, hogy a *derék miskolcziak* adakozásából származó 65 forintnyi – immár – fölösleget pontosan vettem s Eötvös Károly kezeihez átszolgáltattam, ki a hova fordítás iránt értesíteni fog. Egyelőre annyi, hogy 20 700 néhány forint jött össze s a maradékból adtunk Kossuth orvosának egy kis tiszteletdíjat, mi köztünk maradjon, mert az öreg úr, ha megtudja, zokon veszi”.⁷¹

c) *A miskolci gyász*

Dátum nélkül: „Ns. Kovács Lajos úrnak, a függetlenségi párt elnökének – Miskolc. Igen tisztelt Elnök Úr! Szóbeli kegyes értesítése és óhajtása folytán, kérem, vegye szíves tudomásul, hogy én a *Kossuth Lajos dictó vezérünkért rendezendő* gyászünnepekre szombaton, f. h. 7-kén, a reggeli gyorsvonattal indulok Miskolcra, választóim körébe s hogy *magammal viszem a Kossuth levelet is*, az utóbbi körülményről értesítettem Miskolcz sz. k. város érdemes Polgármesterét, Soltész-Nagy Kálmán urat is.

Fogadja Elnök úr hazafias üdvözetemet.

Herman Ottó, Miskolcz sz.k. városa déli kerületének o. gy. képviselője”.⁷²

d) *Kossuth Ferenc magyarországi körútja*

1894. november 16.: „*Sürgönyöm* kapcsán vedd a következő értesítést: *Kossuth Ferencz* az utiterv készítésével Justh, Helfy, Thaly és Kiss Albert képviselőket bízta meg, kik – mind láthatad – kerületeik érdekét tartották szem előtt.

Amint Szegvár megvolt, Helfy amellet kezdett kardoskodni, hogy a folytatás maradjon el; Thaly úgy vélekedik, hogy Debreczen után szakíttassék meg itt, szóval: sapienti sat!

Kossuth tegnap este érkezett ide s meghívott Károlyi Gáborhoz, de én tudományos értekezleten voltam, és nem mehettem el; hazajöve Justh Gyula levelét találtam, amelyben értesít, hogy „Kossuth folytatja körútját, Miskolcra érkezik 26-

69 HOM HTD 94.105.1.14.

70 HOM HTD 94.96.1.11.

71 HOM HTD 94.96.1.12.

72 HOM HTD 94.96.1.17.

kán (nov.) reggel 9 óra 38 perczkor Kassa felől” és ő – Justh – kér, hogy Téged értesítselek. ...

Azt talán mondanom sem kell, hogy a körutat, ebben a formában ab ovo helytelenítettem, mert az a gyakorlati eredménye, amelyre függetlenségi eszmének szüksége van, ilyen körülmények között nem lehet meg.

De én nem akarom Kossuth helyzetét nehezíteni – ellenkezőleg – azért én már 25-kén Miskolcra leszek s veled együtt fogadom, minthogy Debreczen – Nyíregyháza – Kassa felé nem kísérhetem. ...

Ami a *pártfúziót* illeti, evvel légy óvatos, mert tőlünk csak Nagy Gyula lépett át, a többiek gondolkoznak: „vagy mind egyszerre, vagy egy sem”, teszik pedig függővé attól, amitől én is: „adjon Kossuth Ferencz szerves programot s ekkor majd meglátjuk, követhetjük-e?

Te érted ennek az álláspontnak a jogosultságát. A többről majd bizalmasan értekezünk”.⁷³

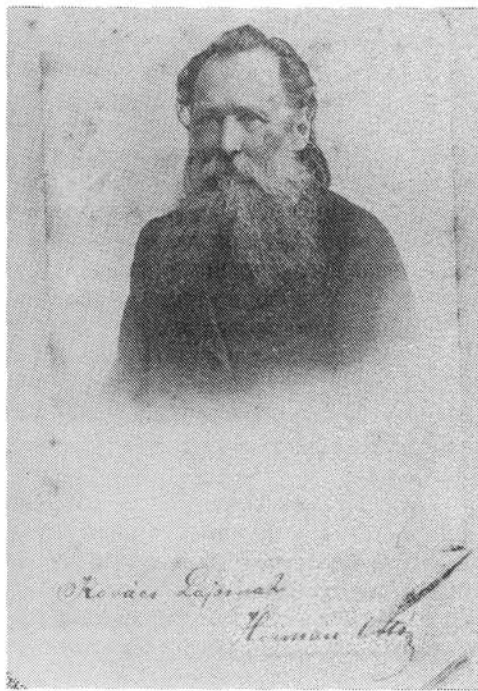
1894. november 23.: „Ma éjjel vettem Kossuth Ferencz táviratát Monokról”⁷⁴ amelyben arról értesít, hogy megbetegedés folytán félbeszakítja körútját, s Miskolcra csak később látogat el. Küldöm a táviratot a rendező bizottságnak való előterjesztés végett.

Mocsáry Lajos meglátogatott s mondta, hogy lemondott a fogadtatásban való részvételről. Az okokat közölte veled – velem is. Mindenesetre azon leszek, hogy a körút folytatása előtt találkozzam veled és embereinkkel is, mert az eszmék tisztázására csakugyan nagy szükségünk van.

Itt is azon leszek, hogy a dolgok határozottabb és tisztább alakot öltsenek. A függetlenségi eszme és Kossuth Lajos fiának érdeke ezt így követeli”.⁷⁵

Mind hiába!

1895. december 23. (A miskolci Függetlenségi Párt jegyzőkönyvi közönetnyilvánítása) „A miskolci függetlenségi és negyvennyolczas párt folyó 1895 év december 22-én megtartott közgyűlése Tekintetessednek a párt elnökségéről való lemondásával foglalkozván, sajnálattal kellett tudomásul vennie azon visszavonhatlannak

9. kép

73 HOM HTD 94.96.1.15.

74 HOM HTD 94.99.1. Távirat Herman Ottónak Budapestre a Lövölde tér 3. sz. alá (1894. nov. 22.) Szövege: „Megbetegedtem, folytonos orrvér folyás és meghűléssel kényszerülök félbeszakítani körutamat, később megyek Miskolcra, kérlek értesítsd az illetőket.” – Kossuth. és HOM HTD 94.98.1. Herman Ottó távirata Kovács Lajos ügyvédnek. Szövege: „Kossuth Monokon betegen fekszik, útját félbehagyta, Miskolcra később megy, beszüntetni”.

75 HOM HTD 94.96.1.16.

kijelentett elhatározását, mely szerint az osztatlan bizalom és lelkesedéssel felajánlott s évtizedek óta lelkes buzgalommal és hazafisággal betöltött elnöki tisztséget megtartani nem hajlandó...⁷⁶

1896. november 7.: „Leírhatatlan helyzetem az oka, hogy Tenedek még mind e mai napig nem írtam, noha Te állottál a küzdelem első csatásorában, és Te szorultál az én szavamra,...

Nem a magam, hanem Magyarország függetlensége ügyének nevében mondok igaz szívből fakadó köszönetet azért az igaz, hazafias buzgóságért, amelyet kifejtettél – *mind hiába!!!*

Míntha alkonyodnék! –

Adja a magyarok istene, hogy ez csak nekem tessenék úgy, hogy csak az aggság (Herman Ottó ekkor 61 éves – a szerző) jele legyen. ...

De vigyázz és vigyázatok! Biztos tudomásom van arról, hogy az intézők között »eladott ember« volt, ki 5 000 forintot kapott s ebből 100 forintot írt alá pártunk (!!) javára. Nevét, ha nem tudod, majd megmondom.

Különben nem is erről, hanem arról van szó, hogyha a »vezérek« így folytatják, meggyilkolhatják a haza függetlenségre való jogát, hogy az sohasem – vagy csak századok múlva támadhasson föl újra...⁷⁷ (9. kép).

Hálás köszönet özv. dr. Kovács Lajosnénak, hogy rendelkezésünkre bocsátotta a fennmaradt családi dokumentumokat, amiből ezt a dolgozatunkat összeállítottuk. Ajánljuk szíves figyelmébe.

IRODALOM

H. Szabó Béla,

1964. Herman Ottó élete és munkássága. Miskolc

Sáfrán Györgyi,

1960. Herman Ottó és Kossuth Lajos. Kiny. a Magyar Tudomány 1960. 7. sz.-ből, Budapest

„DEIN TREU ERGEBENER OTTÓ HERMAN”

(aus dem politishen Briefwechsel von Ottó Herman und Lajos Kovács)

Allgemein ist Ottó Herman als Naturwissenschaftler und Begründer der ungarischen Altertumsforschung bekannt. Doch er war in den letzten Jahrzehnten des vergangenen Jahrhunderts fast zwanzig Jahre lang als aktiver Politiker tätig und galt als einer der ergebensten Schüler von Lajos Kossuth und als unverbrüchlicher Verfechter dessen Ideen. Als solcher war er Mitglied der aus den beiden Oppositionsparteien jener Zeit entstandenen „Unabhängigkeits- und 48-er Partei“, dann Abgeordneter in Szeged und später in Miskolc. In der Partei kam es aber zu Partikularismus und prinzipiellen Widersprüchen, die ihn dazu veranlassten, während seiner Zeit als Vorsitzender unter dem Namen „Unabhängigkeitspartei“ auch noch eine

76 HOM HTD 94.105.1.15. Kovács Lajos a vm. tiszti főügyési állását kapja meg, és tartja kapcsolatát továbbra is pártjával. Bizony Ákos elnöklete alatt, a századforduló után élénkül meg a függetlenségiek szereplése a város életében. – A választásokon is sikerrel szerepelnek.

77 HOM HTD 94.96.1.18. Szemere Attila győzte le Herman Ottót az 1896 októberi képviselői választáson Miskolcon. A levél letargikus hangvétele választási bukása miatt van, ami kihatással lesz megélhetésére is.

weitere, wenn auch kurzlebige, Partei zu gründen. Seine diesbezüglichen inneren Kämpfe formulierte er am 15. Juni 1890 in einem Brief an seinen Gesinnungsfreund Lajos Kovács, wie folgt: „Was meine Lage anbelangt, so ist diese zwar schwierig, so doch unbedingt klar, was von jedermann anerkannt wird. Im Gegensatz zu Helfi habe ich gesagt, dass *ich stets ein radikal Unabhängiger war und auch ein ebensolcher Liberaler*, demnach konnte ich mich niemand anderem anschliessen als denen, die sich als Unabhängige und Liberale bekannt haben“.

Wer war aber nur wirklich dieser Lajos Kovács, der Empfänger in dem so regen Briefwechsel von Ottó Herman? Ein ausserordentlich fleissiger, ambitionierter Rechtsanwalt in Miskolc, später Prokurator des Komitats und gleichzeitig bis Ende 1895 Vorsitzender der „Unabhängigkeits – und 48-er – Partei“ von Miskolc. Auch er gehörte zu den Anhängern des radikaleren Flügels ihrer Partei ebenso wie Ottó Herman, sodass sie *Gesinnungsgenossen* waren. Als gutes Beispiel hierfür steht ein Auszug aus seinem Brief an Ottó Herman vom 18. Januar 1892. Darin schreibt er dem damaligen Abgeordneten kandidaten der Partei in Miskolc verbunden mit dem Aufruf, eine Programmansprache zu halten: „Gestern hielt auch Lajos Horváth einen Bericht. So ein sinnloses Gelaber ist hier noch niemandem zu Ohren gekommen, daher wird es den nach ein wenig radikaler Wahrheit lechzenden Miskolcern guttun, solches zu hören“.

In der vorliegenden Studie wird der Briefwechsel vorgestellt, der in der vergangenen Zeit *in dem Nachlass der Nachfahren von Lajos Kovács* entdeckt wurde. An dieser Stelle werden die Briefe zu politischen Themen vorgestellt und gleichzeitig untersucht. Hierzu gehören die Briefe von *Ottó Herman* an Lajos Kovács und die uns erhalten gebliebenen 18 „originalen“ Briefe aus dem Zeitraum zwischen dem 15. Juni 1890 und dem 7. November 1896 sowie die zehn „berichtenden“ Briefe an (Adél) die erste Frau von Lajos Kovács, die von seinem Besuch bei *Lajos Kossuth* in Turin erzählen (10. November – 4. Dezember 1881).

Tibor Rémiás

MUNKÁCSY EURÓPAI JELENTŐSÉGE

VÉGVÁRI LAJOS

A művészetet ismerő és kedvelő magyar közönség Munkácsyt a legnagyobb magyar festőnek tartja. Tiszteletét nemcsak egykori világhíre indokolja, de látásmódjának szenvedélyes drámaisága, témáinak közérthetősége: melyek alapján a közönség magára ismert, nemzeti jellegzetességeinek megtestesítőjét látja benne. Az egykori világhír azonban már csak legenda, ezt nem csupán a Munkácsyval ellentétes művészeti „fejlődés” indokolta, hanem elsősorban a német és kisebb mértékben a francia művészetkritika, mely Munkácsyban a jött-ment idegent, az új törekvések megrögzött ellenfelét állította pellengérré. Itthon is számos ellenfele akadt azon okból mint külföldön, mert „mindvégig kitart kialakult látási és festési módja mellett. Így tehát az a helyzet állt elő, hogy mind Magyarországon, mind külföldön Munkácsy népszerűsége elhalványult. Itthon a régi iskola hívei élükön Székely Bertalannal folytatták támadásaikat a könnyelmű, felületes újító ellen, míg az új nemzedék amely már az impresszionizmus varázsa alatt állott az idejétmúlt nagyságok közé sorolta. Ily helyzetekre vezethetett és vezetett sok ízben a múlt század művészi fejlődésének sajátos menete. Munkácsyt temperamentuma, művészi vénájának jellege természetesen szembeállította az impresszionizmus optikai szenvtelenségével, amely nem adott alkalmat sem ragyogó festői kvalitásainak, sem az őt foglalkoztató tárgykörök kifejezésére... írta Éber László „Kiderült, hogy az impresszionizmus, amely elméletileg a valóságfestés feladatának végleges megoldását jelenti, a maga vizuális egyoldalúságával a kifejezésnek lényében rejlő teljes kiküszöbölésével nem egyenlő értékű a festészet végső céljának elérésével általában”. (Éber László)

Munkácsy nem tudott azonosulni az impresszionizmus alapjával, amelyet Arnold Hauser így fogalmazott meg: „A pillanatnak a tartósság és az állandóság fölötti diadala jelenségnek tűnő, egyszeri konstellációként a folyó tovafuló hulláma-ként való érzékelése, melyben „nem lehet kétszer belelépni” – erre a leegyszerűsített formulára vezethető vissza az impresszionizmus. ... Az impresszionista látásmód számára a természet pusztá folyamat, keletkezés és elmúlás egyben: minden stabilit és szilárdat metamorfózisokban old fel és a világot a befejezetlenség jellegével ruházza fel. Az objektív tárgyi valóságnak a szubjektív látási folyamattal való helyettesítése amivel a modern perspektivikus festészet kezdődött, itt fejeződik be.”

Munkácsy művészetének legjelentősebb bírálója Fülep Lajos a XIX. századra jellemző fejlődélméletet képviselve – mely szerint negyedszázadonkénti stílusváltás jelenti a művészeti „haladást” – a haladást akadályozó fejlődélméletileg elkésett Siralomházzal így ír. „Járt Ő Párizsban mégpedig a híres 1867-i kiállításkor... aztán elment a genret festegető Knaushoz Düsseldorfba, megfestette a Siralomházat és 1870-ben megnyerte a főfő elismerést abban a Párizsi Szalonban, az álművészet panoptikumában az álművelt társadalom számára, amely sohasem nyitotta meg ka-

puit a modern képírás történeti jelentőségű tettei előtt. ...Huszonöt évesen festette meg a Siralomházat és festő ekkora tehetséggel, ilyen ifjan, sohasem idegenedett el messzebbre korának fejlődő irányától, nem került határozottabban a múlt és öregség mellé nálánál. Öregember fest így, akinek szeme már megfátyolosodott. A való világ színei, fényei, levegője, látása, festői ébersége, fogékonysága, akarata kihunytt, de keze még megőrizte a régi ügyességet, bravúrt, virtuozitást. ... Fülep kritikája azóta is kiindulási alapja lett minden Munkácsyt bíráló írásnak, s ez mind a mai napig így van, holott az informel művészetek szószólóinak még arra sincs okuk, hogy Munkácsyval akárcsak foglalkoznának. Illetve egy indokuk még mindig lehet. Munkácsy túlzottan tetszik a múzeumlátogató közönségnek, s ennek következtében elfalazza a modern törekvéseket.

Kétségtelen, van mit kritizálni Munkácsy művészetében. Műveinek egy részére is érvényes, amit Hauser a múlt század közepi művészeti törekvések legjobbaira, a romantikával átszőtt naturalista felfogás képviselőiről ír: „Még olyan nagy alkotók mint Richard Wagner, Liszt, sőt Flaubert, vagy Dosztojevszkij törekvései sem mentesek a bombasztikus elemektől”. Vagyis rájuk is kiterjeszhető a Makart látás festészetével jelzett stílus. Munkácsyt is megkísértette a korra jellemző megjelenítési igény.

Am legjava műveiben a szinte gesztus nélküli lélekrajz, azaz arcokon és tekintetekben lejátszódó drámaiság ragadja meg a nézőt. Ilyen művei a Siralomház, a kétalakos Siralomház a bensőséges hangulatú Tépéscsinálók, az Éjjeli csavargók és kisebb paraszttárgyú képei. Ez a kifejezési mód még jelen van a Milton tragikus csendjében, és még a Krisztus Pilátus előtt c. kompozícióján, de az utóbbinál már néhány odaerőltetettnek tűnő figura a lelkek drámáját színpadi elemekkel hígítja fel. Ezek a zavaró motívumok azonban nem szabad, hogy az egész mű elutasítását okozzák. Jogosan írta Bartók Liszt Ferencről – aki néha Munkácsyhoz hasonló túlzásokra ragadtatta magát – a következőket.

„Mikor arról van szó, hogy egy zeneköltőt, mint egyéniséget a zenetörténetben megítéljük nem kellene minden súlyt a formára helyoznünk, s esetleg a nem tökéletes mögött a nem hatásosnak helyezett nagy szépségeket észrevétlenül hagyunk.”

A nagy formaművész Bartók Lisztről szóló véleménye Munkácsyra is érvényesnek tűnik. A festő párizsi vetélytársa, Zichy Mihály a franciák által is elismert nagy grafikusművész egy nyilatkozatában párhuzamot vont Liszt és Munkácsy között.

Ennek a párhuzamnak az alapján jobban meg tudjuk érteni Munkácsy művészetének európai jelentőségét. Munkácsy – Liszthez hasonlóan összefoglaló alkotó. Nem érthető meg művészeté, ha csupán Courbet reá gyakorolt hatását ismerjük el. Munkácsy személyiségének alakulásában nagy szerepe volt a művészeti hagyományoknak. Serdülő ifjúként mint Szamossy Elek vándorfestő segédje a kiváló műgyűjtő és művészettörténész Ormos Zsigmond tanításaiból ismerte meg a képzőművészet történetét. Pesti pályakezdése idején hatással volt rá, a francia romantika szemléletét hazánkba plántáló Madarász Viktor. Bécsi akadémiai éve alatt nemcsak Knaus Taschenspieler c. képe hatott rá, hanem levelei és vázlatai alapján megállapítható, hogy Brueghel Rubens és Rembrandtnak a Kusthistorisches Museumban látható képei is. Az 1867-es párizsi világkiállítás megtekintése tovább tágította horizontját, nemcsak Courbet de a barbizoni festők is nagy hatással voltak rá. Párizsi élményei következtében került közel müncheni akadémiai társához Wilhelm Leiblhez, és annak Kritiker című képe bátorította a kispolgári naturalizmussal való szembehelyezkedésre. Így jött létre első jelentős alkotása az Ásító inas. Egykori bécsi élményétől serkentve elment ugyan Düsseldorfba Knaushoz, de az egykor csodált

mester nem tudott mit kezdeni vele, mert ahogy Genthon István írta, Munkácsy tragikusra fordította a düsseldorfi vígjátékok nyelvét. Így jött létre sajátos stílusa a romantikus realizmus. A Siralomház szellemiségének már semmi köze sincs a düsseldorfi iskolához. A Siralomház sikere után Hollandiába és Angliába látogatott, Rembrandt és Frans Hals műveinek tanulságait felhasználva festette meg a Tépécsinálót és az Éjjeli csavargókat. Majd a bécsi világkiállításon való szereplés céljából többek között a Köpülő asszonyt és a kétalakos Siralomházat.

A sokalakos Siralomház két személyre való redukciója nemcsak minőségileg jelent új fokozatot Munkácsy művészetében, hanem témája és megfestésének módja szerint belesorolható az európai festészetnek abba a láncolatába, melynek egyes álműveit Goya: Órültek háza, Delacroix: Tasso a börtönben, Hildebrandt: Ezzelino a börtönben című képei. A mintaképek fölé emelkedik a kétalakos Siralomház balladás hangulata, izzó, robbanásra kész drámája és mélységeket feltáró lélekrajz következtében.

Nem tekinthető véletlennek, hogy az 1873-as bécsi világkiállítást meglátogató Repin a mű hatása alá került. Hazatérése után megfestette az orosz Siralomházat, a Gyónás visszautasítása című képét. Ez is kétalakos kép, s a gyóntatásra készülő pápa és a halálraítélt konfliktusában a hetvenes évek forradalmárainak hősiességét jelenítette meg. Repin még egy képen mutatható ki Munkácsy hatása, ez a Szibériából hazatért száműzött hazatérésének döbbenetét fejezi ki. A világosabb színek ellenére kétségtelen az Éjjeli csavargók ismerete.

A témavándorlás vitathatatlan tényének segítségével ragadható meg leginkább Munkácsy európai jelentősége. Nézetem szerint összefoglaló és inspiráló szerep volt. Nemcsak kelet-európai vonatkozásban. Példája kimutatható a cseh Brozik, a román Th. Aman Opresck képein éppúgy mint két német tanítványa Liebermann és Uhde korai műveiben. A magyar művészek számára pedig mindenképpen ő képviselte a nyugat-európai művészetet, és hozzásegítette ahhoz, hogy a müncheni művészettel szembe tudjanak fordulni a fiatalok. Elég csak Csók István, Rippl Rónai, Réti István nyilatkozatait idézni, vagy megvizsgálni Tornyai János, Rudnay Gyula és Koszta József munkásságát. Nem is szólva az olyan epigonokról, mint Révész Imre, Pataky László, Karlovsky Bertalan.

Sem a csodálók, sem a követők nem közelítették Munkácsy művészetének erejét, ábrázolókézségének bravúrait. Hiszen képei, még a legnagyobb méretűek is, gyakran rögtönzészertűek. Festményeit úgy kezdte el, hogy az aszfaltosvödörbe mártott kezével rajzolta fel a kép koncepcióját. Ez a müncheni módszer okozza számos képének romlását, de egyben így készsége alapot is nyert: ebbe varázsolta bele villogó fehérjeit és izzó színeit. Nem véletlen, hogy Maier – Grife a kiváló német művészettörténész a „puszta keménycsont Goya-jának” nevezte, tömör drámai ereje miatt. Genthon István pedig elbűvölve arról beszél, hogy főleg vázlatain milyen csábítóan kellett magát a legnagyobb magyar festő ecsetje.

Ha végigtekintünk Munkácsy életművén az asztfaltalapú képek egy negyedét sem teszik ki munkásságának. Csodálatos frissességű tájképein nyoma sincs ennek a veszélyes masszának, még az oly monumentális erejű, Courbet-val vetélkedő alkotásában mint a Colpachi fasor-ban sem. Virágcsendéletei a hirtelen támadt rögtönző indulat szülöttei, melyeknek megalkotásához az ecsetjáratás legváltozatosabb megoldásain kívül felhasználta a friss alapba való karcolást is. Szalonképeit sokáig nem értékelték, mert benne csak a Makartszobák nyomasztó légkörét észlelték a kritikusok, de figyelmen kívül hagyták, hogy az ezekben ábrázolt nagypolgári világban mennyi festőiség, szellemes művészi ötlet fedezhető fel. Külön kiemelkedő nagyméretű vállalkozása a Kunsthistorisches Museum előcsarnokának mennyezeti pannója.

A mű áttekinthető kompozíciója, világos színei, harmonikus összhatása arra kényszerítik az elfogulatlan kritikusokat, hogy Delacroix hasonló funkciójú műveivel merjék összehasonlítani.

E rövid felsorolás azt dokumentálja, hogy Munkácsy sokarcú művész volt, aki a festészet minden műfajában nagyszerűt is tudott alkotni. Nem tévedéseit, hanem vállalkozásának igényességét, alakítóerejének lenyűgöző sokszerűségét, temperamentumát, előadásának sodró hevületét kell észlelni és elfogadni. Már kortársai is a festészet legkitűnőbb teljesítményei közé sorolták a bravúrosan festett Haynald arképet, melyben Velazquez és Goya értékeinek visszhangját csodálták. Ha csak ezt az egy művét kellene értékelni, akkor is a XIX. század legnagyobb festői között a helye.

Ez a megállapítás arra készíti a művészettörténészt, hogy lépjen túl a XIX. századi művészetnek mércéül használt impresszionizmus központú fejlődéseméletén. Ha kronológiai sorrendbe állítjuk mondjuk az 1870–80-as évek alkotásait akkor világossá válik Hans Sedelmayr elméletének a stílus pluralizmusnak a stílusok egyidejűségéről szóló elméletének igazsága. Az olajfestés feltalálása és a reneszánsz szellemiség lehetővé tették az egyes művészek egyéniségének megfelelő, kifejezési módok megtalálását. Mindehhez még lokális tényezők is hozzájárultak. Elég csak arra gondolnunk, hogy a XVII. században kortársak voltak Rubens és Rembrandt, Hals és Velazquez. Avagy Munkácsy működése idején Monet és Cézanne, Van Gogh és Toulouse-Lautrec, Picasso és Ensor, Gauguin és Renoir. Az egyidejűségek lehetővé tétele megszabadíthat a régebbi művészettörténet stílusdogmatizmusától. Nem vitatható, hogy vannak bizonyos – egy adott történelmi-társadalmi korszakra jellemző általános sajátosságok – ilyen például Munkácsy korában a naturalizmus, de ez az alapállás az egyéni értelmezések és megoldások hihetetlen variációit képes kibontani; például Manet Folies-Bergère bárja című képétől Van Gogh csillagos eget ábrázoló festményéig. Ha ebből a szemszögből nézzük a század utolsó harmadát, akkor a korábbi művészetelméletből fakadó távolságok, különbségek megrövidülnek, sőt akár el is mosódnak.

Természetesen különbség van a túlfejlett nyugat-európai és a közép- és kelet-európai művészet között. Hiszen akkoriban nyugaton a művészet egyre inkább a mesterségbeli problémákkal bíbelődik, míg a Rajnától keletre a művészetnek társadalmi hivatása is van: a művészet, az ébredő nemzedék öntudatosulásának fontos tényezője. (Petrovits Elek) Elég csak összevetni Monet Picknikjét Szinyei Merse Majálisával, vagy a stílusában a magyar festőhöz közel álló Szerov: Lányka a barackkal című alkotásával. Munkácsy tájképfestészete sem zárult a Kukoricással, Jus en Jose-ban festett képei a posztimpresszionizmus felé tendálnak.

A mondottakból következik, hogy Munkácsy, Paál, Szinyei Merse művészete nem provinciális jelenség, hanem szervesen beletartozik a XIX. század művészetébe. A stíluspluralizmus elvének megfelelően és adottságaikból fakadóan fejezték ki korukat. Ebben a vonatkozásban különösen nagy szerepe van Munkácsynak, aki nem csupán Courbet művészetének folytatója, de új hangot hozott az európai művészeti koncertbe, a magyarságét, egy a maga sorsát mindig tragikusan megélt nép mentalitását, s ezzel nem csupán honfitársait, de a szomszédos népek hasonló problémákkal viaskodó művészeit is inspirálta.

IRODALOM

Barát-Éber-Takács

1930. A művészet története, Bp., 325.

Arnold Hauser

1969. A művészet és az irodalom társadalomtörténete, Bp., II. köt. 312.

Fülep Lajos

1970. Magyar művészet, II. kiadás, Bp., 91. Bartók Breviárium, Bp., 1954.

Genthon István

1935. Az új magyar festészet története, Bp.,

Petrovits Elek

A modern festészet kialakulása in. Magyar művelődéstörténet, V. kötet.

Meier-Graae

Entwicklungsgeschichte der modernen Kunst II. köt. Leipzig. in. II. köt. 308.

Végvári Lajos

Munkácsy és Repin, Szabad művészet 1955. jan. Oprescu. La peinture roumaine de 1800 a nos jours Friburg é. n.

Végvári Lajos

1958. Munkácsy Mihály élete és művei, Bp., 263–270.

Lajos Végvári

1959. Katalog der Gemalden und Zeichnungen. Bp., 21–24.

Sedlmayr

Verlust der Mitte Salzburg 1948.

MUNKÁCSY ÉS FRANCIAORSZÁG

JEAN-CLAUDE PELTIER

Párizs a művészetek fővárosa, mindenkor vonzotta a külföldi művészek sokaságát. Munkácsy sem kerülte el ezt a szabályt, hiszen életének nagy részét itt töltötte. Csak 26 évesen, Franciaországban lett igazán művésszé avatva 1870-ben. A „Párizsi Szalon” kitüntette az aranyéremmel. Óriási tömeget vonzott a „Siralomház” című festménye. A kritika is egyhangúlag köszönti Munkácsy nagy tehetségét. Nyelvi anekdota jellemezte Munkácsy Mihály jelenlétét Franciaországban, miután képtelenek voltak nevét kiejteni, elnevezték híres képe nyomán „Monsieur le dernier jour” („Siralomház” úrnak).

Egy év múlva elhatározza, hogy Franciaországban telepszik le. Goupil képkereskedő biztosítja anyagi háttérét, szerződésük szerint megfelelő áron felvásárolja festményeit, meghagyva művészi szabadságát. Művészetére Courbet, realista, szenvedélyes és harcias festő, erős hatást gyakorol, valamint a babizoni iskola, ahol barátja és honfitársa Paál László él. Feleségül veszi Cécile Papier-d de Marahes báró özvegyét, aki nagy szalont tart Párizsban és kora legkiválóbb és ismertebb személyiségeit fogadja. Roland Bonaparte herceget, Frigyes Louis Victort (angol trónörökös) a cárevicsot, a svéd, dán királyokat, de többek között Liszt Ferencet, Daudel-Dumast, számos arisztokratát, tudóst, művészt és író, akik akkor Párizsban éltek. Házassága módot ad arra, hogy a párizsi nagyvilági életbe kikerülhessen – még ha hamarosan csalódik mind házasságában –, mind a nagypolgári életben is.

Ennek a kornak a festészetét a romantikus, de különösen a naturalista vagy realista áramlatok táplálják, mind a „Sapkás nő”, „Betyárok”, „Búcsúzkodás”, melynek stílusát Courbet és Meillethez hasonlítható. A magyar paraszti élet megjelenítő művei felkeltik a párizsiak kíváncsiságát az „exotikum” iránt. A „Zálogház” különböző változatai fordulatot hoznak a festő műveiben, a párizsi városi lakosság ezentúl gyakrabban jelenik meg mint a magyar falu népe. A francia realizmus tipikus témája felé fordulva, a párizsi szalont örökíti meg. „A műtermet”, 1876-ban saját és felesége társaságában ábrázolja. Nagy diadalt arat, a francia kritika ezt az alkotását legjobb műveként méltányolja.

1878-ban Munkácsy befejezi újabb művét „Milton leányainak tollba mondja az Elveszett Paradicsomot”. Ez a festmény Goupil szerint nehezen értékesíthető, ezért arra kényszeríti a mestert, hogy Sedlmeyer német eredetű műkereskedőhöz forduljon. Ezentúl Sedlmeyer foglalkozik Munkácsy festményeinek értékesítésével, sok kerül így a gazdag amerikai polgárokhoz. Sedlmeyer beavatkozik a művész munkájába. Az ő sugalmazására keletkeznek a Krisztust ábrázoló nagy festményei. Másrészt annyi kis, önmagát ismétlő képet rendel, hogy ezzel elveszi Munkácsytól a stílusának kifejlesztésének lehetőségét.

Azonban a „Milton” a „Krisztus Pilátus előtt” és kisebb mértékben a „Magya-

rok bejövetele”; utóbbi a kritika sovinizmussal vádolva bejárták egész Európát. Munkácsyt azontúl a világhírét megérdemlő módon tartják számon.

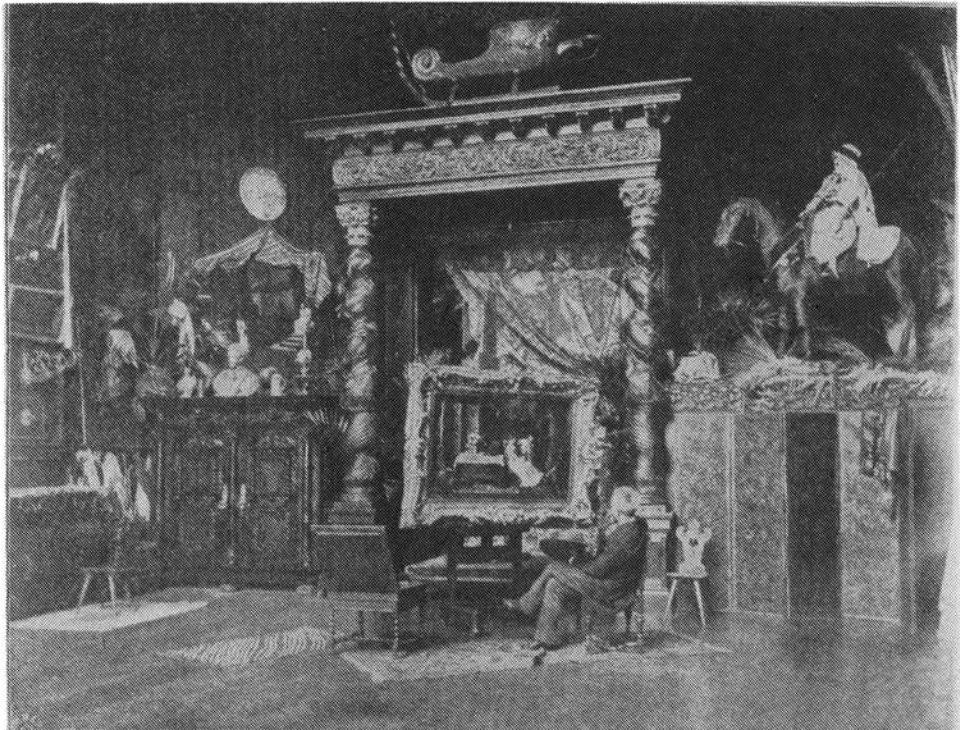
(Fordította: Jankovics Zsófia)

MUNKÁCSY ET LA FRANCE

Paris, capitale des Arts, a de tout temps attiré de nombreux artistes étrangers. Munkácsy n'a pas échappé à la règle, lui qui y a passé la majeure partie de sa vie. C'est d'ailleurs en France, alors qu'il n'a que 26 ans, qu'il obtient la consécration en 1870. Le Salon de Paris lui décerne la médaille d'or et une foule d'admirateurs se presse devant le tableau "le dernier jour d'un condamné à mort". La critique est unanime pour saluer le talent de Munkácsy. Une anecdote à caractère linguistique concernant la présence de Munkácsy en France: les Français dans l'incapacité de prononcer le nom de Mihály Munkácsy, le baptisèrent, en référence à son célèbre tableau, "Monsieur le dernier jour".

Un an plus tard, il décide de s'installer en France. Sa situation sociale est assurée par le marchand de tableau Goupil, qui sous contrat lui achète ses oeuvres à prix raisonnable et lui laisse toute liberté artistique. Côté peinture, il sera influencé par Courbet, peintre réaliste lui aussi, au style combatif et passionné, et l'école de Barbizon, où séjourne son compatriote Paál.

Il épouse Cécile Papier, veuve du Baron de Marches. Celle-ci tient salon et ils recevront des personnalités telles que les Princes Roland Bonaparte, Frédéric, Louis

Victor (héritier du trône anglais), le Tsarévich, les rois de Suède, du Danemark, mais aussi Liszt, Daudet, Dumas, autant d'aristocrates, savants, artistes et écrivains habitant à Paris. Son mariage lui permet de s'intégrer au beau monde parisien, même s'il est rapidement déçu par son mariage et lassé par le monde bourgeois.

Sa peinture de cette époque, nourrie des courants romantique mais surtout naturaliste ou réaliste, donne naissance à "la femme à la barette", "les vagabonds", "les adieux", au style comparable à Courbet ou Millet. Ces oeuvres évoquant la vie paysanne hongroise attisent la curiosité parisienne pour l'"exotisme" du sujet. Puis les variantes du "Mont de piété" constituent un tournant dans l'oeuvre du peintre: les habitants des quartiers populaires de Paris sont désormais plus familiers à Munkácsy que les villages hongrois.

Il se tournera ensuite vers un sujet typique du réalisme français: le salon parisien. "L'atelier", peint en 1876, met en scène Madame Munkácsy et le peintre lui-même. C'est le triomphe de son talent. La critique française à l'unisson déclare cette oeuvre la meilleure du maître.

En 1878, Munkácsy achève "Milton dictant à ses filles le Paradis perdu". Ce tableau, difficile à négocier selon Goupil, poupil, poussera Munkácsy à s'adresser à Sedelmeyer, antiquaire d'origine allemande. Celui-ci devient alors le grand manager des toiles du peintre, dont beaucoup seront vendues aux riches bourgeois de la récente Amérique. Sedelmeyer intervient dans le travail du peintre. C'est lui notamment qui inspire les grands tableaux représentant le Christ. D'autre part, il commande tant de petites compositions, répliques et variantes qu'il ôte la possibilité à Munkácsy de développer son style.

Cependant, le succès du "Milton", du "Christ au prétoire" et dans une moindre mesure "la conquête de la Hongrie" taxé de chauvinisme par les critiques, sont portés en triomphe à travers toute l'Europe et Munkácsy est considéré dès lors comme un artiste de renommée mondiale.

MUNKÁCSY BETYÁRJA

LOSONCI MIKLÓS

A nagy festőt kezdettől jellemzi a meditáció mélysége és az együttérzés emberi melegsége. Mindez abból is adódik, hogy korán jutott árvaságra és gyermeki éveit a sors sanyarúsága övezte – az inas esztendőök ridegsége. Akaratlanul is ezt érezte meg az esztétikai erények mellett „Siralomház”-ában a párizsi Szalon zsűrije és közönsége –, a mű ezért is kapott aranyérmet, miközben osztatlan siker kísérte Munkácsy Mihály bemutatkozását 1870 tavaszán.

Munkács, Békéscsaba, Miskolc, Düsseldorf „az egész látóhatár” teljességével ruházta föl. Végvári Lajos monográfiája a hiánytalanság igényével tárja föl a festő életútjának minden állomását és elágazását az összegezés jegyében. Így tudjuk meg, hogy Ludwig Knaus rossz tanácsot adott Munkácsynak, miszerint – s ez Malonyay jegyzete: „ne fecsérelje az idejét” a „Siralomház”-ra. A mű azonban már lobogott benne. Miután Végvári enciklopédikus gonddal kísérte végig Munkácsy önmagára találását, pontosan fogalmaz: „A Siralomház gondolata Munkácsy 1865-ben festett Búsuló betyárjához vezethető vissza”.¹ Minden részletre kiterjedő figyelemmel utal arra könyvében, hogy Munkácsy ifjúságában pergő, riasztó élmény egy rablótámadás – ez ugyanúgy a „Siralomház” forrása, mint a '60-as évek francia és német festészetének betyárromantikája. Sőt, Végvári Lajos hipotézisként említi – olvashatta Eötvös József „A falu jegyzője”-t, amelyben a betyár Viola a regény egyik meghatározó alakja. Köztudott, hogy Eötvös ösztöndíjban részesítette Munkácsyt, aki portrét tervezett róla a hála rezdüléseként. Egy biztos – Eötvös és Munkácsy is nem bűnözőnek látta a két betyár alakját, miközben egyikük sem mentette föl rémtettüket. Az is érdekes, hogy Violához és Munkácsy „Búsuló betyár”-jához egyaránt cigány és cigányok társulnak; hírvívessel és hegedűvel. Mindketten szép, vonzó férfiak ábrázolják a kivégzésre várakozót. Munkácsy Mihály dús fekete hajjal és fekete bajusszal jeleníti, Eötvös József hasonlóképpen: „Viola szép férfi volt. Magas homlokát félig eltakarták hollófekete fürtjei, amelyek leomlottak egészen a válláig; merész pillantású szeme feketén ragyogott; napbarnította vonásainak férfias kifejezése és a magas termetének minden mozdulatában megnyilatkozó természetes méltóság arra vallott, hogy olyan ember, akit gazdagon megajándékozott a természet, s aki a saját körében, bármily magas és alacsony körülmények között, az első helyet foglalja el.”² Eötvös e sorokban arra utal, amit Munkácsy meg is festett a betyár „királyi méltóságú” figurájában, az emberi fenségét, melyet Ady is hangoztatott „mindenki önarcképeként”, azt a lélekmagaslatot, melyet Henry Moore is véglegessé mintázott a „Király és királyné” kettősében. A sors fonákja Spitteler svájci költő

1 Végvári Lajos: Munkácsy Mihály élete és művei. Bp. 1958. 111.

2 Eötvös József: A falu jegyzője. Bp. 1978. 51.

verséből villan felénk, amikor egy férfi pusztán azért vész el, mert „Csak király” Munkácsy modelljéhez hasonlóan, aki „Csak betyár”.

Ötös 1845-ben írt írói jellemzése 1870-ben szervesen folytatódik Munkácsy ecsetkezelésében – közös a szemléletük, forrásuk, fogalmazásuk és együttérzésük. Mindketten –, később Móricz Zsigmond nem pusztán haramiának érzékelteti a betyár alakját, hanem méltóbb sorsot érdemlő embernek. Milyen különös, egyben fájó, hogy a nemzetközi siker értetlenséget okozott hazai körökben. A szaktekintély Fülep Lajos szűken mérte elismerését Munkácsy irányában és megütközést keltő Székely Bertalan ellenséges közönye is. Tény, hogy Munkácsy Rembrandt és Goya eszményeinek magyar ízekkel vált európai örökösévé – így és ezért erősíthette Mednyánszky pályáját, Tornyai János festői kibontakozását. Általános a szolidaritás. Amikor 1866-ban gróf Ráday Gedeon kormánybiztosként börtönbe juttatja a betyárok sokaságát, az ország rokonszenve az elítéltek felé fordul. Ezt az érzelmet fejezi ki számtalan népdalunk, Petőfi több verse és Újházy Ferenc 1862-ben festett „Búsuló betyára” is. A téma betüremkedik zenébe, költészetbe és a képzőművészetbe is, így Arany Jánost is foglalkoztatta a betyár alakja, sorsa. Ez is magyarázza azt, hogy Munkácsy, aki e gondolatkör magaslati pontját éri el mesterművében – oly kiemelkedő lelkiismeretességgel dolgozza fel magyar és emberi sorsként az ő betyára sok szálon futó történetét. A ténylegesen őt ért rablótámadás személyes megrázkódtatása szintén árnyalta ítéletét, ezáltal a forma is összetetté vált. A „Siralomház” fehér terítőjét fekete szegély borítja, a pincebörtönt homály fedi, ahová a fénynyaláb csak vékonyan érkezik kék égdarab töredékével, mely Oscar Wilde „A readingi fegyház balladája”-nak is pillére. Helyesen állapítja meg Munkácsy művéről Farkas Zoltán, hogy „minden stílusiránytól függetlenül is elsőrangú művészi teljesítmény”.³

Kétségtelen, többről van itt szó, mint egyszerű betyárabrázolásról. Többről, hiszen Munkácsy modellek után dolgozott, számtalan vázlatot és változatot festett – foglalkoztatta ez a heves probléma. Annál inkább, mivel századokkal előtte a magyar népköltészet „Nagy hegyi tolvajok”-ról tudósított, Angyal Bandit, Prekop Jós-kát, Kormos Pistát, Vidróczkyt nevezte meg egyszerre üldözött és üldözőként. A kalóz, a betyár, a rabló, Till Eulenspiegel, Robin Hood, Fábián Pista alakja az emberiség előtörténetéhez tartozik, amikor a körülmények és a belső indíték együtt roncsojják gyilkossá az embert. Mindez sohasem teljesen egyértelmű – a jellemrongálódás személyes tragédiát is jelent, ahol a tettes is áldozat. Munkácsy Mihály nem egyszerűen a gyenge életminőséget ragadja meg a betyár látomásában, hanem azt a hajdani embert, aki sorsánál többre hivatott, s hogy emelkedés helyett sülyedés lett az osztályrésze, azért önmagán kívül az egész lét felelős. Ebben a kutatásban Munkácsy mértéktartó. Szolidáris betyárjával, de nem menti föl bűne alól, ha kevésbé is szigorú vele, mint Arany János balladahőseivel. Azt festi, amit Dosztojevszkij mond: „A bűnt gyűlölöm, a bűnöst szeretem”. Megértőbb Arany Jánosnál, aki keményebben ítél. Munkácsy nem bíró, nem ügyész. Mindazonáltal nem akar és nem tud Móricz Zsigmond álláspontjáiig eljutni, aki Rózsa Sándort szabadsághősnek titulálja. Ugyanakkor Munkácsy betyárja döbentő hallgatásával a siralomházban Móricz boldog emberével kiáltja: „El van rontva az egész Mindenség!” Igen, az elrontott élet, az összetört ember tehetetlen kínja látható Munkácsy csoportjában, Ady keserű szintézise: „Minden egész eltörött”. A mérhetetlen fájdalom, hogy a többre hivatott népi tehetség megint torzónak romlott, elveszett, gyenge életminőséggé roszdásodott. Szakadék lett abból, ami eredetileg magaslatnak indult. Földült érték lett belőle, összetört kincs. Ady „fél-nemzetecskék”-ről beszél, utal arra, hogy a romlás

3 Farkas Zoltán: Munkácsy Mihály. Budapest 1941. 26.

nem állt meg az egyedeknél, áterjedt a kárpát-medencei létre is. Illyés is ezt fáj-
lalja, hogy oly kevesen élnek, élhetnek a „költői szint” fönnsíkján, milliók süpped-
nek el a duhaj indulatok, fékezetlen eszme-mákonyok, fertőzött cselekedetek mocsá-
rában. Holnapra marad a remény – ezt is megfestette Munkácsy betyárjában –, hogy
aki bűnre predesztinálódott, olyan ember lesz, aki az alkotás csúcán létezik, hiszen
Tennyson szerint is: „Lenni még nem élet”.

Sok a változat. Shakespeare negatív hőse Claudius gonosz, mégsem örül meg.
Raszkolnyikov gyilkossá válik, Dosztojevszkij a szenvedés kínjaival föloldja. Arany
János balladáiban nem ismer könyörületet – Tuba Ferkó, Edwárd király, Ágnes
asszony, Vörös Rébék fekete lelkülete miatt megőrül –, a bűn elnyeri büntetését.
Munkácsy betyárja nem roncsolódik a siralomház boltozata alatt – kemény ember
marad abban a kevés, engedélyezett, szűrt fényben –, büntudata hézagossá, tekintete
szigorú: Gazember a világ, hogy engem gazemberré tett. Ő nem passzióból lett ha-
ramia, mint Jókai regényhőse, Fatia Negra – vádként mellette időzik gyermeke, sír
felesége –, nem kapott becsületes megélhetést, figyelmet a világtól, nem kérték föl
hongyarapítónak – értékpasztító lett, ezért önvád helyett harag támad benne utolsó
óráiban is. Munkácsy betyárja, Móricz Zsigmond Sárarany embere – arra született,
hogy gyémánt fényesedjen belőle – mégis sárrá változott önnön bűne és a világ ké-
nyelme, közönye következményeként. E herdált ember hatalmas energiákat visz a
rákényszerített sírba. Mi veszi körül a homályba borult boltívek alatt? A kíváncsi-
ság, az együttérzés, az árvaság, a közömbösség, mert a kor fölösleges embernek
ítélte, de ez a magyar Pecsorin föllázad búcsúzó rezdülésében is – hallgatása kiáltás
–, az idő hőse lehetne, szőlőnemesítő, orvos, fölfedező, vető paraszt, ha valaki oda-
figyel lehetőségeire. Igazságot tartalmazó monológot mond ez a mély – nem magá-
ba roskadt szenvedélyes vallomás. Báthory Gábor, a Fazekas Mihály megfigyelte
Döbrögi, Petőfi Sándor Pató Pál ura önhibájából önző, pernahajder, lusta ember.
Munkácsy betyárjával elbánt az élet, a sors, a társadalom és önmaga is, de szemé-
lyisége csak az egyik hibázó, minden más is ellene esküdött. Lehetne művelt ember,
akarta valaki, támogatta abban, hogy e faluról szerződött élet Bólyai János legyen?
Nem lett azzá, akkor hogyan segítse a nemzet csinosodását, hogy hasson, alkosson,
gyarapítson Kölcsey ajánlásával, hogyan legyen fölső lélek? Nem, nem érez büntu-
datot, sokkal inkább vádat. Ahogy ül, az nem összeomlás, hanem tomboló düh.
Gondolatá, eszmévé gyülekezik az árnyaltan és összetetten érvényesülő fény-ár-
nyék. A módszer igazság egyben, mint Rembrantnál – csak a XIX. századi magyar
valóság sűrű környezetében. Csorog a maradék külső fény az ablakból, pislákol
szimbolikus érzékenységgel a gyertya és lobban a fény a gyermekben. Belső fény
az. Jövő. A holnap első rezdülése. Az eldobott Bibliában lobog az indulat, zajt su-
gároz a tárgy hallgatása. Hordozza mindenki terhét. Nemcsak a betyár, a felesége
is, a porkoláb nemkülönben, a szurony gyenge erő, legszívesebben elhajítaná. Az
odu is monumentális boltozatával a hiábavalóság terme, asztal alatt korsó, valamit
hordoz utolsó kívánsága teljesüléseként az otthon melegségéből. Nagy jelenetet lá-
tunk – Gorkij „Éjjeli menedékhely”-ének előzetesét –, az ember pokoli kínját, ma-
gányát, mérhetetlen egyedüllétét – de a betyár motozó kislányában, a kíváncsi fi-
úcskában, a karon ülő gyerekben, a két kamaszban rezdül a remény, a tragédia ső-
tétjét hajnalpír övezi. Sár lett a betyár lelke, de egyszer arany lesz az ember, a lur-
kók a börtön mélyén már írják Móricz Zsigmond „Sárarany” históriáját.

Gyenge életminőség Munkácsy betyárja, a bűn és a mulasztás kiválasztottja. E
betyárnépet bitóra viszik, „Nótázó vén bakaként” az első világháború vágóhídjára,
otthagyják életposványként a semmittevés udvarában. Munkácsy a fő magyar motí-
vumot avatta festészetté 1870-ben – színekké nevezte meg a lélekben motozó, el-

tékozolt erőt, a silányult hajdani tisztaságot –, azt a riadalmat és szemérmertlenséget, hogy betyár lett a kor hőseiből! Különös, hogy ekkortájt a valóságban és ennek nyomán Munkácsy művészetében mennyi negatív férfi nyüzsg – zálogházba induló, korhely borissza, csirketolvaj, kalapos suhanc –, akik elvesztették vagy nem találják életük; részeges férj, iszákos, Pilátus, züllött alak, porkoláb, farizeus és demagóg. Munkácsy betyárjának nagy hallgatása választ keres a megoldásra. Sürgős választ. Később Török Gyula „A zöldköves gyűrű” című regényében általános reménységnek jelöli a munkát, s ez kifejezésre jut Munkácsy nőalakjaiban is. Ebben a körben hiányzik a negatív figura – csupa köpülő asszonnyal, mosónővel, rőzsehordóval, viselőssel, tépéscsinálóval, gitározó lánnyal, zongorázóval, tányértörlővel, pásztorleánnyal, hímezővel, teherhordó asszonnyal találkozunk –, nem életromboló, hanem életépítő emberrel. Ebben a tekintetben Munkácsy előde Széchenyi István is, aki művét „honunk szebblelkű asszonyainak” ajánlotta és Vörösmarty Mihály, aki szintén verseket írt a magyar nőkhez. Mi lett volna József Attilából is a „Mama” nélkül? Ő Munkácsy rőzsehordójának ükunokája.

Munkácsy remekműve mementő – sürgősen kötelező megszüntetnünk magunkban a betyár rögeit és képességeinkkel, sorsunkkal helyesen gazdálkodva előmozdítani a Kármán József által fogalmazott nemzeti „csinosodást”, hiszen a munka és a becsület szüli, gyarapítja a jövőt. Adynak sottogjuk, még nem törött el minden, még a betyár kislánya, unokája, déd- és ükunokája, s azok unokái is lehetnek szépek, gazdagok és boldogok, még elérhető számukra és gyorsítva elérendő is az a magas lelki és szellemi életminőség, az a magaslat, mely a hindu Bhagavad-Gita szerint „a fősőlélek” harmonikus állapota. Csúcs. Jelenünk olyan lehetősége, mely a holnap valósága lehet. Olyan érték, olyan eredmény, amikor a III. évezred Munkácsyja már nem a betyár rongált-vesztett jelleméből festi meg az új remekművet.

AZ ELFELEJTETT VÉGRENDELET

Munkácsy Mihály rokonairól

ÓNODY MAGDA

Munkácsy Mihályt sok szál fűzi városunkhoz és megyénkhez. Miskolc adott otthont a Munkácsról ide menekült családnak és nap mint nap járunk azokon a helyeken, melyek a kis Mihály életének színterei voltak.

Lieb Mihály Munkácscon született 1844. február 20-án, Lieb Leó Mihály sóhivatali tisztviselő és Reök Cecília harmadik gyermekeként. A szabadságharc eseményei elől a gyermekeket, Emilt, Aurélt, Mihályt, Gyulát és Gizellát anyjuk Cserépvárra vitte anyai nagyapjukhoz. Reök Teofilhoz, aki itt volt uradalmi intéző a Cobourg hercegi kastélyban. A kis Mihály legszebb gyerekkori emlékei közé tartozott ez az idő, amiről Emlékeim című könyvében számolt be. Nem csoda, hiszen alighanem itt voltak utoljára gondtalanul együtt a gyerekek anyjukkal, aki 1850 januárjában meghalt gyomorrákban.

Apjuknak Jelinek Amáliával kötött első házasságából született féltestvérük, Lieb Cecília is Miskolcon keresett menedéket, mikor első férje, Villám ezredes elesett Temesvár alatt a szabadságharcban. Cecília második férje, Szathmáry Király Barnabás is részt vett a szabadságharc eseményeiben, de mivel megbízatását nem megfelelően teljesítette, 1850. március 27-én megfosztották főhadnagyi állásától. Igyekezett részt venni a kis Mihály nevelésében, mert bár Lieb Leó Mihály harmadszorra is megnősült, Eötvös Erzszi víg modorú nő lévén nem volt alkalmas az árva gyermekek gondos nevelésére. Így az öt árva az ország különböző részeibe került anyjuk testvéreihez, Mihály emlékezete szerint apjuk halála után. Lieb Leó Mihály 1852. május 14-én halt meg, Mihály pedig 1851-ben került Békéscsabára. *Emilt* és *Gyulát* Reök Antal vette magához Cserépvárra, *Aurélt* Reök Pál fogadta oltalmába, aki főmérnök volt Szabolcsban és Kaplonyban lakott. Aurél 18 éves korában meghalt és Gyula is rövid életű volt. *Gizella* Békéscsabára került Steiner Jakab uradalmi intéző feleségéhez, Reök Saroltához, *Mihályt* pedig Reök István vitte magához ugyancsak Békéscsabára. Ez a nagybácsi innen Gyulára, majd Gerendás pusztára költözött. Itt látogatta meg később Mihály, aki 1863-ban a szebben hangzó Munkácsyra változtatta családi nevét.

Nagybátyjuk, *Reök Antal* Később Mezőkeresztesen lakott a Reök- vagy Hofmann-kúriának ismert épületben. Nevelt fiának, Munkácsy Emilnek második felesége, Hofmann Juliska néni a kúria egykori cselédházában húzódott meg öregkorában a Kinizsi utca 30. alatt. Ezt a kis házat azóta lebontották, a főépület pedig az Aranykalász Tsz birtokában volt. *Juliska* néni 1869. február 9-én született, 1970. április 16-án halt meg. A Reök és Hofmann család síremléke a mezőkeresztesi temetőben van.

Munkácsy Mihály többször vendégeskedett mezőkeresztesi rokonainál. Arday Janka László lelkésznek mesélte Juliska néni, hogy Mihály fiatal korában festett

1. kép. Munkácsy Mihály Mezőkövesden

képeit annak idején árulták a mezőkeresztési vásárban. Ha ez igaz, érdemes volna a nyomába eredni ennek az értesülésnek. Az épület pedig megérdemelné egy szelvény emléktáblát. A Cserépvárra címzett levelek rendre azzal a válasszal érkeznek vissza a cserépváraljai hivatalos szervektől, hogy egy ember hallott csak olyasmit a faluban, hogy járt ott valaha Munkácsy Mihály.

A miskolci Mindszenti temetőben nyugvó szüleinek 1885-ben emeltetett sírmelegét Mihály, és míg ő élt, gondoskodott róla, hogy minden halottak napján friss koszorú díszítse a sírt. Egy-egy szál virággal mi, késői utódok is megemlékezhetnének róluk. Lieb Cecíliát a miskolci Szent Anna temetőben helyezték örök nyugalomra 1859. december 28-án. Sírjának pontos helye ma már ismeretlen, de emlékéét tábla őrzi a temető kápolnájának bejárata mellett.

A Lieb család története egy 1899-ik évi Vasárnapi Újságban és a Művészet I. évfolyamában olvasható és rejt magában egy érdekes és talán kevésbé ismert tény. Bártfán, a múzeumszerűen berendezett tanácsteremben, a féltve őrzött ereklyék között húzódott meg egy porlepte, kopottas aranyozású krónika, benne a Liebek emlékei, 1639-től.

Lieb János Károly Ferenc bajor követségi titkár 1681-ben halt meg és két fiút hagyott hátra. Az elsőszülött Ferenc Józsefnek is két fia maradt: János a szobrász és Ferenc az aranyműves.

A másodszüzlött János György Antal 1679-ben Söfflingenben született. Hét

gyermeke közül csak három érte meg a felnőtt kort. *János Ferenc Antal* nevű fia 1708-ban Lauingenben született. Söellenörként Bártfán dolgozott. Ő lett a bártfai Lieb család ősapja és a családi krónika lelkiismeretes írója. Három fia közül csak az elsőszülött, *Benedek József Ferenc* maradt életben. Ő 1744-ben látta meg a napvilágot, 100 évvel Munkácsy Mihály születése előtt és festő lett.

1770-ben *György János József* nevű fia született, ő lett Munkácsy Mihály nagyapja.

A bártfai levéltárban őrzött családi okmánymásolatok közül legérdekesebb egy végrendelet, amely 1756-ban kelt Berlinben. Ennek hiteles másolatát Lieb János szobrász egy 1757-ben írt, rokoni hangú levél kíséretében küldte meg a bártfai Lieb János Ferenc Antalnak. Ennek a végrendeletnek a hatására szánta akkor 13 éves, egyetlen élő fiát, *Benedek Ferencet* a bártfai Lieb festőnek.

A végrendelező *Ebenbecht György Ferenc* porosz udvari szobrász összes ingó és ingatlan vagyonát anyai nagybátyjának fiaira hagyta. Az örökösök: Lieb János szobrász Berlinben; Lieb Ferenc ötvös Bécsben; Lieb János Ferenc Antal sőtiszt Bártfán; Lieb Miklós Farkas Dagobert kapitány az orosz hadseregben Szentpétervárott, és a nevezettek fiági örökösei. A végrendelet az egész vagyont pénzzé tenni és biztos jelzálogkölcsonbe fektetni rendeli. Az így biztosított tőke kamatait az örökösök közül csak az a Lieb fiú élvezheti, aki a művészi pályára lép, vagy mesterségre képezi ki magát művészi fokon. Abban az esetben pedig, ha a Lieb fiúk között nem akadna művészi tehetség, vagy olyan, aki mesterségre adná magát, a kamatok mindaddig csatoltassanak a tőkéhez, míg a családban egy ilyen tehetség fel nem tűnik!

Az alapítvány célja, hogy az illető tehetséges fiatalembert minden anyagi gondtól felszabadítsa mindaddig, míg jövője biztosítva nincs. Arra az esetre pedig, ha a Lieb család fiágon kihalna, a tőke a család leányági örökösei között felosztandó! Utolsó akaratát barátjára és Herr Bildhauerra bízta. Ha a Lieb szülők tudtak erről a hagyatékról, akkor sírba vitték ezt a tudomásukat. Halálukkor nem is gondolhattak a kis Mihály később kibontakozó tehetségére. Ez a jövőbe látó végakarát sok szenvedéstől menthette volna meg a család későbbi nagy festő fiát és talán megtarthatta volna mindvégig a magyar hazának nemcsak lélekben és halálában, hanem egész életében is.

MUNKÁCSY ÉS ROKONSÁGA

PANDUR JÓZSEF

Mezőkeresztest az ismertető útikönyvek megemlítik. Említik a templomot, a kastélyt, másképpen a Reök-kúriát.¹

Az 1913-ban szerkesztett birtokkönyv szerint ennek tulajdonosa Hofmann Gyula volt.² Apósa, Munkácsy Mihály nagybátyja, Reök Antal Cserépváron volt a Coubourg uradalom jószágkormányzója. Hozzá menekítette Leib Mihály feleségét, Reök Cecíliát és a gyermekeket Emilt, Aurélt, Gyulát, Mihályt és Gizellát.

Reök Antal legfiatalabb testvéreinek Cecíliának, majd sógorának halála után az árván maradt gyerekek közül Emilt vette magához. Takarékos ember volt, gazdatiszti jövedelméből birtokot vásárolt a Cserépvárhoz közeli Mezőkeresztesen. Feleségével Simits Constantiával és leányaival, Emíliával, Etelkával, Ilkával élt itt. Emília Hofmann Gyulához ment férjhez, Etelka Schmidt Józsefhez,³ Ilka Antony Ágostonnéként szerepel a család irataiban. Hofmann Gyula úgy lett birtokosa Mezőkeresztesnek, hogy 1913-ra kielégítette elhalt felesége testvéreinek örökséggel kapcsolatos követeléseit. Hofmann Gyula és Reök Emília házasságából öt lány született: Irén, Juliska, Emília, Etelka és Erzsébet. Irénből Weinberger Gusztávné, (†1940) Juliskából Munkácsy Emilné (†1970) Emíliából Noszticius Árpádné (†1948), Etelkából Hofmann Jenőné lett. Erzsébet nem ment férjhez, keménységéről volt ismert a „kisasszony”.⁴ Híre ment annak, hogy a világháború idején hátsólovát „besorozták”. Nem engedte idegen kézre jutni, inkább saját fegyverével vetett véget kedvenc állata életének. Hofmann Irénnek (Weinberger Gusztávnénak) három gyermeke született: Irén, a későbbi nevén dr. Farkas Gyuláné, s fiai: György és Gyula. Weinberger György és Leitner Margit házasságából született az ifjú Weinberger György, aki apja korai halála után nevelőapja: Szerémy Béla vezetéknévét vette fel. Szerémy György erdőmérnök, az a kései Munkácsy rokon, aki Pécssett él, megőrizte a családi „levelesládát”, iratokkal fényképekkel.

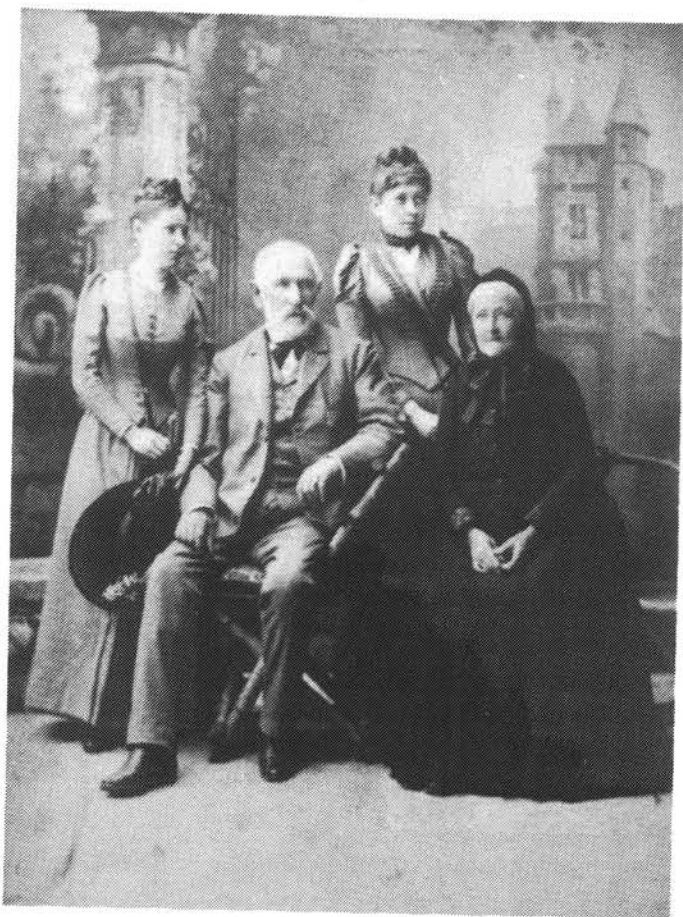
A mezőkeresztesi porta volt a családi találkozóhelyek egyike. Évente a Reökök, és a széles körű rokonság valamelyik testvérnél gyűltek össze. Gyakran Mezőkeresztesen találkoztak. A 12 ablakos földszintes ház a XIX. sz.-ban épült. Szembefordul a templom mellett elhaladó főúttal. A házat valamikor nagy gesztenyefák tarták, s rangos vaskerítés ölelte körül. Négyholdas kert húzódott meg mögötte. Az udvaron nyíló, vadszőlővel futtatott tornácon át lehetett a házba belépni.

1 Cseke László: Észak-Magyarország. Panoráma. 118.

2 Hofmann Gyula: 1913-ban birtokos Mezőkeresztesen. (Berecz Bertalan helytörténész közlése 1987. aug. 3.)

3 Munkácsy Mihály Gyászjelentésén a rokonok felsorolásából ismert

4 Szerémy György visszaemlékezése

1. kép. Reök Antal és családja

A belső térben a sok alakítás formált már, de néhány kétszárnyas ajtó idézi a kényelmes, kissé elterpeszkedő vidéki lét hangulatát. A 30-as évek felvételei őrzik a tapéták mintázatát, az ősnyák képeit, a plüss kanapét, a sublótokat, a szekrényeket, a lehúzható fehérburás lámpát, cselédet hívogató ebédlőcsengőt. Ez így volt egészen 1945-ig. Ezek a szobák látták vendégül többször Munkácsy Mihályt – a szóbeszéd úgy tartja –, az ajtórésen leste a háznépe a munkálkodó festőt, a neves rokont. A kúria a megyéé, majd 1952 után a Maszolaj olajkutató és termelő vállalat, később a tsz kezelésébe került irodaépületként.

Munkácsy Mihálynak Mezőkereszteshez fűződő kapcsolatát visszaemlékezések és levelek igazolják. Reök István, aki az árvák közül Miskát vette magához, (szigorú, zord nevelőatyaként tartják számon) nagy szeretettel egyengette öccse sorsát, tanácsokkal látta el, büszkén vette tudomásul annak sikereit. Leveleiben tájékoztatta minden fontos itthoni dologról, a Párizsban élő kedves rokont. 1875. május 12-én

2. kép. Munkácsy Emil

írja: „Mondom 15-én szombaton megyek Keresztesre, jól emlékezel, mikor Gerendásról szintén oda utaztunk, mily jól éreztük magunkat, mily jól mulattunk.”⁵

Néhány hónappal később, november 20-án újra említi Mezőkeresztest. „A napokban voltam Keresztesen, hol Ilonka menyegzőjét ültük. Férje Antony Gusztáv ügyvéd Kövesden. Derült, idővel derültek voltunk, s jól mindannyian hála Istennek”.⁶ Hofmann Irén, a 30-as években Baranyában élő menyéhez küldött levelében említi Munkácsy Mihály mezőkeresztesi látogatásait: „Hét éves voltam, amikor a Siralomház győzelme után először láttam Miskát Keresztesen, attól kezdve mindig tudom minden dolgát, s mindig volt nálunk, ha hazajött Párizsból.”⁷ Arról nem tudunk, hogy született-e kép ott, és volt-e a Reök-Hofmann család tulajdonában Munkácsy-festmény. Mára megváltozott a ház, kivágták a hatalmas gesztenyefákat, a faluban már kevesen emlékeznek rájuk, ha igen, akkor úgy emlegetik

„a kastély, a kúria – az, ahol a kisasszonyok laktak”. A katolikus temetőben együtt pihennek a család tagjai, Reök Antal és felesége, Hofmann Gyula és családja. A sír elhanyagolt, folyondárok takarják a márványobeliszket, a bozót is megkaszkodott a vaskerítésben.

Itt pihen Munkácsy Emilné Hofmann Júlia, aki 1869-ben született Mezőkeresztesen,⁸ s 18 évesen 1887-ben ment férjhez rokonához, anyja unokatestvéréhez, Munkácsy Mihály legidősebb testvéréhez Emilhez, aki 29 évvel volt idősebb nála. 1920-ban lett özvegy,⁹ s visszaköltözött Keresztesre. Hosszú életének évtizedeit ott töltötte, s itt halt meg 102 éves korában. Több fénykép őrzi emlékét. Egy esküvője idejében készült, egy 1935-ös felvétel a kúria udvarán Erzsébettel, egy másik családi körben, enteriőrben. Egyike volt azoknak, akik gondosan gyűjtötték a neves sógor ajándékait, leveleit. 1969 februárjában 100. születésnapján az Észak-Magyarország című újság írója Pusztai Éva kereste fel, beszélgetett el vele. A riportból tudjuk, hogy féltve őrizte Munkácsy Mihály rajzát, amely egy látogatás során készült 1896-ban Miskolcon. „Este vacsora után, készülő képéről, a Golgotáról beszélt. Gyorsan felvázolt egy darab papírra, csak úgy író tollal. Ez maradt tőle, mindössze ez a kis skicc a háború után... Akkor már súlyos beteg volt. Azon az estén nagyon rosszul

5 Reök István levele, 1875. V. 12. Levelek Munkácsyhoz – Munkácsyról. Békéscsaba. 1976.

6 Reök István levele, 1875. nov. 20. Levelek Munkácsyhoz – Munkácsyról. Békéscsaba. 1976.

7 Levél Szerémy György gyűjteményéből

8 A mezőkeresztesi plébánia anyakönyvéből

9 Munkácsy Emil halotti levele. Budapest, Krisztina-városi Római Katolikus Plébánia irata. 149/1988.

3. kép. Hofmann Antal

különösen akkor, amikor nehéz anyagi helyzete szükségessé tette azok eladogatását.¹¹ Utolsó éveiben a kastély közelében lévő kis házban lakott, távoli rokona Nemespanni Iván gondozta.

Edelényben 1969-ben még egy kisméretű háromfigurás kép került a rokonlátogatók elé, ezt a rajzot is Szerémy György mentő szándékkal megörökítette.

Munkácsy Mihályról és Juliskának sógorával történő utolsó találkozásról a családi levéltárban megtalált Hofmann Irén levele számol be.¹² A levél 1935-ben íródott, akkor, amikor megjelent Harsányi Zsolt *Ecce Homo* című könyve, azt a rokonság elolvasta, megvitatta, ekkor került sor a könyvből már nem, a pontosításra, korrektúrára. „Még a természetes fia halála sem úgy volt, mert ő azt nem otthon, hanem Pesten tudta meg, sürgönyileg; előtte való nap még nálunk ebédelt, (Cili nem) másnap jött a sürgöny, ez volt a kegyelemdöfés az ő már úgysis meghibbant fejének... alig bírta annyira lecsendesíteni, hogy két nap múlva elutazhatott oda Cili és Malonyay, (ezt az utat röviddel aztán leírta M.) Bádenben megcsinálták vele a végrendeletét, amit aztán hiába támadtak meg Emilék. Párizsban két nap és éjjel feketekévéval tartották ébren, azt az úgysis ideges, örült teremtetést, hogy a legkisebb vázlatát is aláírassák vele, mert csak így volt értéke! Akkor aztán elvitték az örültek házába, hogy Juliska és Emil felkeresték, de nem ösmert rájuk, csak viszonzta a kalapemelést, aztán rögtön a virágágyakat lépkedte keresztül. – Cili pedig élvezte a vagyont, amit az ő rokonai kaptak. Szegényt hazahozták, állítottak neki nagy sírem-

lett. Most is látom, ahogy a mostohalányommal éjnek idején elindultunk a városba gyógyszerért...” A riportban közölt rajz az elhangzottak után gyorsan gazdát cserélt, mert ugyanabban az évben nyáron, a pécsi rokon Szerémy György fiával meglátogatta Edelényben Dr. Farkasné Weinberger Irént, aki Juliska unokahúga volt, a rajzot már ott látta, lefényképezte. Szerémy Györgytől tudjuk azt is, hogy nagyanyja testvérétől Juliskától értékes ajándékot kapott esküvőjére, egy francia nyelvű Munkácsy-tanulmányt, a festő ajánlásával „Kedves húgomnak Juliskának – Miska”. A könyvhöz a háborús években Öskün nyoma veszett. A visszaemlékezésekből tudjuk, hogy ha valaki tudni akart valamit a festőről, Juliskához sietett. A tudakozók gyakran méltatlankodtak, mert „gyakran” Juliska csak készült, bogarászott az írások között. „Munkácsy Mihály apja és anyja arcképét is őrizte hosszú ideig.”¹⁰

A 60-as években is sokan keresték fel Munkácsy Emilné Keresztesen, kértek és kaptak, vásároltak tőle relikviákat,

10 Weinberger Györgyné: Hofmann Irén levele (Szerémy György gyűjteményében)

11 Nemespanni Ivánné (Budapest) közlése

12 Weinbergerné, Hofmann Irén levele, Szerémy György gyűjteményében

léket, azt hiszem ledöntené, ha láthatná. Miskolcon a szülei sírjára állított Miska sírkövet, a város átvette, örök rendben tartásra, de ha mi nem tisztítjuk, nem néz rá senki, éppen szóltam Borisnak, akkor kisperték kicsit, azóta semmi.” A levél írója úgy vélekedik, hogy az ismert Reök Cecília-ról készült Munkácsy rajz „nem Miska édesanyjának arcképe, hanem nagynénjéé, anyja nővéréé, Steinerné Reök Bertáé, akit a rablók úgy megkínóztak, hogy belehalt. A Reökök hatan voltak testvérek, Berta volt a legidősebb, Cili, Miska anyja a legfiatalabb, ezeket nem ösmertem.”

Írt egyébről is: „Pista b. lánya özv. Zsilinszky Mihályné Reök Ilka, az a második hiba a könyvben, persze csak családi, nem történelmi szempontból, hogy ő nem volt kint soha Párizsban Miskáéknál, hanem az Emil b. lánya Mariska volt ott pár

hónapig, míg Cilit ki nem üldözte, hiszen magyar és rokon volt, hazafelé Párizsból bejöttek Emillel hozzánk, akkor ők Lőcsén laktak, s mi frissen hallottunk mindent, mondhatom csúf lelkű asszony volt, de hiszen ezt az ország-világ tudta, neki Miska csak lépcső volt a magasba, de biztos, hogy Miskának, aki oly állhatatlan volt, ő is lépcső volt, Miska kereste a pénzt, adta a hírnevet, ő pedig tudta érvényesíteni”.

A családi levelesládából Hofmann Júlia és Munkácsy Emil esküvőjét idéző kép mellett Emil korábbi időből származó fényképe is előkerült. Ez Miskolcon készült a neves Szinay műteremben.

Emil, aki Munkácsy Mihály legidősebb testvére volt 1840-ben született Ungváron.¹³ Csintalan, eleven gyermek volt, játszótársait gyakran buzdította csatározásra, s Aurél öccsét egyszer egy kútba is leengedte. Erről Munkácsy Mihály is beszámol Emlékeim című írásában. 1852-ben Cserépvárra került Reök Antalhoz, iskoláit Miskolcon végezte, özv. Pappnénál volt kosztosdiák, aki egy alkalommal a beteg Miskát is gyógyította. A testvérek elszakadtak egymástól, 20 éven át nem is látták egymást. Végvári Lajos írja: „Aurél Munkácsy idősebb, Emil a fiatalabb bátyja. Aurél korán meghalt, Emil a 70-es évek elején újból felvette a kapcsolatot öccsével. Több levélben beszámol neki a testvérek szenvedésteli életéről, a szülők halálának körülményeiről.”¹⁴ Czeglédi Imre kutatása derített fényt Emil életútjára, tőle tudjuk, hogy pénzügyörként dolgozott Bártfán, Eperjesen és Lőcsén.

Emil is érdeklődött Miska után, megtudta párizsi címét és 1873-ban levelet küldött öccsének. „Szeretett öcsém! Huszonhárom év telt el azon nap óta, melyen családunkat szeretett jó atyánk elhunytá következtében a legvégső csapás érte, és ez

4. kép. Munkácsy Mihály nagynénje, Steinerné Reök Berta

13 Krisztinavárosi Római Katolikus Plébánia halottlevele.

14 Munkácsy Mihály: Emlékeim, 1950. 20.

5. kép. Reök István

volt azon napon, melyen szörnyeteg mostohánk által a szülei házból kiutasítva, mi testvérek bánatteljes szívvel talán örökre búcsúzánk, Azon a napon tehát, melyen jó atyánk feledhetetlen jó anyánkat sírjába követé, elszéledtünk és egymást többé nem láthatuk”.¹⁵

Reök István 1865. júl. 8-án keltezett levelében Miskát arról tájékoztatja, hogy: „Emil mindig finác, éspe-dig közlegény, még ott sem tudja felebb vinni.”¹⁶

Nyolc évvel később 1873. szept. 3-án Párizsba ezt írja: „Ami Emilt illeti, ő pénzügyőri szemlész, folyamodhatott előmenetelért, de legfellegb egy pesti út költségébe kerülhetett. Ő Anti szerint komolyodott és sorsával ki van békülve.”¹⁷ Ismét Czeglédi Imrét idézzük: „Amikor Munkácsy vagyonos emberré vált, gyakran segítette Emilt egy-egy pénzküldeménnyel”.¹⁸

A testvérek 1874-ben találkoztak először sok év után Békéscsabán nagybátyjuk Reök István házában, ott mutatta be Munkácsy Mihály feleségét a rokonoknak. A segítség más formájára

is rábukkanunk a testvéri kapcsolatokban, ha olvassuk Reök István újabb levelét. 1875 nov. 20-án írt levélből tudjuk, hogy valamiféle javadalom, vagy örökségről történő lemondást tervez a festő Emil bátyja javára. „Apropos! Pali említette, hogy a lemondási irat, amelyet küldték Emil javára, nem kielégítő, nemis azt notar előtt kell csinálni és a követségnél legalizáltatni. Tedd meg ezt, hogy az ügy rendbejőjön, mert addig Emil az örökségnek nem ura”¹⁹

Emil Eperjesen nősült, 3 gyermeke született: Mariska, Sándor és Emília. Felesége korai halála után 1887-ben újra nősült, ekkor vette feleségül rokonát: Hofmann Juliskát. Fiatal telességével a millennium idején Miskolcon éltek. 1900 körül Nagybecskerekén dolgozott, majd Pestre került, a Pénzügyminisztérium tisztviselője,²⁰ pénzügyőri felügyelő lett. Budán laktak az Alkotás u. 18 sz. házban. Itt halt meg 1920. május 1-én.²¹ Ugyanazon a napon, mint öccse, csak 20 évvel később.

1920. május 3-án temetik el a Kerepesi temetőben, később áthelyezték a Farkasréti Kolumbáriumba, majd a Fővárosi Tanács, a Magyar Nemzeti Galéria és a

15 Czeglédi Imre: Munkácsy Békéscsabán, 1975. 13.

16 Levelek Munkácsyhoz – Munkácsyról. Békéscsaba. 1976. 9.

17 Levelek Munkácsyhoz – Munkácsyról. Békéscsaba. 1976. 75.

18 Czeglédi Imre közlése 1987.

19 Levelek Munkácsyhoz – Munkácsyról. Békéscsaba. 1976. 100.

20 Dr. Czeglédi Imre közlése

21 Krisztinavárosi plébánia adata. 149/1988.

6. kép. Munkácsy Mihály Mezőkövesden

Fővárosi temetkezési intézet egyetértésével a Szerémy család jelenlétében újra temették 1988. április 7-én a Kerepesi úti sírkertben, ahol Munkácsy Mihály síremlékét övező borostyánnal borított részben helyezték el urnáját.²²

Munkácsy Mihályt 1890-től a Honfoglalás nagy pannójának tervei foglalkoztatják. „A szükséges történelmi és archeológiai adatok beszerzésével egyidőben Munkácsy külön műtermet építtetett Nevellyben. Hozzáfogott, hogy megfelelő antropológiai adatokat gyűjtsön. Elindult Magyarországra, s október 2-án 1891-ben, ezt

²² Magyar Nemzeti Galéria levele 863-1357/1987, A Fővárosi Temetkezési Intézet igazgatójának levele: 21/877, 1455/987. Orbán Livia közlése (Magyar Nemzeti Galéria Adattára 1988. III. 25.)

írja feleségének: „Remélem, hogy mentől hamarabb megkezdhetem vándorutamat az országban, és típusokat kereshetek.”²³ Titkára Écsy Ferenc József festő és fényképész kísérte el és rendre fényképezte a Munkácsy kívánsága szerint beállított modelleket – írja Kürti Katalin.²⁴ Együtt jártak Nagykovácsiban, Szentesen, Csongrádon, Kolozsvárott, Vajdahunyadon, Tiszadobon, Töketerbesen. Október 16-án beszámolt feleségének útjáról. „Ma este utazom el ha lehet, de holnap reggel biztosan Miskolcon át, ahol szintén egy napig maradok, és Anti bácsinál is.”²⁵ Reök Antal nagybátyjának meglátogatását is tervezi Mezőkeresztesen. Két nappal később már Miskolcra ír: „Ma éjjel egy órakerkeztem, első utam a temetőbe vezetett és aztán megnéztem a várost. Kértem, hogy ne rendezzenek semmi fogadtatást, de egy összejövetelt holnap este a polgármesternél nem utasíthattam vissza. Majd élőszóval mondom el mindent, mert nincs sok időm írni.”²⁶

A Borsod-megyei Értesítő 43. száma 2. oldalán hírt ad az eseményről. „Munkácsy Miskolcra. Az elmúlt napok legérdekesebb újdonsága, Munkácsynak Miskolczi időzése. Tudvalevő dolog, hogy a nagy művész jelenleg alapokat keres és felvételeket tesz a honfoglalás cz. freskójához, amely az új Országház számára lesz festve. Vasárnap virradóra érkezett Munkácsy Miskolcra és emiatt minden küldöttségi tisztelegés elmaradt, a mi ellen különben ő már eleve határozottan tiltakozott. Testvéréhez Munkácsy Emil pémezgyőri biztoshoz szállt. Másnap reggel szülői sírját látogatta meg, majd a rokonok látogatását fogadta. Ugyancsak vasárnap de. a városban sétakocsikázást is tett testvérével a mely alkalommal Schabinszky fényképészt is felkereste, hogy részére a másnapi miskolczi vásár alatt a vásáros közönség közzül felvételeket tegyen. Délután ugyancsak testvérével a Hámor-szép völgyét látogatta meg, s felette gyönyörködött e táj ritka szépségében. A vásárban már vasárnap du. megfordult, azonban még akkor felvételeket nem csinálhatott. Hétfőn huzamos ideig forgolódtott a vásárban Schabinszky fényképésszel, s lett is eredménye körütekintésének, mert mintegy 20 db fényképet szerzett be a melyek egyes tipikus köznapi alakokkal, közöttük gömöri tótokat is ábrázolnak.

7. kép. Munkácsy Mihályne

23 Munkácsy Mihály válogatott levelei. 1952. 172–173.

24 Sz. Kürti Katalin: Munkácsy Mihály, Krisztus Trilógia 50.

25 Munkácsy Mihály válogatott levelei 1952. 175.

26 Munkácsy Mihály válogatott levelei 1952. 176.

Kedden reggel a 9 órai gyorsvonattal utazott el. Eleinte Szegedre akart menni, azonban az ottani polgármestertől értesítést kapott, hogy az előre kitűzött időt egy pár nappal halassza el, mert fogadására még nem készültek el egészen. Erről ő éppen azért, mert nagyon készültek fogadni, Szegedre nem ment, hanem M.-kövesdre. Ide vele ment testvére Emil és Schabinszky fényképész is. Gassner Gyula főszolgabíró Miskolcra értesítettet a művész érkeztéről és szándékáról, hogy t. i. itt is felvételeket akar eszközölni, ugyanazért Kövesdről és Tardról számos igazi matyó alak rendeltetett be.”

A 3. ik oldalon így írnak Munkácsyról: „Munkácsy lefényképeztetett itt időzése alatt, Schabinszky fényképész által a mi azonban csak úgy titokban történt, mert Schabinszky kérte ugyan a művészt, hogy engedje magát lefényképeztetni, de Munkácsy nem akart erre ráállni. Került mégis egy pillanat, a melyben Munkácsy nem is gondolva, az ügyes Schabinszky által lefényképeztetett. Még nem volt alkalmam megtudni, hogy minő sikerrel.” Az említett 21 db fénykép és a Munkácsyról készült felvételek a miskolci Herman Ottó Múzeum archívumában megtalálható.²⁷

Ezt a kollektiót gazdagítja, egészíti ki a bemutatásra kerülő két felvétel, bizonyítható, hogy ezek is Schabinszkytól származnak. Az első kép Dr. Ónody Magdolna tulajdona, a második Szerémy György gyűjteményéből való. (Ezt is Edelényben kapta nagynénjétől 1969-ben.)* Ott Edelényben akkor került sor a képen látható társaság szereplőinek azonosítására. Balról kezdve: Munkácsy Mihály mellett Munkácsy Mariska, Emil lánya, az álló nőalak Gaszner Gyuláné Kóczián Paulina, mellette Munkácsy Emil, majd két ismeretlen, az álló férfi: Gaszner Gyula, mellette lánya: Gaszner Irén, háttal a fényképen fehér ruhában Hofmann Erzsébet, mellette háttal sötét ruhában Munkácsy Emilné, Hofmann Juliska.

A felvétel a mezőkövesdi Gaszner-ház udvarán készült, a neves vendég tiszteletére rendezett ebéden.

A Gaszner család 1870-től ismert volt Mezőkövesden. 1878-ban született a képen látható Irén. Egy évvel később született egy fiuk is: Gyula. Reök Antal lánya Etelka volt a keresztanyja az újszülöttnek, a keresztapa a későbbi férj: Schmidt József földbirtokos.²⁸ A családi dokumentumok között ismert egy másik felvétel is Munkácsyról: Sz. Kürti Katalin is közli a Trilógiáról írt könyvében. Véleménye szerint 1874-ben készült kép Munkácsy Mihályt rokonai körében látjuk. A kép minden bizonnyal ott Mezőkövesden készült 1891. október 20-án kedden Gasznerék házában. Ugyanazok a személyek, ugyanabban az öltözékben, amelyben volt előtte nap, amikor Schabinszky lencsevégre kapta, vagy ahogyan a korabeli újság írja, amikor „Munkácsy lefényképeztetett.”²⁹ Munkácsy Mihály többször megfordult Pécsen, a Nepomuk u. 29-ben lakott, édesanyja testvérénél, Reök Lajos nyug. hercegi ügyész családjánál. A népes családban öt lány volt: Júlia, Sarolta, Ilka, Irén, Gabriella és egy fiú: Sándor. Először 1863 augusztusában volt a háznak vendége, majd visszatért ide 1865-ben és 1867-ben is.³⁰

Pusztai József kutatómunkájának köszönhető néhány információ. A család büszke volt vendégére, magukkal vitték barátaikhoz, szüretre is, a Hattyú-házba, a Vigadóba, ahol a Pécsi Dalárda hangversenyét is meghallgatta. Megismerkedett a neves pécsiekkel, Németh Béla történésszel, Mayer Móric pécsi tanárral, rajzolt, festett, a szíves vendéglátást, hűgának kedvességét, portréfestéssel viszonzta. Is-

*A képet kötetünk Ónody Magdolna írásánál tartalmazza. Szerk.

27 *Kilián István*: Munkácsy Mihály Miskolcon. A Herman Ottó Múzeum Közleményei. 1969. Miskolc

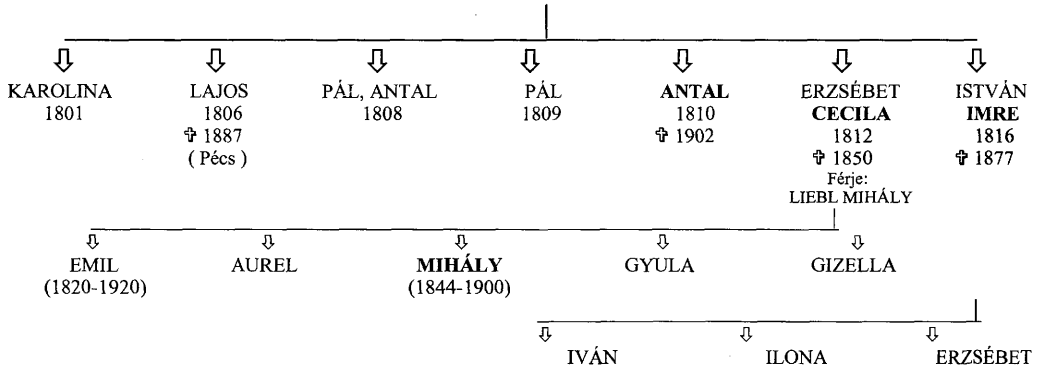
28 Mezőkövesdi plébánia közlése. 1987. okt. 20.

29 A kép alján felirat: Schabinszky és Társa. Miskolcz

30 *Pusztai József*: Munkácsy Mihály Pécsen. Dunántúli Napló, 1974. febr. 20.

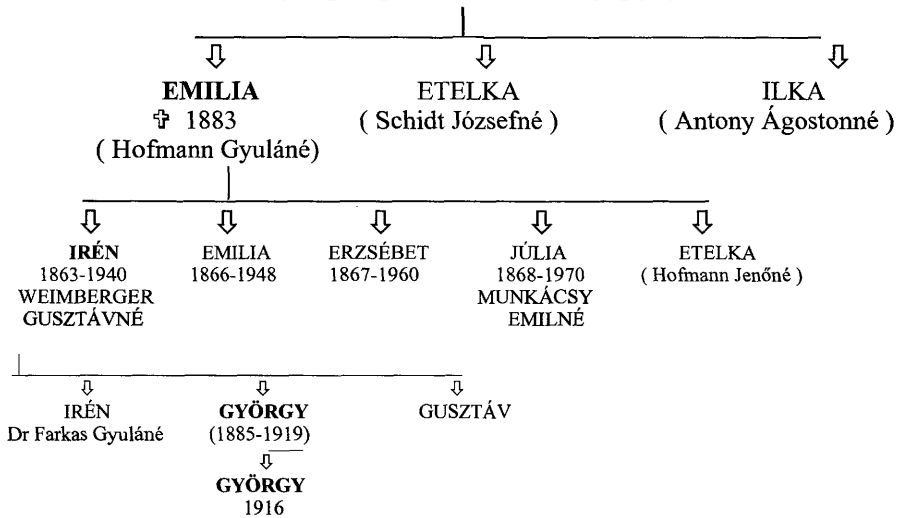
MUNKÁCSY MIHÁLY ROKONSÁGA /ANYAI ÁGON/

REÖK THEOFIL - SZÉLIG ANNA
/Házasságkötés 1800 -ban MÁNDOKON/

MUNKÁCSY MIHÁLY ROKONSÁGA /ANYAI ÁGON/ II.

REÖK ANTAL - SIMITS CONSTANTIA
/ 1810-1902/ † 1893

merjük Reök Lajos és felesége Miticzy, Jánosy Júlia és a lányok portréját is.³¹ Levelet küld Pestről, Münchenből, a kedves „angyalkáknak”, unokatestvéreinek. 1868-ban így ír: „Most márpedig csak az a kérdés, hogy melyik részében a hazának fogok megismerkedni a szabadsággal. Pesten-e, vagy Gerendáson, vagy ha megengeditek, kedves köreitekben. Ez azonban legkevésbé lehető, mert hazautazásom fő célja az volna, hogy egy pár tanulmányt fessek a magyar életből, ezt pedig az ország más részében bővebben talállok, így Baranya megyében.” Hát Ti, édes jó angyalkáim, hogy töltitek a nyarat? Kijártok-e a szép estéken a kedves emlékezetű sétányra, vagy a megyeri malomba; képzeim be sokszor felkeresik a kedves helyeket!³² Később elmarad a levélírás, s Reök Istvánnak kell figyelmeztetni Miskát Békéscsabáról: „Lajoséknak írsz valahára? Ideje is megemlékezni azon rokoni meleg fogadtásról, melyben részesültél, s mellyel dicsekedtél s méltán.”³³

A pécsi rokonsággal megszakadt a kapcsolat, valamiféle nézeteltérés, vagy egy atyai megfeddés lehetett az oka. Reök Lajos betegeskedett, s csak abban bízott, ha unokaöccse meghallja halálhírét, kibékül az ő emlékével.³⁴ Reök Lajos 1887. jan. 28-án halt meg Pécsen, ezt az adatot a pécsi evangélikus parókia halotti anyakönyve őrzi.

Lenkei Lajos pécsi újságíró 1889-ben felkeresi Munkácsy Mihályt Párizsban. A festő szeretettel beszél pécsi emlékeiről, az ismerősökről, a rokonokról, érdekli a Székesegyház újjászületése, örül annak, hogy neves festőtársai is kaptak megbízást, így Székely Bertalan és Lotz Károly. Megjegyezte, hogy ő is szívesen vállalkozott volna a freskók elkészítésére.³⁵

Ma Pécsen Munkácsy Mihály emlékét Szerémy György gyűjteménye is őrzi és a Munkácsy Mihály u. 31-es házon egy emléktábla itt-tartózkodását is megőrökíti. Ezen ez áll: „E házban lakott Munkácsy Mihály 1865-ben. Messze időnkig álljon ez emlék, s lelkesedésre gyűjtva a honfi szívet, fönnen hirdesse nevét.”

„MIT RÁNKHAGYTA A SZÁZADOK...”
A Herman Ottó Múzeum régészeti állandó kiállításának megnyitó beszéde

MAKKAI JÁNOS

Egy évezredig volt egy Borsod megyénk, amelynek területe akkor, amikor az ország végzetesen megcsonkult, Abaúj és Zemplén részeivel megnövekedett, és így ma a haza egész északkeleti fertályát jelenti. Valóban olyan távoli és válságokkal terhes sarka volt ez az országnak? Már egy futólagos szemle is elárulja, hogy ez az északkeleti sarok soha nem volt elmaradott térség. Az őstörténelem hajnalán itt készültek azok a gyönyörű bársonyházi szakócák, amelyekkel *párbajozva* Herman Ottó először bizonyította be, hogy az őskőkori ember a Kárpát-medencében is élt. Majd hatezer évvel ezelőtt a bükki barlangokban formázták Európa legfinomabb agyagedényeit. E tájról ismerjük Közép-Európa legkorábbi aranyleleteit. Árpád itt lépett a mai haza területére, és Ond, Ketel, meg Tarcal, három jó vitéz *egy jó magas hegynék*, a Tarcalnak *a csúcsán*, *magnum aldumas fecerunt*, hozták az első áldozatot az új hazában. A boldvai kolostorban írták 1192–1195 között a Halotti Beszéd és Könyörgést. Károlyi Gáspár 1590 júliusában Vizsolyban jelentette meg az első és teljes magyar nyelvű Szentírást. Itt épült az első vashámor, Széphalmon készült az első magyar nyelvű Hamlet 1790-ben. Így aligha véletlen, hogy Kassán épült az első magyar nyelvű Hamlet 1790-ben, de az sem, hogy 1705-től 1710-ig Felső-Magyarországon írták az első rendes hazai hírlapot, a kuruc *Mercurius Veridicus ex Hungaria-t*. Ónodon került sor 1707-ben a Habsburgok első trónfosztására, és Monokon született az első magyar felelős pénzügyminiszter, majd kormányzó-elnök. Ennyiből is világos: Borsod-Abaúj-Zemplén nem a magyar világ vége!

Ezzel szemben a borsodi múzeum nem tartozott a legelső közté, mert csak 1899-ben alakult. Régészei az ország színvonalára emelték a gyűjtést és az ásatást, közöttük Gálfy Ignác, Komáromy József, Leszih Andor, Losonczy István, Marjalaki Kiss Lajos, Megay Géza, az élők közül Gábor Judit, Kalicz Nándor, Kemenczei Tibor és Kemenczeiné Végh Katalin. Az ő, és utódaik munkája az, ami e kiállításon látható, és amit most röviden a figyelmükbe szeretnénk ajánlani.

A százezer évnyi őskőkori megyei leleteinek lényege, hogy a Bükk barlangjai meghatározóak voltak. Itt folytak a legelső ásatások, és a Szeleta anyaga európai jelentőségű csoport elnevezését adta. Ezt a kiállítás néhány ritka korabeli felvétellel is bizonyítja.

A következő újkőkornál a látogató nemcsak a csodaszép bükki edényekben gyönyörködhet, hanem látja ennek a távoli, de életformájában a közelmúlt paraszti életével mégis rokon világnak a mindennapjait, az egyszerű, de a hideg ellen biztonságot nyújtó, a létfenntartó munkáknak helyet adó házat, a kismesterségeket, ékszereket, edényeket, amelyek nemcsak a barlangokból, hanem Borsodról, Miskolcra, Felsővadászról, Mezőkeresztesről és máshonnan is előkerültek.

Világhírű leletek mutatják be a rézkort: ember alakú halotti urnák, amelyek

először Centerben kerültek elő, majd azóta a közeli Szentsimonból, valamint a szlovákiai Méhiből és Sajógömörrel továbbiak társultak hozzájuk. A hamvakat rejtő urnák gömri csoportosulása egyelőre tudományos rejtély. Lehet, hogy ez a hármasság két istenanya és az istenfiú ábrázolása, vagy a szent családé (mindkettőt ismeri az ősi égei mitológia). E szenzációs leletek hatásosan figyelmeztetik a belépő látogatót nemcsak a rendkívüliségükre, hanem a kiállítás jellegére is: a korszakokból nem mindent, hanem a lényegét mutatni be.

Egész sereg lelet tanúskodik arról, hogy a bronzkor ezer évének kutatása sem tétlenkedett. Lakódombok tucatjai találhatóak a síkságokon (csak Mezőcsát környékén 14 van belőlük), rétegeikből rengeteg minden kerül elő: madár alakú áldozati edények, a lovaglást bizonyító csontzablák és szíjelosztók (a legkorábbiak nemükben egész Európában), kis nyájakat-csordákat megjelenítő agyag állatszobrocskák, ritka bronztárgyak, mint amilyen a borsodgeszti kardisz is. Kr. előtt 2000 és 1500 körül, a korai bronzkorban tehát művelték már a bronzmesterséget is. A következő középső bronzkorban a korábbiak mellett új lakódombokat is megültek, de előkerültek nagy temetőik is. A kutatás még a harmincas években Tompa Ferenc vezetésével éppen itt végzett nagyszabású temetőfeltárásokat Hernádkakon és Megyaszón, de ezekhez újabbak is társulnak, így Gelejen. A bronzmesterség fejlettségét olyan szép darabok mutatják, mint a nagyrozvágyi bronzcsüngő és egy öntőműhelyhez tartozó ércelvezető, vagy egy gyönyörűen díszített harci csákány. Utóbbinak az edénye azonban már a következő korszakra, a kései bronzkorra utal. Ezt az igazi földvárak (így a bükkaranyosi) és a mívesen munkált bronztárgyak különösen jellemzik, és a földvárak, az elrejtett bronzkincsek és a fegyverek együtt biztos jelei a háborúskodásoknak (csak a bükkaranyosi földvárban négy raktárlelet került elő). Viszály és háborúskodás kétségtelenné válik a következő korszakban, a korai vagy szkíták előtti vaskorban is. Ebből valók a méltán híres fűgödi, prűgyi és mezőcsáti kincsek, bennük a lovaglással kapcsolatos, keleti típusú zablák mellett ott van már a legkorábbi vas is. Mindezek kapcsolatban állottak a keleti sztyeppről jövő iráni nyelvű lovas népekkel, a kimmerekkel, akik Kr. előtt 900 körül alighanem elfoglalták a földvárakat. Nyomukban érkeztek 650 körül utódaik, a szkíták, akiknek ritka emléke a miskolci múzeum jelképe, a Mezőkeresztes–Zöldhalompusztán talált arany szarvas. Ezek a népek is okai, hogy országunk keleti része ettől kezdve két évezredig a görög-római civilizált világ helyett kelethez kötődött. Egyetlen kivétellel, hiszen Kr. e. 400 körül terjeszkedni kezdett erre egy másfajta, bár szintén barbár raj is, a nyugati kelták, a vasművesség és pénzverés végső elterjesztői. Sajátos módon a 4. században ők még keveredtek a szkítákori népekkel. Több hullámban hódítva érkeztek el Borsodig, és ezt a sajátos lelettípusok és érmek egyaránt jól jelzik. Kiemelkedő leletük a Csobajról származó fűles edény, vagy kantharos, fűleit remek kosfejek díszítik. A legújabb ásatások az M3-as építése során találták meg és emelték ki a terem közepén látható, Kr. e. 1. századi kelta kemencét.

A kelta hódítás azonban csak közjáték volt a keleti népek áramlásában, és alighogy a rómaiak elkezdték Pannónia meghódítását, ismét keleti népek vették birtokukba az ország keleti felét. Először a szkíták utódai, a szarmaták jöttek a délorosz sztyeppről. Dél-Borsod síkságjáról főleg telepeik ismertek, kevés sírjukból remek aranyleleteket (ároktoi fibula) és ezüst ékszereket (geleji ezüstök) ismerünk a birodalomból való importok mellett, mint egy remek terra sigillata tál Kistokajból. Később germán népek társultak hozzájuk. A vandálok részben a hunok elől menekültek, és inkább a Tiszától északra ültek meg, a gepidák hosszabb ideig maradtak itt, és főleg a temetőiket ismerjük (Tiszakarád). Ők voltak a hunok fő segédcsapatai, de túléltek Attila fiainak bukását, amint azt egerlövői temetőjük 5–6. századi tárgyai

mutatják, Justinianus császár (527–565) pénzével. Sőt, lehet, hogy megérték a magyarok érkezését is, hiszen éppen a Hernád folyó nevééről állítják, hogy olyan germán eredetű szó (*hoh + rot* magas fekvésű irtványföld), amely alighanem közvetlenül került a germán gepidából a magyarba. Maguknak a hun főnököknek kevés emléke ismert, egy-két temetkezés csupán (Szirmabesenyő, Mezőkövesd).

Meglepetéssel szolgál a következő nép, az avarok, hiszen az országban másutt sok és nagy temetővel képviselt korai avarság szinte egyáltalában nem ismert a megyéből. De kevés az ismert kései avar kori temető is, szám szerint talán hat (pl. Alsószolcáról), ami a mai magyar szállásterület egészen szintén különös kivételnek számít, és okait még nem ismerjük. Igaz viszont, hogy ritka a szláv emlék is. Így a megye területe az avar korban egyelőre szinte üres folt, pedig tudjuk, hogy Árpád vezére, Bors 900 körül népes lakosságot terelt össze borsodi várának az építésére.

Az elmúlt néhány évben a megyében a honfoglalás korral kapcsolatos kutatások hozták a legtöbb meglepetést. Mindig tudtuk, hogy a terület bővelkedik ilyen emlékekben, főleg a zempléni részek. A Karos község területén végzett ásások a legmerészebb reményekre is rácafoltak. A gazdag sírmezők megváltoztatták az eddigi elképzeléseket a nagyszaládi temetők rendszeréről. Kiderült, hogy itt volt a 10. század első felében a fejedelmi központ, és a század közepéig, nagyjából a kalandozások lezárásáig itt is maradt. E temetők halottai már nem vérségi alapon szervezett nagycsaládok-nemzetségek tagjai voltak, hanem a fejedelem, elsőként tehát Párducos Árpád katonai kíséretének népei. Nem feltétlenül a – nyilván a kíséret egy részét adó – harcias kabarok, hanem Árpád népének a kísérethez tartozó előkelői. Ilyen gazdag honfoglalás kori temetőket az egész magyar szállásterületen mindmáig csak a Felső-Tiszavidéken találtak.

Úgy tűnik föl, hogy éppen a karosi feltárásokkal érkezett el honfoglalás kori régészetünk ahhoz, hogy önálló következtetéseket vonhasson le a korabeli magyar társadalomszervezetre a saját adataira építve, nem pedig egy adott, hagyományos, esetenként ósdi történészfelfogást visszahangozva. Máskor e leletek a történettudomány adatait erősítik meg. Így a készenléti íjtegezek, amelyekben ott látható az a napszimbólum, amely a korabeli arab források szerint a kettős fejedelemség isteni eredetű uralkodójának, a kazár kagánnak a jelképe volt. Nem kétséges immár, hogy Árpád és kísérete ezt a kazár jelképrendszert átvette, ismernie kellett tehát a kettős fejedelemség intézményét is.

Mindezekhez remekül kapcsolódik a borsodi földvárban végzett tervszerű feltárás. Mindmáig ez az egyetlen a hasonló munkák között, amely az ilyen várak védett belsejében is sikerrel járt. Felszínre is hozott egy honfoglalás kori, legett telep, és egy rákövetkező ispáni megyeszékhelyet István király, vagy már Géza fejedelem korából, egy akkor jelentős méretűnek számító, 15 m hosszú esperesi templommal együtt. Folytak ásások más korai Árpád-kori faluhelyeken, közöttük Karoson is, amelyek valószínűleg a honfoglaló temetők népének utódaihoz tartozhattak. Megállapíthatjuk, hogy a 10–11. századnak a magyar történelem szempontjából sorsdöntő folyamatait jelenleg az országnak ebből a megyéjéből ismerjük a legjobban.

A kiállítás csak jelképesen mutatja be a tatárjárást, mely szomorú jelképként ismét csak Borsodhoz kapcsolódik. Éppen úgy, mint a várépítések megindulása már Batu hadjárata előtt, amint azt Füzér legkorábbi részei mutatják. A 14. században nagy fellendülés köszöntött a megyére, aminek egyik oka a békés viszonyokon túl az, hogy a diósgyőri vár az Anjou-korban királynéi birtok. Ilyen magas, uralkodói vagy egyházi igényeket mutat a mezőnyárádi kerámialelet, amely egy ismeretlen fazekasmester iskolamunkája, remek formájú fazekakkal. Végül említsünk meg még egy leget: Muhi elpusztult mezőváros feltárását, amely egyedülálló az országban,

még akkor is, ha nem a Batu vezette barbár pusztítás nyomait, hanem a török által 1596-ban felégetett maradványokat találta meg.

Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy egy anyagiasodó világban remek példák vannak a kiállításon a kulturális kincsek megbecsülésére, arra, amikor nem szakemberek, hanem polgárok találták és óvták meg a nemzet számára a pótolhatatlan emlékeket. A szkíta tárlóban látható tükör is így menekült meg az elkallódástól, de szinte érintetlenül megmaradt a csobaji kantharosz is 1983-ban, és találója 1988-ban gondosan betemette a zápor által kimosott ároktői szarmata aranyfibulát, hogy biztosan és pontos adatokkal kerüljön múzeumba. Sőt, még a legnagyobb csábítást jelentő aranypénzeknél is sikerült a Bodrogolasziban talált, Ferdinánd és II. Lajos-kori, kétszáznál több aranyéremből 70 darabot megszerezni. Ezeket 1552-ben rejtették el, alighanem az Eger ostromára készülő törökök elől. Akkortájt esett ez meg, amikor Csorbakő várában Bebek Imre szintén II. Lajos és Ferdinánd császár pénzeit hamisította: a bronzmagokat ónnal vagy ezüsttel vonta be. Pontosan akkor, amikor 1552-ben Hunyad megyében megtalálták a hajdani Decebalus dák király kincstárának elrejtett maradványait, 400 ezer kétdukátos aranyat, és azok elkallódtak, illetve Ferdinánd császár megölette Martinuzzi György bíborost, hogy az aranyakra rátegye a kezét. Némi elégtétel a rabló császáron.

Nem maradt más hátra, mint felsorolni a kiállítás alkotóit és támogatóit, tehát a régészeket, Révész Lászlót, Hellebrandt Magdolnát, Wolf Máriát, Koós Juditot, Lovász Emesét, Ringer Árpádot, továbbá a Borsodi Múzeumok kiállításrendező csoportját és vezetőjét, Veress Lászlót, továbbá a szponzorokat, a karosi ásatásoknál a Controllflex Kft.-t Kecskemétről, az Edelényi és a Felsőzsolcai Önkormányzatot a borsodi földvár és a felsőzsolcai Árpád-kori falu esetében, a Borsodi Ércelőkészítő Művet (a kesznyéteni temetőnél) és a Miskolci Közúti Építő Vállalatot (a Bogács, Pázsag-pusztai és a hatvani-pusztai ásatásoknál). Elhihetik nekem, hogy életemben sok régészeti kiállítást láttam már, s így azt is, hogy ez a kiállítás a legjobbak közé tartozik. A közönség szíves figyelmébe ajánlom, és meggyőződésem, hogy megtekintése mindenkinek sok tanulsággal fog járni.

PATIKÁK TOKAJ-HEGYALJÁN A XVII-XIX. SZÁZADBAN

BALASSA IVÁN

A magyar nyelvben a *patika* 'gyógyszertár' szavunk 1405 körül a Schlägli Szó-jegyzékben tűnik fel, míg a *patikáros* elnevezéssel személynév (Johannem *Pathycaros* dictum) formában 1465-ben találkozunk. (A magyar nyelv történeti etimológiai szótára 3:130–131.; továbbiakban TESZ.) A szónak *apotéka-patika*; *apotékárius-patikárius* formája egymás mellett élt Zemplén vármegyében is. *Patikárius* György 1598-ban Csörgön négy jobbágytelekkel rendelkezett (Adalékok Zemplén vármegye történetéhez 4:39.; továbbiakban Adalékok). Sámbar Mátvás (1617–1685) a Sárospatakon is többször hitvitázó jezsuita „Orvosi ispotály” címen 1664-ben hely nélkül megjelent könyvében ezt írja munkájáról: „E könyvecskét *orvos patikának* neveztem el”. Az *orvos* jelző azt látszik jelezni, hogy másféle patika is lehetett, melytől azt meg kellett különböztetni. 1768: „Várossunk Lakossa Hölbing Mihály *Apothecarius* Uram...” (Román János: Források Sárospatak település- és építészettörténetéhez. Sárospatak, 1965. 185.). Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy Tokaj-Hegyalján a 'gyógyszerészek' többsége a Szepességből származott. A rövidebb formát is általánosan használták; a közeli Sátoraljaújhelyen csaknem ezzel egyidőben jegyezték fel, 1775: „.... egynehány hétig az Ágyát keletett nyomni, és magát á *Patikárius* Urral curáltatni, végtére érvágással élni” (Kazinczy Ferenc Állami Levéltár Acta Juridica. Loc. 78. Nr. 236.; továbbiakban KÁL.). 1786: „.... amely *Apothecában* legkisebb hiba tapasztaltatik, avagy tsalárdság ki tudódik az illetén *Apotheca* azonnal be záratasson” (Adalékok 6:123.).

Tokaj-Hegyalján a *patika* jelentette azt a többé-kevésbé állandó árulásra szolgáló épületet, melyben élelmet, italt, de esetenként bécsi – és török – árut is lehetett vásárolni. Számos adat megfordult a kezemben, de egyetlen olyat sem találtam, mely ezt az árudát *apotékának* írta volna, ez az elnevezés csak a 'gyógyszertár' illetve meg. Az ezekben a bódékban árulókat sohasem nevezték *Apothekariusnak-patikáriusnak*. Már ebből is következtethetünk arra, hogy ha a szó azonos tőből származik is, de az átvétel máshol és más időben történhetett.

A XVII-XIX. században a hegyaljai városokban háromféle eladásra szolgáló építményt különböztettek meg: 1. A *bolt*, mint a neve is mutatja: kőből épült, boltosított, utcára nyíló, állandó építmény, melyben hivatásos kereskedők árulták portékájukat. 2. A piacon, vásárokon felállított sátor, melyet éjszakára többnyire lebontottak. 3. A piacokon, ritkábban a saját telken épített egy helyiségből álló házacska, melyben különböző árukat lehetett vásárolni. Ezeknek a neve volt a XVII-XIX. században Tokaj-Hegyalján: *patika*. Lássuk ezeket most egy kicsit közelebbről.

Az első részletesebb feljegyzést 1623-ból Sárospatakról találtam: „.... Andras deak Varga pal Vramnak mustoha fija hogÿ w kegielme uot az piacon egÿ *patikat* ugian az szaros patakj piacon melynek szomszedj delrolÿ Nagÿ mattiasne *patikaja*

eszakrol Czizmadja Gergely *patykaia* Belso varosbelj beke palnetul... (Román János i. m. 33.). Bár korábbi adatot pillanatnyilag nem ismerek, de ekkor már három patikát említenek egy észak–déli irányú sorban, ami arról tanúskodik, hogy az ilyen eladóhelyek már korábban is meg lehettek, mégpedig magántulajdonban, mert azokat adták-vették. Ez azonban nem mindenütt lehetett így, mert Tállyán 1646-ban két „*patika* vagy kalmárok szállása” után 6–6 forint éves bért tartoztak a kereskedők fizetni (Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp. 1954. 381.).

Tokajban a magistratus jelölte ki a patika helyét. 1689: „*Patika helyek* kimérése(kor) ... Nemes Cassa János, Karácson Demeter (felesége Görög Mária), néhai Gombkötő Andrásné Rubin Erzsébet, néhai Szilasi András özvegye Mero Kata, Nemes Rác János előttünk illendő kéréssel Városunk Piacz utczáján engedtünk egy-egy *patikának* való helyet ... el nem idegeníthető, nem zálogosítható...” (KÁL. kérelmek stb. doboz. Az adatot Bencsik Jánosnak köszönöm.) Itt nem derül ki, hogy kellett-e bért fizetni. Csaknem ebben az időben Sárospatakon ezt olvassuk: 1693: „Ez mostan az *Uy Patika* végénél vagyon... Saros Patakgy Görögök *Patika* bért fizetnek... *Patikaja* is (ti. a magyaroké BI) az Göröghök *Patikaival* egy Sorban vagyon edigh (:annak jó hasznát vevén:) az Urunk eöngök szamara semmit sem fizetett...” (Országos Levéltár UC. [továbbiakban OL] Fasc. 41:22).

Sárospatakon a görögök 1707-ig fizettek bért mégpedig a magyarokhoz viszonyítva meglehetősen sokat: „Ez elmúlt esztendőben az új Piacon Tiz Görögh *Patikákat* az Tisztek fel alítottak volt, minden *Patikátul* az Göröghök annuatim fizettek Per flor No. 10”. Ugyanakkor a helybeliek, nagyobb részt özvegy asszonyok, csak 50 dénárt adtak. Ilyet ebben az évben 11-et soroltak fel. A feljegyzés megállapítja, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején a külföldiek elhagyták patikáikat és minden bizonnal visszatértek hazájukba. „Pronunc egy Görögh nincs a ki kereskedne török Marhával, mint ezen Revolutiokban el szélettek, és az Új Piaczon levő *Patikákat* el hanyatták és réghi Piaczra transferáltak”. Véglegesen nem akartak megválni a patikáktól, ezért: „Ennek utana hogy ha valami kereskedő Görögh vagy Bechi (bécsi) Aros talál el jöni in augmentationem Proventutem tartozik az Tiszt valémennyi *Patika* kivántattik az eök kivansagha szerint fel állítani és azokat annuatim az alku szerind ennekelőtt traktálni” (OL. UC. E. 197. külön lap).

Azt hiszem elfogadhatjuk azt, hogy a *patikák* részben földesúri, magistrátusi tulajdonban lehettek és ez esetben bérelték őket. Másik részük közterületen állott ugyan, de az építmény magántulajdont képezett. Akadtak viszont olyanok is, amelyek teljes egészében személyi tulajdonban álltak és ezeket tetszés szerint lehetett adni-venni. 1723: „Néhay Kopancsy Jstvan Uram özvegye, kis vardai Borbala asszony itten N Patakon a' Piatzon levő örökös, vulgo a' mint hijak *Patikabeli* hazatskajat, melly vagyon Eszakrul Sz. Peteri Jstvan – Nap Nyugatrul köz uttzatska és Szikszai Jstvan Uram illy forma hajlékok s *Patikajok*, Délrül egy darab Tagas hely – Nap Keletrül Várba menő szekér út szomszedsagokban situatva; Adta el örök áron”. Az ár 8 magyar forint és természetesen „aldomas töltés” is járt hozzá (Román János i. m. 137–138.).

Hasonló adás-vételről Sátoraljaújhelyről is tudunk. 1733: „.... Gáspár György Uram Eő kegyelme és Felesége Lengyel Mária... Várossunk Piatzán Napkeletrül Város közönséges utszája, Délrül Gyöngyösiné *patikája*... Északrul Néhai Szabó Gergelyné Asszonyom *Patikája* szomszedsági között situatott *Patikájokat* adtal el Eorök áron... egy hordó boron és 8 magyar forintokon” (Adalékok 7:152.). Az is előfordult, hogy nemcsak az épületet adták el, mint Sárospatakon, 1800: „.... az maga *Patikáját* ... Eszakruul, Délrül az Uraság Vendég Fogadója (szomszedságában),

kaji vásárhelyen egy *deszaka sáto*rt említenek. A *butka-butyka* 'deszkából épült kis bolt' jelentéssel 1836-ban Tokajból már kimutatható (a tokaji adatokat Bencsik Jánosnak köszönöm), de nagyobb területen is elterjedt (Új Magyar Tájszótár 1: 642-643.). A *patika* 'kis üzlet' jelentése, ha nem is Tokaj-Hegyalján, ma is él a *bodega*, *butik* 'ua' szavakban (vö. TESz), az utóbbi pedig néhány évtized alatt az egész magyar nyelvterületen ismertté vált.

ADATOK A DEBRECENI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM SZIKSZÓI SZŐLŐBIRTOKÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ (1772–1842)

VARGA GÁBOR

I.

1. A témaválasztás motívumai

A magyar szőlőkultúra történetének mint ismeretes, gazdag az irodalma. (Sok-sok monográfia, doktori, kandidátusi disszertáció született belőle.)

Egyes bortermelő tájak mégis fehér foltként mutatkoznak. Így van ez az egykor híres szikszói szőlők, borok esetében is.

E sorok írója mindezen túl még emocionálisan is érdekelt a régi szikszói dokumentumok bemutatásában. Szikszón töltötte gyermekkorát, a debreceni kollégium szikszói szőlőföldjeinek adományozója, Halász Takách Sámuel pedig egyik anyagi őse.

Jelen dolgozat megírásában nem hallgatható el egykori szikszói történelemtanárának, Ádám Istvának a szerepe – aki felkeltette az érdeklődését a mezővároska múltja iránt. Ez az érdeklődés csak fokozódott, amikor megtudta, hogy debreceni professzora, Rác István is foglalkozott a szikszói birtok történetével.

Mégis több, mint két évtizednek kellett eltelni, amikor más témát kutatva rábukkant a 600 darab szikszói fóliánsra a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában. A kicédulázott anyag hatalmas mennyisége miatt újabb évek teltek el, amikor újabb motíváló erőt adott Németh Gábor jeles tanulmánya, Körtvélyesi István szikszói főbíró naplójáról. Ebben olvasható: „Sajnos, a napló szűkszavú utalásaiból a szőlőművelés módjára, a szőlők és a termés mennyiségére nem következtethetünk.”¹

Ezáltal a dolgozatíró kötelességének érezte a Németh által megfogalmazott hiányt ha nem is pótolni, de legalább részben csökkenteni az említett fóliánsok ismeretében.

Jelen sorok írója sokáig úgy vélte, erősen elfogult, amint Szikszó dombságain mediterrán fényeket, délies ragyogást érzett. Hamvas Béla filozófus-költői gondolatait olvasva ma már úgy látja, talán nem is volt túlságosan részrehajló:

„Dél kisugárzó hatása még Gyöngyös és Eger környékén is észlelhető, egészen Tokajig akármilyen halványan, a boron és a nemesi kastélyokon, a világosságon és a körvonalakon. E táj sok olasz vidéknél déliesebb.”²

1 *Németh Gábor*: Körtvélyesi István szikszói bíró és 18. századi naplója. Borsod-A.-Z. Megyei Levéltári Évkönyv V. kötet, 353.

2 *Hamvas Béla*: Az öt géniusz. B.-pest, 1988. 9–10.

2. A birtokbalépés történetéből

A szőlőbirtok adományozója Halász Takách Sámuel, a Borsod megyei Lak község lakója. Életéről nem sokat tudunk. Az anyakönyveket Lakon csak 1753-tól kezdték vezetni. A család Szendrőről származik. Az adományozó édesapja gróf Csáky Antalnak – Borsod vármegye főispánjának – volt szendrői tisztartója. (A főispántól adósság törlesztéseként kapta az egyik szikszói szőlőt, a Nyúl-máj dűlőben.)

Halász Takách Sámuel 1759-ben már a laki református egyház főkurátoraként szerepel a konzisztórium jegyzőkönyvében. 1762-ben mint a helybéli templom felújításán fáradozóról olvashatunk. 1767-ben is e tisztségben találjuk. Azt is tudjuk róla, hogy Borsod vármegye komisszáriusa, azaz királyi biztosa volt.³

1772 áprilisában, húsvétkor halt meg. Végrendeletének végrehajtója, Ternyey Ferenc szikszói ügyvéd ápr. 29-én kelt levelében ekként tudósítja a debreceni kollégium vezetőit: „Immáron el temettetett Halász Takách Sámuel Uram. Testamentoma szerint a Nemes Debreczeni Reformata Collégiumra szállanak Szöllőjei és Szikszai Háza az Fundussal edjűtt.”⁴

A testamentum 11–13. pontja rendelkezett a három szőlő adományozásáról. A legnagyobb a Magyar hegyen található az ún. „Rózsás-dűlő”, mely mintegy 20-25 emberkapás, vagyis minimálisan 2 és fél hold. Ezt a végrendelező dédnagyapja, Filep János kapta még 1629-ben báró Perényi Ferenctől.⁵ E szőlőbirtok alatt présház és nagy pince is található volt.

A Nyúl-máj dűlőbeli 10-12 emberkapás szőlőt, mint említettük, a gróf Csákyaktól szereztek 1745-ben.⁶

A harmadik darab a Vámosi út dűlőben feküdt, s ugyancsak 10-12 emberkapásra becsült. E szőlőhöz az adományozó még 1770. III. 25-én jutott úgy, hogy az aszalói Magyar hegyen levő szőlőjéért cserélte Szendrei Balogh Sámuellel.⁷

A három birtok együttesen meghaladta az 5 holdat. A szőlők mellett földeket, réteket, kocsmát, mézsárszéket is hagyott a kollégiumra, mint annak egykori diákja. Mindezen javak Rácز István számításai szerint évente mintegy 20-30 szegény sorsú, tehetséges és jó erkölcsű ifjú tanítására voltak elegendőek. (Az adományozó kérése szerint.)

A testamentumot Halász Takách Sámuel laki testvéreinek örökösei – Baranyai István (anyja: Halász T. Judit) és Halász Takách Mihály – megtámadták. Először pénzen szerették volna megváltani, a kollégiummal egyezsége jutni. Erről a kollégium hallani sem akart. Az atyafiak ezután jogi útra terelték panaszukat.

Nem várták meg azonban az ügy rendezését, már 1772 pünkösdje után a szikszói elöljárók minden tiltása ellenére bekapáltatták a Rózsás és a Nyúl máj szőlőt.⁸

(A per évekig elhúzódott, természetesen a testvérek elmarasztaló ítéletet kaptak.) A kollégium pedig – mivel régen a diákok borozásai iránt elnézőbbek voltak – örült a jó hírű szőlőknek. Ugyanis a rossz debreceni ivóvizek miatt az orvosok

3 Tiszánineni Református Egyházkertület Levéltára, Debrecen (a továbbiakban TtREKLt.) II. 22. a. 147. 11. o.

4 U.o. II. 21. b. 89. o.

5 U.o. II. 21. b. 1629. 2. o. Részletesebben Varga Gábor: Egy 18. századi laki végrendelet – Múzeumi Kurir, VI. kötet 3. szám Debrecen, 44–54.

6 TtREKLt. II. 21. b. 1745. I. 15.

7 U.o. II. 21. b. 1770. III. 25. 76–77. o.

8 U.o. II. 21. b. 1772. VI. 3. 106–107. o.

egyenesen javallották a borfogyasztást. Még 1793. július 27-én is olvasható a tanári kari jegyzőkönyvben olyan határozat, hogy a diákok fejenként és hetenként kapjanak 2-3 meszelynyt a borból.⁹

Régebben pedig a dívatos iskolai lakomákon (convivium) – névnap, születésnap, első templomi szolgálat, külföldre menés előtti búcsú stb. – az ünnepelt szobájában is fogadhatott hétfőnyi vendégséget, ahonnan szintén nem hiányozhatott a bor.

3. A szikszói szőlő- és borkultúra múltjáról

A szikszói bor nem közönséges voltát már 1552-ből szépirodalmi idézet is igazolja:

„Eger jó szerentséjén, víg voltában.
Vígán iszik szikszói jó borában.”¹⁰

A versrésztlet szerzője a híres Tinódi Lantos Sebestyén. Természetesen ennél jóval régebbi múltra tekinthetünk vissza, prózában. Ifjú Kemény Lajos tudós kutató szerint már a kora Árpád-korban szőlő díszlett a város dombjain.

Ezek jó hírét bizonyítja, hogy 1382-ben a kassai Szent Erzsébet Székesegyház a szikszói Magyar hegyen 3 darab szőlővel bírt. Említett történéstől tudjuk, hogy 1472-ben Skop Ágoston, kassai polgár megveszi a szikszói Németh hegyen Toklár János 6 szőlőjét 270 Forintokon.¹¹

Báthori István fejedelem ecsedi várának tartozékaként ugyancsak birtokolt 4 darab szőlőt a városban.¹²

A szikszói bort a kassai kereskedők szívesen vásárolták Feyér Piroska disszertációja szerint: „... 1343-ban kérelmükre a vármegyei hatóság eskü alatt bizonyítja, hogy a kassaiak sohasem fizettek Szinán az üres hordókért vámot, amikor borvásárlásra Szikszóra utaztak.”¹³

Ugyanebben a munkában olvashatjuk: „A miskolci és a szikszói borok, valamint a szomszédos vidékeken termettek alig különböztethetők meg a hegyaljaiaktól és csak ha sokáig, legalább egy évig őriztetnek, akkor maradnak el azoktól.”¹⁴

Így nem lehet csodálkozni, ha ebben az évszázadban a miskolci görög kereskedők kompániája is szívesen vásárolja és viszi tovább Porosz-, Lengyel-, Oroszországba csakúgy, mint a Hegyaljáról.¹⁵

Számtalan későbbi monográfiában és lexikonban találhatjuk meg Fényes Elek sommázott megállapítását:

„Szikszó bora sok s jóságra a hegyaljaival vetélkedik.”¹⁶

A mezőváros önkormányzatában szerepet játszó szikszói családok helyi státu-

9 Vö. Nagy Sándor–Török: A debreceni kollégium története. Debrecen, 1943. 77.

10 Feyér Piroska: A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-i B.-pest, 1981. 86. o. Rajta kívül többen idézik. Így például ifj. Kemény Lajos a Magyar Gazdaságtörténeti Szemlében, 1895. 233.

11 Ifj. Kemény Lajos: A szőlő és a szőlőművelés történetéhez Abaujban. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1895. 234.

12 Kunsch József: Szikszó története. Pest, 1853. 35.

13 Feyér I. m. 41.

14 Uo. 196.

15 Komoróczy György: Borkivitelünk Észak felé. Kassa, 1944. 15.

16 Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára. Pest, 1851. I. 132.

sukat, társadalmi rangjukat elsősorban a szőlőművelésre alapozott vagyonuknak köszönhették.¹⁷

II.

Adatok a szőlőbirtok történetéből (1772–1842)

A debreceni református kollégium – úgy tudjuk – az utolsó volt a külső birtokosok sorában. Ilyen messziről a mai közlekedési feltételek mellett sem volna könnyű gazdálkodni. Az útvonal Böszörményen–Nánáson–Büdön, s a luci révén át vezetett, ami legalább 100–110 km.

Így a birtokba lépés pillanatától szükség volt egy Szikszón lakó inspektorra, akit gyakran a „collégium szikszai gazdája”-ként címeztek. Az inspektorokat a városi önkormányzat javasolta nemegyszer saját „kebeléből”. Legtöbbször gazdálkodáshoz jól értő, iskolázott nemesi származású személyek voltak.

A kollégium levéltárában az ő jelentéseik képezik az iratok döntő többségét. Segítők a három szőlőben a vincellérek voltak. A szüreti munkákban nagy tehermentesítést jelentett számukra, hogy ilyenkor mindig egy kollégiumi akadémista diák irányította a munkákat, ő számolt el a szüreti alkalmi munkásokkal, fizette őket, s a szüreti számadást is ő készítette el a kollégium felé.

Mindez mutatja, hogy a régi debreceni kollégiumban a diákság önkormányzata valóságos volt, mertek felelősségteljes megbízatásokat adni nekik, mert bíztak bennük.

A kollégium szikszói inspektorai egyenként több évig végezték teendőiket, rendszerint a debreceniek nagy meglepedésére. A levelezésből kiderül, hogy a kollégium mint birtokos, milyen tapintattal bánt az alkalmazottaival. A viszony annyira jó volt a kollégium és a város között, hogy a Tiszáninni egyházkerület vezetőinek minden ellenzése ellenére a tanítóikat is Debrecenből hozatták, s nem Sárospatakról.

A hetven esztendő fennmaradt adatai, ha töredékesek, ha mozaikszerűek is, mégis úgy véljük, becsesek. Híven tükrözik a XVIII. század végi és a XIX. század eleji szőlő- és borgazdálkodás műveleteit. Ha több évről nem is rendelkezünk feljegyzésekkel, mégis sokat mondanak a korabeli munkákról, munkabérekről, időjárásról, borok, aszúszőlő áráról.

Az adatok bemutatását így célszerűnek látszik az inspektorok személyéhez kötni tárgyalnunk, bontanunk.

1. Ns. Kováts István és Ns. Körtvélesi István inspektorsága 1772–1781

Az első évről sajnos semmi konkrétum nem maradt fenn. Mindössze annyit tudunk, hogy a szüreten a kollégium képviselőjében az országos hírű Sinay Miklós professzor jelent meg.¹⁸

Az 1773. évi szüreten a munkák levezetését Zelizi János „primárus Deák” végezte. Termett 36 gönci hordó (mint ismeretes kb. 136 liter) must. Ebből 7 hordó

¹⁷ Németh I. m. 748.

¹⁸ Sinay Miklós (1730–1808) Debrecenben, Bécsben, Oxfordban tanult. A debreceni kollégium és filológia professzora volt. A kollégium szikszói birtokának inspektorával ő tartotta az első években a kapcsolatot, mint a tanári kar képviselője. Feladata volt a birtokra felügyelni.

aszút, 4 hordó mászlást tudtak csinálni, a többi pedig „ordinárium” vagyis közönséges must.

A szikszói termés ingadozását mutatja, hogy a következő évben már 43 és fél hordóval szűrtek csak közönséges mustot és emellett lett 6 hordó aszú is. A szüreten ismét Sinay vendégeskedett.

Az 1774. évi szüret idején eladtak 41 hordó ordináriumot és 6 hordó aszút egy késmárki kereskedőnek 1214 forintért. Ez az összeg egyben az első három év összbevételét is jelentette.

Az első leltár is ebből az évből ismeretes. Eszerint a Rózsás-szőlő alatti pincénél található volt:

- 4 db rimaszombati kád,
- 1 fennálló törkölyös hordó,
- 1 sajtó,
- 2 dézsa,
- 2 puttony,
- 1 lého,
- 7 üres hordó,
- 2 taposósák,
- 1 vágókés,
- 1 abroncskötés,
- 3 kovácsdeszka.

A pince feletti házban pedig „vagyon egy festgett kerekded Asztal, 5 újabb és egy rossz Szék, egy Nyoszolya, egy bádog Gyertya Tartó koppantóstul, 3 új kapanyél nélkül, 5 oszlop, 4 jó és 3 rosszabb Metző Kés.”¹⁹

Ifj. Kováts István 1774 júniusában a munkák állásáról és a borok állapotáról a következőket írta Sinaynak: „Az Ó-Borok levételekor (Fejtésekor – V. G.) kezemhez vettem 25 V. Forintot, melyekből metzését, homlítását és kapállását az Szőlőknek meg is tettem, de már többre nem maradt. Az Aszu Borokat kóstoltattam. Azt mondják, azok tsak mondatnak Aszu Boroknak, a Közönségesek pedig kemények. Ezen ideig tsak az édesét vették, melyeknek árok 8–9 legfeljebb 10 V. Forint. Isten Eő Felsege igen szép áldását mutatta eddig Szőlőinken.”²⁰

Az idézetből kiderül, hogy az óborokat virágzás után lefejtették, hogy a tőkepótlás szokott módja volt a homlítás.

Másik jelentéséből megtudjuk, hogy az 1774. évi szüret idején igyekezett legalább október közepéig kitolni, hogy „másnál alább való Borunk ne lenne”.

Az ez évi kiadásainak felsorolásából kitűnik a korabeli szikszói szőlőmunkák sorrendje: nyitás, karóverés, metszés, venyigekihordás, homlítás, háromszori kapálás, kötözés, igazítás, fűnyövés, azaz gyomlálás. Még tavasszal vitetett mindhárom szőlőre 5-5 szekér trágyát. Ez nem kis dolog, hiszen e században a szőlőt igen ritkán trágyázták.²¹

19 TtREKLt. II. 21. b. 1774. III. 30. 3. o.

20 Uo. II. 21. b. 1774. VI. 3. 163. o.

21 Feyér P. Id. mű. 254. o. és 359. o.

A munkadíjak napra értve a következők voltak:

nyitás	34 és fél krajcár,
metszés	30 és fél krajcár,
kapálás és homlítás	30 krajcár,
venyigekihordás	18 krajcár,
karózás	24 krajcár,
kötözés	18 krajcár.

1775-ből fennmaradt az egyes munkák kezdésének ideje is. A nyitást március 23-án, az első kapálást június 3-án, a kötést június 20-án kezdték. A második kapálást július 21-én, a harmadikat pedig augusztus 4-én végezték el.

A szüret várható idejéről Körtvélesi István így tájékoztatta Sinayt Debrecenben: „Ha ilyen engedelmes idők járnak, valami kemény hideg nem leszen, Simon-Juda nap (október 28-a, V. G.) előtt nem igen fognak szüretelni, avvagy tsak annak a hétek előtte.”

Valóban – ahogy a Hegyalján is régi szokás – Szikszón is október végén szüreteltek, ha az idő engedte. Az 1775. évi szüreten a Rózsás-szőlőben 38 szedő el is végezte a szedést. (12 krajcár a napszám.) Nekik 2 puttonyos segített, akik dupla bért, vagyis 24 krajcárt kaptak. Két fő végezte a taposást, ezért nehézségét tekintve 34 krajcárt fizettek.

Október 26-án szedték a Vámosi úti szőlőt, 10 szedővel, de délben az eső „kiverte” őket. Másnap tudták csak befejezni, s még elkezdték a Nyúl-máji darabot is, amit majd 28-án délbe sikerült elvégezni. A szüret alatt elfogyott 58 font hús.

A borok eladásáról is pontos jelentést küldtek a kollégiumnak. 1772 és 1777 között a közönséges borok hordóját 9–10 V. forintért lehetett eladni, ettől kezdve áresésről panaszkodtak, annak ellenére, hogy a „collégium Borai kedves ízűek és igen tiszták.” (1777. jan. 18.)

Ugyanezen a napon készült tudósításban olvashatjuk, hogy foglalkoztak *ürmös-borkészítéssel* is. Ezzel a Sinayt felváltó *Varjas János* professzornak²² akartak kedveskedni. Mentegetőzik az inspektor, hogy mivel az idő lágyra fordult, a nagy sár miatt a fuvaros nem vállalta a Debrecenbe szállítását. Reméli, a Dorottya-napi szikszói vásárra feljövő debreceni mesteremberekkel el tudja küldeni.

Ez évben pünkösdi napján szörnyű jégverés volt, még óra múlva is fehér minden, azt hitték, semmi szőlő nem marad. Ennek ellenére a kár mégsem lett jelentős.

Úgy látszik, virágzás után szokás szerint megteszik a termésbecslést is a kollégium felé. Ez történt 1778 június elején: „A szőlők szépek, bőven leszen Bor, és olly szépen épül, hogy már virágzik. Reményljük bőven lesz aszszu szőlő, de még a Hordó is derága fog lenni.”²³

A szüret végül is október 19-én kezdődött, 25 szedővel és 5 puttonyossal, másnap be is fejezték. A Vámos úti szőlőben – rosszabb fekvés, így később érke – csak október 29-én szüreteltek, a Nyúl-májiban pedig november 1-jén 16 szedővel és 2 puttonyossal, ahol másnap délre végeztek.

Ezen a szüreten a jelentés szerint diákok szorgoskodtak Debrecenből: „A 9 napokig tartó dolog idején Pénz nélkül szedő, szűrő, sajtoló és tele Hordókat az Pinztébe le vivő Deákoknak mind öszszve vettem 69 Font Tehén húst.”²⁴

²² *Varjas János* (1721–1786) a retorika professzora, Zürichben, Utrechtben tanult.

²³ TtREKLt. II. 28. b. 1778. IX. 7. 97. o.

²⁴ Uo. II. 21. b. 1. 58. o.

A szüret után november 13-án a Debrecenből érkező vendégeket – többek között a kollégium prókátorát is – ebéddel és vacsorával vendégelték meg.

A júniusi „jóslat” beteljesedett, mert 56 hordó mustot szűrték.

A következő, 1779. év júniusában ragya és jégeső volt a hegyen és a fele termés odalett. Ennek ellenére az „itt való Boroknak még sem nevededik az árok” – írja Körtvélesi. A szüretkor valóban csak 27 hordónyi mustot könyvelhetnek el. A kisebb termés kárpótlásként rendesebb aszúsodással jár együtt. Míg egy közönséges gönci hordó borért 9 forint körül, addig egy hordó aszúért 9-10 aranyat is kaptak a szikszói gazdák.

1781-től a borárak emelkedésének lehetünk a tanúi. A közönségesért 13 Ft-ot, aszúért pedig 25-28 forintokat is lehetett kapni.

Az 1781-es szüretéről fennmaradtak a szikszói szüretelők nevei is. Ez évben hegyaljai időben, október 29-én indultak a munkálatok.

A Vámosi úti szőlőben a következők dolgoztak: Csizmadia Mihály, Kupetz Erzsébet, Csizmadia Zsuzsánna és János, Juhász Pál, Hamaros György, Csontos András, Jámbor András, Zabari István, Rostáné, Rostás Mária, Treškó János, Kis István, Molnár Erzsébet szedőként, napi 14 krajcárért.

Kiss János puttonyosként 24 krajcárért és Bányász György taposóként 30 krajcárért.

A Nyúl-máji szőlőben másnap a felsoroltakon kívül még új munkások voltak: Putnoki Pál, Sárkány Mária, Varga György, Tóth László, Molnár Ádámné, Szabó András, Fülep Mihály, Fülep István, Bodnár János, Turóczi Mihály, Kőrösi János.

A feljegyzés elárulja, hogy 9 órát kellett dolgozniuk, vagyis világosodástól szinte sötétedésig.

A termésről Kállay István, a kollégium kiküldött diákja az alábbiakat jelentette:

„Aszszu Bor vagon	7 göntzi Hordóval,
Máslás vagon	3 göntzi Hordóval,
Essentia 1 átlag	fél göntzi Hordóval,
Fordítás	13 göntzi Hordóval,
Közönséges	10 göntzi Hordóval
Közönséges és fordításra való töletlék	fél göntzi Hordóval,
Lőre	9 Hordóval.”

Itt említhetjük meg, hogy a lőréhez (csiger vagy törkölybor) melyet rendszeresen készítettek a nehéz borok törkölyéből, még a vizet is pénzen kellett hozatni a kb. 3 kilométernyire levő Bársonyos folyócskából. Ugyanis ehhez a lágy víz alkalmasabbnak bizonyult.

A lőret a szőlő munkásoknak adták a napszám mellé, víz helyett.

2. Kunsch György inspektorsága (1781–17)

Körtvélesi István korára való tekintettel felmentését kérte 1781 januárjában.

A kollégium és a szikszóiak közötti jó viszonyt érzékelteti, az új inspektor 1782. szeptember 24-i feljegyzése. A kollégium vendégei és a fiskálisa Szikszón tartózkodása idején a következő ételek fogytak el vasárnap déltől kedd délig:

„1) Halat vettem	60 krajczárért,
2) nyulat vettem	30 krajczárért,
3) Öt font disznóhúst	30 krajczárért,
4) Tizenhat font tehénh.	80 krajczárért,
5) Fűszerszámokért adtam	32 krajczárt,
6) 3 garas ára kolbászt	18 krajczárért,
7) 7 tsirkéért adtam	42 krajczárt,
8) Egy katsáért adtam	18 krajczárt,
9) Két kenyérért	68 krajczárt,
10) Kotsisoknak egy meszely Pálinkára	14 krajczárt,
11) 1 font riskásáért	28 krajczárt,
12) 1 font Szalonnáért	14 krajczárt,
mindez térsen 43 Vft 8 kr-t.” ²⁵	

Tanulságos az élelmiszerárakat összevetnünk az 1782. évi kapás napszámokkal. Egy napszám ekkor 30 krajcár volt. Ebből a szegény ember vehetett több mint 1 kg szalonnát, vagy 5 db csirkét, vagy mondjuk 2 és fél kg disznóhúst.

Vagyis az élet semmivel sem lehetett nehezebb a legszegényebb napszámoknak, mint manapság. (Ma is 2 kg disznóhúst vehet az egész nap kapáló ember.)

1784. augusztus elején írja Kunsch Sinay professzornak: „A Szőlők szépek voltak, de a nagy meleg megrontotta. A közönséges boraink is megvannak, nem tudom eladni, mert csak 6 Forint Hordaja.”²⁶

Szeptember 1-jén viszont 4 hordó aszúbort 22 forintjával sikerült eladnia.

Az 1784. évi szüret bő termést jelentett. 69 hordó mustot szűrtek. Ugyanekkor az előző évi borokból 2 hordóval küldött be Debrecenbe „Tisztelendő Professor Uraimék Számokra.”

A termés ingadozását mutatja, hogy 1785-ben csak 27, 1786-ban mindössze 19 hordó volt a termés.

1788. október elején jelenti: „A Nemes Collégium Szőlőin a termés elég vagyon s remélnjük, hogy Boraink édesek lesznek, ha tsak a Kegyelmes Úr Isten megőriz Bennünket a hosszas esőktől. A Collégium Borait mind eladtam, de hitelbe a jövő szent Márton napig.”²⁷

1790-ben ismét nagy termésnek örülhettek, 67 hordó mustot szűrtek. Az aszúdás viszont gyenge volt, mindössze 3 puttonnyal tudtak szedni.

A szüret után Kunsch György leköszönt. Ez alkalommal leltárat is készítettek a Rózsás-szőlőbéli présház és pince eszközeiről.

„Üres hordó	3 db,	Putton	3 db,
Leho vascsővel	2 db,	Désa	3 db,
Tserpák	2 db,	Rotska	1 db,
Kád, jó	4 db,	Kád, rossz	2 db,
Törköly hordó	1 db,	Vas bélyegző	1 db,
Törkölyvágó	3 db,	Sajtó	1 db,
Kapa, jó	5 db,	Kapa, rossz	3 db,

25 Uo. II. 21. b. 2. 61. o.

26 Uo. II. 25. b. 1784. VIII. 7. 136. o.

27 Uo. II. 25. h. 176. o.

Ásó	2 db,	Metzőkés	4 db,
Karszék	4 db,	Asztal	2 db,
Nyoszolya	1 db,	6 fogú fogas	1 db,
Nyomó fák	2 db., ²⁸		

3. Ns. Tamássy Márton inspektorsága (1790–1800)

Az 1791. évi szüret az idő alakulása miatt nagyon elhúzódott és későn fejeződött be. A Vámos úti szőlőben ugyan már október 26–27-én elvégezték, de a Rózsásban november 7–10., a Nyúl-májban pedig november 11–15-ig tartott.

A munkáról készült számadásból megtudjuk, hogy a két ember csizmában taposta, kettő pedig csomoszólófával zúzta a szőlőt, mielőtt a „sajtóba” (présbe) került.

A szüretet vezető debreceni diák, Jenei Sámuel írta: „A munkásoknak különben enni nem adtam, (saját kosztot voltak – V. G. megjegyzése), hanem mikor a Szedők fele-sen voltak, akkor az utánuk vigyázó Pallérok számára az magaméval edjűtt 1–2 font Húst vitettem. A Nyomóknak pedig, sajtolóknak és kivált a Taposóknak mikoron hideg vala Pályinkát adtam.”²⁹

1791-ből fennmaradt Buday Ésaásnak (1766–1841) – aki országos hírvű professzor lett – egy, a szikszói inspektorhoz írott levele. Buday Ésaás ez évben mint senior, a szikszói szőlőkre is kellett, hogy felügyeljen.

Benne „Nmes és Nemzetes Nagy Jó Uram!” megszólítással a tanári kar üdvözlését tolmácsolva kéri bizonyos dolgok elintézését Tamássytól. Többek között:

„1. A Collégium Ó Borát, azon áron, a mellyen most mennek a Borok közönségesen, el-adni méltóztassék;

2. Az Új Bort is, hasonló képpen most szüretkor a közönséges áron el-adni ne sajnállya, és valamint az Ó-Bornak, úgy ennek is az árát, Jeney Sámuel Uramnak Ó Kegyelmének kezéhez adja, hogy haza hozza...”³⁰

A viszony minőségét érzékelteti, hogy az inspektor feleségének egy tábla debreceni szappannal is kedveskednek. (A messze földön híres debreceni szappanfőző cég termékével.)

Tamássynak szeptember elején sikerült is eladnia 1790. évi óbort 6 hordóval 8-8 forintért. Szeptember végén már 4 újabb hordót is 10 Ft-jával adott tovább. Október 9-én messzi vidékre, Karcagra adott el 18 hordóval Kálmán úrnak. (Kinek nevét ma utca őrzi Karcagon.)

A kiadási tételekben évről évre szerepel a hordóabroncs vásárlás. Mint ismeretes, faabroncsokat használtak, melyeket évente cserélni kellett, s bizony gyakran megtörtént mint most is, hogy „egy hordó a legnagyobb vigyázat mellett is el-el-folyt, bár új kötésben lévén.”

A töltögetést a kollégium szikszói felügyelője rendszerint 2 consistor (egyház tanács tag) jelenlétében végezte el. 1791-ben olyan kevés aszú termett, hogy aszúbort nem is lehetett készíteni.

Az 1792. évi szüretet – a rossz idő miatt – korán kezdték, október 16-án és 23-ra be is fejezték. Tamássy arról panaszkodott, hogy nehéz munkást kapni. „Nem

28 Uo. II. 25. b. 1790. XI. 7. 3. o.

29 Uo. II. 21. b. 1791. 39–40. o.

30 Uo. II. 21. b. 1791. X. 21. 19–20. o.

tsak Pályinkát, hanem Szalonnát, még estvénként Borotskát is meg kívánják a Munkások; ezek által kap mind a gazda, mind a vintzellér jó munkásokat.”³¹

1796-ban a napszámbérek így alakultak:

kötözés	9 krajcár,
karózás	15 krajcár,
kapálás	17 krajcár.

Új dolog, hogy ebben az évben fedettek is ősszel, s ezt a munkát nem napszámba, hanem „szakmányba” adták ki. Mindhárom szőlőbe ekkor vettek 3000 darab új karót.

Az 1797. évi leltár tanulsága szerint a következő új eszközökkel bővült a felszerelés:

1 lého,
1 szekérre való félfenekű tölgyfa hordó,
1 bornyomó zsák,
4 fordító vagy sajtó alá való félhordó,
1 abroncshúzó vas,
1 vízforraló üst,
1 újabb metszőkés,
1 aszúszedő tábla.

E leltárból az is kiderült, hogy a pincében nem kevesebb, mint 59 hordó óbor állt.

Ebből sikerült 1789 januárjában és márciusában 26 hordóval eladni a Sáros megyei „furmányosoknak”. Majd április hónapban pedig a szikszói görög kereskedőknek 16 hordóval, mindkét esetben 8 forintjával hordóját.

Ebben az évben történt meg, ami soha azelőtt: irigyei bepanaszolták, illetve megvádolták Tamássyt, hogy nem jól viseli gondját a kollégium szőlőinek. Tamássy a szikszói nemesség hadnagyát és több társát ezután felkérte, nézzék meg a birtokot. Erről a szemléről olvashatjuk:

„Lelkünk esmérte szerint azt mondhattuk, hogy az említett Szőlőkben a mi-ólta esmerettségünk szerént lehetett a dolgoztatások Tamássy Márton keze alatt, azólta mindenféle munkájok jó idején, s jó emberek által adatott meg.”³²

4. Ns. Kováts István inspektorsága (1800–1808)

Az 1800. évi szüretre a présház felszerelése 3 új puttonnyal és egy új szűrőkasszal gyarapodott.

Az új gazda érdeme, hogy az 1880-ban elvégzett valamennyi munkának az időpontját is feljegyezte, nemcsak a szüret terminusát.

A Rózsás-szőlőben

Márc. 29-én 6 munkás karóverést végezte el. Napszám: 15 krajcár.

Márc. 31.–ápr. 1–2-án 6, 9 és 14 munkás nyitott. Napszám: 12 krajcár.

Ápr. 4-én 24 munkás metszett. Napszám: 15 krajcár.

Ápr. 9-én öten venyigét szedtek. Napszám: 9 krajcár.

Máj. 3-án öten homlitást végeztek. Napszám: 15 krajcár.

Máj. 7–8–9-én 27 munkás első kapálást végezte. Napszám: 15 krajcár.

Máj. 9., 10., 11., 16., 18., 31., 23-án „első kötést végző fejér tseléd 58 napszámban”. Napszám: 9 krajcár.

31 Uo. II. 21. b. 1792. 33. o.

32 Uo. II. 21. b. 11. 1797. X. 27. 46. o.

Jún. 23., 24., 25., 26. Huszonöt ember második kapálást végezte. Napszám: 15 krajcár.

Aug. 17-én „16 fő igazgató fejr tseléd”. Napszám: 9 krajcár.

Aug. 27., 28., 29-én a 3. kapálást naponta 10-en csinálták. Napszám: 15 krajcár.

A Vámos úti szőlőben

Ápr. 8-án nyitottak, ápr. 22-én metszettek. Máj. 10-én első kapálás.

Júl. 28–30-án végezték a 2. kapálást, aug. 25-én a 3-at.³³

A Nyúl-máji szőlőben

Ápr. 11–12-én nyitottak; máj. 13–14-én először kapáltak.

Jún. 30., júl. 1., 2., 3-án volt a 2. kapálás, aug. 13-án igazgatás és aug. 26-án történt a harmadszori kapálás.

1802 októberében Kováts jelentette Domokos Imrének, a kollégium kurátorának, hogy nagy ügyvel-bajjal ment végbe az idei szüret. Részben az időváltozás, másrészt a nagy termés miatt nem tudtak elegendő hordót köttetni. Amíg 1801-ben csak 32 hordóval termett, addig most 90-nel lett.³⁴

1804. júl. 20-án újból szép termésről ír, „tsakhogy a költség iszonyú lesz, mivel a férjfi munkás béri 30 krajcár, az asszonyi munkásé 17, s több, hogy az tsáté is felettebb drága.”³⁵

A távolabbi szőlőket (Nyúl-máji, Vámos úti) nem tudta másodszor kapáltatni, mert esők voltak, most meg már a vincellér kapára állt. Ígéri a harmadját időben fogja véghez vitetni.

A munkadíjak két év múltán sem csökkentek. 1806 áprilisában olvashatjuk: „A szőlők a sok viszontagságos idő ellenére ki vannak nyitva, de még metzve nintsennek. Hijába ígérünk 10–12 garas napszámot, még sem kapunk munkásokat.”³⁶

Június 15-én: „A Szőlőknek nagy részét tsapta ugyan a hideg, de még így is nagyon szépen mutatják magokat és már tsak egy vagyon fel kötetlen. A Rózsásnak nagyobb része bé is van másodolva.”³⁷

Ez évben a szüretet október 27-én fejezték be. Kováts István korára való tekintettel kérte többször is a felmentését, de erre csak 1808-ban került sor.

5. Ns. Várady István inspektorsága (1808–1814)

1808 tavaszán Simonffy Sámuel a kollégium részéről kifogásolja, hogy az évenkénti homlítások ellenére sok a tőkehiány. Megtiltja, hogy mint tavaly az üres helyekre káposztát s más zöldségeket rakjanak.

Várady júliusban az alacsony borákról panaszkodik, 14-16 forintért sem igen akar vevője akadni. „A Miskoltzi Kováts is szavát felejtette, a ki az Kulatsból hörpintet, nem hogy árost hozott volna, de bort innya sem jött által.”

Ugyanekkor a nagy esőzésekről írván megjegyzi: „Amit egy nap kapáltak, azt

33 31. Uo. II. 21. b. 1798. VIII. 22. 93. o.

34 31. Uo. II. 21. b. 1802. X. 28. 7. o.

35 31. Uo. II. 21. b. 52. o.

36 31. Uo. II. 25. b. 1806. IV. 15. 15. o.

37 31. Uo. II. 25. b. 1806. VI. 15. 18. o.

másnap eső érte, e miatt a fű keményen verődik a Szőlőbe, úgy hogy a gyomlálás majd annyit nyel el a költségbe, mint az igazgatás. 30 hordót kéne venni, mert szép természettel vagynak, jó bor, eránt mutatnak reménységet.”³⁸

A munkabérek ugyanakkor magasak. A kapálásért 36 krajcárt, kötésért 18 krajcárt kérnek.

Ebben az évben június 27-én Fazekas Mihály (1766–1828) mint a kollégium perceptora egy delegációval Szikszón járt, s a birtok állapotáról jelentést írt.³⁹

A három szőlőt jó állapotban találta. A borok még mind megvannak és nem mennek el annyíért, mint tavaly. (Akkor 20 Ft-ot adtak érte.)

A Ludas Matyi szerzője javasolta, hogy mivel a Rózsás-szőlő mellett van prés-ház, a nagy távolság miatt a Nyúl-máji és a Vámosi útiak alá is kellene építeni. Szerinte a kollégium szikszói telkén álló hátsó romos épület bontási anyagából ezt kis költséggel meg lehetne tenni. Fazekasnak a kollégium szikszói inspektoráról jó véleménye alakult ki. Jósivú, a kollégium iránt hűséges embernek tapasztalta.

A következő évben is nehezen mennek el a borok. Ennek akadályozója az is, hogy nyilván a hadi események miatt a kereskedőket nem engedik be Lengyelországba.⁴⁰

1810-ben újból a magas munkadíjakról olvashatunk. „Sokan már egy forintot is adnak kapáláskor, mert a sok esőzés miatt úgy elborította a fű és a muhar, hogy először nyesni kellett, azután kapálni.”⁴¹

A helyzet 1811 tavaszán is változatlan: „A drágaság és a szűk időknak volta miatt a Szőlő munkáltatásával nem tudunk boldogulni. A napi számosak béri leg-alább 30 garas, az Életnek nagy ára miatt, mert egy köből gabona 30 R Forint.”⁴²

Viszont az is igaz, hogy a borok ára is emelkedett. Szélig Áron szikszai kereskedő hordónként 85 R. forintot fizetett érte, s még a sajtó levét is átveszi azon az áron, mint a nyomottat.

6. Ns. Balogh László inspektorsága (1814–1818)

1814-ben – miután az aukcióképpen lekötött 32 esztendő eltelt – megkérdezte Simonffytól a kollégium szikszói ügyvédje, nem volna-e jobb eladni a birtokot, mint bizonytalanra megtartani. Az ügyvéd, Teleki László vevőt is tudott volna rá, Nótárius Szilágyi Károly személyében. A kollégium vezetői azonban erről hallani sem akarnak.

1814. október eleji jelentésében azt írja Balogh, hogy az idő mostohasága miatt a szüretkor annyit is alig lehet várni, amennyiből a költségek fedezhetők: „Leg feljebb 6 vagy 7 hordó borokat reménylhetünk, az sem jó lesz, mert még a mai napig is egy tökéletesen megért fillenget az egész határban nem produkálhattunk.”⁴³

A munkaerőpiacon is tovább tartott a drágaság: a kapálás napszáma 60 krajcár, a homlításé 48, a metszők 45-öt a nyitók is 33-at kértek. Sőt pálinkát is kellett adni a munkásoknak egész nyáron 17 itzét.

A borok viszont – miként ekkor a Hegyalján is – nemigen voltak eladhatók. 1817 januárjában egy évi hitelre tudta volna csak eladni 34 Ft-ért hordóját.

38 31. Uo. II. 21. b. 1808. VII. 11. 32. o.

39 *Fazekas Mihály*: Összes művei. Budapest.

40 *TtREK*Lt. II. 21. b. 1809. VII. 15. 42. o.

41 Uo. II. 21. b. 1810. V. 28. 52. o.

42 Uo. II. 21. b. 1811. IV. 13. 53. o.

43 Uo. II. 21. b. 1814. X. 4. 62. o.

A várakozás helyesnek bizonyult, mert októberben az egész 1816. évi termést, 24 hordót el lehetett adni 32 Ft-jával a helybeli birtokos Kunsch Gábornak.⁴⁴

Az 1817. évi szüret a sok eső miatt nem a reménység szerint alakult, mivel az aszúszőlőt megrontotta. „A Nemes Collégium Szőlőiben lett mint egy harmadfél putton Aszu, melyet jurátus úr 86 Forintokon eladott. Bor lett öszvességgel 45 hordó, melyet akkoráig el nem lehetett adni. Külső Kupetz nem jött, az itt lakozó Sidóság pedig mostanság pénztelen. A szőlőket bé fedettem” – írta Balogh nov. 17-én.⁴⁵

Baloghot a kollégiumi gazdaságban 1818-ban Torkos István váltotta fel. A tisztség átadásakor készült inventáriumból most első ízben kapunk képet a sokat emlegetett pincéről.

Három ágból állott. Az egyenes ág 18 öl hosszú, ebből csak 2 öl volt téglával kirakva, a többi földből volt kivájva, „mely több helyen veszedelmesen leszakadozott.” Benne 40 hordó bor és másfél hordó lőre volt található.

A második ág 5 öl hosszú, ebből 3 öl volt téglával kiboltozva, 2 öl pedig földbevéjt, ez is szakadozott. A harmadik ág 3 öl hosszú, „szinte úgy bé szakadozott földlyuk”.⁴⁶

A leltár a felette levő Rózsás-szőlőt meglehetősen állapotúnak, mintegy 20-25 emberkapásnak írta. A Nyúl-májit és a Vámosi útit 10-12 emberkapásnak becsüli egyenként. „Ezekben sok karó hiányzik és sok bennük a cseppjefű, valamint a cserje.”

7. Torkos István inspektorsága (1818–1824)

A két utóbb említett szőlőkről jegyezte meg beszámolójában Torkos, ha ezt ki nem irtják és rövid időn belül szőlővel nem pótolják a tőkehiányt, akkor kaszálóknak és nem szőlőnek lehet nevezni.

Kinyitatta, meg is metszette „emberül”. A három darabban hagyott 100 emberre homlítani valót. A borház előtti kertecske megcsináltatását is szorgalmazta.⁴⁷

Torkos az 1817. évi termést miután kivárt, 30 forintjával tudta eladni.

Az 1818 évi aszútermés 20 puttonnyal volt, amit puttonyonként 10 Ft-ért lehetett továbbadni.⁴⁸ Az 1818. évi törkölyből – régi szokás szerint ő is csináltatott 7 hordó lőrét.

Biztatónak ígérkezett az 1819. év is: „Olly szép termés van rajtok, hogy a tavalyi szüretünknél nem gondolom alább valónak lenni. Jobb borral biztat, ez abból is látszik, hogy a múlt esztendő augusztus 13. napján lehetett még csak valamennyire meg puhult szemeket találunk, de mos én magam már 4-én egészen sendült gohér gerezdeket találtam... A Nyúl májt augusztus 3-án tsapta ugyan kitsit a jég. Ha kedvező őszi napok lesznek reá, az 1811. évihez hasonló bor fog lenni.”⁴⁹

Végül is 38 hordó mustot szűrtek. Az aszúsodás is jól sikerült, mert 1 gönczi hordónyi aszúszemet szedhettek le. Ezt 50 R. forintért azonnal el is adták.

1820-ból megmaradt a Magyar hegyi Rózsás-szőlőnek a vincellér könyve. Ebből kiderül, hogy a nyitás március 20–21-én ment végbe, a napi bér 18 krajcár volt. A metszést április 15–18-ig végezték. (18 napszamban, 24 krajcárjával.) Az első ka-

44 Uo. II. 21. b. III. 1816. 51. o.

45 Uo. II. 21. b. 1817. XI. 5. 72. o.

46 Uo. II. 21. b. III. 1818. IV. 11. 66–67. o.

47 Uo. II. 21. b. 1818. IV. 18. 74. o.

48 Uo. II. 21. b. 1819. I. 24. 71. o.

49 Uo. II. 21. b. 1819. VIII. 6–80. o.

pálás június 8–9-én folyt. (29 napszámban ugyancsak 24 krajcáronként). Július 6–8-án kötöttek, 40 napszámban. (Napidíj 12 krajcár.)

A második kapálást július 12-én végezték el. Augusztus 4-én 24 napszamos igazgatott, és végül a harmadik kapálást 27-en augusztus 15-én csinálták meg.⁵⁰

Lakis Boldizsár szikszói iskolamester július 24-én értesítette a kollégium vezetőit: „A szüret felől tsekély, a jó Bor felől pedig még tsekélyebb reménységünk van, a sok kiadós esőzések miatt”. Leveléből azt is megtudjuk, hogy a debreceni lakos, Domokos Lőrinc hárslevelű szőlővesszőket kért, s ő küldött is neki.⁵¹

1821. január 10-i jelentéséből kiderül, hogy az 1819. évi jó termésből a töltelekre felment 4 hordót leszámítva 34 hordó maradt, s ez „el is adódott.”

Az 1820. évi szüreten 30 hordó mustot szűrtek, amiből 3 hordót töltögetésre használtak, így 27 hordó van eladnivaló. Aszúszőlő ismét szépen volt, egy gönci hordónyi, de ezt csak 20 Ft-ért tudták eladni.⁵²

1821. májusában még ismét bizakodó a szikszói gazda: „A szőlők Istennek hála, szép terméssel biztatnak”. A reménység valóság lett, mert 28 hordó lett tele, amelyet 26 és fél Forintjával el is tudtak még szüretkor adni. E mellett 8 puttony aszút is szedtek.

1822-ben a Rózsás-szőlőben a munkák időrendje így alakult:

nyitás:	III. 17–22-ig (Napszám: 24 kr.)
metszés:	IV. 7., 8., 10. és 11.
1. kapálás:	V. 23., 24., 26., 27., 28., 29.
2. kapálás:	VII. 4-én.
3. kapálás:	VIII. 25–28-ig.

Ebben az esztendőben 48 hordó must termett, s hat puttony aszú, amelyet 50 Ft-ért adtak el.

Először jegyezték fel a vincellérek nevét. A Rózsásban Csányi György, a másik kettőben Kónya Pál volt az inspektor hűségese segítője.

1823-ban nem lehetett tovább halasztani a kollégium pincéjének és borházának felújítását. A pince életveszélyessé vált a sűrű leomlások miatt. Kiboltozásához 13 ezer téglát, 26 hekto oltott meszet, 78 hordó homokot használtak fel. A munkákat Vetula József kőműves végezte. A boltozás végül is csak 1824 augusztusában készült el. 12 ölet kisebb árkusra, 8 ölet pedig nagyobb ívre raktak ki. A munkák közben 85 szál gyertyát égettek el.⁵³

1824-ben a munkák ideje a régi szokás szerint alakult. Nyitás március közepén, metszés április elején, első kapálás május végén.

Ez évben 41 hordó lett a termés. A szőlőtörkölyt ettől kezdve vált szokássá pálinkára cserélni. Az idej törkölyért 38 itcét kaptak, melyből szüretkor 6 itce elfogyott. A szüreten Debrecenből Rakovszky Dániel főbíró és Aranyosi István professzorok vendégeskedtek.

50 Uo. II. 21. b. III. 1820. okt. 88. o.

51 Uo. II. 22. a. III. 1821. I. 10. 96. o.

52 Uo.

53 Uo. II. 25. a. III. 1824. VIII. 7. 33. o.

8. Ns. Teleki László kollégiumi gazdasága (1824–1828)

Teleki – miután a szőlők fája sok helyen „elmaradt” ezért első intézkedése volt, hogy trágyáztatott. Nem kevesebb, mint 26 szekérral vitetett ki a „baj orvoslására”.

1825-ben csak 16 hordó telt meg, melyet 26 Ft-jával vásárolt meg Klammer József szikszói kereskedő. Szedtek még 3 puttonnyi aszút, melyt 5 R. Ft-ért adtak el. Ns. Boldizsár Imre helybeli birtokosnak.

1826-ban ugyancsak szerény termést jegyzett fel a krónika: mindössze 14 hordó. Ezt 18 Ft-jával adták el.

Törkölyéből régi szokás szerint a szőlő munkásainak csigerbort (lőrért) készítettek 2 hordóval. 5 sajtóból lejtött törkölyt pedig 17 és fél itze pálinkára cseréltek.

Ez évben a kapáláskor, a nyitáskor, metszések egyaránt 18-18 krajcár volt a napszám.⁵⁴

1827-ben újra jó termésnek örülhettek, 46 hordó telt meg. Még a szüretkor el is adták „tekintetes Bárczay József úrnak,” 18 Ft-jával. Külön öröm volt, hogy 20 puttony aszút is szedtek, amit 798 Ft-ért értékesítettek ugyancsak Bárczaynak.⁵⁵

1828. augusztus 12-én Varga István szikszói lelkész, ki később a debreceni kollégium professzora lett – a következőket írta Sárvári Pálnak, a kollégium természettan és bölcsélet tanáranak:

„A Szőlő nálunk a sok esőzések miatt rothadni kezd már is. Néhol az öböl is meg ütötte. A Szénánkat el vitte a víz áradás. Az Életünk tsirázik. Sok bajunk van. Jobbakat kívánok kedves Komám Uramnak: mindenkifelett szorgalmatos és jó erkölcsű Tanítványokat.”⁵⁶

A kollégium gazdája őszi beszámolójában először részletezi a termést szőlőnként:

1828-ban a Rózsásban	7 és fél hordó,
a Vámosi útnál	6 és fél hordó,
a Nyúl-májznál	4 és fél hordó.

9. Ns. Muhi Pál inspektorsága (1829–1842)

Az új gazda ismét emelkedő munkabérekről számolt be. Március végén a metszésért és előbb a nyitásért nem lehetett 21-24 krajcár alatt ember kapni. A kapálásért is ugyanennyit kellett fizetnie.

Az 1829. évi termés 28 hordó volt, amit most is a korábban említett Klammer József szikszói kereskedő vett meg 18 Ft-jával.

A következő évben szépen emelkedett a must ára.

Az ekkor termett 23 hordót 32 Ft-onként vásárolták fel.

1831-ben ismét növekedett a termés. A Rózsásnál 27, a Nyúl-májban 14, a Vámosi útnál 13 hordó kellett. 20 sajtó törkölyért 80 itze pálinkát is kaptak, amiből a szüreten hatalmas mennyiség: 62 itze fogyott el.⁵⁷

A nagy bortermés viszont levitte az árakat: „A boroknak sem betse, sem kelete,

54 Uo. II. 21. b. IV. 1826. X. 28. 62. o.

55 Uo. II. 21. b. IV. 1827. X. 28. 86. o.

56 Uo. II. 21. b. 20–21. o.

57 Uo. II. 21. b. 2. V. 24–25. o.

sem ára nintsen és még ekkorig mind meg vannak. Tartanunk kell amíg valami jó Kupetz nem jó.”⁵⁸ – írta Muhi.

1832-ben viszont nagyon „szűk volt a szüret”. A kollégiumnak 28 hordóval lett.

1835-ben viszont ismét 57 hordóval szűrtek, melyet 17 Ft-ért lehetett eladni Bródi Imre kereskedőnek.

1836-ban megszületett a minden eddigi legalacsonyabb mennyiség, csak 4 hordó. Ára érhetően mindjárt magasabb lett: 27 Ft. Aszút is csak egy puttonnyal szedhettek.

1837 is a kistermésű éveket gyarapította. A Rózsásban 3, a Vámosi útnál és a Nyúl-májnál 2–2 hordóval lett, mindezeket Bródi Pál vette meg 17 Ft-jával.

Ismerjük a Rózsás-szőlő 1838. évi munkarendjét és a munkadíjakat is:

Nyitás – márc.	23–28.	(napszám: 21 kr.)
Metszés – ápr.	19.	(napszám: 21 kr.)
Első kapálás – máj.	21.	(napszám: 24 kr.)
2. kapálás – júl.	26–29.	(napszám: 24 kr.)
3. kapálás – szept.	1., 3., 4., 5.	(napszám: 24 kr.)

Ebben az évben is kevés termésről olvashatunk. A Rózsásban 4, a Vámosi útnál 2, a Nyúl-májnál 3 hordó. Mindez jó árfelhajtó hatással bírt. Jövő év márciusában az említett Bródi Pál 30 Ft-jával vette meg.

1839-ben közepesnek ítélnélhető a termés, 30 hordó. 1840-ben a szüret október 22–24-éig tartott. A nagyszámú munkás miatt gyorsan végeztek, amihez a jó idő is hozzájárult. „Minthogy a bort Sidó vette meg Kóser Bornak, a taposást is ők tselekedték meg. Sajtó lével edjűtt lett 19 és negyed hordó –” írta Nagy József, a kollégium esküdt diákja.⁵⁹

A kollégium 1841-ben szüretelt utoljára Szikszón. Ekkor 11 hordó bor és 10 és egyharmad puttony aszú termett. Az utolsó rossz évjáratok miatt egyre inkább ráfizetéses lett és a kollégium eladta a szikszói református egyháznak. Az adásvételi szerződés kelte 1842. jan. 27.

A kapcsolat még 20 évig fennmaradt a Szikszóiakkal. A Halász Takách Sámuel által adományozott belső telek, s a ház a hozzá tartozó külsőségek, föld, rét 1862-ig a kollégium birtokában volt. Ezt az év május 28-án árverésen adták el. Az árverést Pákozdi Sándor nyugdíjas református tanító nyerte meg 2410 Ft-tal.

Debrecen és a szikszóiak kapcsolata így 90 év után szűnt meg.

III.

Összefoglalás, tanulságok

A debreceni református kollégium szikszói birtokának iratai bepillantást engedtek az egykor híres – de a szakirodalomban még szinte ismeretlen – dél-abaúji szőlőkultúrába.

Megtudtuk, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század elején milyen szőlőmunkákat, milyen időrendben végeztek. A nyitás általában március végén, a metszés április elején, az első kapálás május végén, június elején, a másodikat július, a harmadikat pedig augusztus közepén végezték.

⁵⁸ Uo. II. 21. b. 2. V. 1832. I. 20. 27. o.

⁵⁹ Uo. II. 21. b. 1840. X. 29. 72. o.

A kötözést rendszerint június közepén, a gyomlálást és az „igazgatást” augusztus elején csinálták. A szőlőt legtöbbször nem fedték, kivétel az 1796-os.

A szüretet igyekeztek minél későbbre tenni – akárcsak a Hegyalján. Volt idő, amikor csak november közepére végeztek. Legtöbbször azonban október utolsó hetére esett.

A szüretnél kevés puttonyost foglalkoztattak, közel 30 szedő esetében sem volt több ötnél, 10-12 szedő esetén pedig mindössze kettő volt. A szőlőt taposó zsákokban taposták, az így nyert mustot néha külön, „színmustként” nagyobb összegért is el tudták adni. A taposást is legtöbbször két napszámos férfi végezte. Ezután került a törköly a présbe, a „sajtóba”.

A mustot évente egyszer „színelték”, fejtették le. Legtöbbször közel egy évig érlelték, azután adták csak el óborként. Nem volt ritka a 2-3 évig érlelt bor sem.

Miként a Hegyalján a termés is ingadozott, a 70 év alatt 4 és 69 gönci hordó között az 5 holdnyi területen. A mélypont az 1836., 1837., 1838-as év volt, amikor összesen 21 hordót szüreteltek.

Ami a vizsgált időszakban még nem volt országosan gyakori jelenség: a szőlőket trágyázták. A tőkehiányokat „homlításal” igyekeztek pótolni.

A szüret alkalmára – egy év kivételével, amikor a debreceni kollégium diákjai szüreteltek – helybeli napszámosokat vettek fel minden munkára.

A szőlő valamennyi munkájához és a bor feldolgozásához a leltárak tanulsága szerint minden fontos eszközzel rendelkeztek. Ezeket mindig igyekeztek jó állapotúra cserélni.

Legtöbb bért a homlításért, a metszésért és a kapálásért kellett fizetni. A könnyebb munkáért – kötés, igazgatás, gyomlálás vagy „fűnyövés” – jóval kevesebb napszámot kellett adni, s ezt jórészt „fejér tselédek”, asszonyok, lányok végezték.

A munkabérek a 70 év alatt a konjunktúrának, dekonjunktúrának megfelelően ingadoztak: 15 krajcártól 60 krajcárig.

Ugyanígy változott a borok ára is: gönci hordónként 5 és 40 forint között ingadozott. 1773–1802 között 9–13 Ft, 1803–1808 között 5–8 Ft volt, kivéve az 1791 és az 1792-es éveket, amikor 10–14 Ft-ra emelkedett. Legnagyobb becse 1809 és 1818 között volt, amikor elérte a 39–40 Ft-ot is, majd végül 1819 között 18–20 körül mozgott.

Az aszútermés a hegyaljaihoz hasonlóan ingadozott, s több olyan év is volt, amikor nem volt érdemes kiszedni. De például 1773-, 1781-, 1811-, 1827-es évek kitűntek gazdag aszútermésükkel, mindig 20 puttony felett szedhettek ekkor össze.

Ugyanezek az évek kitűntek jó minőségű boraikkal, mennyiség szempontjából pedig különösen jók voltak az alábbi évek: 1778., 1784., 1790., 1797., 1823., 1831., 1835., amikor mindig 50 hordó felett szűrtek mustot.

A termés alakulását természetesen az időjárás is befolyásolta. Sok időjárási megfigyelést is tükröznek az iratok. A várható termésbecslésnél az inspektorok mindig hivatkoztak az időtényezőkre.

A május eleji erős hajtásnövekedésből mindig nagy termésmennyiségre következtek. S ez legtöbbször így is volt, kivéve, ha a nyár esősre fordult. Ugyanígy a tartósan beállt őszi, főként az október eleji esők mindig tönkretették a termést, s ilyenkor a szüretet sem lehetett későn tartani.

Ha augusztus elején már érett „gohér” fillengeket találtak, abból ugyancsak jó minőségre következtek, s ez sokszor be is jött.

A jó évjáratoknak köszönhető, hogy a debreceni református kollégiumnak ilyen nagy távolságból is érdemes volt műveltetni a szőlőt.

Ehhez nagy mértékben hozzájárultak a hűséges szikszói „inspektorok” is, akik a földnek és bornak „jó gondját viselték”. A kollégium és a városka között végig jó kapcsolat volt a jellemző. A szikszóiak a tiszáninneni református püspökök minden tiltása ellenére még a tanítóikat (oskola mesterüket) is Debrecenből hozatták szívesebben s nem Patakról.

A szikszói szőlőkultúra hatott a debrecenire. Varjas professzor például hárslevelű szőlővesszőket hozatott Szikszóról, hogy Debrecenben meghonosítsa azokat.

A diákok és a professzori kar is szívesen jött Szikszóra, különösen a szüretekre. Szüreti vendég volt az országos hírű Budai Éσαιás, Hatvani István a kísérleti fizikaoktatás első népszerűsítője, Sinay Miklós, Sárvári Pál, a költő Fazekas Mihály és Csokonai.

A kollégium vezetői is szívesen vittek maguk közé tehetséges szikszói lelkészeket tanárnak, így például Varga Istvánt, aki akadémiai levelező tag lett.

A szüreti munkálatok levezetését, a munkások felvételét, a velük való elszámolást mindig a kollégium valamelyik akadémista diákja végezte. A valódi önkormányzat, a diákokban való bizalom szép példája volt ez.

A kollégium a szőlő és a Halász Takách Sámuel egyéb adományaiból a hetven év alatt mintegy 200 szegénysorsú diák tanítását tudta segíteni. Így a szikszói szőlők közvetetten nagy mértékben hozzájárultak a „kiművelt emberfők” képzéséhez. Ez a tény a felvilágosodás – és reformkori nemzeti művelődésünk szempontjából sem jelentéktelen.

VERBUVÁLÁS ZEMPLÉNBEN A XVIII. SZÁZADBAN

HÖGYE ISTVÁN

A XVIII. század elejétől, országgyűlési határozattal 1715-től kezdik szervezni az állandó hadsereget. A létszám biztosítására, a folyamatos feltöltésre szolgált a verbuválás, toborzás. Lebonyolítását a Werbung Kommandó végezte, melynek segítségével voltak a közigazgatás emberei, a községi bírók és a toborzó tisztek. Az eseményt katonafogásnak, később sorozásnak nevezték. Háborúk esetén gyakran szükség volt meg-megújított katonafogásra, melyet szinte mindig látványossággal kötöttek egybe, amikor a toborzók – már hivatásos katonának állt legények – mulatozással, tánccal, muzsikaszóval csábították a katonakorú legényeket a hadseregbe. Gyakran a verbuválásra díszes öltözetekben megjelenő, jól táncoló, mulató katonák sikeresen toboroznak kellő jelentkezőt, főleg huszárezredekhez, máskor azonban erőszakkal tudják biztosítani a szükséges létszámot.

A toborzás hazánkban az 1848-as forradalomig volt szokásos, bár a forradalom és szabadságharc honvéd serege is toborzással növelte létszámát, különösen közismert Kossuth Lajos alföldi toborzó körútja, vagy Vasvári Pál híres és gyakori verbunkja, melyek nyomán tömegesen mennek katonának az ifjak.

A néprajzban, népköltészetben, népzeneben, de a szépirodalomban, zeneirodalomban is sok szép emléke maradt a verbuválásnak. Legismertebbek a katona költők-írók színes, eleven leírásai pl. Gvadányi József, Orczy Lőrinc, Amade László, Barcsay Ábrahám versei. Nemcsak versben, hanem a katonaélet mindennapjainak bemutatásában is jeleskedett a zempléni verbuválást irányító, az újoncokat kiképző, gyakorlatoztató Csizy István (1728–1805) strázsamester, költő, aki életének utolsó szakaszát Zemplén megye szolgálatában Tokajban töltötte.

A zeneirodalomban megmaradtak a híres verbunkosok, mint a kapuvári, kiskunsági verbunk, és mint a korszak divatos és kedvelt műzenéje, Csermák, Lavotta, Bihari muzsikája. A verbunkos táncnak is részletes leírásait találjuk, sőt az eseményt festők is gyakran megörökítették.

A néprajzi szakirodalomban érdekes és értékes tanulmányok, adatközlések jelentek meg, legújabbán Pesovár Ernő, Bálint Sándor, Dobos Ilona tollából.¹

A verbuválásnak, katonafogásnak országosan ismétlődő kísérő jelenségei, mozzanatai voltak, mégis helyi sajátosságokkal gazdagíthatjuk a szakirodalmat, ha egy-egy táj, megye részleteiben megmaradt leírásait összevetjük, elemezzük. A katonaillesítésnek, hadfogásnak a történeti irodalomban különösen a köré csoportosuló törvényteleniségeknek, visszaéléseknek, panaszoknak van sok nyoma. Zemplén várme-

¹ *Pesovár Ernő*: Verbuválás a reformkori Vas megyében. Vasi Szemle 1960. uő A magyar tánc történet évszázadai. Bp. 1972.; *Bálint Sándor*: A régi szegedi katonaélet. Etnographia 1979. 54–68.; *Szücs Sándor*: Szól a duda, verbuválnak. Bp. 1962.

gye levéltára is már a XVIII. század elejétől őriz ilyen forrásokat, amelyek részletesen leírják az eseményeket, elmondják a panaszokat. Ezekből válogattunk és boscsátunk közre részletes tanúvallomásokon alapuló dokumentumokat, melyek általánosak és egyediek is.

A bodrogkeresztúriak panasza 1735-ben erőszakos katonafogások miatt:

„Tekintes Nemes Vármegye, nékünk Kegyes Pártfogónk! Nagy alázatosan kéntelenítetünk Nagyságotok, Kegyelmetek kegyes lábaihoz borulván dolgunk alázatos elintézésére. Ez előtt circ. hat hetekkel itten Bodrogkeresztúrban megfordulván négyen Tekintetes Splényi Regementbeli Katonák, akik is annak előtte itten lakvának,... Vármegyében katonaságot viselő Bertóty Jakab Urammal töltötenek itten még két hetet, az idő alatt, hol egy, hol más becsületes gazda emberekkel öszveakadván borral kedveskedtenek önekik. A borital közben egyszermásszor nyolc gazda embereknek, kikkel tréfázkodás közben, kinek más szín alatt kezeket megfogván, beléik kötötenek, hogy kezüket az katonaságra adták volna bé, holott parantsolatyok sem volt az Verbungra, sem mundért magokkal nem hoztanak, ugyancsak nem szüntenek meg hitegetésekkel. A sanyargatások eltávoztatására egynéhányan megváltottuk magunkat Bertóty Jakab Uramtól, mint akkor jelenlévő tisztől, fizetvén Eökegyelmének némelyek hét forintokig, némelyek tízig, némely pedig húsz forintokat is. Megnyugtaván bennünket, hogy ezután semmi bántódásunk aziránt nem léssen és békével maradhatunk. Mostan pedig Tiszán által menvén megszállott itten azon Tekintetes Regement Kapitánya Malatinszky János Úr alatta lévő tizedesével és egynéhány katonákkal együtt, újabban is kényszerítettünk a katonaságra, beírván nevünket, a Város Hadnagyának kezébe adta, és megparancsolta Ökegyelme még visszajön bennünket megfogaván, tartson fogván, mert ha nem, magát fogja megkötöztetve elvinni. Kire való nézve kérjük nagy alázatossággal a Tekintetes Nemes Vármegyét (semmi hajlandóságunk vagy igyekezetünk a katonaságra nem lévén) méltóztassék ilyen nagy méltatlan áskarimet maga szívére vévén dolgunkat orvosolni, mert ha mindeneket véghez visznek, amint akarják, nagy romlására léssen ezen szegény helységnek, ... mert mindnyájan gazda emberek lévén a fizetésben nem utolsók vagyunk, úgy hogy közülünk többnyire 2 Rhénes Forintjával és egynéhány Krajcárokkal a legkisebb is egy Rhénes Forint és 30 Grajcárjával fizet holnaponként, a kvártélypénzen kívül, melyeket öszveszámlálván tsak egy esztendeig is meglehetőssummára mégyen. Hogy azért mind rajtunk megesendő károk eltávoztassanak, nagy alázatossággal kérjük Nagyságotok, Kegyelmeteket, méltóztassanak ezeket orvosolni. Alázatos Szolgája Bodrogkeresztúrban lakozó Szaniszló János, Nagy András, Tokai István, Szűcs György”²

A panaszra a vármegye választ kért Malatinszky kapitánytól, kinek írásos válaszáat az Újhelyben tartott 1735. május 26-i közgyűlésen olvasták fel. A kapitány ragaszkodott ahhoz – név szerint nem jelölve meg –, hogy két katonát elvisz Debrecenbe, mert szükség van a hadak kiegészítésére.

1743-ban a mádi verbuválás idején hasonló visszaélések történtek, melyről a megye egyik szolgabírója és táblabírójából álló vizsgáló bizottság 11 tanú vallomása alapján tekinthetünk be és kapunk részletes képet a történetekről:

„Kérdőpontok: 1. Tudja é a Tanú, hogy a Kassán állomásozó Tekintetes Haller Regimentbeli Katonák most folyó 1743. esztendőben ezen Nemes Zemplén Vármegyében verbuváltak volna, melyik városban, vagy helységben és hány nap? 2. Micsoda renden lévő tiszt, hány közkatona volt azon verbung alkalmatosságával, és hány szekérral jöttek, nemkülönbön elmenetelekkor hány szekeret kénytelenítették alájok adni? 3. Hány új katonát fogtak azon verbungon, micsoda renden lévőket ha tudja, erőszakkal vittek é valakit, avagy ki-ki maga jókedvéből adott kezet? 4. Azon új katonák közül eresztetett é ki valaki, vagy sem, ha eresztettek, hányat és kiket nevezet szerint, fizettek é magok váltságáért valamit, ki mennyit fizetett, letett hiti után vallja meg a Tanú.

Első Tanú Vécsey Sámuel Mád város lakosa, kb. 50 éves. Elsőre válaszol: Tudja bizonyosan, hogy a Kassán állomásozó Haller nevet viselő Regement kb. május 1-én jött ide Mádra, és mintegy

² Zemplén vármegye Levéltára Sátoraljaújhely (Zlt.) Közgyűlési jkv. 1735. No. 27. pag. 401–402. Malatinszky kapitány vallomása 403. pag.

kilenced napig verbuvált. 2-re: Azt is jól tudja, hogy Suller Leopold nevű Strázsa Mesterrel és Káplárral együtt 11-en voltak, kik is három szekeren jöttek ide, innen pedig a város Göncig 4 szekeret kénytelenített alájok adni, azonkívül a kapitány alá is egyet (ki is a többi után mintegy harmad vagy negyed nappal érkezett), elébb is elment a többinél. A 3. pontra vallja a Tanú, hogy itt Mád városában kb. 12 új katonát fogadtak, azok között két, itt való gazdaember is volt, úgymint Szopkó György és Dózsa István, hogy ezeket pedig erőszakkal vitték el, onnan tudja a Tanú, mert 4-szer az elsőért minthogy kedve ellen elvitetett, maga a tanú olvasta le a tiszteknek a 4 vonás forintot, a másik is maga váltságáért 8 forintot fizetett, tudja azt is, hogy ezeken kívül még kettő váltott ki, úgy mint Koszta János görög legény, ki is magáért fizetett 114 Rhénes forintokat, és Poros István, kiért azt is hallotta, hogy az Atyafiai 12 aranyat fizettek. A 8 katonát pedig magokkal elvitték.

Második Tanú Herlinczy János, Mád város bírója 40 év körüli. 1-ször: Tudja, hogy a katonák Pünkösöd Havának mintegy elején elkezdvén, itt Mád városában dob- és hegedűszóval kb. 9 napig verbuváltak. 2-ször: Tudja azt is, hogy egy zászlótartó és egy strázsamester voltak a verbungon, azután két vagy három nappal érkezett Kégli nevű kapitány is, ki talán 3 nap múlva elébb, mint az többi, elment, de az közkatonák számát, mivel magok pénzén éltek, nem tudhatja, de azt tudja, hogy ide való jövelelkkor 3 szekér hozta őket, elmenetelekkor pedig a város 4 szekeret kénytelenített alájok Göncig, azonkívül a kapitány alá is egyet. 3-ra: Nem tudja világosan, hogy a többi között két itt való portió fizető szegény embert, úgy Dózsa Istvánt és Szopkó Györgyöt, erőszakkal elvitték, mikor e Tanú bírólévén az Tisztekhez járt kérni, hogy az Gazda Embereket ne vinnék el, akkor kérdezte a Tanú Szopkó Györgytől, mint-hogy ő volt az első, hogy volna é kedve az katonaságra? Arra azt felelte, bizony néki nincsen, nem is volt, hanem erőszakkal és kedve ellen vitték el, sőt e Tanúnak Tisztekhez való jártában, midőn hallották a katonák, hogy kérelmeznék az Gazda Embereket mintegy dorgálván a katonákat, hogy miért viszik erővel az Gazdákat, akkor rúdul káromkodván a katonák mondták. No bíró, ilyen-amolyan, adta csak add bé a kezedet, mindjárt téged is papokkal együtt elviszlek.

Harmadik Tanú Vécsy János 36 év körüli, mádi szenátor vallotta: Tudja a Tanú, hogy azon verbuválásnak alkalmatosságával 12 katonát fogadtak, kik közül 2 Gazda Ember, úgy mint Dózsa István és Szopkó György, a többi pedig kapások, másféle legények voltak.

Negyedik Tanú Dózsa István, kb. 50 éves mádi lakos hittell vallja, hogy a katonák itt verbuváltak, de hány nap, nem tudja. Tudja bizonyosan, hogy azon verbungnak alkalmatosságával egy estve a Méltóságos Báró Andrassy Urak Ő Nagyságok kocsmájára egy krajcár ára sert inni bemenvén, sokszor nevezett regimentbéli katonák a mostan említett kocsmán a Tanút megfogták, és erőszakkal elvitték. És midőn azután mentek volna véle, minthogy erőszakkal elhúzták, kedve nem lévén, kiugrott közülük, és szaladásra vette az dolgot, kit is utolérvén nem sokba múlt, hogy az bélit ki nem vágta, amint most is a vékonyán felül az vágás meglátszik. Azután felvén a Tanú egy kocsmára az, hol a Káplár volt szállva, ottan sokat kényszerítették, hogy adja be katonaságra a kezét, de hogy kedve nem volt, nem akarta beadni a kezét, csakányokkal és kardok lapjával hátul megvervén és megkínozván annyira, hogy sehova nem mehetett, ami abból is kitetszik, hogy az nagy vágás és verés után a Tanút az kemence mellé vetették. És midőn Strázsa nélkül otthagyták, elmehetett volna, hogyha bírhatta volna magát. Kevés üdő múlva ismét visszajöttek a katonák, és akkor erővel ráadták az Mundért, haszontalan lévén sok reménykedése, hogy tudniillik hagynak néki békét, amert már felesége, gyermekei vannak, s portió fizető ember volna úgysis (úgymond mit csináltak velem, mivel már koldussá tettek). Mivel a Tanú maga is benne volt a veszedelemben, tapasztalván jól tudja azt, hogy magával együtt itt Mádon fogadott új katonák közül 4-et eresztettek el fizetésért, úgy mint Poros Ostvánt, Koszta Jánost. Szepessy György egy aranyat tett le az Tiszteknek, és mivel az katonák mentéjét is béítették volt a Tanúnak, azért Szathmáry Mihály fizetett 3 máriásokat.

Ötödik Tanú Szopkó György, mádi, 22 éves. Hogy hány új katonát fogtak itt Mád városában, bizonyosan nem tudja, hanem azt tudja, hogy Dózsa Istvánt és magát is, portió fizető embereket, erőszakkal vitték el. Amint hogy egy alkalmatossággal két kerékszegezen elveszvéen gondolta azt, hogy ha valaki ellopta is, a kocsmába vitte, és ottan béitta. Kocsmánkint kereste a maga kárát, a többi között Báró Orczy Úr Ő Nagysága kocsmájára bemenvén kérdezkedni,

akadott egy jóakarója, ki is ottan serezhén kínálta a Tanút is, mivel e Tanú e sok járásban megfáradott, szomjúhozott, minthogy nem is sok volt a korszóban, egyszerre felhajtotta a sert, azt megíván azon jóakarója megint többet akart hozatni, de a Tanú nem engedte, minthogy sietett, és másutt is akarta maga kárát keresni. Azonban midőn ki akart jönni a nevezett kocsmáru, hallja, hogy muzsikaszóval táncolva, kurjongatva az ablak alatt jönnek az verbóváló katonák, akkor megszólítja ezen jóakarója mondván: ne menjen ki Kegyelmed, mert odaki majd belékötöznek azok a katonák Kegyelmedbe. Megfogadta a szavát, ki nem ment, hanem leült az kemence mellé, azonban bérohanván az katonák mindjárt az magok mesterségét, mellyel az olyatén verbóválások szoktak élni, elővették, nagy incselkedéssel és hízelkedéssel a Tanúhoz menvén, ilyen formán szólították meg. No pajtás, mint vagy? Gyere katonának, de mivel a Tanúnak gondolatjában sem volt, nem hogy kedve lett volna, hogy katonává légyen, amint is tartván tőlük, még a kezét is amennyire lehet, eldugta. Midőn pedig így incselkednének különb-különbféle mesterséget, erővel kirontották a kezét, s ráfogták esküvéssel pecsételvén, hogy beadta a kezét. Ezek meglévén, ki miért foghatta e Tanúnak két katona az két kezét tartván, az harmadik kikapván az süvegét a Tanú fejéből, s maga süvegét tette az katona e Tanú fejére, annak utána húzván, rángatván erővel felhozták a Kapitány elejibe. A Kapitány is csak azt mondotta, barátom mivel reád esküsznek, meg kell lenni, mert még az is esküdtött, aki ott nem volt, hogy beadta volna a kezét e Tanú. Amint is levonván ruhát a Tanúról erőszakkal, az munkdérba felöltöztették. Maga a Tanú 4 vonás forintokon kiváltatott az Bíráknak sok kérésére, mely 4 forintokat Hadnagy Úr olvasta le.

Hatodik Tanú Báró Ádám 45 éves, mádi lakos vallja. Jól tudja, hogy hármat vagy négyet az új fogadottak közül, úgy mint Koszta János görög legényt, Poros István és Szopkó György nevű mádi lakosokat eleresztették, de ezeknek kezeit mennyiért eresztették, nem tudja. Koszta Jánosnak 80 Rhénus forintokat adott e Tanú, mely pénzt Koszta egészen, azonkívül Pap Jánosnál lévő 36 Német forintokat maga váltságáért Tiszteknek fizette. Azt is hallotta, hogy itt való Popovics Antal nevű kereskedő görög akkor baja lévén Koszta Jánossal, mivel minek előtte katonák közé nem állott, Koszta bőtbéli legénye volt nevezett Popovics Antalnak.

Hetedik Tanú Popovics Antal 35 éves, görög kereskedő hallotta, hogy a fogadott új katonák közül Szopkó Györgyöt, és görög legény Koszta Jánost eresztették fizetésért. Ki is Báró Ádám görögöt adóssá tévén, katonának 78 német forintokat adott, azt is hallotta, hogy Pap Jánosnál tartott 36 Rhénus forintját Koszta felvette, és mindenestől a maga váltságáért az Tiszteknek fizette. Azonkívül, hogy a bajtól megmenekedhessen, két aranyakat, egyet a Kapitány Úrnak, egyet pedig a Zászlóartó Úrnak adott.

Nyolcadik Tanú Orbán Sámuel 48 év körüli, mádi lakos. Jól tudja, mind itt Mádon, mind pedig Szántón oly katonákat fogadtak, kik közül 2 ide való portzió fizető gazda, a többi pedig szabad személyek, holmi gyülevész kapások voltak. Szemeivel látta, hogy erővel szedték az embereket. Sógorát Poros Istvánt, ki is az kocsmán erőszakosan megszoríttatván a katonáktól, addig erőltetett pálinkával, míglen világon voltát nem tudta, és amidőn már látták volna a katonák, hogy holt részeg lett volna, a magok szállására vitték, és ottan a rajta lévő ruhát levonván róla, a munkdérba felöltöztették. Másnapra kelvén Poros István feljőzanodott volna, le akarta volna magáról hányni a mundért, de a katonák nem engedték, azt mondván néki: Pajtás, haszon-talan, már meg se gondolod, hogy leveszed magadról a Mundért, már te katona vagy.

Kilencedik Tanú Poros Erzsébet 26 év körüli, mádi lakos hasonló vallomása.

Tizedik Tanú Boronkay András kb. 29 éves, mádi lakos. Jól tudja e Fatens, hogy a szóban forgó Haller Regimentbéli Katonák is Mád városában e most folyó esztendőben regrutáztak, de melyik holnapban és hány nap, arra nem volt gondja, hogy azt számlálja. Azt sem tudja, hogy hány új katonát fogadtak azon Verbunknak alkalmatosságával, hanem tudja, három vagy négyen kívül mind gyülevész munkájára a szőlőnek jött nép volt. Hogy pedig erőszakkal vittek volna valakit, másképpen nem tudja, hanem ezen új katonáknak strázsálására (mivel azt is megkívták) e Fátens harmad magával kirendeltetett. Éppen akkor ment strázsatársaival együtt ahhoz a házhoz, amelyben a katonák voltak szállva, midőn egy Petró nevű legénykét nem tudja honnan hoztak oda, nagy kedvetlen, kit is oda hozván addig erőltettek az pálinka itallal méglen kedve nem érkezett. És amidőn látták volna, hogy már kedve van, akkor reáadták a Mundért, ki is látván, hogy már rajta van a Mundér, mondotta a zászlóartóknak, no

zászlótartó Uram minthogy látom, hogy már nékem így esett dolgom, még ma lesz három, amint is még azután két főt hoztak. A másikat midőn elhozták volna, az is az sok itatás után magának kedvet vévén nem sokat vontatta magát, a Mundért felvette. Harmadszor megint elmenvén úgy hallotta, hogy házról-házra jártak, kevés üdő múlva kaptak hol nem, hát ismét hoztak egyet ing nélkül szűrben. Kinek is kivévén az katonák a szűrt a nyakából, inget akartak reá adni, de mivel erővel vitetett el, kedve nem lévén, nem engedte magára adatni. Húzták, vonták, verték, két kezét kifeszítették, úgy akarták reá adni az inget, de csak nem engedte. Eleget itatták volna, annyira, hogy erővel az szájába akarták tölteni, ugyan koczogot az üveg az fogaihoz, de legkisebb cseppet sem vett a szájába. Látván az Zászlótartó, hogy semmit sem tehetnének néki, két vagy három pálcát összetörvén rajta a verésben, a kementzébe vettette, úgy mondván: noha sokat láttam, de még ilyen kemény természetű legényt nem láttam, aki ennyi verés után is nem akarna engedni. Azon új katonák közül nem tudja, hol eleresztettek volna, csak másoktól hallotta, hogy kiváltották volna, de egyiket sem tudja, mit adott maga válttságáért.

Tizenegyedik Tanú Bajusz Miklós 40 év körüli, mádi lakos. Az egész Mád városa tudja azt, hogy a Deutralis Katonák itt verbováltak. Mivel maga is jelen volt, látta szemével, midőn erővel a legényekre reá adták a Mundért”.³

1797. július 30-án Krisantzki György erdőbényei bodnár mester inasának visszaszerzéséért, Vásárhelyi János fiának szabadításáért közös kérelemben esedezik a zempléni alispánnál:

„Tekintetes Consiliarius és Ordinarius Vitze-Ispány Úr! A feljebb múlt heteken erdőbényei lakos Nemes Márton György Uram a Bodnár Inasomat Vásárhelyi Istvánt a Collégium Arendás zsidója által oly végett magához csábította, hogy pinczéjébe valamely hordót abrontosza meg. Ellenben pedig ezen abrontoszás nem igaz lévén, az inasomat egyenesen a házba vitték, ottan legelőször pájnkával, azután borral keményen megrészegítették, részeg fővel pedig ötet említett Nemes Márton György Uram maga fia helyett a mostani Insurgens Nemes Sereg közé zsoldosnak hódította. Sőt mind nékem, mint Maisterének, mint pedig Édes Apjának, Anyjának hírnök nélkül azon részeg fővel szekérre tévén Gálszécsbe vitték. De az úton is azon inasomat részegítették, hogy sehol is Gálszécsig ki nem jőzanodhatott. Ezen részegség közben tehát, ötet Méltóságos Obester Úr elejibe vivén, ottan a katonaság közibe Márton József helyett béiratták. Másnapra kelvén pedig az idő az inas Gálszécsben kijőzanodván, Obester Úr Ónagyságának maga miképpen lett megtsalattatását elbeszéllette és szabadon leendő eleresztését kérte. Melyet is ő ottan megnyervén hazajött és azolta ismét előbbeni szolgálatját nálam mint bodnár inas folytatta. Történt pedig, hogy az erdőbényei bíró megvetvén az én nemesi szabadságot, minden hírem s akaratom ellen azon inasomat éjtzakának idején a borházban aludván az ajtót sarkából kivetvén megköztöztette és Liszára Méltóságos Obeslajtinánt Úrnak által küldeni, onnan pedig Gálszécsbe felkísírtetni parantsolta. Kitől vehette pedig az erdőbényei bíró ezen parancsolatot vagy bátorságot, elég az, hogy ezáltal nemcsak az én nemesi szabadságom sértetődik, hanem azon felül is megkárosíttatom, mivel azon inast ételén s italán kívül ruházzal is tartom, melyért ő nékem mind ezideig meg nem szolgált. Sőt amidőn feleségem aztat meghallotta, hogy Márton György Uram miképpen hódította legelőször is az inasomat, kiszabadítása végett minden illendőséggel Márton György Uramhoz menvén, akkoron feleségemet Ókigyelme rútt betstelenségek között meg is toszigálta és szemei közé köpdösött. Minthogy pedig az ilyen részegítő tsábítás még a verbunkos katonaságnak is tilalmaztatna, a nemesi insurgens seregnek pedig ezen tselekedetét semmi törvény helyben nem hagyhatná, ellenben én azon inasomnak is segítségem mellett több uraságoknak Conventionatus Bodnára lévén számos hordóknak megtsinálására köteleztetem. Ezekre való nézve Méltóságos Consiliarius és Ordinarius Vitze Ispán Urat alázatosan instálom, méltóztasson azon inasomat az insurgens katonaságtól kegyesen feloldoztatni. Feleségemnek pedig ártatlanul lett megtoszigálásáért és megmotskolásáért, sőt szemébe való köpdöséséért (mivel hogy magam szegény nemes ember vagyok és a perlekedésre tehetségem nintsen) elegendő satisfaciót kegyesen szerezni.

Én pedig alább is megírt Vásárhelyi János az fiamnak kiszabadításáért ezen fontos okokra való nézve alázatosan instállom. 1. Mivel én Contribuens ember lévén több fiam azon felül

3 Zlt. Közgyűlési jkv. 1743. No. 35. pag. 233–247.

említett bodnár inasnál nintsen és így a Felsőleges rendelkezésekhez képest, ha szinte reguláris katonaság közé állott volna is a fiam, mégis őtet, mint egyetlen egy fiú gyermeket ki kellene a katonaságból eresztetni. 2. Őtet minden hírem, s akaratom nélkül részegséggel hódította Márton György Uram zsoldosnak. 3. Igaz dolog ugyan, hogy Márton György Uram nékie magának 10 Vonás forintokat fizetett, de én aztat nékie a fiam által visszaadtam. Márton György Uram pedig azt mondja, hogy azon gazdának, ahová a fiam egy napra kvártélyba rendeltetett, azután pedig Obester Úr által visszaeresztetett, 2 aranyakat adott volna kezébe, de mivel ezen két aranyakat nem látta, annyival is inkább el nem költötte. Márton György Uram attól, akinek adta, attól kérje vissza. 4. Én magam is megélemedett siket ember vagyok, de a fiam is hasonlóképpen siketségbe van, ahonnan ő a katonaságra teljességgel alkalmatlan. 5. A jobb keze könyökébe oly hibás, hogy gyakor ízbe a bal kezével dolgozni és enni kénytelenítetik, a katonának pedig mind a puskát, mind a kardot a jobb kezével kelletik forgatni, ezekkel való bánást pedig a bal kezével véghez nem viheti. 6. Méltóztasson néki a jobb szemét megvizsgáltatni, láthatóképpen kitetszik, hogy néki arra oly nagy hályog mintegy lencseszem ereszkedett, ezen hiba is őtet a katonaságra alkalmatlanná tette. Végtére én megélemedett öreg vagyok, több gyermekhez reménységem nintsen, halálom törtévény pedig házam, szőlőtskéim tsupán tsak ezen fiamra nézendő, ki is ha a katonaság között maradna, kifizetné őfelségének mind ezektől jövőendőben a Portiot, nem látom. Mely okokra való nézve, midőn a fiamnak kiszabadulását, Márton Józsefnek pedig helyette személyes előállítását alázatosan instálnánk, örökös, s alázatos tisztelettel maradunk Tekintetes Consiliarius és Ordinarius Vitze Ispány Úrnak alázatos szolgálai Nemes Kriszantzki György erdőbényei bodnár mester, Contribuens Vásárhelyi János, a felül megírt Vásárhelyi Istvánnak édes atyja”.

Az erdőbényei panasz kivizsgálására Bernáth Ferenc alispán deputatiot küldött ki Tolcsvai Nagy Imre főszolgabíró és Kelemen Ábrahám vármegyei esküdt vezetésével, akik részletes tanúvallomásokon alapuló jelentést adtak be a közgyűlésnek 1797. augusztus 6-án. Ez a jelentés másképpen mutatja a katonának történt beszervezést, feltehetően a tanúk a bepanaszolt Márton György emberei voltak.

Részletek a kiküldöttség jelentéséből: „... Alázatosan jelentjük Alispán Úrnak Nemes Kriszantzki György erdőbényei bodnár mesternek és Vásárhelyi János esedező levelekre, hogy Nemes Márton György Vásárhelyi Jánosnak István nevű fiát, a bodnár mesternek inasát elsőben is pályinkával, azután pedig borral keményen megrészesítésűen, részeg fővel a maga fia helyett az Insurgens Nemes Sereg közé zsoldosnak hódította. Szüleinek, Mesterének hírek nélkül azon részeg fővel székérre tévén Gálszecsbe vitte, József nevű fia helyett béíratta... Megfogatása az ifjúnak, bodnár mesternek maga mestersége tetemes hátramaradást okozott, mint pedig a szülőknek szomorúságokra esett, mivel öreg, gyámoltalan állapotokban több fiok nem lévén, valamint magoknak, úgy jószágoknak gondviselések iránt benne helyezették reménységeket. Az ifjú, valamint az atya siketséggel meglátogatott ugyanazon nyavalyába van. Jobb keze hibás, hogy gyakorta a bal kezével enni kénytelenítetik, nemkülönben a jobb szemén hályog vagyon. Az ifjúnak kiszabadítása iránt esedezvéen, ezen kitett dolognak bővebb megvizsgálása s egyszersmind a feleknek kihallgatása végett Erdőbénye helységébe kimentünk, a feleket az esedező levélnek minden pontjára kikérdeztük és a tanúvallomásokat a következőkben terjesztjük elő: Elsőben: N. Márton György három élő Tanúkkal Sejben György helyi református tanító, Szij János erdőbényei tanácsbeli, Bende Jánossal megbizonyította, hogy Vásárhelyi Istvánt nem hogy pályinkával, majd borral megitta az Collegium Kortszmájába maga fia helyébe zsoldosnak hódította volna, sőt azon regveli órákon amint Bende János letett hite után vallja, Márton Györgyöt az kortszmában sem látta. Maga a Tanú amint a kortszmába ment voltna früstökömlőni, előtte menvén Vásárhelyi István mintegy 40 lépésnyire, éppen midőn a kortsma kapuja eleibe ért volna, füle hallatára Siczó nevezetű E.-bényei lakos megszólította Vásárhelyi Istvánt, hogy menne zsoldosnak Bakos Józsefért. Ezt meghallván a kortszmába lévő zsidóné, azt mondta Vásárhelyi Istvánnak, hogy inkább menjen Márton György fiáért lovasnak, mintsem gyalognak Liszkára. Amint is reá állván az ifjú, a zsidónéval elmentek Márton György házához, ottan hogy alkudtak meg, hogy nem, nem tudja. Valami fél óra múlva ezen kocsmába

szekérrel együtt Márton György Vásárhelyi Istvánnal együtt jöttek. Igaz ugyan, hogy már ekkor Vásárhelyinek fejében volt, de részeg nem volt. Márton György egy icce bort hozatott és azt többekkel együtt megitták. Az alatt Pataki András megszólította Vásárhelyit, mondván: Hát te, Öcsém mit csinálsz? Melyre felelt Vásárhelyi. Már én katonának állok Bátyám Uram, mert én ezt megszerettem és erre adom magamat. Hát az apádnak, anyádnak adtál é hírt? Melyre Vásárhelyi azt mondotta. Én már nem bánom, csak elmegyek, ezzel könnyűbe lábadván szemem, Márton Györggyel együtt elmentek.

Sejben György Tanú éppen akkor jelen volt, midőn a zsidó árendásné Beniaminné Márton György kapujába vezette Vásárhelyit. Márton Györgyné nem esmérven az ifjat, így szólította meg: Hát kendet kinek hívják? Melyre felelte az ifjú nevét. Van é kendnek kedve zsoldosnak állani? Van, igenis, úgymond az ifjú, pedig akkor legkisebben is ittas vagy részeg nem volt. Különbösen is reggel lévén az üdő, vasárnap mintegy 7 óra tájba nem is gondolhatta részegnek lenni. A Tanú egy kevéssé haza fordult, újra visszajött Márton György házához, akkor látta, hogy a zsoldosnak állott Vásárhelyi rántottát evett és egy icce bor is állott előtte. Ugyanazon alkalmatossággal hallotta azt is, hogy 60 forintokban alkudtak meg. Szig János Tanú letett hite után vallja, hogy már 3 ló be volt fogva Márton György udvarán egy gyikinnel béborfított szekérbe, midőn a Tanú betért. Éppen jó, hogy bé-jött Komám Uram ihol én ezen a Vásárhelyi nevezetű fiút megfogadtam zsoldosnak a fiam Jósi helyébe. A Tanú erre mondja: No jó, látom, hogy e csontosabb mint a kend fia, s magasabb is, ha három holnapig hever, derék legény lesz belőle. A zsoldoshoz fordulván kérdezte: Igaz é ez fiú? Erre a zsoldos igazat felelt. Hát mitsoda fundamentumon álltál zsoldosnak? Erre a zsoldos felelt: 60 forintot ígért Márton Uram és ha megszabadulok akár bénán, akár tsonkán, holtig eltart a házánál. Márton György mondta, most gondolja meg a dolgot, mert ez nem költsön kenyér. Annakutána a Tanú kezett tőle és Márton György egy icce bort hozatván megkínálta, de nem itta meg, hanem a zsoldosnak adta, ki is rántotta evés után megitta, de részeg nem volt. Látta, hogy 1 forintot felvett a zsoldos Márton Györgytől. Vallja a Tanú, hogy gazdaasszonya Krisantzki György bodnár mester felesége jöven és azt mondta Vásárhelyi Istvánnak: gyere haza te semmire való, rossz gyermek, semmi dolgod sints itt. Melyre Vásárhelyi azt felelte: nem megye, mert én katonává lettem. Melyre a Bodnárné a nadrágot kérvén vissza, mint inasától. Az ifjú vissza nem adta, azt felelte, 9 hétig fűrészeltem érte, tehát megszolgáltam, azzal a szekérrel megindulván, a helységből kimentek.

Másodszor: Előállítván Nemes Krisantzki György és Vásárhelyi János esedezők a beadott panasz pontokat elősorolták. A Tanúk, Pataki András, Szilágyi András az elszegődést nem tudják. Márton György megvallotta, mint pedig a Tanúk vallomásából világosan kitetszik, hogy szülei és gazdájának híre nélkül állott be zsoldosnak. Hogy Gálszécsből, hogy jött haza, nem világos, mert semmi bizonyáglevelet nem hozván magával, jól lehet, itthon mintegy 3 hétig mulatozott, azt állítván, hogy ő végképpen elbocsájtatott. Szolgabírói parancsra megfogadtatott és Liszkára elkísértetett. Vasra tétetvén éjczakának idején eltörvén a vaslánc szemét, elszökött és mai napig hol légyen, nem tudatik. Igaz ugyan, hogy Vásárhelyi István zsoldos a katonaságra alkalmatlannak találtatik. A helységbeli bírának és lakosoknak tanúbizonyosága szerint hallásában nagyon hibás, jobb szemén egy lencsényi hályog lévén, talán jövőben egészen megvakul, ártalmára inkább, mint hasznára lehet a Nemes Seregnek. Márton György általunk megintetett, hogy vagy a zsoldosát felkeresse vagy pedig helyébe más zsoldost állítani el nem mulasson”.³

ADATOK A FELSŐ-TISZAI ÁRUSZÁLLÍTÁS TÖRTÉNETÉHEZ

BOROS LÁSZLÓ

Az egykor vad, szeszélyes folyó hírében álló Tisza a Kárpát-medence második legnagyobb természetes vízfolyása. Adatok vannak arra, hogy rajta a szállítás több évszázados múltra tekint vissza, de az is kiderül ezekből a forrásokból, hogy a tutajozás, a hajózás sok-sok akadályba, nehézségbe ütközött pontosan a folyó szeszélyes vízjárása, rendezetlensége miatt.

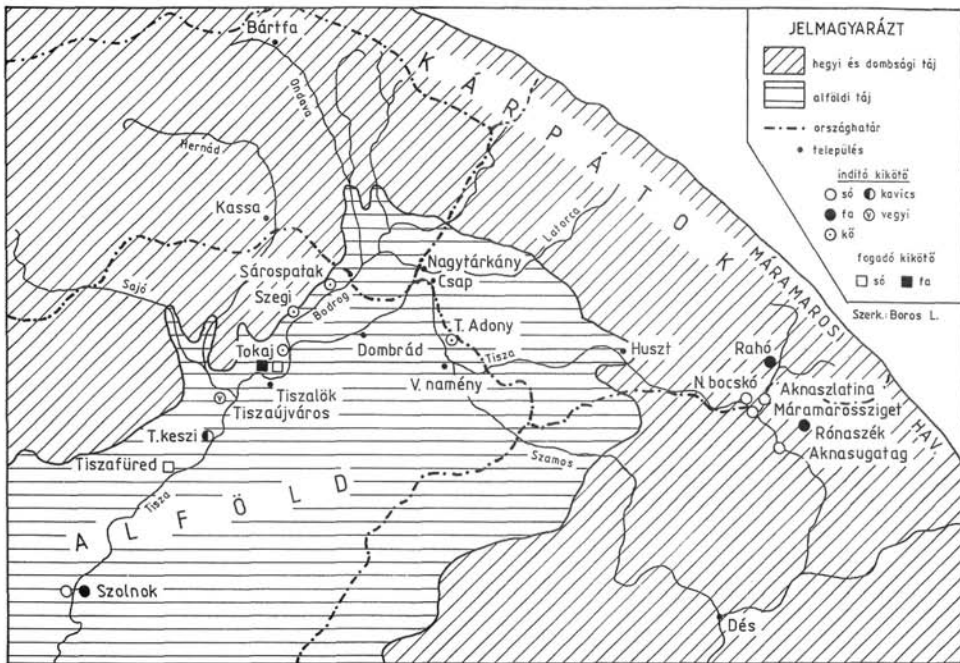
A Tisza vizeit a Kárpát-medence keleti felében 157 186 km² területről gyűjti össze. Mellékfolyói, miként a gyűjtőerek hálózzák be Erdély, Kárpátalja és a Felvidék hegyes, dombos, erdős fában, sóban, építőanyagban gazdag tájait csakúgy, mint a medencék és az Alföld gabona és más kultúrnövényeket termesztő agrárvidékeit, éléskamráit. Az eltérő természeti és gazdasági tájak népei és gazdasága között teremtett kapcsolatot a trianoni békeszerződésig a Tisza. Azt követően ez a szerepe erősen lecsökkent, a rajta vízi úton szállított áruk struktúrája kedvezőtlenül leszűkült.

A hajózás természeti (hidrológiai) feltételei

A Tisza kapcsolatteremtő képessége, szerepe – mint már említettük – nem volt kifogástalan az év mind a 365 napjában, s a folyó minden szakaszán. A két forráságból (Fekete- és Fehér-Tisza) eredő folyó hegyvidéki szakaszán (Husztig) nagy esésű, sebes, a nyári és az őszi hónapokban sekély vízű és keskeny. Csak tutajozásra alkalmas, de csakis nagy vízszint (árvíz) idején. A Huszti-kaputól lefelé esése lecsökken. Miután felveszi a Szamost és a Bodrogot, *vízhozama*, mélysége, szélessége megnövekszik, medre *erősen kanyargóssá* válik. Közép- és nagy(ár)vízkor hajózható, kisvízkor csak szakaszosan. Ezért előbb egyes szakaszait, majd 1946-tól *Vásárhelyi Pál* tervei alapján az egész Tiszát nagy anyagi ráfordítással *szabályozták*. Ennek során Tiszaújlak és Titel között 1880-ig 112 kanyarulatot vágtak át, amelynek következtében a folyó eredeti 1419 km-es hossza 966 km-re rövidült. Nemcsak a hajózást veszélyeztető túlfellett kanyarulatok tűntek el, hanem megnövekedett a folyó esése, ezzel némileg csökkent a zátonyképződés veszélye. A szabályozás után a *Tisza kilométerenkénti esése* Csap és Tokaj között 8,2 cm-re, Tokaj és a Sajó-torkolat között 3,2 cm-re, a Sajó-torkolat és Ároktő között 6,8 cm-re növekedett kis vízszint idején.¹

A hajózást erősen befolyásolja (segíti, illetve akadályozza) a vízmélység. A *Tisza vízmélysége* kisvízkor Mezővári és Vásárosnamény között 1,6 m, Vásárosna-

¹ Bulla Béla 1962.: Magyarország történeti földrajza, 248–250. old.

I. kép. A tiszai áruszállítás vázlata

mény és Csap között 2,4 m, Csap és Tokaj között 2,4 m, Tokaj és a Sajó-torkolat között 3,6 m. *Középvízhozam* esetén a vízmélység az említett szakaszokon 6,7 m, 7,6 m, 7,4 m, illetve 8,5 m. A *gázlok* mentén kisvíz idején azonban 2–4 dm-re csökken, amely gyakorlatilag lehetetlenné tette a nyári és az őszi hónapokban a hajózást. Éppen ezért igyekeztek a tiszai hajókat kis merülésűre építeni, az uszályok fél vagy harmad terheléssel közlekedtek és az év egy jelentős szakaszában (így is gyakran zátonyra futottak).

Tokajnál a Tisza *sodorsebessége* kisvízkor 0,63 m/s, árvízkor 1,4 m/s. A kisvízi középsebesség 0,48 m/s. Közép- és árvízkor a sodorsebesség ugrásszerűen megnövekedett, amelynek következtében hegymenetben (a folyással szemben) a gyenge vonóerejű gőzhajók nem, vagy csak rendkívül lassan tudtak haladni. Ugyanez vonatkozott a korábban alkalmazott lóvontatásra is.

A gőzhajózás megindulásától az önjáró uszályok megjelenéséig hosszú kötélen vontatott uszályokon történt a fuvarozás az erősen kanyargós Tiszán és mellékfolyóin, amely megnehezítette a manőverezést. Ezért rendkívül fontos volt e kor hajózása számára a megfelelő *mederszélesség*, amely Csap és Tokaj között kisvízkor 96 m, közepes vízálláskor 179 m, Tokaj és a Sajó-torkolat között 121 m, illetve 178 m a Tiszaderzs-szolnoki szakaszon 125 m, illetve 182 m.

Alapvetően befolyásolja a hajózás lehetőségét, biztonságát a *vízhozam*. A Tiszán Tokajnál kisvízkor 53 m³, középvíz idején 465 m³, árvízkor 4070 m³ folyik le átlagosan másodpercenként, ami igen nagy ingadozást jelent (1:77-hez), a tiszalöki vízlépcső megépítése előtt megnehezítette a kikötést, a kikötők kialakítását.

A máramarosi só és fa Tokajba a Tiszán érkezett, kirakásuk a tiszai kikötőben történt. Ezzel szemben a kő (andezit) hajóba rakodását a Bodrogon végezték. A fa

és só szállításának beszüntetése (trianoni békeszerződés) után a tokaji kikötő súlypontja a Bodrogra tevődött át (a Patkó-kőbánya közelébe) annak ellenére, hogy a folyó kisebb méretei miatt nehezebb rajta a hajók manőverezése, mozgása.

A Bodrog 49 km-es szakasza tartozik ma hazánkhoz, vízhozama szerény. A torlolti szelvényben (Tokajnál) kisvízkor 3–5 m³/s, középvízkor 115 m³/s, árvízkor 900 m³/s vizet szállít (Felsőberekkinél az árvízhozam csupán 680 m³/s). A meder szélessége közepes vízállásnál 50–100 m, mélysége 1–5 méter között váltakozik.

A Tisza felső és középső szakaszán, valamint a Bodrogon és a többi mellékfolyón a nagy folyószabályozási munkálatok befejezéséig, illetve a tiszalöki vízlépcső megépítéséig (1953–1954) komoly akadályokba ütközött a hajózás. Száraz években és évszakokban szinte teljesen le is állt. Emellett Lászlóffy Woldemár szerint november közepétől március végéig (évi átlagban 135 nap) a jegesedés tette és teszi bizonytalanná, vagy lehetetlenné a vízi szállítást.² A XVIII–XIX. században a folyókra telepített hajómalmok (2. kép) is kedvezőtlenül befolyásolták a hajózást.

2. kép. Heyduk Ambrus Tokajt ábrázoló borcímkéje a Bodrogra telepített hajómalmossal

Áruszállítás a Tiszán

A tiszai áruszállítás – a továbbított áru összetétele, mennyisége és módja alapján – négy nagy (és több kisebb) korszakra osztható: 1. A nagytömegű fa- és sószállítás időszaka (főként tutajokon és sóhajókon a XIX. sz. második feléig). 2. A XIX. sz. második felétől 1920-ig: a fa és a só mellett a folyószabályozási és partvédelmi munkálatokhoz nagytömegű kő szállítása + mezőgazdasági termékek (pl. gabonafélék, cukorrépa, kender, gyümölcs) fuvarozása. 3. 1920–1950 között: a tria-

² Lászlóffy Woldemár: A Tisza. 330.

noni békeszerződés következtében az ország elvesztette a kárpátaljai erdőségeket, a máramarosi és erdélyi sóbányákat, így szállításuk megszűnt. Az áruszállításban a tokaji kőbányákból származó kő és a mezőgazdasági termékek vették át a vezető szerepet. A 2. és 3. szakaszban dominánssá vált a gőzvontatás, de elvélve még állati és emberi erővel is vontattak kisebb fahajókat. 4. Az 1950-es évek közepétől napjainkig: megszűnt a gőzvontatás. A szállított áruk: kő (a partvédelmi munkákhoz), a Sajó torkolatvidékéről kavics (sóder), és vegyi áruk (pl. műtrágya a Tiszai Vegyi Kombinátból). A fuvarozást a MAHART és a vízügyi igazgatóságok motoros vontatói és önjáró uszályai végezték, illetve végzik.

A természeti (hidrológiai) nehézségek ellenére – mint már szó volt róla – több évszázados múltra tekinthet vissza a tiszai áruszállítás, a tutajozás és hajózás. Erre vonatkozóan az Alsó-Tiszára több, a Felsőre kevesebb forrásanyag áll rendelkezésre. *Frisnyák Sándor* (1990) szerint a Máramarosi-medencében a XIII. században kezdődött a sóbányászat. Aknaszlatináról, Aknasugatagról, Rónaszékről tiszai tutajosok szállították a sót Tokajba és Szolnokra. I. Ferdinánd király 1550-ben a felvidéki Bártfán készíttetett a Bécsből odarendelt Achner és Ischner hajóépítő mesterekkel 30 naszádot. A kész hajókat a Tapoly és a Bodrog vizén juttatták le a Tiszára.

A 17. századi tiszai vízi közlekedés fontosságát mi sem jellemzi jobban, mint az a tény, hogy I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1646-ban a máramarosi só nyugatra szállításának megkönnyítése végett a Tisza menti Nagytárkánytól a bodrogközi Karcsa-éren át Tokajig csatornát ásatott flamand és velencei mérnökök tervei szerint. A csatorna megfelelő karbantartás híján feliszapolódott, majd később II. Rákóczi Ferenc betemetette.

A Nagybocksón (860 fkm) 16 szálfaból összeállított felső-tiszai tutajok minimális terhelését 60 bécsi mázsában (= 3,4 tonna) szabta meg a kamara. Máramarosszigeten (850 fkm) vették fel a sót, és Tiszaújlakon (544 fkm) hatot kötöttek belőlük össze. Egy-egy ilyen kötés rakománya legalább 60 tonnára rúgott. A *fogadó-állomások* közül *Tokaj*, *Tiszafüred*, *Szolnok* és *Szeged* a legfontosabbak (Tokajban ma is áll az emeletes, barokk stílusú sótárnoki ház. A fenyőfarönkökből épült sóraktárt 1947-ben bontották le). Tokaj látta el fával a Bodrogközt, a Taktaközt és az Alföld északkeleti peremterületeit. Sok fát használt fel később (XIX. sz. második fele, XX. sz. eleje) Tokajban a gyufagyár és az 1946-ig dolgozó fűrészüzem is. Tiszafüreden nagy favásár volt a Máramarosból leúsztatott fából, amiből főleg hevesi, abonyi, egri asztalosok, olykor ácsok vásároltak meg feldolgozás céljára.³ Arról is van adatunk, hogy a dombrádiak tutajosnak állva szállítottak sót Naményba, Tárkányba, Tokajba.⁴ A szállított só mennyiségére utal a Vasárnapi Újság 1867-es híradása, mely szerint Tiszaújlaknál (ahol sóvámhivatal is volt) a nagy víz és az erős szelek miatt rövid idő alatt több tutaj elsüllyedt, amelyben 5000 mázsa só volt.⁵ *Bencsik János* az említett újság három képét közli (1865-ös, 1873-as és 1892-es számokból) tót tutajosokról, illetve sószállító oláhokról.⁶ A sószállító tutajokat és a hajók egy részét, miután rakományukat kirakták, szétbontották és fájukat értékesítették.⁷

Már a XVIII. századból állnak rendelkezésre olyan adatok, hogy a tarpai, ti-

3 *Dankó Imre* 1986.: Árucseré és migráció. 14.

4 *Selmecei Kovács Attila* 1984.: Kézimalmok Kelet-Magyarországon. 224.

5 Vasárnapi Újság 1865., 1867., 1873.

6 *Bencsik János* 1986.: A folyók elválasztó, a révek összekötő szerepe a paraszti árucserében. Árucseré és migráció. 143.

7 *Korompai Gábor-Boros László* 1979.: A felső-tiszai áruszállítás régen és ma. 83–85.

szabecsi, tiszaujlaki, csengeri sajkárok vízi úton szállították az *almát*, a *diót*, *aszalvány-gyümölcsöt* Tokaj, Szolnok, sőt egészen Szeged piacáig.⁸ A Tiszazug területére fenyőtutajokon érkezett az apró, piros tiszai alma, tiszaháti alma, illetve füzalma – ez utóbbi Rahó környékéről.⁹ *Viga Gyula* szerint Tokaj, Tiszalök, Tiszalúc, Tiszacségye, Tiszafüred, Nagyrév, Szolnok, Szeged lehetnek a vízi szállítás fő célpontjai e vonatkozásban is.¹⁰

Fényes Elek 1847-ben említést tesz a hegyaljai kölelőhelyekről, kőbányákról. A nagyobb területeket ellátó központ Tokaj közvetlen környéke volt.¹¹ Az útépitésre, partvédelemre használt andezitet ekkor már vízen is szállították.

A tiszai hajózás a szabályozások kora előtt fontosabb szerepet töltött be az Alföld életében, mint manapság. Az árvizek levonulása a „partalan mederben” lényegesen lassúbb volt, s a kisvízi nívó mindenütt magasabban állt. Az állandóan, vagy az év nagy részében vízzel borított területekre csak vízi közlekedési-, szállítási eszközökkel lehetett eljutni. A szabályozási munkálatok, a partvédelem kiépítése óriási mennyiségű követ igényeltek az 1840-es évek közepétől egészen 1910-ig, sőt azt követően is.

Széchenyi István nemcsak mint a folyószabályozás lelkes támogatója, szervezője ismeretes. Tervei között szerepelt a rendszeres tiszai személy- és áruszállítás megteremtése. A vízi közlekedésnek döntő szerepet szánt az árvízzel gyakran súlytott Tisza-völgyben. Az ügy támogatása érdekében 1833-ban az „I. Ferenc” gőzessel Szegedig hajózott. Sárospatakon a vár Vízi kapu felőli sarkán márványtábla hirdeti: „Széchenyi István 1845. szeptember 28-án gőzhajón érkezett városunkba, hogy a környék ármentesítéséről, a Bodrogközi Tisza-szabályozó Társulat életre hívásáról tárgyaljon.” 10 hónappal később, 1846. július 22–23-án a „Pannónia” gőzessel Tokajban tett látogatást, majd tovább indult, de Tiszabercelnél fatönkre futott hajója. A szabályozási munkálatokra szervezett „Tisza-völgyi Társulat” debreceni ülésére 1846. augusztus 4-én került sor. Ekkor tett *Andrássy Gyula* (akinél előzőleg Széchenyi Tiszadobon vendégeskedett) javaslatot az önálló tiszai gőzhajózási társaság megalapítására. A gondolatot lelkesen támogatták, de nem sikerült megegyezniük az osztrák Duna Gőzhajózási Társasággal. Az versenytársat látott a tiszaiakban és hajót sem épített nekik. Az 1849-ben alapított *Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság*, a MFTR hajói a század második felében eljutottak a Tiszára és mellékfolyóira is. Az MFTR mellett az 1889-ben megszervezett *Folyammérnöki Hivatalok* és néhány magánvállalkozó végzett később áruszállítást a Tiszán és mellékfolyóin.¹² A *Sátoraljaújhelyi Folyammérnöki Hivatal* 1911-ben a Felső-Tiszán, a Szamoson és a Bodrogon állami kezelésben kivitelre kerülő mederszabályozásokhoz és partbiztosításhoz szükséges építőanyagok szállítása céljából a földművelésügyi minisztérium költségén megszerezte a 90 cm mély járatú, 60 névleges löerejű, ikercsarvú „Szatmár” gőzhajót a hozzá tartozó 2 db vas- és 6 db fauszállyal együtt. A vashajók 100–120, a fahajók 50–80 m³ hővel voltak terhelhetők. Az állami érdekek sérelme nélkül mind a gőzhajót, mind tartozékait a szabályzatban meghatározott napi bérekkel magánfelek is használhatták.

Az 1911-es év folyamán a „Szatmár” gőzhajó 212, az 1. számú vasuszály 147,

8 *Kuknyó János* 1973.: A Szabolcs-Szatmár megyei almatermelés. 49–51.

9 *Viga Gyula* 1986.: Gyümölcs a népi árucserében. 184–185.

10 *Viga Gyula* 1986.: Gyümölcs a népi árucserében. 184–185.

11 *Goldmann Mór* 1930. 107.

12 *Korompai Gábor–Boros László* 1979.: A felső-tiszai áruszállítás régen és most. 85–87.

a 2. számú 252, az 1. fauszály 31, a 2. 244, a 3. 187, a 4. 240, az 5. 224 napon keresztül volt üzemben.¹³

Az üzemben tartás a szabályzatban előírt 30 210 K helyett 27 997 K 27 fillérbe került. Ebből a személyzet (hajóvezető, gépész, fűtő, segédűtő, matróz) javadalma-zása 8,030 K 10 fillér, a kőszén beszerzése, a vasúttól a hajóállomásra szállítása (3194 mázsa szén) 11 282 K.

A hajóval és tartozékaival 1911-ben 10 309 m³ követ szállítottak el Tokajból a Tisza különböző pontjaira Csap és Tiszafüred között, és pedig felfelé 1754 m³-t, lefelé 8555 m³-t. A tényleges elszállítás költsége a be- és kirakással, s a használati díjakkal együtt 39 760 K 23 fillér, amelyből a használati díj és értékcsökkenés 11 762 K 97 fillér. A szóban forgó kőmennyeiség tengelyen történő elszállítása közel kétszer többbe (= 78 053) került volna, mint vízben.¹⁴

A Szatmár gőzhajó és a hozzá tartozó uszályok 1911 előtt is a Tiszán fuvaroztak. 1904 és 1911 között átlagosan 167 üzemnapot dolgoztak. Az egyes évek üzemnapjai a következőképpen alakultak: 1904:125, 1905:170,5, 1906:172,5, 1907:96,5, 1908:159,5, 1909:177, 1910:123,5. A fuvarozás 1904–1907 között veszteséges, 1908-tól nyereséges volt. 1904-ben még 3969 K volt a ráfizetés, 1909-ben már 780 K, 1910-ben 7106 K nyereséget könyvelhettek el.¹⁵

A Sátoraljaújhelyi Folyammérnöki Hivatal 1926–1944 között évente átlagosan 40 ezer m³ andezitet szállított a tokaji kőbányákból (Patkó, Tarmak) a folyamszabályozási és partvédelmi munkálatokhoz. A Hivatal gőzvontatói sekély merülésű, a kis-víz idején is elég nagy biztonsággal közlekedni tudó hajók voltak. Ugyanakkor gyenge vonóerejük folytán árvíz idején felfelé csak igen lassan haladtak. Még századunk első felében is gyakori volt az *uszályok völgymenti úsztatása*, ereszkedése (azaz nem vontatták, hanem a víz sodra vitte lefelé). Felfelé pedig nem ritkán lóval, vagy emberi erővel vontatták.

A Tiszán a legmodernebb hajóparkkal a M.F.T.R. rendelkezett. Hajói (pl. az 1910-ben épült, 120–120 LE-s lapátkerekes „Ipoly”, a „Csaba”, „Tahi”, valamint a „Vásárhelyi”) főként tokaji követ szállítottak a Közép- és Alsó-Tiszavidékre.

A magánvállalkozók sokféle árut, így követ, fát, cukorrépat, gabonaféléket, lent, kendert, almát és bort fuvaroztak. A század első harmadában a tokaji kikötőből a 250–250 tonnás „Maros” és a „Katica” nevű *fedeles fahajók* (3. kép) rendszeresen szállítottak szabolcsi (Rakamaz, Tiszánagyfalu, Timár, Szabolcs, Balsa, Gáva, Vencsellő, Tiszaeszlár) búzát a szolnoki malomba.

A XIX. század második felében és a XX. század elején nagy volt a kő iránti kereslet, ezért számos kőbányát nyitottak Tokajban.

„Tisztelt Királyi Törvényszék!

Alulírott igazgatóság azon tiszteletteljes kérelemmel fordulunk a tekintetes királyi Törvényszékhez, mint illetékes bírósághoz, hogy a »Tokajhegyaljai Trachitbánya Részvénytársaság« céget a társaságok jegyzékébe bevezetni és a bevezetés megtörténtét közzétenni méltóztassék.

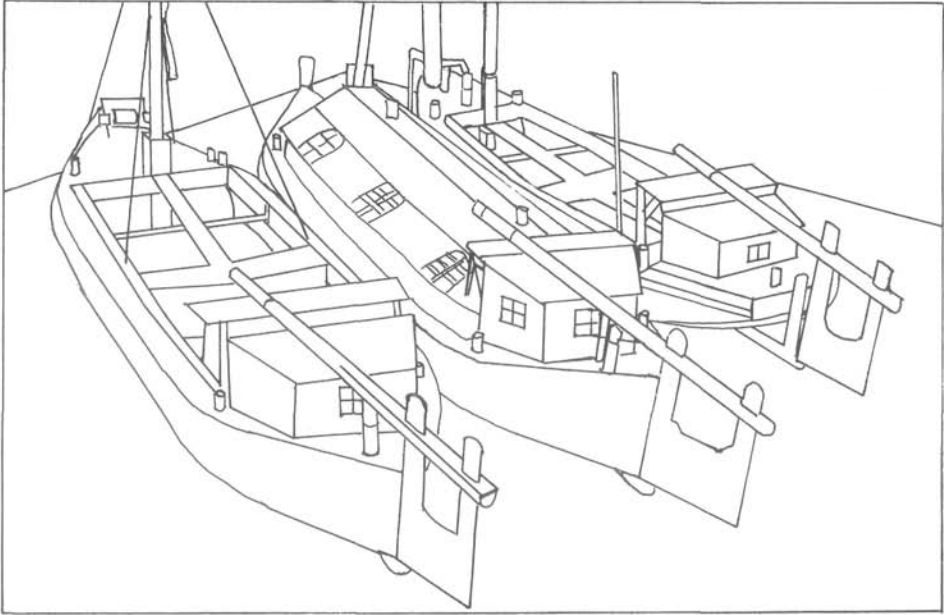
Egyidejűleg kérjük, hogy azon körülményt, miszerint a fentnevezett részvénytársaság igazgatóságába dr. Goldmann Mór elnök, Szász Géza és Weisz Hermann igazgatósági tagok választottak be – szintén bevezetni méltóztassék... Tokaj, 1923. évi október hó 14-én.”

„Iparengedély. Szász Gyula Tokaj községi lakos, magyar állampolgár, született

13 Nyárády László 1912.: A „Szatmár” gőzhajó üzeméről. Vízügyi Közl. 227–228.

14 Uo.

15 Zemplén Vármegyei Levéltár.

3. kép. Tiszai fahajók makettjei (készítette: Almássy Dénes). Balról jobbra:
1. pusztahajó (nyitott rakterületű), 2. a „Katica” fedeles (búzás vagy koporsós hajó),
3.15 vagonos pusztahajó

Tokaj községben 1858-ban, kőbánya ipar gyakorlásának az 1922. évi XII. törvény-cikkben megállapított feltételeit saját személyében kellőképpen igazolta. Ennélfogva Szász Gyulának az engedélyhez kötött ipart űző iparosok lajstromába B. 8/926. szám alatt bevezettük és részére a kőbánya és azzal kapcsolatos üzletágak folytatására iparnak Tokaj és Tarczal községek területén „Tokaj-hegyaljai Trachit Kőbánya cég alatt gyakorlására az iparendélyt ezennel kiadjuk.

Kelt Tokaj, 1926. évi július hó 9-én. Isépy sk. főszolgabíró”¹⁶

A sátoraljaújhelyi Zemplén Vármegyei Levéltárban őrzött okirat¹⁷ szerint 1930-ban Tokajban hajózási társaság alakult kőszállításra:

„Alulírott Szász Géza szállító és Binét Jenő kőbányatulajdonos tokaji lakosok tisztelettel bejelentjük, miszerint Tokaj szék- és telephellyel »Tiszai Gőzhajózási Vállalat Szász Géza és Társa« közös cég alatt közkereseti társaságot létesítettünk és az A, alatt csatolt iparigazolvány alapján e közkereseti társaság a Tisza és mellékfolyóin áruknak vízi fuvarozásával foglalkozik.

Tisztelettel kérjük, méltóztassék e közkereseti társaságot a társas cégek jegyzékébe bevezetni és közzétenni.

Tisztelettel bejelentjük továbbá, miszerint cégjegyzői jogosultsággal ruházzuk fel Krausz Artúr cégvezető tokaji lakost és kérjük, méltóztassék cégjegyzői jogosultságát a cégjegyzékbe bevezetni. ...Úgy a mi, mint a cégjegyző aláírását tartalmazó címpéldányt 3 példányban csatoljuk.

Tisztelettel:
Szász Géza
Binét Jenő”

16 ZV. L.

17 ZV. L.

„Az általam aláírt helyen és napon 93/1930. ügyszám alatt felvett hitelesítési jegyzőkönyv alapján tanúsítom, miszerint Szász Géza szállító, és kőbányatulajdonos, továbbá Binét Jenő birtokos és kőbányatulajdonos, általam személyesen is ismert tokaji lakosok, jelen kérvényt a mai napon előttem sajátkezűleg írták alá.

Tokajban, 1930. Ezerkilencszázharminc évi december hó 24. napján.

Polereczky Kálmán
kir. közjegyző”

A hajózási társas céget 1931. február 6-án a sátoraljaújhelyi kir. törvényszék is bejegyezte.

A cégalapító Szász Géza még 1931-ben kilépett a vállalkozásból:¹⁸

„Tisztelt kir. Törvényszék!

Alulírott Szász Géza tokaji lakos tisztelettel bejelentem, miszerint a »Tisza Gőzhajózási Vállalat Szász Géza és Társa« bejegyzett közkereseti társaságból kiléptem és tisztelettel kérem: Méltóztassék a bejelentést tudomásul véve, engem a cégből törölni.

Kifejezetten is hozzájárul azonban alulírott Szász Géza ahhoz, hogy a cég az eddigi cég-szöveggel továbbra is változatlanul fennmaradjon.

Alulírott Binét Jenő mint fenti cégnek a Szász Géza kilépése során egyedüli tulajdonosa és Pozsonyi Zoltán tokaji lakos tisztelettel bejelentjük, miszerint Pozsonyi Zoltán tokaji lakos a »Tiszai Gőzhajózási Vállalat Szász Géza és Társa« cég közkereseti társaságba társként beléptem és tisztelettel kérjük:

Méltóztassék ezen körülményt tudomásul venni és Pozsonyi Zoltán tulajdonosi minőségét cégjegyzékbe bevezetni. E célból Pozsonyi Zoltán 3 példányt csatolok.

Tisztelettel:
Binét Jenő
Szász Géza
Pozsonyi Zoltán”

A beadványban szereplő személyi változásokat a királyi közjegyző 1931. november 4-én hitelesítette:

„Az általam alulírt helyen és napon 84/1931. ügyszám alatt felvett hitelesítési jegyzőkönyv alapján tanúsítom, miszerint Binét Jenő és Pozsonyi Zoltán kőbányatulajdonosok, továbbá Szász Géza szállító, általam személyesen ismert tokaji lakosok, jelen kérvényt a mai napon előttem sajátkezűleg írták alá.

Tokajban, 1931. Ezerkilencszázharmincegy évi november hó 4. negyedik napján.

Polereczky Kálmán
kir. közjegyző”

A „Tisza Gőzhajózási Vállalat Szász Géza és Társa” közkereseti társaság Szolnokon vásárolt egy 120 LE-s gőzhajót („Géza”, 4. kép) és több uszályt. Az uszálypark: „Katica” (250 tonnás fedeles, búzaszállító), „Maros” (250 tonnás fedeles hajó), „Vilmos” (250 tonnás puszta, azaz nyitott rakterű hajó), „Lívia” (200 tonnás, puszta hajó), „Zsuska” (150 tonnás puszta hajó). Az uszályok fából készültek.¹⁹

A társaság nem volt hosszú életű. 1935-ben még a sátoraljaújhelyi királyi törvényszék a tokaji községi elöljáróság megkeresésére a következőket válaszolta:²⁰

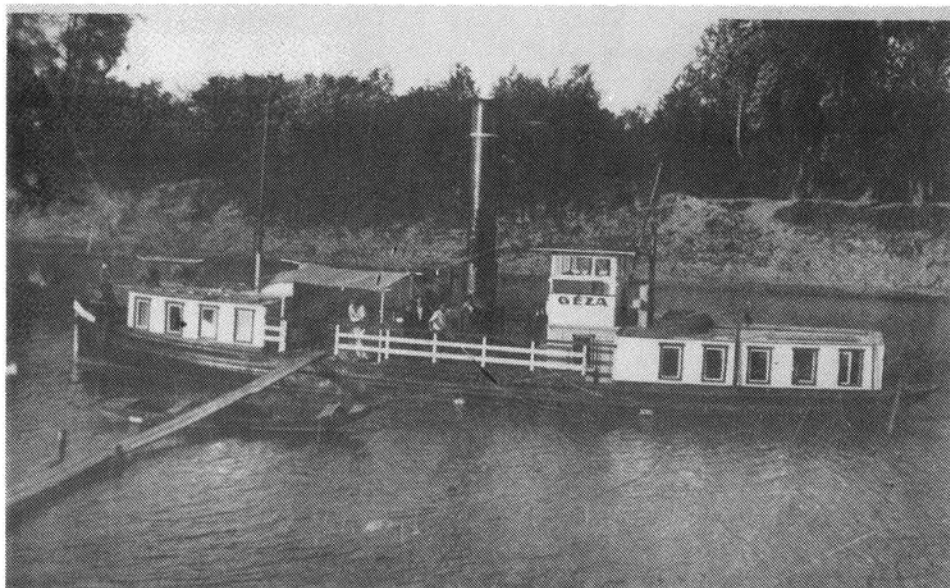
„A f. hó 5. napján 1011/1935. sz. alatt kelt megkeresésére értesítem, hogy a Tiszai Gőzhajózási Vállalat Szász Géza tsa cégnek a tagjai Binét Jenő és Pozsonyi Zoltán tokaji lakosok. Sátoraljaújhely, 1935. július hó 12.”

Olvashatatlan aláírás.

18 ZV. L.

19 Almásy Dénes hajós szóbeli közlése

20 Betnowski Jenő 1968.: A tiszai fahajók építése, javítása, népe. 58.

4. kép. A „Géza” gőzhajó

Nemsokára azonban megszünt, hajóit a Folyammérnöki Hivatal megvásárolta.

A két világháború között szolnoki magánfuvarozók is hajóztak a Felső-Tiszán. Betkowszki Jenőtől tudjuk, hogy némely vállalkozó lóval, vagy gyalog (emberi erővel) szállította a tokaji követ Tiszakarád, Cigánd, sőt a távoli Csap környékére. Ugyancsak Betkowszki írja, hogy a szolnokiak még az 1944-es bombázások idején is felmerészkedtek Tokajba kőért. Így pl. Bede István és a Horváth testvérek 1944 júliusában indultak el a tokaji kikötőből, hogy követ (andezitet) szállítsanak a kőteleki földműves szövetkezetnek házak alapjához.²¹

A második világháborúban a tiszai hajópark jó része megsemmisült. Az azt követő évtizedek tiszai áruszállítása több rövidebb szakaszra tagolható: 1. A háború befejezése után kiemelték a folyómederből az elsüllyesztett vonatokat, fa- és vasuszályokat, s amelyek helyrehozhatók voltak, azokat kijavították. Ezen munkákat az MFTR (ill. utódja a Magyar–Szovjet Folyamhajózási R. T.), a Folyammérnöki Hivatalok műhelyeiben, illetve magániparosok végezték. Tokajban a vasuszályokat Patonay József (az esztergályos munkákat Boros László), a fahajókat Krabot József, Kónya János, Tóth Sámuel, id. Almásy Miklós, Tamás Gábor hajóácsok és segítők javították ki. A „Szatmár” gőzös, s jó tucatnyi fa- és vasuszály mellett újra a vízén ringott a „Pancsova” medertisztító szer-, és a „László” fa-lakóhajó (ez utóbbit Tóth Sámuel hajóács 1940-ben építette, s 1960-ban bontották szét). Újra megjelent a Felső-Tiszán az MFTR jogutódjaként az MSZHART flottillája, így a lapátkerekes 120 LE-s „Ipoly” 1900-ban készítették), a 100 LE-s „Csaba” (1935) és a 120 LE-s „Tahi”, és a 120 LE-s „Vásárhelyi” gőzhajók, s tíznél több 250–300 tonnás vas-

²¹ Almásy Dénes, Kónya Béla, Siku Albert, Éberhart Gábor, Boros Ferenc szóbeli közlése

uszály (pl. „Béla”, „Nándi”, „Lajos” és „Sanyi”). A negyvenes évek második felében néhány magánvállalkozó is fuvarozott a Felső-Tiszán. Különösen a szegedi bejegyzésű „Keve” motoros volt gyakori vendég a tokaji kőbánya kikötőjében.

2. A második szakaszban (az 1950-es évek elejétől az 1960-as évek közepéig fokozatosan kivonták a forgalomból a gőzvonatokat és a fauszályokat. Helyüket nagyobb vonóerejű dízel vonatok (pl. „Tokaj”, „Tarcál”, „Kilián”, „Szikra”, „Juhász Gyula”, „Zalka Máté”, „Zagyva”) és korszerűbb vasuszályok vették át.

A tiszalöki vízlépcső, hajózó zsilip üzembe helyezése (1954) biztonságosabbá tette a hajózást a Tiszán Dombrádig, a Bodrogon az országhatárig. Tokajban, a „Pató” kőbányánál 1953-ban megszűnt a talicskás hajórakodás, helyét a kor követelményeinek megfelelő, 500 tonna/nap kapacitású daru vette át, amely 1967-ig üzemelt. Ennek ellenére a felső-tiszai áruszállítás messze elmaradt a lehetőségektől, a kívánt színvonaltól. A továbbított áru gyakorlatilag a tokaji- és a tiszadaonyi kikötőben rakodott barabási körre (andezitre) korlátozódott (1. és 2. táblázat).

1. táblázat

A tiszai szállítások

1000 tonna

Megnevezés	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977
MAHART-szállítás	97	100	90	148	112	148	154	166	168	157
Vízügyi szervek szállításai	143	106	77	115	66	124	132	101	156	148
Kavics- és homokszállítás	103	317	133	121	164	72	127	155	169	72
Egyéb	18	28	35	69	119	4	3	2	1	–
Összesen	361	551	335	453	461	348	416	424	494	377

2. táblázat

A MAHART által szállított áru mennyisége néhány tiszai kikötőből (be) 1955–1968 között (1000 tonna)

Kikötő	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Szeged	2	5	5	3	9	12	–	6	9	9	14	29	23	18
Szolnok	70	83	73	68	12	95	61	58	50	31	22	32	42	46
Tokaj	64	20	21	25	47	45	26	54	49	67	54	31	32	44
Tiszalök	29	3	4	4	5	1	–	18	1	1	4	–	–	–
Tiszafüred	8	12	7	4	8	1	1	2	2	2	4	6	31	20
Tímár	27	6	3	–	4	3	4	13	6	20	34	–	3	–
Veresmart	4	8	3	4	–	2	2	–	22	22	1	–	5	12

A Tokajból szállított andezit (t-ban)

Év	MAHART-szállítás		ÉVÍZIG-szállítás	
	Összesen	Ebből Szabolcsba	Összesen	Ebből Szabolcsba
1971	74 900	35 000	34 300	5 700
1972	84 000	40 000	18 300	1 900
1973	89 100	41 000	20 800	2 500
1974	79 400	35 400	9 480	310
1975	75 700	25 500	18 500	8 500
1976	80 700	34 400	22 700	16 000
1977	81 600	40 200	21 300	12 000

4. táblázat

A vízügyi igazgatóságok hajói által a tokaji, szegi és sárospataki kikötőkből szállított andezit mennyisége (tonnában)

Év	Tonna	Év	Tonna
1981	42 046	1987	41 505
1982	97 907	1988	44 747
1983	93 319	1989	41 619
1984	59 416	1990	26 344
1985	84 986	1991	32 494
1986	38 619	1992	30 294

5. táblázat

A Tiszai Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság hajóparkja, 1992

Vízügyi ig.	Vontató		Uszály		Kirakodó		Kitűző		Személyhajó	
	db	kW	db	t	db	típ.	db	kW	db	kW
FETI-KÖVÍZIG	2	515	4	585,3	2	Csella	1	74	-	-
É.-KÖVÍZIG	5	1 250	14	2277,6	3	Csella	1	147	2	220
KÖTI-VÍZIG	3	588	3	600,0	3	Csella	2	300	1	147
ATI-KÖVÍZIG	3	550	5	1 130,0	2	Csella	1	74	-	-
Összesen	13	2 903	24	3 592,9	10		6	595	3	367

5. kép. Modern 400 tonnás MAHART-hajók a tokaji kikötőben (a szerző felvétele)

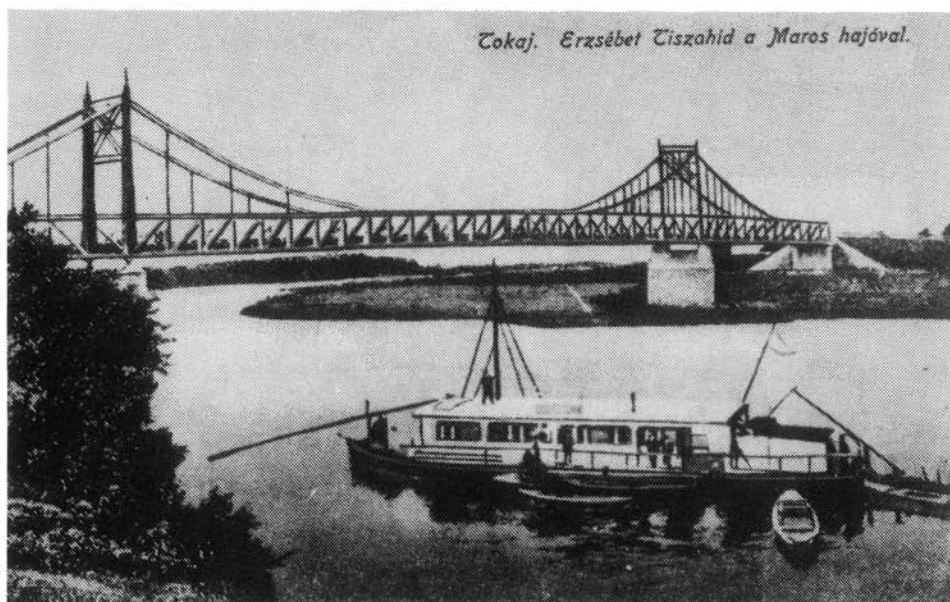
3. Az 1960-as évek második felében a MAHART kivonta a Tiszáról a vontatóhajókat, s helyüket a szükségletnek megfelelően 8–12 db, 400 tonna Z jelzésű önjáró hajók vették át (5. kép). A Miskolci Vízügyi Igazgatóság (az 1950-es években megszűnt Sátoraljaújhelyi Folyammérnöki Hivatal jogutódja) továbbra is vontatókat alkalmazott („Tokaj”, „Tarcál”, „Tarna”, „Jégvirág I.”, „Jégvirág II.”). A vízi úton továbbított áru mennyiségét a 2. és 3. táblázat mutatja be.

1981-ben megszüntették a termelést a tokaji „Patkó” kőbányákban, leállt a csúzda. Ezt követően már csak Szegiben (1963-tól) és Sárospatakon (a bodroghalászi vasúti hídnál, 1987-től) történik csúzdás körakodás. Ebben az időszakban vette kezdetét a sóderszállítás Tiszakeszi környékéről (MAHART és FÓKA hajókon), és a műtrágyaszállítás a Tiszai Vegyi Kombinátból.²²

4. 1987-ben a MAHART kivonult a tiszai áruszállításból, ezt követően ma főként a miskolci és a nyíregyházi vízügyi igazgatóságok fuvaroznak árut a Felső-Tiszán.

A Tisza melléki vízügyi igazgatóságok 1988-ban 13 vontatóval, 24 uszályal, 10 rakodógéppel, 6 kitűző- és 2 személyszállító hajóval rendelkeztek (5. táblázat). Az Észak-magyarországi Vízügyi Igazgatóság (MVI) hajóparkja Tokajban állomásozik. Hajóik évente 30–90 ezer tonna követ szállítanak elsősorban partvédelmi munkálatokhoz (4. táblázat). A MVI hat vontatója közül a „Tokaj” 100 kW teljesítményű, s 1951-ben készült a balatonfüredi hajógyárban, a „Tarcál” (220 kW, 1962. Ba-

²² Almássy Dénes, Kónya Béla, Siku Albert, Éberhart Gábor, Boros Ferenc szóbeli közlése

Tokaj. Erzsébet Tiszahíd a Maros hajóval.

6. kép. Az Erzsébet Tisza-híd Tokajnál a Maros hajóval

latonfüred), a „Tarna” (100 kW, 1973. Balatonfüred), „Jégvirág I.” (220 kW, 1962. Arhangelsk), „Jégvirág II.” (220 kW, 1962. Balatonfüred, „Jégvirág IX.” (300 kW, 1977. Balatonfüred), „Jégvirág X.” (300 kW, 1980. Balatonfüred). A „Jégvirág” hajóegység fő feladata a téli időszakban a jégtörés, a tiszalöki vízlépcső és a hídpillérek védelme a jég romboló munkájával szemben, s csak másodlagos szerepköre a vontatás. 12 vasuszálya 2277,6 tonna áru továbbítására alkalmas. Közülük a legkisebb az 1963-ban Balatonfüreden épített MVI 14 58,5 tonnás, míg a nagyobbak az MVI. 7 (Tiszalökön épült 1981-ben) 200 tonnás, a MVI 6. (1976. Tiszalök) 223 tonnás, a MVI 11 (1978. Tiszalök) 292,8 tonnás. A Miskolci Vízügyi Igazgatóság tokaji, illetve tiszalöki állomáshellyel négy tanyahajót tart fenn. A Balatonfüreden épített „Tokaj” és „Tiszalök” 10–10 fő, a „Sárospatak” 14 fő, az „Abasár” 28 fő kényelmes elhelyezését teszi lehetővé.

A Felső-Tiszán menetrend szerinti személyszállítás nincs. 1965–1967 között a MAHART „Hortobágy” nevű vízibusza szállított SZOT-üdülőket Tokaj–Hajdúszoboszló és Tokaj–Sárospatak között. A MVI 50 személye „Hullám” vízibusza az 1980-as évek közepétől alkalmanként, a MAHART „Hegyalja” vízibusza 1982-től szállít kirándulókat Tokajból Sárospatakra, illetve Tiszalökre, Tiszadobra.

IRODALOM

Barna Gábor

1973. A tutajozás kulturális jelentősége a Közép-Tisza és a Hármaskörös mentén (kézirat)

Bencsik János

1986. A folyók elválasztó, a révek összekötő szerepe a paraszti árucserében. Árucseré és migráció. pp. 143–153.

Betkowskij Jenő

1986. A tiszai fahajók építése, javítása, népe. Szolnok

Boros László

1984. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. In: Budapest és a megyék földrajza (szerk.: *Frisnyák Sándor*). Tankönyvkiadó, Bp., pp. 95–115.

Bulla Béla

1962. Magyarország természeti földrajza. Tankönyvkiadó, Bp., p. 423.

Dankó Imre

1986. Árucseré és migráció. Árucseré és migráció. pp. 11–19.

Dezsényi Miklós–Hernády Ferenc

1967. A magyar hajózás története. Műszaki Könyvkiadó, Bp., p. 172.

Fényes Elek

1851. Magyarország geographiai szótára I–IV. Pest

Frisnyák Sándor (szerk.)

1984. Budapest és a megyék földrajza. Tankönyvkiadó, p. 397.

Frisnyák Sándor

1990. Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Bp. 212.

Goldmann Mór

1930. Tokaj gazdasági és pénzügyi fejlődése. In: *Mosolygó József* (szerk.) Tokaj és vidéke. Magyar városok monográfiája, Bp.

Korompai Gábor–Boros László

1979. A felső-tiszai áruszállítás régen és most. Szabolcs-Szatmári Földrajzi Olvasókönyv (szerk.: *Frisnyák Sándor*). pp. 80–91.

Kuknyó János

1973. A Szabolcs-Szatmár megyei almatermesztés. Nyíregyháza, p. 141.

Lászlóffy Woldemár

1982. A Tisza. Akadémiai Kiadó, Bp., p. 610.

Nyárády László

1912. A „Szatmár” gőzhajó üzeméről. Vízügyi Közl. pp. 227–228.

Páll István

1986. Árucseré a Tisza két partjai között. Árucseré és migráció. Miskolc, pp. 155–163.

Selmeczi Kovács Attila

1984. Kézimalmok Kelet-Magyarországon. Tanulmányok Szatmár néprajzához. Szerk.: *Farkas József és Újváry Zoltán*. Debrecen, pp. 217–233.

Viga Gyula

1986. A gyümölcs a népi árucserében. Árucseré és migráció. Miskolc, pp. 175–193.

A BUJDOSÓ JÓKAI Kísérlet egy kultikus történet (re)konstrukciójára

PORKOLÁB TIBOR

„MINDEN VÉGNEK A VÉGE” (A TÖRTÉNET ELKEZDŐDIK). „– Öcsém, be édesen alszol; – mondá Nyáry, – Dembinszky serege szét van verve; – vége mindennek! Milyen álom és milyen ébredés! A halálra ítélt ébredése ennél nem iszonyúbb, ki családja körében álmodja magát, s kit azzal ébresztenek fel, hogy vár a halottas szekér! E pillanat emlékeinek leírását megtagadja tőlem a szív, megtagadja a kéz; annyit mondhatok, hogy ez beillik »kóstolónak az örök kárhozatból!«” Jókai – az *Életem legszomorúbb napja* című „naplótöredéke” szerint – így ébred rá a nemzet ügyének immár végleges bukására. E kulcsfontosságú (lélektani) szituáció megfelelő poentírozásáról a szembeállító és hasonlító szerkezet, valamint a remekül alkalmazott elhallgató-sejtető technika gondoskodik. Az elhallgatás e drámai pillanatok átélő hős személyiségválságát (és ezen keresztül a katasztrófa apokaliptikus arányait) hivatott demonstrálni. A tárgyilagos olvasónak el kell ismernie, Jókai bámulatos érzékkel képes kiaknázni a nemzeti történelem tragikus eseményeiben rejlő érzelmi lehetőségeket, olyannyira, hogy ennek érdekében még az elhallgatásra is hajlandónak mutatkozik. A Haza tehát veszve van, a pusztulás egyetemes („Hogy össze volt zúzva az egész világ! Felborulva minden társadalmi kötelék, családviszonyok, hit, vallás, törvények, tulajdon, – minden –, minden felforgatva, összedúlva.” *Egy bujdosó naplója*), a hős személyes sorsa pedig elválaszthatatlan a Haza sorsától: „A világsi katasztrófa után az én életem is be volt végezve. A nagy óriás, a dicső Magyarország széthullott atomjaira: a nagy emberek mind porszemek lettek. Én is egyike voltam ezeknek a név nélküli, súly nélküli, cél nélküli porszemeknek. Itt volt a minden végnek a vége! (...) Vagy a bitófa, vagy az öngyilkosság. – Huszonnégy éves voltam. És halott.” (*A tengerszemű hölgy*)

Az ország romjainak szomorú díszletei között ragyogó alkalom kínálkozik az önkéntes halál vállalásának tragikusan szép gesztusára. A nemzeti enyészet komor freskóját így a személyes életáldozat (lehetőségének) heroikus pátosza igyekszik még hatásosabbá (s ezzel hitelesebbé) tenni. Ennek a kísérletnek az ellentmondásossága már Mikszáth Kálmán (1907) előtt sem maradt rejtve: Jókai *Az én életem regényében* „annyi pátoszt és cikornyát vegyít előadásába, hogy ez a szándék is csak művészi hangulatsinálásnak tetszik”.

„KIS ODYSSEA” (A TÖRTÉNET LENDÜLETET VESZ). A szabadságharc „tintalovagja” (Mikszáth, 1907) végül nem az öngyilkosság, hanem a menekülés mellett dönt. Elindul „az ismeretlen föld és az ismeretlen jövő” (*Egy bujdosó naplója*) felé. Menekülése jórészt a romantikus kalandregények kliséivel írható le. Egy üldözött szabadságharcos, a halál elől futó hazafi kultikus alakja bontakozik ki az író visszaemlékezéseiből és a Jókai-életrajzokból. Már az út kezdete is regényesen gyönyörű: a halál gondolatával viaskodó hőst politikai ellenfele, Kossuth egyik

titkára, a parasztkocsisnak öltözött Rákóczy János veszi fel a szekerére, és együtt indulnak Arad felől északi irányba. (Az áruhás menekülés motívuma mellett figyelmet érdemel a történetnek az a rejtett üzenete is, amely a nemzeti ügy bukásának politikai ellentéteket feloldó szerepet tulajdonít: a különböző pártállású hazafiak e tragikus pillanatban ellenfelekből egymást segítő barátokká válnak. A nemzeti katasztrófa tehát a sorsközösségen és a hazafias oppozíción alapuló lelki közösség, valamiféle misztikus nemzetegység kialakulásának a lehetőségét is felvillantja.) A „kultikus beállítódás” (Dávidházi, 1989) által meghatározott életrajzok megpróbálkoznak a menekülés lélektani hátterének felrajzolásával is: „Menekült mindenki. Jókai kétségbe esve, a halál vágyával roskadozó lelkében futott. (...) Csak nejeére gondolva volt képes életét fenntartani, a nemzeti szerencsétlenséggel ráinduló hazafias fájdalmat elviselni.” (Nógrádi, é. n.) Gyulán aztán megtörténik a nagy találkozás, Jókai és a férjmentő Laborfalvi Róza együtt indulnak Miskolcra, majd Tardona felé. A legendás utazás talán leghíresebb epizódja az orosz hadakon való átkocsizás vakmerő mutatványa, igazi hőse (pontosabban hősnője) pedig a minden veszéllyel dacoló Laborfalvi Róza. A férjét szöktető asszony már-már mítikus nagyságúvá növelt alakja a Jókai-biográfiák kedvelt közhelyévé és a Jókai-művek (például a *Politikai divatok A feleség* és az *Egy bujdosó naplója Nő és szerető* című részei) alapmotívumává válik. A *tengerszemű* hölgyben így jelenik meg ez a heroikus asszonyideál: „Mikor minden el volt veszve, az ő szerelme nem vészett el. Utánam hozta. Magával vitt. Megszabadított. Mikor egész Magyarország meg volt már hódítva, még volt egy foltja a hazának, ahová a hatalom nem jutott soha. Ő kitalálta azt a zugot és keresztül minden ellenséges táboron elvitt magával oda. (...) Egész hadművelet kellett ahhoz, Világosvártól eljutni odáig, ahol a világnak nincsen szája. (...) Valóságos kis odyssea volt az odáig eljutás. Egy kis ekhós parasztszekéren utazik egy asszony, görögdinnyéket visz a vásárra, az inas és a kocsis elől ülnek. Az inas vagyok én, a kocsis Rákóczy János (...)” Az ellenséges seregekkel teli Alföldön való menekülés anekdotikus története összekapcsolódik egy romantikus szerelem érzelmes történetével. Ez a szerelem nemcsak a halálos veszedelemmel, rettenetes akadályokkal, hanem a teljes dezillúzióval, a tragikus reménytelenséggel is képes szembeszállni. E rendkívül hálás téma fróki kiaknázását – Jókai mellett – jó néhányan megkísérik, például Krúdy Gyula (1910) is: „az alföldi pusztaságon zuhogó záporosóben menekültek az ismeretlenség felé – a halál, a börtön elől. A kötél, melynek árnyéka ott lebegett minden magyar feje felett, a golyó, amely röppenve fúródott a honfi szívekbe, a rejtelmes, messzi börtönök, amelyeknek borzalmait akkor még csupán csak sejteni lehetett, – a szörnyű veszedelem, amely Gyulán összetalálkoztatta Móricot Rózával, talán csak arra volt jó, hogy fokozza szívük szerelmének regényességét. A halál gondolata nem dermesztette meg a két romantikust, hisz íme együtt vannak, egymás kezét fogják, egymás szemébe néznek, amíg a parasztszekér csendesen gördül tova a bujdosók útjain... Az asszony menti a férjét. A színésznő szökteti a költőt.” Krúdy – Jókaival ellentétben nem a menekülés történetének anekdotikus lekerkítésére koncentrál, hanem e regényes szituáció érzelmi-hangulati telítettségét kívánja megragadni. A letarolt haza az ő számára csupán látványos színpad, ahol hatásosan felléptetheti hőseit, és ahol bemutathatja a halált is legyőző szerelem romantikus alaptémájának egy lehetséges variációját.

„NAGY IDŐK LEGMAGASZTOSABB NAPJA” (A TÖRTÉNET LÁTSZÓLAG FÉLRESIKLIK). A Laborfalvi Róza – Jókai kapcsolat legendásítása, kultikus átlényegesítése egyébként nem a férjmentés epizódjával kezdődik. Már botrányos házasságkötésük is egy romantikus (szerelmi) regény központi fejezete lehetne. (Ennek a bizonyos *Jókai-regénynek* a megkonstruálására az életrajzírók kísérletet is

tesznek.) Ahogy Szini Gyula (é. n.) írja: Róza „úgyszólván a tíz körmével ragadta el Jókait az anyja és Petőfi elől”. Az igazi lehetőséget azonban 1848. március 15. kínálja. A kultikus beállítódás rendszerint az életrajzi tények sajátos szelekciójával és deformációjával jár együtt. A biográfia gyakran fikciós elemekkel töltődik fel. Ezt a nyilvánvalóan konstrukciós eljárást valamiféle biografikus hitelességigény, műfaji attribútumnak tekintett valóságfeltáró szándék próbálja leplezni. Jókai és Laborfalvi Róza egymásra találásának (dramaturgiai szempontból is számottevő teljesítményként értékelendő) időbeli és térbeli elhelyezése ennek a kultikus célnak a transzformációnak talán a legjellegzetesebb példája. A nevezetes találkozás ugyanis – legalábbis az író és néhány biográfusa szerint – 1848. március 15-én, a Nemzeti Színház deszkáin, euforikus forradalmi tömegek jelenlétében történik meg. A forradalom így a *Jókai-regény* gyönyörű szerelmi történetének kulisszájává válik: „Este volt, a tömeg a nemzeti színházhoz siet és követelik, hogy Bánk bánt adják. Az előadást a tömeg lelkesedése megakasztja, a zenekar a Rákóczi-indulót játsza, majd Egressy a nemzeti dalt szavalja el. (...) Hogy a rendzavarásnak elejét vegyék, Jókai felrohan a színpadra, s onnan beszédet intéz a közönséghez. (...) Jókai ekkor látta meg a színpadon a híres drámai színésznőt, Laborfalvi Rózát. A híres színésznő levette kebeléről lelkesedésében a nemzeti színű kokárdát, s Jókai melléje tűzte. Ez volt mátkagyűrűje.” (Nógrádi, é. n.). Míg Nógrádi László szövege meglepően retorizálatlan (talán csak a „mátkagyűrű”-metafora képes bizonyos érzelmi horizontok megnyitására), addig Kőrösi Henrik (1925) szinte gátlástanul él a gondosan szcenírozott, szimbolikus értelemmel bíró jelenet kínálta lehetőségekkel: „E nagy idők legmagasztosabb napja adta neki a legönfeláldozóbb feleséget, a felejthetetlen emlékü Laborfalvi Rózát. (...) »Bánk bán« volt előadásra kitűzve. (...) Midőn Jókai bevégezte beszédét, a színpad mögül előállott egy királynői alak, királyi ruhában, fején diadémmal. Laborfalvi Róza volt, aki éppen Gertrudot akarta eljátszani. Oda lépett az ifjú szónokhoz és kokárdát tűzött a mellébe. A közönség tapsolt, éljenzett. Ezt a jelenet két rokonszív egy egész életre szóló eljegyzésének jelene volt. A végzet akarta így, hogy a magyarul legszebben beszélő leány a magyarul legszebben író ifjúnak legyen a nevéje és hogy a szabadságharcban ő mentse meg igazi hű feleséghez méltó önfeláldozással a magyar nemzetnek büszkeségét.” A „kultikus nyelvhasználat” (Dávidházi, 1989) jellegzetességei Mikszáth (1907) interpretációjában is felismerhetők: „Mindenki beszélt, mindenki dühvel követelte Táncsicsot. (...) Ekkor Jókainak az az ötlete támadt, hogy felszalad a színpadra és onnan szól a néphez. Úgy, amint volt, rohant fel karbonari köpenyegében, s erősen behorpadt cylinder kalapja mellett egy óriási veres tollal, de egyszerre meghökkent, a lába legyökerezett. Egy tünemény állt előtte. A forradalmár előtt egy királyné. Gertrudis. A legszebb Gertrudis Magyarországon. Laborfalvi Róza levett a saját kebeléről egy nemzeti színű kokárdát és a Jókai szíve fölé tűzte, aztán a szeme közé nézett mélán, édesen, rejtelmesen. És Jókai e pillanatban érezte bizsergető ereiben, hogy ez a nézés az ő jutalma a végzettől a mai napért, és hogy ez a jutalom egy egész életre szól.” (Mindenesetre meglehetősen furcsa látvány lehetett a „gaz meráni” Gertrudis – kebelén a nemzeti színű kokárdával. Azzal, amit aztán Jókai szíve fölé tűz. Úgy tűnik, a forradalom hevében még egy Gertrudisnak is ajánlatos a kokárda viselése.) Mikszáth szinte erre az adomásátva szakralizált, kultikus napra vezeti vissza az egész Jókai-jelenséget, „még akkor is, ha tudta, hogy március 15. kultusza, sőt jószerivel március 15. önmagában is a Jókai szövegek műve, még ha helyesen látta is, hogy Jókai hogyan használta fel a történelmi nap kultuszát saját kultuszának építgetésére, fojdozására, ébren tartására” (Szilasi, 1992). És persze Jókai ennek a célnak a szolgálatába állítja néhány hónapos bujdosásának legendásított történetét is.

„ÉLETEMBŐL KITÖRLÖTT IDŐ” (A TÖRTÉNET MEGKÜZD A TERJEN-GŐSSÉG VESZÉLYEIVEL). A menekülés célpontja „egy kis falu a borsodi Bükk mélyén, Tardona, amelynek még a neve sem volt feljegyezve Karacs Ferenc térképén” (*A tengerszemű hölgy*). Jókainé tehát olyan bűvőhelyet talál férje számára,¹ ami egyrészt *nem létezik*, másrészt (ha mégis létezik) gyakorlatilag megközelíthetetlen. „Folyvást ősrენgetegek között halad az ember – írja Jókai *Az első ősz hajszálak* című visszaemlékezésében –, négyszer, ötször átgázolva a patakon.” *A tengerszemű hölgyben* pedig így mutatja be rejték helyét: „Öt óráig haladtunk a sűrű erdőségek között előre (...) Ott egy mélyen elrejtett gyönyörű völgyben fekszik az a kis helység, ahol a világnak nincsen szája. (...) olyan rejték volt ez, ahová látogató nem járt, s a bennlakók sem jártak sehoiva.” A külvilágtól teljesen elzárt Tardona ideális menedék a bujdosó számára, hiszen itt maga a hatalmas természet öleli keblére. Az üldözött hős az erdőket járja („Kergetett valami reggeltől estig erdőről erdőre.” *Az első ősz hajszálak*; „Mindennap összevissza bolyongtam én ezeket az emberhangtalan erdőket.” *A tengerszemű hölgy*) és „meredek sziklaszálakra” (*Egy bujdosó naplója*), „messze kimagasló bércormokra” (*A barátfalvi lévita*) hág. Különösen sokszor keresi fel az Örvénykő (másik nevén a Pogányoltár) sziklatömbjét és a szentléleki pálos kolostor romjait. „Ez a kolostor környéke legkedvesebb helyem. (...) Alig látok itt embert (...) Hallgat körülöttem az egész világ, emberhang nem zavarja meg a csendet soha (...) Úgy élek itt, mint pusztai szigetben a tenger közepén. Semmiről sem tudok semmit.” (*Egy bujdosó naplója*) Ezt a – Jókaira olyannyira jellemző – sziget-stilizációt egyfelől a magányos vezeklés, a remete-szerep tragikus pátosza, másfelől az üldözöttség, a száműzöttség mártírúma hatja át. A bukolicus-kontemplatív Jókai kedvelt témája az önéletrajzoknak is: „ott jár-kelek a bujdosó Jókai, mint szóltan kísértet a rengetegben.” (Móra, 1925); „Ez egyedül való bolyongásaiban szerette meg úgy a zordon természetet, amellyel összepajtáskodott. Ez abszolút magány kellett neki. Ez volt az utolsó iskola.” (Mikszáth, 1907); „átadta magát a félig öntudatlan szemlélődésnek, melyben a valóságtól megcsömörlött ábrándos képzelet önmagát próbálta álomba ringatni. Ehhez a hangulathoz kittűnően alkalmas színhellyé tették Tardona vidékét a Bükk-hegység megragadó természeti szépségei; ebben a környezetben a Jókai romantikus hajlamú kedélye úgy elmerült a sorscsapások friss emlékeinek vezeklésszerű átélésébe, mint valami jótékony fürdőbe (...)” (Zsigmond, é. n.). A táj – *A tengerszemű hölgy* leírása szerint – valóban bővelkedik romantikus rekvizitumokban: „Az Örvény-kő a Bükk-hegység legmagasabb pontja. (...) Ez volt rendesen kóborlásaim végcélja. (...) Lábam alatt, az előtérben, a bükkfák koronáiból alkotott sötétség, s ahol ez végződik, egy mosolygó zug, közepén a kis Tardona füstölgő kéményű, elszórt házikóival, körülvéve sárguló szőlőkertek kockáitól, zöld vetések csikjaitól tarkálló dombokkal, melyek fölött a Bükköt folytató kormos zöld hegyek emelkednek elő; e hegység fölül tódul aztán a gömri hegyek csoportja; ezeknek az árnyékklata már lila színekben játszik, de rajtuk is urolg a trencsényi, turóczi hegység láncolata; ez már felhőkék, s ezek fölé emelkedik, mint egy fata morgana, a szepesi Kárpátok fejedelmi sora; olyan kék, mint maga az ég, csak a havas csúcsok gyémánt fénye képezi az elválasztó vonalat.” És ugyanez – visszafelé: „A legmagasabb hegytetőn állok, egy meredek sziklaszálon. (...) A lát-

¹ Tardonát Telepy György, a Nemzeti Színház komikusa és mindenese ajánlja Laborfalvi Rózának. Telepy feleségének, Csányi Zsuzsannának két testvére él a faluban: Csányi Benjamin (Jókai vendéglátója) és Csányi Julianna (a falu lelkészének, Rácz Endrének a felesége).

határ szélén a Kárpátok bércei ülnek hosszú sorban, mint ezüst koronás királyok átlátszó kék trónusokban. (...) Innen rajtok világos kék halmok, a Felföld fenyevei, végtelen távolban. Még közelebb a gömri hegyek, ködöslilaszínben, a távol tokaji hegyek (...) idább a Bükk rengetegsége (...) S mindez átlátszó aranszínű ködbe mártva a lemenő naptól.” (*Egy bujdosó naplója.*) A bukolikus idill, a himnikus hangvétel azonban korántsem csupán a természet csodájára való rádöbbenés eleméntáris élményével magyarázható. Sokkal inkább raffinált írói fogásként értelmezhető. A természet (érzékletlen) pompája a nemzeti tragédiát önnön sorsában felmutató bujdosó lelkiállapotának ellenpontjaként nyeri el tényleges funkcióját, a természetkultusz is az önkultusz szolgálatában áll. A fenti idézet az Egy bujdosó naplójából így folytatódik: „Bizony szép volt egykor az én hazám. (...) Kedvem volna innen a százölnyi magasból leugrani...” Jókai egyébként előszeretettel látatja a tardonai bujdosás néhány hónapját² valamiféle halálhoz közeli állapotként:³ „Úgy vagyok, mint egy halott, kinek minden érzékeiből csak öntudata maradt meg, vagy tán inkább, mint ki a tébolyodáshoz közeleg.” (*Egy bujdosó naplója*); „ott maradtam egy rengeteg közepett, eltakarva, elfeledve. (...) végtelen sötétség (...), amelyet életemből kitörlött időnek nevezek.” (*A tengerszemű hölgy*); „Sokan menekültünk a borsodi Bükkbe, a hazátlanoknak ezt a hernyóbáb tetszhalálát végigaludni (...) (Jókai miskolci beszéde 1883-ban). A tetszhalál, az élőhalottság regényes motívumát felhasználják a kultikus Jókai-interpretációk is (pl.: „Égő szemekkel bámul a gyertya lángjába. Körülötte néma, ijesztő csend... Fullasztó, őrjítő sors az élőhalotté.” Holdi, 1954). Ez az állapot persze a látványos feltámadásra is lehetőséget ad. Ahogy Zsigmond Ferenc (é. n.) írja: „A szegény menekült költő a vadregényes természet magányában egy szépen indult életpálya korai végleges lehanyatlását siratta (...) s maga sem gondolta, hogy az ő jövődjére nézve minden úgy van legjobban, ahogy történt.” Tardonán a dezillúziós életérzés az írói hivatással való leszámolás gondolatát is megérleli Jókaiiban: „megveszünk itt a Bükk mélyében egy kis birtokot itt a Csányi Bénéi mellett, s szántunk, vetünk a napok végéig. Mit is tehetnénk egyebet? Nincs már se haza, se nemzet, se szabadság. Nincs szárnya a szellemnek többé.” (*A tengerszemű hölgy.*) Ennek a romantikus-utópisztikus exodus-gondolatnak jó néhány variációja bukkan fel az életműben. Tardonán mindenesetre az a példátlan dolog történik Jókaiival, hogy hónapokon át nem ír semmit. Pontosabban csak álneves leveleket és egy halotti búcsúztatót ír.⁴ Vadnay Károly (1905) meg is jegyzi, hogy „ez az ő félszázados írói pályáján az egyedüli terméketlen időszak”. Gál János (1925) viszont olyan „meditációs” időszakról beszél, amely csak látszólag terméketlen irodalmi szempontból, hiszen „ezalatt mélyülnek el érzelmei, ekkor finomodik

2 A Jókai-szövegekből rekonstruálhatóan augusztus utolsó napjaiban érkeznek Tardonára. Róza éppen Róza-napkor indul vissza Pestre, a szabadulást jelentő menlevelet pedig éppen karácsonykor hozza meg. A falut karácsony után, de még újév előtt hagyják el véglegesen. (Érdemes figyelni Jókai különös vonzódására a jelképes dátumok, a regényesen sorsszerű egybeesések iránt!)

3 Ennek némiképpen ellentmondanak azok az anekdotikus történetek (pl. Vadnay, 1905 és Kordos, 1972), amelyek nagy lakomákról, vadászatokról, Rácz Endrével vívott sakkcsatákról szólnak. Feltételezhető ugyan, hogy Jókai a bujdosó szabadsághős szerepéhez igazította, a kultikus célnak megfelelően átformálta az élettrajzi tényeket, ám az is valószínűnek tűnik, hogy csak ezek a Rácz Endréről eredeztetett anekdotikus-adomaszerű epizódok teszik kedélyes vendégeskedéssé a tardonai négy hónapot.

4 Jókai a bujdosás idején több álnevet használ: a tardonai levelekben Benke Juditként, a faluban Benke Albertként (Róza mostohaöccse, 1949 nyarán esik el a szabadságharcban) jelenik meg, Pestre való visszatérésekor Kovács János névre állítat ki magának útlevelet. A halotti búcsúztatót Csányi Zsuzsanna temetésekor olvassák fel.

ki természetérzéke, s kap a lelke némi hajlandóságot a reflexióra s így a dolgok átfogóbb perspektívaszerű szemléletére”. Egy nagy romantikus stilizátor pedig így költi meg a *Jókai-regénynek* ezt a melankolikusan szép fejezetét: „A költő fölfelé haladt a rengetegbe. Elérea a szentléleki Pálos kolostor erdővel borított romjait. Itt szeretett merengeni, ahol száz esztendőök előtti hallgatag szerzeteseknek fehér árnyai jelentek meg képzeletében. A néma pálosok nesztelenül suhantak tova a fák között és a költő tágranyított szemmel, a lelkével nézett utánuk. Talán már ekkor látta valahol a rengeteg sűrűjéből kibontakozni a »barátfalvi levita« alakját. Csodálatos lelkében már ébredezett a dudarfalvi pap gyönyörűsége története (...)” (Krúdy, 1910). Írás helyett inkább festeget Jókai Tardonán: „Egy napon a feleségemtől kaptam egy skatulya akvarell festéket. Ez egészen megvigasztalt. Találtam egész napra tenni-valót. Telefestettem tájképekkel egy egész albumot. Aztán meg azt a pusztai utazást a felemás lóval, az ekhós szekéren (...) Ez volt az egyedüli maradandó munkám ebben a rettenetes esztendőben. (...) Az akkor festett képeimet még most is tartogatom. (...) A mély őserdő közepén borongós paulinus kolostor romja. (...) Azután a másik kép. A hatalmas Szentlélek-kő. Egy toronymagas sziklaszál, amely a fennsík széléből kiemelkedik. Mellette két óriási bükkfa, mely a sziklacsompó derekáiig felér, az egyiknek a leveleit rőtbaránára, a másikat aransárgára változtatta a nagy dekoratív művész: az ősz. (...) De a legnagyobb és legújabb tájképmotívum volt (...) *maga az »Örvény-kőrül« kínálókozó panoráma.*” (*A tengerszemű hölgy*) Csorba Zoltán (1966) szerint legalább húsz akvarellt alkot Jókai a tardonai bujdosás négy hónapja alatt. A Jókai-képeket illetően azonban valószínűleg igazat kell adnunk Petrovics Eleknek (1925): „Igazi festővé akkor válik Jókai, midőn íróttal vesz a kezébe.” A Jókai-kultusz kibontakozása Tardona morális felmagasztosulásához vezet. Az író visszaemlékezéseiből soha nem maradhat ki az erkölcsi heroizmus e lokális példájának hangsúlyozása: „Én Tardonán bujdosoktam. Áldottak legyenek azok a szép bükkfák, amik bennünket elrejtettek, de még áldottabb legyen a nép, mely titkunkat megőrizte, a veszélyt elhárította rólunk, házat vendégszeretettel nyitá meg előttünk, akkor midőn a vendéglátás tilalmas volt, s szeretetével enyhíté lesújtó bánatunkat. Holtomig emlékezetes marad rám nézve ez a szép vidék.” (Jókai miskolci beszéde 1883-ban); „Egy nyáron, egy ősszel, egy télen bujdosam én ezekben az erdőkben, üldözöttje a hatalomnak. (...) Álnév alatt rejtettek. Tudta mindenki, hogy bujdosó vagyok; senki sem árult el. A falut Tardonának hívták (...)” (lábjegyzet *A barátfalvi lévitához*). A tardonaiak pedig lelkesen ápolják Jókai helyi kultuszát,⁵ és identitásukat máig meghatározza a „Gyertek Tardonára emberséget tanulni!” büszkesége.

„MENNYBŐL AZ ANGYAL” (A TÖRTÉNET A HAPPY ENDING BŰVKÖRÉBE KERÜL). A tardonai bujdosás a híres karácsonyi menlevél-epizóddal ér véget. „Olyan szomorú volt az egész tájék – írja Jókai *A tengerszemű hölgyben* –, olyan szomorú az én lelkem. (...) Ki voltam fáradva testben és lélekben (...) Én beléptem a szobába. A befűtött kályha mellett ott ült a feleségem. (...) Hát mégis van, van, van! Hűség, szeretet, emlékezet. Ó aztán elmondta nekem, igen röviden, milyen beteg volt, előbb akart jönni, de nem lehetett, most is szökve jött ki Pestről, álnév alatt szerzett útlevelemmel. Sok baj érte az úton. A hófúvás miatt eltévedt a Bükkben a hosszú úton idáig. Alig tudott bevergődni. Rettegett a farkasoktól, amiknek az ordítása az erdőből kihallatszott. (...) Nőm elővette a keblébe elrejtett papírt-

5 A volt református iskolában Jókai-emlékszobát rendeztek be, az épület homlokzatára pedig emléktáblát helyeztek el. Ugyancsak emléktábla található a református templom falán és az Örvénykőn is.

darabkát; kicsiny kis szürke cédula volt; de kincs abban az időben. Ez volt az én megszabadulásomnak a záloga. Egy komáromi menlevél.” A „Geleitschein” anekdotikus története persze igazi biográfus-csemege. A jelenet dramatikus megjelenítésében, hatásos szcenírozásában egymást múlják felül a *Jókai-regény* társszerzői: „Ezernyolcszáznegyvenkilenc. Karácsony este. Szél cibálja a fák kopasz koronáját. Süvít a szél. Havas, jeges ág kocogtatja a Bujdosó ablakát. Szörnyű éj. Egyedül. Család nélkül. Feleség nélkül. Haza nélkül. Anya nélkül, Petőfi nélkül. (...) Csilingelés... Szánkó?... ilyenkor, erre, késő este? Ki lehet? A szánkó megáll a ház előtt. (...) Női hang... A Bujdosó ajtaja kipattan, kitérül... A küszöbön egy női alak, ormótlan bundában, káros kalapban, bebugyolálva mindenféle sállal, karmantyúval. (...) Nem. Ez nem lehet valóság... Káprázat! Mennyből az angyal!... Laborfalvi Róza. (...) Ennél szebb, örületesebb karácsonyi ajándékot még álmodni se lehet. Hát még amit magával hozott! Szabadság!” (Szini, é. n.); „Ott merengett a kolostor romjai között és a szívét talán egyre jobban hasogatta a fájdalom hazája és saját sorsa felett, mint máskor. A »bujdosó« egyik legszomorúbb napja volt ez, mikor szívébe férkőzött a kétség, a féltékenység messzi lévő hitves iránt. »Mindenki elhagyott; ő is elhagyott« – gondolja a szegény »bujdosó« – és lenn a mélyben, ahol a hegyi út kanyarog a falu felé, egy szán halad csörögve a havas tájon át. A költő lelkét a bús csillagok világából ez a száncsörgés hozza vissza a földre. A szíve megdobban és lélegzete elhagyja. Érti, sőt biztosan tudja, hogy azon a csendes haladó szánon ülő bekötött fejű, kendőkbe burkolt nőalak senki más, mint az ő drága védőangyala. – Róza! – kiáltja teli tüdővel, de a rengeteg elnyeli hangját. (...) Hegyen, völgyön, rengetegen keresztül nyargal a szán után és midőn egy útkanyarodónál elébe kerül a járműnek, csaknem összeroskadva, szinte ájultan esik a karjaiba az imádott, a drága feleségnek. Percekig nem tud megszólalni, csak a szeme él. Gyönyörű kék szeme, amely mintha a mennyezet felé nézne, midőn a Róza könnyteli szemébe néz. Ott tartják egymást átölelve a bujdosó költő és a gyönyörű művésznő. – Karácsonyi ajándékot hoztam, Móric. Egy menedéklevelet Klapkától és egy tucat aranyat az édesanyádtól, melyeknek örülsz jobban? – Neked, drága Róza! (...) Most már újra ember lettem, hogy téged látlak. A poklok borzalmas sötétjéből, a kétségbeesés, az öngyilkosság mélységéből szabadítottál meg. (...) A negyvenkilencediki karácsony talán legboldogabb volt Jókai valamennyi karácsonya között.” (Krudiv, 1910). A menlevél-epizód Mikszáthnál (1907) is a szakralizált újjászületés aktusaként jelenik meg: „Az asszony tehát nagy karácsonyi ajándékot hozott (...) örömkönnnyek öntötték el Jókainak az arcát. Ereiben más vér kezdett nyargalni, mintha kicserélték volna. Ez sok, nagyon sok volt egyszerre. A menlevél a szabadságát adta vissza. A küldött segítség pedig leveszi róla a nyűgöt, a varázslatot, a balsorsot, az átkot. A bosszúálló démon visszahívatik az anyai imádság erejével. Immár megint fordulhat a pályája a mélységből a magasságba, a csillagok felé.” Csak feltételezhető, hogy Jókai valójában nem a komáromi menlevélnek köszönheti szabadságát. Vargha Balázs (1963) szerint Laborfalvi Róza megtudhatta, hogy az üldözöttet nem is üldözik: „A menlevél legendáját talán azért kellett kieszelní, mert Róza ígéretet is nyert a pesti katonai hatóságoktól, hogy férjének nem lesz bántódása.” Ezt a változatot erősíti Csorba Zoltán (1975) vélekedése is: „A bujdosó időszak, a tardonai levelezés utolsó darabját Laborfalvy Róza írta férjének, Jókainak. November 20-a után írhatta (...) és hangja teljesen eltér az előzőektől. Nincs benne virágnyelv, leplezés, titkolózás. (...) Lehetséges, hogy Laborfalvy Róza ekkor már biztatást kapott hivatalos helyről férje ügyében.”

„LAUDATIO FUNEBRIS,, (A TÖRTÉNET LASSAN ELMERÜL A REFLEXIÓ MOCSARÁBAN). Menlevél ide, menlevél oda, a Tardonáról való eltávozás

körülményei ismét regényesen romantikusak. A bujdosás kalandos történetét az álrúhás utazás motívuma keretezi: „A tardonai lelkész, Rácz Endre barátom bizonyítványával állítottam be Miskolcra, mint »Kovács János, aki falunkban hosszabb ideig szolgált, megy fel Pestre szolgálatot keresni«. (...) Az a derék becsületes magyar hivatalnok, akihez beállítottam fekete paraszt gubában, fontos talpú nagy csizmában, mikor elmondtam neki, hogy én vagyok az a Kovács János, akinek passus köllene Pestre, nagyon végig nézett rajtam, nem szólt semmit, csak megírta az útlevelet. Utazhattam vele. Természetesen a gyorskocsin a kocsis mellett ülve, mer egy ilyen gubás parasztot csak nem ültethettek be a hintóba a tensasszony mellé. A tensasszony volt a feleségem.” (Jókai miskolci beszéde 1883-ban.) Pesten még néhány (hó)napig bujkál(gat), aztán Sajó néven megjelenteti a *Csataképek* első darbjait. Az álneves publikálás persze a szerző üldözöttségét hivatott demonstrálni, az üldözöttség képzete pedig a Jókait körülengő mitikus aura nélkülözhetetlen elemének bizonyul. „Nem vagyok se hős, se óriás – írja *A tengerszemű hölgyben* –, megijeszt a lövés hangja, elsápadok a halál előtt, könnyekre fakaszt a fájdalom – de az utamról le nem lépek. Ha nevem alatt nem írhatok, írok a gazdám kutyájának a neve alatt: leszek »Sajó«, ugatni fogunk, ha nem beszélhetünk, de el nem hallgatunk.” És valóban, amikor a magyar írók többsége – bár eltérő okok miatt – hallgat, sőt még a fővárost is elhagyja, Jókai egy példátlan írói karrier első (és talán a legfontosabb) lépéseit teszi meg. Sikerének valószínűleg az a titka, hogy felismeri a „ravatal fölött álló szónok” szerepének kivételes jelentőségét. E szerep kettős feladatát ró az írónak: egyfelől el kell siratnia a szabadságharcot („Egy-egy laudatio funebris a Csataképeknek mindenik darabja (...) – állapítja meg találoán Zsigmond Ferenc), másfelől fel kell támasztania egy legyőzött és megalázott nemzetet („Én a néma betűkkel, feleségem az élő szóval ébresztgettük alvó, tetszhalott nemzetünket” – emlékezik vissza ezekre az évekre Jókai az 1883-as miskolci beszédben). A *Csataképekkel* kezdődő nagy írói korszakát elsősorban a közönségteremtés koncepciója határozza meg. Először is tisztában van azzal, hogy „nincs hálásabb, kihasználhatóbb, rajongóbb közönség egy gyászoló nemzetnél” (Zsigmond, é. n.). Jókai pontosan tudja, hogy milyen művek fognak tetszeni legjobban ennek az olvasóközönségnek, „a hazát és alkotmányát vesztett, becínkerektől agyonizgatott, zsandároktól fináncoktól agyonellenőrzött, német szóra s idegen törvények, rendeletek paragrafusaihoz fogott, sírva reménykedő magyar népek” (Kristóf, 1925). Kitűnő témának kínálkozik például a szabadságharc heroikus és a bujdosás szomorúan romantikus ideje. A szerzőnek célszerű saját élettörténetét is alárendelnie a kollektív sorsregénynek, a nagy mitikus nemzeti eposzoknak. Ebből következően gondoskodnia kell a saját kultuszát is megalapozó Jókai-legendáriumról. E corpus jellegzetes darabja ismerhető fel a tardonai bujdosás kultikus történetében. Az írónak szüksége van a történet morális tendenciája által karizmatikussá formált önképre. Ahogy Zsigmond Ferenc (é. n.) fogalmazza utolérhetetlen pontosságú mondatában: „csodaszerű hatásának legfontosabb eszköze hiányzott volna, ha ő is végig nem szenved szabadságharcbeli szerepének következtéseképpen azt a mártíriumot, amely a halálra keregett bujdosó hazafias alakját vonja glóriába.” A tardonai bujdosás kultikus története tehát egy szaktalált Jókai-életrajz, egy sajátos *Jókai-regény* kulcsfontosságú fejezeteként is értelmezhető. Az persze meglehetősen nehezen lenne eldönthető, hogy ez a történet mennyiben járul hozzá a Jókai-kultusz kialakulásához (valószínűleg nagymértékben), illetve a történet kultikus átlényegülése mennyiben csupán a Jókai-kultusz visszahatása (valószínűleg nagymértékben). Mindenesetre „a kultikus szerzők – hangsúlyozza Szilasi László (1992) – a szerző szellemében járnak el, amikor

Jókai (maga által nem csekély mértékben gerjesztett) kultuszát ápolják.” És itt jutunk el ahhoz a gondolathoz (Szilasi megfogalmazásában), amely e (re)konstrukciós kísérlet szerzőjét (is) az ún. kultusz kutatás fontosságára figyelmezteti: „Elképzelhető, hogy a Jókai-kultusz (mások által beteljesítve ugyan) de maga is része az életműnek.”

IRODALOM

Csorba Zoltán

1966. Petőfi, Tompa, Jókai Miskolcon és Borsodban. Miskolc

1975. Jókai Mór tardonai levelezése. Borsodi Szemle 3. szám

Dávidházi Péter

1989. „Isten másodszültötte”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Bp.

Gál János

1925. Jókai élete és írói jelleme. Berlin

Holdi János

1954. A bükki bujdosó. Kohó jún.

Kordos László

1972. Újabb adatok Jókai tardonai tartózkodásáról. HOM Közl. 10.

Kőrösi Henrik

1925. Jókai pályája. Jókai Emlékkönyv. Bp.

Kristóf György

1925. Jókai élete és művei. Cluj-Kolozsvár

Krúdy Gyula

1910. A bujdosó. Jókai Album. Bp.

Mikszáth Kálmán

1907. Jókai Mór élete és kora I-II. Bp.

Móra István

1925. Jókai a szabadságharcban. Jókai Emlékkönyv. Bp.

Nógrádi László

é. n. Jókai Mór élete és költészete. Pozsony

Petrovics Elek

1925. Jókai, a festő. Az Est Hármaskönyve. Bp.

Szilasi László

1992. A Jókai-szakirodalom kultikus paradigmája. Itk. 1. szám

Szini Gyula

é. n. Jókai. Egy élet regénye. Bp.

Vadnay Károly

1905. Jókai Tardonán. Irodalmi emlékek. Bp.

Vargha Balázs

1963. Jókai Mór. Beszélő tájak. Bp.

Zsigmond Ferenc

é. n. Jókai. Bp.

FERENCZI B. ÉS UTÓDA Egy könyvkereskedés és története

ESZENYI MIKLÓS

Több, mint száz esztendőn keresztül működött Miskolcon a Ferenczi-féle könyvkereskedés. Ma, amikor várhatóan sok magánkönyvesbolt alakul, a múltra is kell vetnünk szemünket: tiszteletből is, s azért is, hogy megtudjuk, ők hogyan „csinálták”.

A ház

1963-ban bontották le a Széchenyi utca 13. sz. alatti épületet, amely hosszú időn keresztül kereskedők háza volt. Maga a telek ősi jobbágyporta volt, melyen Mátyás király idejében épült kereskedőház (Fornix Mercantilis). A ház *Gregorius Sartor* tulajdonát képezte, amit a törökök kiraboltak és felgyújtottak. A régi ház helyén *Sárkány István* építtetett üzletházat, amit később a ház egyik bérlője, *Zsámbik Tamás* görög kereskedő átépíttetett barokk stílusúra. A boltajtóra a Fazola-műhelyben kovácsoltatott rácsokat „köztük egy csodálatosan megmunkált, indadíszekkel gazdagított félkörös záródású és egy másik kovácsolt virágdíszes, füzéres záródású kétszárnyú vasajtót.”¹ 1793-ban *Szonte Tamás*, 1817-ben pedig *Szonte Pál* görög kereskedőket találjuk a ház bérlőjeként, a házhoz tartozó telek nagysága 458 négyszögöl.² Maga a bolt a kor igényeihez képest nagy volt, akárcsak az eladótér, melyet ólomba foglalt színes üvegkarikás ablakai a déli napsütésben különböző színekben világítottak meg. Ebben a helyiségben nyitott könyvüzletet *Heilprin Mihály*.

Heilprin, az üzletnyitó

Heilprin a lengyelországi Piotrkovban látta meg a napvilágot 1823. (más adatok szerint 1822.) február 23-án zsidó családban. Apja *Phineas Mendel Heilprin* ismert hebraista, a felvilágosodott orthodoxia képviselője. Gyermekeit is ő maga tanította a világi tudományokra is. A gyermek Heilprinnek fantasztikus memóriája volt, 18 nyelven olvasott, ebből jó néhányat beszélt. 1842-ben (más források szerint 1843-ban) költözött Magyarországra, ahol a nyelvet hamar elsajátította, s magyar polgárjogot nyert.

1845-ben nyitotta meg Miskolcon könyvüzletét, az említett Sárkány-féle házban. A vállalkozást a város szellemi nagyjai is felkarolták (pl. *Szemere Bertalan*, *Szűcs Sámuel*, *Palóczy László*), sőt a pozsonyi országgyűlésen maga Szemere eszközölte ki az üzletnyitási engedélyt a bécsi kancelláriától.

Heilprin nemcsak az irodalmat árulta, hanem maga is művelte. Korai versei kö-

1 *Komáromy József*: Miskolci séták. – Miskolc: MÜPI, 1972. – 30–31.

2 *Marjalaki Kiss Lajos*: A miskolci főutca topográfiája 1817-ig.: A Herman Ottó Múzeum évkönyve 1957. Szerk. Komáromy József. – Miskolc 1957. 102–128.

zül népszerű volt a *Zsidó kördal* (1846), *Éjszaki határnál* (1846), *Mit csinálnak Izraelben* (1847). Az 1848-as események sem hagyták hidegen Heilprint. Kezdetben honvédként szolgálta a magyar ügyet. Elsősorban tollával, hiszen március 21-én írta nevezetes művét, a *Nemzeti Órdalt*. Több politikai cikke is megjelent (pl. *A miskolci nemzetőrség* c. röpirat). Heilprin Kossuthal is közelebbi ismeretségbe került, s hamarosan a belügyminisztérium irodalmi osztályának titkára lett. Később Szemere miniszterelnök titkáráként a sajtóügyekkel foglalkozott. *Köztársasági dalok* című gyűjteménye 1849 májusában jelent meg.

A szabadságharc bukása után Heilprinnek is menekülnie kellett: Krakkóba, Hamburgba, Brüsszelbe, majd Párizsba vitte útja. Párizsban is Szemere mellett dolgozott, valószínűleg szemfájás gyötörte, mert Szemere írja: „... már le van fordítva 20 ív, a többi azért nincs, mivel Heilprinnek szeme megfájdult.” Egy hónap elteltével: „a fordító szeme mindig fáj.” Később: „Heilprin lefordított 14 ívet, és 4 hónap óta szeme fáj... Kihez forduljak most? Hol találok embert, ki híven és szépen ír?”³

1850-ben Heilprin visszatért Miskolcra, s addig zárva lévő üzletét ismét megnyitotta.⁴ Heilprin kiadói tevékenységbe kezdett, melyről 1851-ben így írtak: „Szükséges, hogy az olvasó világ figyelmét egy irodalmunk gazdagítására célzó jeles vállalatra felhívjam. Heilprin Mihály miskolci könyvárus úr egy Szépirodalmi Könyvtár című minden két hétben megjelenendő folyóiratot szándékozik előfizetés útján megindítani, melyben a legjelesebb angol és francia regények lennének eredetiből átfordítva. A mint tudom, bírja sok jeles írónk szavát, s elkövetett ekkoráig mindent, s különben maga is nagy nyelvész kiadó. A legelső füzet jövő év első hónapjaiban küldetik szét. A négy első füzet Tompa Mihály Regéit és beszélyeit hoz-

1. kép. A Csemege és a Gyógyszertár közötti épületben működött a könyvkereskedés.
1963-ban lebontották
(Komáromy József nyomán)

3 A feljegyzéseket ld. a Szemere Bertalan és kora I. Szerk. *Ruszoly József*. – Miskolc 1991. – 344. p.

4 Komáromy téved, amikor azt írja, hogy 1850-ben már Ferenczi vette át az üzletet. Ugyanígy téves az is, hogy Ferenczi kezdte a könyvkiadást. A Magyar Zsidó Lexikon. Szerk. *Újvári Péter*. – Bp.: MZSL, 1929. – 355. p. ugyancsak tévesen azt írja, hogy Heilprin már 1850-ben Sátoraljaújhelyre költözött.

za; már sajtó alatt van. Az első 10 füzetre (900 lap) az előfizetési díj 2 pft. Egy füzet ára 20 p krajczár.”⁵

Vagyis 1852-ben megindult a Szépirodalmi Könyvtár sorozat, első kötete *Tompa Mihály: Regék, beszélek*, a második kötet *Scribe: Carlo Broschi*, a harmadik *E. Sue: A fukarság c. műve*. A könyveket *Deutsch Dávid* nyomdájában készítették (ami a mai Déryné u. 11. alatt működött). Thurzó Nagy szerint Heilprinnek céljában állt még kiadni *Georg Sand: Az ördögpocséta c. könyvét*, és több más munkát.⁶ De erre bizonyára azért nem került sor, mert Heilprin 1853-ban elköltözött Sátoraljaújhelyre.⁷ Az üzletet pedig Fraenkel Bernát vette át.

Ferenczi Bernát, az alapító

Baruk Fraenkel néven látta meg a napvilágot 1830-ban, Krakkóban, szintén zsidó családban. 1848-ban jött Magyarországra, ahol tevékenyen részt vett a szabadságharc történéseiben, mint vörössipkás. 1849 után rövid ideig Egerben élt, majd Miskolcra költözött. Kezdetben Heilprin boltjában üzletvezető, majd annak távoztakor megvásárolja a könyvesboltot. „Fraenkelnek jó érzéke van az üzlethez. A könyvesbolt megnagyobbodik, először egy nyomdával, aztán egy hangversenyügynökséggel.”⁸

5 Idézi Thurzó Nagy László: Miskolci Lexikon II/A. – Kézirat, é. n. – 39. munkájában.

6 Thurzó Nagy i. m.

7 Heilprin Sátoraljaújhelyen az izraelita egyházközség elemi és polgári iskolájának igazgatója lett. 1856-ban Angliába utazott, letelepedés szándékával, de Kossuth tanácsára az Egyesült Államokba ment. Philadelphiában egy zsidóiskolában tanított, a polgárháborúban a rabszolgatartás ellen tiltakozott. 1857-től tagja volt a New York-i magyar egyletnek. Az 1880-as években az oroszországi zsidóüldözésekkel foglalkozott, sokat tett azok segélyezése és amerikai letelepedése ügyében. Tudományos tevékenységében Amerikában elsősorban Platon, Arisztotelész és Mendelsohn érdekelte. 1858-ban az Appletonféle New American Encyclopedia társszerkesztője (földrajz, történelem és biográfia részek), többek között ő írta a Magyarországról, Lengyelországról és a zsidóságról szóló cikkeket. 1876-ban részt vett az American Cyclopaedia szerkesztésében. Később Brooklynban, majd Washingtonban telepedet le, ahol folyóiratot szerkesztett The Balame címmel. Külpolitikai cikkeket írt a Nation c. lap számára, de az Eveing Post belső munkatársaként is tevékenykedett. 1868-ban itthon is megjelent cikke a Vasárnapi Újságban (New York-i magyar egylet). Több önálló könyvet írt: The Historical Poetry of the Ancient Hebrews. Vol. I–II. (1879–1880), Bibelkristische Notizen (1893). 1888. május 10-én hunyt el New Yorkban. Nekrológja Magyarországon a Nemzetben, a Magyar Zsidó Szemlében és a Borsod-Miskolcz-i Közlönyben is megjelent. Nem érdektelen, hogy egyik fia, Angelo, neves földrajztudós lett, számos könyvet írt, több expedíciót vezetett. Másik fia, Louis lexikográfus volt, ma is használható, több kiadást megért munkája a Historical Reference Book. Vámbéry Arminnal közösen írt műve: Hungary in Ancient, Mediaeval, and modern times (1887²). A családról Gustav Pollak: Michael Heilprin and his sons (New York: Dabb-Mead, 1912) címen írt könyvet.

8 Dupont Judit Miskolc és a Ferenczi család = Borsodi Orvosi Szemle, 1988, Suppl., 18–20.

KÖNYVKERESKEDÉS

FERENCZI B.

könyv-, zenemű- és papirkereskedés

KÖLCSÖNKÖNYVTÁR * KÖNYOMDAI MŰINTÉZET

Az olvasóközönség szives figyelmébe ajánlom 12,000 kötetet túlhaladó

KÖLCSÖNKÖNYVTÁRAMAT

melyben a magyar, német, francia és angol irodalom termékei megtalálhatók. — Vidéki olvasóknak egyszerre több mű bocsájatik rendelkezésükre. — Kölcsönkönyvtári jegyzéket bárhova ingyen és bérmentve küldjük. — Olvasódíj vidékre 1 forint havonként.

KÖNYOMDAI MŰINTÉZETEM

művészi munkaerővel lévén ellátva, abban a legdiszesebb nyomtatványok, névjegyek, eljegyzési értesítők, térképek vignettek, számlák stb. gyorsan és kifogástalanul készülnek. — Kivánatra mintalapokkal szolgálunk.

Papir-, író-, rajz- és nyomtatványraktáram

dúsan van felszerelve. Levélpapírok díszes dobozokban: 50 levélpapír és boríték, jó minőségű 50 kr., 80 kr., 1—2 frt.

TELJES RAKTÁR

a magyar nemzeti irodalom újabb s jelesebb úgy a német s francia szép-irodalmi műveknek. Ifjúsági, jutalom, képes és imakönyvek, remekművek diszkötésben.

Szak- és szépirodalmi folyóiratokra,

divattlapokra, nemkülönbén bel- és külföldi hírlapokra előfizetések felvételnek. — Bárki által hirdetett könyv rendes áron nálam is megrendelhető. Könyvjegyzékekkel készséggel szolgálunk.

ZENEMŰVEKBŐL

kivánatra választás céljából szívesen küldjük meg vidékre is a jelesebb újdonságokat a honi és külföldi zeneirodalomból.

Vidéki megrendelések a legnagyobb figyelemmel teljesítettek.

KÖLCSÖNKÖNYVTÁR

2. kép. A Ferenczi könyvkereskedés reklámja

1858-ban, 28 éves korában feleségül veszi a 18 esztendőös, szintén lengyel származású *Eibenschütz Rózsát*, aki 1860 és 1883 között tizenkét gyermeket szült, hét fiút és öt lányt.⁹ Baruk Fraenkel 1879-ben Ferenczire magyarosítja nevét. Felajánlják, hogy nevét írja „y”-nal, de „Ferenczi Bernát, megrögzött demokrata, ezt visszautasítja”.¹⁰

A Ferenczi család élénk társadalmi életet élt. Amikor Miskolc város iparos- és kereskedőrétege 1873-ban javaslatot tett ipari és kereskedelmi iskola létrehozására, s 1874. november 26-án megalakult az iskolaszék, gondnokává Ferenczi (akkor még Fraenkel) Bernátot választották.¹¹ 1876-ban Ferenczi lett a volt 48-as Honvédek Szövetségének alelnöke, 1880-ban pedig a Miskolci Kereskedelmi Kamara elnöke. Valószínű, hogy Ferenczi szerethette a jó bort (ha nem inni, akkor legalább készíteni), mert az 1888. szeptember 22–26-ig tartó miskolci kiállításon fehér boráért ezüstérmet kapott.

Mindezeket Ferenczi a bolt mellett végezte. Úgyes kereskedő volt, „először adott ki olyan képes levelezőlapokat, amelyek ma becsesek városképi szempontból, mert őrzik Miskolc egyes – azóta alaposan megváltozott – utcaképeit és házsorait”.¹² A könyomdai műintézet, könyv-, zenemű- és papírkereskedés báli meghívókat is jutányos áron, gyorsan készített. Hogy ez anyagilag is jól jövedelmezhetett, mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy Ferenczi a Miskolci Takarékpénztár egyik részvényese volt 1870-től, mint „kereskedő és házbirtokos”, ezenkívül az igazgatótanács tagja.¹³ Ferenczi a budapesti országos kiállításokon is képviseltette magát. Mindemellett könyvkölcsönzéssel is foglalkozott. Természetesen a Heilprin által megkezdett kiadói tevékenységet is folytatta, így pl. 1858 októberében kiadta Tompa Mihály egyházi beszédeit. 1861-ben Ungvárott nyitott fióküzletet. És emellett maga is írt, főleg szakcikkeket, pl. a magyar könyvkereskedők rangos lapjában, a *Corvinában*, vagy a Borsod-megyei Lapokban (amelynek aztán később egyik fia, Henrik, felelős szerkesztője), vagy a Borsodban.

A Ferenczi könyvkereskedés a város zenei életében is fontos szerepet játszott: volt itt hangversenyügnökség, gyakorta szerepeltetett neves művészeket a városban. Végül nem szabad elfelejteni, hogy Fischer és Bard, a későbbi nagy német könyvkiadók rövid ideig Ferenczi Bernátnál tanultak Miskolcon.

Ferenczi Bernát viszonylag fiatalon hunyt el, 1889. november 25-én. Halála után felesége, Róza asszony vezeti a boltot, a nyomdát, a hangversenyügnökséget, sőt, Nyíregyházán is nyit egy fióküzletet. Emellett a miskolci zsidó nők egyesületének vezetője volt.

9 A gyermekek közül többen ismertek lettek. Így *dr. Ferenczi Henrik* (1860–1912) kezdetben ügyvédként dolgozott. 1895-től vármegyei árvaszéki ülnök, 1893 januárjától 1897 májusáig a Borsod-Miskolczi Közlöny szerkesztője, 1902 júliusától 1903 januárjáig a Borsod-megyei Lapok felelős szerkesztője, általában Franczi és Renczi álneveken publikált. *Ferenczi Zsigmond* (1872–?) a diósgyőri vasgyár vegyészeként dolgozott, majd 1896-ban Berlinbe költözött, ahol a *Papierzeitung* c. folyóirat felelős szerkesztője lett. Elsősorban a cellulózgyártás kérdéseivel foglalkozott. Világhírré tett szert *dr. Ferenczi Sándor* (1873–1933) idegyógyász és pszichoanalitikus, 1919-ben Budapesten tanszékvezető professzor. Freud barátja, munkatársa, műveinek magyarra fordítója. És híressé vált Károly, a könyvesbolt továbbvivője. A családhoz tartozott *Dénes Zsófia* is, a Ferenczi testvérek unokahúga.

10 Dupont i. m.

11 *Szendrei János*: Miskolcz város története és egyetemes helyirata IV. Miskolcz város története 1800–1911. – Miskolcz, 1911. 503.

12 *Komáromy* i. m.

13 Emlékirat a Miskolczi Takarékpénztár negyvenéves fennállásáról 1845–1884. – Miskolcz: Forster Ny., 1885 könyvben az V. és VI. mellékletek.

Ferenczi Károly, az utód

Ferenczi Károly 1900-ban vette át az üzlet vezetését, amely a Ferenczi B. Utóda cégnevet viselte. A bolt ekkor már a város legnagyobb könyvkereskedésének számított. Ferenczi Károly jó üzleti érzékkel vezette a boltot. Közben a háborúban katonáskodott, megkapta az I. és II. osztályú ezüst vitézi érdemeket is.

Hazatérte után jelentős szerepet játszott a város társadalmi életében. Egy ideig a miskolci kereskedőttestület elnöke, az Országos Magyar Könyvkereskedők Egyesülete vidéki szakosztályának elnöke, s mint ilyen az egyesület elnöki tanácsának is tagja. Az 1926-os képviseléválasztáson a Miskolci Kereskedők és Iparosok Egységes Pártjának jelöltje, 1932-től a felsőház póttagja Miskolc város képviselőtestületében, 1933-tól magyar királyi kormányfőtanácsos, 1935–1939-ig a Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara elnöke, a Nemzeti Bank miskolci fiókja váltóbíráló bizottságának tagja, városi képviselő és a Magyar–Olasz Bank helyi elnöke.

Két évtizedig volt elnöke a Miskolci Kereskedők és Gazdák Körének. „A zsidó értelmiség és a jómódú kereskedőtársadalom a Deák utcában, a színház épülete mellett fekvő Gazdakört kultiválta ... a vidéki körülményekhez képest fényűzően berendezett és kitűnő konyhával rendelkező klub.”¹⁴ Ferenczi mondta 1932-es elnöki beszédében: „Mi a polgári gondolat képviselői vagyunk, nem ismerünk semmiféle elletétet polgár és polgár, polgár és munkás között és a nemzeti erőkö összefogásának eszméjét hirdetjük.” Sok kulturális rendezvényt tartottak, vendégük volt Móra, Krúdy, Bródy Sándor, Móricz, Darvas Lili, Péchy Blanka. A hangversenyteremben több operaénekes és művész fellépett, így pl. Huberman Broniszlav, Yasha Heifetz, Rubinstein Emma, Nagy Izabella.¹⁵ A Gazdakör tehát a társadalmi élet egyik központja volt. *Sassy Csaba* így örökítette meg Ferencziék emlékét a Gardenparty a Gazdakörben című versében:

„Pardon! Itt az elnök úr is
Ferenczi, a Károly,
Egy új bölét talált ki és
Nem beszél most másról.
Olyan finom, olyan pompás
Ital ez a bölé,
Ettől lesz a társasága
Hajnal felé – vagy előbb is –
Fatig azaz: mólé.

Mit mondjak még, mi az újság?
Hölgykörökben mondják,
Ferencziné elvetette
A zongora gondját,
Olyan Bechstein zongorát vett
Az ura most néki,
Amilyennek párja nincsen
Bösendorfer hozzá képest
Ócska, vacak, régi.”

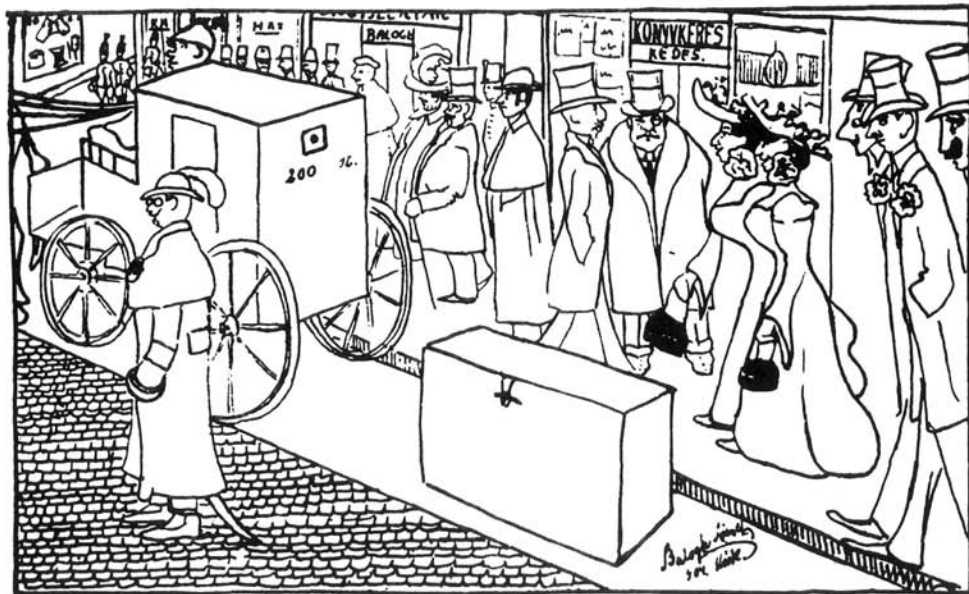
14 *Fazekas György*: Miskolci toronyóra. – Bp., 1976. 25.

15 A kör történetéről ld. *Józsa Mariann–Nagy Emese*: A Miskolci Kereskedők és Gazdák Köre. Első lépések a történelemben. Szerk. *Kárpáti Béla*. Miskolc, 1988. 159–162.

Ez utóbbi strófából is látható, hogy a Ferenczi házaspár (a feleség lánykori neve *Klar Vilma*) magas életnívón élt, gyermekük nem volt. Házukat bérelték *dr. Szehtlo Zoltán* jogakadémiai tanártól, a Mindszent utca elején. Minden évben kétszer nyaraltak külföldön, általában Abbáziában, a Semmeringen, St. Moritzban és a Lago di Comonál.

Az is kétségtelen, hogy Ferencziék rendkívül muzikálisak voltak. Ferenczi Károly szintén „hangversenyirodát tartott fenn, és kitöltötte azokat az évhézagokat, amikor a Borsod-Miskolci Közművelődési Egyesület nem működött. Ilyenkor neves, világhíró művészeket hozott Miskolcra, így a város zenei élete nem stagnált hangversenyvonalon”.¹⁶ Emellett Ferenczi több tanulmányt írt. Elsősorban a közgazdaság, szociálpolitika és közművelődés témakörével foglalkozott, leggyakrabban a Borsod-megyei Lapok és a Miskolci Napló hasábjain. 1925-ben jelent meg *dr. Dancz Gyula* és *Ferenczi Károly* szerkesztésében A miskolci kereskedelem és a miskolci kereskedő-testület története c. könyve. Ferenczi 1933-tól 1935-ig tagja volt a Reggeli Hírlap Részvénytársaság igazgatóságának is.

Mindenesetre a rengeteg társadalmi elfoglaltság ellenére is jól működött a kereskedelem. *Benedek Miklós* újságíró így emlékezett vissza: „A cégtáblán így állt: »Ferenczi B. Utóda.« Pedig akkor már Ferenczi Károly vezette a boltot ..., amely kiadással is foglalkozott. Nem érdektelen talán azt is tudni, hogy Ferenczi Károly hi-

KORZÓ-DAL

Hogy rank köszöntött a kikelőt,
A korsó alkalmi téma lett.

[...]ben, vagy ha leomlál az est,
Korsóra tart ki-ki egyenest

Nézdünk a évenként a tavaszt,
Amint a képen látni azt.

3. kép. Korzó a Széchenyi utcán, a könyvkereskedés előtt

16 Thurzó Nagy i. m. 37–45.

vatalosan méltóságos úr volt, mert kormányfőtanácsosi rangot kapott, de a pult mögött éppen olyan udvarias volt a kispénzű diákkal szemben, mintha ezres tételekben vásárolt volna... Ferenczi Károllyal gyakran találkozhattam az ódon hangulatú boltban, ahol a mosolygós, szemüveges Hertz úr állt mindig középen a pult mögött, s ahol be lehetett látni a bolt mélyébe, a végeláthatatlan polcok közé, amelyeknek lét-ráin a mindig fekete ruhát és kemény gallért viselő Ferenczi Károly olyan fürgén szaladgált a pár filléres füzetért is – minden középiskolának külön borítót nyomattak a füzetekre –, hogy pillanatokon belül mosolyogva nyújthassa át a vevőknek.”¹⁷ Dan G. Hertz visszaemlékezése: „A könyvosztály a magyar klasszikus irodalmon kívül teljes sorozatokat tartott a modern költőkből (Ady Endrétől Babits Mihályig), Márai Sándor, Zilahy Lajos sikeres új könyvein kívül az olvasó megtalálhatta József Attila versesköteteit és Faludy György Villon-fordításait. Tudományos szakirodalom is volt raktáron. Az orvosok, jogászok megkaphattak minden új európai szakkönyvet. Hány éjszakát töltött apám a boltban, hogy a rendelések időben kimenjenek Pestre és külföldre egyaránt. A könyvnapok különleges eseményt jelentettek. A könyvesbolt ellátta az összes miskolci iskolát a különböző tankönyvekkel, füzetekkel, rajzszerekkel. Óriási választék volt a legmodernebb írószerekekben, tollakban, tolltollakban és művészeti cikkekben, olajfestéktől festővászonig. A zeneműosztályon a kezdő hegedű- és zongorakottáktól kezdve meg lehetett találni a haladó művészi készségű zenészek szükségéit szolgáló virtuóz műveket is. Abban az időben klasszikus gramofonlemezeket egész Magyarországon csak Ferenczi terjesztett. A kapcsolatokat a Rózsavölgyi Kiadóvállalattal szintén az apám építette ki.”¹⁸ A tulajdonos *Ferenczi Károly* és a boltvezető *Hertz Miklós* között igen szoros kapcsolat volt. Hertz Miklós esküvőjén (1919-ben) Ferenczi Károly volt a tanú. Hertzék első fia a Károly nevet kapta, második fiuknak pedig Ferenczi lett a kereszta. Egy korabeli – ismeretlen eredetű – újságcikk a következőképp’ méltatja Hertz tevékenységét: „Egy csendben, de fáradhatatlanul dolgozó miskolci ember ünnepelte meg most munkásságának huszonöt éves jubileumát. Hertz Miklós, a Ferenczy B. könyvkereskedést cégvezetője töltötte be könyvkereskedői munkásságának huszonötödik esztendejét. Ebből az alkalomból kartársai és ismerősei szeretettel keresték fel jókívánságaikkal. Hertz Miklós szakképzettségét a Ferenczy B. cégnél nyerte, ahová 1900-ban lépett be. Majd Rauschburg Gusztáv budapesti könyvkereskedésében működött, innen ismét a Ferenczy céghez került vissza, amelynek évek óta lelkes cégvezetője. Hertz Miklós kiváló szakképzettségével, ernyedetlen munkájával, szíves és előzékeny modorával és nagy agilitásával a cég fejlesztése körül jelentős érdemeket szerzett, de kartársai és ismerősei körében is szeretetet és osztatlan megbecsülést tudott a maga számára biztosítani.”

Hertz Miklóst is és a Ferenczy házaspárt is deportálták 1944 késő tavaszán a miskolci gettóba. A gettó lakosságát 1944 május végén–június elején deportálták Auschwitzba, ahonnan nem tértek haza.

„Úgy látszik, hogy a háború után, miután a Ferenczy család és édesapám nem tértek vissza, Ferenczy húga, Erdős Aladárné, szül. Ferenczy Zsófia visszakarta a bátyja, Károly üzletét. Zsófi eredetileg Pesten élt, és férje egy nagy biztosítótársaság (Phoenix Társaság) igazgatója volt. Miután a Ferenczy-ház le lett bontva, a jogutód könyvesbolt átköltözött a Kazinczy utca sarkára, a Forgó-híddal szembeni oldalra. A régi alkalmazottak közül csak egy volt már akkor az üzletben, a neve Czirják Albert volt, és ha a memóriám nem csal, ő volt a legrégebb alkalmazott akkor.”¹⁹

17 *Benedek Miklós*: Ferenczy, meg a többiek = Észak-Magyarország, 1986. jan. 18.

18 Prof. Dr. Dan G. Hertz szíves közlése.

19 Prof. Dr. Dan G. Hertz szíves közlése.

Végszóként *Judith Dupont* szavaival élek: „A Ferenczi család körülbelül egy évszázadot töltött Miskolcon, ami viszonylag rövid idő. Mégis, bizonyos értelemben ez volt a bölcsője. Ez volt a város, ahol felvirágozott, ahol a nevét és hírnevét szerzte, és ahol emléknymokat hagyott maga után.”²⁰

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom *dr. Gyárfás Ágnes* tudománytörténésznek és *dr. Aszódi Imre* kandidátus, egyetemi docensnek értékes tanácsaikért, útmutatásaikért. Köszönet illeti *dr. Dan G. Hertz* jeruzsálemi professzort szíves segítségéért, adatközléséért és fotókópiáikért. Végül megköszönöm kolléganőm, *Székely Tünde* könyvtáros segítségét az anyaggyűjtésben kifejtett tevékenységéért.

t

20 *Dupont* i. m. Felhasználtam még *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái III. és IV. kötetét (Bp.: Hornyánszky, 1894–1896) és *Gulyás Pál*: Magyar írók élete és munkái. Új sorozat VIII. kötetét (Bp.: Argumentum K.-MTAK, 1992).

GYŐRI ELEK EMLÉKÉT ŐRIZZE TOKAJ

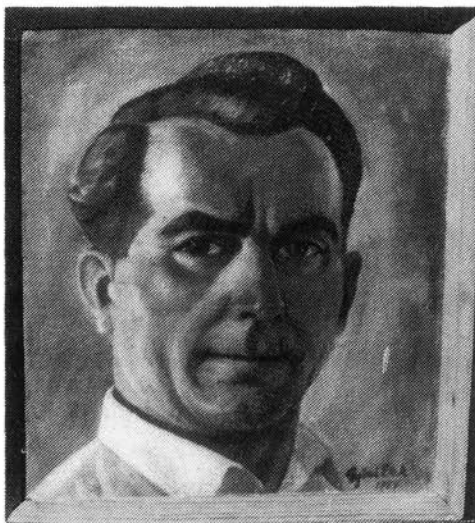
MAKOLDI SÁNDORNÉ

A kovácslegény egyszer meglátta Káplár Miklós hortobágyi képeit, és megfogta az a valóság, amit az időtlen, végtelen, egyetemes természet az embernek adhat. Szinte áramütés járta át – vallja –, s akkor elhatározta, hogy festő lesz. Az is lett Győri Elek (*1. kép*).

1934-ben Budapesten a Nemzeti Szalon kiállításán vett részt nagy sikerrel képeivel, 1938-ban Hollandiában. Halála után következett 1964 Linz, 1966 Pozsony, 1967 Székesfehérvár, Nyíregyháza, 1970 Miskolc, Budapest, 1972 Winterthur (Svájc), Budapest (Magyar naiv művészet a XX. században), 1975 Kunsthaus, Zürich (Svájc). Itthon a kecskeméti Naiv Művészek Múzeuma őrzi néhány képét, és

1. kép. Győri Elek fest Tiszaladányban az '50-es években

2. kép. Győri Elek: Önarckép 1954.
olaj, vászon 33×29 cm (Tokaj város tulajdona),
Győri Sándor ajándéka

Sárospatak (raktáron). Tulajdonképpen nem látható sehol, itthon nem ismerjük életművét.

Az itthon alatt Tiszaladányt értem, ahol született és tulajdonképpen meghalt, s ahol testvére nagy erőfeszítések árán saját házában állította ki képeit, hogy valahol az érdeklődők láthassák. De ő is meghalt, a házat eladták, a gyűjteményt bezárták. Természetesen az idősebbek emlékeznek még rá, a különc falusira, a tréfás-káromkodós, szókimondó parasztfestőre, aki hazajött kapálni Pestről – de képeit nem vették komolyan, sok elkallódott. „Tetszik tudni én tiszaladányi vagyok, az ott van Tokaj mellett... Csak ha a nevét hallom, melegen lesz... Ott voltam kisgyerek...” – meséli Bálint Jenőnek 1933-ban. Tokaj volt számára akkor a város, a nyüzsgő szellemi központ, a lehetőség. Nyilatkozataiban később is sokszor tokajinak vallja magát. „1922 tavaszán aztán arra határoztam magam, hogy elmegyek kovácsinasnak, és haladok őseim nyomdokán. Jenei Gábor, aki Tokajban dolgozott mint kovácslegény, mondta, hogy ott egy mester, egy jó kovácsműhely, s oda kellene egy inas. Egy hétfő reggel be is mentem Tokajba. Jelentkeztem a kovácsmesternél, Henrik Károlynál.” (Önéletrajz.) Itt nem sokat maradt, de mindig visszatért Tokajba, később már a képeivel is. „A keretezőnél más képekkel együtt ki voltak téve a képei a kirkatba, meg lehetett venni őket” – meséli egy idős tokaji. „Olyan képeket szeretek festeni, amelyek zajosak. Amiken sok a nép. Már az első képem is ilyen volt. A tokaji hegyet festettem meg rajta” – nyilatkozta Bálint Jenőnek (Reggel, 1933. december 18.) Ez a hegy meghatározó volt életében, Ladányból is jól odalátni, de szüretelni is gyakran jártak át. A tokaji életnek is központja volt, Győri Elek képeinek is sokszor témája. Ha a ladányi síkságot érzékeltetni akarta, azért festette rá, ha Tokajt festette, azért nem maradhatott le a képekről, a panorámáról, a szüretekről, vásárokról. Megihlette a bánya is, a robusztus sziklák, a hegy gyomra. Az élet azonban ezeken is pezsgett, hiszen végül is azt akarta ábrázolni, ahogyan az emberek élnek, éltek, amíg el nem tűnik véglegesen sok szép hagyomány.

A háborúk meg is változtatták az életet. „A felszabadulás után valami kisebb-

féle művésztelepet szervezett Tiszaladányban, ahol sok neves festő, főleg évfolyamtársai fordultak meg. Későbbi években nehezen élt, megpróbálkozott gyári munkásjelenetek ábrázolásával, de ezek nem tartoztak a legsikerültebb alkotásai közé. Tiszaladányban, Tiszalökön és Sárospatakon töltötte az év nagy részét, nyáron éveken keresztül a tokaji művésztelepen dolgozott.” (Balassa Iván, 1970) 1957. december 23-án Tiszalökön halt meg, a ladányiak húzták haza szánkón, s temették el.

Több mint harminc éve nem él köztünk, az anekdoták is lassan elhalnak körülötte, képei múzeumok vagy magángyűjtemények falai közé záródtak. A raktárból ugyan mind több kiállításra vették elő, viszik szerte a világra képeit, de itthon, Magyarországon emléke fakul. Megítélése sem egyértelmű. Konok, céltudatos, nyílt arca kihívóan néz ránk önarcképéről, amit Győri Sándor 1994-ben ajándékozott Tokajnak (2. kép). „Hát ezért küszködtem, éltem le az életemet a festészetért, értetek?” – mondhatná, ha élne. Szeretnénk mi is megtenni a magunkét ezért az ismeretlen „magyar Brueghel”-ért, ahogy nevezte „felfedezésekor” a kritika. A képek maradványát örökölt unokaöccs ezért felkereste Tokajt, Pap Miklóst, és felajánlotta segítségét Tokajnak. 1989-ben alapító nyilatkozatot tett, hogy a birtokában lévő hagyatékot hajlandó átadni a városnak, ha itt nyilvánosságot kap. Egy házat, egy múzeumi részt, amelyben mindenkor meg tudnánk mutatni méltón az embereknek, hogy ki is volt Győri Elek!

Besorolása nehéz, mint minden önálló egyéniségnek. Őstehetség volt, vele született alkotói hajlammal. Mikor felismerte magában ezt az érzést a festészet iránt, az áramütésként érte. Nem véletlen az sem, hogy Káplár Miklós képei előtt, hiszen

3. kép. Győri Elek: Szemlél a botosispán. 1937., olaj, vászon, 53×73 cm
(a Tokaji Múzeum tulajdona)

4. kép. Győri Elek: *Gulyadelelő* 1950., olaj, vászon, 50×67 cm
(Tokaj város tulajdona, Győri Sándor ajándéka)

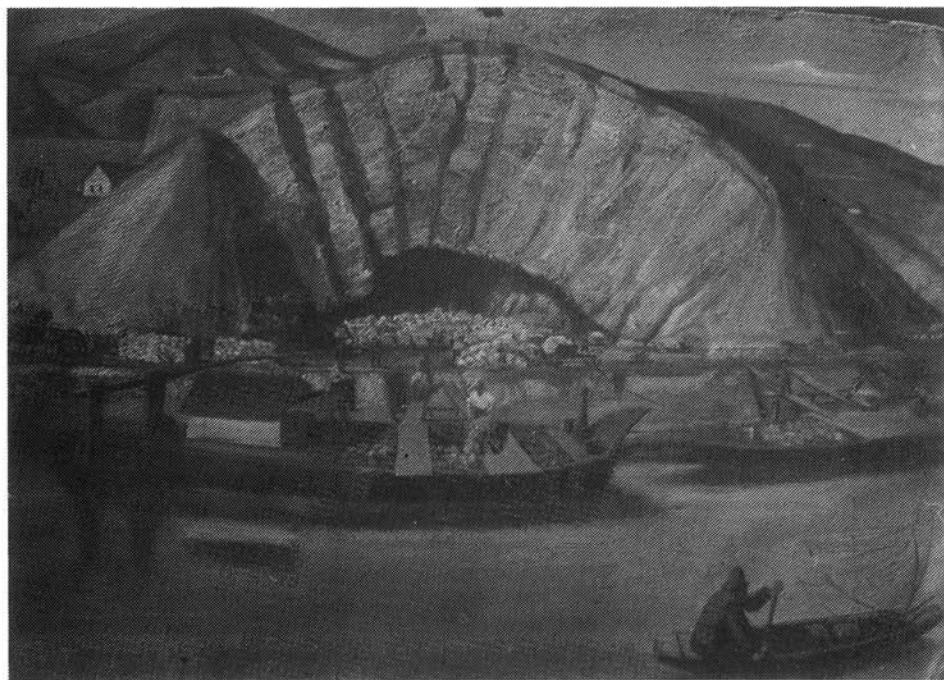
ő is a festésre született, ösztönös zseni volt. A naivak közé félrevezető besorolni őket, hiszen mindkettő a főiskolát is elvégezték, s Káplár Rippl Rónai és Medgyessy köreiben élt, mégis a saját útját járta. Talán a szakmát kellett tanulniuk, de az akkor legeurópaibb magyar festő, Rippl avantgard törekvéseiből mégsem vett át semmit Káplár, legfeljebb barátságot, bátorítást, önbizalmat kapott, de nagyon is tudatosan járt azon az úton, ami a nemzeti festészetünk, művészetünk sajátja. Rokon módon Medgyessyvel, Mokry-Mészáros Dezsővel, Csontváryval és Móriczékkel, és Győri Elekkel is. Nem véletlen, hogy Tiszaladányba, Tokajba a népi írók is eljártak, és itt írótábor alakult, Győri Elek a festők mellett az egész magyar értelmiséget maga mellett tudta, akik nemzeti értékeinket keresték. „1944-ben, húsvétkor beteg voltam. Egyszer csak bejött a szobámba Móricz Zsigmond, Darvas József, Veres Péter, Féja Géza és Győri Elek, és egy nagy literes üveg szagosvízzel meglocsoltak. Nagyon örültem neki!” – emlékszik vissza gyermekkorára egy ladányi asszony (Szóláth Piroska), akinek az apja amolyan gyógyító ember volt, és szilaj szűrke magyar teheneit Győri Elek is megfestette. „Édesapámat Elek bácsi nagyon szerette és tisztelte, látott benne valamit.” A büszke, okos magyar parasztot. A tudós embert, aki ismerve a természetet, még különleges elhivatottságot is érez, de nem büszkélkedik vele, hogy másokon mindig csak segít.

Győri Elek is ismerte ezt a világot, parasztfestő volt. Saját adottsága révén ezt akarta festeni is, megörökíteni, átmenteni – ha elveszne. Természetűen festett, hogy mindenki felismerhető legyen, mint egy dokumentumon, de nem az egyszeri szituációt, hanem a jellemző esetet, karaktert, fogalmi módon átírva a látványt is. Ez kü-

lönösen városképein szembetűnő, mert ott sem a látványt akarta dokumentálni, megörökíteni, hanem annak karakterét, jellegét, tartalmát. Átírásai nem naivitásból erednek, hanem tudatosságból. Tudatosan vállalta a paraszti világot, amit ismert, a tájat, ahol élt, s másoknak mondanivalója volt ezzel. Tudta, mi a szántás, így megfestette minden fázisát együtt, a szépségét és a félelmeit, a botospánt is (3. kép). Úgy festette meg a ladányi legelőt a tokaji hegygel, hogy azon minden ott legyen, amit ő is átélt, mint annyian mások (4. kép). Megfestette a kőfejtőt, a rakodást az uszályokba, ahogy az lenni szokott, de a hegy átkomponálva majd rászakad az emberekre, akik hangyák alatta. Egy nagy seb a sziklafal, melyet ezek a hangyák kezdtek ki. Ugyanakkor az ember is szenved a nehéz munkától, birkózik a kötömeggel. A magányos halász ladikján csendesen kihúz e képből (5. kép). A napi élményeit filozófikus szintre emelte, amit ismert, arról beszélt, mint Káplár. Megvalósította tehát, amit maga elé tűzött célnak, annak idején.

A magyar festészetben a kezdetektől van egy olyan vonulat, amelyik a nemzeti karakter fellelésén fáradozik. Markó Károly a nagy történelmi helyszíneinket kereste meg ilyen céllal, Székely Bertalanék a történelmi eseményeket, a magyarok nagyjait festették meg. Az európai festészet akadémista módján természetesen inkább külsőségeiben, epikusan. Már Munkácsy idejében elavulttá vált historizmusuk, de nem kevésbé a romantikus, népies nemzetkeresés Munkácsynál is.

Az európai avantgard törekvések közül a szecesszió teljesedett ki nálunk, az építészetben, de a Gödöllői Iskola nemzeti karakterében is, még szintén elég forma-

5. kép. Győri Elek: Tokaji kőbánya é. n., olaj, karton, 70×102 cm
(Tokaj város tulajdona, Győri Sándor ajándéka)

lista módon. A nagy szecessziós mester, Rippl-Rónai József pedig nem a képein keresztül mutatta magyarságát, hanem azzal, hogy hazatért – és olyan festőt fogadott szárnyai alá, mint Káplár Miklós, aki már más módon törekedett a magyar festészetre. Közben ugyanis Csontváry vonalán felszínre került egy küldetéstudattal vállalt nemzeti vonulat, mely gondolkodásmódjában és eszközeiben is saját maga tudott lenni, úgy európai, hogy közben teljesen magyar. Őseink sámánisztikus erejével a festészet nyelvén közölte üzenetét, amelyből, ha Csontvárynál mást nem látunk, csak annyit, hogy áldozatok árán is végigjárta, felkereste azokat a helyszíneket, amiket a nemzetünk szellemének kialakulására meghatározónak tartott, már megadja az alapot töprengéseinkhez. Káplár (és Boromisszáék, Medgyessyvel együtt) az Alföldön találták meg a jelenben is a múltat, a folyamatosságot, amit a néprajzosok is kerestek az ősfoglalkozásokban, a magyar lélek jellemzőiben. A miskolci Mokry-Mészáros Dezső magányában keleten kereste e jellemzőket, s barátokra talált az előbbi festők, szobrászok, őstörténészek közegeiben. E fordulat megszületett az egész társadalomban, a világháborúk árnyékában kerestük magunkat, most már nem külsőségeiben, hanem – a valódi, komoly törekvésekben – tartalmaiban. A festők körében megalakult a Magyar Képirók Társasága, kiknek elnevezésük szerint az lett volna a céljuk, hogy képirással, azaz vizuális információval fejezzék ki egyetemes mondandóikat, mint a népművészet. A századfordulón felszínre került népművészetünkről ugyanis kiderült, hogy századok óta rejtve hordozza a magyar nemzeti kultúra olyan formáit és tartalmait, ami üzenet korunknak is. (Bár ilyenentén értelmezését a mai napig megtagadja, de el nem fojthatja a német iskolázottságú néprajztudomány.)

Győri Elek e népből származott, velük közvetlenül együtt élt. A gyökereit ismerve, e népet mutatta be képein az első perctől az utolsóig azonos szemlélettel, kiforrottan. A főiskola nem változtatott szemléletén. Szőnyi írja, aki az őstehetségekről szólva, Győri Eleket sem hagyta ki: „Többeket személyesen is ismertem, s főként sok munkájukat láttam... Tehetségük felörlődött abban a meddő küzdelemben, hogy hazulról hozott sajátos látásukat összeegyeztessék az önkéntelenül magasabb rendűnek és ezért részükre is követendőnek érzett, városban megismert művészi kultúrával.” Az európaiság hamis elvárásával! „Szőnyi éleslátását talán legjobban a Káplár hatására mozduló, tehetséges Győri Elek festőművész életének azok az éveit igazolják, mikor önerejéből elért, megérdemelt sikerei után a '30-as évek végén beiratkozott a képzőművészeti főiskolára. Egy évfolyamba kerültünk. Kevés barátjának is fájt, ahogy kereste önmagát...” – teszi hozzá Masits László (Káplár Miklós művészi indulása, Debrecen, 1977). Ugyan Szőnyiék honnan is tudhatták volna, hogy nem csak önmagát keresi, hanem nemzeti kultúránkat, amit éppen a városi, öncélú festészet fosztott meg a népművészettől. Attól a kifejezési formától, mely a látvány szintjén dokumentum, mégis summázat, mint a Győri Elek képei is. Csak az eszközöket nehéz újra egyesíteni!

Korunk művészeti elképzelésének rákfenéje, hogy megtagadja a képzőművészettől a tartalmakat, a céltudatos mondanivalót, azt is, amit képi eszközökkel érhet el. Szégyelli az érzelmi töltést, titkolja az elkötelezettséget, és a nemzeti jelleget. Győri Elek is e szellem miatt maradt a végén egyedül, s húzódott vissza falujába a Taktaköz és Hegyalja találkozásának vonalára. Nem véletlen, hogy itt a sárospataki népi kollégisták, falukutatók között talált mégis barátokra. Habár benn volt ő a felszabadulás utáni festészet vérkeringésében, a tokaji művésztelepre járók között, mikor megalakult a Tokaji Művészek Szabad Szakszervezete a Szabad Művelődés keretében, s a Tokaji Dolgozók Képzőművészeti Szabadiskolája is! De Győri Elek be-

felé fordulva, konokul azt a parasztot akarta továbbra is megörökíteni, aki ez időben eltűnőben volt. Ez volt az ő szabadsága!

Ha láthatta volna előre, hogy nem tudják mégsem sematizálni a szellemet és újra feléled az átmentett, lappangó nemzeti gondolat, elégtételt kapott volna. Tokaj szeretné, ha művei itt ismét nyilvánosság elé kerülnének, s ha azok, akiért dolgozott eljöhethének újra hozzá. Ha itt múzeuma lenne, akkor nem kellene Hollandiába, Svájcba sem vinni a képeit, hanem ők jönnének, megnézni egy magyar festőt, ott ahol élt.

A TOKAJI GYUFAGYÁR TÖRTÉNETE

PAP MIKLÓS

Tokajban két helyen is említenek gyufagyárat. Ennek oka az, hogy egyazon gyufagyár, de különböző időben két helyen is működött. Az idősebbek a volt Bercsényi-házat a Bethlen Gábor utca 42. sz. alatti épületet említik gyufagyárnak, a Tokaj II. kerületének lakosai pedig a mai Benedek Pál utca bal oldali részét. Az igazság az, hogy e gyár 1910-től 1913-ig a Bercsényi-házban (mai tulajdonosa Lenkovich László ny. állatorvos), a későbbi években pedig a Tokaj II. kerületben az úgynevezett Kistokajban működött.

A gyár alapítása az 1910-es év elejére eshetett, mert az 1787. sz. telekkönyvi betétben szereplő 697., 698. és 699. helyrajzi számú 343, 111 és 241 négyszögöl nagyságú ingatlant az 1910. április 29-én kelt vételi szerződés alapján a „Tiszavideki Gyufagyár” javára kebelezték be. A cég a sátoraljaújrhelyi kir. törvényszéknél 1910. február 20-án a kereskedelmi társas cégek jegyzékének V. kötete 144. lapján jegyeztetett be. A cég igazgatósági tagjai Grósz Izrael igazgató, Fränkel Dezső tokaji kereskedő, Schwartz Ignácz gálszécsi magánkereskedő, Gelbmann Lajos újfahértói kereskedő, dr. Engel Jakab tokaji ügyvéd voltak. A műszaki igazgató Grósz Vilmos volt, ki Grósz Izraellel együtt volt a cégjelzésre jogosult.

A gyár alapításakor jórészt lengyel munkások dolgoztak benne. Számuk nem volt nagy, mindössze 12–15 munkás dolgozott. Dasztóczy József, Sliez János, Leputa József lengyel munkásokon kívül Fazekas Gyula, Kuba Mihály, Szerbina Mária nevét ismerjük ez időből. Később itt volt tanuló Antalóczi András is 1912-ig, s ez idő után felszabadulva egészen 1930-ig dolgozott itt folyamatosan, mint üzemlakatos gépész.

Az adminisztrációs munkát Grósz Izrael és három fia: Vilmos, Móric és Fülöp végezték. A gyár ekkor még csak „komisz” foszforos gyújtót gyártott. Sárga ként, foszfort és festékanyagokat oldottak fel 50×50 centiméteres nagyságú tepsikbe, s ebbe rámakba szorított gyufaszálakat mártottak bele. Az így mártott gyufa ezután a szárítókba, majd a csomagolókbba ment. A gyufaszálakat Lengyelországból hozták, s kézi rázógépekkel rendezték. Az üzem ekkor 2–3 ezer doboz gyufát gyártott naponta. Ez ún. „zsákos” gyufa puha, jelzés nélküli tasakokba került, feje piros-fehér-zöld volt. E zsákos gyufa nyersanyaga és csomagolt tasakjai ma is láthatók a tokaji múzeumban, s még mindig maradt belőle Lenkovich László állatorvos házának északi pincéjében.

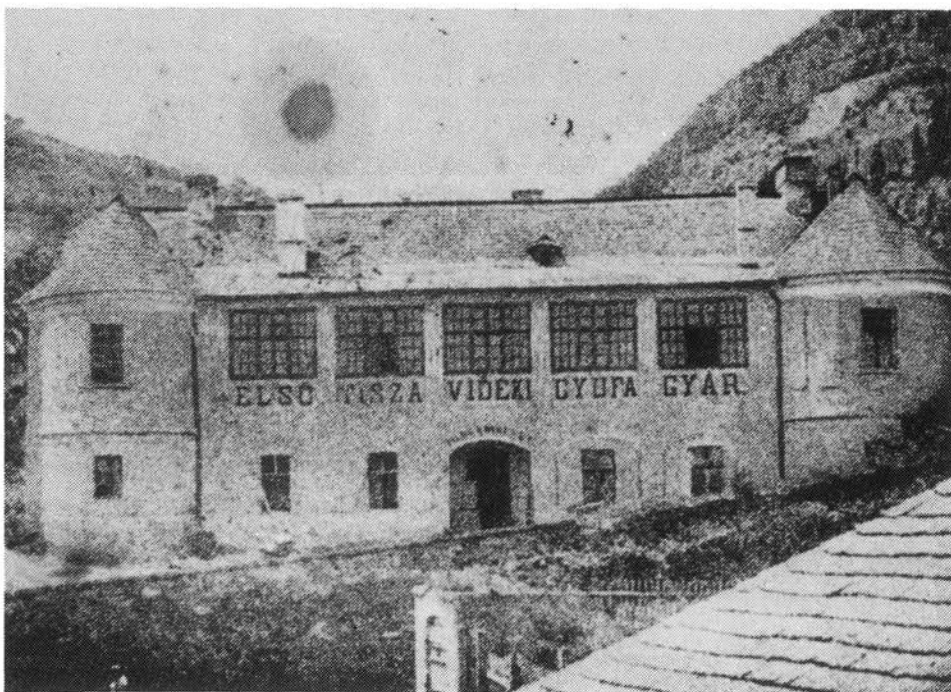
A munkaidő 8–10 óra volt, igen egészségtelen körülmények között, többen is kaptak foszformérgezést. Több munkaidőt dolgozni nem tudtak a munkások, s ha sérültek, s a sebbe foszfor került, még a csontot is megtámadta. Az egyik munkás, Kuba Mihály megpiszkálta a fogát, fertőzést kapott, az egész állkapcsát „elette” a kénes foszfor.

Mivel világszerte ez idő tájt már az úgynevezett svéd gyufát gyártották, s az üzem egyébként is csak kézi gépekkel volt felszerelve, termelése korszerűtlenné vált, s a gyártás egészségügyi szempontból sem volt tovább megengedhető, a gyár 1912-ben megszűnt, illetve új gyár felépítését határozták el a tulajdonosok.

Az új gyárat 1912-ben kezdték építeni, már nem a szűk városi környezetben, hanem a jóval tágasabb, szabadabb „kistokaji” területen, a mai Benedek Pál utcában. Ma Kapuvári Miklós, Szoboszlai Benedek, Poczkodi Mihály stb. házai állnak e telken. Ebben az időben egy Blau nevű zsidó kereskedőnek volt itt egy gazdasági épülete, s Grószék ezt vették meg. A gyárat Lefter János kőművesmester építette, s az 1913-ra készen is lett. A gyárnak 28 méter magas kéménye volt.

Idővel a gyár területe nőtt, gyarapodott. 1917. január 28-án a 173. sz. betétből és az 1576. sz. betét 716/2. és a 717 hrsz. számú betét 321 és 272 négyszögölnyi területet 18 000 koronáért vették meg. Az 1787. sz. betét 697., 698., 699. hr. számú 343, 111, 241 négyszögöl nagyságú telkeket az 1923. augusztus 22-én felvett árverési jegyzőkönyv és 1923. augusztus 30-án kelt közjegyzői okiratban foglalt vételi szerződés szerint, melyeknek vételára szintén 18 000 korona volt, a Tiszavidéki Gyufagyár R. T. javára kebelezték be. A gyár ingatlanainak az értéke az 1925-ös inflációs időben Frits Gyula tokaji főbíró és Kürthy Pál jegyző hivatalos becslése szerint 2000 (kettőezer) millió papírkorona volt.

Az új gyár 10 dobozgépet kapott, 5 a belső, 5 a külső dobozokat gyártotta. A dobozoknak való faanyagot ez időben már készen „bereiszelve” (beméretezve) még Lengyelországból kapták, s e gépek hajtogatták azokat össze. Ebben az időben

1. kép. A Tokaji Gyufagyár képe
(Kulcsár Géza reprodukciója)

2. kép. A Tokaji Gyufagyár gyufacímkei
(Kulcsár Géza reprodukciója)

20–25 ember dolgozott a gyárban, kiknek fele nő volt. Újabb tisztviselők beállítása is szükségessé vált. Így Rosenberg Judát és Weisz Ernőt alkalmazták tisztviselőként.

Az új gyárban gyártott gyufa már az úgynevezett svéd gyufa volt, kén- és foszformentes. A termelés ebben az időben 6–8, később 16–20 ládát tett ki. Egy ládában 100 csomag gyufa volt, csomagonként 12 db.

1916-ban famegmunkáló gépeket kapott a gyár, amellyel a dobozokat és gyufaszálakat már maguk gyártották. Erdőket – nyár-, nyír-, bükkfaerdőket – vásároltak a környéken, s azokat dolgozták fel. A fát sokszor vízi úton is szállították. A fatörzseket 40–42 centiméteres rönkökre vágták, s ezt „spann” famegmunkáló gépek felrétegezték, majd felárbolták, mint a szecsát. Feldarabolás után mind a dobozokat, mind a gyufaszálakat a szárítótkba és csiszolótkba vitték. A szárítást szárógőz-berendezéssel végezték, a csiszolást egy lassú ötszögű dobozban, mely lassan forgott, s a rázás következtében a szálak egymásnak ütődve önmaguktól csiszolódtak.

Egy 1918. július 29-én kelt jelentés szerint a Tiszavidéki Gyufagyárnak 43 fizikai munkása volt. A későbbiek folyamán ez a szám 90–100 főre is emelkedett, kiknek fele volt kb. a nő. A Tokaji Múzeumban ez időből fennmaradt egy csoportkép a gyár fizikai munkásairól. Ugyanitt látható a gyár gyufásdobozainak 7-féle változata. E gyárban már a szálak berakását, mártását, parafinezését automata gépek végezték, melyeket Jönköpingből és Berlinből hoztak.

A gyár a világháború alatt folyamatosan működött, ha sok nehézséggel is. Fő-

leg munkaerőhiány-probléma mutatkozott. 1919-ben a román hadsereg számára is gyártottak huzamosabban gyufát.

Hogy az úgynevezett Kistokajban lévő gyár mennyivel nagyobb és korszerűbb volt, mint a városban lévő, azt mutatja az az okmány, amelyet a gyárnak a budapesti „Szikra Magyar Gyujtógyárak R.T.”-be való beolvadásának jegyzőkönyvében foglaltak. Ugyanis a gyár 1928. október 23-án és 24-én kelt 2284/5. sz. végzése alapján, amit a közgyűlés határozata is elfogadott, belépett, beolvadt a budapesti cégbe, amit a budapesti Törvényszék, mint cégbíróság 1928. november 28-án kelt 2284/5. sz. végzése alapján december 13-án bejegyzett. Ugyanezen végzés alapján a gyárat minden ingatlanával a Szikra Magyar Gyujtógyár javára kebelezték be. Az 1929. május 24-én benyújtott leírások és jegyzékek és a június hó 8-án felvett jegyzékek alapján *a gyár helyiségei a következők voltak.*

A főbejáraton, a gyár kapuja "Szikra Magyar Gyujtógyár, Magyar Általános Gyufaipari R. T." felírással.

I.	Kazánház	XXI.	Anyagraktár
II.	Gépház	XXII.	Mosdó
III.	Fahéjaló	XXIII.	Munkás étterem
III/A.	Háncsterem	XXIV.	Szénraktár
III/B.	Ládakészítő	XXV.	Gőzőlő
IV.	Gyufaszálszárító	XXVI.	Gyufaraktár
V.	Gyufaszál tisztítódob	XXVI/A.	Gyufaraktár
VI.	Köszörülő terem	XXVI/B.	Gyufaraktár
VII.	Lakatosműhely	XXVII.	Anyagraktár
VIII.	Gyufamártó helyiség	XXVII/A.	Anyagraktár
IX.	Gyufadoboz-készítő terem	XXVII/B.	Anyagraktár
X.	Szárító	XXVIII.	Anyagraktár
XI.	Csomagoló terem	XXIX.	Kapusszoba
XII.	Töltőterem	XXX.	A, B, C iroda
XIII.	Dobozraktár	XXXI–XXXVII.	Magánlakás
XIV.	Címkéző	XXXVIII.	Cselédlakás
XV.	Dobozraktár	XXXIX–XLI.	Magánlakások
XVI.	Vegyí konyha	XLII.	Papírraktár
XVII.	Klórkáli raktár	XLIII–XLVI.	Fáskamara
XVIII.	Zúzóhelyiség	XLV–XLVIII.	Magánlakás
XIX.	Dörzsanyagkészítő	XLIX–L.	Papírraktár
XX.	Műszaki raktár		

A gyártelep megfelelő magasságú deszkakerítéssel van körülvéve, a gyártási és raktározási helyiségek ablakai dróthálósak.

A gyár munkarendje, üzleti idő: reggel 7–este 7., gyufaelszállítás 8–19, gyári előállítási képesség: napi 1800 csomag, vagyis 180 000 doboz.

A vállalat a fadrótot (gyufaszálakat), gyufadobozokat, -tasakokat maga állítja elő, félgyártmányok eladásával nem foglalkozik.

Kénes és svéd gyufát állít elő és 100 dobozos, vagy 100 tasakos csomagokban hozza forgalomba. Címkéje 7-féle. A nem adózott készlet a raktárakban (kén, gyufa). Az előzetes bejelentéses kiszállítás csakis pénzügyőri felügyelet mellett és az adó előzetes befizetése, vagy hitelezésének igazolása mellett történik. A bejelentések benyújtásával Rosenberg Zoltán üzletvezető bizatott meg. Az üzlet vezetője Grósz Vilmos, műszaki igazgató Bendl Ignác.

A gyártás hivatalos műszaki leírása

A gyűjtők gyártása két részletre oszlik. Az egyik részletben az úgynevezett régi kézi rá-mákkal, a másikkban modernebb gépekkel történik a gyártás. Mindkét részlethez szükséges fél-gyártmány egyik külön részlegben lesz előállítva. A gyártási folyamat:

1. Az udvaron elhelyezett legtöbbször nyárfa rönköket elfűrészelik 40–50 cm hosszúsá-gúra, ahonnan bekerülnek a III/A számú helyiségbe. Itt készül a gyufaszál és a dobozokhoz szükséges háncs. A nedves gyufaszál innen a IV. és V. számú helyiségbe kerül, hol szárítva lesz. Innen a VIII. sz. helyiségbe kerül a hibásoktól való kitisztításra, ahol ládádba egyengetik.

A más ládába elhelyezett gyufaszál bekerül az itt felállított, ún. automata gépbe, mely gép a gyufaszálakat paraffinba és gyúanyagba mártja, megszártítja és már mint kész gyűjtő kerül egyen-getve vasládikákba. A gyúanyag a XVI. sz. teremben készül.

A ládikákban elhelyezett, már kész gyűjtő a XII. sz. terembe kerül, hol dobozokba töltik. A már gyűjtővel megtöltött dobozok átkerülnek a XI. sz. terembe, hol a dobozokat dörzsfelü-lettel látják el. A dörzsfelületi anyagot a XIX. sz. teremben állítják elő. A XI. sz. helyiségben 10 és 100-as csomagokba csomagolják, ahonnan a XVI., XVI/A és XVI/B gyufaraktárba ke-rülnek.

A dobozgyártás a IX. helyiségben történik, honnan önműködőleg átmegy a X. számú szárítóba, innen önműködőleg a XIII. sz. helyiségbe. A XII. és XIV. sz. helyiségben látják el címkékkel.

2. A kézírámákkal való gyártás jelenleg szünetel.

A gyár felszereltsége ez időben:

1. Vízcsöves Cornwall-kazán	39. Satupad
2. Tűzcsöves Cornwall-kazán	40. Közlőmű
3. Víztartály	41. Mártógép
4. Stabil gőzgép	42. Gyufaszáltisztító
5. Warthington-szivattyú	43. Gyufaszál-egyengető
6. Vízlemelegítő	44. Gyufaszál-összerakó
7. Villanymotor	45. Villanymotor
8. Dinamógép	46. Belső dobozkészítő, 4 db
9. Háncsgép	46. Külső dobozkészítő gép, 4 db
10. Darabológép	47. Felvonó, 2 db
11. Háncsgép	48. Közlőmű
12. Háncsgép	49. Dobozszárító, 2 db
13. Gyufaszál-vágógép	50. Dörzsfelületfestő gép
14. Villanymotor	51. Csomagológép
15. Berakógép, 3 db	52. Töltőgép, 2 db
16. Körfűrész	53. Címkézőgép
17. Középmű	54. Közlőmű
18. Szárítószekrény, 4 db	55. Címkézőgép
31. Kaloferia	56. Órlőmalom, 2 db
32. Szelentyű, 2 db	57. Forralókád
33. Előközlő, 3 db	58. Zúzógép
34. Kőszőrűgép	59. Órlőmalom, 2 db
35. Esztergapad	60. Főzőüst
36. Gyalupad	61. Tasakkészítő gép
37. Fűrőgép	62. Melegítő, 2 db
38. Tűzhely	

Gazdálkodás

A gyár alaptőkéje 300 000 korona volt, névre szóló 750 db 400 koronás rész-vényekben. Az alaptőkét az 1920-as éveket követő inflációs időben 1922 októberé-ben 1 500 000 koronára, 1923 árilisában 30 000 000 koronára emelték, melyet 1926.

március 30-án a pengőre való pénzváltáskor 75 000 pengőben állapítottak meg. Az üzem, melynek vezetése 1928. október 24-ig, amikor a gyár beolvadt a „Szikra” Gyufagyár Rt.-be szinte változatlan volt. Ez időből a gazdálkodásra vonatkozó néhány adat:

Az 1911. december 31-én kelt mérleg, melyet az 1912. március 24-i közgyűlésen ismertettek:

Vagyon:		Teher:	
Pénztár	12 740 K.	Részvénytőke	300 000
Áruk	41 990	Tartalék	13 224
Ingatlanok és gépek	282 644	Hitelezők	12 067
Átmeneti tételek	2 500	Nyereség	14 592
	<u>339 883</u>		<u>339 883</u>

Az 1913. december 31-én kelt mérleg, melyet 1914. március 31-én a közgyűlésen fogadtak el:

Vagyon:		Teher:	
Pénztár	8 095 K	Részvénytőke	300 000 K
Áruk	15 346	Tartalék	4 167
Ingatlanok és gépek	318 278	Értécsökkenési t.	35 000
Adósok	7 805	Adótartalék	2 000
		Letét	650
		Nyereség	7 707
	<u>349 524</u>		<u>349 524</u>

Az 1922–23-as év mérlege, melyet 1924. április 3-i közgyűlésen fogadtak el, a következő:

Vagyon:		1923	
Készpénz	1 015 752		30 259 273
Berendezés	530 921		25 947 829
Nyersanyag	5 435 000		140 768 150
Értékpapír	22 000		22 000
Adósok	2 732 628		58 514 556
Valuták	61 892		61 892
Különféle	77 710		177 623
	<u>9 875 903</u>		<u>255 751 322</u>
Teher:			
Részvénytőke	1 500 000		30 000 000
Tartalék	100 000		122 000
Értécsökkenés	270 000		460 000
Hitelezők	7 057 258		202 705 765
Átmeneti tétel	115 770		14 140 747
Különféle	325 897		2 466 337
Nyereség	506 978		5 856 473
	<u>9 875 903</u>		<u>255 751 322</u>

Az 1938. október 24-i Szikra Gyufagyárba való beolvadás alkalmával a gyár vagyoni helyzete: 1928–29-ben.

	Vagyon:		Téher:
Pénztár	9 395	Részvénytőke	75 000
Postatakarék	7 629	Tőketartozás	37 600
Értékpapír	135	Külön tart.	26 460
Berendezés	69 760	Hitelezők	185 794
Ingatlan	36 000	Átm. tétel	13 918
Adósok	153 775	Különféle	2 100
Áruk	75 023	Nyereség	10 826
	<u>351 717</u>		<u>351 717</u>

A gyártelep a M. Kir. Pénzügyminisztériumtól 40 000 pengő gyufaadóhitelt kért, melyet 169 521/1828 szám alatt meg is kapott.

A világgazdasági válság itt már 1926–28-ban jelentkezett, s a gyár mindig több nehézséggel küzdött. A gyár termelése nem volt megfelelő, nem tudott versenyt tartani a világszínvonalon mozgó automatizált gyárakkal. Ezért a társaság elhatározta a cég megszüntetését. A Magyar Általános Gyufagyár R.T. budapesti cég tokaji gyufagyára végleges megszűnésének bejelentése a Pénzügyigazgatóság felé 1931. július 9-én történt.

Sajnos a gyár felszámolásának adatairól a levéltárakban nincs további adat, azt csak Antalóczy András elbeszélése alapján állítottam össze, ki a gyárnak 1900-tól 1912-ig gépésztanulója, majd folyamatosan 1931-ig üzemlakatos gépésze volt, s a gyár bontási munkálatait is vezette. Szinte kitűnően emlékezett mindenre 1971-ben, 74 éves korában is. Eszerint:

A gyárat a svéd konszern egy megbízottja Krajger Ivor nevű pénzügyes vásárolta meg. A gyárat állítólag 1,5 millió pengőre felértékelték, s ezt kifizették Grószéknak, kiket a felszámolás idejére tovább alkalmaztak. A gyár vezetője továbbra is Grósz Izrael maradt, mellette fiai Vilmos igazgató, Móric irodavezető, Fülöp pedig raktárnok maradt. Így működött még a cég továbbra is a felszámolás alatt. A Krajger cég mérnöke egy sátoraljaújhelyi rézműves fia, Főző nevű lejött a gyárhoz, s az ő szakvéleménye szerint rendelték el a felszámolást. A vezetők, s a munkások fizetésükhöz viszonyítva végkielégítésben részesültek, a gépeket, kazánokat, alkatrészeket ócskavasnak adták el. Az épületeket részletekben adták el a helyi lakosoknak, s az utolsó részt a 28 m magas kéménnyel együtt csak 1946-ban bontották el. Felrobbantották.

IRODALOM

1. Sátoraljaújhelyi Állami Levéltár idevonatkozó iratai. 79. doboz. 42. sz. Gyufagyár.
2. Antalóczy András tokaji lakos szóbeli felvilágosításai, ki a gyárnak 1908-tól volt dolgozója a gyár felszámolásáig.
3. Dr. Lenkovits Lászlónak a gyárra vonatkozó tárgyi anyagai.
4. A Tokaji Múzeumnak a gyárra vonatkozó fotó és tárgyi anyagai.
5. Nagy Magyar Compass 1911–1930 évfolyamai. Széchényi Könyvtár.

TARTALOM

A szerkesztők előszava	7
TANULMÁNYOK	
D. MATUZ EDIT: A kyjaticsei kultúra földvára Bükkszentlászló–Nagysáncon	9
B. HELLEBRANDT MAGDOLNA: Kelta leletek Kistokaj-Kültelkek területéről	55
KI-MOON LEE: A koreai és az altáji nyelvek összehasonlító tanulmányozása (magyar és angol nyelven)	95
FODOR ISTVÁN: A magyar őstörténet vázlata (magyar és angol nyelven)	105
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Történeti és etnikai kapcsolatok a magyar nyelv iráni, török és mongol jövevényszavainak tükrében (magyar és angol nyelven)	125
BYONG-MO KIM: Megalitikus kultúrák Koreában (magyar és angol nyelven)	139
FENDLER KÁROLY: A magyar–koreai kapcsolatok száz éve (1892–1992) (magyar és angol nyelven)	151
TOMKA PÉTER: Belső-Ázsia a magyar népvándorlás kori régészet látókörében (magyar és angol nyelven)	167
KI-DONG LEE: A koreai nép és nemzet kialakulása	179
GYULAI ÉVA: A miskolci Avasi templom 16. századi sírkövei	185
HOFFMANN TAMÁS: A szántóföld művelése Európában	207
FARAGÓ TAMÁS: Házassági szezonális Magyarországon a 18–20. században	239
UDVARI ISTVÁN–VIGA GYULA: A Kárpát-medence peremén (a 18. századi Liptó vármegye történeti néprajzához)	257
CSÍKI TAMÁS: A miskolci zsidóság térfoglalása és az izraelita nagypolgárság a dualizmus évtizedeiben	295
BORSOS BALÁZS: A bodrogi közti települések földrajzi és területhasznosítási típusai a XIX. század közepén	307
SZUHAY PÉTER: A magyarországi parasztság életmódjának változása 1945-től napjainkig	345
DÖMÖTÖR ÁKOS: A Hangony-völgyi bejáró munkások a hetvenes években. (Néprajzi változásvizsgálat)	373
VIDA GABRIELLA: Stílushatárok Dél-Borsod a XIX. század végén fazekasságban	393
FÜGEDI MÁRTA: A gödöllői művésztelep és a matyó népművészet	417

RÉMIÁS TIBOR: „Igaz híved: Herman Ottó”.
(Herman Ottó és Kovács Lajos politikai vonatkozású levelezéséből) 429

KÖZLEMÉNYEK

HOMMAGE MUNKÁCSY

VÉGVÁRI LAJOS: Munkácsy európai jelentősége	453
JEAN-CLAUDE PELTIER: Munkácsy és Franciaország (magyar és angol nyelven)	458
LOSONCI MIKLÓS: Munkácsy betyárja	461
ÓNODY MAGDA: Az elfelejtett végrendelet (Munkácsy Mihály rokonairól)	465
PANDUR JÓZSEF: Munkácsy és rokonsága	468
MAKKAI JÁNOS: „Mit ránk hagytak a századok...” A Herman Ottó Múzeum régészeti állandó kiállításának megnyitó beszéde	479
BALASSA IVÁN: Patikák Tokaj-Hegyalján a XVII–XIX. században	483
VARGA GÁBOR: Adatok a debreceni református kollégium szikszói szőlőbirtokának történetéhez (1772–1842)	487
HÓGYE ISTVÁN: Verbuválás Zemplénben a XVIII. században	505
BOROS LÁSZLÓ: Adatok a felső-tiszai áruszállítás történetéhez	512
PORKOLÁB TIBOR: A bújdosó Jókai. (Kísérlet egy kultikus történet [re]konstrukciójára)	526
ESZENYI MIKLÓS: Ferenczi B. és utóda. (Egy könyvkereskedés története)	535
MAKOLDI SÁNDORNÉ: Győri Elek emlékét őrizze Tokaj	549
PAP MIKLÓS: A tokaji gyufagyár története	551

INHALT

Vorwort der Verfasser	7
STUDIEN	
D. MATUZ, EDIT: Erdburg der Kyjatice-Kultur in Bükkszentlászló-Nagysánc	9
B. HELLEBRANDT, MAGDOLNA: Keltische funde aus dem gebiet von Kistokaj-Kültelek	55
KI-MOON LEE: Eine vergleichende Studie zu den koreanischen und den altaischen Sprachen (in Ungarisch und Englisch)	95
FODOR, ISTVÁN: Skizze der ungarischen Urgeschichte (in Ungarisch und Englisch)	105
TOLCSVAI NAGY, GÁBOR: Historische und ethnische Beziehungen im Spiegel iranischer, türkischer und mongolischer Lehnwörter in der ungarischen Sprache (in Ungarisch und Englisch)	125
BYONG-MO KIM: Megalithische Kulturen in Korea (in Ungarisch und Englisch)	139
FENDLER, KÁROLY: Hundert Jahre ungarisch-koreanischer Beziehungen (1892-1992) (in Ungarisch und Englisch)	151
TOMKA, PÉTER: Innerasien im Spiegel der ungarischen Archäologie während der Völkerwanderung (in Ungarisch und Englisch)	167
KI-DONG-LEE: Die Ausbildung des Volkes und der Nation von Korea	179
GYULAI, ÉVA: Die Grabsteine aus dem 16. Jahrhundert in der Avaser reformierten Kirche zu Miskolc	185
HOFFMANN, TAMÁS: Das Ackerland und seine Bearbeitung in Europa	207
FARAGÓ, TAMÁS: Saisonales in der Ehe im 18-20. Jahrhundert in Ungarn	239
UDVARI, ISTVÁN-VIGA, GYULA: Am Rande des Karpatenbeckens (Zur historischen Ethnographie des Komitats Liptó im 18. Jahrhundert)	257
CSÍKI, TAMÁS: Das Erstarken des Judentums von Miskolc und das israelitische Grossbürgertum in den Jahrzehnten des Dualismus	295
BORSOS, BALÁZS: Typen der Geographie und Gebietsnutzung von Siedlungen in Bodroghöz während der Mitte des 19. Jahrhunderts	307
SZUHAY, PÉTER: Wandel in der Lebensweise des ungarischen Bauerntums von 1945 bis in die Gegenwart	345

DÖMÖTÖR, ÁKOS: Die Pendler im Hangony-Tal. Ethnographische Veränderungsuntersuchungen über die Lebensweise der metallurgischen Arbeiter auf der Umgebung der Stadt Ózd	373
VIDA, GABRIELLA: Abgrenzungen und Vermischungen in den Stilrichtungen der Töpferarbeiten aus Südborsod am Ende des 19. Jahrhunderts	393
FÜGEDI, MÁRTA: Die Künstlerkolonie von Gödöllő und die Volkskunst der Matyós	417
RÉMIÁS, TIBOR: „Dein treu ergebener Ottó Herman“ (aus dem politischen Briefwechsel von Ottó Herman und Lajos Kovács)	429
VERÖFFENTLICHUNGEN	
HOMMAGE AN MUNKÁCSY	
VÉGVÁRI, LAJOS: Munkácsys Bedeutung für Europa	453
PELTIER, JEAN-CLAUDE: Munkácsy und Frankreich (in Ungarisch und Französisch)	458
LOSONCI, MIKLÓS: Der Betyár von Munkácsy	461
ÓNODY, MAGDA: Das vergessene Testament (über die Verwandten von Mihály Munkácsy)	465
MAKKAI, JÁNOS: „Was uns die Jahrhunderte hinterliessen...“ Ansprache zur Eröffnung der ständigen altertumswissenschaftlichen Ausstellung des Ottó Herman Museums	468
PANDUR, JÓZSEF: Hommage an Munkácsy	479
BALASSA, IVÁN: Apotheken in Tokaj-Hegyalja während des 17–19. Jahrhunderts	483
VARGA, GÁBOR: Angaben zur Geschichte der Weinbergbesitzungen des Debrecener reformierten Kollegiums in Szikszó (1772–1842)	487
HÓGYE, ISTVÁN: Anwerbungen im Zempléngebirge während des 18. Jahrhunderts	505
BOROS, LÁSZLÓ: Angaben zur Geschichte des Warentransportes am Oberlauf der Theiss	512
PORKOLÁB, TIBOR: Der sich verbergende Jókai (Versuch zur [Re]Konstruktion einer Kultgeschichte)	526
ESZENYI, MIKLÓS: B. Ferenczi und sein Nachfolger (Die Geschichte eines Buchhändlers)	535
MAKOLDI, SÁNDORNÉ: Tokaj bewahre Elek Győri im Gedächtnis	549
PAP, MIKLÓS: Zur Geschichte der Streichholzfabrik von Tokaj	551

300 Ft

1994.

